

336 (075.8)

059

ФІНАНСИ

*За редакцією
С.І. Юрія, В.М. Федосова*

Підручник

До 50-річчя
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ЕКОНОМІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

336(075.8)

Ф59

ПСИХАННСИ

Підручник

За редакцією
доктора економічних наук, професора С.І. Юрія,
доктора економічних наук, професора В.М. Федосова

2-ге видання, перероблене і доповнене

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Київ
"ЗНАННЯ"
2012

УЧит. зал викладачів

543477

543477-543676

УДК 336(075.8)
ББК 65.9(4)26я73
Ф59

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-671 від 20 березня 2008 р.)

Авторський колектив — викладачі Тернопільського національного економічного університету: *С.І. Юрій*, д-р екон. наук, професор, ректор університету, завідувач кафедри міжнародних фінансів, заслужений діяч науки і техніки України (вступ, розд. 1, 3, 4, 7); *Л.М. Алексеєнко*, д-р екон. наук, професор кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (розд. 14); *В.Г. Дем'янишин*, д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (розд. 3, 6); *О.М. Десятнюк*, д-р екон. наук, професор кафедри податків і фіскальної політики (розд. 5); *О.П. Кириленко*, д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри фінансів (розд. 9); *Т.О. Кізіма*, д-р екон. наук, професор кафедри фінансів (розд. 12); *А.І. Кривоватий*, д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри податків і фіскальної політики (розд. 5); *Л.М. Беззубенко*, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (розд. 11); *О.В. Кнейслер*, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (розд. 13, 15); *Н.Я. Кравчук*, канд. екон. наук, доцент кафедри міжнародних фінансів (розд. 8, 16, 17, 18, 19); *М.П. Шаварина*, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів (розд. 2, 10)

Рецензенти: *В.Л. Андрущенко* — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів та кредиту Міжрегіональної фінансово-юридичної академії; *М.І. Крупка* — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений діяч науки і техніки України; *Л.О. Омелянович* — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М. Тугана-Барановського

Фінанси : підручник / за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. — 2-ге вид. Ф59 переробл. і доповн. — К. : Знання, 2012. — 687 с.

ISBN 978-966-346-964-5

Час — динамічна категорія людського буття. Нещодавно велись бурхливі дискусії стосовно змісту першого видання фундаментального підручника “Фінанси”. І от економічні реалії сьогодення вимагають переосмислення змісту фінансово-економічних явищ і процесів, нових інсталяцій для дефініцій, що їх описують. Отже, друге видання підручника — це спроба внести корективи й доповнення у тлумачення класичних аксіом фінансової науки. У підручнику викладено теоретичні основи функціонування фінансів відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів галузі знань “Економіка і підприємництво”. Розкрито історичні етапи становлення й розвитку фінансів та фінансової науки, сутність фінансів як економічної категорії та їх роль у процесі суспільного відтворення. Розглянуто особливості функціонування фінансової, бюджетної та податкової систем, роль фінансового механізму в реалізації фінансової політики. Креативно висвітлено зміст і призначення фінансів суб'єктів господарювання, міжнародних фінансів, фінансового і страхового ринків, фінансів домогосподарств. Ґрунтовно охарактеризовано фінансову безпеку держави, механізм державного кредиту та функціонування соціальних позабюджетних фондів. Значну увагу приділено характеристиці фінансових систем зарубіжних країн. Матеріали підручника допоможуть студентам зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки радикальних змін, що відбувалися і відбуваються в економіці України.

Для студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників фінансових органів та установ, усіх, хто бере активну участь у зміцненні економічної могутності держави України.

УДК 336(075.8)
ББК 65.9(4)26я73

- © С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко та ін. автори, 2008
- © С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко та ін. автори, зі змінами, 2012
- © Видавництво “Знання”, оформлення, 2012

ISBN 978-966-346-964-5

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	11
✓ РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ	15
1.1. Предмет фінансової науки	15
1.2. Сутність фінансів	19
1.3. Необхідність та характерні особливості фінансів.....	24
1.4. Функції фінансів	26
1.5. Фінансова система	29
ПРАКТИКУМ	40
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ	42
2.1. Фінанси як економічна категорія.....	42
2.2. Історичний характер фінансів	45
ПРАКТИКУМ	55
✓ РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ	57
3.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві	57

3.2. Сутність та структура фінансової науки	59
3.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки	64
3.4. Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.	71
3.5. Світова фінансова наука у XX ст.	75
3.6. Розвиток фінансової науки у сучасний період	80
ПРАКТИКУМ.....	82
✓ РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО	84
4.1. Фінансова політика, її сутність, види і значення	84
4.2. Фінансовий механізм та його роль в реалізації фінансової політики	89
4.3. Поняття та система фінансового права.....	101
ПРАКТИКУМ.....	105
✓ РОЗДІЛ 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА	107
5.1. Сутність, необхідність та види податків	107
5.2. Податкова політика держави.....	117
5.3. Податкова система України	124
5.4. Організація податкової роботи та діяльність Державної податкової служби	145
ПРАКТИКУМ.....	150
✓ РОЗДІЛ 6. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА.....	153
6.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету	153
6.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм.....	158
6.3. Бюджетний устрій та бюджетна система	164
6.4. Економічна сутність і склад доходів бюджету	170
6.5. Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація.....	184
6.6. Бюджетні права та бюджетна ініціатива	192
6.7. Бюджетний процес	196
ПРАКТИКУМ.....	208
✓ РОЗДІЛ 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ.....	211
7.1. Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету	211
7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту	218
7.3. Джерела фінансування дефіциту бюджету та їх класифікація.....	223

7.4. Методи обмеження та шляхи скорочення дефіциту бюджету	229
ПРАКТИКУМ.....	235
РОЗДІЛ 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ.....	238
8.1. Економічна природа й роль державного кредиту	238
8.2. Форми державного кредиту і класифікація державних позик	246
8.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки	253
8.4. Управління державним боргом.....	261
ПРАКТИКУМ.....	282
РОЗДІЛ 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ.....	284
9.1. Основи теорії місцевих фінансів.....	284
9.2. Сутність, функції та принципи організації місцевих фінансів	288
9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика	291
9.4. Роль місцевих фінансів у економічній системі держави.....	296
9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання	299
ПРАКТИКУМ.....	306
РОЗДІЛ 10. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ	308
10.1. Необхідність, зміст і роль соціальних позабюджетних фондів	308
10.2. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів	313
10.3. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів	316
10.4. Вітчизняна практика функціонування соціальних позабюджетних фондів	318
ПРАКТИКУМ.....	330
РОЗДІЛ 11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	333
11.1. Теоретичні засади господарювання. Сутність суб'єктів господарювання та ознаки їх ідентифікації	333
11.2. Сутність фінансів суб'єктів господарювання.....	341
11.3. Основи організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності	347

11.4. Фінанси суб'єктів підприємницької діяльності.....	348
11.5. Особливості організації фінансів суб'єктів підприємництва — фінансових установ.....	356
11.6. Фінанси організацій та установ, створених органами виконавчої влади.....	361
11.7. Фінанси об'єднань громадян.....	364
11.8. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб.....	365
ПРАКТИКУМ.....	366
✓ РОЗДІЛ 12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ.....	369
12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин.....	369
12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств.....	373
12.3. Бюджет домогосподарства, його структура. Сукупні ресурси і сукупні витрати домогосподарств.....	376
12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники.....	382
12.5. Фінансова поведінка домогосподарств.....	386
12.6. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку.....	390
ПРАКТИКУМ.....	394
✓ РОЗДІЛ 13. СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК.....	396
13.1. Об'єктивна необхідність і суть страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту.....	396
13.2. Економічна природа і сутність страхування.....	400
13.3. Функції і принципи страхування.....	405
13.4. Класифікація страхування.....	410
13.5. Поняття страхового ринку, його структура та елементи інфраструктури.....	413
13.6. Державне регулювання у сфері страхування.....	418
ПРАКТИКУМ.....	421
✓ РОЗДІЛ 14. ФІНАНСОВИЙ РИНОК.....	424
14.1. Фінансовий ринок у системі економічних відносин.....	424
14.2. Сегментація фінансового ринку.....	428
14.3. Характеристика інструментів фінансового ринку.....	432
14.4. Суб'єкти фінансового ринку.....	434
14.5. Фінансові посередники: класифікація та функціональне призначення.....	440
ПРАКТИКУМ.....	443

РОЗДІЛ 15. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	447
15.1. Сутність фінансового менеджменту	447
15.2. Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація	451
15.3. Мета й основні завдання фінансового менеджменту	455
15.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту	457
15.5. Принципи й функції фінансового менеджменту, їхня характеристика	462
15.6. Механізм фінансового менеджменту, його сутність і складові	466
ПРАКТИКУМ	473
РОЗДІЛ 16. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ	476
16.1. Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів	476
16.2. Міжнародний ринковий механізм перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу	483
16.3. Міжнародний неринковий перерозподіл фінансових ресурсів	495
ПРАКТИКУМ	509
РОЗДІЛ 17. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ	512
17.1. Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи	512
17.2. Фінансова безпека в системі економічної безпеки держави: сутність і декомпозиція	523
17.3. Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави	530
ПРАКТИКУМ	541
РОЗДІЛ 18. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНУТОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ	544
18.1. Ідейно-теоретичні та сутнісно-концептуальні засади фінансів у західній фінансовій науці	544
18.2. Фінансові системи країн з розвинутою ринковою економікою	548
18.3. Фінансова система Сполучених Штатів Америки	562
18.4. Фінансова система Японії	571
18.5. Фінансова система Німеччини	578
18.6. Фінансова система Великої Британії	587

18.7. Фінансова система Франції	596
ПРАКТИКУМ.....	607

РОЗДІЛ 19. ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 610

19.1. Етапи економічної інтеграції в Європі. Фінансова політика у контексті поглиблення європейської інтеграції	610
19.2. Валютно-фінансова конвергенція та особливості організації фінансів Європейського Союзу	618
19.3. Бюджет Європейського Союзу. Бюджетна стратегія і бюджетний процес.....	626
19.4. Гармонізація податкової політики країн Європейського Союзу.....	639
19.5. Валютна інтеграція і спільна валютна політика ЄС.....	649
19.6. Основні інституції ЄС та їх роль у формуванні єдиної фінансової політики	653
ПРАКТИКУМ.....	663

ГЛОСАРІЙ 666

ПЕРЕДМОВА

Епохи розвитку суспільства відрізняються у своїй основі трьома рушійними силами історії: грішми, владою і коханням. Темпи й ритми відтворювального процесу залежать саме від того, що взято людиною, державою, соціумом за принципи співіснування, за підвалини свого буття. Якісно нові явища, які визначають головні лінії нинішніх соціально-економічних трансформацій у світі, базуються на накопиченні матеріальних, духовних і політичних надбань цивілізацій. Чим вагоміше такі надбання втілені у знаннях, досвіді, моральних цінностях, демократичних інститутах та господарських структурах, тим міцнішою є основа для подальшого поступового розвитку людства, історія якого яскраво підтверджує незаперечну істину — діалектика духовного і матеріального становить квінтесенцію буття на Землі. Маючи глибоку філософську природу, така діалектика постійно відтворює майбутнє. Тому саме від цього — при всіх політичних і соціальних реформах — залежить послідовність суспільного розвитку. І будь-яке природне чи штучне відхилення від історичної спадковості неминуче веде до втрат кумулятивного ефекту і відкидає суспільство назад. Прогрес же відбувається в міру освоєння цього невід'ємного багатства, його зростаючого потенціалу за рахунок процвітання таких різних і таких не схожих одна на одну цивілізацій. Майбутнє будь-якої цивілізації залежить від законів, які сформовані амальгамою моральних і побутових досягнень, створюють гармонію життя у Всесвіті і є передумовами для здоров'я, довголіття, розвитку духовності людства. Ця гармонія у вирі тисячоліть висвітлила один вічний постулат: вся попередня історія людства — це історія трагічного

незбігання вимог людської природи і можливостей їх реалізації у суспільстві. І чим вищою суспільною цінністю визнається людина, тим швидшим стає поступовий рух такого суспільства до вдосконалення, до побудови найефективніших взаємовідносин.

Приходять нові ери, змінюються епохи, утверджуються традиції, однак який би еволюційний відрізок часу не брався для емпіричного дослідження, аналіз свідчить, що причинами суспільних зрушень завжди були й залишаються технічні та політичні фактори. Діалектичний підхід не поділяє цивілізації на передові чи відсталі, кращі чи гірші, а диференціює їх за ступенем розвитку та якістю життєдіяльності, тобто принципове значення має їхня різноплановість. Протилежним є традиційний підхід, за якого розвиток розглядається як однолінійний процес, тобто кожна наступна формація вища від попередньої і проектує прогресивне майбутнє. Завдяки осмисленню досягнень минулого і нерозривного зв'язку всіх епох та часів виразно окреслюється парадигма стратегії розвитку, зміст якої базується на економічних чинниках, що є найвизначальнішими в загальній сутності суспільного поступу. Суспільний рух — це природно-історичний процес, яким керують закони, що не тільки не залежать від людини, а й, власне, самі визначають її волю, свідомість і наміри. Отже, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких у соціальному розумінні вона залишається, хоч би як високо не підносилися над ними суб'єктивно.

Збагачуючись знаннями з вітчизняної та світової скарбниці, наповнюючись усім, що підносить і вивищує людину як гармонійно розвинену особистість, життя завжди готове давати індивідууму стільки, на скільки він сам себе оцінює. Цій ідеї має слугувати господарське життя держави. Валовий продукт проходить етапи розподілу, обміну і найголовніший для виробництва етап — споживання, який є основною умовою функціонування й розвитку людини. Отже, задоволення потреб соціуму для його різнобічного розвитку є природним кінцевим призначенням суспільного виробництва. У цьому аспекті мова йде про виробництво взагалі, без урахування соціально-економічної форми. Порушення такого закономірного зв'язку, підпорядкування виробництва іншим цілям протиприродне і означає відхід від загальних принципів економічного розвитку, свідчить про деформації самої системи, тобто відхилення від домінантної складової еволюції економічного прогресу суспільства.

У країнах з розвинутою економікою відтворювальні фактори мають менші обмеження і надають більші можливості для саморозвитку особистості. Ці об'єктивні фактори, доповнені суб'єктивними обставинами та відповідними умовами, стають барометром відкритості суспільства. Саме рівень індивідуального і суспільного обмеження відтворення характеризує ступінь використання державою надбань цивілізації.

Основним атрибутом держави, що використовується нею в ринковій економіці і за допомогою якого регулюються економічні чинники, є фінанси. Фінанси — основа, фундамент, на якому трансформуються економічні процеси. Вод-

ночас фінанси започатковують господарські зміни в житті країни і найбільш відчутно реагують на результати таких змін. Фінанси є досить потужною, іноді навіть небезпечною зброєю в руках державної влади. Використовуючи їх, держава може активно впливати на економічний, соціальний і навіть політичний розвиток країни як у позитивному, так і в негативному плані. Як об'єктивна категорія, фінанси дедалі більше залежать від суб'єктивних дій державних органів, охоплюючи всі стадії відтворення сукупного продукту суспільства. Фінанси є динамічним чинником, що відображає рух грошей, процеси мобілізації, розміщення та інвестування відповідних ресурсів, формування доходів та здійснення витрат. Відображаючи абстрактний рух вартості при розподілі та перерозподілі валового внутрішнього продукту для розширеного відтворення виробництва, фінанси є єдиним цілісним організмом, у якому всі елементи взаємопов'язані і, як правило, доповнюють один одного, а тому зміна хоча б одного елемента або його складової зазвичай спричиняє відчутні перетворення всієї системи, що суттєво впливає на вектори економічного розвитку країни.

Система категорій розвивається від початкових, найпростіших форм до складніших, насичених новими поняттями та смисловими відтінками. У системі вартісних категорій фінанси займають особливе місце. Для розуміння цієї винятковості необхідне комплексне дослідження всіх її складових. Початковим у розумінні суті фінансів є знання економічної функції держави, адже від того, наскільки реально надаються населенню правові гарантії та суспільні блага, зі збереженням при цьому свободи вибору, залежать демократичний статус держави і характеристика результативності дії фінансів.

Нинішній рівень фінансової грамотності вимагає цілісної системи знань про сутність і форми вияву фінансів, оптимізацію фінансових ресурсів у суспільстві, склад і структуру фінансової системи та функціонування окремих сфер і ланок такої системи.

Побудова й логіка викладу матеріалу дають можливість розкрити взаємозалежність змін, що відбуваються у фінансовій сфері, їх цільове спрямування, можливі альтернативні варіанти рішення й реалізації конкурсних фінансових проектів. Водночас це дає змогу критично осмислити глибинну соціально-економічну сутність різних фінансових інститутів, а також досягнути теоретичні основи фінансової діяльності держави та її відповідних установ. Саме взаємозв'язок прийняття загальнодержавних рішень, з одного боку, та інтересів суб'єктів господарювання, з іншого, свідчить про ефективність фінансової політики. Сьогодні в Україні фінансові питання постають на всіх щаблях влади, в кожному регіоні, будь-якій громаді, навіть у кожній сім'ї відповідно до реальних можливостей та прагнення користуватись надбаннями цивілізації.

Підручник призначено для вивчення дисципліни "Фінанси" у процесі підготовки фахівців галузі знань "Економіка та підприємництво" з напрямку "Фінанси і кредит" за спеціальністю "Фінанси", яка останнім часом набула ажіотажної популярності як серед студентства, так і серед керівництва вищих навчальних закладів. Нині за умов бурхливих економічних і політичних процесів

в Україні та різноманіття господарських операцій з більшості фінансових проблем необхідно приймати єдино правильні рішення, обов'язково нести відповідальність за їхню реалізацію, що не можливо без належної компетентності та професіоналізму відповідних працівників. Тому матеріал викладено векторіально: один напрям допомагає ознайомитись із фінансами тим студентам, які вивчають цей курс, інший — сприяє поглибленому вивченню матеріалу тим, хто вже ознайомився із загальнотеоретичними економічними дисциплінами. Генеральною ідеєю підручника є те, що фінанси розкриваються двозначно: як елемент ринкових відносин і як обов'язковий атрибут державного регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві.

Підручник буде корисний як для студентів і слухачів курсів підвищення кваліфікації, аспірантів, фахівців — учених і практиків, так і для непрофесіоналів — усіх, хто бажає зрозуміти природу, суть, форми, дію фінансів та мріє стати справжнім фінансистом.

Авторський колектив підручника висловлює глибоку вдячність рецензентам Володимирі Леонідовичу Андрущенку — доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів та кредиту Міжрегіональної фінансово-юридичної академії; Михайлу Івановичу Крупці — доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка, заслуженому діячу науки і техніки України; Лідії Олександрівні Омелянович — доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М. Тугана-Барановського за висловлені рекомендації та конструктивні пропозиції стосовно поданого в підручнику матеріалу. Авторський колектив висловлює також подяку Світлані Василівні Стецюк за допомогу в підготовці матеріалів підручника до друку.

Автори будуть щиро вдячні за відгуки і пропозиції щодо вдосконалення структури та змісту підручника, які можна надсилати за адресою:

Кафедра фінансів, Тернопільський національний економічний університет, вул. Львівська, 11, Тернопіль, 46020, Україна.

Тел./факс +380 (352) 43-61-33;

Тел. +380 (352) 43-59-45;

E-mail: academ@tneu.edu.ua, <http://www.tneu.edu.ua>

Розділ 1

ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

1.1. Предмет фінансової науки

Розробка наукових підходів до трактування сутності фінансів є однією з найскладніших проблем фінансової науки і практики, оскільки сутність глибоко захована за зовнішніми формами її вияву, за допомогою яких різноманітні фінансові явища беруть участь у розвитку соціально-економічних процесів.

Наукове обґрунтування сутності фінансів можна досягнути методом наукової абстракції, а саме шляхом відкидання часткових ознак, характерних для кожного окремо взятого фінансового явища, і визначення узагальнених, характерних для фінансів властивостей, які у сукупності становлять предмет фінансової науки. У цілому фінанси асоціюються з процесами розподілу певної вартості, який здійснюється у різних формах (розподіл доходів, сплата податків тощо) та обов'язково супроводжується рухом грошових коштів. У процесі такого розподілу спостерігаються виокремлення різних за обсягом і цільовим характером частин вартості в одного власника або передача частини вартості у грошовій формі одним власником іншому. Спільною для таких фінансових операцій є їхня основа — суспільні відносини, які за своїм характером в економічній науці називаються виробничими, або економічними, відносинами.

Економічні відносини спостерігаються на різних стадіях відтворювального процесу, у всіх сферах суспільного життя, на різних рівнях господарювання та управління тощо. Дослідження особливостей цих відносин дає змогу глибоко розкрити властивості, специфічні ознаки різних об'єктів та суб'єктів власності, з'ясувати соціально-економічну природу різних економічних категорій у певних соціально-економічних системах. Особливостями економічних відно-

син є їхній розподільний характер (вони пов'язані з розподілом та перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту) та вартісне вираження (ці відносини завжди грошові, оскільки їх носієм є гроші).

Отже, за допомогою економічних відносин забезпечується розподіл валового внутрішнього продукту. При цьому однорідні економічні відносини представлені в узагальнювальному абстрактному вигляді, утворюють економічні категорії, такі як гроші, фінанси, кредит, ціна, зарплата тощо. Всі ці категорії є теоретичним відображенням, абстракцією суспільних відносин. Вони відображають реально існуючі у суспільстві економічні відносини, що мають об'єктивний характер та соціальне призначення.

Маючи багато спільних ознак, економічні категорії відрізняються за соціальним призначенням. На відміну від грошей, кредиту, зарплати, цін, основною метою фінансових відносин є формування та використання фондів грошових коштів для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

У цілому фінансові відносини є такою формою суспільних відносин, яка виникає на основі руху вартості в її грошовому вираженні, безпосередньо пов'язана з існуванням грошей. Розподіл валового внутрішнього продукту за допомогою фінансових відносин здійснюється виключно у грошовій формі, внаслідок чого формуються та використовуються різноманітні цільові грошові фонди усіма суб'єктами цих відносин. Отже, однією з найважливіших ознак фінансів як об'єктивної економічної категорії є грошовий характер фінансових відносин, а гроші — необхідною умовою існування фінансів.

Виникнення фінансів було можливе на порівняно високій стадії розвитку суспільства, яка характеризується широким застосуванням державою грошей і відносно відокремленим існуванням вартості в її грошовій формі. У фінансах використовується лише властивість грошей — бути вищою формою вартості. На відміну від грошей, де субстанція не уособлена, фінанси як об'єктивна економічна категорія завжди пов'язані з відносинами володіння вартістю різними конкретними суб'єктами. Економічною основою функціонування фінансових відносин є не гроші самі собою, а рух вартості в її грошовій формі. Фінанси виконують роль інструменту розподілу, який дає можливість визначити частку кожного суб'єкта у виробленому валовому внутрішньому продукті.

Отже, предмет фінансової науки становить сукупність фінансових відносин, що виникають на різних етапах розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами відносин та економічною основою яких є рух вартості в її грошовій формі.

У фінансовій науці розрізняють три характерні риси фінансових відносин:

1) фінансові відносини — це розподільні відносини, які виникають у відтворювальному циклі на стадії розподілу, безпосередньо пов'язані з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту та за допомогою розподілу впливають на всі інші стадії відтворювального циклу (виробництво, обмін, споживання);

2) фінансові відносини — це грошові відносини, носієм яких є гроші;

3) кінцева мета фінансових відносин — формування і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів усіх суб'єктів для забезпечення відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволення економічних інтересів членів суспільства.

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає розмаїття грошових відносин, зокрема:

— внутрішньогосподарські відносини між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;

— міжгосподарські відносини між різними суб'єктами господарювання;

— внутрішньогалузеві відносини між суб'єктами господарювання окремих галузей та галузевими органами управління;

— між суб'єктами господарювання та робітниками і службовцями;

— між суб'єктами господарювання та акціонерами, учасниками, співвласниками та іншими фізичними особами;

— між суб'єктами господарювання і державою;

— між суб'єктами господарювання та фінансово-кредитними установами;

— між суб'єктами господарювання та їхніми об'єднаннями;

— міжгалузеві відносини;

— міжтериторіальні відносини;

— відносини між державою і населенням;

— відносини між державою, галузевими органами управління та органами місцевого самоврядування;

— відносини між державою та іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Сукупність цих грошових відносин становить зміст фінансів як об'єктивної економічної категорії.

Дослідження предмета фінансової науки базується на підходах та методологічних принципах, які охоплюють весь хід пізнання фінансових явищ, процесів, механізмів та структур. Пояснення фактів, процесів фінансової діяльності, виявлення сутнісних аспектів фінансових явищ і процесів, розкриття закономірностей і тенденцій у відносинах людини з природою, державою, між людьми у процесі трудової діяльності завжди спиралась на філософські категорії і принципи.

Філософія є методологічною основою дослідження фінансових явищ і процесів (а також їх глибинного пізнання), виявлення фінансових проблем, особливостей їх виникнення, тенденцій розвитку, функціонування, рушійних сил та загроз.

Як ключовий підхід у розумінні предмета фінансової науки використовується антропологічний, згідно з яким визначальними в детермінації соціально-економічної, фінансової діяльності є людина, її потреби та інтереси. В основі аналізу фінансових відносин лежить фундаментальне положення, що

основний суб'єкт діяльності, рушійну силу суспільного життя становить особистість. За допомогою філософсько-соціологічної інтерпретації фінансової поведінки індивіда як платника податків, інвестора, власника, працівника, споживача суспільних благ, громадянина обґрунтовуються морально-етичні аспекти, орієнтири, деформації, проблеми та визначаються шляхи їх вирішення.

Антропологічний підхід дослідження предмета фінансової науки забезпечує розкриття сутності поняття соціально орієнтованої економіки внаслідок дослідження соціальних змін у суспільстві, специфіки діяльності політичних та управлінських структур, виявлення характеру соціально-політичних перетворень, соціального, економічного осмислення постановки й реалізації завдання духовно-морального оздоровлення суспільства — вироблення, реалізації національної ідеї.

Фінансова наука — система знань про фінансові явища і процеси з виявленими достовірними передумовами виникнення, механізмами та принципами функціонування, доказовими, обґрунтованими положеннями й висновками про їх вплив на людину, господарство, суспільство, цивілізацію, оцінкою здобутків, вигід, втрат.

Ускладнення та урізноманітнення фінансових явищ і процесів на різних рівнях та у сфері людської діяльності зумовили необхідність поглибленого їх вивчення. Така соціалізація фінансової науки, потреба у пізнанні глибинного змісту фінансових процесів, що відбуваються у житті індивідів, діяльності організацій, регіонів, держав, міжнародної спільноти, формування, розподілу та використання фінансових ресурсів, капіталу, грошових і фінансових потоків спричинили концентрацію уваги дослідників на явищах та процесах у суспільстві.

Складність проблем, продиктованих вимогою часу в пізнанні особливостей фінансових відносин у сучасний період, стала першопричиною посиленої уваги науковців до дослідження як економічних, так і позаекономічних аспектів фінансової політики, фінансового, бюджетного та податкового менеджменту, фіскального адміністрування, корпоративного управління.

Предмет фінансової науки потрапляє у сферу наукових досліджень представників інших наук та наукових напрямів. Процес інтеграції наук викликав небувалий інтерес до використання математичних методів та економіко-математичного прогнозування і моделювання для дослідження фінансових явищ і процесів. Філософське осмислення фінансів, фінансової політики, управління фінансами, вивчення психологічних, соціологічних, правових аспектів збагатили світову фінансову науку.

Фінанси віддзеркалюють складну ієрархічну структуру із субординацією, взаємозалежністю категорій і понять, що їх виражають. Обслуговуючи відносини власності, систему економічних зв'язків як способи господарювання з характерними для нього відносинами, методами та формами впливу на виробництво, розподіл, обмін і споживання, фінанси є чинником і результатом економічних процесів як на національному (макро-, мікро-, субмікрорівнях), так і на міжнародному рівнях.

1.2. Сутність фінансів

Теоретичне осмислення сутності фінансів є складним та відповідальним творчим процесом, оскільки лише на основі пізнання глибинних основ явища або процесу можна виявити чинники, що впливають на нього, дослідити причинно-наслідкові зв'язки та використовувати здобуті знання у практичній діяльності.

Для отримання найбільш повної системи знань про предмет фінансової науки, що дасть підстави стверджувати про максимально можливе пізнання його сутності, слід використовувати відомі науковому пізнанню підходи та методи.

Філософський підхід до пояснення сутності фінансів як суспільного явища озброює дослідників методологією пізнання. З філософських позицій, категорій, поняття є абстракцією, продуктом розумової діяльності людини, результатом руху думки від конкретного до абстрактного, теоретичним вираженням реальних відносин.

Формулюючи концептуальні підходи до трактування фінансів, використовуємо такі філософські категорії, як “сутність” і “явище”, “зміст” і “форма”, простежимо, яким чином вони дають можливість пізнати особливості фінансів, зрозуміти їхнє призначення як об'єктивної економічної категорії та інструменту регулювання соціально-економічного розвитку суспільства.

За сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією. Вони відображають сукупність економічних відносин, пов'язану із розподілом та перерозподілом ВВП, а в окремих випадках й національного багатства країни з метою формування фондів грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Процес розподілу й перерозподілу ВВП за допомогою фінансів супроводжується рухом грошових коштів, що набувають особливих різноманітних форм у вигляді доходів, нагромаджень, відрахувань, надходжень, що у сукупності становлять фінансові ресурси суспільства, які є матеріальними носіями фінансових відносин. Використання цих ресурсів здійснюється через фонди грошових коштів, які мають цільове призначення. Аналіз фінансових ресурсів, що використовуються у фондовій формі, як матеріальних носіїв фінансових відносин дає можливість виокремити фінанси із загальної сукупності економічних категорій і виділити таку специфічну ознаку фінансів — фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням фінансових ресурсів, утворенням і використанням грошових фондів цільового призначення.

Глибоке пізнання сутності фінансів дає можливість сформувати оптимальну теоретичну модель розподілу ВВП, яка б створювала рівні можливості у реальному задоволенні економічних інтересів усіх учасників розподільного процесу. За допомогою такої теоретичної моделі, законів та інших нормативних актів суспільство може розробляти практичну модель, максимально наближе-

ну до теоретичної. Якщо теоретична модель — динамічна, то вона змінюється з урахуванням певного рівня соціально-економічного розвитку суспільства і завдань, які стоять перед ним на перспективу. Порівняння цих двох моделей дає можливість без особливих зусиль виявити “вузькі місця”, проблеми та розробляти реальні дієві шляхи їхнього подолання. Отже, розуміння сутності фінансів суб’єктами розподілу є необхідною запорукою вирішення усіх питань фінансової практики.

Протилежною категорією сутності фінансів є їхнє явище. *За явищем* фінанси як об’єктивна економічна категорія за умови прийняття законодавчих та нормативних актів набувають матеріального вираження у русі розподіленої вартості як за допомогою конкретних видів доходів, надходжень, нагромаджень, відрахувань, видатків, витрат тощо, так і за допомогою руху фінансових ресурсів у загальному. Зважаючи на неперервність відтворювальних та розподільних процесів, рух фінансових ресурсів, який називають грошовими потоками, в усіх суб’єктів розподілу теж є неперервним.

Отже, фінанси як явище відображають грошові потоки суб’єктів розподільних відносин, які характеризуються обсягами (наповненістю), спрямованістю і часом. У фінансовій теорії та практиці розрізняють вхідні, внутрішні та вихідні потоки. Множинність грошових потоків, розмежованих за часовими інтервалами, різноспрямованих і відмінних за видами грошових фондів (фінансових ресурсів) та обсягами, забезпечує належний рівень соціально-економічного розвитку країни та суб’єктів господарювання, реалізацію визначених цілей і завдань.

Важливою умовою успішного господарювання є синхронізація грошових потоків — узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує виконання зобов’язань кожного суб’єкта розподільних відносин, необхідну платоспроможність.

На мікрорівні відбуваються рух капіталу (фінансового, фізичного та людського), рух ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових), здійснюються товарні та грошові потоки. На макрорівні рух фінансових ресурсів та грошові потоки переважно ізольовані від руху матеріальних ресурсів і товарних потоків.

Між сутністю фінансів та їхнім явищем простежується тісний взаємозв’язок і суперечності, зумовлені законом єдності й боротьби протилежностей. Основні суперечності полягають у невідповідності якісної характеристики фінансів, визначеної теоретичною моделлю, та практичної реалізації цієї моделі за допомогою грошових потоків.

Наступними філософськими категоріями, які дають можливість сформулювати концептуальні підходи до трактування фінансів, є зміст і форма.

За змістом фінанси відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів — формування й використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди є матеріальним змістом фінансів. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від усіх інших економічних категорій.

У фінансовій науці виокремлюють такі основні ознаки, характерні для фондів грошових коштів:

- законодавче та нормативно-правове забезпечення процесів формування і використання грошових фондів;
- односторонній рух грошових коштів у процесі формування і використання грошових фондів (немає еквівалентного обміну);
- цільовий характер коштів кожного грошового фонду;
- динамічність кожного фонду (кошти грошових фондів не нагромаджуються, а використовуються в міру надходження).

Фонди грошових коштів поділяються на централізовані й децентралізовані. До централізованих грошових фондів належать фонди, які держава створює у централізованому порядку і використовує їхні кошти для виконання своїх функцій (зокрема, державний і місцеві бюджети, пенсійний фонд, державні цільові фонди соціального страхування). Децентралізованими вважаються грошові фонди суб'єктів господарювання усіх форм власності та рівнів підпорядкування (зокрема, фонди в основних засобах, оборотні фонди, фонди обігу, фонди заробітної плати, резервні фонди, інвестиційно-інноваційні фонди, фонди матеріального заохочення, фонди соціально-культурного призначення, добродійні фонди тощо). В умовах ієрархічної системи управління (державна та комунальна форми власності) та громадських об'єднань суб'єктів господарювання із сукупності децентралізованих грошових фондів виділяють умовно-централізовані, які формують і використовують органи управління вищого рівня або керівництво громадських об'єднань.

Протилежною категорією змісту є *форма* фінансів. В економічній науці розрізняють такі форми фінансів, як доходи, надходження, нагромадження, відрахування, видатки, витрати, тобто елементи, які характеризують рух фондів грошових коштів. Ці форми є матеріальним вираженням фінансових відносин.

Між формою і змістом, як і між сутністю фінансів та їхнім явищем, простежуються тісний взаємозв'язок та суперечності, визначені особливостями дії закону єдності й боротьби протилежностей, оскільки зміст і форма фінансів зумовлені їхніми сутністю та явищем. Діалектичний взаємозв'язок та відмінності між цими категоріями дають можливість глибоко пізнати теоретичні й практичні засади фінансів суспільства, досягнути єдності теорії і практики, забезпечити ефективне використання фінансів у забезпеченні належного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволенні економічних інтересів усіх його членів.

Фінанси є основним важелем, за допомогою якого здійснюється регулювання економічних факторів. Саме фінанси свідчать про успіхи чи недоліки трансформації економічних процесів. Тому розроблення ефективних методів фінансової політики, їх реалізація на практиці змушують кардинально змінювати сталі погляди на фінанси та визначати їх фундаментальність у контексті стратегічних завдань економічної розбудови держави.

Визначальною складовою економіки будь-якої країни є її фінансово-кредитна сфера, завдяки якій реалізуються інтереси кожної людини, кожного суб'єкта господарювання та держави загалом. Більше того, саме через фінансову сферу діють економічні стимули. Людські потреби — стимул економічної діяльності, що забезпечує участь людини в господарських зв'язках. Оскільки економічний інтерес — форма усвідомлення потреб, то інтереси трактуються також як причини, що спонукають до економічної діяльності.

Як складне суспільне явище фінанси наділені різними багатоплановими сутнісними ознаками і формами вияву. Одна із найбільш наочних — грошова форма. Саме гроші є квінтесенцією форм розподілу вартості створеного валового продукту, надають фінансам кількісного визначення та якісної суті. Проте не вся маса грошей є фінансами. Відмінність полягає насамперед в об'єктивній історичній потребі виникнення цієї категорії у розвитку суспільства. Якщо гроші є продуктом розвитку суспільного поділу праці й товарних відносин, то фінанси — продукт розвитку держави.

На рівні держави фінанси забезпечують належний рівень виконання нею своїх конституційних функцій, що супроводжується зростанням обсягів державних видатків. З удосконаленням системи державного устрою різко збільшувалися видатки на оборону, захист певних інтересів, соціальну сферу, охорону навколишнього середовища, а також на економіку тощо.

Значні обсяги державних видатків зумовили збільшення дохідної частини бюджетів різних рівнів. Основним джерелом поповнення таких коштів стали податки — фінансова категорія, що виникла задовго до появи таких фінансових категорій, як бюджет, державний кредит, державний борг та ін.

На основі податку розвивається вся складна структура фінансів, особливо державних. Саме фінанси зумовлюють рух частин чистого доходу в грошовій формі, для якої характерний нееквівалентний обмін. У сфері фінансів дія закону вартості обмежується законодавчо встановленими нормами розподілу чистого доходу, що впливає із суспільних потреб. Перерозподільні важелі чистого доходу за допомогою фінансів значно оперативніші, не піддаються впливові закону вартості, а тому мають значно ширші можливості. Крім того, фінанси забезпечують узгоджену взаємодію нееквівалентного перерозподілу із системою економічного стимулювання.

Враховуючи те, що фінанси є вагомою інституційною складовою економічної інфраструктури суспільства, а їх ознаки (грошова форма, розподільний і перерозподільний статус) властиві всім сферам і ланкам господарського процесу, фінанси ототожнюють із грошовими потоками, що опосередковують рух валового внутрішнього продукту на всіх стадіях відтворювального циклу: виробництва, розподілу, обміну та споживання. Фінанси — не лише невід'ємна сполучна ланка між створенням і використанням валового внутрішнього продукту, а також головний важіль конституційного впливу держави на розподіл та перерозподіл валового внутрішнього продукту. Тому об'єктивно фінанси — епіцентр економічної, соціальної та міжнародної політики держави. Отже,

чітко простежується фінансове наповнення базису структури відтворювальних процесів та їх надбудови — ланок управління фінансовою системою. Водночас суб'єкти господарювання, формуючи грошові ресурси, перебувають у певних відносинах з контрагентами відтворювального процесу. Залежно від їхньої ролі в суспільному відтворенні (чи вони безпосередні учасники виробництва, чи лише здійснюють регулювання розподільними важелями) визначають належність або до базисних структур, або до надбудовчого каркаса.

Отже, фінанси виражають відповідні грані відтворювального процесу, кожна з яких формується у процесі взаємодії окремих елементів. Основними елементами фінансових відносин у техніко-економічних зв'язках відтворювального процесу є забезпечення грошовими коштами, поглиблення спеціалізації, кооперації, комбінування виробництва, його концентрація та автоматизація.

Організаційно-економічні відносини відтворювального процесу потребують забезпечення грошовими коштами процесу взаємодії маркетингової та управлінської діяльності як на мікро-, так і на макрорівні.

При аналізі функціонування фінансів щодо економічної природи власності слід вказати на обов'язкове забезпечення грошовими коштами різних галузей суспільного відтворення та об'єктів привласнення.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів (держави, підприємств, громадян), виділяють наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації та міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу окремі автори звужено трактують міжнародні фінанси, вважаючи, що вони відображають тільки діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів.

Теорія та набутий досвід підтверджують, що під час трансформаційних процесів фінанси реструктуризуються не тільки за простором їх функціонування, а й за походженням суб'єктів, які умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні, як правило, циркулюють у межах території однієї держави без залучення іноземних суб'єктів, на основі національного законодавства, і є тільки внутрішньонаціональними.

Міжнародні фінанси охоплюють міждержавні та транснаціональні кредитно-фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони передбачають співробітництво з метою раціонального розміщення внутрішніх сил для вироблення раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень.

Отже, фінансові відносини реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державні й міжнародні фінанси. Хоча національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, досконалішу та краще системно структуровану. Проте це твердження є доволі дискусійним. Опосередкованість усіх економічних, культурних, спортивних та інших відносин у світових господарських процесах зумовлює об'єктивне існування фінансів, особливістю котрих, як економічної категорії, є грошова

форма. Зростання зовнішньоекономічних зв'язків будь-якої країни, як засвідчує практика, базується на її належності до певного регіонального економічного угруповання. Досвід західноєвропейської інтеграції, створення Європейського Союзу, впровадження євро вказують на те, що основи цих процесів закладено на мікрорівні у вигляді взаємовигідного співробітництва конкретних компаній, банків, фінансово-промислових груп, їхніх спільних інвестиційних проектів, спільних підприємств тощо.

Активізація Європейського Союзу та налагодження світових взаємозв'язків, спрямованих на вирішення глобальних проблем людства, зумовлюють формування принципово нової структури економічних, культурних, політичних та інших відносин, однак цьому перешкоджатиме функціонування традиційної структури фінансів.

Фінанси як вартісний результат господарської діяльності є в цілому узагальненим інтегрованим вираженням вартості. Розвиток інформаційних технологій, використання електронних носіїв економічних операцій дають змогу більше і ґрунтовніше здійснювати фінансове оцінювання, повніше використовуючи при цьому математичний апарат. Відображаючи результати ринкової конкуренції, фінанси дедалі більше сприяють вирішенню людських проблем, об'єднують різні економічні інтереси, що потребує регулювання, тобто втручання держави за допомогою фінансових агрегатів в економічні процеси.

Фінанси виражають складну ієрархічну структуру, цілісність якої визначає субординацію окремих фінансових відносин і категорій, котрі її відображають. Обслуговуючи насамперед систему економічних зв'язків щодо способу господарювання із властивими йому відносинами, формами й методами впливу на процес виробництва, розподіл і споживання, фінанси в ринкових відносинах є основою господарського механізму, що зумовлює економічні процеси як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Отже, вітчизняна наука розглядає фінанси як економічну категорію, яка відображає створення та використання грошових фондів у процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту. Фінанси пронизують всю економіку, а вказані їхні характерні ознаки притаманні всім сферам та ланкам фінансової системи.

1.3. Необхідність та характерні особливості фінансів

Фінанси як об'єктивне явище тісно пов'язані з життєдіяльністю людини, умовами господарювання та розвитком суспільства загалом.

Задоволення різноманітних потреб суспільства у межах національної держави є надзвичайно важливим завданням, яке значною мірою реалізується за допомогою фінансів як вартісного інструменту розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Необхідність існування фінансів як історичної та економічної категорії зумовлена низкою факторів, головні з яких такі: наявність товарного виробництва і розвиток товарно-грошових відносин, виникнення та функціонування держави, дія об'єктивних економічних законів розвитку суспільства.

Виникнення фінансів більшість дослідників пов'язують з появою держави і виконанням нею відповідних функцій. Розвиток товарного виробництва та товарно-грошових відносин зумовив ускладнення господарських зв'язків між суб'єктами господарювання, виникнення та функціонування системи ринків, зростання конкурентної боротьби в різних формах як за ринки збуту, так і за інвестиційні ресурси, передові технології, інформацію, знання, досвід. Поява грошей як вартісного еквівалента спричинила зміни у формуванні та використанні ресурсів державної скарбниці з натурально-речової на грошову форму. Зміна суспільно-політичних устроїв, економічних систем суттєво впливала на функції держави, частку державного сектору, державне управління, а отже, і на фінанси загалом.

Неврахування чи ігнорування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства також негативно впливають на фінансову діяльність учасників суспільного життя не тільки у поточному періоді, а й у майбутньому можуть мати катастрофічні за своїм рівнем наслідки. Об'єктивною реальністю сучасного етапу розвитку людської цивілізації стали міжнародне співробітництво, інтеграція та глобалізація, що змінюють світ, звичні уявлення, руйнують стереотипи мислення, активізують конкурентну боротьбу. Особливо витончених форм конкуренція набуває на міжнародному фінансовому ринку, де з кожним роком зростають обсяги спекулятивних фінансових операцій.

Розглядаючи сутність фінансів, слід виділити їхні характерні ознаки, водночас пам'ятаючи про спільні риси, притаманні більшості економічних категорій. Зокрема, фінанси є продуктом еволюції суспільних відносин, а однією з передумов їх виникнення і розвитку є наявність інституту держави. Отже, фінанси — історична категорія. Фінанси також є об'єктивно існуючою категорією, оскільки впливають на виробництво, розподіл, обмін та споживання і саме тому мають об'єктивний характер та належать до базисних категорій.

Як і будь-якій економічній категорії, фінансам притаманні певні особливості, зокрема:

— фінанси — *грошова категорія*, адже вони завжди мають грошову форму вираження. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші за фінансові. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення спираються на використання грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин;

— фінанси — *розподільна категорія*, оскільки саме з їх допомогою здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. Тоб-

то за допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для відшкодування матеріальних витрат фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;

— фінанси — *фондоутворювальна категорія*, тому що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фондів грошових коштів, тобто таких фондів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Фонди грошових коштів створюються на підприємствах, у галузевих органах управління, а також на загальнодержавному рівні і використовуються за цільовим призначенням (фонд виплати дивідендів, фонд матеріального заохочення, резервний фонд, державні цільові фонди).

1.4. Функції фінансів

Функції економічної категорії є її внутрішніми властивостями, які виявляються у процесі практичної діяльності. Переважна більшість вітчизняних науковців і практиків визнають, що фінансам притаманні дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція є головною і виявляється в процесі розподілу валового внутрішнього продукту у вигляді утворення фондів грошових коштів та використання їх за цільовим призначенням.

У процесах вартісного розподілу валового внутрішнього продукту можуть брати участь різні вартісні інструменти, зокрема фінанси, кредит, ціни й тарифи та заробітна плата, кожен з яких має свої особливості та власну історію. Фінанси як інструмент вартісного розподілу виокремлюються серед інших масштабністю, всеохопним характером та можливостями активного впливу на всі складові суспільного життя.

Генезис та еволюція вартісного розподілу за допомогою фінансів супроводжувались зміною форм вартісного розподілу, пріоритетів у формуванні та використанні фінансових ресурсів, інвестування капіталу, наповненості та спрямованості грошових і фінансових потоків. Це у свою чергу суттєво впливало на історію розвитку людської цивілізації, зростання могутності чи занепад держав, створення, розподіл і споживання благ, розвиток виробництв, творчі та інтелектуальні здобутки тощо.

Фінанси як інструмент вартісного розподілу використовуються на всіх стадіях суспільного відтворення: виробництва, розподілу, обміну та споживання. На вартісний розподіл за допомогою фінансів суттєво впливає розмежування економічної власності.

Об'єкти розподілу за допомогою фінансів такі:

— валовий внутрішній продукт, тобто вартість кінцевих продуктів (благ), вироблених суспільством за певний період (переважно рік);

— національне багатство, тобто сукупність створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси, залучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільні відносини лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо);

— зовнішні надходження у вигляді фінансової допомоги, зовнішніх державних позик, іноземних інвестицій, а також інших міждержавних трансфертів від зарубіжних країн, міжнародних фінансових інституцій та іноземних юридичних і фізичних осіб.

Суб'єктами розподілу є:

— держава;

— юридичні особи (суб'єкти господарювання різних форм власності, рівня підпорядкування та місцезнаходження);

— домогосподарства та фізичні особи;

— міжнародні організації;

— інші держави.

Оскільки об'єкт фінансових відносин — обмежена величина, а суб'єкти розподілу доволі численні, то таким відносинам зазвичай притаманний досить суперечливий характер, оскільки кожен суб'єкт прагне отримати від розподілу якомога більше вигід, проте зробити це можна лише за рахунок інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Звідси випливає необхідність збалансування інтересів усіх суб'єктів фінансових відносин, чого можна досягти насамперед шляхом встановлення оптимальних пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту. На жаль, науково встановлених показників оптимальних пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту на практиці немає, тому для оцінювання ситуації використовують два основних макроекономічних показники: рівень ВВП на одну особу та темпи зростання ВВП.

Величина ВВП на одну особу серед держав світу дуже коливається. У високорозвинених країнах він становить від 25 до 40 тис. дол. США, а в окремих (в основному в Скандинавських країнах та Японії) перевищує цю суму. У найменш розвинених країнах цей показник становить близько 100 дол. США.

Динаміку фінансових відносин характеризують темпи зростання ВВП: чим вони вищі, тим більше задовольняються потреби суб'єктів фінансових відносин у доходах. Загальновідомо, що навіть незначне сповільнення темпів зростання доходів (незалежно від того, якою є абсолютна величина цих доходів) сприймається суспільством досить негативно, а постійне зростання доходів створює сприятливий суспільно-політичний клімат у державі.

Механізм реалізації розподільної функції фінансів передбачає декілька етапів: первинний розподіл, перерозподіл, вторинний розподіл.

Первинний розподіл — розподіл доданої вартості й формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. Первинними доходами на цьому етапі є такі:

- у фізичних осіб — заробітна плата;
- у юридичних осіб — прибуток;
- у держави — прибуток державного сектору економіки, надходження від державних послуг, ресурсів, угідь, а також непрямі податки.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації їх можна поділити на загальнодержавні (державний бюджет і державні цільові фонди), регіональні (місцеві бюджети), відомчі (фонди, створювані міністерствами і відомствами) та корпоративні (централізація частини доходів структурних підрозділів корпоративних об'єднань).

Вторинний розподіл є завершальною стадією реалізації розподільної функції фінансів і передбачає використання загальнодержавних фондів на розвиток пріоритетних галузей економіки, соціально-культурні заходи, соціальний захист, оборону, управління тощо. Кінцевим результатом перерозподільного циклу є те, що одна частина перерозподілених грошових ресурсів через механізм бюджетного фінансування знову переходить у сферу матеріального виробництва, щоб почати новий цикл первинного розподілу з подальшим перерозподілом, а інша частина — у сферу споживання (освіта, наука, культура, охорона здоров'я, державне управління, оборона тощо).

Отже, фінанси, беручи активну участь у розподілі й перерозподілі створеної вартості, сприяють трансформації пропорцій, які виникають під час її первинного розподілу, в пропорції кінцевого використання.

Окрім того, що фінансам внутрішньо притаманна властивість активної участі у процесах вартісного розподілу як одного з найактивніших його вартісних інструментів, такою самою рівноцінною за своєю значимістю є і *контрольна функція* фінансів.

Всі ресурси вичерпні, кількісно обмежені, а отже, дефіцитні (що повною мірою стосується фінансових ресурсів та капіталу), тому нагальною є потреба контролювати їхній рух, грошові та фінансові потоки за всіма видами діяльності, на різних рівнях, за різними сферами та ланками фінансових систем національних держав та світової фінансової системи. Реалізація контрольної функції фінансів має забезпечити раціональне, цільове та ефективне використання всіх видів ресурсів, у тому числі фінансових, ефективне управління грошовими та фінансовими потоками, забезпечення фінансової рівноваги, тобто синхронізації у часі вхідних і вихідних грошових потоків (доходів та зобов'язань).

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових ресурсів (який відбувається у фондовій та нефондовій формах) і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів гос-

подарювання. Контрольна функція фінансів на практиці реалізується в діяльності осіб, які здійснюють фінансовий контроль. В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів, Державна казначейська служба, Державна фінансова інспекція, Державна податкова служба, Державна митна служба, Пенсійний фонд, Фонди загальнодержавного обов'язкового соціального страхування, Рахункова палата України та ін. Саме завдяки контрольній функції фінансів суспільство контролює повноту і своєчасність забезпечення фінансовими ресурсами різних суб'єктів фінансових відносин.

Деякі вчені стверджують, що фінансам притаманні й *інші функції*: регулювальна, стимулювальна, відтворювальна, стабілізаційна тощо. Проте без применшення значення таких підходів можна стверджувати, що фінанси відіграють важливу роль у процесі суспільного відтворення саме завдяки розподільній функції.

Отже, надзвичайно важливе значення фінансів у житті суспільства зумовлене тим, що вони: забезпечують розподіл валового внутрішнього продукту та фінансові потреби юридичних і фізичних осіб та держави; здійснюють перерозподіл фінансових ресурсів між галузями економіки, регіонами, соціальними верствами населення, юридичними і фізичними особами; забезпечують кругообіг фінансових ресурсів і безперервність відтворювального процесу, а також здійснюють контроль за процесами формування й використання фінансових ресурсів як на рівні держави, так і на рівні суб'єктів господарювання.

1.5. Фінансова система

Ефективність організації фінансів та прагматизм реалізації фінансових відносин і фінансової політики в державі залежать насамперед від оптимальної побудови та дієздатності фінансової системи.

Термін "система" (з грец. — поєднання, утворення) найчастіше трактується як сукупність визначених елементів, між якими є закономірний зв'язок чи взаємодія.

Групування окремих суб'єктів фінансових відносин у загальну фінансову систему держави може здійснюватися за багатьма ознаками, що зумовлює дискусійність самого поняття фінансової системи та проблеми її структурування. Теоретично та методологічно сутність фінансової системи можна розглядати як за внутрішньою будовою, так і за організаційно-інституційною структурою. Обидва підходи відображені у науковій фінансовій літературі.

За організаційно-інституційною структурою *фінансова система* — сукупність фінансових органів та інституцій, які здійснюють управління грошовими потоками та фондами грошових коштів. При цьому у фінансовій системі держави виокремлюють систему органів управління фінансами (Міністерство

фінансів, Державну податкову службу, Рахункову палату України, Державну казначейську службу, Державну фінансову інспекцію), а також фінансових інститутів, задіяних у розподільних процесах (Національний банк України, банківські та небанківські фінансові установи, фондові й валютні біржі, страхові компанії, інвестиційні фонди тощо).

При вивченні внутрішньої (змістової) сутності фінансової системи у вітчизняній фінансовій науці соціально-економічна природа фінансів розглядається як досить складне суспільне явище, що охоплює широкий спектр розподільних відносин, які ззовні відображаються у різноманітних грошових потоках. За єдиної сутності цих відносин вони мають конкретні форми вияву, характерні ознаки, а також певні особливості щодо організації фінансової діяльності, формування й використання фінансових ресурсів, зосереджених у розпорядженні держави, підприємницьких структур, певних фінансових інституцій для фінансового забезпечення їх діяльності.

За внутрішньою будовою фінансова система — сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер (узагальнена за певною ознакою складова) та ланок (відособлена складова) фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління та нормативно-правове забезпечення.

Найчастіше фінансову систему структурують відповідно до форм власності (рис. 1.1), основних суб'єктів фінансових відносин (рис. 1.2) та рівнів економічної системи (рис. 1.3).

У складі фінансової системи України виділяють такі основні сфери фінансових відносин: *фінанси держави* (у тому числі за рівнями органів державної влади й управління — державні і місцеві фінанси), *фінанси суб'єктів господарювання*, *фінанси домогосподарств*, *фінансовий ринок і міжнародні фінанси* (рис. 1.4). Кожна з цих сфер фінансових відносин характеризується специфічними рисами і має певне функціональне призначення.

Центральне місце у фінансовій системі кожної держави займають *фінанси держави* — сфера, за допомогою якої здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток країни. Державні фінанси відображають розгалужену систему фінансових відносин на різних рівнях адміністративного поділу між державою, юридичними та фізичними особами з приводу формування й використання фінансових ресурсів та доходів держави, а також щодо управління і розпорядження державною власністю. За своєю структурою це дуже складна і багатофункціональна сфера фінансової системи, основними ланками якої є державний і місцеві бюджети, державні цільові фонди, державний і комунальний кредит, фінанси державного і комунального секторів економіки.

У сфері державних фінансів провідне місце належить бюджетам різних рівнів, сукупність яких утворює бюджетну систему. В умовах командно-адміністративної системи господарювання державний бюджет був не просто основою ланкою фінансової системи, що забезпечувала ресурсами функціонуван-

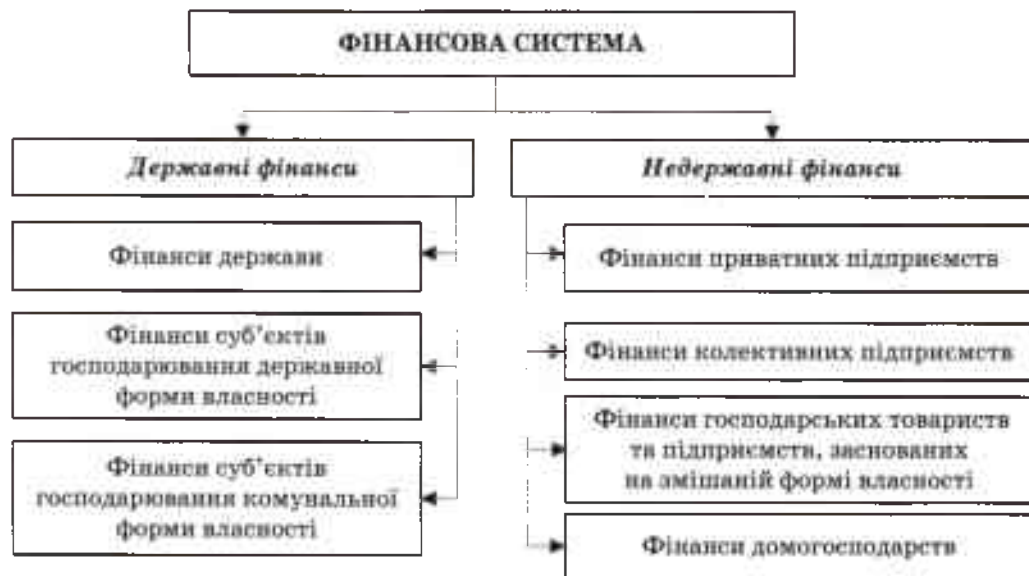

Рис. 1.1. Структуризація фінансової системи відповідно до форм власності

Рис. 1.2. Структуризація фінансової системи відповідно до суб'єктів фінансових відносин

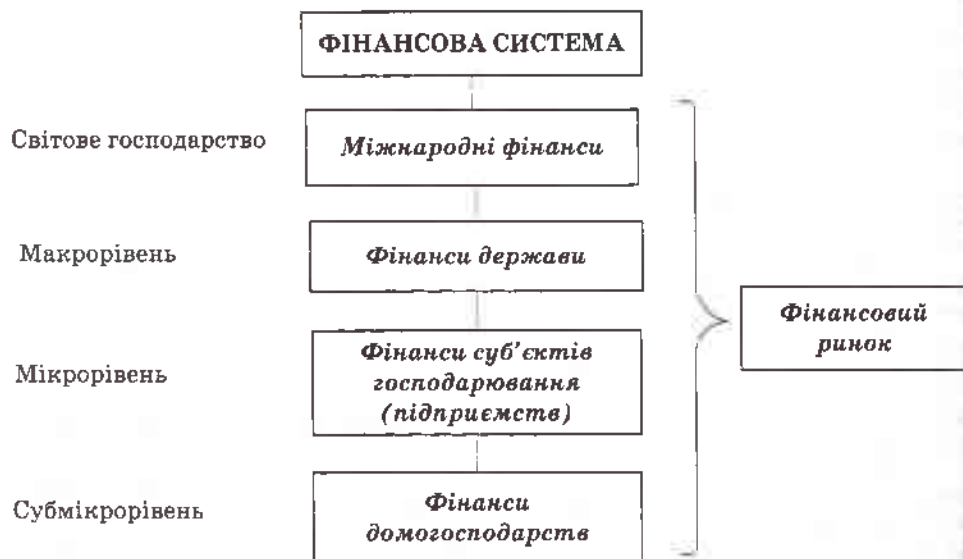

Рис. 1.3. Структуризація фінансової системи за рівнями економічної системи

ня і розвиток економіки, а домінантною структурою, без якої не могли належним чином функціонувати інші ланки фінансової системи. Тут зосереджувалася основна маса доходів (у бюджеті централізувалося понад 50 % валового внутрішнього продукту), а без асигнувань з бюджету практично неможливим було функціонування значної частини підприємств, установ соціально-культурної сфери, будівництво житла, існування житлово-комунального господарства тощо.

З переходом до ринкових умов господарювання державний бюджет і далі продовжує залишатися центральною ланкою фінансової системи України. Значення державного бюджету обумовлено не лише обсягом коштів, зосереджених у ньому, а й найбільш розвинутою системою взаємозв'язків з усіма основними ланками та сферами. Як один із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави державний бюджет:

- забезпечує акумулювання коштів (головним чином через податкові й неподаткові надходження), необхідних для фінансування потреб держави проведення державної внутрішньої і зовнішньої політики;
- є невід'ємним атрибутом ринкових відносин і водночас важливим інструментом реалізації державної політики;
- виступає важелем активного впливу на економічні, соціальні, національні, регіональні процеси у суспільстві.

З приєднанням України у листопаді 1996 р. до Європейської хартії про це самоврядування відбулося реформування бюджетної системи в Україні, що передбачало не лише зміну ролі й місця місцевих бюджетів у фінансовій системі держави, а й удосконалення організаційної вертикальної побудови

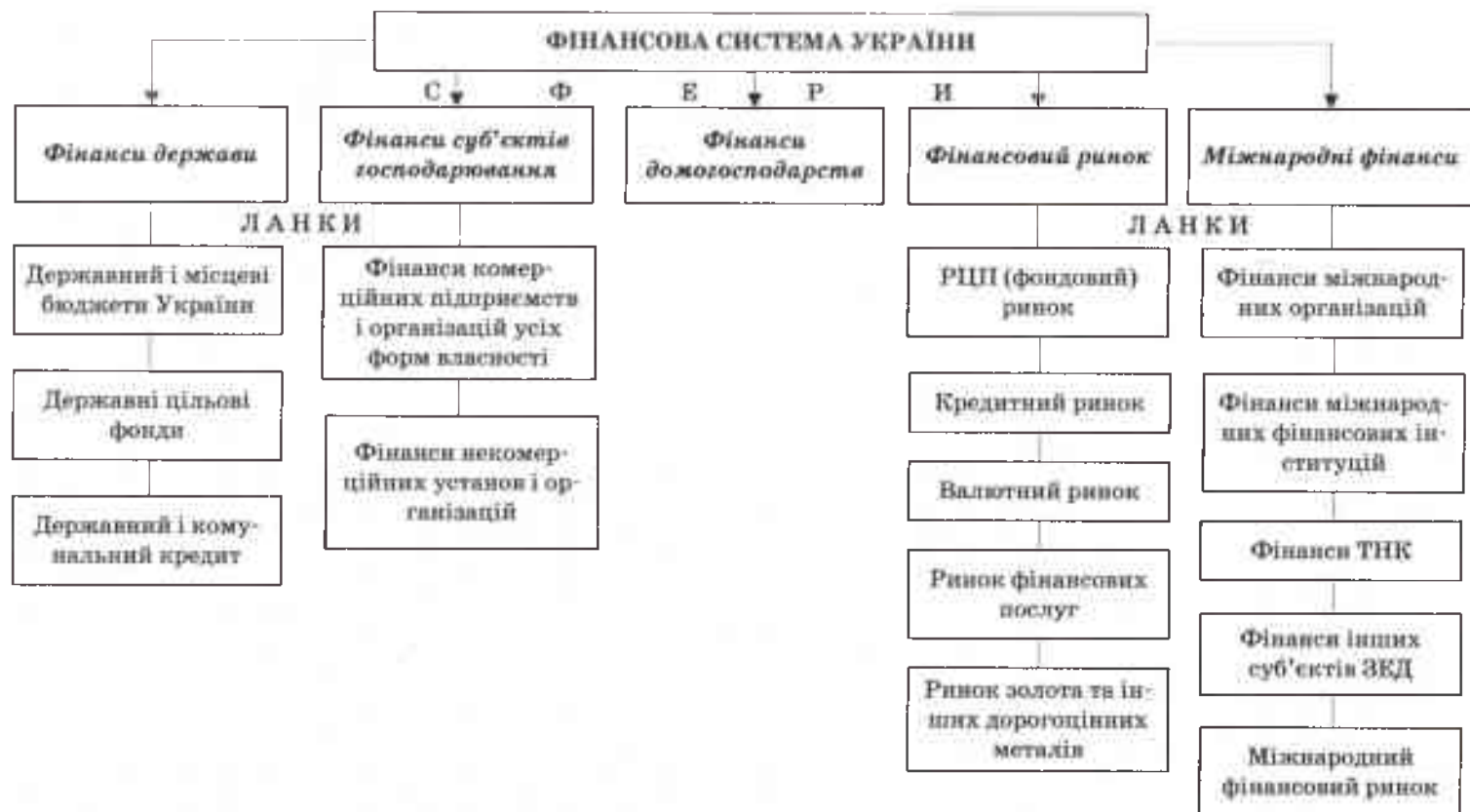

Рис. 1.4. Структура фінансової системи України

джету за рівнями влади, зміцнення джерел фінансового забезпечення реалізації прав місцевих органів влади й управління. Водночас власна дохідна база місцевих бюджетів в Україні поки залишається вкрай низькою. Упродовж останніх років виявляється суперечлива тенденція відставання процесів формування доходів місцевих бюджетів України від темпів розширення завдань та обов'язків місцевих органів влади. Внаслідок цього величина податкових та інших надходжень на місцевому рівні дуже часто не відповідає величині локальних бюджетних витрат. Великомасштабним став прихований дефіцит місцевих бюджетів. Постійно зростає дотаційна залежність місцевих бюджетів від державного бюджету. За цих умов фінансові проблеми місцевих органів влади набули політичної гостроти. Часто вони є причиною ускладнення відносин між "центром" і регіонами, а також між окремими регіонами. Хронічна нестача фінансових ресурсів і нестабільність дохідних джерел місцевих бюджетів стали загальнодержавною проблемою, що потребує невідкладного вирішення у контексті забезпечення політичної та економічної стабільності, демократизації суспільного життя та побудови соціально орієнтованої ринкової економіки.

Самостійною ланкою фінансової системи України і важливим елементом державних фінансів є державні цільові фонди. *Державні цільові фонди* — фонди грошових коштів, які формуються у процесі розподілу і перерозподілу ВВП за рахунок сплати фізичними та юридичними особами обов'язкових внесків та інших надходжень. Кошти державних цільових фондів використовуються на фінансування державних економічних та соціальних програм і перебувають у розпорядженні центральних та місцевих органів влади.

Існування державних цільових фондів пов'язане з необхідністю задоволення певних економічних та соціальних потреб, які мають особливо важливе значення. Відокремлення державних цільових фондів (повне відокремлення від бюджету або виокремлення державного цільового фонду у складі бюджету) та чітке визначення джерел їх формування і напрямів використання акумульованих ними фінансових ресурсів сприяє підвищенню рівня задоволення суспільних потреб та ефективності контролю за цільовим використанням коштів. В Україні найбільші державні цільові фонди мають переважно соціальну спрямованість: Пенсійний фонд України; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності.

Одним із напрямів розвитку та реструктуризації державних фінансів у період ринкової трансформації економіки і формування фінансової системи став розвиток *державного кредиту* як суспільної позикової системи і невід'ємної сфери фінансової діяльності держави. Державний кредит відіграє важливу

роль у функціонуванні фінансової системи: використання державних позик пов'язане з регулюванням фінансових процесів, у тому числі з певними завданнями податкового регулювання економіки і державного впливу на стан фінансового ринку.

Державний кредит — рух позикового капіталу у формі кредитних угод, що здійснюється за участю держави щодо передачі фінансових ресурсів у борг з розрахунком на певну вигоду. При цьому держава традиційно виступає у ролі позичальника коштів, рідше — кредитора або гаранта. Основною формою державного кредиту є державні позики. За правом емісії розрізняють державні й місцеві позики. Зокрема, державні позики випускаються центральними органами управління, а надходження від них спрямовуються у центральний бюджет. Місцеві позики випускаються місцевими органами управління і спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах місцеві позики є важливою складовою фінансів місцевого самоврядування, оскільки дають можливість мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб регіонального розвитку. Натомість в Україні місцеві позики не набули поширення, однак у перспективі можуть стати важливим фінансовим інструментом забезпечення формування інвестиційної складової місцевих бюджетів.

Фінанси державного сектору економіки відображають грошові відносини, пов'язані з діяльністю держави як суб'єкта господарювання. У зв'язку з роздержавленням і приватизацією державний сектор економіки в Україні останніми роками значно скорочується. При цьому державні підприємства переходять на ті самі принципи організації фінансів, що й акціонерні та приватні. Як наслідок, істотно скорочується фінансова діяльність держави в реальному секторі економіки, відбувається чітке розмежування державного фінансового господарства і фінансів державного сектору економіки.

Фінанси комунального сектору економіки відображають грошові відносини, пов'язані з діяльністю місцевих органів влади як суб'єкта господарювання. Комунальний сектор економіки пов'язаний з комунальною власністю, яка є власністю відповідної територіальної громади, тобто спільноти громадян — жителів міста, села, селища або їх об'єднань. Підприємства комунального господарства в основному функціонують у таких сферах, як житлове господарство, транспорт (автобусні парки, трамвайні та тролейбусні депо, метрополітен), комунальна енергетика (електричні, газові та теплові мережі), комунальне обслуговування (готелі), міські шляхи тощо.

Чільне місце у фінансовій системі держави відведено *фінансам суб'єктів господарювання*, які відображають економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків і виникають у процесі формування, розподілу та використання фінансових ресурсів і доходів на мікрорівні.

Фінансова діяльність суб'єктів господарювання може бути організована за допомогою таких трьох методів:

- 1) комерційного розрахунку;

- 2) неприбуткової діяльності;
- 3) кошторисного фінансування.

Відмінність між окремими методами полягає у схемі організації фінансової діяльності, тобто у встановленні взаємозалежності між фінансовими ресурсами, джерелами їх формування, доходами, витратами і фінансовими результатами. Відповідно до зазначеного, до складу фінансів суб'єктів господарювання належать такі ланки: фінанси комерційних підприємств і організацій, фінанси некомерційних установ і організацій.

Фінанси комерційних підприємств (суб'єктів підприємницької діяльності) є вихідною ланкою фінансової системи, оскільки саме тут створюється більша частка ВВП. Від стану фінансів комерційних підприємств багато в чому залежить загальне фінансове становище в країні, адже комерційні підприємства є основним платником податків до бюджету, а також внесків у державні цільові фонди. Особливістю фінансів комерційних підприємств є те, що в умовах ринкових відносин ці підприємства діють на засадах комерційного розрахунку, який передбачає отримання прибутку, відшкодування за рахунок власних коштів всіх затрат на основну діяльність, а також на її розширення та розвиток. Для таких підприємств прибуток є головним джерелом виробничого і соціального розвитку.

Комерційний розрахунок є раціональним і високоефективним методом фінансової діяльності. Він спонукає підприємство до пошуку достатніх і дешевих фінансових ресурсів, раціонального їх розміщення, мінімізації витрат і максимізації доходів та прибутку. Визначальну роль у формуванні фінансових ресурсів відіграють власні кошти підприємства, які покривають значну частину витрат, а також є фінансовим забезпеченням отриманих кредитів. Бюджетні асигнування і надходження з цільових фондів виконують допоміжну роль, а збалансування потреб у фінансових ресурсах здійснюється за допомогою кредиту. Саме в умовах ринку комерційні підприємства отримали реальну фінансову незалежність, стали вільними від дріб'язкової опіки з боку держави, але водночас підвищилася їх відповідальність за економічні та фінансові результати діяльності.

Некомерційними вважаються установи, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, що не відшкодовує їхніх затрат. Тобто головна мета функціонування неприбуткових установ і організацій — забезпечити певні потреби суспільства, а не отримати прибуток. Виділення неприбуткової діяльності цілком логічне в умовах ринкової економіки, тому що завжди є певні сфери, які або не можуть бути прибутковими і тому не цікавлять підприємницькі структури, або повинні бути доступними широким верствам населення.

До некомерційних установ і організацій належать:

— бюджетні установи та організації, головним джерелом фінансування видатків яких є бюджетні кошти (лікарні, школи, дитячі садки, музеї, бібліотеки тощо);

— добровільні громадські формування (громадські організації, політичні партії, благодійні фонди), які об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод, сприяння здійсненню добродійної благодійницької діяльності. Головним джерелом доходів громадських організацій є вступні й членські внески, добровільні й спонсорські пожертвування.

У соціально орієнтованій ринковій економіці (шляхом розвитку якої йде Україна) однією із важливих сфер фінансової системи держави є *фінанси домогосподарств*, що відображають рівень життя та фінансового забезпечення населення. Отже, стан розвитку та організації фінансів домогосподарств вказує на ефективність функціонування фінансової системи в цілому. На жаль, фінанси домогосподарств в Україні ще не мають належним чином організованих та юридично забезпечених засад функціонування. Саме людина як найвища цінність є фундаментальною опорою і носієм загальносуспільних інтересів та важливим суб'єктом фінансових відносин. Громадяни є платниками податків і водночас отримувачами суспільних благ, наданих державою; саме вони в умовах демократії через своє право голосувати можуть впливати на суспільне життя — визначати ефективність прийнятих рішень у сфері політики та економіки, через суспільний вибір приймати рішення щодо кількісних і якісних параметрів державних видатків і доходів. Не менш важливо враховувати людський фактор і в контексті реалізації принципу солідарності та забезпечення суспільного добробуту.

Основним джерелом формування доходів населення в Україні є заробітна плата членів сім'ї, котрі працюють, яка становить близько 40 % доходів домогосподарств. Все ще велике значення у бюджетах сімей відіграють натуральні надходження від особистого підсобного господарства. Натомість не виконують належної ролі ринкові складові — доходи від підприємницької діяльності та від власності.

Переважну частку витрат домогосподарств в Україні становлять витрати на харчування, одяг і речі повсякденного вжитку, на оплату комунальних послуг. Така структура витрат бюджетів сімей свідчить про низький рівень життя населення. Обмеженість фінансових ресурсів домогосподарств не дає можливості реалізувати соціально-культурні потреби кожної людини, одержати якісне медичне обслуговування тощо.

В умовах розвиненої ринкової економіки важливу роль у фінансовій та економічній системі держави відіграють фінансові ринки і фінансове посередництво. Фінансовий ринок як забезпечувальна сфера фінансової системи має винятково важливе значення для ефективного розвитку економіки.

Фінансовий ринок — механізм перерозподілу фінансових активів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, а також міжнародними фінансовими інститутами. Фінансовий ринок через посередників, фірми та інституції, що надають фінансові послуги, реалізує фінансові рішення домогосподарств, приватних компаній та урядових організацій.

Тривалий час вітчизняні вчені не виділяли у складі фінансової системи таких складових, як фінансовий ринок і фінансове посередництво, мотивуючи це тим, що порівняно невисокий розвиток фінансових посередників та проблеми становлення й функціонування фінансового ринку в Україні не дають підстав для виділення відповідних секторів у складі фінансової системи України. Однак такий підхід був виправданим лише на початкових етапах ринкових трансформацій української економіки. У результаті реформування банківської системи і переведення банків на ринкові засади діяльності, формування конкурентного середовища, становлення та функціонування ринку цінних паперів на основі відкриття фондових бірж, створення акціонерних товариств, інституційних інвесторів, відповідної інфраструктури ринку було створено організаційні й правові засади функціонування фінансового ринку в Україні. Це дає підстави для виокремлення цієї дуже складної структури (як за змістовим наповненням — грошовими потоками, так і за організаційною будовою — сукупністю різноманітних інституцій) як невід'ємного компонента і забезпечувальної сфери фінансової системи.

Трансформаційні перетворення в Україні торкнулися не лише формування ринкової економіки і демократичних форм державності, а й відкритого суспільства. Однією з основних складових фінансової стратегії України є поглиблення її інтеграції в міжнародний фінансовий простір. Необхідність цього визначається об'єктивними закономірностями розвитку сучасної світової економіки.

Міжнародні фінанси є інтегрованою сферою фінансової системи України. Процеси регіоналізації та глобалізації з різною інтенсивністю впливають на національні фінансові системи держав, різних за рівнем соціально-економічного розвитку, суспільного добробуту та зайнятості, за політичним та економічним устроєм. Зі свого боку, економічний та фінансовий потенціали національних держав впливають на світове господарство.

Світове господарство — складна, структурована, ієрархічна система, що охоплює систему ринків (інформаційний, товарний, фінансовий, робочої сили), систему міжнародних відносин, інтернаціоналізацію господарського механізму та міжнародну конкуренцію.

Злам тисячоліть ознаменував початок нової геоекономічної епохи. У світовому господарстві та міжнародних фінансах відбуваються новітні процеси формування та функціонування принципово нової фінансової архітектури глобальної економіки (геофінансів), яка розчленовується на самостійні національні фінансові системи, незважаючи на державні кордони, нарощує концентрацію власності, збільшує обсяги транснаціональних фінансових потоків, зміцнює конкурентну позицію транснаціональних корпорацій та посилює вплив на національні фінансові системи міжнародних фінансових інститутів.

Світове господарство пройшло тривалий шлях розвитку: від обміну товарів та переказу грошових коштів до нинішньої чіткої системи міжнародних виробничих зв'язків, системи ринків, насамперед потужного міжнародного фі-

нансового ринку, масштабних фінансових та грошових потоків, формування транснаціональної економічної власності, зростання мобільності чинників виробництва.

Поєднання міжнародного фінансового та інформаційного ринків стало передумовою формування єдиного глобального фінансового простору, змінило відносну цінність ресурсів, надавши пріоритет фінансам та інформації, вплинуло на структуру розподілу власності, співвідношення державного і корпоративного управління, суспільного та індивідуального вибору.

В умовах глобалізації подальший розвиток фінансової системи України можливий тільки на основі інтеграційних процесів. За роки незалежності у сфері інтеграції України в міжнародну фінансову систему зроблено чимало. Взаємодія українських громадян, приватних підприємців, фірм, корпорацій, державних закладів з іншими країнами набула бурхливого розвитку, що зумовило потребу в активізації міжнародних валютно-фінансових відносин. Україна стала членом головних міжнародних фінансових інституцій — Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку, інтегрувалася у міжнародну платіжну систему. Створено дієву систему валютного регулювання з використанням ринкових механізмів курсоутворення. Важливим напрямом інтеграційних процесів став вихід на світові фінансові ринки.

Ефективна участь України у світових економічних процесах потребує посилення відкритості національної економіки. До цього, зокрема, спонукають вступ України до СОТ, розширення ЄС, інтеграційні процеси на пострадянському просторі, динаміка кон'юнктури світових ринків та посилення конкурентного тиску на традиційних ринках українського експорту.

Все це доводить, що концепція реформування фінансової системи держави без урахування впливу міжнародних фінансів в умовах глобалізації є необґрунтованою і неповною.

Трансформаційні процеси в Україні потребують чіткої координації дій в усіх сферах та ланках фінансової системи, що є концептуальною основою нової моделі економічного і соціального розвитку держави. Ця модель має поєднати постійне підвищення добробуту нації і кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена в глобальні економічні процеси і посіла в них гідне місце.

Отже, фінансова система — не просто набір окремих взаємопов'язаних елементів, а надзвичайно складна за внутрішньою будовою фінансова архітектура, від ефективності побудови якої залежить можливість збалансування інтересів і суперечностей, узгодження прагматизму фінансової політики з раціональністю економіки.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Предмет фінансової науки; фінанси; фінансові відносини; фінансові ресурси; об'єкти і суб'єкти фінансових відносин; необхідність існування фінансів; характерні особливості фінансів; функції фінансів; фінансова система; сфери і ланки фінансової системи.

Контрольні запитання і завдання

1. Що є предметом фінансової науки?
2. Сформулюйте визначення сутності фінансів.
3. Назвіть характерні особливості фінансів.
4. Які ви знаєте інструменти вартісного розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту?
5. Назвіть функції фінансів.
6. Охарактеризуйте прояви контрольної функції фінансів.
7. Вкажіть чинники, що зумовлюють необхідність існування фінансів.
8. Що є об'єктом вартісного розподілу та перерозподілу за допомогою фінансів?
9. Дайте визначення фінансової системи.
10. Назвіть сфери фінансової системи України.
11. Дайте загальну характеристику фінансів суб'єктів господарювання.
12. Назвіть ланки державних фінансів та з'ясуйте їх зв'язок з іншими ланками фінансової системи України.

Рекомендована література

1. *Безгубенко Л.М.* До питання про суть фінансів / Л.М. Безгубенко // *Фінанси України.* — 1998. — № 1. — С. 12—15.
2. *Безгубенко Л.М.* Фінансова система України в умовах економіки перехідного типу / Л.М. Безгубенко // *Фінанси України.* — 1996. — № 9. — С. 13—18.
3. *Кравчук Н.* Фінансова система держави: теоретична концептуалізація та проблеми структурування / Наталія Кравчук // *Світ фінансів.* — 2006. — № 3(8). — С. 80—94.

4. *Опарін В.* Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти) : монографія / В. Опарін. — К. : КНЕУ, 2005. — 240 с.
5. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями : монографія / В. Федосов, В. Опарін, С. Львовчкін ; за ред. В. Федосова. — К. : КНЕУ, 2002. — 432 с.
6. Фінанси: вишкіл студії : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С.І. Юрія. — Т. : Карт-бланш, 2002. — 357 с.
7. Фінансова думка України : монографія : у 3 т. / П.І. Юхименко, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В.М. Федосова. — К. : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. — Т. 1. — 687 с.
8. *Юрій С.І.* Дивергенція фінансів при розгортанні ринкових відносин / С.І. Юрій // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 5—12.
9. *Юрій С.* У пошуках компромісу між державним патерналізмом і фінансизмом / Сергій Юрій // Світ фінансів. — 2008. — № 4. — С. 7—12.
10. Теорія фінансів : підручник / П.І. Юхименко, В.М. Федосов, Л.Л. Лазебник та ін. ; за ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. — К. : ЦУЛ, 2010. — 576 с.

Розділ 2

ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

2.1. Фінанси як економічна категорія

Фінанси — важлива, складна та багатогранна економічна категорія. Поняття “фінанси” походить від лат. *financia* — “платіж”. Вперше цей термін був застосований в Італії у XIII ст., зокрема у Флоренції, Венеції, Генуї, де були добре розвинені торгівля, грошові розрахунки та банківська справа. Цим поняттям позначалися платежі та внески, що здійснювалися на користь держави. Надалі поняття набуло поширення в інших країнах і використовувалося у зв'язку з системою грошових відносин між державою і населенням з приводу формування централізованого фонду грошових коштів. Як об'єктивна економічна категорія фінанси — абстракція, що виявляється у грошових відносинах, тобто матеріальною основою існування фінансів є грошові кошти. Фінанси виражають економічні відносини, оскільки пов'язані з рухом грошової форми вартості. Це означає, що фінанси базуються на економічних відносинах, відносинах власності як первинних.

Суспільне відтворення передбачає наявність таких стадій, як виробництво, розподіл, обмін і споживання. Фінанси виражають не всі економічні відносини, а лише ті, що виникають на стадії розподілу. Кожний суб'єкт ділить дохід на дві частини: споживання і нагромадження. У розподільному процесі бере участь держава, яка централізує частину коштів через податки, обов'язкові платежі, позики, а потім їх перерозподіляє між територіями, галузями, сферами діяльності, підприємствами, фізичними особами. Підприємства, отримавши дохід від своєї діяльності, сплачують податки в бюджети, обов'язкові внески — у позабюджетні фонди. З особистих доходів громадяни оплачують різні

послуги, сплачують податки, погашають позички банків. У суспільстві перерозподільні відносини відбуваються неперервно.

На першій стадії розподілу суспільного продукту виділяється вартість використаних засобів виробництва у вигляді амортизаційних відрахувань, придбання нових матеріалів, палива, електроенергії. Відшкодування цих витрат є необхідною умовою виробництва і фінанси тут мають лише опосередкований вплив. На другій стадії розподілу національний дохід поділяється на фонд нагромадження і фонд споживання, співвідношення між якими залежить від суспільного устрою, економічного розвитку, стратегії уряду тощо. Вкладення коштів у розширене відтворення може відбуватися за рахунок коштів бюджетів, кредитів банку, приватних доходів, іноземних інвестицій. Частково кошти нагромаджуються у резервних і страхових фондах з метою фінансування непередбачених витрат.

Фонд споживання складається із суспільних фондів споживання і фонду особистого споживання, співвідношення між якими залежить від соціальної політики країни. Фінанси обслуговують процес формування і використання суспільних фондів споживання, які в основному проходять через бюджетні видатки на утримання установ соціального забезпечення, здійснення соціального захисту населення, надання безплатних послуг соціальної сфери. Особисте споживання включає отримання таких доходів: заробітна плата, соціальні допомоги, дивіденди, відсотки за депозитними вкладками тощо. У ринковій економіці переважає обсяг фонду особистого споживання, тому що це дає стимули до активної трудової діяльності, посилює відповідальність особи за свій матеріальний добробут. Однак держава повинна здійснювати регулюючий вплив на ринок праці з метою створення нових робочих місць, використовуючи для цього кошти бюджетів та відповідних соціальних позабюджетних фондів. Частина доходів громадян може бути інвестована в акції, облігації, що сприятиме розвитку підприємницької діяльності та слугуватиме джерелом додаткових надходжень у вигляді дивідендів і відсотків.

Основні пропорції між складовими національного доходу у процесі його розподілу й перерозподілу встановлюються законодавчою і виконавчою владою з урахуванням дії економічних законів, суспільного устрою, стану економіки, соціальної ситуації, національних особливостей тощо. Так, надмірне зростання обсягу фонду споживання спричинює зростання інфляції, обезцінення грошей, падіння реального рівня життя населення, внаслідок чого держава має збільшувати обсяги соціальних виплат, заробітної плати працівникам бюджетних установ, що ускладнює збалансування бюджетів. Зростання видатків зумовлює збільшення і податкових надходжень. Якщо держава буде стягувати у вигляді податків більше 30 % національного доходу, то не залишить суб'єктам господарювання коштів, необхідних для модернізації та розширення виробництва.

Отже, фінанси як економічна категорія виражають розподільні відносини, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу у грошовому вираженні.

Фінансові відносини супроводжуються рухом грошових коштів у процесі розподілу й обміну. На стадії розподілу відбувається односторонній рух грошової форми вартості, а під час обміну — двосторонній рух вартостей, коли вартість у грошовій формі обмінюється на товарну.

Матеріальними носіями фінансових відносин виступають фінансові ресурси, які формуються у суб'єктів господарювання, держави, домогосподарств за рахунок грошових доходів і надходжень, а використовуються на розширене відтворення, соціальні та інші суспільні потреби.

У розподілі валового внутрішнього продукту використовуються не лише фінанси, а й інші економічні категорії — ціна, заробітна плата, кредит. Всі ці важелі застосовуються по-різному, кожний з них має свої особливості, однак ефективність суспільного розвитку залежить від їхнього узгодженого функціонування. Так, ціна є грошовим вираженням вартості будь-якого товару, виступає вихідним інструментом розподілу вартості валового внутрішнього продукту і створює умови для його подальшого перерозподілу. В умовах вільного ціноутворення держава закладає в ціни податки та обов'язкові платежі в бюджеті, внески в соціальні позабюджетні фонди, через норми амортизації регулює суму відрахувань. Введення нових податків або зміна порядку сплати чинних може привести до зменшення чи збільшення ціни. З метою регулювання виробництва або споживання окремих товарів, послуг уряд застосовує фінансові важелі: дотації, субсидії, субвенції за рахунок бюджетних коштів. За реалізації товару на його ціну впливає співвідношення попиту і пропозиції, що відображається на фінансових результатах суб'єкта господарювання, доходах бюджету і фінансовій безпеці держави.

Дія фінансів як розподільної категорії ширша, тому що вони охоплюють не тільки первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту, а й перерозподіл через бюджети, позабюджетні фонди, фінансовий ринок, централізовані фонди і резерви міністерств.

Заробітна плата є важливою складовою фонду споживання. Вона підлягає державному регулюванню шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, посадових окладів, надбавок і доплат працівникам державних організацій та установ. Податки з доходів фізичних осіб вилучають частину заробітної плати в бюджети на суспільні потреби та здійснюють перерозподіл доходів окремих громадян. Формування фонду заробітної плати залежить від певних виробничих та фінансових показників. Фактичні витрати на оплату праці є об'єктом оподаткування та нарахування обов'язкових внесків у соціальні позабюджетні фонди. Отже, заробітна плата пов'язана з розподілом частини вартості валового внутрішнього продукту і тісно взаємодіє з фінансами.

Кредит здійснює перерозподіл вільних грошових коштів. За нестачі власних фінансових ресурсів суб'єкт (підприємство, організація, держава) залучає кредитні ресурси, а за надлишку — тимчасово розміщує в кредитній установі. Кредиту притаманні такі ознаки: платність, строковість, повернення, двосто-

ронній рух вартості. Діяльність кредитних установ проводиться на засадах комерційного розрахунку. Кредит сприяє переміщенню коштів між суб'єктами розподілу, тісно взаємодіючи з фінансами.

Отже, фінанси виявляють свої особливості й переваги у розподільних процесах разом із ціною, заробітною платою та кредитом і тільки їх комплексне використання може забезпечити ефективне господарювання суб'єкта.

2.2. Історичний характер фінансів

Виникнення фінансів пов'язане з існуванням держави і товарно-грошових відносин. Держава для виконання покладених на неї функцій потребувала певних грошових коштів, які могла отримати в результаті розподілу суспільного продукту.

Фінанси як об'єктивна економічна категорія виражають економічні відносини з приводу розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту. Суть фінансів незмінна, однак форми їх використання постійно вдосконалюються. З розвитком товарно-грошових відносин і посиленням ролі держави застосовуються все більш досконалі форми фінансів, що дають змогу забезпечити учасників розподільного процесу достатнім обсягом фінансових ресурсів.

Зародкові форми фінансів виникли в період розпаду первісного ладу у вигляді натуральних податків, зборів, повинностей на користь князя, імператора, короля. Податки з часом почали сплачувати в грошовому вираженні. Отже, вони виступають найпростішою первинною формою фінансових відносин між громадами і владою у процесі утворення централізованого фонду грошових коштів. З розвитком держави сформувалися державні доходи і державні видатки, які склали більш загальну фінансову категорію — державний бюджет, і доповнилися категоріями “позабюджетні фонди”, “державний кредит”. Розвиток суспільного відтворення викликав необхідність включення до складу фінансових категорій фінансів підприємств, організацій, а це в свою чергу вимагало перерозподілу фінансових ресурсів і сприяло виникненню фінансових ринків, міжнародних фінансів.

Історичний характер фінансів виявляється не тільки у створенні нових форм фінансових відносин із розвитком суспільства, а й в еволюції кожної форми зокрема.

В окремих країнах розвиток фінансів має свої особливості залежно від економічної політики, ролі та функцій держави, пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту, економічного та соціального стану, національних традицій тощо.

Розглянемо важливу первинну форму фінансів — еволюцію податку.

У Київській Русі, першому державному утворенні предків сучасних українців, виникли зародкові форми фінансів, необхідні для утримання верховної

князівської та помісної влади. Система оподаткування була примітивною і здебільшого представлена даниною, що сплачувалася як у натуральному (хутром, шкірою, медом, зерном, худобою), так і в грошовому вираженні. Спочатку данина виступала у формі воєнної контрибуції, тобто характер фіску мав риси “фінансового насилля” і застосовувався до підкорених і поневолених народів.

З часом данина набула форм прямого державного податку з переорієнтацією державного скарбу на внутрішні джерела доходів. Одиницею оподаткування були “плуг”, “рало”, “дим”, що вказувало на основних платників — землеробів. З кінця XI ст. об’єктом обкладання стає кожне господарство (дим, соха). (Соха означала розмір земельного наділу, до якого приписувалися селяни. Господарства, включені в соху, несли колективну відповідальність за сплату податків.)

Важливим видом доходів було мито, що пов’язано зі значним розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Для цього історичного етапу розвитку нашої країни характерна заміна прямих податків натуральними повинностями на будівництві доріг, мостів, фортець, що свідчило про нерозвинутість товарно-грошових відносин.

Подальший розвиток податків характеризувався такими особливостями:

- 1) збільшення кількості податків та багаторазовість їх стягнення (наприклад мита);
- 2) запровадження різних об’єктів оподаткування на окремих територіях (поголовщина, воловщина, подимщина);
- 3) встановлення диференційованих ставок податків залежно від платника (привілейовані особи платили менше);
- 4) наявність доменів як важливого джерела доходів держави, альтернативи оподаткування.

Домені були доходом від державної власності та експлуатації земель, лісів, надр, ведення торгівлі, рибної ловлі, тобто вони надходили від усіх ресурсів, що знаходилися у власності короля, правителя.

Система, у якій формування доходів держави відбувається за рахунок доходів від власності короля (держави), отримала назву доменіального устрою. Крім доменів, королі збирали з населення добровільні тимчасові збори — субсидії, які поступово трансформувалися в примусові збори (податки).

Доменіальний устрій був необхідним і важливим в умовах недостатньо розвинутих грошових відносин та державного управління. З часом він занепадав у результаті продажу державної власності через династичне дроблення чи марнотратство, а також під тиском буржуазії, яка вимагала переведення державної (королівської) власності у приватну. Поступове зменшення державної (королівської) власності привело до скорочення доходів від експлуатації доменів, а тому королі компенсували нестачу коштів у державній скарбниці введенням спеціальних зборів (плата за проїзд мостами, річками), монополічних цін на продукцію та торгівлю, яку вони монополізували. Якщо раніше король продавав продукцію з власного господарства на загальних підставах, отримуючи лише середній прибуток, подібно до будь-якого іншого підприємця, зайнятого

цією діяльністю, то монополізація діяльності в руках держави давала можливість формувати додаткові монополні прибутки.

Методи формування доходів державної казни, що базувалися на особливих привілеях і правах держави, отримали назву регалій. Держава мала виключне право на експлуатацію землі, надр, повітря, виробництво окремих товарів, що давало їй право на отримання доходів від цього. Найбільш поширеними були такі регалії: судова, митна, лісова, монетна, мисливська, річкова, морська, поштова, телеграфна, гірнична, винна, тютюнова та ін. Регаліям властиві риси податків (мають примусовий характер) і зборів (збираються за певну послугу, іноді мають цільове призначення). Однак за своєю економічною природою *регалії* — державні монополії на ведення певної діяльності або торгівлі окремими видами товарів. Їх існування стає можливим лише завдяки застосуванню державного примусу щодо обмеження конкуренції та прав власності. У подальшому багато видів регалій трансформувалися у непряме оподаткування (акцизи на сіль, сірники, тютюн, цукор тощо).

Характеристика доходів січового скарбу свідчить, що на Запоріжжі, як і в Європі в той час, стягувалися домени — доходи від промислової експлуатації загальновійськових земель і сільськогосподарських угідь. З розвитком грошових відносин домени поступово перейшли у регалії як форму отримання доходу з тих типів господарської діяльності держави, які мають монополне становище і не допускають приватної конкуренції. Кіш як центральний уряд Запорізької Січі мав монополне право щорічно розподіляти між куренями найприбутковіші угіддя. Однак була незначна конкуренція між січовим, курінним та приватними господарствами. Кіш і курені могли отримати середній дохід від промислів, який мала і будь-яка приватна особа. Регалії використовувалися як особлива форма отримання кошом доходів і майже не відрізнялися від доменів, але були вже перехідним елементом до податків.

З поступовим розвитком капіталістичного способу виробництва такі форми доходів держави, як домени і регалії, стали перешкоджати конкуренції й розвитку приватного підприємництва. Відбувся перехід до податків — основного джерела державних доходів.

На етапі доменіального устрою державна влада вдавалася до добровільних зборів, дарів, пожертв, що мали назву субсидій. Щорічно король скликав представників основних верств населення з метою погодження розмірів субсидій. Після схвалення субсидій суспільні стани самі розкладали загальну суму платежу між окремими територіями, містами та особами переважно відповідно до майнового достатку або просто поголовно (прообраз подушного і майнового податків). Первинними формами оподаткування були саме майнове і подушне, оскільки вони не потребували додаткових витрат на адміністрування.

На початковому етапі розвитку сфери оподаткування існувало багато пільг, які встановлювалися для найбільш впливових осіб (духовенство, дворянство).

У Запорізькій Січі застосовувалися податкові пільги у вигляді повного або часткового звільнення від сплати податків за особливі заслуги в козацькій

службі, у зв'язку зі старістю або через низькі доходи. Однак ці пільги в основному надавалися козакам, у той час як більшість податків покладалася на не козаків, а на посполитих та населення, що проживало у паланках. Такий стан вказує на суспільну неуніверсальність оподаткування в Січі.

У податковій системі XVII—XVIII ст. регалії змінюються непрямими податками, переважно на товари широкого вжитку, які сплачували всі соціальні групи населення без урахування податкового імунітету. У Російській імперії непрямі податки займали більше половини доходів державного бюджету і включали акцизи на сіль, цукор, тютюн, сірники, гас та багато інших товарів. Політика уряду полягала в тому, що на дешеві товари встановлювалися вищі ставки акцизу, ніж на дорогі.

Із розвитком капіталістичного господарства вдосконалюються інші форми оподаткування. На початку XX ст. у Росії нарешті був запроваджений податок замість подушного. У цьому самому столітті продовжуються кардинальні зміни у податкових системах всіх країн щодо зміни ставок податків, їх диференціації залежно від доходів, застосовуються неоподаткований мінімум, окремі пільги тощо.

Так, із приходом до влади більшовиків у Росії податкова система розвивалася за такими напрямками: широке застосування одноразових надзвичайних революційних податків (контрибуцій), перебудова системи непрямих податків шляхом підвищення ставок і запровадження нових, організація строгого обліку і контролю за стягненням прямих податків. Податкова політика була спрямована на досягнення централізації грошових коштів, встановлення нових принципів розподілу національного доходу, економічну боротьбу з приватними підприємцями. До 1929 р. налічувалося 86 платежів у бюджет, що ускладнювало їх стягнення. Податкова реформа 1930—1931 рр. запровадила двоканальну систему платежів у бюджет і дала змогу вдало поєднати прямі та непрямі податки: для державних підприємств — податок з обороту і відрахування від прибутку, для кооперативних організацій — податок з обороту і податок з обороту. Нова система платежів у бюджет дала стійкий дохід державі у формі податку з обороту, в якому було уніфіковано 53 платежі, стимули підприємствам у розвитку госпрозрахунку, а також можливості проведення ефективного фінансового контролю. Податок з обороту зберігся майже на 60 років, маючи на це реальні підстави: адміністративне управління і тверді ціни.

У роки Другої світової війни уряд активно залучав податки з метою поповнення доходів державного бюджету. Так, на початку війни до податкового і сільськогосподарського податків була встановлена 100-відсоткова надбавка, яку з січня 1942 р. замінили військовим податком, що мав подушний характер. Були введені податок з холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР, податок з видовищ, збільшені ставки інших податків. Крім податків, основними формами залучення коштів населення були добровільні внески і пожертвування у фонди оборони та армії, використання коштів за ненадані відпустки, вклади в ощадкаси, військові позики. Податки з населення викона-

ли своє фіскальне призначення і дали близько 30 % від усіх надходжень у державний бюджет.

Соціалістичний спосіб виробництва і розподілу національного фонду, всезагальність державної форми власності, адміністративно-командне управління не давали реальних підстав для економічного зростання і забезпечення добробуту населення. Влада з певною періодичністю проводила економічні реформи, які стосувалися і внесення змін у систему оподаткування. Так, рішеннями господарської реформи 1965 р. були запроваджені нові прямі податки з юридичних осіб у бюджет: плата за фонди (прообраз податку на нерухомість), фіксовані (рентні) платежі, вільний залишок прибутку. У 70-ті роки розпочалися економічні експерименти, які змінили механізм розподілу прибутку і платежі в бюджет. Однак поверхові зміни і доповнення проблему наповнення дохідної частини бюджетів вирішували частково та не могли зрушити основи соціалістичного ладу.

З проголошенням незалежності України розпочалося реформування її податкової системи. Так, податок з обороту було скасовано, а в умовах розвитку ринкових відносин та вільного ціноутворення запроваджено податок на додану вартість і акцизний збір. З прямих податків найбільше значення мають податок з прибутку підприємств і податок з доходів фізичних осіб. В Україні сформована податкова система, яка відповідає сучасному етапу суспільного розвитку, а механізм нарахування і сплати окремих податків потребує подальшого удосконалення.

Податки разом з іншими надходженнями формують державні доходи, які мають бути достатніми, щоб забезпечити виконання державою своїх повноважень, тобто відповідати державним видаткам. Ці фінансові категорії утворюють категорію бюджету, що пройшла складний та тривалий процес становлення і розвитку. Термін "бюджет" поширився в офіційних документах на початку XIX ст. і використовувався у значенні законодавчого акта, офіційного звіту.

Розглянемо еволюцію бюджету залежно від історичних етапів розвитку суспільства.

Державні доходи Київської Русі зосереджувалися у скарбниці київського князя і складалися з данини, судових зборів, мита, прибутків з княжих маєтностей, воєнної здобичі та дарунків князям. Існувала система доходів і видатків окремих князівств, які входили до складу Русі.

Види податків, їх розміри та порядок сплати встановлював князь. Приватні доходи князя не були віокремлені від державних, а також не було контролю за їх використанням.

Державні видатки відповідали історичним умовам та соціально-економічному устрою країни і спрямовувалися на утримання княжого двору, дружини, апарату управління, будівництво мостів, доріг, церков тощо. Кожен князь проводив свою фінансову політику, яку закріплював у певних нормативних документах. Так, Ярослав Мудрий видав збірник законів "Руська правда", у якому регламентувалися і фінансові питання. Для збирання данини, мита і

контролю за виконанням повинностей князь призначав особливих чиновників — митників, вирників, металників, мостників, городників.

На території українських земель у XV—XVI ст. було запроваджено адміністративне та фінансове право тих держав, до складу яких вони входили, а саме: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Росії. Державні доходи включали податки, натуральні платежі та повинності. Всі податки надходили до державної скарбниці, а їх обліком займався скарбник. Видатки спрямовувалися на утримання княжого двору, уряду й армії, ведення війн, спорудження замків і оборонних укріплень, викуп із татарського полону.

Особливістю фінансових відносин на місцевому рівні у XIV—XV ст. було їх формування під впливом Магдебурзького права, однак воно обмежувалося литовськими князями і польськими королями.

Державні фінанси Запорізької Січі були сформовані під впливом законодавства Литви і Польщі та пристосовані до конкретних умов і часу. Скарб був сховищем грошей і цінностей, архівом, складом військових клейнодів і оздоб, арсеналом бойових припасів і зброї. Шафар як державний казначей приймав доходи, видавав гроші й речі, вів облік коштів та інших цінностей. До фінансової старшини ще входили два підшафарія і кантаржі (хранитель мір і ваг).

До державних доходів січового скарбу належать кошові домени і регалії, мито, внутрішні податки, грошове і матеріальне забезпечення з боку Польщі, Росії та Гетьманщини, військова здобич та ін. Державні видатки здійснювалися за такими напрямками:

- внутрішні (утримання церков, адміністрації, забезпечення козацької служби, поточне утримання січового господарства);
- зовнішні (утримання війська інших держав під час бойових дій, дари іноземним правителям та ін.)

У управлінні Запорізької Січі й Гетьманщини найбільшими повноваженнями володів гетьман, який очолював виконавчу та військову владу, мав право вводити податки і розподіляти кошти державної скарбниці, конфісковувати дарувати маєтки. Для здійснення своїх повноважень він видавав універсали.

У розвитку державних фінансів України виділяють два періоди Гетьманщини. У перший за гетьманства Б. Хмельницького (1648—1657 рр.) державні доходи формувалися за польським зразком. Державні витрати у шість разів перевищували доходи. У другий період, що почався з моменту укладання Андрусівського миру (1667 р.), державні доходи включали натуральні й грошові податки, основу яких становили податки на споживання і промисли.

Спочатку приватні гетьманські та державні доходи були з'єднані. З розвитком господарства відбувалося реформування державного скарбу і відокремлення особистих гетьманських доходів. Вперше цю реформу було проведено за гетьмана І. Брюховецького. Пізніше такий принцип організації державних фінансів був продовжений П. Орликом, Д. Апостолом та К. Розумовським.

У 1710 р. були проголошені “Пакти й Конституція прав і вольностей Запорізького Війська”, у яких сформульовані такі напрями організації бюджетних

відносин: чітка і зрозуміла структура управління бюджетними коштами; компетентність, порядність і добровільна згода на виконання роботи підскарбів; боротьба з корупцією за організації функціонування урядового апарату; розмежування доходів урядовців та військового скарбу; чіткі ставки податків, контроль за ухиленням від сплати зборів; підзвітність за використанні кошти.

Удосконаленням скарбового діловодства займались гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський. Д. Апостол встановив точний бюджет, який у 1731 р. досяг 144 тис. крб на рік.

У Росії регулярне складання державного бюджету почалося з 1803 р. На початку XIX ст. стан державних фінансів був нестабільним. Державні видатки щорічно в середньому на третину перевищували державні доходи. Джерелом покриття бюджетного дефіциту були емісія грошей та позики державних кредитних установ.

Бюджетне право Росії базувалося на двох основних принципах — секретність і безконтрольність, що породжувало неефективне використання державних коштів. До 1862 р. державний бюджет не публікувався і затверджувався царем у секретному порядку.

У зв'язку з наявними проблемами у державних фінансах М.М. Сперанському доручили скласти розпис на 1810 р. і розробити основи бюджетного законодавства. У роботі “План фінансів” він запропонував реформувати податкову систему, відмовитися від непродуктивних видатків бюджету та дефіциту. М.М. Сперанський вважав за необхідне запровадити принцип гласності у бюджетному процесі, надати бюджету силу закону, встановити відповідність між державними доходами і видатками, заборонити грошову емісію. Основну причину кризи державних фінансів Росії він бачив у перевищенні видатків над доходами бюджету.

У 1862 р. уряд провів фінансову реформу, згідно з якою запроваджувалися принципи єдності і гласності бюджету, система державного контролю, заміна винних відкупів акцизом на вино. Ця реформа мала непослідовний, компромісний характер і не змогла забезпечити зміцнення державних фінансів, як того вимагали нові капіталістичні умови господарювання.

Бюджет Росії у другій половині XIX ст. характеризувався постійним зростанням абсолютних розмірів, що відповідало світовим тенденціям, однак таке зростання було формальним.

Особливою рисою державних фінансів цього періоду була наявність двох бюджетів: звичайного і надзвичайного. Останній формувався за рахунок коштів, отриманих за позиками і використовувався на військові цілі, будівництво залізниць, надкошторисні витрати відомств. Бюджет з 1862 по 1897 р. виконувався з дефіцитом, який покривався з надзвичайного бюджету.

Характеристика державного бюджету Росії у другій половині XIX ст. свідчить про те, що запровадження бюджетної єдності не було повністю реалізовано. Уряд використовував надзвичайний бюджет для приховування реального фінансового стану в країні. Надлишок коштів, які залишалися по надзвичай-

ному бюджету, спрямовували на покриття дефіциту звичайного бюджету. Із бюджетних залишків була створена вільна готівка казначейства, за рахунок якої фінансувалися надзвичайні видатки. Дійсним джерелом нагромадження вільної готівки були державні позички.

На початку ХХ ст. державні фінанси Росії характеризувалися особливою нестійкістю. Державні видатки зростали, а доходи не наповнювалися в планових обсягах.

У 1917 р. до влади прийшли більшовики з новою фінансовою і бюджетною політикою. Перший бюджет був затверджений у березні 1918 р. з великим бюджетним дефіцитом, що покривався за рахунок емісії грошей.

У період іноземної інтервенції та громадянської війни державний бюджет з грошового був перетворений на матеріальний. До цього призвели натуралізація господарських зв'язків та система централізованого розподілу продуктів. З відновленням грошових відносин він повернув своє призначення.

Бюджетна система СРСР пройшла кілька етапів реформування. У 1921 р. із загальнодержавного бюджету були виділені місцеві бюджети. Зі створенням Союзу РСР у грудні 1922 р. вона була представлена союзним бюджетом і державними бюджетами союзних республік, у складі яких рахувались місцеві бюджети. У 1924 р. сформувалась система місцевих бюджетів, до яких належали: регулюючі (губернські, обласні, республіканські, окружні); міські, низові (волосні, районні, сільські). У СРСР мала місце значна централізація коштів у союзному бюджеті, обсяг якого у 1924—1925 рр. становив 78,1 % від загального обсягу державного бюджету.

Доходи і видатки державного бюджету неперервно зростали. Бюджетний дефіцит офіційно мав місце у 1941—1943 рр. Однак наявність у дохідній частині державного бюджету такого джерела, як державні позики, свідчить про традиційне джерело покриття розриву між доходами і видатками бюджету.

Державний бюджет незалежної України займає основну частку у зведеному бюджеті. Бюджетні відносини регулюються Бюджетним кодексом України, прийнятим у 2010 р. Склад бюджетної системи з часу його введення в дію був змінений, і до місцевих бюджетів віднесено бюджет Автономної Республіки Крим.

До особливостей слід віднести виділення з 2000 р. у складі доходів і видатків бюджетів загального і спеціального фондів. Починаючи з 1 січня 2000 р. всі позабюджетні кошти установ і організацій, що утримуються за рахунок бюджетів, включаються до спеціального фонду відповідного бюджету.

У бюджетному процесі важливе значення має бюджетне вирівнювання. До 1997 р. використовувався метод розщеплення податків між державним і місцевими бюджетами з метою збалансування їх доходів і видатків. З 1997—1998 рр. закладено розподіл податків між бюджетами. До державного бюджету надходять непрямі податки, які дають стійкі, значні надходження. Місцеві бюджети не мають достатніх власних доходів і отримують значні суми міжбюджетних трансфертів, що послаблюють самостійність органів місцевого самоврядування.

Державний бюджет є дефіцитним, на його покриття спрямовуються внутрішні й зовнішні запозичення.

Дослідження еволюції державних фінансів показало, що кошти на забезпечення виконання державою своїх повноважень в основному зосереджувалися у бюджетах. Позабюджетні фонди почали формуватися у ХІХ ст. у Франції, Японії, Великій Британії, Німеччині, що було пов'язано із розширенням сфери підприємницької діяльності держави. Наявність спеціальних (позабюджетних) фондів давала можливість уряду здійснювати видатки, які не затверджувалися парламентом. У ХХ ст. у зв'язку з подальшим зростанням ролі держави збільшилася кількість і обсяги спеціальних фондів.

У другій половині цього століття у Великій Британії обсяг спеціальних фондів становив третю частину державного бюджету, а у Франції валові витрати за спеціальними фондами у своєму обсязі дорівнювали видаткам державного бюджету. У США було 60 спеціальних фондів, у Японії — 30—46, у Великій Британії — 80. За рахунок коштів спеціальних фондів фінансувалися військові видатки, зовнішньоекономічна діяльність, соціальні потреби, заходи із регулювання економічних процесів.

До спеціальних фондів належали різні автономні та приєднані бюджети, позабюджетні фонди, спеціальні кошториси та рахунки. Так, у Великій Британії існував фонд головного казначея, який створювався із залишків фондів міністерств для підтримання рівноваги у всіх фондах. У Японії формувався спеціальний фонд, через який відбувався перерозподіл податкових надходжень між місцевими бюджетами.

Після Другої світової війни у Франції був сформований фонд модернізації, який після об'єднання у 1955 р. з іншими фондами трансформувався у фонд економічного і соціального розвитку. Цей фонд поповнювався за рахунок позичок та бюджетних коштів, а використовувався на фінансування інвестиційних програм. Кошти надавалися у формі кредитів тим підприємствам, які проводили інвестиції згідно з державними програмами розвитку. Велике значення для фінансування капітальних вкладень мав спеціальний кон'юнктурний фонд, який поповнювався в умовах економічного піднесення, а використовувався при спаді виробництва.

Різноманітні економічні фонди діяли у Японії: інвестиційний бюджет або програма державних інвестицій і позик, спеціальні рахунки (автономні бюджети центрального уряду та місцевої влади). Інвестиційний бюджет формувався за рахунок коштів ощадних, страхових, пенсійних, довірчих фондів і використовувався для фінансування державного сектору економіки у формі безповоротних субсидій і пільгових кредитів.

Кожна країна створювала позабюджетні фонди, виходячи з конкретних соціально-економічних процесів, які відбувалися на певному історичному етапі розвитку суспільства, з урахуванням національних особливостей.

В Україні, яка входила до складу Російської імперії, а потім Радянського Союзу, мала місце значна централізація фінансових ресурсів у бюджетах, у

зв'язку з чим практика створення позабюджетних фондів не була поширеною. З проголошенням незалежності відбулося становлення позабюджетних фондів, розвиток яких триває до цього часу. Особливі ознаки державних цільових фондів: збереження фондів соціального спрямування, що функціонують на страхових засадах; надмірна залежність цільових фондів від доходів державного бюджету, яка виявляється у включенні фондів до складу бюджету або встановленні значних розмірів дотації з бюджету до цільових фондів; високий ступінь централізації коштів позабюджетних фондів на загальнодержавному рівні із наступним перерозподілом.

Формування державних фінансів, поряд із державним бюджетом та позабюджетними фондами, передбачало становлення державного кредиту, який дає змогу залучати додаткові фінансові ресурси на державні програми.

На ранніх етапах розвитку державності в Київській Русі кредитні відносини мали примітивний характер: кредити надавалися державою купцям з метою надходження додаткових доходів до княжої скарбниці. Державний кредит існував на Січі: кіш як центральний уряд позичав кошти купцям із січового скарбу.

У XIX ст. ситуація змінилася у зв'язку зі зростанням потреби уряду в грошових коштах. Російська імперія робила постійні зовнішні запозичення для покриття бюджетного дефіциту. Державний борг збільшувався не тільки в абсолютних обсягах, а й відносно розміру бюджету. Якщо на початку XIX ст. сума державного боргу дорівнювала майже чотирьом річним бюджетам Росії, то напередодні селянської реформи 1861 р. державний борг перевищував щорічний державний бюджет вже приблизно у вісім разів. З середини 80-х років XIX ст. Росія за величиною державного боргу займала третє місце після Франції та Великої Британії, а за виплатою відсотків за борги — друге.

На початку XX ст. у Росії розвивалися різні форми місцевого кредиту: облігаційні й безоблігаційні позики, кредити державного, земельних, комерційних і громадських банків, емісійний курс міських позик був нижчий від курсу державних позик внаслідок низки несприятливих чинників (незручної системи тиражів, роздрібненості позик, нестійкості курсу).

Міські облігації не входили до складу боргу Росії, оскільки не гарантувалися державою, яка тільки контролювала емісію муніципальних облігацій, приймала їх для оплати за казенними підрядами, а також видавала грошові позики через Держбанк під заставу цих цінних паперів. На розсуд уряду була представлена можливість конвертації муніципальних позик у державні, що збільшувало видатки державного бюджету. З початком Першої світової війни розвиток муніципального кредиту перервався. Для фінансування військових потреб Росія залучала державні позики. Політику царського уряду продовжив Тимчасовий, який за час свого існування отримав чотири позики від США.

Анулювання державних позик, отриманих царським урядом, було одним з фінансових рішень більшовиків у 1918 р., що дало їм можливість стримати збільшення видатків державного бюджету. Державний кредит СРСР офіційно

був запроваджений з 1922 р. й активно використовувався як форма мобілізації додаткових грошових коштів на загальнодержавні програми і для збалансування доходів і видатків державного бюджету, оскільки бюджетний дефіцит законодавчо не був визнаний. В Україні державний кредит набув подальшого розвитку і використовувався з метою покриття дефіциту державного бюджету.

На певних історичних етапах розвитку суспільства під фінансами розуміли форми і методи залучення державою грошових коштів на фінансування соціальних та економічних програм. У кінці XIX ст. фінанси визначали як відносини, що виникають у процесі утворення централізованих грошових коштів і призначені на суспільні потреби. З розвитком товарно-грошових відносин до фінансів, крім державних, стали відносити фінанси суб'єктів господарювання, фінансовий ринок, міжнародні фінанси. Ринкова економіка, наявність різних форм власності, інтеграційні процеси вимагають залучення нових форм і методів перерозподілу валового внутрішнього продукту для забезпечення всіх суб'єктів фінансовими ресурсами, достатніми для ефективної діяльності.

Так, у Радянському Союзі фінанси підприємств характеризувалися такими ознаками: суворе регулювання фінансових відносин із затвердженням виробничих і фінансових показників; лише фондова форма формування і використання грошових коштів; значна участь держави через бюджети у фінансуванні капітальних вкладень, прирості нормативу власних оборотних коштів, покритті планових збитків; значний перерозподіл коштів у межах об'єднання, галузі, держави. Соціалістичний спосіб виробництва і розподілу національного доходу в Союзі РСР виявився неефективним і криза в економіці, фінансах, політиці призвела до його руйнування.

З проголошенням переходу до ринкової економіки в Україні відбувається застосування нових, більш досконалих форм фінансових відносин, які відповідають суспільному розвитку.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінанси; економічні відносини; об'єкти і суб'єкти розподілу; податок; данина; домени і регалії; фіск і скарб; бюджет; державні доходи; державні видатки; спеціальні фонди; державний кредит.

Контрольні запитання і завдання

1. На якій стадії суспільного відтворення виникають фінанси?
2. Які грошові відносини виражають фінанси?
3. Як фінанси взаємодіють з іншими економічними категоріями?
4. З чим пов'язане виникнення фінансів?
5. Що було первинною формою фінансів?
6. Що таке доменіальний устрій?
7. Коли офіційно почав використовуватися термін "бюджет"?
8. Як розвивались позабюджетні фонди?
9. З чим пов'язані становлення і розвиток державного кредиту?
10. Назвіть чинники, що впливають на фінанси та їх розвиток в Україні.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л. Запорозька Січ як український феномен / В.Л. Андрущенко, В.М. Федосов. — К. : Заповіт, 1995. — 173 с.
2. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / О.П. Кириленко. — К. : НІОС, 2000. — 384 с.
3. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн / Ю.В. Пасічник. — К. : Знання-Прес, 2003. — 523 с.
4. Романенко О.Р. Фінанси : підручник / О.Р. Романенко. — К. : Центр навч. л-ри, 2006. — 312 с.
5. Шаварина М.П. Історія фінансів : навч. посіб. / М.П. Шаварина. — Т. : ТДЕУ, 2006. — 247 с.

Розділ 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві

Фінансова наука є невід’ємною складовою науки як системи знань. Враховуючи багатоаспектність та розмаїття підходів до трактування науки, її розглядають як одну з форм суспільної свідомості, систему знань, сферу людської діяльності, окрему галузь наукового знання, мистецтво і творчу діяльність.

Термін “наука” використовувався давньогрецькими мислителями Арістотелем і Платоном, вживався Архімедом та іншими відомими філософами. До початку другого тисячоліття економічні погляди (включаючи й фінанси) викладалися у філософії.

У XV ст. з остаточним відокремленням політичної економії від філософії фінансова наука розглядалася як складова економічної науки, що продовжувалася до XVIII ст.

Термін “фінанси”, що у перекладі з латинської мови означає “платіж”, використовувався з метою розкриття механізму мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для потреб утримання монархів, державних структур та оборони країни. Для цього безконтрольно вводилися податки, різні збори і платежі. З розвитком торгівлі термін “фінанси” використовували для позначення платежів (внесків), які здійснювалися на користь держави.

Безпосередньо у науковий обіг це поняття ввів французький вчений і політик Жан Боден у 1577 р. у праці “Шість книг про республіку” на позначення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави.

У XVI—XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, внаслідок чого виникли поняття “державні фінанси”, “державний бюджет”, “державний кредит”. Платники податків почали офіційно визнавати

право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів.

У XVIII ст. з розвитком державного господарства та демократичних засад з'явилося фінансове право. У 1784 р. Жак Неккер (міністр фінансів Франції) представив королю звіт про фінансовий стан нації. Таким чином вперше було оприлюднено офіційний документ, що містив дані за декілька років про доходи і видатки Франції. Цей період характеризувався виділенням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

XIX ст. характеризується розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів, розширенням сфери фінансових відносин. Фінанси використовуються як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства.

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси, об'єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце фінансових взаємин у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та світу.

Найвищого рівня розвитку досягли фінансові відносини у XXI ст. З посиленням глобалізаційних процесів вони вийшли далеко за межі окремих держав, стали доміантними у світовій економіці та політиці.

Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. За її допомогою моделюються фінансові взаємини національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Як самостійна галузь наукових знань фінансова наука тісно пов'язана з усіма економічними науками. Вона має з ними спільну інформаційну базу, використовує такі самі принципи, методи і прийоми, об'єкт дослідження у них теж один — суспільство. Результати фінансових наукових досліджень тісно пов'язані з результатами досліджень інших галузей економічних наук і спрямовані на удосконалення суспільних відносин, підвищення ефективності функціонування економіки й соціальної сфери, зміцнення економічної могутності держави. Фінансова наука розглядається як вчення про сутність і роль фінансів у суспільстві, закономірності їх виникнення та розвитку на різних історичних етапах розвитку суспільно-економічних формацій.

Сутність фінансів, їхній зміст та форма, принципи організації фінансових відносин, характер їх застосування, закономірності розвитку зумовлені характером та функціями держави. Відповідно, фінансова наука включає вчення про фінанси рабовласницького, феодального, капіталістичного суспільств, сучасних модифікацій суспільного розвитку. Вона виявляє загальні риси фінансів усіх формацій, розкриває відмінності між ними, особливості функціонування у різних державах, які перебувають на одному або різних рівнях соціально-економічного розвитку. Розглядаючи фінанси як особливу сферу економічних відносин, як складову загальної системи, фінансова наука доводить їх підпорядкування закономірностям розвитку суспільства, розкриває їхні

особливості, характерні для відповідного рівня соціально-економічного розвитку, виявляє вплив фінансів на економіку, їхню роль у становленні й розвитку відповідного суспільного і політичного устрою.

Фінансова наука вивчає діяльність держави, підприємницьких структур, організацій, установ, громадян, пов'язаних зі створенням і використанням фондів грошових коштів і фінансових ресурсів у конкретних історичних умовах, а також закони й закономірності фінансових явищ і процесів у їхній взаємодії та взаємозв'язку. Зважаючи на обмеження фінансових ресурсів у суспільстві, фінансова наука має дати відповідь на питання, як і в яких формах доцільно створювати та використовувати грошові фонди з метою оптимального вирішення загальнодержавних потреб, потреб суб'єктів господарювання і населення з урахуванням закономірностей усіх фінансових явищ, їхньої об'єктивної необхідності, а також різних суспільних інтересів.

Фінансова наука — суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних із розподілом і перерозподілом ВВП. Це потребує використання певного методологічного підходу. Одним з найважливіших завдань фінансової науки є теоретичне обґрунтування моделі розподільчих процесів, яка дала б можливість гармонізувати інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

Загальна мета фінансової науки — пізнання дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів, забезпечення реалізації результатів наукових досліджень на практиці. Об'єктивними законами у фінансовій сфері є найстійкіші сутнісні, причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності фінансових явищ і процесів, наприклад вплив ставки податку на розвиток виробництва. Однак відповідь на питання, у яких випадках вони впливають негативно, а в яких набувають лише фіскального характеру і не шкодять виробничій діяльності, може дати лише фінансова наука.

3.2. Сутність та структура фінансової науки

У суспільно-історичних реаліях фінансова наука постає у трьох виявах:

- як певна сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси;
- діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси;
- сукупність колективів, інститутів, установ і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності.

Розглядаючи фінансову науку як сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси, до її складу включають гіпотези, теорії, закони, тенденції, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові проблеми, наукові факти, завдання тощо.

Характеризуючи фінансову науку як діяльність, пов'язану з продукуванням знань про фінанси, до її складу відносять суб'єктів (вчених-фінансистів, спеціалістів), цілі (дослідження теоретичних і практичних засад функціону-

вання фінансів у суспільстві), функції (опис, пояснення, прогноз), засоби (інформацію, обладнання, устаткування), методи (правила, прийоми, понятійний апарат, теорії, концепції тощо), форми (теоретизування, експериментування тощо), об'єкти (грошові фонди, фінансові ресурси, грошові доходи і нагромадження, видатки, витрати), результати фінансової наукової діяльності (сукупність наукових знань і наукові прогнози).

Розглядаючи фінансову науку як сукупність колективів, інститутів і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності, до її складу зараховують тих суб'єктів, які безпосередньо виконують наукові дослідження. В Україні такими суб'єктами є наукові підрозділи НАН України, науково-дослідний фінансовий інститут Академії фінансового управління Міністерства фінансів України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, вищих навчальних закладів тощо, фінансова наукова робота яких є функціональним завданням, а для їхніх працівників — професійною діяльністю.

Таким чином, *фінансова наука* — спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення фінансів у теоретичному і практичному аспектах, а також форм організації і функціонування їхніх окремих інститутів.

Структура фінансової науки:

- історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);
- науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);
- прикладні науки (бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, фінансовий контроль тощо).

Особливістю фінансової науки є її теоретико-прикладний характер. Вона покликана формулювати теоретичні концепції і моделі фінансів, обґрунтовувати відповідні фінансові явища, обслуговувати практичні потреби регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню фінансового законодавства і фінансової практики. Тому фінансові наукові знання вирізняються конкретністю, точністю, виражаються у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Суб'єкти фінансової науки — вчені, наукові та науково-педагогічні працівники, наукові установи й організації, вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності.

Об'єкт фінансової науки, як і інших економічних наук, — суспільство. Під час визначення об'єкта пізнання необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може бути об'єктом дослідження. Отже, *об'єкт дослідження фінансової науки* — це процес або явище фінансової теорії і практики, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки є:

- фонди грошових коштів (централізовані — державні і місцеві бюджети. Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, дер-

жавний кредит; децентралізовані — фонди і резерви міністерств, відомств, центральних установ, відділів та управлінь місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів місцевих рад, підприємств, організацій та установ усіх форм власності);

— капітал та фінансові ресурси суспільства, держави, суб'єктів господарювання, адміністративно-територіальних формувань;

— грошові доходи і нагромадження (виручка від реалізації продукції, надання послуг, грошові надходження від інших видів діяльності, прибуток, амортизація тощо);

— конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів;

— усі види видатків, витрат;

— усі види фінансових планів та їхні показники тощо.

Таким чином, усе те, на що спрямована діяльність дослідника і що протиставляється йому як об'єктивна фінансова реальність, є об'єктом фінансового дослідження.

Предмет фінансового дослідження — теоретичне відтворення об'єктивної фінансової дійсності, тих суттєвих зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню у процесі фінансового наукового дослідження і є головними, визначальними для конкретного дослідження. При визначенні предмета фінансової науки в об'єкті пізнання виділяється певна частина, яка входить у предмет науки не цілком, а лише тією стороною, що визначається особливостями фінансової науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні. Якщо об'єкт науки відображає реальне фінансове явище, яке має конкретне матеріальне вираження (обсяг, вартість, ціну тощо), то предмет науки — це філософська абстракція, яка відображає окремі сторони та особливості об'єкта, котрі реально помітити неможливо.

Предметом фінансової науки є:

— сутність фінансів (розподільні, або економічні, або грошові відносини, пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП, частини національного багатства з метою формування та використання фондів грошових коштів і фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання);

— специфічні для фінансової науки принципи, закони і закономірності;

— особливі форми прояву та механізми дії цих принципів, законів і закономірностей;

— фінансова техніка;

— фінансова практика.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом вивчення і на яку спрямовується основна увага науковця. Саме предмет дослідження визначає тематику і напрям дослідження.

Фінансові явища і процеси наука досліджує на різних рівнях, зокрема на міжнародному (глобальному рівні), загальнодержавному (макрорівні), regio-

нальному (рівні адміністративно-територіальних утворень), на рівні окремих суб'єктів господарювання (мікрорівні). На глобальному рівні і на макрорівні досліджуються, як правило, макроекономічні, інтегральні показники, тоді як на мікрорівні — децентралізовані фінансові ресурси і чинники, котрі впливають на їх формування та використання.

У результаті досліджень встановлюються закономірності, пов'язані з формуванням доходів та їх використанням, а також параметри, що забезпечують найефективніше функціонування фінансів та їхній вплив на соціально-економічні процеси.

Суспільне призначення, місце та роль фінансової науки у суспільстві найбільш повно розкриваються через функції. Визначення функцій фінансової науки дає можливість простежити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їх вплив на систему суспільних зв'язків, наукове і практичне значення результатів фінансових наукових досліджень, завдання, які стоять перед фінансовою наукою. У результаті стають зрозумілими суспільне призначення та практична цінність фінансової науки, окреслюються основні напрями її впливу на соціально-економічні процеси. Фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові функції.

Загальнонаукові функції:

— *гносеологічна (пізнавальна)* — забезпечує суспільство необхідними знаннями про фінанси для правильного вирішення проблем, зокрема теоретичне відображення фінансів на рівні загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування, аналіз наявного стану функціонування та розвитку фінансів;

— *функція соціальної пам'яті* — накопичення, збереження, трансляція досвіду функціонування фінансів;

— *інтерпретаційна* — забезпечує пояснення сутності фінансів та фінансових явищ, висвітлення їхнього причинного зв'язку, структурної організації суспільного призначення;

— *прогностична* — відображає здатність фінансової науки на підставі виявлених закономірностей та тенденцій розвитку фінансів і фінансової системи шляхом висунення гіпотез, прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив визначити перспективи їхнього розвитку;

— *евристична* — за своїм характером подібна до пізнавальної, але, на відміну від неї, означає не теоретичне опанування дійсності та поширення, систематизацію наявних фінансових знань, а виявлення нових, раніше не відомих властивостей фінансів та фінансових явищ;

— *нормативна* — встановлює, організовує та регулює відносини між науковими структурами за допомогою відповідних норм, правил етики;

— *комунікативна* — забезпечує взаємозв'язок та взаємодію всіх видів фінансової науки, удосконалення фінансових знань, використання фінансовою наукою наукових знань інших галузей науки, запобігання дублюванню наукових досліджень та виникненню прогалів у фінансових знаннях, подолання не-

конструктивних та необґрунтованих дискусій; реалізується за допомогою наукової мови як зрозумілого та важливого засобу спілкування;

— *прикладна* — сприяє вирішенню практичних завдань соціально-економічних перетворень і реалізується через розробку практичних заходів вирішення проблемних фінансових питань, проектів нормативно-правових актів з питань фінансів, концепцій реформування державних фінансових інститутів тощо;

— *аксіологічна (ціннісна)* — формує у суспільстві ціннісні орієнтації, які спрямовують результати фінансових наукових досліджень на благо людей;

— *креативна (творча)* — реалізується за допомогою створення потужного, інтелектуального потенціалу людства із числа вчених-фінансистів;

— *ідеологічна* — відображає роль фінансової науки у формуванні суспільної ідеології, за її допомогою, зокрема, окремі фінансові явища та ідеї є складовими суспільної ідеології, закріплюють загальнолюдські цінності та ідеали, відображаються інтереси та воля певних соціальних груп населення, використовуються для складання партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики тощо;

— *виховна* — конкретизує роль науки у фінансовій освіті, фінансовому вихованні різних верств населення, формуванні у членів суспільства певних фінансових орієнтирів і фінансової грамотності.

Спеціальні функції фінансової науки розкривають особливості, зумовлені спрямованістю науки на дослідження фінансів як особливого суспільного явища, що має власну природу та тенденції розвитку. Такими функціями є:

— *фінансово-орієнтаційна*, що відображає роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин та фінансового законодавства, фінансового регулювання і фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму тощо;

— *інструментальна*, що визначає значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики;

— *критично-експертна*, котра полягає у критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансового законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їх відповідності загальноприйнятим нормам і демократичним принципам, а також у проведенні наукової експертизи різних фінансових проектів, нормативно-правових актів з фінансів, практики застосування фінансів.

3.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки

Фінансова наука — дуже розгалужена і диференційована система наукових знань, видів і форм наукової діяльності. Кожна її структурна частина зумовлена потребами пізнавальної і практичної фінансової діяльності та відображає багатоаспектне і багатоцільове призначення фінансів як науки.

У цілому *зміст фінансової науки* становлять такі блоки наукових фінансових знань:

- фундаментальні теоретичні й історичні основи фінансів;
- методологія фінансів (парадигми, методи систематизації наукових знань, теоретичних та емпіричних досліджень);
- системи наукових фінансових знань галузевого і проблемного характеру;
- системи фінансових наукових знань прикладного характеру, що відображають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів фінансової діяльності.

Зміст системи наукових фінансових знань складають теорії, фінансова наука, фінансова думка, вчення, доктрини, концепції, наукові закони, судження, умовиводи, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, наукові парадигми, методи, поняття та категорії, наукові факти, наукові результати.

Галузеві та прикладні системи фінансових наукових знань, які допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів, як правило, мають містити такі елементи: вихідні принципи або аксіоми, на підставі яких базуються висновки для пояснення або прогнозування специфічних фінансових явищ; сукупність логічних правил, що вводяться для оперування поняттями, термінами у межах цих систем знань; спосіб побудови логічних висновків, які дають можливість передбачити специфічні фінансові факти тощо.

Охарактеризуємо складові системи наукових фінансових знань.

Теорія — система ідей, поглядів, положень, тверджень, логічних принципів, висунутих гіпотез, сформованих наукових концепцій та прийнятих постулатів, за допомогою яких узагальнюється досвід, отримуються достовірні знання, відображається закономірний розвиток природи, суспільства, мислення. Теорії спрямовані на тлумачення та пояснення будь-якого явища, включаючи фінансове. Це форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та сутнісні зв'язки певної сфери дійсності. Теорія — система достовірних знань про діяльність, яка описує, пояснює, передбачає явища конкретної предметної галузі.

Фінансову теорію розуміють як об'єднаний єдиною внутрішньою логікою взаємопов'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової дійсності. Фінансова теорія охоплює різносторонні погляди. Часто певні фінансові теорії є відірваними від реальності.

застосування, а тому лише в ідеалізованому варіанті відображають фінансову практику.

Фінансова наука — впорядкований процес одержання знань, їх організації та систематизації у світлі певної парадигми, а також сума знань про явища міжнародних, державних та приватних фінансів і достовірно встановлені закономірності їх функціонування. На відміну від фінансової теорії, фінансова наука характеризується доказовістю і достовірністю щодо змісту, систематизованістю щодо форми, обґрунтованістю положень і висновків.

Фінансова думка — інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом — від гіпотези до достовірного знання. Фінансова думка однаково працює на фінансову теорію і на фінансову науку. Фінансова думка відображає сукупність наукових тем, порушених проблем, відкритих істин та способів їх доведення.

Під *вченням про фінанси* розуміють сукупність теоретичних положень, що стосуються фінансів, систему поглядів на фінанси.

Фінансову доктрину трактують як систематизоване вчення про фінанси, цілісну концепцію, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять “вчення”, “концепція”, “теорія”, “доктрина” частіше використовується для позначення фінансових поглядів з відтінком схоластичності та догматизму, тобто для відображення впливу суб’єктивного чинника на трактування об’єктивних понять.

Фінансова концепція — певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей з їх системного висвітлення. Отже, концепцію розуміють як систему доказів певного положення або систему поглядів на те чи інше фінансове явище. Концепція може базуватися на загальноприйнятих теоріях певної наукової школи або бути авторською та розкривати власні теоретичні міркування дослідника. В обох випадках викладені положення мають бути логічно обґрунтованими, а не становити штучний набір окремих різнопланових тверджень. З огляду на це концептуальність — це визначення змісту, сутності, смислу того, про що йде мова.

Наукові закони — внутрішні суттєві зв’язки фінансових ідей, явищ, що зумовлюють їхній закономірний розвиток. Закони характеризуються загальністю, необхідністю і повторюваністю за певних умов. Наукові закони у фінансовій сфері відтворюють істотні, необхідні зв’язки фінансових явищ і процесів у їхній суспільній зумовленості. Ці закони відрізняються за часом дії (постійні та тимчасові), за ступенем спільності (загальні й специфічні), за способом вияву (динамічні і статичні, або схоластичні), за формою зумовлення (причинні та функціональні), за формою зв’язків між суспільними і правовими явищами (наукові закони, що відображають незмінність цих зв’язків чи тенденцій розвитку, або ті, котрі встановлюють функціональну залежність чи фіксують причинний зв’язок).

Для доведення закону наука використовує судження. *Судження* — думка, у якій за допомогою зв’язку фінансових явищ, понять чи процесів стверджуєть-

ся або заперечується що-небудь. Судження про предмет, явище чи процес можна отримати або безпосередньо за допомогою спостереження, або опосередковано за допомогою умовиводу.

Умовивід трактують як розумову операцію, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, певним чином пов'язане з вихідним.

Постулати та аксіоми — вихідні, незалежні, несуперечливі й повні твердження або положення наукових теорій, які за аксіоматичної або дедуктивної побудови теорій сприймаються як істинні і з яких виводяться, за прийнятими у них правилами виводу, всі інші положення (основні абстракції). Хоча правильність постулатів теоретично чи практично не доведена, вони приймаються науковою теорією як істинні.

Гіпотеза — наукове припущення, або допущення, висунуте для пояснення фінансових явищ, процесів або їхніх причин, які зумовлюють певний наслідок. Іншими словами, гіпотеза — таке наукове припущення, істинність якого не доведена і потребує експериментальної перевірки. Доведена гіпотеза стає істиною.

Наукові проблеми виникають тоді, коли виникають необхідні для цього умови. Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є видом знання, яке виявляє межі незнання. Якщо проблема сформульована і поставлена правильно, то окреслені й сфери можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

Наукова парадигма становить теоретико-методологічну основу фінансової науки і наукових досліджень. Парадигма — той чи інший приклад або показовий випадок концепцій чи теоретичного підходу. Парадигмою є:

— визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають моделі постановки проблем та їх вирішення науковому співтовариству;

— одна або декілька фундаментальних теорій, котрі користуються загальним визнанням і впродовж певного часу визначають напрям наукових досліджень;

— панівний для певного історичного періоду в науковому співтоваристві усталений взірць, еталон мислення або постановки та вирішення проблеми, який уможливорює достовірність результатів наукового пошуку;

— система ідей і уявлень, здатних розв'язати суперечності, що виникли в науці, дати пояснення накопиченому емпіричному матеріалу і відкрити шлях до подальшого поглиблення знань.

Метод — спосіб відображення і відтворення у мисленні досліджуваного предмета. Уміле застосування методів є важливою передумовою одержання нових істинних наукових знань. Головні елементи методу: принципи, правила, прийоми, способи і засоби. Наукові методи поділяються на: загальні методи вищого (філософського) рівня, загальнонаукові методи, конкретно-наукові методи, спеціальні методи.

Поняття та категорії, якими оперує фінансова наука, є логічним вираженням знань про її об'єкт, предмет і мету. Фінансові наукові поняття — думки, відображені в узагальненій формі; змістові, необхідні ознаки фінансових явищ і процесів, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні об'єктивну сутність таких явищ і процесів, існують у ній, виражають специфічну фінансову визначеність цих процесів і явищ. Якщо поняття увійшло до наукового обігу, його виражають одним словом або використовують сукупність слів, які називають термінами. Фінансова наука має власну термінологію, котра виділяє її з сукупності інших наук. Наприклад, такими термінами є “фонди грошових коштів”, “фінансові ресурси”, “фінансове планування”, “фінансове регулювання”, “фінансові резерви”, “фінансовий механізм”, “фінансовий контроль”, “грошові доходи”, “грошові нагромадження”, “видатки”, “бюджетне фінансування”, “кошторисне фінансування”, “бюджетне інвестування”, “міжбюджетні трансферти” тощо. Окремі терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії, називають *фінансовими категоріями*. До категорій фінансової науки належать бюджет, фінанси підприємств, податки, державний кредит, прибуток, основні фонди, оборотні кошти та ін.

Поняття та категорії, з одного боку, завершують процес наукового дослідження, закріплюють його результати, а з іншого — є інструментом наукових досліджень. Сукупність основних понять і категорій фінансової науки становлять її понятійний апарат, який окремо не є ні теорією, ні практикою. Об'єктивна істина досягається тільки тоді, коли фінансовий понятійний апарат представлений у системі, тобто є взаємозалежним і формулює наукову систему знань (фінансову теорію, концепцію тощо).

Науковий факт (науковий результат) — нове знання, здобуте у процесі фінансових наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації. Тобто це відображена у висловлюванні об'єктивна реальність. Результат фінансової науки має багатовимірну (у гносеологічному значенні) структуру, у якій можна виділити чотири складові: об'єктивну (реальні фінансові явища, процеси, події, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом); інформаційну (інформаційні посередники, які забезпечують передачу фінансової інформації від джерела до адресата — засобу фіксації факту); практичну (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання та проведення експерименту); когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій фінансової теорії, теоретичних схем, психологічних установок).

Таким чином, серед сукупності системи фінансових наукових знань *центральне місце відводиться фінансовій теорії*, яка не безпосередньо, а ідеалізовано відображає дійсність. *Фінансову теорію* розглядають як сукупність узагальнювальних положень, що утворюють фінансову науку або її розділ. Вона є формою синтетичного знання, у межах якої окремі поняття, гіпотези, закони

та всі інші складові системи фінансових наукових знань втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи. Отже, за своєю побудовою фінансова теорія є внутрішньо диференційованою, але цілісною системою знань, яку характеризують логічна залежність одних елементів від інших, можливість виведення змісту теорії за допомогою сукупності тверджень та понять за певними логіко-методологічними принципами і правилами.

Фінансовій теорії як найвищій формі вираження наукових знань властиві відповідні функції, основні з яких — пояснювальна, передбачувальна, синтезу, методологічна, практична.

Пояснювальна функція полягає у розкритті закономірностей розвитку об'єктів фінансової теорії, науковому обґрунтуванні цих закономірностей. Пояснення може здійснюватися багатьма методами, зокрема за допомогою суджень, що містяться у структурі фінансової теорії. Це може стосуватися вихідних і похідних положень, поданих як поняттєво-категорійний апарат фінансової теорії. У процесі реалізації пояснювальної функції розкриття змісту фінансової теорії як сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних складових дає можливість наукового передбачення.

Сутність *передбачувальної функції* виявляється у тому, що фінансова теорія дає змогу визначити тенденції розвитку фінансових явищ і процесів, передбачити майбутні події. Передбачувальна функція тісно пов'язана з пояснювальною, оскільки кожне пояснення містить у собі передбачення, а передбачення не можливе без пояснення. Використання на практиці цієї функції дає можливість оптимізувати фінансові плани та прогнози, розробляти і коригувати стратегічні й тактичні засади фінансової політики.

Функція синтезу розкриває закономірні зв'язки між окремими частинами та елементами теоретичної системи, що дає змогу визначити принципово нові інтеграційні якості, властиві фінансовій теорії як цілісній системі на прогнитуванні окремим частинам та елементам або простій їхній сукупності. Одночасно систематизація знань у фінансовій теорії забезпечує принципове їх спрощення, усуває розрізненість (наприклад, теорія фінансів — теорія державних фінансів — теорія бюджету держави та ін.).

Зміст *методологічної функції* полягає у тому, що за певних умов фінансова теорія після відповідних змін перетворюється на метод пізнання, а окремі методи фінансового наукового дослідження набувають якостей фінансової теорії, мають теоретичне значення.

Практична функція свідчить про орієнтацію фінансової теорії на практику, оскільки розроблення теорії не є самоціллю фінансової науки. Сама по собі теорія не мала б великого значення, якби не була потужним засобом розвитку наукових знань, а також науковою, методологічною основою фінансової практичної діяльності. Можна стверджувати, що найважливішим критерієм теорії є практика і немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія.

Інструментарій фінансової науки визначається її методологією як вченням про принципи, форми і способи наукового пізнання. У науковій літературі роз-

глядають багато концептуальних підходів до змісту методології, її трактування, які у цілому зводяться до двох найважливіших значень: по-перше, це сукупність засобів, методів, прийомів, які застосовують у певній науці; по-друге, це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини.

За основу будемо брати визначення, згідно з яким *методологія* — це система наукових принципів, на основі яких базується фінансове дослідження, здійснюється вибір мети, змісту, сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, що забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Методологія фінансової науки виконує такі функції:

- визначає способи здобуття фінансових наукових знань, які відображають динамічні фінансові процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, завдяки якому досягається мета фінансового дослідження;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо фінансових процесів і явищ, що досліджуються;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії фінансової науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у фінансовій науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент фінансового наукового пізнання.

Методологія фінансової науки як вчення про систему наукових принципів, форм і способів наукової діяльності має чотирирівневу структуру. Перший і другий рівні — фундаментальні і загальнонаукові принципи, а третій та четвертий — конкретно-наукові і спеціальні методи й техніки.

Найвищим рівнем методології фінансової науки, який визначає загальну стратегію принципів пізнання, особливостей фінансових явищ, процесів, сфер діяльності, є філософська, або фундаментальна, методологія, до якої належать діалектичні, гносеологічні та логічні методи.

Сутність діалектичного методу полягає у використанні фінансовою наукою категорій та законів діалектики. Категорії розуміють як найбільш загальні та важливі поняття будь-якої науки (сфери знання); вони фіксують якісні характеристики предмета пізнання, а тому у певній сфері знання не можна правильно міркувати, не застосовуючи категорії.

Виявляючи три сфери проявів буття, філософська наука сформувала три розділи його категоріальних визначень:

1) сфера буття (буття та якість), до якої входять такі категорії: буття і ніщо, кількість і якість; є перехід однієї категорії в іншу; діє діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні;

2) сфера сутності (буття як відношення), до якої входять такі категорії: сутність та явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, форма та зміст, причина і наслідки; діє закон єдності й боротьби протилежностей;

3) сфера поняття (буття як поняття), до якої входять такі категорії: одиничне, особливе, всезагальне; діє закон заперечення заперечення.

Діалектичний метод характеризується:

— орієнтацією процесу дослідження щодо пізнавальних завдань та можливостей. Вказує, що саме слід виявляти у пізнаванні фінансових явищ і процесів та на які результати можна сподіватися;

— можливістю використовувати лише частину діалектичної логіки;

— виконанням упорядкування, систематизації здобутих знань. Вказує, наприклад, відмінності сутності та явища, змісту і форми й надає вказівки щодо їхнього розпізнання.

Використовуючи категорії сутності і явища у фінансовій науці, досліджуючи категорію фінансів, можна зробити висновок, що сутність фінансів прихована від нас і характеризується розподільчими відносинами, які бачити не можливо. Ця сутність виявляється за допомогою категорії явища, що вказує на видимі ознаки цих відносин: формування, розподіл доходів, грошових нагромаджень, прибутку, грошових фондів, оподаткування, фінансування, дотування, субсидювання тощо, які реалізуються за допомогою відповідних грошових потоків. Використовуючи категорію змісту як сукупності певних елементів, можна зробити висновок, що змістом фінансів є грошові фонди і фінансові ресурси, а за категорією форми як способу зв'язку між окремими елементами форма фінансів реалізується за допомогою фінансових планів.

За допомогою діалектичного методу можна обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки фінансових процесів і явищ, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, формою і змістом, можливістю і дійсністю, об'єктивно оцінити фінансову дійсність, обґрунтувати перспективи розвитку фінансових відносин і можливі наслідки прийняття певних фінансових рішень.

Загальнонаукова методологія передбачає використання таких принципів: історичного, порівняльного, логічного, герменевтичного, термінологічного, системного, синергетичного, діяльнісного, інформаційного, поведінкового (біхевіористського), гуманістичного, культурологічного, аксіологічного (ціннісного), пізнавального (когнітивного), кібернетичного, інституціонального, структурного, функціонального, комплексного, системно-функціонального, функціонально-структурного та інших.

Загальні методи фінансового наукового дослідження об'єднуються у три групи:

1) методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, метод опису, експертних оцінок);

2) методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення, моделювання, аналогія та інші);

3) методи, що використовуються на теоретичному рівні (сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний та інші).

До конкретно-наукових і спеціальних методів належать: теоретико-спеціальний, конкретно-соціологічний, економіко-математичний, статистичні, власні спеціальні методи, які розроблені і використовуються тільки у певному дослідженні, спеціальні методи інших наук, які використовуються у фінансових дослідженнях.

3.4. Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.

До XV ст. фінансової науки як окремої галузі наукових знань не існувало, хоч окремі її аспекти розглядалися філософією, зокрема представниками античної науки: Арістотелем, Платоном, Ксенофонтом, Цицероном та іншими. Практичні питання фінансів за часів рабовласницького ладу вирішувалися державною елітою у контексті задоволення державних потреб. Поширеними на той час були натуральні повинності, податки і збори у грошовій формі. Ставлення до податків більшості членів суспільства було негативним, хоч у Флоренції і Венеції можна було спостерігати успішну організацію практичних фінансів.

XIV ст. пов'язане з появою великих монархій, необхідністю утримання великих армій, розширенням сфери і функцій правлячих структур, що зумовило зростання потреби у великих обсягах коштів. Вирішення цих завдань було можливим за умови пошуку додаткових джерел доходів. Саме на цей час припадає розквіт фінансової науки, налагодження її зв'язку із фінансовою практикою.

У 1577 р. французький науковець Ж. Боден опублікував працю “Фінансові нерви держави”, яку вважають початком публічної фінансової науки. З того часу фінансова наука набула нової якості. З'являються цікаві наукові праці з фінансів таких італійських вчених, як Дж. Баторо, Н. Маккіавеллі, Ф. Петрарка та ін. Хоча видані книги характеризувалися практичним спрямуванням, однак для фінансової науки вони мали дуже велике значення.

У XVII ст. були опубліковані наукові праці з проблем оподаткування англійськими вченими Т. Гоббсом, Дж. Локком, Т. Меном. Більшість вчених того часу підтримували ідеї непрямого оподаткування, рекомендували спростити чинну або побудувати нову систему оподаткування на раціональних засадах.

У цей час В. Петті опублікував працю “Трактат про податки і збори”, яка за своїм змістом розкривала засади політичної економії, що стало підставою для присвоєння автору звання першого професійного економіста. Заслугою В. Петті є наукові трактування багатства держави, значення грошей в економіці, методів їхнього використання, ціни речей, яка визначається кількістю затраченого на її виробництво часу. Він підкреслював, що праця — це батько багатства, а земля — його мати. Наукові здобутки В. Петті суттєво вплинули на розвиток економічної науки загалом і фінансової зокрема.

У XVII—XVIII ст. вагомий внесок у становлення фінансової науки зробили німецькі вчені — представники німецької школи камералістики — Л. фон Секондорф, Ф. Юсті, І. Зоннефельд. Вони акцентували увагу на системі управління фінансами, взаємозв'язку фінансів з економікою, залежності добробуту населення від платоспроможності щодо податків.

У 1746 р. була опублікована основна праця Ф. Юсті “Система фінансового господарства”, у якій вперше викладено основи фінансової науки. Його погляди на фінанси і фінансову науку мали істотний вплив на розвиток фінансової теорії і практики у багатьох країнах.

З працями Ф. Юсті, Ж. Неккера (“Про стан фінансів нації”) пов'язується створення нової самостійної галузі економічної науки — фінансової, яка відокремилася від політичної економії. Вони дали поштовх до розширення сфери фінансових наукових досліджень.

Пошвавленню фінансової науки сприяли ідеї Великої французької революції. Завдяки новим поглядам Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, І. Канта світ змінив своє ставлення до питань державотворення, економіки, фінансів, політики.

На той період припадає публікація праць у галузі фінансової науки французьких вчених-фізіократів Д. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо. Їхні ідеї про справедливе оподаткування, джерела доходів, розмір участі кожного зокрема у витратах держави мали прихильників у багатьох країнах Європи. Важливим теоретичним висновком фізіократів у фінансовій теорії є те, що лише земля дає чистий дохід, тому держава може одержувати його частину у формі плати за землю. Таке твердження було помилковим, оскільки чистий дохід створюється найманою працею.

Позитивними результатами фінансових наукових досліджень фізіократів, зокрема Ф. Кене, є розроблення економічної таблиці, у якій чітко проглядається схема взаємозв'язку фінансів, їхньої ролі у процесі суспільного відтворення. Проте найбільшою заслугою фізіократів є те, що вони, критикуючи тодішню фінансову систему, вплинули позитивно на розвиток класичної школи політичної економії.

Відповідний внесок у розвиток фінансової науки зробили класики політичної економії — А. Сміт і Д. Рікардо. Вони розробили положення, які безпосередньо стосуються сутності фінансів держави, показали, що держава зобов'язана захищати свої кордони, приватну власність і вільну конкуренцію, а фінанси є необхідною матеріальною базою для утримання державного апарату і відображають непродуктивне використання коштів.

Позитивним у роботах А. Сміта є обґрунтування поділу витрат на загальнодержавні і місцеві, а також формулювання принципів оподаткування, наприклад таких: податки повинні сплачувати всі відповідно до одержаних доходів; податки повинні бути визначені завчасно; податок повинен сплачуватися у зручний для платника час; стягнення податків повинне бути дешевим. Ці положення є актуальними і сьогодні. Цікавими з позиції практичних фінансів є

погляди А. Сміта про обмеження підприємницької діяльності держави, що відповідало інтересам капіталістів, які бажали монополізувати своє місце в економіці.

Праці А. Сміта “Дослідження про багатство народів” та Д. Рікадо “Початок політичної економії і оподаткування” сприяли формуванню нових підходів до фінансової теорії і практики, використовувалися у процесі прийняття важливих державних рішень у галузі фінансів.

Друга половина XIX ст. характеризується політичними та економічними перетвореннями радикального характеру: у більшості європейських країн монархічні режими були змінені демократичними органами влади; відбулися революційні зміни в економіці; започаткувався розвиток правових основ державного управління, включаючи фінансове право.

Досягла великих успіхів і фінансова наука. Розширилися обсяги безпосередніх наукових досліджень у фінансовій галузі, почали формуватися центри фінансової науки у великих європейських університетах, створювалися кафедри фінансів, на яких працювали провідні вчені-фінансисти, розпочалася підготовка фінансових кадрів.

Німецьким ученим К.Г. Рау був опублікований перший підручник з фінансів “Основні начала фінансової науки”, який майже півстоліття перевидавався і був основним не тільки в Німеччині, а й у всіх європейських країнах. Зміст цього підручника був класичним: окрім вступу, були розділи, присвячені державним доходам, державним видаткам, державному кредиту, бюджету, організації управління фінансами.

До відомих фінансистів XIX ст. належать Ж. Сісмонді (швейцарець), Е. Сакс (австрієць), Ф. Нітті (італієць), Е. Селігман (американець) та ін.

У Росії термін “фінанси” з’явився наприкінці XVIII ст. внаслідок запозичення з французької літератури. До цього вживали слово “казна”.

Наукові і практичні фінансові проблеми розглядалися у працях І. Посошкова (“Книга о скудности и богатстве”, XVIII ст.), О. Радищева (“Записки о податях”, XVIII ст.), М. Тургенева (“Досвід теорії податків, XIX ст.), І. Горлова, Д. Толстого, М. Орлова, Н. Мордвінова, І. Янджула, Л. Хомського, М. Капустіна та ін.

Значний внесок у розвиток фінансової науки, у тому числі світової, зробив російський фінансист І. Озеров, підручник “Основи фінансової науки” якого і нині є суттєвим науковим доробком із детальним висвітленням фундаментальних положень фінансової теорії і практики.

Наукові здобутки українських економістів-фінансистів XVIII—XIX ст. свідчать про широкий спектр проблем, які були об’єктом досліджень, єдність української фінансової думки зі світовими школами, глибинний характер наукових пошуків та про їхню актуальність, яка властива і для сьогоденного складного періоду соціально-економічного розвитку України.

Зміст публікацій того часу свідчить про велику історичну цінність теоретичних і практичних висновків й узагальнень науковців XVIII—XIX ст., які

заклали фундамент сучасної вітчизняної фінансової науки. Більшість учених були представниками потужної самобутньої Київської школи, яка, починаючи з XVIII ст., не припиняла своєї пошукової діяльності.

Актуальні проблеми політичної економії та конкретної економіки висвітлювали такі науковці, як С. Десницький (1740—1789) “Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи, про власність маєтків у різних верствах співжиття”, М. Балудянський (1769—1847) “Національне багатство”, Д. Журавський (1810—1856) “Про джерела і використання статистичних відомостей”, Т. Степанов (1795—1847) “Записки про політичну економію”, Г. Цехановецький (1833—1898) “Залізниця і держава. Досвід дослідження про найважливіші предмети економії і політики залізниць”, І. Тарасов (1849—1929) “Вчення про акціонерні компанії”, Д. Піхно (1853—1913) “Про свободу міжнародної торгівлі та протекціоналізм”.

Фундаментальні теоретичні засади теорії грошового обігу і кредиту були закладені у працях М. Бунге (1823—1895) “Теорія кредиту”, А. Антоновича (1848—1917) “Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети”, Л. Федоровича “Теорія грошового і кредитного обігу”, О. Миклашевського (1864—1911) “Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв’язку з історією грошового питання”.

Актуальними для сучасної фінансової науки є творчі здобутки та результати пошуків економістів-фінансистів XVIII—XIX ст., зокрема М. Алексеєнка (1848—1917) “Погляд на розвиток вчення про податки в економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Ж. Сісмонді і Д.-С. Мілля”, В. Навроцького (1847—1882) “Реформа домового податку” і “Слово”, І. Франка (1856—1916) “Сила податкова Галичини”, “Бюджетний кошторис п. Вишнеградського”, “З царини фіскалізму”, “Крайовий бюджет”, В. Незабитовського (1824—1883) “Про податкову систему в Московській державі з часів установлення єдинодержавності до введення подушного окладу Петром Великим”, М. Яснопольського (1846—1920) “Про географічний розподіл державних видатків Росії”, І. Янжула (1846—1914) “Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи”, М. Цитовича (1861—1919) “Місцеві видатки Пруссії у зв’язку з теорією місцевих видатків”.

Незважаючи на те, що українська фінансова думка XVIII—XIX ст. досліджувала питання теорії і практики, пов’язані зі становленням та розвитком капіталістичного способу господарювання, її здобутки не втратили актуальності і можуть успішно використовуватися у процесі аналізу фінансового господарства сучасної України та пошуку шляхів при вирішенні проблем ринкових трансформацій.

3.5. Світова фінансова наука у ХХ ст.

Найвищого рівня розвитку фінансова наука досягла у ХХ ст. У цей час формуються фінансові наукові школи, розробляються нові теоретичні положення, доктрини, фінансова наука набуває особливого забарвлення: її результатами керуються підприємці, вчені, державні і політичні діячі, керівники міждержавних інституцій.

У світовій практиці сформувалися два пізнавально-дослідні підходи до наукових досліджень, які отримали назву позитивного і нормативного методів. Предметом дослідження позитивної науки були факти та емпіричні реалії. Нормативна, або регулятивна, й емпірична науки зосереджувалися на питанні “Що повинно бути”. Якщо нормативна наука має прикладний та етичний характер, то позитивна — описовий і теоретичний. Професор Р. Ліпсі (Канада) зазначав, що можливість відокремити позитивні дослідження від нормативних зумовила одну з головних причин успіхів науки за останні 300 років.

До позитивістської школи належали Й. Шумпетер, Ф. Хайек, М. Фрідмен та ін. Прихильниками нормативного методу були Дж. Граафф, Е. Мішену, А. Вагнер, Б. Баррі, Д. Ролз, Н. Калдор, Р. Ноузик та ін.

Е. Мішену зазначав, що повністю позитивну науку вважали б дуже престижним інтелектуальним заняттям, але вона б не завоювала прихильності суспільства, а імперативна теорія активно використовується всіма цивілізованими суспільствами.

У А. Вагнера значення державних фінансів і науки про них підвищується до статусу першочергової дисципліни, призначеної для обґрунтування раціональної фінансово-економічної політики, корегування економічних процесів, вирішення соціальних проблем суспільства. Ідеї А. Вагнера відобразились у Конституції ФРН і втілилися у принципи соціального ринкового господарства та держави добробуту.

Держава добробуту — одне з найзначніших досягнень зарубіжної науки — характеризується такими ознаками:

- значні масштаби перерозподілу ВВП через бюджетну систему (до 50 % ВВП);
- велике значення зовнішньої торгівлі (20—25 % від обсягів ВВП);
- соціальний захист видаткової частини бюджетів: фінансування інвестицій у людській капітал (освіта, охорона здоров'я), соціальні компенсації з безробіття та низьких доходів;
- формування бюджетних доходів переважно за рахунок прибуткового оподаткування фізичних осіб;
- бюджетне субсидювання окремих галузей промисловості та сільськогосподарського виробництва.

Класикою нормативної теорії суспільного вибору стали праці В. Парето, Л. Робінса, А. Бергсона, Н. Калдора, А. Лянера, А. Пігу, П. Самуельсона, Дж. Грааффа та ін.

В. Парето запропонував етичний ідеал суспільного добробуту — оптимум за Парето, згідно з яким умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення стану інших. Цей стан рівноваги увійшов у науку під назвою “умови, або ефективності, за Парето”. Водночас В. Парето вважається родоначальником так званої нової теорії добробуту за формулою “найвище щастя — для найбільшої кількості людей”.

У цілому світова фінансова наука у ХХ ст. розвивалася за двома напрямками: класичним і неокласичним.

Класичний напрям (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж.С. Мілль) включав такі наукові школи:

- камералістів;
- меркантилістів;
- фізіократів;
- марксистів;
- китайських соціалістів;
- австрійську школу (Е. Сакс та ін.);
- історичну школу (А. Вагнер та ін.).

Неокласичний напрям (Л. Вальрас, Ф. Візер, І. Джевонс, А. Маршалл, К. Менгер, В. Парето, П. Самуельсон, М. Фрідмен) включає такі фінансові школи і напрями:

- фінансову думку країн Східної Європи і СНД (включаючи українську фінансову думку);
- кейнсіанство і його епігонів;
- сучасні напрями фінансової думки Заходу (А. Пігу, Дж. Б'юкенен, Р. Масгрейв та ін.);
- італійську школу (Е. Бароне, М. Пантелеоні та ін.);
- шведську школу (К. Вексель, Е. Ліндаль, Г. Мюрдаль).

Найбільш поширеними у ХХ ст. були такі класичні теорії державних фінансів:

- соціально-етична теорія оподаткування, закон підвищення державних видатків — “закон Вагнера” (А. Вагнер, Німеччина);
- концепція розподілу державних доходів і видатків з позиції суб'єктивістської теорії вартості (М. Пантелеоні, Італія);
- теорія фінансової системи як продукту історичних умов, інтерпретація податків як продукту конституційного суспільства (Л. Штейн, Німеччина);
- теорія ціноутворення суспільних благ з позицій маржиналізму (У. Мадзола, Італія);
- теорія справедливого оподаткування як складова теорії економіки добробуту і політичного процесу (К. Віксель, Швеція);

- теоретизація державних фінансів як механізму встановлення рівноваги між приватними і суспільними благами через політичний процес (Д. Монте-мартіні, Італія);
- теорія суспільних потреб з позицій суб'єктивної вигоди (Е. Бароне, Італія);
- соціологічна інтерпретація державних фінансів з позицій теорії фіскальної експлуатації (Р. Гольдштейн, Австрія);
- теорія максимізації вигоди через баланс індивідуальних практичних корисностей приватних і суспільних потреб (Ф. Візер, Австрія);
- теорія державних фінансів в інтерпретації соціальної солідарності (Г. Рітгль, Німеччина);
- теорія оподаткування з позицій суб'єктивної вартості (Б. Сакс, Австрія);
- теорія практичної корисності для обґрунтування параметрів державного бюджету, розроблення теорії фіскального обміну (Е. Ліндаль, Швеція);
- інтерпретація податків як страхової премії та форми колективного заощадження (П. Леруа-Больє, Франція);
- “чиста” формалізована теорія оподаткування на основі маржиналізму (Д. Еджворт, Англія);
- теорія прогресивного оподаткування з позиції граничної корисності доходу (А. Кохен-Стюард, Голландія).

В умовах командно-адміністративної системи фінансова наука розвивалася з великими перешкодами, створюваними тодішньою владою. Одна з найвидатніших фінансових праць початку ХХ ст. — наукова розвідка А. Буковецького “Вступ до фінансової науки” (1929) вважалася найкращим навчальним посібником не тільки у колишньому СРСР, а й в окремих європейських країнах. У посібнику автор аргументував зміст фінансової науки, розвинув вчення про доходи, видатки, державний кредит, бюджет, фінансовий контроль, фінансове управління, місцеві фінанси тощо.

Відтоді до 70-х років фінансова наука змушена була коментувати праці класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів, пленумів ЦК КПРС, постанов ЦК КПРС, займатися критикою різноманітних “буржуазних” теорій, про які ніхто не знав, оскільки західна література для ознайомлення в СРСР була забороненою. Переважну більшість вчених-фінансистів було репресовано, дехто виїхав за кордон.

У 1965 р. вперше за соціалістичну добу була видана праця А. Александрова “Фінанси соціалізму”, у якій стверджувалося, що всі питання стосовно вчення про фінанси вже розглянуті у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, матеріалах КПРС. Автор взяв на себе відповідальність стверджувати, що фінанси — це суспільна, а не самостійна, наука, яка є і органічною складовою політичної економії.

Інші радянські вчені, зокрема М. Азарх, Д. Аллавердян, Е. Брегель, А. Бірман, Б. Болдарев, В. Дяченко, П. Жевтяк, А. Зверев, І. Злобін, Є. Ровінський, Г. Точильников та інші, розглядали фінанси з партійних позицій, дискусія

проводилась переважно щодо функцій фінансів, що для фінансової теорії і практики суттєвого значення не мало. Фактично в умовах командно-адміністративної системи фінансова наука у більшості випадків вирішувала практичні та ідеологічні завдання, які ставила держава.

Разом із цим вчені-марксистки у своїх роботах значно розширили сферу фінансових відносин, включивши до неї фінанси підприємств, кредит, страхування, резервні фонди, фінансовий контроль, що позитивно відобразилося на сучасних фінансових наукових дослідженнях.

Вагомий внесок у скарбницю світової, європейської та української фінансової науки ХХ ст. зробили вітчизняні вчені-фінансистки першої третини ХХ ст., які й у радянську добу, незважаючи на величезні труднощі та проблеми, робили спробу творчо розвивати теоретичні й практичні засади фінансової науки, об'єктивно і неупереджено аналізувати складні явища та процеси світу фінансів.

Багато українських науковців того часу працювали у різних соціально-економічних формаціях. Частина з них проводила свої дослідження у дорадянській і радянській періоди. Інша частина — за часів радянської влади та незалежності України. Деякі вчені емігрували за кордон, де не поривали творчих зв'язків з батьківщиною і досліджували тодішні проблеми фінансово-кредитних відносин нашої держави.

У ХХ ст. в Україні найбільш визнаними були наукові здобутки та праці представників потужної передової Київської школи.

Актуальними на той час і на сьогодні є наукові публікації з політичної економії та конкретної економіки В. Железнова (1869—1933) “Нариси політичної економії”, О. Білімовича (1876—1963) “До питання про розцінку господарських благ”, Є. Слуцького (1880—1948) “До теорії збалансованого бюджету споживача”, К. Воблого (1876—1947) “Початковий курс політичної економії (історія, теорія і фінанси)”, М. Волобуєва (1903—1972) “До проблем української економіки”, П. Верби (1919—1988) “Рентабельність промислового підприємства та шляхи її підвищення”, Д. Полозенка (нар. 1924 р.) “Господарський розрахунок і кредит у колгоспах”, “Фінансування матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів”, С. Огородника (нар. 1923 р.) “Питання підвищення економічної ефективності виробництва на сучасному етапі”.

Досить глибокими і цікавими для сьогоднішніх фахівців є результати наукових досліджень з теорії, методології і практики вітчизняних фінансів багатьох українських вчених, зокрема П. Кованька (1879—1938) “Найголовніші реформи, проведені М. Бунге у фінансовій системі Росії”, “Місцевий бюджет України в 1912 році у нинішніх територіальних межах та адміністративно-територіальному поділі”, “Місцевий бюджет Київської губернії”, Є. Слуцького (1880—1948) “До питання про обчислення доходу держави від емісії”, І. Кулішера (1878—1933) “Нариси фінансової науки”, В. Твердохлебова (1876—1954) “Державний кредит. Теорія і техніка”, “Місцеві фінанси”, М. Соболева (1869—1945) “Нариси фінансової науки (загальнодоступні бесіди)”, Г. Тіктіна

(1880—1945) “Нариси з загальної теорії публічних фінансів”, М. Мітіліно (1875—1930) “Основи фінансової науки”, Є. Гловінського (1894—1964) “Фінанси УССР”, М.Б. Богачевського (1908—1968) “Фінанси США і Англії в період загальної кризи капіталізму”, “Державний кредит у капіталістичних державах”, М. Олексієнка (1923—1992), С. Огородника (нар. 1923 р.), В. Федосова (нар. 1939 р.) “Фінанси і кредит СРСР”, “Критика буржуазних і реформістських теорій валютно-фінансових відносин капіталізму” (у співавторстві із В. Суторміною (нар.1925 р.)), А. Даниленка (нар. 1938 р.) “Фінансово-кредитні проблеми соціалістичної промисловості”, О. Василика (1938—2005), М. Глуценка “Державний бюджет Української РСР”, В. Степаненка (1928—2002).

Міцний фундамент фінансової науки з проблем грошового обігу і кредиту заклали у своїх працях П. Мігулін (1870—1948) “Реформа грошового обігу і промислова криза в Росії (1893—1902)”, М. Туган-Барановський (1865—1919) “Паперові гроші та метал”, О. Анциферов (1867—1943) “Центральні банки кооперативного кредиту”, В. Власенко (1909—1970) “Грошова реформа в Росії. 1895—1898 рр.”, “Теорії грошей у Росії. Кінець XIX — дожовтневий період XX ст.”, П. Верба (1919—1988) “Роль кредиту в розвитку промисловості раднаргоспів”.

Наукову цінність з проблем фінансового права мають здобутки вчених XX ст.: С. Гловайського (1861—1907) “Підручник фінансового права”, Л. Яснопольського (1873—1957) “Нариси російського бюджетного права” та інших.

Наукові праці українських дослідників XX ст. засвідчують, що багато проблем у процесі становлення ринкових відносин в Україні можна було б уникнути, маючи такий скарб фінансової науки і використовуючи його у процесі розробки та прийняття важливих політичних та економічних рішень на всіх рівнях управління. У цих працях розроблено теоретичні засади, застереження, конкретні пропозиції, які не втрачають своєї актуальності і є значно ціннішими за відповідні аналоги європейської школи, оскільки безпосередньо стосуються нашої держави. За своєю глибиною, сферою охоплення, мотивацією, результати наукових досліджень вітчизняних вчених минулого дають відповіді на багато питань сьогодення.

3.6. Розвиток фінансової науки у сучасний період

Сучасна фінансова наука, маючи міцну теоретичну базу, вирішує дуже складні питання суспільного життя. Розширилась сфера досліджень, ускладнилися завдання науки.

Сучасні науковці основну увагу приділяють розв'язанню проблем, пов'язаних із пошуком додаткових джерел доходів, які можна спрямувати на подолання бідності, безробіття, зростання обсягів та якості суспільних благ.

Особливостями сучасної фінансової науки є відсутність ідеологічного тиску. Сучасні наукові дослідження базуються не на ідеологічних засадах політичних партій, а на основі глибокого аналізу теоретичних положень, статистичної інформації, практичних даних.

Посилюються морально-етичні аспекти фінансової науки, які набувають глибшого змісту. Одночасно фінансова наука стає проміжним і дуже важливим інструментом впливу на економіку та політику, на співвідношення між центром, регіонами і місцевим самоврядуванням.

Характерною рисою сучасної фінансової науки є плюралізм поглядів, дискусія, постійний прагматизм досліджень з позицій суспільних інтересів.

Досить складним і важливим завданням сучасної фінансової науки є напрацювання дефініцій і понять, які б відповідали рівню розвитку фінансів, особливостям їхнього функціонування в умовах глобалізації.

Основні теоретичні напрями сучасної фінансової науки сконцентровані на дослідженні проблем сучасного стану і розвитку соціально-економічних процесів, зокрема на:

- теорії суспільного добробуту, основний зміст якої полягає у тому, що будь-які зміни у фінансовій сфері мають сенс лише тоді, коли добробут окремих соціальних груп поліпшується без погіршення добробуту інших (засновник — В. Парето);

- теорії суспільного вибору в умовах демократичного середовища (засновник — Дж. Б'юкенен);

- теорії суспільних фінансів, фіскального федералізму (Р. Масгрейв та інші);

- теорії фіскального обміну “податки — блага” (засновники: К. Віксел, Е. Ліндаль, Дж. Б'юкенен).

У центрі фінансової науки ХХІ ст. перебувають не тільки проблеми глобальні й макрорівневі, а й фінансові проблеми, пов'язані з поведінкою окремих громадян, соціальних і політичних груп, партій при прийнятті рішень щодо параметрів державних доходів і видатків.

Сучасна парадигма західної фінансової науки, як зазначає В. Андрущенко, характеризується такими ознаками:

— за способом дослідження — методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ через призму поглядів, поведінки, інтересів індивідумів;

— за розумінням природи фінансів — інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної у своїй схожості й відмінності щодо інших грошових форм;

— за соціальною спрямованістю — відмовою від старих уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;

— за етикою наукової полеміки — визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних поглядів.

На особливості сучасної фінансової науки впливають регіональні, національні та глобальні проблеми.

В Україні на початку ХХІ ст. почали формуватися регіональні фінансові школи, зміцніла Київська фінансова школа, здобутки якої відомі на європейському та світовому рівнях. Серед вітчизняних вчених, які зробили гідний внесок у розвиток фінансової науки, можна виділити таких, як І. Алексеєв, Л. Алексеєнко, О. Амоша, В. Андрущенко, О. Барановський, М. Білик, Т. Боголіп, З. Варналій, О. Василик, Т. Вахненко, О. Галушко, І. Гуцал, А. Даниленко, В. Дем'янишин, О. Десятнюк, В. Дзюблюк, І. Д'яконова, С. Єрохін, О. Ермошкіна, Т. Єфименко, Л. Загородній, В. Загорський, І. Зятковський, Ю. Іванов, А. Ільєнко, Т. Калінеску, О. Кириленко, О. Кириченко, Т. Кізіма, М. Клапків, В. Корнеєв, В. Кравченко, А. Крисоватий, М. Крупка, В. Кудряшов, П. Леоненко, Л. Лисяк, І. Луніна, С. Львовчкін, І. Лютий, Ю. Ляшенко, В. Мельник, П. Мельник, Ц. Огонь, С. Огородник, Л. Омелянович, С. Онишко, В. Опарін, С. Осадець, К. Павлюк, Ю. Пасічник, А. Поддєрьогін, Д. Полозенко, М. Савлук, І. Сало, Р. Слав'юк, А. Соколовська, М. Солопенко, О. Сохацька, В. Степаненко, В. Суторміна, Л. Тарангул, О. Терещенко, І. Ткачук, В. Тропіна, В. Федосов, І. Чугунов, А. Чухно, Л. Шабліста, С. Юрій, П. Юхименко, Ф. Ярошенко та інші.

Найскладнішими глобальними проблемами, що потребують посилення фінансових наукових розробок, є поляризація у рівнях розвитку між багатими і бідними державами, боротьба з бідністю, стихійними лихами, старіння населення у багатих, економічно розвинутих країнах, швидкі темпи зростання населення у бідних країнах, екологічні проблеми (забруднення навколишнього природного середовища, глобальне потепління тощо), урбанізація.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансова наука; фінансове дослідження; функції фінансової науки; фінансова теорія; фінансова думка; фінансова доктрина; фінансова концепція; наукові закони; наукові проблеми; наукова парадигма; фінансова категорія; методологія фінансової науки; класичний напрям фінансової науки; неокласичний напрям фінансової науки; теорія суспільного добробуту; теорія суспільного вибору; теорія фіскального обміну; парадигма фінансової науки.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть історичні передумови виникнення фінансової науки.
2. Яка роль фінансової науки у суспільстві?
3. У яких трьох виявах розглядають фінансову науку?
4. Що таке фінансова наука?
5. Хто є суб'єктом фінансової науки?
6. Як ви розумієте об'єкт і предмет фінансової науки? Які між ними відмінності та у чому полягає взаємозв'язок?
7. Які функції виконує фінансова наука?
8. Які блоки фінансових наукових знань становлять зміст фінансової науки?
9. Охарактеризуйте складові системи наукових фінансових знань.
10. Чому фінансовій теорії відводиться центральне місце у системі фінансових наукових знань?
11. Які функції властиві фінансовій теорії?
12. Що таке методологія фінансової науки та які її функції?
13. Які методи наукових досліджень використовуються фінансовою наукою?
14. У чому полягають особливості діалектичного методу фінансової науки?
15. Які особливості розвитку фінансової науки на різних історичних етапах?

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л. Західна фінансова думка про природу державних фінансів / В.Л. Андрущенко // Фінанси України. — 1996. — № 9.
2. Андрущенко В.Л. Камералістика: витоки фіскально-адміністративної науки / В.Л. Андрущенко // Вісник податкової служби України. — 2003. — Квітень — травень.
3. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів) / В.Л. Андрущенко. — Л. : Каменяр, 2000. — 303 с.
4. Василик О.Д. Теорія фінансів : підручник / О.Д. Василик. — К. : НІОС, 2003. — 416 с.
5. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К. : Академія, 2000.
6. Леоненко П.М. Теорія фінансів : навч. посіб. / П.М. Леоненко, І.П. Юхименко, А.А. Ільєнко [та ін.] ; за заг. ред. О.Д. Василика. — К. : Центр навч. л-ри, 2005. — 480 с.
7. Мочерний С.В. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устенко, С.І. Юрій ; за заг. ред. С.В. Мочерного. — Л. : Світ, 2005.
8. Філософський енциклопедичний словник. — К. : Абрис, 2002. — 742 с.
9. Фінанси : підручник / [С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко, В.Г. Дем'янишин та ін.] ; за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. — К. : Знання, 2008. — 611 с.
10. Фінансова думка України : монографія : у 3 т. / П.І. Юхименко, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В.М. Федосова. — К. : Кондор ; Тернопіль : Економічна думка, 2010. — Т. 1. — 687 с.
11. Фінансова думка України : енциклопедія : у 3 т. / С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій, П.І. Юхименко ; авт. передм. А.А. Чухно ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В.М. Федосова. — К. : Кондор ; Тернопіль : Економічна думка, 2010. — Т. 2. — 584 с.
12. Фінансова думка України : хрестоматія : у 3 т. [авт.-упоряд.: С.І. Юрій, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко ; авт. передм. П.М. Леоненко] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В.М. Федосова. — К. : Кондор ; Тернопіль : Економічна думка, 2010. — Т. 3. — Ч. 1. — 471 с.; Ч. 2. — 734 с.
13. Юхименко П.І. Теорія фінансів : підручник / П.І. Юхименко, В.М. Федосов, Л.М. Лазебник [та ін.] ; за ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. — К. : Центр навч. л-ри, 2010. — 576 с.

Розділ 4

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО

4.1. Фінансова політика, її сутність, види і значення

У кожній державі реалізується певна економічна політика, яка впливає на всі стадії суспільного відтворення. Її важливою складовою є *фінансова політика*, що становить сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює за допомогою фінансової системи щодо організації та використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Залежно від рівня економічної системи виділяють:

- 1) фінансову політику держави (макрорівень);
- 2) фінансову політику суб'єктів господарювання — підприємств, установ, організацій та домогосподарств (мікрорівень);
- 3) фінансову політику міжнародних організацій і фінансових інституцій (рівень світового господарства).

Отже, фінансову політику можна розглядати як цілеспрямовану діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу та використання фінансових ресурсів задля досягнення поставленої мети.

Головна мета фінансової політики полягає у підвищенні рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями.

Сутність фінансової політики виявляється в поєднанні конкретних цілей та відповідних засобів, за допомогою яких вирішуються поставлені завдання. Цілі фінансової політики зумовлені потребами економічного розвитку і досягненням високого рівня індивідуального й суспільного добробуту. Основний

вектор фінансової політики — забезпечення економічного зростання в країні через механізми фінансового впливу на попит і пропозицію, споживання, заощадження та інвестиції. Фінансова політика неодмінно має конкретне спрямування, а її реалізація завжди пов'язана зі знаходженням компромісу між певними потребами і реальними можливостями.

Основні засади й напрями фінансової політики на практиці відображаються:

- у фінансовому законодавстві;
- системі форм та методів мобілізації фінансових ресурсів;
- перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями, регіонами;
- структурі доходів і видатків бюджетів.

Залежно від характеру заходів і часу, на який вони розраховані, виділяють фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія — основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу. Прикладами стратегічних завдань є оптимізація пропорцій між індивідуальним та суспільним споживанням, розвиток і формування ефективного фінансового ринку, створення сприятливого інвестиційного клімату, формування й нарощування національного капіталу тощо.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни. Яскравими прикладами фінансової тактики можуть слугувати вдосконалення системи оплати праці (у тому числі збільшення її частки у ВВП), територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему, вдосконалення системи пенсійного забезпечення, надання пільг окремим платникам тощо.

Найважливішими умовами результативності фінансової політики є врахування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства, специфіки сучасних умов, змін у зовнішній та внутрішній політиках, використання досвіду попередніх етапів суспільного будівництва, комплексність розроблення заходів щодо вдосконалення фінансових відносин. За дотримання зазначених вище умов фінансова політика сприятиме вдосконаленню продуктивних сил, забезпеченню сталого соціально-економічного розвитку країни, вирішенню національних і міжнародних проблем.

Головне завдання фінансової політики держави — забезпечення реалізації тієї чи іншої державної програми необхідними фінансовими ресурсами. Відповідно, державна фінансова політика сприяє вирішенню таких стратегічних завдань:

- формування максимально можливого обсягу фінансових ресурсів, що надходять у розпорядження держави;
- забезпечення раціонального розподілу фінансових ресурсів між галузями і сферами економіки та регіонами;
- концентрація фінансових ресурсів у найважливіших сферах економічного і соціального розвитку;

— створення ефективної системи управління фінансами держави та інших суб'єктів економічних відносин.

Основні складові фінансової політики держави такі.

1. *Бюджетна політика* — діяльність державних органів влади й управління стосовно формування, виконання та регулювання державного бюджету країни з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави. Бюджетна політика виражається у формах і методах мобілізації бюджетних ресурсів та використанні їх на різні потреби держави (включно з податками і податковими пільгами, санкціями, бюджетними стимулами у вигляді дотацій та субвенцій), визначенні джерел фінансування бюджетного дефіциту, принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи тощо.

2. *Податкова політика* — характеризує діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави. Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення частки податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення сприяє зростанню або спаду господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

3. *Грошово-кредитна політика* — комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків, наприклад регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці, забезпечення своєчасних розрахунків шляхом регламентації функціонування банківської системи та стабільності грошового обігу через управління емісією, подальше розширення безготівкових форм розрахунків банківських установ із фізичними особами у різних сферах їх обслуговування тощо. Основні складові грошово-кредитної політики: емісійна, цінова, валютна та безпосередньо кредитна політики. Грошово-кредитна політика забезпечує економіку повноцінною і стабільною національною валютою, регулює грошовий обіг відповідно до потреб економіки з метою стимулювання економічного зростання за низького рівня інфляції й безробіття та сприяє залученню кредитних інституцій до фінансування інвестиційних проєктів.

4. *Митна політика*, завдяки якій держава захищає свої інтереси у сфері розширення, скорочення експорту чи імпорту, застосовуючи систему митних платежів або певний митний режим. Митна політика може реалізовуватися у формі протекціонізму (політики, спрямованої на захист та стимулювання розвитку вітчизняної економіки) і вільної торгівлі (політики, спрямованої на скасування обмежень у сфері зовнішньоекономічної діяльності та сприяння безперешкодній міграції капіталів і робочої сили) з використанням тарифних і нетарифних інструментів регулювання.

5. *Боргова політика* — передбачає систему дій та заходів щодо уникнення або врегулювання боргових проблем держави, забезпечення чи відновлення її

платоспроможності та отримання максимального ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів. Боргова політика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, кредиторами, а також порядок і механізм погашення боргу.

6. *Інвестиційна політика* — полягає у створенні привабливого інвестиційного середовища для поживлення інвестиційної діяльності та нарощування обсягів інвестицій у національну економіку. У разі активної інвестиційної політики держава широко застосовує всі можливі прямі методи регулювання, і досить часто сама стає безпосереднім інвестором. За реалізації пасивної інвестиційної політики максимальні свобода і самостійність суб'єктів господарювання під час формування власної інвестиційної політики лімітуються державою через податкову, амортизаційну, грошово-кредитну політики, систему пільг та санкцій, які мають бути адекватними інвестиційній політиці.

Крім перелічених вище самостійних складових, фінансова політика включає певні напрями державної діяльності в галузі страхування, соціальній сфері, сфері фінансового ринку та ін.

Фінансова політика *у сфері фінансового ринку* виявляється у прийнятті законодавчих та нормативно-правових актів щодо фінансових питань діяльності учасників ринку, в регулюванні випуску та обігу фінансових активів, створенні системи захисту прав інвесторів і здійсненні фінансового контролю за дотриманням цих прав емітентами фінансових активів та особами, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку.

Фінансова політика держави *в галузі страхування* полягає у законодавчому і нормативно-правовому регулюванні страхової діяльності, залученні страхового ринку до вирішення важливих фінансових питань соціального страхування, створенні цільових резервів для компенсації неспроможності окремих страхових компаній виконати зобов'язання за договорами страхування життя, здійсненні державного нагляду за фінансовою діяльністю страховиків.

Фінансова політика *у соціальній сфері* визначається державним нормативно-правовим регулюванням соціального страхування, встановленням і затвердженням розмірів страхових внесків, видів та розмірів соціальних виплат, обов'язкових вимог до створення страхових резервів, здійсненням фінансового контролю за дотриманням законодавства та нагляду за діяльністю державних цільових фондів.

Крім держави, будь-який інший суб'єкт господарювання (підприємство, установа, організація) також розробляє і здійснює свою фінансову політику, дотримуючись вимог чинного законодавства.

Фінансова політика суб'єктів господарювання — це система заходів, форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їхньої діяльності та досягнення поставлених завдань.

Основними завданнями фінансової політики суб'єктів господарювання є:

- забезпечення фінансової стійкості;
- оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності;

- максимізація чистого прибутку;
- мінімізація фінансових ризиків;
- зростання ринкової вартості суб'єкта господарювання та максимізація добробуту власників його капіталу.

До складових фінансової політики суб'єкта господарювання входять:

- політика формування капіталу;
- емісійна політика;
- кредитна політика;
- інвестиційна політика;
- політика формування активів;
- політика у сфері управління ризиками;
- дивідендна політика.

Політика формування капіталу полягає в забезпеченні найбільш ефективних форм залучення капіталу з різних джерел та досягнення необхідного рівня самофінансування господарської діяльності суб'єкта згідно з потребами його розвитку. У розрізі цього виду фінансової політики можна виділити кредитну, емісійну та дивідендну політики.

Кредитна політика вирішує питання фінансового забезпечення діяльності підприємства в контексті визначення потреби в позиковому капіталі, а також необхідності залучення довгострокових кредитів з позиції зміцнення фінансової стійкості.

Емісійна політика забезпечує залучення необхідного обсягу власних фінансових ресурсів за рахунок випуску й розміщення на фондовому ринку власних акцій підприємства.

Дивідендна політика включає сукупність принципів і методів визначення частки чистого прибутку для виплати дивідендів власникам капіталу відповідно до основних завдань діяльності суб'єкта господарювання на певний період.

Інвестиційна політика підприємства полягає у виборі й реалізації найбільш ефективних форм вкладення капіталу, спрямованих на розширення фінансового потенціалу суб'єкта господарювання.

Політика формування активів пов'язана з визначенням і задоволенням потреб в окремих їх видах для здійснення операційного процесу та оптимізації їх складу з метою забезпечення умов ефективного господарювання.

Політика у сфері управління ризиками полягає в розробленні системи заходів з виявлення, оцінки, профілактики і страхування ризиків, вибору найбільш конструктивних та оптимальних способів нейтралізації їх негативних наслідків у випадку виникнення ризикової події в кожному конкретному випадку.

Фінансова політика домогосподарств — це діяльність громадянина чи його сім'ї, яка ґрунтується на створенні й використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб. Фінансова політика таких суб'єктів по-

лягає в оптимізації формування доходів від трудової та підприємницької діяльності, від власності тощо, а також раціоналізації витрат споживчого і неспоживчого характеру.

Міжнародні організації та фінансові інститути також розробляють і реалізують свою фінансову політику у сфері міжнародного співробітництва. *Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів* пов'язана з налагоджуванням фінансових відносин держави з міжнародними організаціями та фінансовими інституціями шляхом участі держави як у формуванні доходів (фінансових ресурсів) міжнародних організацій, так і в отриманні державою коштів від цих суб'єктів на фінансування проектів і програм у формі кредитів.

4.2. Фінансовий механізм та його роль в реалізації фінансової політики

Свою фінансову політику держава реалізовує за допомогою фінансового механізму, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями кожної окремої країни.

Фінансовий механізм у широкому розумінні — це комплекс фінансових методів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

За допомогою конкретних фінансових форм і методів здійснюються розподільні та перерозподільні відносини, утворюються доходи суб'єктів економічної діяльності і відповідні фонди грошових коштів. При цьому функціонування фінансового механізму ґрунтується на організаційно-правових положеннях та фінансовій інформації, які забезпечують практичне використання фінансів для досягнення визначених цілей і завдань.

Фінансовий механізм у вузькому розумінні — це сукупність конкретних фінансових методів і важелів впливу на формування та використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання та населення.

Фінансовий механізм складається з таких основних елементів (рис. 4.1):

- фінансові методи;
- фінансові важелі;
- фінансові інструменти;
- нормативно-правове, інформаційне та організаційне забезпечення.

Фінансові методи є способом впливу фінансових відносин на господарський процес. У господарській практиці широко застосовують такі фінансові методи: фінансове планування, оперативне управління, фінансовий контроль, фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Процес розподілу і перерозподілу виробленого у суспільстві валового внутрішнього продукту, утворення й використання грошових фондів починається,

Рис. 4.1. Склад фінансового механізму

в першу чергу, із застосування такого фінансового методу, як фінансове планування.

Фінансове планування — це діяльність зі складання планів формування, розподілу й використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць і країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей та вирішення певних завдань. У процесі фінансового планування кожен суб'єкт господарювання оцінює свій фінансовий стан, виявляє резерви збільшення фінансових ресурсів та напрями їх ефективного використання. За допомогою фінансового планування здійснюються економічне обґрунтування фінансових рішень і вибір їх альтернативних варіантів.

Основні завдання фінансового планування визначаються фінансовою політикою. Зокрема, серед них можна назвати такі:

- 1) втілення розроблених стратегічних завдань у конкретні фінансові показники;
- 2) забезпечення відтворювального процесу необхідними джерелами фінансування;
- 3) виявлення внутрішніх резервів збільшення доходів та їх мобілізація;
- 4) обґрунтування найбільш вигідних напрямів інвестиційної політики;
- 5) контроль за оптимальним формуванням та ефективним використанням фінансових ресурсів тощо.

Об'єктами фінансового планування є фінансова діяльність держави, суб'єктів господарювання та домогосподарств.

До суб'єктів фінансового планування належать окремі підприємства, установи, організації, домогосподарства, державні фінансові органи.

Фінансове планування ґрунтується на таких принципах:

— наукової обґрунтованості, згідно з яким розрахунок планових показників має базуватися на основі певних методик з урахуванням передового досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого з них;

— комплексності, який полягає в єдності фінансової політики, єдиній методології фінансових розрахунків;

— безперервності, який передбачає взаємозв'язок перспективних, поточних та оперативних фінансових планів;

— стабільності, що означає незмінність показників фінансових планів;

— оптимальності, який потребує найбільш раціонального використання всіх фінансових ресурсів.

Результатом фінансового планування є розрахунок фінансових показників, які відображають формування, розподіл та використання фінансових ресурсів і фіксуються у спеціальному документі — фінансовому плані. Характерна особливість фінансового плану полягає в тому, що він складається лише у грошовій формі.

Фінансове планування включає:

— фінансове прогнозування (перспективне планування), тобто дослідження та розроблення на довгострокову перспективу ймовірних шляхів розвитку фінансів суб'єктів господарювання й держави, які забезпечують їхнє стабільне фінансове становище в майбутньому (перспективні фінансові плани складають на період більше одного року);

— поточне фінансове планування, що становить процес визначення майбутніх доходів і напрямів використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності з метою реалізації їх фінансової стратегії у короткостроковому періоді (поточні фінансові плани складають на один рік);

— оперативне фінансове планування — процес синхронізації в часі грошових надходжень і витрат з метою реалізації поточних фінансових планів та конкретизації їх показників (оперативні фінансові плани складають на строк до одного року: квартал, місяць).

При визначенні фінансових показників використовують такі методи планування (рис. 4.2).

1. Метод коефіцієнтів, що передбачає поширення встановлених раніше тенденцій на майбутній період або перенесення вибіркового даних на іншу частину сукупності досліджуваних об'єктів. Цей метод надзвичайно простий у застосуванні, але має й суттєвий недолік: разом з коефіцієнтом на наступний період механічно переносяться всі негативні явища, які мали місце у попередньому періоді. Внутрішні резерви, як правило, не шукаються. Метод коефіцієнтів ви-

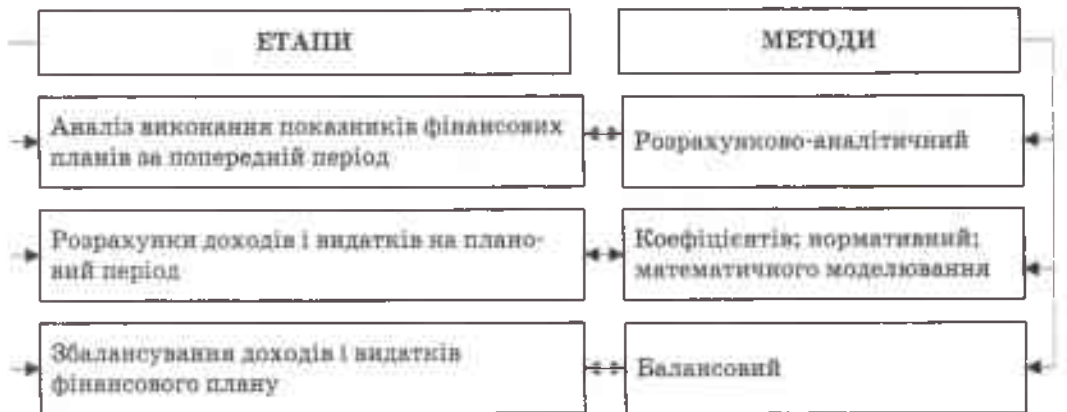

Рис. 4.2. Етапи і методи фінансового планування

користують при індексації основних засобів, дооцінці товарно-матеріальних цінностей у зв'язку з інфляцією, плануванні прибутку, величині власних оборотних активів тощо.

2. Нормативний метод — передбачає розрахунок фінансових показників на основі встановлених норм і нормативів (нормативи утворення фондів грошових коштів, норми амортизаційних відрахувань, нормативи розподілу прибутку, норми витрат у бюджетних установах тощо). Цей метод більш ефективний за умови, що норми й нормативи відповідають таким вимогам: є науково обґрунтованими, прогресивними (тобто орієнтованими на кращий досвід) і стабільними.

3. Балансовий метод, який передбачає відповідність видатків джерелам їхнього покриття та узгодженість усіх розділів фінансового плану, завдяки чому досягається збалансованість плану.

4. Метод математичного моделювання, що дає змогу з певною ймовірністю визначити динаміку показників залежно від зміни факторів, які впливають на розвиток фінансових процесів у майбутньому.

5. Розрахунково-аналітичний метод — передбачає розрахунок планових показників шляхом коригування фінансових показників базового періоду на ймовірні зміни у плановому періоді та визначення впливу різних факторів на ці показники.

Фінансові плани складають, як правило, всі суб'єкти господарювання. При цьому форма фінансового плану і склад його показників відображають специфіку відповідної ланки фінансової системи, до якої належить суб'єкт господарювання.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в *оперативному управлінні* як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільні процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Об'єктами фінансового управління є фінансові відносини, централізовані і децентралізовані фінансові ресурси всіх сфер і ланок фінансової системи; найважливіші об'єкти управління — фінанси підприємств, організацій та установ, фінанси домогосподарств, загальнодержавні фінанси.

Суб'єктами фінансового управління є держава в особі законодавчих і виконавчих органів (у тому числі фінансових), а також фінансові служби підприємств, організацій та установ.

Сукупність усіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює фінансовий апарат. Отже, *управління фінансами* — це система методів і форм організації фінансових відносин, які застосовує фінансовий апарат для ефективного формування, розподілу та використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності з метою досягнення поставлених цілей і запланованих результатів.

Стратегічне управління в Україні (управління фінансами на тривалу перспективу) здійснюють найвищі органи державної влади та управління: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента.

Оперативне управління фінансами здійснює безпосередньо фінансовий апарат, який включає фінансові органи управління (Рахункову палату України, Міністерство фінансів, Державну казначейську службу, Державну фінансову інспекцію, Державну податкову службу, Пенсійний фонд, Фонди соціального страхування тощо) і фінансові інститути (Національний банк України, банки і небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Під час складання й виконання фінансових планів, а також по закінченні певних періодів проводиться *фінансовий контроль*, спрямований на перевірку правильності вартісного розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та цільового витрачання коштів із відповідних фондів, порівняння фінансових результатів від використання фінансових ресурсів з плановими та виявлення резервів їх збільшення. Іншими словами, фінансовий контроль — це цілеспрямована діяльність уповноважених органів щодо забезпечення законності й доцільності виконання фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики.

Виходячи з цього, можна сформулювати дві основні мети фінансового контролю:

- 1) дотримання чинного фінансово-господарського законодавства у процесі здійснення фінансової діяльності та окремих фінансових операцій;
- 2) реалізація стратегії фінансування, тобто передбачення змін умов фінансової діяльності і своєчасне пристосування до них.

Фінансовий контроль може проводитися як на рівні держави (макрорівень), так і на рівні суб'єктів господарювання (мікрорівень).

На макрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарські операції, пов'язані з формуванням і використанням державних фінансових ресурсів на соціально-економічний розвиток, суб'єктами — державні органи

влади та управління в особі постійних комісій Верховної Ради України, Національного банку України, органів податкової та контрольно-ревізійної служб аудиторських фірм тощо. Фінансовий контроль держави спрямований на раціональне використання бюджетних коштів, дотримання фінансової дисципліни в державних господарських структурах, повне і своєчасне виконання фінансових зобов'язань юридичними та фізичними особами перед бюджетом.

На мікрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій та установ, суб'єктами — фінансові менеджери, керівники підприємств, засновники, незалежні аудиторські організації тощо.

Серед основних принципів фінансового контролю слід виокремити такі:

- незалежність (не враховуються матеріальна чи моральна зацікавленість перевіряючого);
- гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);
- превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);
- дієвість (за результатами контрольної перевірки завжди вживають певні заходи);
- регулярність (контроль проводиться з певною періодичністю);
- об'єктивність (контроль проводиться згідно з вимогами чинного законодавства);
- всеохопний характер (якщо можливо, фінансовий контроль має охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності).

Фінансовий контроль класифікується за різними ознаками (рис. 4.3).

Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, виділяють державний, громадський, внутрішньогосподарський види контролю та аудит.

Державний фінансовий контроль призначений для реалізації фінансової політики держави (розроблення, затвердження й виконання бюджетів у різних рівнях, контроль за фінансовою діяльністю державних підприємств, установ, організацій, виконанням фінансових зобов'язань перед державою суб'єктів господарювання недержавної форми власності, організацією грошових рохунків та веденням фінансового обліку і звітності тощо). Його проводять органи державної влади та управління.

Державний фінансовий контроль поділяють на загальнодержавний і місцевий. Загальнодержавний фінансовий контроль здійснюють Міністерство фінансів України, Державна податкова служба, Державна фінансова інспекція, Державна митна служба та інші структури. Відомчий фінансовий контроль проводиться підрозділами міністерств і відомств, державних комітетів та інших органів і застосовується тільки до підвідомчих підприємств та організацій. Останніми роками у зв'язку з ліквідацією окремих міністерств, відомств та розвитком нових форм власності, масштаби відомчого фінансового контролю значно скоротилися.

Громадський фінансовий контроль полягає у виявленні і попередженні порушень у фінансовій діяльності підприємств, організацій та уста-

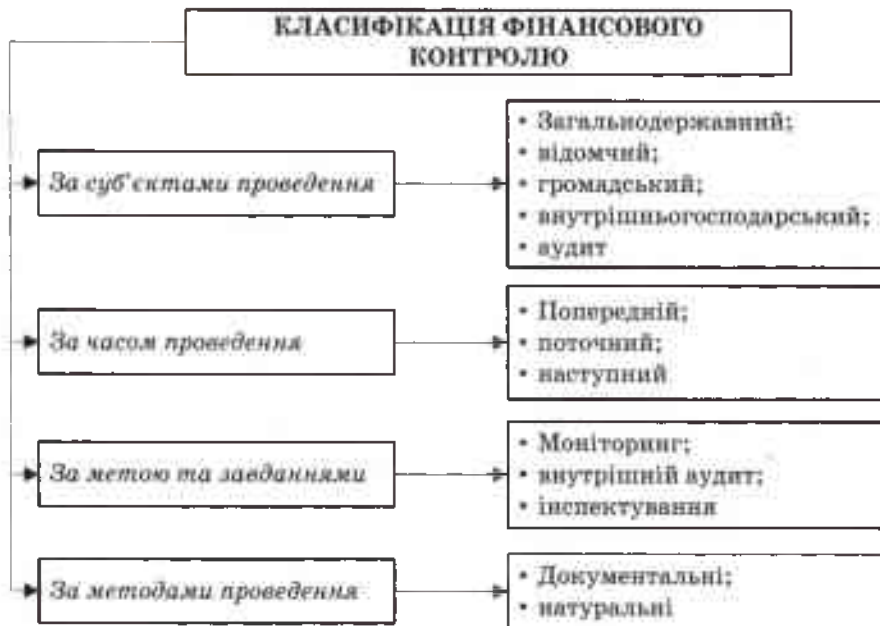

Рис. 4.3. Класифікація фінансового контролю за певними ознаками

ініціативи органів місцевого самоврядування або окремих груп громадян. Його здійснюють громадські організації (партії, рухи, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору), засоби масової інформації, окремі фахівці (фізичні особи) на основі добровільності та без жодних матеріальних і фінансових відшкодувань.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль спрямований на перевірку своєчасності зарахування коштів на рахунки у банківських установах, правильності складання й ведення фінансової звітності тощо. Такий вид контролю здійснюють структурні підрозділи підприємств — бухгалтерія, фінансовий відділ, служба фінансового менеджера.

Аудит — незалежний зовнішній фінансовий контроль, що здійснюється на комерційних засадах. В Україні аудит як вид фінансового контролю функціонує з квітня 1993 р., коли був прийнятий Закон України “Про аудиторську діяльність”, що визначив правові засади здійснення аудиторської діяльності і був спрямований на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власника. Закон визначає аудит як перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству.

Аудит здійснюється незалежними особами — аудиторами або аудиторськими фірмами. Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників суб'єкта господарювання.

Крім проведення контрольної роботи, аудиторські послуги можуть надаватися у вигляді консультацій з питань організації бухгалтерського обліку та проведення ефективної фінансово-господарської діяльності. Аудиторські фірми — це комерційні організації, а тому всі свої послуги надають за плату, розмір якої обумовлюється в договорі між замовником та аудитором.

Залежно від часу проведення виділяють такі форми фінансового контролю:

1. *Попередній фінансовий контроль* — проводиться до здійснення фінансової діяльності з метою недопущення незаконних фінансових операцій. Наприклад, бухгалтерія підприємства перед тим, як виписати документи на використання коштів, перевіряє доцільність витрат, їх відповідність потребам згідно з нормами тощо. На макрорівні прикладом такого контролю є процес складання й затвердження бюджетів усіх рівнів.

2. *Поточний фінансовий контроль* — застосовують у ході проведення фінансових операцій (наприклад, перерахування податків, здійснення виплат). Здійснюється бухгалтерськими службами підприємств з метою забезпечення режиму економії при використанні ресурсів та мобілізації внутрішніх резервів.

3. *Наступний фінансовий контроль* — проводять після закінчення певного періоду (за підсумками місяця, кварталу, року) шляхом розгляду бухгалтерської і статистичної звітності, аналізу та ревізії. Така форма контролю спрямована на узагальнення підсумків виконання фінансових операцій і розроблення фінансової стратегії на майбутнє.

Залежно від мети й завдань фінансового контролю виділяються такі його форми.

1. *Моніторинг* — система заходів, які здійснюються суб'єктами фінансового контролю, що пов'язана зі спостереженням за фінансовими явищами, процесами і використовується для прийняття оперативних рішень.

2. *Внутрішній аудит* — форма контролю, що забезпечує функціональну незалежну оцінку діяльності органів державного сектору і дає впевненість центральним фінансовим органам виконавчої влади, керівництву органів державного сектору в тому, що система державного управління функціонує у повний розмір, який максимально знижує ризик шахрайства, марнотратства, допущення помилок чи нерентабельності.

3. *Інспектування* — подальший контроль за дотриманням законодавства органами державного сектору при використанні й розпорядженні фінансовими та матеріальними ресурсами, формуванні бюджетних зобов'язань, веденні бухгалтерського обліку і складанні фінансової звітності, що здійснюється у формі ревізій і перевірок.

Відмінністю інспектування від внутрішнього аудиту є його фіскальна спрямованість.

Залежно від методів фінансового контролю використовують такі прийоми:

— *натуральні*, коли перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей та їх відповідність документам (інвентаризація, лабораторний аналіз).

контрольний замір, контрольний запуск сировини у виробництво, перевірка фактично виконаних робіт тощо);

— *документальні*, коли контроль здійснюється за наявними документами (ревізії, перевірки).

Перевірка — обстеження окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємств або їх підрозділів на основі документації та видаткових документів і визначення можливості виправлення виявлених порушень. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Ревізія — метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації на предмет дотримання законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, а також спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань. Ревізії проводять державні й недержавні органи фінансового контролю. За результатами ревізії складається акт, який є підставою для вжиття заходів щодо виправлення порушень, відшкодування збитків тощо. Ревізії бувають: плановими і позаплановими; повними і частковими (залежно від повноти охоплення ревізією фінансово-господарської діяльності підприємства); суцільними, вибірковими і комбінованими (залежно від обсягу аналізованих даних та повноти залучення документів); комплексними і тематичними (залежно від організації проведення); документальними (контроль здійснюється на підставі документів) і фактичними (перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей).

Кожна перевірка і ревізія мають бути ретельно підготовленими. Для цього вивчаються відповідні закони, постанови, інструкції; проводиться ознайомлення з матеріалами попередніх ревізій і перевірок; вивчаються особливості основної діяльності тощо. За результатами підготовчої роботи складається програма ревізії, і на її основі розробляється робочий план.

Проведення ревізії здійснюється в такій послідовності: представлення повноважень; проведення організаційних зборів з відповідальними працівниками підприємства; проведення інвентаризації (встановлення відповідності матеріальних цінностей і грошових коштів їх документам); особисте ознайомлення з ревізованим об'єктом; попередній аналіз господарської діяльності; безпосередньо документальна ревізія чи перевірка; систематизація матеріалів ревізії чи перевірки; складання акта чи довідки; реалізація матеріалів ревізії чи перевірки; перевірка усунення виявлених недоліків.

При цьому важливо зазначити, що завдання ревізії й перевірки схожі із завданнями аудиту, зокрема щодо: визначення достовірності інформації, яка перевіряється, та відповідності чинному законодавству здійснених фінансово-господарських операцій. Однак між ними є й суттєві відмінності, а саме:

— аудит спрямований на захист інтересів клієнтів, а ревізійна діяльність захищає насамперед інтереси держави;

— зв'язки між організацією, що проводить перевірку, і об'єктом контролю при аудиті горизонтальні і здійснюються на добровільній основі, а при ревізії

ці зв'язки вертикальні, тобто здійснюються в порядку адміністративного призначення;

— аудиторські послуги оплачує клієнт або, за його згодою орган, який потребує аудиторського висновку; ревізії оплачуються вищестоящим органом або державою;

— і аудитор, і ревізор можуть проводити перевірки вибіркоким методом, однак за умови виявлення порушень аудитор має право обмежитись вибірковою перевіркою і надати можливість клієнту самому виправити помилки за весь період, а ревізор зобов'язаний провести суцільну перевірку за весь період з метою визначення розміру шкоди і встановлення винних;

— ефективність аудиту визначається клієнтом як співвідношення витрат на проведення аудиту і результатів аудиторської перевірки; ефективність ревізії визначається відповідним контролюючим органом, що кількісно відображається розмірами донарахованих у бюджет податків та інших надходжень;

— результати аудиторської перевірки відображаються в аудиторському висновку і рекомендаціях для клієнта; за результатами ревізії складається акт, що містить організаційні висновки, обов'язкові вказівки, виконання яких пізніше контролюється;

— аудитори зобов'язані забезпечити конфіденційність отриманої інформації і результатів аудиту; ревізори мають право висвітлити їх перед громадськістю.

Фінансове забезпечення і фінансове регулювання є узагальнюючими методами фінансового механізму, оскільки включають окремі часткові методи фінансового впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. Ці два методи тісно взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного. Зокрема, встановлення системи фінансового забезпечення потребує відповідного фінансового регулювання.

Фінансове забезпечення — це формування цільових грошових фондів суб'єктів господарювання у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Основні елементи фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності:

— самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);

— кредитування (надання коштів на принципах поворотності, платності, строковості і забезпеченості);

— бюджетне фінансування (надання коштів з бюджету на безповоротних засадах);

— оренда (передавання майна в користування на певний строк і за певну плату);

— інвестування (вкладання коштів у певні об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання — метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів і фінансових резервів.

Основні елементи фінансового регулювання:

— оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);

— бюджетні трансферти (виділення коштів з бюджету на безоплатних і безповоротних засадах: дотації, субвенції, субсидії).

Фінансові важелі та інструменти — прийоми дії фінансових методів, конкретні форми розподілу й перерозподілу ВВП. До *фінансових важелів* належать: доходи, нагромадження, податки та обов'язкові платежі, неподаткові надходження, міжбюджетні трансферти, витрати, видатки, фінансові резерви, фінансові стимули, фінансові санкції. *Фінансовими інструментами* є: ставки податків та обов'язкових платежів, податкові пільги, норми амортизації, норми видатків у бюджетних установах, фінансові нормативи, відсотки за користування кредитом, ставки орендної плати, штрафи, пеня, ліміти, ставки заробітної плати, пенсій, стипендій тощо.

З метою зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовують такі *фінансові стимули*:

— заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку і є головним джерелом коштів для матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб та виробничого розвитку;

— бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку економіки (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для держави; використання державного замовлення; бюджетні кредити; фінансування за рахунок державних коштів державних програм, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, науково-дослідних робіт, природоохоронних заходів тощо);

— спеціальні фінансові пільги (повне або часткове звільнення від сплати податків, застосування диференційованих ставок оподаткування, виключення певних сум з оподатковуваних доходів, надання права на проведення прискореної амортизації).

Серед фінансових важелів вагоме місце займають також *фінансові санкції* як особливі форми організації фінансових відносин, що мають посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. До фінансових санкцій належать: санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання бюджетних коштів, зменшення або призупинення бюджетного фінансування, скасування наданих раніше пільг тощо. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш поширеними є штраф і пеня. Штраф — це засіб матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі. Пеня застосовується у разі несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідне його відповідне *нормативно-правове забезпечення*, надане передусім Конститу-

цією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу порівняно з іншими нормативними актами. Велике значення в регламентації фінансових відносин в Україні відіграють такі закони: "Про власність", "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про цінні папери і фондову біржу", Господарський кодекс України, Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України та ін.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів. До таких документів належать: укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, укладені й ратифіковані Верховною Радою України, тощо.

Ефективність функціонування фінансового механізму залежить також від якості його *інформаційного забезпечення*. Вичерпна, достовірна, своєчасна і зрозуміла інформація є запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на забезпечення економічного розвитку і соціальних потреб громадян. Інформаційне забезпечення складається з різних видів економічної, фінансової та іншої інформації.

До джерел фінансової інформації належать показники, що характеризують макроекономічний розвиток країни, окремих галузей, кон'юнктуру фондового і грошового ринків; а також повідомлення про фінансову діяльність контрагентів і конкурентів, фінансова звітність суб'єктів господарювання тощо.

Організаційне забезпечення реалізації фінансової політики через фінансовий механізм полягає у створенні відповідної системи фінансових органів та інституцій, визначенні їх функцій і повноважень з метою забезпечення повноти здійснення фінансової політики та досягнення координації дій усіх суб'єктів. Кожен з фінансових органів та інституцій має власну сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики в певному напрямі.

У сучасних умовах реформування економіки України відбувається вдосконалення фінансового механізму. Найважливішими проблемами, які вирішуються при цьому, є такі:

- забезпечення раціональних пропорцій розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обґрунтоване фінансове планування й прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу й використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- вдосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- адекватне нормативно-правове, інформаційне й організаційне забезпечення функціонування усього фінансового механізму.

Стан фінансового механізму та ступінь його довершеності залежать від удосконалення господарського механізму в цілому та окремих його елементів зокрема (механізму ціноутворення, механізму економічного стимулювання, кредитного механізму тощо).

4.3. Поняття та система фінансового права

Забезпечення цілеспрямованого функціонування фінансового механізму і, відповідно, реалізації фінансової політики здійснюється за допомогою норм фінансового права.

Фінансова діяльність держави як діяльність уповноважених органів щодо утворення, розподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів потребує врегулювання прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів, які беруть участь у такій діяльності. У цьому й полягає основне призначення фінансового права: за допомогою його норм формується правове поле для здійснення фінансової діяльності та реалізації фінансової політики.

Фінансове право — це самостійна галузь публічного права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі створення, розподілу й використання фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань та функцій.

Норми фінансового права регулюють відносини, що виникають під час: становлення й функціонування бюджетної, податкової і грошово-кредитної систем; складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів; розподілу доходів і видатків між ланками бюджетної системи; збирання податків та обов'язкових платежів з підприємств і організацій різних форм власності, а також населення; державного фінансування та кредитування; державного обов'язкового майнового й особистого страхування, державних позик та організації ощадної справи; регулювання грошово-кредитної й валютної систем. Врегулюючи ці відносини, норми фінансового права закріплюють права та обов'язки державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і громадян.

Для фінансового права властива різноманітність і складність об'єкта правового регулювання, що зумовлено багатовекторністю та динамічністю самої фінансової системи, її зв'язками з усіма структурами суспільного виробництва.

Предметом фінансового права є сукупність суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері фінансової діяльності держави та її місцевих утворень. У цих відносинах завжди виявляється владно-організуюча роль держави щодо розподілу валового внутрішнього продукту, тому вони мають владно-майновий (владно-грошовий) характер.

Важливими ознаками предмета фінансового права є:

— організаційний характер — тобто ці відносини існують у сфері публічної фінансової діяльності з метою утворення необхідних суспільству грошових фондів;

— владний характер — тобто у цих відносинах беруть участь уповноважен державою органи, наділені відповідними владними повноваженнями (фінансовою компетенцією) стосовно інших суб'єктів відносин;

— грошовий характер — тобто об'єктом відносин є гроші або грошові зобов'язання, пов'язані з утворенням і використанням фондів грошових коштів.

Метод фінансово-правового регулювання становить сукупність засобів впливу з боку держави на учасників фінансово-правових відносин. Основним методом фінансового права є *метод владних приписів*, який за своєю структурою є органічно цілісною системою безперервного впливу на учасників фінансово-правових відносин з метою реалізації ними своїх функцій.

Метод владних приписів характерний для публічних галузей права — конституційного, адміністративного, кримінального. Однак у кожній галузі він застосовується залежно від предмета правового регулювання. Оскільки фінансове право пов'язане з фінансовою діяльністю держави, то метод владних приписів становить органічну систему, що уособлює цілісність юридичних фактів з якими пов'язані виникнення, зміна і припинення фінансових правовідносин, юридичний статус їхніх суб'єктів, розподіл прав та обов'язків між ними встановлення санкцій за порушення приписів фінансових правових норм та порядок їх застосування.

Зважаючи на специфічний зміст фінансової діяльності, слід зауважити, що метод владних приписів виявляється у змісті конкретних фінансових правовідносин та у складі їх учасників. Владні приписи стосуються забезпечення фінансової діяльності держави: визначення розміру та порядку справляння податків, інших обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів; визначення повноважень розпорядників бюджетних коштів; встановлення порядку розподілу компетенції між учасниками бюджетних відносин; здійснення бюджетних трансфертів; порядку використання фінансових ресурсів, у тому числі шляхом кошторисно-бюджетного фінансування; правового забезпечення державного боргу; здійснення грошово-кредитної діяльності тощо.

Крім методу владних приписів, для фінансового права характерні методи субординації, метод погодження, метод рекомендації, які у сучасних умовах набувають усе більшого застосування, що зумовлено ускладненням суспільних взаємозв'язків, зростанням рівня самостійності суб'єктів фінансових відносин. Проте найчастіше ці методи застосовуються не самостійно, а в поєднанні з основним методом фінансово-правового регулювання — методом владних приписів, доповнюючи його.

Суб'єктами фінансового права виступають юридичні або фізичні особи, поведінка яких регулюється нормами фінансового права за наявності в них ознак правоздатності та дієздатності. До суб'єктів фінансового права належать держава, адміністративно-територіальні утворення, юридичні особи (підприємства

ства, установи, організації всіх форм власності, громадські організації), тобто колективні суб'єкти, та громадяни (індивідуальні суб'єкти). Держава як суб'єкт фінансового права виступає в особі уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування. Це можуть бути органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) або органи спеціальної компетенції у сфері фінансової діяльності (Державна казначейська служба, Державна податкова служба, Національний банк тощо).

Фінансове право, як зазначалось вище, складається з великої кількості фінансово-правових норм, сукупність яких становить складну цілісну систему. Під *системою фінансового права* мається на увазі його внутрішня, об'єктивно зумовлена побудова, об'єднання й розміщення фінансово-правових норм у певному взаємозв'язку і послідовності. Є також визначення системи фінансового права як сукупності, взаємозв'язку і взаємодії всіх фінансово-правових інститутів.

Аналогічно до інших галузей права, фінансове право поділяється на два великих блоки фінансово-правових норм — Загальну й Особливу частини. Така побудова системи фінансового права дає можливість здійснювати дослідження загальних і спеціальних питань теорії цієї галузі права, полегшує користування відповідним законодавством, сприяє вирішенню актуальних завдань систематизації фінансового законодавства.

До Загальної частини фінансового права входять фінансово-правові норми, що закріплюють:

- загальні принципи, правові форми та методи фінансової діяльності держави і місцевих утворень (адміністративно-територіальних одиниць);
- систему державних органів, що здійснюють фінансову діяльність; їхню ієрархію, компетенцію, правовий статус, завдання й функції, форми та методи роботи;
- основні риси фінансово-правового становища інших суб'єктів, з якими ці органи вступають у фінансово-правові відносини;
- зміст, форми й методи фінансового контролю.

Норми Загальної частини фінансового права конкретизуються у фінансово-правових нормах Особливої частини, яка складається з розділів (підгалузей) і фінансово-правових інститутів. Розділи об'єднують фінансово-правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері державного й місцевих бюджетів, позабюджетних цільових фондів, фінансів державних підприємств, загальнодержавних і місцевих податків та інших обов'язкових платежів, державних видатків, державного та місцевого кредиту; обов'язкового державного страхування, грошового обігу; валютного регулювання та контролю.

Джерелами фінансового права є правові акти державних органів законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування, в яких містяться норми фінансового права. Головне джерело фінансового права — Конституція України, в якій закріплено основи правової організації фінансової діяльності держави, її суб'єктний склад у цілому і за окремими напрямками. Найбільшу увагу

конституційне законодавство приділяє бюджетній діяльності, що пояснюється вагомим значенням бюджету як центральної ланки фінансової системи.

На сьогодні є підстави говорити про наявність в Україні сформованого фінансового права. Підтвердженням цієї тези слугує нормотворча діяльність Верховної Ради України, зокрема прийняття Господарського, Бюджетного та Податкового кодексів, законів у сфері грошово-кредитної системи, закріплення на рівні законів компетенції спеціальних фінансових органів тощо. Отже, фінансове право не лише відображає суспільні відносини, а й регулює та активно впливає на них.

Зовнішньою формою фінансового права, що відображає його внутрішню структуру, є *фінансове законодавство*, тобто система всіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, які регулюють фінансові відносини в державі.

Фінансове законодавство охоплює всі сфери й ланки фінансової системи і всі форми й методи фінансової діяльності, які підлягають правовій регламентації. Загалом його можна поділити на дві частини: законодавчі акти, що безпосередньо регулюють фінансові відносини, і закони з інших сфер діяльності, в яких виділено фінансові засади їх функціонування.

Фінансові закони можуть мати характер прямої дії або доповнюватися інструкціями. У першому випадку їхні положення є безпосередньою основою для здійснення фінансових операцій. Такий підхід потребує досить глибокої деталізації законів з урахуванням усіх особливостей фінансової діяльності різних суб'єктів. У другому випадку закон визначає тільки загальний порядок фінансових відносин, а його деталізація здійснюється у відповідних інструкціях, які є лише доповненням до закону і не суперечать йому.

В Україні пряму дію має переважна більшість фінансових законів. Водночас абсолютно всі деталі фінансової діяльності передбачити неможливо та й не завжди доцільно, тому закони досить часто доповнюються різного роду інструкціями і положеннями. Наприклад, закон про банки і банківську діяльність відображає лише загальні засади функціонування банківських установ, а конкретні види банківських операцій можуть регламентуватися відповідними інструкціями з кредитування, безготівкових розрахунків, касових операцій тощо. При використанні законів непрямої дії важливо, щоб інструкції не тільки не суперечили законам, а й не коригували їхню дію, адже це може призвести до викривлення фінансової політики.

Дієвість фінансового законодавства, його відповідність конкретним умовам і завданням значною мірою залежать від узгодженості дій законодавчої й виконавчої гілок влади. Саме на основі детального узгодження ними законопроектів можливе формування дієздатної системи фінансового права.

Отже, виступаючи інструментом законодавчого оформлення і практичної реалізації фінансової політики, фінансове право здійснює активний, але опосередкований (через фінансову політику та фінансовий механізм) вплив на соціально-економічний розвиток держави й суспільства в цілому.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансова політика; фінансова стратегія; фінансова тактика; фінансовий механізм; фінансові методи; фінансові важелі, стимули та санкції; фінансове забезпечення; фінансове регулювання; нормативно-правове, організаційне та інформаційне забезпечення; фінансове планування; управління фінансами; фінансовий контроль; фінансове право; фінансове законодавство.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягають головна мета і завдання державної фінансової політики?
2. Які є види і складові фінансової політики?
3. Назвіть приклади фінансової стратегії та фінансової тактики.
4. Охарактеризуйте складові фінансової політики суб'єкта господарювання.
5. Дайте визначення фінансового механізму й охарактеризуйте його складові.
6. Які фінансові методи найбільш поширені у господарській практиці?
7. Назвіть основні об'єкти та суб'єкти управління фінансами.
8. Які органи державної влади та управління здійснюють стратегічне й оперативне управління фінансами?
9. У чому полягає основна мета фінансового контролю?
10. Охарактеризуйте види, форми та методи фінансового контролю.
11. Які елементи фінансового забезпечення та фінансового регулювання Ви знаєте?
12. Які фінансові стимули і санкції вам відомі?
13. Які групи відносин становлять предмет фінансового права?
14. Що таке джерела фінансового права?

Рекомендована література

1. Засади формування бюджетної політики держави : наук. монографія / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. М.М. Єрмоленка. — К. : НАУ, 2003. — 284 с.
2. *Лагутін В.Л.* Бюджетна та монетарна політика: координація в трансформаційній економіці : монографія / В.Л. Лагутін — К. : КНТЕУ, 2007. — 248 с.
3. *Юхименко П.І.* Теорія фінансів : підручник / В.М. Федосов, Л.Л. Лазебник та ін. ; за ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. — К. : ЦУЛ, 2010. — 576 с.
4. *Опарін В.М.* Фінанси (Загальна теорія) : навч. посіб. / — К. : КНЕУ, 2007. — 240 с.
5. *Федосов В.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями : монографія / В. Опарін, С. Львовчкін ; за ред. В. Федосова. — К. : КНЕУ, 2002. — 432 с.
6. *Воронова Л.К.* Фінансове право України : підручник / Л.К. Воронова. — К. : Прецедент : Моя книга, 2006. — 448 с.
7. Фінансове право України. Стан та перспективи розвитку / А.Т. Ковальчук. — К. : Знання, 2007. — 488 с.

Розділ 5

ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

5.1. Сутність, необхідність та види податків

Податки — дуже складна фінансова категорія, яка справляє вплив на всі економічні явища та процеси. Це обов'язковий елемент економічної системи будь-якої держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона вибирає, які політичні сили перебувають при владі. Відсутність податків паралізує фінансову систему держави в цілому, робить її неієздатною і в кінцевому підсумку — позбавленою будь-якого сенсу.

Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства вводились різноманітні податки — на землю, майно, доходи, цінні папери, спадщину та дарування, додану вартість, заробітну плату, акцизи, збори й відрахування на автомобілі, коней, собак, продуктивну худобу та птицю, бджіл, подушні податки і податки на неодружених чоловіків, податки на бороду, вікна, двері тощо.

На різних етапах історичного розвитку податки відповідали особливостям самого історичного періоду, зокрема: способу виробництва, формам оподаткування, видам джерел доходів, напрямкам витрат тощо.

Головними передумовами виникнення податків вважаються перехід від натурального господарства до грошового та виникнення держави.

На найдавніших етапах державної організації початковою формою оподаткування можна вважати жертвоприношення, яке не було основане виключно на добровільних засадах. Жертвоприношення було неписаним законом і, таким чином, ставало примусовою виплатою чи збором.

Найдавнішим джерелом державних доходів були домени, або державне майно, землі, ліси. Спочатку вони належали до власності монарха, доходи яко-

го служили одночасно й доходами держави. Це були приватно-правові, а не публічно-правові доходи.

Іншим джерелом державних доходів були регалії — дохідні прерогативи казни, певні галузі виробництва, види діяльності, що приймалися у виключне користування казни і виключалися з суспільного обороту, із сфери діяльності населення.

Основними видами регалій були:

— “безхазяйна регалія” — все, що не мало хазяїна, оголошувалось таким, що належить казні. Це природні явища, як, наприклад, вітер, вода, надра, що тягло за собою встановлення державної монополії на вітряні млини;

— митна регалія, яка реалізовувалася шляхом встановлення зборів за право проїзду територією і стала прообразом митних платежів;

— судова регалія — здійснення правосуддя тільки державою (судові штрафи, мито, доходи від конфіскацій);

— монетарна регалія — право карбувати монету.

Регалії стали перехідним ступенем до податків.

З розвитком держави виникла “світська” десятина, яка утримувалась на користь впливових князів поряд з десятиною церковною. Така практика спостерігалася в різних країнах протягом багатьох століть: від Стародавнього Єгипту до середньовічної Європи. Так, у Стародавній Греції в VII—VI ст. до н. е. представниками знаті були введені податки на доходи в розмірі однієї десятої чи однієї двадцятої частини доходів, у результаті чого з’явилася можливість концентрувати і витратити кошти на утримання найманих армій, побудову укріплень навколо міст-держав, храмів, водопроводів, доріг, влаштування святкувань, роздачу продуктів і грошей біднякам і на інші суспільні цілі.

Фінансова система Київської Русі почала формуватися з об’єднання Давньоруської держави в кінці IX ст. Основним джерелом доходів княжої казни була дань. Це був по суті спочатку нерегулярний, а потім все більш систематичний прямий податок. Князь Олег після свого затвердження в Києві зайнявся встановленням данини з підвласних племен. Данина утримувалась двома способами: “повозом”, коли вона привозилась у Київ, і “полюддям”, коли князі чи княжі дружини самі їздили за даниною.

Непряме оподаткування здійснювалося у формі торгових і судових мит. Мито “мит” утримувалось за провезення товарів через гірські застави, мито “перевезення” — за переправу через річку, “гостьове” мито — за право мати склади, “торговельне” — за право влаштувати ринки. Мита “вага” і “міра” встановлювались відповідно за зважування і вимірювання товарів, що було в ті роки досить складною справою. Судове мито “віра” утримувалось за вбивство, а “продаж” — за інші злочини. Судові мита становили зазвичай від 5 до 80 гривень.

Стійкої системи управління державними фінансами на руських землях не було довго. Більшість прямих податків збирав Приказ великого приходу. Однак одночасно з ним оподаткуванням населення займалися і територіальні

прикази. Тому фінансова система Росії в XV—XVII ст. була надто складною і заплутаною.

Дещо упорядкувалась вона за часів царювання Олексія Михайловича, який у 1655 р. створив Рахунковий приказ. Перевірка фінансової діяльності приказів, аналіз прихідних і розхідних книг дали можливість досить точно визначити бюджет держави.

Протягом XIX ст. основним джерелом доходів залишалися державні прямі і непрямі податки. Основним прямим податком була подушна подать. Кількість платників визначалась згідно з контрольними переписами.

Починаючи з 1863 р., з міщан замість подушної податі став утримуватись податок з міських будівель. Скасування подушної податі почалось у 1882 р. Друге місце серед прямих податків займав оброк — плата казенних селян за користування землею. Ставка оброку диференціювалась за класами губерній.

Купецтво платило гільдійську подать — процентний збір з об'явленого капіталу. Цей збір був введений ще Катериною II в 1775 р. для купців I, II і III гільдій замість подушної податі. Розмір капіталу записувався “по совісті кожного”. Крім того, діяла патентна система оподаткування торгівлі і промисловості. Були введені білети на лавки, тобто плата за кожен торговельний заклад.

Поряд з основними ставками за прямими податками вводились надбавки цільового призначення. Такими були надбавки на будівництво великих державних доріг, влаштування водних сполучень, тимчасові надбавки на прискорення виплати державних боргів тощо. Крім державних прямих податків функціонували земські (місцеві) збори. Земським закладам надавалось право визначати збори з землі, фабрик, заводів, торговельних закладів.

Серед непрямих податків у XIX ст. високі доходи Російській державі давали акцизи на тютюн, цукор, керосин, сіль, сірники, пресовані дріжджі, освітлювальні олії й нафтові мастила та ряд інших товарів. Значними були надходження від виробництва і торгівлі алкогольними напоями. Система акцизів, як і митні збори, мала не тільки фіскальний характер, вона забезпечувала державну підтримку вітчизняних підприємців, захищала їх у конкурентній боротьбі з іноземцями.

Як свідчить історія, збільшення податків у багатьох країнах значною мірою зумовлено затратами на милітаризацію економіки. З'являлись нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих районів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються.

Великі витрати викликали необхідність збільшення податків — головного фінансового методу мобілізації ресурсів у державний і місцеві бюджети. Податки перетворились у важливий інструмент перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Однак, незважаючи на підвищення податків, доходів бюджету не вистачало на покриття всіх видатків держави, що постійно зростали. Бюджети капіталістичних країн у післявоєнні роки характеризувалися хронічними дефіцитами,

що покривалися державними позиками, випуск яких приводив до зростання державного боргу.

Після Другої світової війни різко розширилась сфера фінансових відносин. Значного розвитку набули місцеві (регіональні) фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств.

У 80-ті роки ХХ ст. у провідних країнах світу відбулася переоцінка методів і засобів державного регулювання через їх недостатню ефективність. Поширилась і отримала визнання бюджетна концепція, яка виходила з того, що податкові надходження є продуктом двох основних факторів — податкової ставки і податкової бази.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. провідні країни світу, такі як США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія, Швеція та деякі інші, провели податкові реформи, направлені на прискорення нагромадження капіталу і стимулювання ділової активності. З цією метою використовувалось зниження ставки податку на прибуток корпорацій.

Початок 90-х років став також періодом відродження і формування податкових систем нових держав, які утворилися на території колишнього СРСР. Вони пішли шляхом ринкових реформ, взявши курс на приватизацію підприємств державного сектору. При цьому практично повністю втратилось управління державним сектором.

В умовах розвитку ринкової економіки податки стають об'єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними й фізичними особами. Формується завершена модель податкової системи кожної держави. Змінюються не тільки види податків і форми їх справляння, а й саме ставлення до них. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує вади ринкового саморегулювання, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Податок — це універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві риси і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу.

Економічна теорія характеризує податок як специфічну форму економічних відносин держави із суб'єктами господарювання, різними групами населення і фактично з кожним членом суспільства. Специфіка цих відносин полягає в тому, що держава є визначальною діючою особою, а платник податку — виконавцем вимог держави. Хоча податки та механізм оподаткування будуються на певному фундаменті правових відносин, однак сторони не скріплюють ці відносини у формі певного договору, контракту. Справляння податку є одностороннім процесом і має безвідплатний та обов'язковий характер для конкретного платника. Податкові відносини мають односторонню спрямованість — від платника до держави. Повернення переплат не можна розглядати як зворотний рух, оскільки воно пов'язане не із сутністю цих відносин, а з конкретним механізмом розрахунків з бюджетом.

Вилучення державою на користь суспільства певної частки вартості ВВП у вигляді обов'язкового внеску і становить сутність податку. Економічний зміст податків відображається взаємовідносинами суб'єктів господарювання і громадян, з одного боку, та держави — з іншого — з приводу формування державних фінансів. Незалежно від об'єкта оподаткування загальним джерелом податкових надходжень є ВВП. Він формує первинні грошові доходи основних учасників суспільного виробництва і держави як організатора господарської діяльності у національному масштабі.

Однак процес вартісного розподілу валового продукту не обмежується утворенням первинних грошових доходів. Він продовжується в розподілі грошових доходів основних учасників суспільного виробництва на користь держави: від працівників — у формі прибуткового податку і відрахувань у пенсійний фонд, а від суб'єктів господарювання — у формі податку на прибуток та інших податкових платежів і зборів. Тобто за економічним змістом податки є основним інструментом державного розподілу і перерозподілу доходів та фінансових ресурсів.

Джерелом податків є нова вартість валового внутрішнього продукту. Податки мобілізують значну частину вартості додаткового продукту і частину вартості необхідного продукту, яка призначена на відтворення робочої сили. Державна частка валового внутрішнього продукту перетворюється у фонд грошових коштів держави, який використовується не тільки для досягнення загальнодержавної мети, й для підтримки приватного сектору. Ця мобілізація валового внутрішнього продукту через податки здійснюється у сфері перерозподілу і обміну. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється не на основі об'єктивних економічних законів, а на основі юридичних законів, шляхом примусу. Держава стає власником частки валового внутрішнього продукту не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою. Суспільний зміст податків дає політичній владі можливість впливу на сферу економічних відносин суспільства.

Отже, з огляду на сутність категорійного поняття, *податки* — це фінансові відносини між державою і платниками податків з приводу примусового відчуження частини знову створеної вартості з метою формування централізованих фондів грошових ресурсів, необхідних для виконання державою її функцій.

Основними характерними особливостями податку, порівняно з іншими обов'язковими платежами до бюджету, є те, що він:

— справляється на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки в разі його переплати або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

— має односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротний. Сплата податку не викликає зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

- може бути сплачений лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;
- не має цільового призначення;
- є виключно атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Таким чином, *податки* — це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Відповідно до сутності, податки розглядаються не тільки як економічна, але і як суспільно-соціальна категорія. Процес справляння податків пов'язаний із соціальним статусом (рівнем добробуту) конкретних платників податків. Через сплату податків реальні доходи знижуються, але при отриманні від держави суспільних благ та трансфертних платежів реальний добробут покращується.

Отже, суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого прибутку конкретними платниками, яку через бюджет перерозподіляють між усіма членами суспільства. Тому, використовуючи податки як інструмент врівноваження соціального добробуту, держава повинна враховувати суспільно-соціальний характер податків та податкових платежів. Цей характер виявляється при обміні податків на суспільні блага і трансфертні платежі.

Таким чином, податки відображають складні економічні відносини і тому мають бути адекватними цим відносинам. У протилежному випадку вони не зможуть повною мірою виконувати покладені на них функції.

Для вивчення природи податку важлива роль відводиться дослідженню конкретних функцій цієї категорії, без визначення яких неможливе розкриття суспільного призначення податків.

Функції податку — це виявлення його сутності в дії, спосіб вираження його властивостей.

З огляду на сутність податку як категорійного поняття та враховуючи те, що податки є необхідним елементом централізації частини вартості ВВП в бюджеті для державних суспільних благ і засобом перерозподілу цієї вартості, можна визначити дві функції податку — фіскальну і розподільно-регулюючу.

Названі функції мають об'єктивний характер й існують з моменту виникнення податків. Але конкретні вияви їх рис пов'язані з умовами суспільного розвитку.

Спочатку податки у всіх державах вводились з метою виконання фіскальної функції, тобто забезпечення держави джерелами грошових коштів для фінансування державних витрат. Пізніше держави більшою чи меншою мірою почали використовувати податкові ставки і податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів, і податки стали виконувати регулюючу функцію, тобто впливати на відновлення (стимулювати чи стримувати його

темпи, збільшувати чи зменшувати нагромадження капіталу і платоспроможний попит населення) і сприяти рішенню різноманітних соціальних завдань (таких як захист низькооплачуваних осіб, перерозподіл доходів для забезпечення соціально незахищених верств населення, здійснення ефективної демографічної політики).

Зміст фіскальної функції полягає в тому, що за допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція забезпечує об'єктивні умови для створення матеріальної основи функціонування суспільства. За її допомогою реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Податки є основним (найважливішим) джерелом доходів бюджетів різних рівнів. Об'єктивне існування податків як основного джерела доходів передбачає:

- рівномірне їх надходження відповідно до встановлених термінів (рівнонапруженість);
- стабільність надходження;
- податки повинні рівномірно надходити на всіх територіальних рівнях.

Розподільно-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава може регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію. Завдяки податкам держава отримує можливість регулювати різні аспекти соціально-економічного життя на макrorівні, а на мікрорівні — впливати на конкретну поведінку платника податків. Так, маніпулюючи пропорціями та режимами вилучення в суб'єктів господарювання або домогосподарств частки їх доходів, податок може відповідно змінювати напрями їхньої діяльності.

Однак варто зазначити, що специфічне суспільне призначення податків виражається не в існуванні кожної функції окремо, а лише в їх єдності.

Соціально-економічний характер податку виявляється в одночасному існуванні податку як фіскального інструменту формування доходної частини бюджету та як інструменту економічного регулювання вартісних пропорцій розподілу ВВП. В цьому і виявляється *природа податку*.

Труднощі пізнання природи податку пояснюються тим, що податок — це одночасно економічне, господарське і політичне явище. Російський економіст М.М. Алексєєнко в XIX ст. відзначив цю особливість податку: “З одного боку, податок — один із елементів розподілу та перерозподілу. З іншого боку, запровадження, справляння та використання податків є однією із функцій держави”.

Теоретично, економічна природа податку полягає у визначенні призначення податку, об'єкта оподаткування і джерела сплати, а також з'ясуванні того

впливу, який чинить податок в остаточному підсумку на суб'єктів оподаткування і на всю економіку як одне ціле. Тому основне завдання пізнання природи податків — простежити еволюцію уявлень про природу податку під впливом учення про державу.

Для пізнання природи податку необхідно чітко встановити основні елементи, які визначають внутрішній зміст цього категорійного поняття.

Основні елементи податку такі:

1) *суб'єкт податку* — учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи);

2) *об'єкт оподаткування* — явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок;

3) *предмет оподаткування* — різновид предметів матеріального світу, з якими законодавство пов'язує виникнення податкового обов'язку;

4) *ставка податку* — законодавчо встановлений розмір податку або збору, з огляду на об'єкт або одиницю оподаткування.

Іншими елементами податку, які конкретизують зміст основних елементів або мають самостійне значення, є:

1) *джерело сплати* — той фонд, явище чи предмет, з якого сплачується податок;

2) *база оподаткування* — законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку. Податкова база — кількісний вимір об'єкта оподаткування;

3) *одиниця оподаткування* — частина об'єкта оподаткування, стосовно якої відбувається встановлення нормативів і ставок оподаткування, тобто та одиниця, яка покладається в основу виміру об'єкта оподаткування. Вона залежить від об'єкта оподаткування, виражається в грошовій або натуральній формі і має переважно розрахунковий характер;

4) *податкові пільги* — законодавчо встановлені винятки з загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням;

5) *порядок сплати податку* — методи, строки та засоби сплати податку в державі, які залежать від принципів побудови податкової системи;

6) *податковий звіт* — документ, що подається до податкової інспекції із звітними даними про розрахунки з бюджетом;

7) *податковий період* — строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання.

8) *звітний період* — строк складання та надання органу Державної податкової служби податкової звітності.

Таким чином, в елементах податку знаходять конкретне вираження вимоги, що лежать в основі побудови податкової системи держави. Законодавчі

акти про кожен податок і збір повинні містити вичерпну інформацію, яка б дала змогу конкретно встановити всі елементи податку чи збору.

Для з'ясування місця та ролі кожного податку в суспільному виробництві важливою є класифікація, яка сприяє досконалому відображенню специфічних особливостей окремих груп податків.

Податки можна класифікувати за певними ознаками (рис. 5.1).

Основні ознаки класифікації податків такі:

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяють на:

— податки на доходи та прибутки — обов'язкові платежі, які справляються з чистого доходу з фізичних і юридичних осіб у момент його отримання. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток чи валовий дохід підприємства;

— податки на споживання — обов'язкові платежі, які справляються у процесі споживання товарів, робіт та послуг, причому їх плата залежить не від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання. Вони справляються у вигляді непрямих податків;

— майнові податки — обов'язкові платежі, які справляються внаслідок наявності конкретного виду майна, що перебуває в приватній, колективній та державній формах власності (податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, збір за першу реєстрацію транспортного засобу);

— ресурсні платежі або платежі рентного характеру — обов'язкові збори, які справляються в процесі використання ресурсних платежів, що перебувають у державній формі власності.

За формою оподаткування податки поділяють на:

— прями — обов'язкові платежі, які напряму сплачуються платником до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. Причому сплата такого податку приводить до вартісного зменшення об'єкта оподаткування (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на нерухоме майно, плата за землю, збір за першу реєстрацію транспортного засобу);

— непрямі — обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару (ПДВ, акцизний податок, мито).

За рівнем державних структур, що впроваджують податки, податки поділяють на:

— загальнодержавні — обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі і є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Ці податки можуть формувати дохідну частину як державного, так і місцевих бюджетів;

— місцеві податки та збори — обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території. Місцеві податки та збори надходять виключно до місцевих бюджетів.

Рис. 5.1. Класифікація податків

За способом встановлення податкових зобов'язань податки поділяють на:

- розкладні (розкладкові) — обов'язкові платежі, які визначаються як розподілення загальної суми на певну кількість платників (подушні податки). Такі податки широко використовувались на ранній стадії розвитку оподаткування. Їх розмір визначали з огляду на потребу здійснити конкретні витрати:

викупити короля з полону, побудувати захисну стіну тощо. Суми витрат розподілялись між платниками — на кожного платника припадала конкретна сума податку. Сьогодні розкладні податки використовуються рідко, в основному в місцевому оподаткуванні;

— окладні (квотарні, пайові, кількісні) — обов'язкові платежі, які справляються за певними ставками від чітко визначеного об'єкта оподаткування. На відміну від розкладних, вони встановлюються не з огляду на потребу покриття витрат, а відповідно до можливості платника заплатити податок. Дані податки безпосередньо (прямо) або непрямо враховують майновий стан платника податку.

За повнотою прав використання податкових надходжень податки поділяють на:

— закріплені — обов'язкові платежі, які на тривалий період повністю чи частково закріплені як дохідне джерело конкретного бюджету (бюджетів);

— регулюючі — обов'язкові платежі, які можуть надходити до різних бюджетів.

Таким чином, еволюція податкових відносин відобразилася в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави.

5.2. Податкова політика держави

Історія розвитку оподаткування свідчить, що податки можуть бути не тільки джерелом поповнення бюджетів, але й інструментом регулювання тих чи інших соціально-економічних процесів. Свідоме використання податків для досягнення відповідних цілей проходить у рамках податкової політики, яку проводить держава.

Податкова політика — це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Формуючи податкову політику, держава шляхом збільшення або зменшення державної маси податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Використовуючи ті чи інші податкові пільги, держава регулює пропорції в економічній структурі виробництва й обміну, пропорції у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування справляє значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика має бути направлена на вирішення поставлених перед суспільством завдань, які поділяють на довгострокові і короткострокові. Перед керівництвом розвинутих країн стоять такі довгострокові цілі: економічне зростання, максимальний рівень зайнятості і добробуту населення. Короткостроковими цілями можуть бути поповнення державного бюджету, його збалансованість на певному рівні стосовно внутрішнього валового продукту, стимулювання інвестиційної діяльності.

Напрями проведення податкової політики концентруються на ґрунті виваженого, науково обґрунтованого підходу, найтісніше пов'язаного з урахуванням особливостей сучасного, перехідного стану економічного розвитку. Без визначення довгострокової орієнтації податкової політики стає зрозумілою і безперспективність подальшої стратегії податкових реформувань з метою реалізації виключно фіскальної політики уряду України.

Першочерговим завданням слід вважати максимізацію функції соціально-господарського добробуту шляхом створення таких умов фінансово-господарської діяльності, які б стали каталізатором довгострокового зростання національного виробництва з одночасним збереженням помірних темпів інфляції та поступового покращання стану платіжного балансу. По суті, на противагу іншим, в основі нашої концепції лежить стратегія органічного поєднання невіддільних одне від одного завдань: зростання добробуту громадян та стійкого інноваційного зростання економіки.

Податкова політика є однією з найважливіших основ макроекономічної політики будь-якої країни, оскільки вона здатна впливати на сукупний попит. Рішення уряду підвищити процентні ставки приводить до скорочення витрат приватного сектору на інвестиції. Падіння рівня інвестиційних витрат веде до того, що податкова політика може скоротити норму накопичення. Таким чином, проходить ефект заміщення, який має місце в тому випадку, коли виникає бюджетний дефіцит і уряд змушений збільшувати борги для покриття своїх видатків. Збільшення державних видатків підвищує сукупний попит і приводить до того, що набирає силу тенденція до збільшення виробництва, що підвищує процентну ставку на ринках активів і тим самим пом'якшує вплив податкової політики на виробництво. Найбільш ефективною податкова політика є за стабільного обмінного курсу і стійкого руху капіталів.

Тобто надзвичайно важливою умовою ефективності податкової політики є її стабільність і передбачуваність, що, з одного боку, викликає в усіх суб'єктів господарювання стабільний інтерес до перспективної фінансової політики, а з іншого — забезпечує високий рівень роботи податкової служби на основі розроблених нормативно-правових актів з питань оподаткування та освоєння механізмів стягнення того чи іншого податку.

Податкова політика забезпечує гарантоване та стабільне надходження доходів бюджету, а також забезпечує державі можливість впливу на всі аспекти соціально-економічного розвитку. Саме тому держава й маневрує податками залежно від ситуацій, які складаються в суспільстві, впливаючи на різні сто-

рони діяльності платників податків. Водночас на податкову політику постійно здійснюється тиск з боку платників податків, які зацікавлені у зменшенні податкового навантаження, адже вони здебільшого розглядають податки як засіб зменшення своїх особистих доходів. Без збалансування інтересів держави та платників податків за допомогою налагодженої та виваженої податкової політики неможливе стабільне і виважене існування самої держави.

Податки є одним із головних інструментів у руках держави у здійсненні та реалізації економічної та соціальної політики. Вирішення зазначених завдань прямо залежить від обсягів надходжень податкових платежів. Вони є найбільш адекватним щодо свободи їх платників методом встановлення взаємовідносин держави з платниками податків. Держава, виражаючи інтереси суспільства в різних сферах життєдіяльності, виробляє та впроваджує відповідну політику: економічну, соціальну, екологічну, демографічну тощо. При цьому як засоби взаємодії об'єкта та суб'єкта державного регулювання соціально-економічних процесів використовуються фіскальні та регулюючі механізми.

Історія формування і реалізації податкової політики свідчить про те, що податки можуть бути не лише джерелом наповнення бюджетів різних рівнів, а й інструментом регулювання тих чи інших соціально-економічних процесів — перерозподілу доходів між членами суспільства, стимулювання окремих видів господарської діяльності та обмеження розвитку інших тощо. Свідоме використання державою податків для досягнення певної мети відбувається у рамках податкової політики. Суть, структура та роль системи оподаткування визначаються саме податковою політикою, що є виключним правом держави, яка самостійно проводить цю політику в країні з огляду на завдання соціально-економічного розвитку. Через податки, пільги та фінансові санкції, а також обов'язки зі сплати податків і відповідальність за порушення норм податкового законодавства, які є невід'ємною частиною системи оподаткування, держава висуває єдині вимоги до ефективного господарювання в країні.

Податкова політика повинна передбачати систему заходів, які провадяться урядом держави, з вирішення певних коротко- та довгострокових суспільних завдань за допомогою системи оподаткування країни. До довгострокових завдань належать досягнення економічного зростання, максимального рівня зайнятості населення країни, зростання його добробуту. Короткостроковими цілями можуть бути наповнення державного бюджету, досягнення його збалансованості, стимулювання інвестиційної діяльності тощо.

Зміна стратегії та тактики податкової політики забезпечує значно ширше коло можливостей для функціонування інструментарію економічної політики держави, ніж будь-які інші засоби державного управління. Фактично, зміни в оподаткуванні є загалом найприйнятнішим інструментом державних фінансів, оскільки уряду простіше і швидше провадити такі дії, ніж змінювати видатки бюджетів чи маніпулювати інструментами монетарної політики. Будь-яке державне втручання у соціально-економічне життя обов'язково пов'язане

зі змінами сукупного попиту, який є макроекономічним індикатором практичної реалізації стратегії й тактики податкової політики. Подібно до змін у державних видатках, зміни у тактиці податкової політики зміщують криву сукупного попиту, але непрямо (рис. 5.2). Підвищення податкового навантаження зменшить купівельну спроможність домогосподарств, а зниження рівня оподаткування дасть змогу підвищити купівельну спроможність.

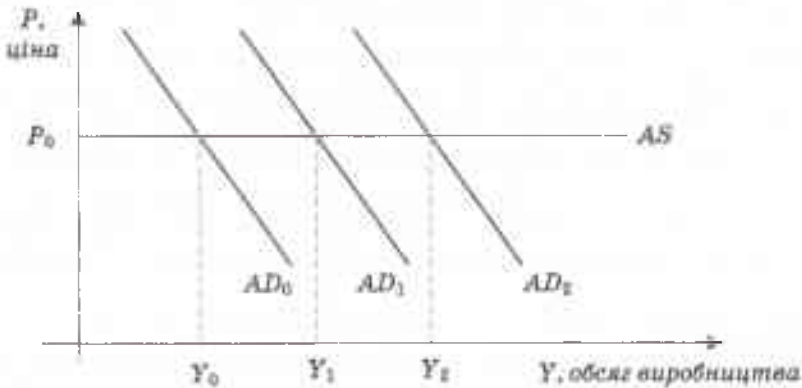

Рис. 5.2. Вплив податків та видатків на сукупний попит

Загальна стратегія податкової політики охоплює пріоритетні цілі, пов'язані з функціонуванням системи оподаткування, та методи їх досягнення сьогодні. Це дає можливість забезпечити в майбутньому реалізацію інших заходів.

Основними завданнями податкової політики як однієї з найважливіших складових політики економічного зростання є оптимізація податкового навантаження, посилення податкового контролю за витратами виробництва, мінімізація витрат на виконання податкового законодавства і адміністрування податків. Система оподаткування повинна бути гранично спрощена, що дасть можливість розширити базу оподаткування, скоротити витрати на документообіг та утримання податкової служби і, таким чином, збільшити обсяг надходжень до бюджету без підвищення (або навіть за зниження) ставок податків. Необхідно підвищити оподаткування непродуктивних видів діяльності — бізнесу розваг, деяких видів посередництва тощо.

При переході до ринкової економіки мають змінюватись як система оподаткування, так і методи нарахування та сплати податків, і порядок їх адміністрування. При цьому в питаннях формування і реалізації податкової політики не має бути сліпого копіювання досвіду окремих країн світу. Не можна накладати податкову систему будь-якої країни на нашу дійсність. Будь-які новації в податковому законодавстві мають відобразитися лише після глибокого вивчення наявної проблеми та досвіду окремих елементів системи оподаткування країн з ринковою економікою, проведення ґрунтовного аналізу доцільності зазначеної норми та можливості її застосування в українському податковому законодавстві.

Цілями податкової політики, а відтак і орієнтирами стратегії податкової політики в Україні є:

- стимулювання динамічного розвитку економіки на принципах економічного зростання;
- забезпечення оптимального наповнення бюджетів та стабільності в сфері державних фінансів;
- структурна перебудова економіки, заохочення інвестиційної та інноваційної діяльності;
- стимулювання розвитку зайнятості та самозайнятості;
- підвищення добробуту населення та розвитку людського капіталу.

Для досягнення задекларованих цілей податкової політики необхідно пам'ятати, що тактичне зниження податкового навантаження не повинне супроводжуватися скороченням доходів бюджету. Інакше таке скорочення відобразиться на скороченні видатків (а отже, послабленні ефективності податкової політики) чи на спробах емісійного (інфляційного) або позикового фінансування дефіциту. Відтак тактика податкової політики має неодмінно містити стимулюючі складові, які б безпосередньо сприяли поживленню економічного зростання та компенсації втрат податкових надходжень за рахунок зростання податкової бази вже на перших етапах реалізації стратегії податкової політики.

Податкова політика, залишаючись сьогодні ключовою ланкою економічної політики, зумовила появу в своєму складі фактично самостійних видів фінансово-економічної політики, а саме: політики податкового регулювання та політики податкових доходів, які мають свої специфічні цілі і завдання, а також методи їх розв'язання.

Політику податкового регулювання й політику податкових доходів слід характеризувати як основу, базу та інструмент державної економічної політики в кожному історичний період. Умови формування політики податкового регулювання та політики податкових доходів мають принципове значення для забезпечення функціонування всієї ринкової економічної системи. Політика податкового регулювання як елемент податкової політики означає цілеспрямовану діяльність держави з регулювання вартісних пропорцій розподілу і перерозподілу частини ВВП з метою підтримання на певному рівні економічних процесів, забезпечення суспільного попиту та пропозиції, ініціювання ділової активності суб'єктів господарювання. Політика доходів як елемент податкової політики також є цілеспрямованою діяльністю уряду з формування дохідної частини державного бюджету з метою забезпечення функціонування та розвитку соціально-економічного поля суспільства.

У фінансовій теорії з метою реалізації податкової політики було розроблено два основні напрями її функціонування щодо формування макроекономічної та соціальної рівноваги, економічного зростання та зайнятості. Це автоматична і дискреційна податкова політика. Основні інструменти реалізації цих напрямів податкової політики однакові.

Автоматичні стабілізатори, які становлять фінансово-економічне підґрунтя недискреційної податкової політики, є інструментом обмеженої дії, а тому потребують доповнення дискреційною політикою, яка є сукупністю оперативних регулюючих заходів щодо основних інструментів податкової політики. В основі такої політики — свідоме планування податків та державних видатків для регулювання зміни реального обсягу національного виробництва і зайнятості, контролю за інфляцією та темпами економічного зростання. Для стимулювання виробництва і зайнятості в умовах стагнації економічна теорія пропонує збільшувати державні видатки. Дефіцит ВВП, який виникає в результаті недостатнього сукупного попиту стосовно пропозиції, стримує розвиток економіки. Державні закупки за рахунок бюджетного дефіциту здатні збільшувати сукупний кінцевий попит, але ця діяльність з боку держави обмежена її фінансовими ресурсами.

За трансформаційної економіки, коли держава регулює зміни сукупного попиту та сукупної пропозиції, обсягів заощаджень, розміри та напрями інвестування, зовнішньоекономічну діяльність, значення дискреційної податкової політики зростає. Якщо в умовах розвинутої ринкової економіки фіскальне регулювання спрямовується на ефективне функціонування цієї економіки, то в перехідний період на порядок денний висуваються завдання соціально-економічного оновлення суспільства, структурних зрушень, формування конкурентоспроможної економіки. Ці напрями визначають основні орієнтири дискреційної податкової політики.

Податкова політика за трансформаційної економіки, залежно від фази економічного циклу, для забезпечення оптимального збалансування інтересів держави та платників податків має набувати стимулюючих чи стримуючих рис. Концептуальною основою податкового регулювання повинне стати гнучке поєднання неокейнсіанського і неокласичного підходів, але з чітким урахуванням фази економічного циклу і рівня розвитку економіки. У періоди довгострокового спаду економічної активності доцільно здійснювати стимулюючу податкову політику, що базується на кейнсіанській моделі антициклічного регулювання та використанні прогресивного прямого оподаткування як основної форми стабілізаційного регулювання. Стимулювати ділову активність на мікроекономічному рівні доцільно за рахунок корпоративного та персонального податків, податку на відсоткові доходи (шляхом коригування ставок та оптимізації пільгових механізмів оподаткування). Виконання фіскальних завдань на макrorівні можуть забезпечити пряме оподаткування майна, природних ресурсів і непрямі податки (ПДВ, акцизи, мито).

Дискреційна податкова політика в умовах трансформаційної економіки має певні особливості. Неможливо надати пріоритет якійсь одній цілі, на заваді цьому стають низький рівень особистих доходів і життя значної частини населення, структурні зміни у виробництві та брак інвестицій. У такому разі обирається цільова функція, у якій всі цілі мають однаковий “ступінь пріоритетності”. Визначення можливостей у досягненні цільової функції інструментами

дискреційної податкової політики перехідного періоду досить складна справа, оскільки період перебудови суспільних відносин робить ризикованим передбачення майбутнього. У цьому розумінні задля вибору ефективних інструментів дискреційної податкової політики необхідно врахувати процеси самоорганізації економічної системи, щоб через вплив на них було можливо використати всі ресурси суспільства для його розвитку. Тобто через інструменти податкового впливу необхідно використати повною мірою економічну свободу суб'єктів господарювання для стимулювання самовизначення елементами економічної системи доцільності тих чи інших видів діяльності та необхідних для них ресурсів. Якщо синергетичний підхід буде реалізовано у податковій політиці, то досить необтяжливі для бюджету видатки будуть ефективнішими, ніж прямі інвестиції держави та істотна податкова лібералізація. Прикладом цього може бути підтримка малого та середнього бізнесу через державні програми розвитку.

Основними елементами автоматичної податкової політики, коли зміни відбуваються у системі оподаткування та податкового регулювання, є автоматичні стабілізатори, які дають змогу без додаткового втручання держави, шляхом попередньо визначених і закладених у законодавчо-нормативні акти правил і норм реагувати на порушення рівноваги, сприяючи її відновленню.

Відповідні зміни у податковому регулюванні та зміни норм оподаткування відбуваються автоматично. Практика свідчить про те, що податкові надходження можуть змінюватись і автоматично, тобто без спеціальних державних рішень. Це пояснюється тим, що переважна більшість податків залежить від доходу, а тому їх надходження змінюються під впливом змін у ВВП, навіть за стабільних податкових ставок і рівнів трансфертів.

Автоматична залежність податкових надходжень (чистих податків) від ВВП є важливим фактором стабілізації економіки. Стабілізаційна функція чистих податків пов'язана з тим, що вони означають вилучення з економіки, тобто втрату її купівельної спроможності. Якщо вони збільшуються, то ВВП зменшується, і навпаки. Тобто, з погляду економічної стабільності, бажано збільшувати величину таких вилучень у періоди, коли економіка прямує до інфляції, і навпаки, зменшувати їх величину в періоди, коли намітилася тенденція до згортання виробництва. Оскільки динаміка автоматичних податків відповідає цим вимогам, вони отримали назву вмонтованих стабілізаторів.

Попри те, що автоматичні чисті податки виконують стабілізаційну функцію без спеціальних державних рішень, їх ефективність у кінцевому підсумку також залежить від держави. Але роль держави полягає в тому, що вона вмонтовує, тобто впроваджує в економіку певну систему податків та трансфертних платежів. При внесенні змін у цю систему стабілізаційна ефективність буде змінюватись. Отже, недискреційна (автоматична) податкова політика — це така політика, яка встановлюючи певну систему податків, податкових платежів та трансфертів, забезпечує їм можливість виконувати стабілізаційну функцію в економіці автоматично.

Податкова політика є основним інструментом реалізації фіскальних інтересів держави. Фіскальні інтереси не обмежені лише акумулюванням коштів на користь держави (це вузьке трактування поняття), оскільки реалізація функцій держави цим не обмежується. Процес формування фінансових фондів забезпечує державу ресурсами, необхідними для реалізації її функцій. Останнє безпосередньо пов'язано з видатками, тому що саме через видатки держава “презентує” себе суспільству. Справляння податків, у контексті політики державних доходів, не самоціль державної діяльності, а цілеспрямована суспільна інституція, орієнтована на задоволення інтересів суспільства, тобто оподаткування має бути суспільно спрямованим на фінансування видатків держави, пов'язаних з виконанням державою покладених на неї функцій.

Політика податкового регулювання базується на використанні рестрикційних можливостей фіскальних інструментів, які полягають у зменшенні коштів, якими б могли користуватися економічні агенти, за рахунок збільшення податкового навантаження (ставок податків та податкових платежів) або зрушення сфери застосування податкових преференцій.

Проблема формування ефективної податкової політики — одна з найактуальніших у період становлення в Україні ринкових відносин та інтегрування української економіки у міжнародний ринок. Її розв'язання має здійснюватися шляхом вивчення, аналізу і творчого осмислення як наявної в країні законодавчої бази, так і здобутого у світі досвіду у сфері оподаткування у напрямі запровадження такої податкової політики, яка гарантувала б або хоча б не гальмувала розвитку економіки.

При цьому векторами макроекономічної ефективності податкової політики є такі:

- можливість податкової політики збільшити джерела доходів бюджету;
- здатність податкової політики визначати прийнятну податкову базу;
- направленість політики податків на мінімізацію витрат на їх сплату.

Таким чином, податкова політика як складова економічної політики базується на діяльності держави у сфері запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави.

5.3. Податкова система України

Податкова політика, яка формується у державі відповідними державними структурами, на практиці виявляється у податковій системі країни.

При визначенні податкової системи важливо розмежувати два підходи до її розуміння. По-перше, податкова система — це сукупність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге,

податкова система охоплює механізми нарахування і сплати податків, адміністрування та контролю за повнотою і своєчасністю їх надходження до бюджету, а також відповідальність за порушення податкового законодавства (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Структура податкової системи України

Отже, *податкова система* — це сукупність загальнодержавних і місцевих податків та зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової діяльності, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету.

Суттєві умови оподаткування, що характеризують податкову систему держави в цілому, такі:

- порядок встановлення і введення в дію податків та зборів;
- види податків і зборів;
- права та обов'язки суб'єктів податкової діяльності;
- порядок розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
- відповідальність учасників податкових відносин.

Зміст і структура податкової системи визначаються податковою політикою, що є виключним правом держави, яка проводить її самостійно, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через основні складові податкової системи держава ставить єдині вимоги до ефективного господарювання в державі.

Важливою характеристикою податкової системи є принципи її побудови (рис. 5.4), які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

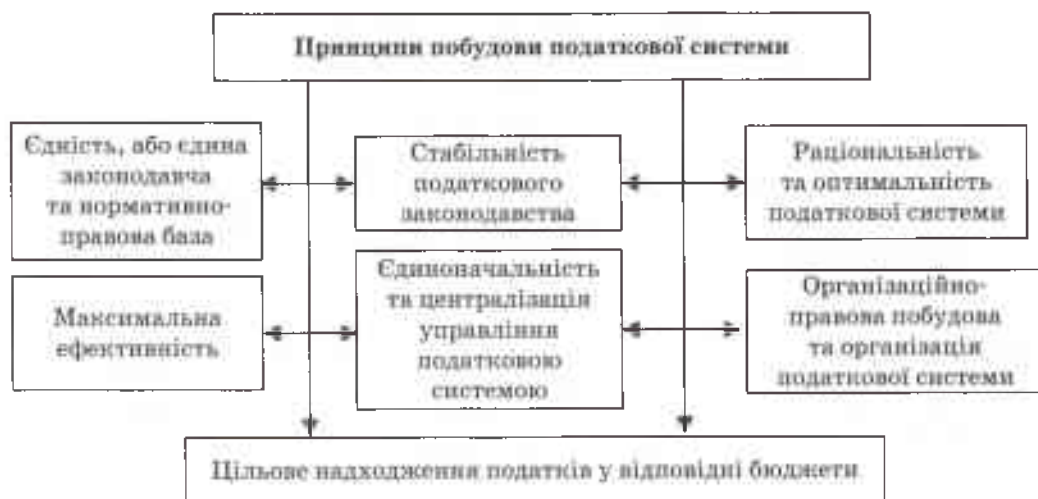

Рис. 5.4. Основні принципи побудови податкової системи

Світова фінансова наука виокремила домінуючі принципи, які визначають науковий підхід до характеристики внутрішньої сутності і суспільного призначення податкової системи.

1. *Принцип вигоди і адміністративної зручності.* Цей принцип наголошує на тому, що втрати добробуту в результаті сплати податків мають бути співмірними для платників з тими вигодами, котрі вони отримують за рахунок фінансованих з податкових надходжень потреб і суспільних благ. Суть адміністративної зручності полягає в тому, що податкова система має бути максимально зручною для платників і для державних структур з погляду податкової діяльності і податкового законодавства, механізму адміністрування податків та контролю над податковими процесами. Причому на організацію справляння податків необхідно витратити якомога меншу суму податкових надходжень.

2. *Принцип платоспроможності.* Цей принцип декларує, що тягар оподаткування має розподілятися відповідно до платоспроможності платників податків (розміру доходу, обсягу споживання, вартості майна, тощо). З принципом платоспроможності пов'язані питання горизонтальної і вертикальної рівності в оподаткуванні. Горизонтальна рівність передбачає, що платники податків з однаковою платоспроможністю і податковою базою за доходом чи майном сплачують однакові суми податків протягом певного періоду. Вертикальна рівність досягається в тому випадку, коли платники податків з різною платоспроможністю сплачують різні за величиною суми податків, що диференціюються відповідно до певних етичних принципів соціальної справедливості.

3. *Принцип визначальної бази.* В основу побудови певної податкової системи має бути покладена соціально-економічна доктрина держави. Економічна доктрина держави може базуватись на одному з напрямів економічної думки — класичному і неокласичному, кейнсіанському і посткейнсіанському, марксистському і немарксистському. Кожний напрям економічної теорії передбачає свою модель економічної, фінансової і податкової політики. Проте суть полягає не стільки в положеннях самої теорії, скільки в її наявності. Визначивши власну економічну доктрину на основі того чи іншого напрямку теорії, держава розробляє стратегію і тактику досягнення поставленої мети.

З огляду на обрану соціально-економічну доктрину держави, в країні має формуватись середній рівень оподаткування, тобто та частина валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через бюджет за допомогою податків і зборів шляхом побудови конкретної податкової системи.

Виявом соціально-економічної доктрини держави на практиці є прогнозована величина видатків бюджетів. Саме ця прогнозована (але в жодному разі не запланована) величина і є визначальною базою для встановлення норми оподаткування в державі.

Науковий підхід до побудови раціональної податкової системи передбачає, по-перше, системність, по-друге, встановлення основобудівної бази цієї системи і, по-третє, формування правової бази.

Потреба системності полягає в тому, що всі податки мають бути взаємопов'язані та органічно доповнювати один одного, не суперечити системі оподаткування в цілому й окремим її елементам.

Основобудівною базою побудови податкової системи є обсяг бюджетних видатків. Податки — не самоціль, а засіб для виконання державою своїх функцій, і з цих позицій вони походять від державних видатків.

Податкова система — продукт податкового законодавства. Вона створюється в результаті прийняття низки законодавчих актів, які затверджують відповідні принципи положення, види податків і зборів, порядок нарахування і утримання кожного з них, обов'язки для всіх суб'єктів оподаткування.

Так, податкове законодавство нашої держави ґрунтується на принципах, визначених Податковим кодексом України:

— *загальність оподаткування* — кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є;

— *рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації* — забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної належності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

— *невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;*

— *презумпція правомірності рішень платника податку* в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

— *фіскальна достатність* — встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

— *соціальна справедливість* — установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

— *економічність оподаткування* — установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

— *нейтральність оподаткування* — установлення податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоспроможності платника податків;

— *стабільність* — зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

— *рівномірність та зручність сплати* — встановлення строків сплати податків та зборів на підставі необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

— *єдиний підхід до встановлення податків та зборів* — визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Основною складовою податкової системи є *система оподаткування* — сукупність встановлених чинним законодавством держави податків і зборів, а також механізмів та способів їх розрахунку і сплати до бюджету.

Система оподаткування України має досить складну структуру, яка охоплює різні види загальнодержавних і місцевих податків та зборів. Різноманітність їх встановлення пов'язана з необхідністю врахування розбіжностей у платоспроможності платників податків, різноманітності форм доходів, а також впливу на процеси споживання і нагромадження.

Загальнодержавні податки та збори встановлює Верховна Рада України, і вони є обов'язковими до сплати на всій території країни. Податковим кодексом України передбачено справляння 18 загальнодержавних податків і зборів (рис. 5.5).

Серед загальнодержавних податків особливе місце в податковій системі займають ті, якими обкладаються процеси споживання, та податки на доходи і прибутки.

Рис. 5.5. Перелік загальнодержавних податків та зборів в Україні

Оподаткування процесів споживання здійснюється через використання акцизів і мита. Акциз — це непрямий податок, який становить надбавку до ціни. Акцизи мають дві форми — універсальну та специфічну.

В Україні універсальний акциз справляється у формі *податку на додану вартість (ПДВ)*, специфіка нарахування і сплати якого полягає в тому, що ця форма універсального акцизу нараховується та сплачується на кожному етапі руху товару від виробника до споживача. Характерною ознакою справляння ПДВ є те, що не вся нарахована сума, відповідно до оборотів з реалізації, сплачується до бюджету, а лише різниця між нарахованою сумою і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає оплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів. Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише величини вартості, що додається до матеріальних затрат та закупівельних цін. Податок на додану вартість є непрямим податком, а тому він сплачується за рахунок покупця, а не за рахунок прибутку підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги.

З огляду на цілі оподаткування платником податку на додану вартість є:

1) будь-яка особа, що провадить господарську діяльність і реєструється за добровільним рішенням як платник податку;

2) будь-яка особа, що зареєстрована або підлягає реєстрації як платник податку;

3) будь-яка особа, що ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, та на яку покладається відповідальність за сплату податків у разі переміщення товарів через митний кордон України відповідно до Митного кодексу України;

4) особа, що веде облік результатів діяльності за договором про спільну діяльність без створення юридичної особи;

5) особа — управитель майна, яка веде окремий податковий облік з податку на додану вартість щодо господарських операцій, пов'язаних з використанням майна, що отримане в управління за договорами управління майном;

6) особа, яка проводить операції з постачання конфіскованого майна, знахідок, скарбів, майна, визнаного безхазяйним, майна, за яким не звернувся власник до кінця строку зберігання, та майна, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходить у власність держави;

7) особа, уповноважена вносити податок з об'єктів оподаткування, що виникають внаслідок поставки послуг підприємствами залізничного транспорту з їх основної діяльності, що перебувають у підпорядкуванні платника податку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з:

— постачання товарів і послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України;

— ввезення товарів (супутніх послуг) на митну територію України в митному режимі імпорту або реімпорту;

— вивезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі експорту або ре-експорту;

— постачання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським і річковим та авіаційним транспортом.

База оподаткування операцій з постачання товарів і послуг визначається на основі їх договірної (контрактної) вартості, але не нижче звичайних цін, з урахуванням загальнодержавних податків та зборів (крім податку на додану вартість та акцизного податку на спирт етиловий, що використовується виробниками — суб'єктами господарювання для виробництва лікарських засобів, у тому числі компонентів крові і вироблених з них препаратів, крім лікарських засобів у вигляді бальзамів та еліксирів). До складу договірної (контрактної) вартості включаються будь-які суми коштів, вартість матеріальних і нематеріальних активів, що передаються платнику податку безпосередньо покупцем або через будь-яку третю особу в зв'язку з компенсацією вартості товарів і послуг.

База оподаткування операцій з постачання товарів, ввезених на митну територію України, визначається на основі їх договірної (контрактної) вартості, але не нижче митної вартості товарів, з якої були визначені податки і збори, що справляються під час їх митного оформлення, з урахуванням акцизного податку та ввізного мита, за винятком податку на додану вартість, що включається в ціну товарів і послуг згідно із чинним законодавством.

Формою специфічних акцизів в Україні є акцизний податок. Акцизний податок визначають як непрямий податок на окремі товари (продукцію), визначені законодавством як підакцизні, який включається до ціни таких товарів (продукції).

До підакцизних товарів належать:

- спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво;
- тютюнові вироби, тютюн та промислові замінники тютюну;
- нафтопродукти, скраплений газ;
- автомобілі легкові, кузови до них, причепи та напівпричепи, мотоцикли.

Платниками акцизного податку є особи, які виробляють в Україні або ввозять на її територію підакцизні товари, а також особи, які реалізують конфісковані та визнані безхазяйними підакцизні товари, за якими не звернувся власник до кінця строку зберігання, та підакцизні товари, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходять у власність держави, якщо ці товари підлягають реалізації в установленому законодавством порядку.

Об'єктами оподаткування акцизним податком є операції з:

- реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів;
- реалізації (передачі) підакцизних товарів з метою власного споживання, промислової переробки, здійснення внесків до статутного капіталу, а також своїм працівникам;

- ввезення підакцизних товарів на митну територію України;
- реалізації конфіскованих та визнаних безхазяйними підакцизних товарів, за якими не звернувся власник до кінця строку зберігання, та підакцизних товарів, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходять у власність держави;
- реалізації або передачі у володіння, користування чи розпорядження підакцизних товарів, що були ввезені на митну територію України зі звільненням від оподаткування до закінчення строку, визначеного законодавством;
- обсягів та вартості втрачених підакцизних товарів, що перевищують встановлені норми втрат.

Переміщення товарів через митний кордон України підлягає митному оформленню працівниками митниці з метою забезпечення митного контролю, яке передбачає обов'язкове декларування товару та сплату мита і митних платежів.

Мито — непрямий податок, який справляється при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний, включається в ціни товарів, сплачується за рахунок покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів. Відносини, пов'язані з установленням та справлянням мита, регулюються митним законодавством України.

Згідно з Митним кодексом України платниками мита є фізичні та юридичні особи, що переміщують товари та предмети через митний кордон України. Об'єктом оподаткування виступають операції з ввезення, вивезення та транзиту товарів і предметів через митний кордон України.

Базою оподаткування є митна вартість — ціна товару, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України. До митної вартості включається ціна товару, зазначена в рахунку-фактурі, а також такі фактичні витрати, якщо вони не включені до рахунку-фактури:

- на транспортування, навантаження, розвантаження та страхування до пункту перетину митного кордону;
- комісійні та брокерські;
- плата за використання об'єктів інтелектуальної власності, що належить до цих товарів і має сплачуватися як умова їх ввезення (вивезення).

Основні податки на доходи і прибутки в Україні:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб.

Платниками податку на прибуток підприємств з числа резидентів є:

- суб'єкти господарювання — юридичні особи, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами;
- управління залізниць, яке отримує прибуток від основної діяльності залізничного транспорту;
- підприємства залізничного транспорту та їх структурні підрозділи, які отримують прибуток від неосновної діяльності залізничного транспорту;

— неприбуткові установи та організації у разі отримання прибутку від основної діяльності та/або доходів, що підлягають оподаткуванню;

— відокремлені підрозділи платників податку, за винятком представництв.

Серед нерезидентів платниками податку на прибуток підприємств є юридичні особи, що створені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерела походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України, а також постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи з джерела походження з України або виконують агентські (представницькі) та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Відповідно об'єктом оподаткування визначено: для резидента — прибуток з джерела походження з України та за її межами, який визначається шляхом зменшення суми доходів звітного періоду, на собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та суму інших витрат звітного податкового періоду; а для нерезидента — дохід (прибуток) з джерела походження з України, що підлягає оподаткуванню.

Платниками податку на доходи фізичних осіб є:

— фізична особа — резидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні, а також іноземні доходи;

— фізична особа — нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні;

— податковий агент.

Не є платником податку нерезидент, який отримує доходи з джерела їх походження в Україні і має дипломатичні привілеї та імунітет, встановлені чинним міжнародним договором України, щодо доходів, які він отримує безпосередньо від провадження дипломатичної чи прирівняної до неї таким міжнародним договором діяльності.

Об'єктом оподаткування податком на доходи фізичних осіб резидента є:

— загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід;

— доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання);

— іноземні доходи — доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Об'єктом оподаткування нерезидента є:

— загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні;

— доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання).

Базою оподаткування податком на доходи фізичних осіб є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподаткованого доходу на суму податкової знижки такого звітного року.

Інші загальнодержавні податки і збори належать до складу майнових податків, платежів за ресурси і послуги.

Так, до майнових податків відносять збір за першу реєстрацію транспортного засобу, який сплачується відповідно юридичними та фізичними особами, що здійснюють таку реєстрацію в Україні.

Об'єктами оподаткування цим збором є такі транспортні засоби:

1) колісні транспортні засоби, крім:

— транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, що закріплені на праві оперативного управління за військовими частинами, військовими навчальними закладами, установами та організаціями Збройних Сил України, які повністю утримуються за рахунок бюджету, крім тих, що віднесені до транспортної групи, в порядку, визначеному головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, оборони і військового будівництва;

— транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, що закріплені на праві оперативного управління за військовими формуваннями головного органу в системі центральних органів виконавчої влади у сфері охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, які повністю утримуються за рахунок бюджету, крім тих, що віднесені до транспортної групи, в порядку, визначеному таким головним органом;

— транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, що закріплені на праві оперативного управління за підрозділами служби цивільного захисту, які повністю утримуються за рахунок бюджету, крім тих, що віднесені до транспортної групи, в порядку, визначеному головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту населення;

— транспортних засобів вантажних, самохідних, що використовуються на заводах, складах, у портах та аеропортах для перевезення вантажів на короткі відстані;

— транспортних засобів швидкої медичної допомоги;

— машин і механізмів для сільськогосподарських робіт;

— причепів (напівпричепів);

— мопедів;

— велосипедів;

2) судна, зареєстровані у Державному судновому реєстрі України або у Судновій книзі України;

3) літаки і вертольоти, зареєстровані у Державному реєстрі цивільних повітряних суден України або у Реєстрі державних повітряних суден України, крім:

— літаків і вертольотів Збройних Сил України;

— літаків і вертольотів головного органу в системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту населення, а також органів управління та сил цивільного захисту, що виконують завдання цивільного захисту.

База оподаткування збором за першу реєстрацію транспортного засобу визначається окремо для кожного транспортного засобу — за об'ємом циліндрів двигуна в кубічних сантиметрах; за потужністю двигуна в кіловатах; за довжиною корпусу судна в сантиметрах; за максимальною злітною масою.

Платниками *екологічного податку* є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та морської економічної зони здійснюються:

- викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;
- викиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти;
- розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах, крім розміщення окремих видів відходів як вторинної сировини;
- утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені);
- тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк.

Крім цього, зазначені суб'єкти господарювання, а також громадяни України, іноземці та особи без громадянства є платниками екологічного податку у разі здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферу пересувними джерелами забруднення у разі використання ними палива.

Об'єктом та базою оподаткування екологічним податком є:

- обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами та безпосередньо у водні об'єкти;
- обсяги та види відходів, що розміщуються у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах протягом звітного кварталу, крім обсягів та видів окремих відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях суб'єктів господарювання, які мають ліцензію на збирання і заготівлю окремих видів відходів як вторинної сировини і провадять статутну діяльність із збирання і заготівлі таких відходів;
- обсяги та види палива, реалізованого податковими агентами;
- обсяги та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк;
- обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій).

Рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України сплачується суб'єктами господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів та надають послуги з транспортування вантажу трубопроводами України.

Платником рентної плати за транзит природного газу територією України є уповноважений Кабінетом Міністрів України суб'єкт господарювання, який надає послуги з його транзиту територією України.

Об'єктом оподаткування рентною платою для нафти та нафтопродуктів є їх фактичні обсяги, що транспортуються територією України у податковому (звітному) періоді. Для природного газу та аміаку об'єктом оподаткування є сума добутків відстаней відповідних маршрутів їх транспортування, узгоджених між платником рентної плати та замовником на відповідний податковий (звітний) період, на обсяги природного газу та аміаку, транспортованих кожним маршрутом транспортування.

Платниками *рентної плати за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні*, є суб'єкти господарювання, які здійснюють видобуток (у тому числі під час геологічного вивчення) вуглеводневої сировини на підставі спеціальних дозволів на користування надрами, отриманих в установленому законодавством порядку.

Об'єктом оподаткування рентною платою є обсяг видобутої вуглеводневої сировини у податковому (звітному) періоді. Об'єкт оподаткування рентною платою природного газу зменшується на обсяг рециркулюючого природного газу, який визначається платником за показниками вимірювальних пристроїв, що зазначені у журналі обліку видобутих корисних копалин з дотриманням самостійно затверджених платником відповідно до вимог ліцензійних умов схем руху видобутої вуглеводневої сировини на виробничих ділянках та місцях зберігання з урахуванням складу вихідної сировини, умов конкретного виробництва, особливостей технологічного процесу.

Плата за користування надрами — загальнодержавний платіж, який справляється у вигляді:

— плати за користування надрами для видобування корисних копалин;

— плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин.

Відповідно платниками *плати за користування надрами для видобування корисних копалин* є суб'єкти господарювання, зареєстровані відповідно до закону як підприємці, які набули права користування об'єктом (ділянкою) надр на підставі отриманих спеціальних дозволів на користування надрами в межах конкретних ділянок надр з метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин, у тому числі під час геологічного вивчення в межах зазначених у таких спеціальних дозволах об'єктів (ділянок) надр.

Об'єктом оподаткування плати за користування надрами для видобування корисних копалин на кожній наданій у користування ділянці надр, що визначена у відповідному спеціальному дозволі, є обсяг видобутої у податковому (звітному) періоді корисної копалини (мінеральної сировини) або обсяг погашених у податковому (звітному) періоді запасів корисних копалин.

Базою оподаткування є вартість обсягів видобутих у податковому (звітному) періоді корисних копалин (мінеральної сировини), яка окремо обчислю-

ється для кожного виду корисної копалини (мінеральної сировини) для кожної ділянки надр на базових умовах поставки (склад готової продукції гірничодобувного підприємства).

Плату за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, здійснюють юридичні та фізичні особи — суб'єкти господарської діяльності, які використовують у межах території України ділянки надр для:

- зберігання природного газу, нафти, газоподібних та інших рідких нафтопродуктів;
- витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції;
- вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин;
- зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів;
- провадження інших видів господарської діяльності.

Об'єктом оподаткування платою за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, є обсяг підземного простору (ділянки) надр:

- для зберігання природного газу та газоподібних продуктів — активний обсяг зберігання газу в пористих чи тріщинуватих геологічних утвореннях (пластах-колекторах);
- для зберігання нафти та інших рідких нафтопродуктів — обсяг спеціально створених та існуючих гірничих виробок (відпрацьованих і пристосованих), а також природних порожнин (печер);
- для витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції, вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин, зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів, провадження інших видів господарської діяльності — площа підземного простору, що надана у користування в спеціально створених та існуючих гірничих виробках (відпрацьованих і пристосованих), а також природних порожнинах (печерах).

Плата за землю як майновий податок в Україні справляється у вигляді земельного податку та орендної плати.

Платниками земельного податку є:

- власники земельних ділянок, земельних часток (паїв);
- землекористувачі.

Об'єктами оподаткування земельним податком визначено:

- земельні ділянки, які перебувають у власності або користуванні;
- земельні частки (паї), які перебувають у власності.

Базою оподаткування є нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації, а також площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.

Платниками збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими

когенераційними установками є оптовий постачальник електричної енергії та виробники електричної енергії, які мають ліцензію на право здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії і продають її поза оптовим ринком електричної енергії, та теплової енергії.

Об'єктом оподаткування цим збором є:

— для оптового постачальника електричної енергії — вартість відпущеної електричної енергії без урахування податку на додану вартість;

— для юридичних осіб — вартість відпущеної електричної енергії, що продається поза оптовим ринком електричної енергії, зменшена на вартість електричної енергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками та/або з відновлюваних джерел енергії, а для гідроенергії — виключно у частині виробленої малими гідроелектростанціями без урахування податку на додану вартість.

Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності сплачують суб'єкти господарювання та їх відокремлені підрозділи, які провадять діяльність з постачання природного газу споживачам на підставі укладених з ними договорів.

Об'єктом оподаткування цим збором є вартість природного газу в обсязі, відпущеному кожній категорії споживачів у звітному періоді, яка визначається на підставі актів приймання-передачі газу, підписаних платником та відповідним споживачем (для населення — на підставі облікових документів), з урахуванням відповідного тарифу.

Платниками збору за користування радіочастотним ресурсом України є загальні користувачі такого ресурсу, визначені законодавством про радіочастотний ресурс, які користуються ним у межах виділеної частини смуг радіочастот загального користування на підставі:

— ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України;

— ліцензії на мовлення та дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою;

— дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою, отриманого на підставі договору з власником ліцензії на мовлення;

— дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою.

Об'єктом оподаткування цим збором є ширина смуги радіочастот, що визначається як частина смуги радіочастот загального користування у відповідному регіоні та зазначена в ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України або в дозволі на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою для технологічних користувачів та тих, які користуються радіочастотним ресурсом для розповсюдження телерадіопрограм.

Збір за спеціальне використання води сплачують водокористувачі — суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їх філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без створення

юридичної особи (крім бюджетних установ), постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи — підприємці, які використовують воду, отриману шляхом забору води з водних об'єктів (первинні водокористувачі) та/або від первинних або інших водокористувачів (вторинні водокористувачі), для потреб гідроенергетики, водного транспорту і рибальства.

Об'єктом оподаткування цим збором є фактичний обсяг води, який використовують водокористувачі, з урахуванням обсягу втрат води в їх системах водопостачання.

Об'єктом оподаткування збором за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів є:

— для потреб гідроенергетики — фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії;

— для потреб водного транспорту — час використання поверхневих вод вантажним самохідним і несамохідним флотом, що експлуатується (залежно від тоннажності), та пасажирським флотом, що експлуатується (залежно від кількості місць).

Платниками збору за спеціальне використання лісових ресурсів є лісокористувачі — юридичні особи, їх філії, відділення, інші відокремлені підрозділи, що не мають статусу юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи з джерел їх походження з України або виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, фізичні особи (крім фізичних осіб, які мають право безоплатно без видачі спеціального дозволу використовувати лісові ресурси відповідно до лісового законодавства), а також фізичні особи — підприємці, які здійснюють спеціальне використання лісових ресурсів на підставі спеціального дозволу (лісорубного чи лісового квитка) або відповідно до умов договору довгострокового тимчасового користування лісами.

Об'єктом оподаткування збором за спеціальне використання лісових ресурсів є:

— деревина, заготовлена в порядку рубань головного користування;

— деревина, заготовлена під час проведення заходів щодо поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей та з розчищення лісових ділянок, вкритих лісовою рослинністю, у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо;

— другорядні лісові матеріали;

— побічні лісові користування;

— використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт.

Фіксований сільськогосподарський податок у Податковому кодексі України віднесений до спеціальних податкових режимів. Платниками податку можуть бути сільськогосподарські товаровиробники, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 %.

Водночас не може бути зареєстрований як платник податку:

— суб'єкт господарювання, у якого понад 50 % доходу, отриманого від продажу сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, становить дохід від реалізації декоративних рослин, диких тварин і птахів, хутряних виробів і хутра;

— суб'єкт господарювання, що провадить діяльність з виробництва та реалізації підакцизних товарів, крім виноматеріалів виноградних, вироблених на підприємствах первинного виноробства для підприємств вторинного виноробства, які використовують такі виноматеріали для виробництва готової продукції;

— суб'єкт господарювання, який на день подання документів для набуття статусу платника податку має податковий борг (недоїмку), за винятком безнадійного податкового боргу (недоїмки), який виник внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин).

Об'єктом оподаткування фіксованим сільськогосподарським податком для сільськогосподарських товаровиробників є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та земель водного фонду, що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому у користування, у тому числі на умовах оренди.

Базою оподаткування податком для сільськогосподарських товаровиробників є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень), проведена за станом на 1 липня 1995 р.; для земель водного фонду нормативна грошова оцінка одного гектара ріллі в Автономній Республіці Крим або в області, проведена за станом на 1 липня 1995 р.

Збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства справляється до 1 січня 2015 р. відповідно до Закону України "Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства". Платниками збору є суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від форм власності й підпорядкування, які реалізують в оптово-роздрібній торговельній мережі алкогольні напої та пиво. У випадку неодноразового перепродажу на території України однієї і тієї самої партії алкогольних напоїв та пива платником збору є суб'єкт підприємницької діяльності, який отримав вказану партію від товаровиробника і виручку від її реалізації. У разі ввезення в Україну і реалізації імпортованих алкогольних напоїв та пива платником збору є суб'єкт підприємницької діяльності, який отримав виручку на першому етапі реалізації на території України вказаних товарів.

Об'єктом оподаткування цим збором визначена виручка, одержана від реалізації в оптово-роздрібній торговельній мережі алкогольних напоїв та пива.

Місцеві податки та збори — це обов'язкові податки і збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України, є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети.

До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Сільські, селищні, міські ради в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків та зборів, яке здійснюється ними у порядку, визначеному Податковим кодексом. При прийнятті рішення про встановлення місцевих податків та зборів обов'язково визначаються об'єкт оподаткування, платник податків і зборів, розмір ставки, податковий період та інші обов'язкові елементи, визначені Податковим кодексом з дотриманням критеріїв, встановлених у ньому для відповідного місцевого податку чи збору. При цьому не дозволяється сільським, селищним, міським радам встановлювати індивідуальні пільгові ставки місцевих податків та зборів для окремих юридичних та фізичних осіб — підприємців і фізичних осіб або звільняти їх від сплати таких податків та зборів.

Згідно з чинним законодавством в Україні справляються такі місцеві податки та збори (рис. 5.6).

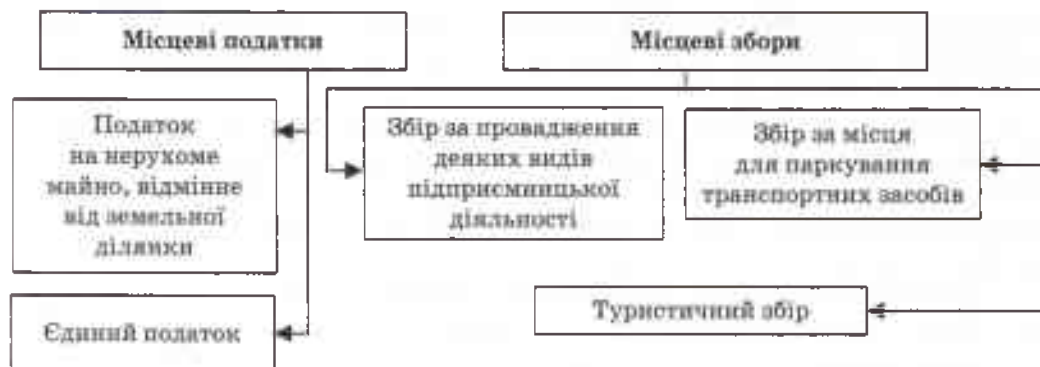

Рис. 5.6. Місцеві податки і збори, що справляються в Україні

Платниками податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, є фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової нерухомості.

Об'єктом оподаткування цим податком є об'єкт житлової нерухомості. При цьому не належать до об'єкта оподаткування:

- об'єкти житлової нерухомості, які перебувають у власності держави або територіальних громад (їх спільній власності);

- об'єкти житлової нерухомості, які розташовані в зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення;

- будівлі дитячих будинків сімейного типу;

- садовий або дачний будинок, але не більше одного такого об'єкта на одного платника податку;
- об'єкти житлової нерухомості, які належать багатодітним сім'ям та прийомним сім'ям, у яких виховується троє та більше дітей, але не більше одного такого об'єкта на сім'ю;
- гуртожитки.

Базою оподаткування податком на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, є житлова площа об'єкта житлової нерухомості. У разі наявності у платника податку кількох об'єктів оподаткування база оподаткування обчислюється окремо за кожним з таких об'єктів.

Сплата єдиного податку при переході на спрощену систему оподаткування, обліку та звітності віднесена до спеціальних податкових режимів. Юридична особа чи фізична особа — підприємець може самостійно обрати спрощену систему оподаткування, якщо така особа відповідає встановленим законодавством вимогам та реєструється платником єдиного податку. Зокрема, суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, поділяються на такі групи платників єдиного податку:

1) перша група — фізичні особи — підприємці, які не використовують працю найманих осіб, здійснюють виключно роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню і обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 150 000 грн;

2) друга група — фізичні особи — підприємці, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства, за умови, що протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб;
- обсяг доходу не перевищує 1 млн грн.

Водночас дія цієї умови не поширюється на фізичних осіб — підприємців, які надають посередницькі послуги з купівлі, продажу, оренди та оцінювання нерухомого майна. Такі фізичні особи — підприємці належать виключно до третьої групи платників єдиного податку, якщо відповідають вимогам, встановленим для третьої групи;

3) третя група — фізичні особи — підприємці, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 20 осіб;
- обсяг доходу не перевищує 3 млн грн;

4) четверта група — юридичні особи — суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- середньооблікова кількість працівників не перевищує 50 осіб;
- обсяг доходу не перевищує 5 млн грн.

Не можуть бути платниками єдиного податку:

1. Суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи — підприємці), які здійснюють:

- а) діяльність з організації, проведення азартних ігор;
- б) обмін іноземної валюти;
- в) виробництво, експорт, імпорт, продаж підакцизних товарів (крім роздрібного продажу паливно-мастильних матеріалів в ємностях до 20 літрів та діяльності фізичних осіб, пов'язаної з роздрібним продажем пива і столових вин);

г) видобуток, виробництво, реалізацію дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, у тому числі органогенного утворення;

г) видобуток, реалізацію корисних копалин;

д) діяльність у сфері фінансового посередництва, крім діяльності у сфері страхування, яка здійснюється страховими агентами, визначеними Законом України "Про страхування", сюрвейєрами, аварійними комісарами та аджастерами;

е) діяльність з управління підприємствами;

е) діяльність з надання послуг пошти і зв'язку;

ж) діяльність з продажу предметів мистецтва та антикваріату, діяльність з організації торгів (аукціонів) виробами мистецтва, предметами колекціонування або антикваріату;

з) діяльність з організації, проведення гастрольних заходів.

2. Фізичні особи — підприємці, які здійснюють технічні випробування та дослідження, діяльність у сфері аудиту.

3. Фізичні особи — підприємці, які надають в оренду земельні ділянки, загальна площа яких перевищує 0,2 гектара, житлові приміщення, загальна площа яких перевищує 100 кв. м, нежитлові приміщення (споруди, будівлі) та/або їх частини, загальна площа яких перевищує 300 кв. м.

4. Страхові (перестрахові) брокери, банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії, інші фінансові установи, визначені законом; реєстратори цінних паперів.

5. Суб'єкти господарювання, у статутному капіталі яких сукупність часток, що належать юридичним особам, які не є платниками єдиного податку, дорівнює або перевищує 25 %.

6. Представництва, філії, відділення та інші відокремлені підрозділи юридичної особи, яка не є платником єдиного податку.

7. Фізичні та юридичні особи — нерезиденти.

8. Суб'єкти господарювання, які на день подання заяви про реєстрацію платником єдиного податку мають податковий борг, крім безнадійного податкового боргу, що виник внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин).

Платниками збору за місця для паркування транспортного засобу є юридичні особи, їх філії (відділення, представництва), фізичні особи — підприємці, які згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради організують та провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках.

Об'єктом оподаткування цього збору є земельна ділянка, яка згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради спеціально відведена для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах загального користування, тротуарах або інших місцях, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги (будівлі, споруди, їх частини), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету, за винятком площі земельної ділянки, яка відведена для безоплатного паркування транспортних засобів, передбачених ст. 30 Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні".

Базою оподаткування збору за місця для паркування транспортного засобу є площа земельної ділянки, відведена для паркування, а також площа комунальних гаражів, стоянок, паркінгів (будівель, споруд, їх частин), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету.

Збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності сплачують суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи — підприємці), їх відокремлені підрозділи, які отримують в установленому порядку торгові патенти та провадять такі види підприємницької діяльності:

- торговельну діяльність у пунктах продажу товарів;
- діяльність з надання платних побутових послуг за переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України;
- торгівлю валютними цінностями у пунктах обміну іноземної валюти;
- діяльність у сфері розваг (крім проведення державних грошових лотерей).

Платниками туристичного збору є громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, на якій діє рішення сільської, селищної та міської ради про встановлення туристичного збору, та отримують послуги з тимчасового проживання (ночівлі) із зобов'язанням залишити місце перебування в зазначений строк.

Разом з тим, до платників збору не відносять:

- осіб, які постійно проживають, у тому числі на умовах договорів найму, у селі, селищі або місті, радами яких встановлено такий збір;
- осіб, які прибули у відрядження;
- інвалідів, дітей-інвалідів та осіб, що супроводжують інвалідів I групи або дітей-інвалідів (не більше одного супроводжувачого);
- ветеранів війни;
- учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- осіб, які прибули за путівками в санаторії та пансіонати.

Місцеві податки та збори у повному обсязі сплачуються до місцевих бюджетів.

5.4. Організація податкової роботи та діяльність Державної податкової служби

Податкова робота — це діяльність держави, її органів, а також платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зарахування податків і зборів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їх надходження до бюджету.

Суб'єктами податкової роботи в Україні є:

— *Верховна Рада України* — приймає закони у сфері оподаткування, встановлює на території України загальнодержавні податки і збори, визначає перелік місцевих податків та зборів;

— *органи виконавчої влади* (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Міністерство економіки) — забезпечують дію механізмів справляння податків і податкових платежів;

— *органи податкової служби* — розробляють нормативно-правову базу дії законів про оподаткування, ведуть облік платників і податкових надходжень, проводять роз'яснення податкового законодавства, здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, притягують до відповідальності його порушників;

— *платники податків* — нараховують і сплачують податки та збори, подають податкову звітність, несуть відповідальність за порушення податкового законодавства.

Податкова робота містить такі основні елементи:

— встановлення правової бази (законодавчої бази та інструктивно-методичного забезпечення);

— нарахування, облік та сплату податків і зборів;

— адміністрування податків і зборів;

— контроль за своєчасністю та повнотою надходження податків і зборів до бюджету;

-- визначення способів утримання та справляння податків;

— встановлення форм і способів розрахунків із бюджетом.

Основою податкової роботи є правове регламентування порядку встановлення та справляння податків і зборів. Функцію прийняття законодавчих актів у податковій сфері здійснюють вищі органи державної влади. Підготовкою законопроектів з питань оподаткування в Україні займаються Кабінет Міністрів України та Державна податкова служба України, приймає закони Верховна Рада України.

Податкове законодавство України складається з Конституції України, Податкового кодексу України, Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у

зв'язку з оподаткуванням ввізним або вивізним митом операцій з переміщення товарів через митний кордон України, чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування, нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу та законів з питань митної справи, рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими податковим законодавством. Правове забезпечення організації податкової роботи в Україні зображено на рис. 5.7.

З 1 січня 2011 р. основним податковим законодавчим актом є Податковий кодекс України, який регулює відносини у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Функцію здійснення адміністрування податків та зборів, а також контролю за дотриманням вимог податкового законодавства покладено на контролюючі органи, якими є:

— органи Державної податкової служби — щодо податків, які справляються до бюджетів та державних цільових фондів (крім тих, контроль за якими покладено на митні органи), а також стосовно законодавства, контроль за дотриманням якого покладається на органи Державної податкової служби;

— митні органи — щодо мита, акцизного податку, податку на додану вартість, інших податків, які відповідно до податкового законодавства справляються у разі ввезення (пересилання) товарів і предметів на митну територію України або територію спеціальної митної зони або вивезення (пересилання) товарів і предметів з митної території України або території спеціальної митної зони.

При цьому, порядок контролю митними органами за сплатою платниками ПДВ та акцизного податку встановлюється спільним рішенням центрального органу Державної податкової служби та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі митної справи.

Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків, у тому числі на запит правоохоронних органів.

Основним законодавчим актом, що регулює діяльність Державної податкової служби (ДПС) України є Закон України "Про державну податкову службу України" від 4 грудня 1990 р. № 509-ХІІ зі змінами і доповненнями. Компетенція контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю регламентована Податковим кодексом України.

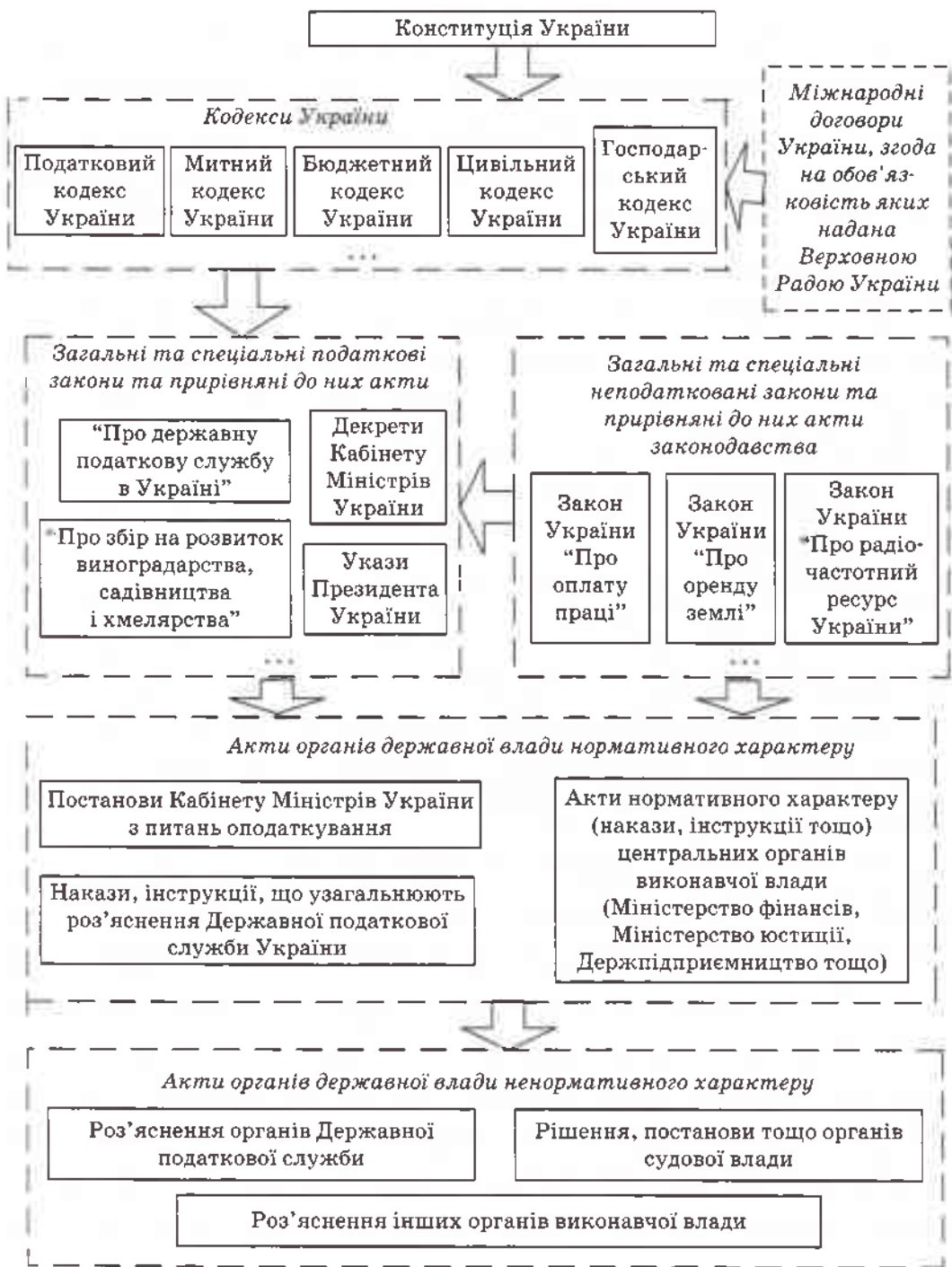

Рис. 5.7. Законодавче й інформаційне забезпечення податкової роботи

Податкові органи уповноважені приймати і перевіряти правильність заповнення податкової звітності (декларації та розрахунків); безоплатно надавати платникам податків консультації з питань практичного застосування норм податкового законодавства (в усній або письмовій формі); визначати самостійно суми податкових та грошових зобов'язань платників податків у встановлених законодавством випадках; здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу в межах їх повноважень та притягувати до відповідальності порушників податкового законодавства.

Важливою складовою адміністрування податків і зборів є податковий контроль — система заходів, що вживаються контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Податковий контроль здійснюється шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Державної податкової служби;
- перевірок щодо дотримання законодавства.

Облік платників податків ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового та іншого законодавства. Взяттю на облік або реєстрації в податкових органах підлягають всі платники податків. При цьому, взяття на облік в органах ДПС юридичних осіб, їх відокремлених підрозділів, а також самозайнятих осіб здійснюється незалежно від наявності обов'язку щодо сплати того або іншого податку та збору.

З метою проведення податкового контролю платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік у податкових органах за місцезнаходження юридичних осіб і їх відокремлених підрозділів, місцем проживання осіб (основне місце обліку), а також за місцем розташування (реєстрації) їх підрозділів, рухомого та нерухомого майна, об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням або через які провадиться діяльність (неосновне місце обліку).

Податкові органи зобов'язані забезпечити достовірність даних про платників податків у Єдиному банку даних про платників податків юридичних осіб та Державному реєстрі фізичних осіб — платників податків, реєстрі платників податку на додану вартість, реєстрі неприбуткових організацій та інших реєстрах, що формуються та ведуться органами Державної податкової служби, захист від несанкціонованого доступу, оновлення, архівування та відновлення даних.

Інформація, яка збирається, використовується та формується податковими органами у зв'язку з обліком платників податків, вноситься до інформаційної

баз даних і використовується з урахуванням обмежень, передбачених для податкової інформації з обмеженим доступом.

Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Державної податкової служби — комплекс заходів зі збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання органами Державної податкової служби покладених на них функцій та завдань.

Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності податкових органів використовується інформація, яка надходить:

- від платників податків та податкових агентів;
- від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та Національного банку України;
- від банків, інших фінансових установ — інформація про наявність та рух коштів на рахунках платника податків;
- від органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів;
- від підрозділів податкової служби та митних органів — за результатами податкового контролю тощо.

Зібрана податкова інформація та результати її опрацювання використовуються для виконання покладених на органи Державної податкової служби функцій та завдань.

Стосовно перевірок щодо дотримання законодавства, податкові органи мають право проводити такі їх види, як камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки.

Камеральною вважається перевірка, яка проводиться у приміщенні органу ДПС виключно на підставі даних, зазначених у податкових деклараціях (розрахунках) платника податків. Документальною перевіркою вважається перевірка, предметом якої є своєчасність, достовірність, повнота нарахування та сплати усіх податків та зборів, а також дотримання валютного та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами).

Фактичною вважається перевірка, що здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків діяльності, розташування господарських або інших об'єктів права власності такого платника. Така перевірка здійснюється податковим органом щодо дотримання порядку здійснення платниками податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, патентів, свідоцтв, у тому числі свідоцтв про державну реєстрацію, виробництва та обігу підакцизних товарів, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами).

Результати перевірок (крім камеральних) оформлюються у формі акта (у разі встановлення порушень) або довідки (якщо порушень немає), які підпису-

ються посадовими особами органу Державної податкової служби та платниками податків.

Контроль за правильністю і своєчасністю надходження податкових платежів і боротьба з порушниками податкового законодавства є основною стратегічною функцією Державної податкової служби України. Тактику боротьби з порушниками податкового законодавства диктує сама природа фіскальних порушень. Це заходи етично-виховного, профілактичного, контрольного і карно-репресивного характеру. Вистежуючи податкових зловмисників, які ухиляються від сплати податків, представники податкової служби змушені реагувати на мотиви їхньої поведінки та зміст їхніх дій. Узагальнюючи цю проблему необхідно зазначити, що такий аспект включає два основні напрями роботи податкової служби: контрольний та соціально-психологічний. Головне у цій справі — організаційний потенціал, компетентність і професіоналізм представників контролюючих органів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Податки; загальнодержавні податки і збори; майнові податки; місні податки і збори; прямі податки; непрямі податки; податки на споживання; податкова політика; податкова система; система оподаткування; платки податків; об'єкт оподаткування; база оподаткування; податкова рента; податкова звітність; податковий контроль.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте соціально-економічний зміст податків та виокремте характерні особливості, які вирізняють їх з-поміж інших видів податкових платежів.
2. У чому виявляється зміст функцій податку та їх природа?
3. Назвіть основні елементи податку.
4. Дайте характеристику ознак класифікації податків та перелічіть їх влітку.
5. Охарактеризуйте зміст прямих і непрямих податків, їх переваги і ліквідації.
6. Сформулюйте зміст податкової політики.
7. Проаналізуйте критерії формування податкової політики.
8. Дайте визначення податкової системи і назвіть її основні складові.

9. Назвіть наукові принципи побудови податкової системи.
10. Охарактеризуйте структуру системи оподаткування України.
11. Розкрийте зміст податкової роботи та її основні елементи.
12. Назвіть суб'єктів податкової роботи в Україні та перелічіть їх основні функції.
13. Опишіть правове регламентування податкової роботи в Україні.
14. Перелічіть основні функції ДПС України та напрями адміністрування податків і зборів.
15. Охарактеризуйте складові податкового контролю.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л. Податкові системи зарубіжних країн : навч. посіб. / В.Л. Андрущенко, О.Д. Данілов. — К. : Комп'ютер прес, 2004. — 300 с.
2. Десятнюк О.М. Моніторинг податкових ризиків: теорія та практика : монографія / О.М. Десятнюк. — Т. : ТНЕУ, 2009. — 312 с.
3. Іванов Ю.Б. Податкова система : підручник / Ю.Б. Іванов, А.І. Крисоватий, О.М. Десятнюк. — К. : Атіка, 2006. — 920 с.
4. Крисоватий А.І. Теоретико-організаційні доміанти та практика реалізації податкової політики в Україні : монографія / А.І. Крисоватий. — Т. : Карт-бланш, 2005. — 371 с.
5. Крисоватий А.І. Домінанти гармонізації оподаткування: національні та міжнародні вектори : монографія / А.І. Крисоватий, В.А. Валігура. — Т. : Підручники і посібники, 2010. — 248 с.
6. Налоговые реформы. Теория и практика : монография / [И.А. Майбуров и др.]; под. ред. И.А. Майбурова, Ю.Б. Иванова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. — 463 с.
7. Налогообложение: теории, проблемы, решения / [В.П. Вишневский, А.С. Веткин, Е.Н. Вишневская и др.]; под общ. ред. В.П. Вишневского. — Донецк : ДонНТУ, ИЭП НАН Украины, 2006. — 504 с.
8. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України / кол. авторів [заг. ред. М.Я. Азаров]. — К. : Міністерство фінансів України, 2010. — 448 с.
9. Податова політика: теорія, методологія, інструментарій : навч. посіб. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Ю.Б. Іванова, д-ра екон. наук, проф. І.А. Майбурова. — Х. : ІНЖЕК, 2010. — 492 с. — С. 377—384.
10. Податкова політика України : навч. посіб. / П.В. Мельник, З.С. Варналій, Л.Л. Тарангул [та ін.]; за ред. П.В. Мельника. — К. : Знання України, 2010. — 505 с.
11. Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи : монографія / П.В. Мельник, Л.Л. Тарангул, З.С. Варналій [та ін.]; за ред. З.С. Варналія. — К. : Знання України, 2008. — 675 с.

12. Податковий кодекс України // *Голос України*. — 2010. — № 229-230 (4979-4980). — С. 4—62.

13. Реформирование налоговых систем: теория, методология и практика : монография / под. ред. И.А. Майбурова, Ю.Б. Иванова, А.И. Крысоватого. — К. : Кондор, 2011. — 352 с.

14. Становлення доктрини фінансової системи України : монографія / за ред. С.І. Юрія, О.М. Десятнюк. — Т. : Екон. думка, 2008. — 192 с.

15. Соколовська А.М. Податкова система держави: теорія і практика становлення / А.М. Соколовська. — К. : Знання-Прес, 2004. — 454 с.

16. Суторміна В.М. Держава — податки — бізнес / В.М. Суторміна, В.М. Федосов, В.Л. Андрущенко. — К. : Либідь, 1992. — 328 с.

Розділ 6

БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

6.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету

Бюджет держави — центральна ланка фінансової системи суспільства. У фінансовій теорії і практиці його розглядають у двох аспектах:

- за сутністю економічної категорії;
- за матеріальним вираженням цієї категорії.

Як об'єктивна економічна категорія бюджет відображає частину розподільних відносин, пов'язану з формуванням і використанням основного централізованого фонду грошових коштів держави. Бюджетним відносинам властиві такі ознаки:

- розподільний характер. За допомогою цих відносин здійснюються розподіл і перерозподіл ВВП та національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, якого вона потребує для повноцінного виконання своїх функцій;
- вартісне вираження відносин. Носієм бюджетних відносин є гроші;
- формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави як кінцева мета бюджетних відносин.

Основним джерелом формування бюджету держави є ВВП. Держава як учасник розподільних процесів організовує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення. З одного боку, держава як власник засобів виробництва має право на певну частку ВВП на стадії його первинного розподілу. З іншого — держава виконує суспільні функції (управлінську, соціальну, економічну), конституційно закріплені за нею, які без необхідного обсягу грошових коштів виконати неможливо. Тому держава організовує перерозподільні процеси з метою централізації частини

ВВП у відповідному бюджетному фонді, що є платою суспільства за виконання державою своїх функцій.

Бюджетним відносинам властивий всеохопний характер; вони дуже складні, багатогранні, масштабні і включають такі види розподілу та перерозподілу:

— між окремими суб'єктами господарювання (за допомогою бюджетних відносин держава в одних суб'єктів вилучає частину доходів у процесі оподаткування, а іншим у процесі фінансування чи бюджетного кредитування надає бюджетні кошти);

- внутрішньогалузевий;
- міжгалузевий;
- між виробничою сферою та сферою послуг;
- між окремими адміністративно-територіальними формуваннями;
- між окремими ланками бюджетної системи;
- між окремими категоріями населення;
- між Україною та іншими державами;
- між Україною та міждержавними фінансовими об'єднаннями тощо.

Серед розмаїття бюджетних відносин можна виділити такі основні групи грошових відносин:

- між державою та підприємствами, організаціями та установами державної форми власності;
- між державою та підприємствами й організаціями змішаної форми власності (акціонерні товариства, спільні підприємства тощо);
- між державою та підприємствами, організаціями й установами, що перебувають у приватній власності;
- між державою та громадськими організаціями;
- між державою і населенням;
- між Україною та іншими державами і міждержавними організаціями.

Сукупність перерахованих вище відносин характеризує бюджет як економічну категорію і матеріально відображається в основному централізованому фонді грошових коштів. Враховуючи наявність в Україні різноманітних ланок фінансової системи, яким належить специфічна роль у розподільному процесі, бюджету належить центральне місце. Це зумовлено тим, що через бюджет здійснюється розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту в усій його повноті. Іншої ланки, яка б могла забезпечити у такому масштабі розподільні та перерозподільні процеси, у державі немає.

Окрім ВВП джерелом основного централізованого фонду є національне багатство, а також зовнішні надходження.

У цілому суб'єктами бюджетних відносин є, з одного боку, держава, з іншого — юридичні і фізичні особи; об'єктом — ВВП і національне багатство. Отже, бюджетними відносинами охоплені всі юридичні особи, кожен громадянин держави і кожна державна структура, при цьому відносини можуть мати двосторонній або односторонній характер. Характер і масштаби участі держави у розподільних процесах залежать від моделі фінансових відносин у суспільстві.

Отже, *бюджет держави як об'єктивна економічна категорія — це сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП і національного багатства з метою формування і використання основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.*

Економічна сутність бюджету держави як економічної категорії не буде повною, якщо не розглянути функції, які він виконує. Економічна думка останніх років така: *бюджет держави виконує дві функції — розподільну і контрольну.* Вони об'єктивно притаманні бюджету як фінансовій категорії. Через розподільну функцію проходить процес концентрації грошових коштів в руках держави і їх використання з метою задоволення загальнодержавних потреб; контрольна функція дає змогу регулювати і контролювати, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються.

Особливості бюджету як економічної категорії відображаються і на функціях, які він виконує. Зміст функцій, сфера й об'єкт їх дії характеризуються відповідною специфікою. Так, зміст *розподільної функції бюджету* визначається процесами розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Жодна інша ланка фінансової системи не здійснює такого багатогранного (міжгалузевого, міжтериторіального та ін.) і багаторівневого (обласний, міський, районний та ін.) перерозподілу коштів, як бюджет. Специфіка розподільної функції полягає ще й у масштабності операцій, багатоканальності грошових коштів і великому різновиді цільових фондів, які утворюються. Розподіляючи майже половину всього валового внутрішнього продукту, бюджет формує численні фонди різноманітного цільового призначення. З бюджетом держави пов'язані всі підрозділи суспільного виробництва і сфери послуг. Отже, розподільна функція бюджету характеризується багатократністю розподілу, виявляється у всіх сферах суспільних відносин і використовується державою для регулювання економічного і соціального розвитку.

Контрольна функція. Бюджет об'єктивно, шляхом формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави, відображає економічні процеси, які відбуваються у структурних ланках економіки. Завдяки цій якості бюджет може дати відповідь на питання, як надходять у розпорядження держави фінансові ресурси від різних суб'єктів господарювання, чи відповідає розмір централізованих ресурсів держави обсягу її потреб та ін. Основу контрольної функції становить рух бюджетних коштів, які відображаються у відповідних показниках бюджетних надходжень і видаткових призначень. Особливістю контрольної функції бюджету є високий рівень централізації фінансових ресурсів у руках держави, а централізація завжди означає підзвітність і створює передумови для організації державного фінансового контролю зверху донизу.

Як об'єктивна економічна категорія за умови її матеріалізації бюджет набуває конкретних речових форм. Як матеріальне вираження категорії бюджет розглядається:

- за змістом;
- формою;
- організаційною будовою;
- правовим характером.

За матеріальним змістом бюджет є основним централізованим фондом грошових коштів держави. Разом із такими централізованими фондами, як Пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви, бюджету відводиться основна роль.

Бюджет як основний централізований фонд грошових коштів держави характеризується такими ознаками:

— винятковим правом держави на розпорядження коштами фонду. Крім держави, в особі органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування ніхто не має права приймати рішення про наповнення чи використання коштів фонду;

— державно-правовим регулюванням процесу формування і використання коштів фонду. Держава при цьому регулює процес використання коштів фонду за напрямками та відповідно до своїх потреб і фінансових можливостей;

— одностороннім рухом грошових коштів у процесі формування і використання коштів фонду;

— строго цільовим призначенням фонду. Використання коштів за цільовою ознакою та цільовим спрямуванням є основною умовою діяльності органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та їхніх структурних підрозділів;

— динамічністю. Фонд перебуває у постійному русі. У ньому кошти не накопичуються, а у міру надходження використовуються для фінансування витрат;

— мобільністю і масштабністю. За своїми масштабами та мобільністю бюджетний фонд не може зрівнятися з жодним централізованим чи децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджується близько половини ВВП держави.

За формою бюджет є основним фінансовим планом держави, займає центральне місце серед інших фінансових планів, які існують у країні. У бюджет як основному фінансовому плані відображені результати розподільних процесів, що здійснюються за допомогою бюджетних відносин, передбачені джерела та обсяги надходжень, напрями розподілу та використання коштів централізованого грошового фонду держави. Бюджет як фінансовий план має власну форму, є збалансованим, його показники тісно взаємопов'язані з іншими фінансовими планами. Вертикальна структура цього плану відповідає структурі бюджетного устрою. Хоча зведений бюджет України відповідно до Бюджетного кодексу України не затверджується (у процесі бюджетного планування його

показники розраховуються), з позиції фінансового плану бюджет держави розглядається як сукупність Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Складовими бюджету як фінансового плану є поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету і спеціальний фонд бюджету.

За організаційною будовою бюджет України є центральною ланкою фінансової системи суспільства та основною ланкою державних фінансів, яка має власну структуру, відображену у бюджетній системі. Бюджет держави включає державний бюджет та місцеві бюджети, за допомогою яких реалізується весь обсяг бюджетних відносин, причому в кожній із цих ланок бюджетні відносини визначаються місцем відповідного бюджету в ієрархічній структурі бюджетної системи.

За правовим характером бюджет держави є юридичним актом. Так, закон про Державний бюджет України є одним з основних законів України економічного спрямування, визначає основну спрямованість фінансової політики держави, зміст і структурні основи фінансової діяльності країни, органів державної влади та державного управління. Рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад є основними нормативними документами місцевого значення. Як закон, так і рішення про бюджет є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами відносин, пов'язаних з формуванням доходів і використанням коштів бюджетів.

В умовах утвердження в Україні економіки ринкового типу бюджет є одним із найголовніших інститутів економічного суверенітету держави. Він забезпечує не тільки акумулювання коштів, необхідних для фінансування держави, використовується не лише для часткового перерозподілу доходів з метою підтримання сприятливого соціального становища у державі, а й активно впливає на економічні, соціальні, національні, політичні та регіональні процеси у суспільстві і впровадження вищими органами влади відповідної національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення державної безпеки. Економічна природа бюджету виявляється саме в тому, що за його допомогою держава надає суспільству блага й послуги, які істотно впливають на рівень добробуту та якість життя. До таких благ належать оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, захист довкілля, освіта, охорона здоров'я, наука, культура тощо.

Призначення бюджету — забезпечити фінансовими ресурсами потреби економічного й соціального розвитку на основі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту в державі. Таке забезпечення має свої особливості. Фінансові ресурси, сконцентровані в бюджеті, не є основним джерелом розвитку економіки і соціальної сфери. На зазначені цілі спрямовуються насамперед власні ресурси й накопичення підприємницьких структур і населення. Кошти, сконцентровані в бюджеті, є елементом регулювання, стимулювання і гарантії фінансової системи держави. Держава впливає на розвиток економіки шляхом прямої участі чи завдяки посередницькому регулюванню. Основними

формами прямої участі є бюджетне фінансування конкретних загальнодержавних інвестиційних програм і кредитування за рахунок коштів бюджету.

Світовий досвід показує, що без належної організації бюджетних відносин відповідний обсяг бюджету сформувавши неможливо. В Україні, економіка якої базувалася на командно-адміністративних методах управління, система бюджетних відносин мала недосконалий характер. Це пов'язано з тим, що держава регламентувала зміст цих відносин без урахування інтересів виробника та населення. Такі відносини були пов'язані в першу чергу із задоволенням кон'юнктурних інтересів адміністративно-управлінського апарату в умовах функціонування єдиної загальнодержавної власності.

Реформування економіки України пов'язане з функціонуванням різних форм власності, потребує перегляду характеру і змісту бюджетних відносин. Сьогодні виникають труднощі як із формуванням основного централізованого фонду грошових коштів держави, так і з його використанням, зумовлені недосконалістю законодавства України та традиційними застарілими підходами організації бюджетних відносин. У такій ситуації командно-адміністративні методи управління повністю усунути не вдалось, а нові перебувають у процесі становлення.

6.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм

Бюджетна політика є складовою економічної політики держави та фінансової політики. *Основа бюджетної політики* — розроблення напрямів використання бюджету відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства. У процесі такого розроблення держава визначає конкретні форми, методи і види організації бюджетних відносин. Практична реалізація бюджетної політики полягає у сукупності заходів довгострокового (стратегічного) та короткострокового (тактичного) характеру, які здійснює держава через бюджетну систему. Отже, в узагальненому вигляді політика — це діяльність держави з використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Теоретична концептуалізація бюджетної політики полягає у тому, що ця політика є категорією надбудови. Вона обумовлюється економічними відносинами, економічним базисом, безпосередньо пов'язана з економікою. Співвідношенням між базисом і надбудовою визначаються відмінності і взаємозв'язок таких понять, як бюджет і бюджетна політика. Бюджет як об'єктивна економічна категорія і частина економічних відносин є елементом базису, тоді як бюджетна політика, як і політика взагалі, становить надбудову.

Бюджетні відносини є основою бюджетної політики, визначають її зміст. Ці відносини об'єктивні, не залежать від свідомості; бюджетна політика є формою свідомої діяльності людей. Отже, бюджетна політика не може змінювати зміст бюджетних відносин.

Бюджетна політика тісно пов'язана з економікою. Так, політика може впливати на економіку як позитивно, так і негативно. У зв'язку з цим держава, формуючи бюджетну політику, зобов'язана дотримуватись таких основних умов: урахування вимог всіх об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства; вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового і бюджетного розвитку; вивчення і врахування досвіду інших країн; врахування конкретного етапу розвитку суспільства, особливостей внутрішньої та міжнародної ситуації; дотримання комплексного підходу до розроблення і реалізації заходів бюджетної політики, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати тощо.

На практиці *бюджетна політика потребує правового оформлення*. Держава визначає методи, обсяги та форми формування бюджетного фонду, відображає їх у законодавчих і нормативних актах. Фінансовий апарат держави, органи місцевого самоврядування на основі чинного законодавства розробляють і видають нормативні документи, які дають можливість встановити єдині у державі правила формування і використання коштів бюджетного фонду держави. Від якості та повноти правового регулювання залежить успішність проведення бюджетної політики.

Зміст бюджетної політики полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності держави у сфері формування і використання коштів бюджетного фонду. Відповідно до змісту вітчизняною фінансовою наукою сформульовані *найважливіші завдання бюджетної політики*:

— розроблення науково обґрунтованої концепції розвитку бюджету як важливого інструменту регулювання соціально-економічних процесів. Ця концепція формується на основі вивчення потреб сучасного стану суспільного розвитку, всебічного аналізу стану розвитку економіки і соціальної сфери глобальних тенденцій соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави;

— визначення основних напрямів мобілізації й використання бюджетних ресурсів на перспективу і поточний період, виходячи зі шляхів досягнення поставлених цілей, передбачених економічною політикою, враховуючи зовнішні і внутрішні чинники, можливості зростання бюджетних ресурсів;

— здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

Завдання бюджетної політики як сукупності заходів держави щодо організації та використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку полягають у реалізації основної мети — забезпечення належного життєвого рівня населення відповідно до соціальних стандартів. Ця мета досягається шляхом оптимізації розподілу валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями, соціальними групами.

На бюджетну політику впливають внутрішні і зовнішні чинники. До зовнішніх чинників відносять залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами, експертних можливостей самих держав, її інтеграції

зі світовими економічними системами. Внутрішніми чинниками вважає стан розвитку економіки, соціальної сфери, організацію грошового обігу, більність грошової одиниці, стан розвитку кредитування тощо.

Бюджетна політика має об'єктивне і суб'єктивне начала. Об'єктивне начало полягає у тому, що ця політика функціонує у реальних економічних цесах, зумовлених об'єктивними економічними відносинами. Суб'єкт поки не може обійтися без бюджетної політики, уникнути її. Тому під час формування політики суб'єкт має детально ознайомитися з характером розподілу процесів, опанувати їхні особливості, розробити віртуальну модель політики, яка базувалася б на об'єктивних процесах. Без такої роботи практичні заходи бюджетної політики будуть неефективними або шкідливими.

Суб'єктивне начало бюджетної політики полягає у розробленні конкретних пріоритетів, напрямів, завдань і засобів реалізації бюджетних відносин на практиці. Об'єктивне та суб'єктивне начала є, з одного боку, важливими складовими єдиної бюджетної політики, а з іншого — постійними елементами, перший з яких функціонує у базисі, а другий — у будові. Ігнорування цих складових може мати негативні наслідки як для суб'єкта, так і для суспільства в цілому.

Залежно від періоду і характеру завдань, що вирішуються, бюджетна політика ділять на бюджетну стратегію та бюджетну тактику.

Бюджетна стратегія — це тривалий курс бюджетної політики, розроблений на перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Такий курс передбачає прогнозування тенденцій розвитку бюджетного механізму, формування концепції управління і використання бюджетних ресурсів, окреслення принципів організації бюджетних відносин. Отже, *бюджетна стратегія* — *цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань та пріоритетів тривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на тривалу перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією.* Бюджетна стратегія має бути складовою економічної стратегії і пов'язана з політичною, соціальною, гуманітарною, військовою та іншими стратегіями держави.

Метою стратегії має бути забезпечення відповідних цілей держави, незалежно від втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. В іншому випадку стратегія може бути зведена до конкретного плану дій або послідовності виконання, що не дасть можливості такий документ назвати стратегією.

Розроблення бюджетної стратегії — складний творчий процес. Він повинен включати такі складові: можливість бюджетної системи (визначення її спроможності завдань і відповідності наявних ресурсів); врахування та встановлення особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків між елементами системи; визначення значення дійсних причинно-наслідкових зв'язків і резервів); визначення потенціальних загроз здійсненню бюджетної стратегії та її об'єктивних обмежень.

Якщо бюджетна стратегія пов'язана з вирішенням перспективних завдань, то бюджетна тактика охоплює переважно поточні питання і спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасної зміни способів організації бюджетних взаємовідносин, переорієнтації бюджетного механізму, перерозподілу фінансових ресурсів.

Бюджетна тактика — форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних бюджетних взаємовідносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії. Головною функціональною характеристикою та критеріальною ознакою тактики є саме адаптивність. Межі та орієнтири такої адаптивності задаються стратегією.

Якщо стратегія формується, як правило, під впливом політичних та ідеологічних засад, то тактика безпосередньо залежить від дій держави і може мати самостійний характер. У такому випадку тактика гальмує бюджетну стратегію або обмежує її, спричинює неузгодженість у діях окремих інститутів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування.

Тактичні дії держави відображаються у бюджетному законодавстві, нормативних актах Кабінету Міністрів України, інших органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, щорічних бюджетах, бюджетних програмах (короткострокових). Такі нормативні акти й документи конкретизують зміст бюджетної політики та механізм її реалізації. Тактичні дії мають бути гнучкими відповідно до зміни поточних соціально-економічних умов і завдань.

У цілому бюджетна стратегія в діалектичній єдності з бюджетною тактикою становить бюджетну політику держави. Таким чином, *бюджетна політика держави* — діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів.

Реалізація бюджетної політики, успішне її впровадження у життя забезпечується за допомогою бюджетного механізму. Бюджетний механізм є найдинамічнішою частиною бюджетної політики.

Формування бюджетного механізму здійснюється державою відповідно до бюджетної стратегії. Зміни окремих елементів механізму відбуваються у зв'язку з вирішенням різноманітних тактичних завдань, тому бюджетний механізм чутливо реагує на всі особливості становища в економіці і соціальній сфері. Відповідно до основних положень бюджетної політики за допомогою бюджетного механізму здійснюються широкомасштабні розподіл і перерозподіл ВВП.

У цілому бюджетний механізм можна розглядати як систему встановлених державою форм і методів організації бюджетних відносин. Він є зовнішньою оболонкою бюджету, що виявляється у бюджетній практиці. У практичному плані бюджетний механізм — це налагоджена економічна структура, яка відображає послідовність і способи дій відповідних державних органів у процесі

мобілізації і використання бюджетних коштів. Механізм мобілізації бюджетних ресурсів називають податковим механізмом. Призначення механізму використання бюджетних коштів полягає у виконанні двох найважливіших функцій — фінансового забезпечення та фінансового регулювання соціально-економічних процесів у державі.

Структура бюджетного механізму досить складна. До неї входять різні елементи, що відповідають розмаїттю бюджетних відносин. Саме множина бюджетних взаємозв'язків передбачає застосування великої кількості видів, форм, методів, важелів та інструментів їхньої організації як елементів бюджетного механізму. До структури бюджетного механізму входять різноманітні організаційні форми, форми бюджетного забезпечення, методи та інструменти бюджетного регулювання, бюджетні стимули та санкції, які можна об'єднати у відповідні підсистеми.

До таких підсистем можна віднести (рис. 6.1):

- забезпечувальні (використовуються під час прогнозування та бюджетного планування);
- оперативні (використовуються у процесі виконання бюджетів);
- ретроспективні (використовуються на кінцевих стадіях бюджетного процесу).

У структурі бюджетного механізму можна виділити такі складові: організаційні форми, форми бюджетного забезпечення, методи та інструменти бюджетного регулювання, бюджетні стимули і санкції.

До організаційних форм бюджетного механізму належать бюджетне прогнозування, бюджетне програмування, бюджетне планування, оперативне управління і бюджетний контроль.

До форм бюджетного забезпечення відносять кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, бюджетне кредитування, бюджетне субсидування, бюджетне дотування, бюджетне резервування.

Методами (важелями) бюджетного регулювання вважають податки, обов'язкові збори, неподаткові платежі, міжбюджетні трансферти, бюджетні призначення, бюджетні зобов'язання, бюджетні асигнування. До інструментів належать ставки податків, зборів, норми амортизаційних відрахувань, відсотки за кредит, бюджетні нормативи, бюджетні норми, норми витрат, тарифи тощо.

Під бюджетними стимулами і санкціями розуміють бюджетне фінансування, пільги, штрафи, пеню, бюджетні відшкодування тощо.

Формуючи бюджетний механізм, держава повинна намагатися забезпечити його найповнішу відповідність до вимог бюджетної політики того чи іншого періоду, що є запорукою повноти реалізації її мети й завдань. При цьому має зберігатися постійне прагнення до найбільш повного об'єднання бюджетного механізму, його окремих елементів з особистими та суспільними інтересами, що є запорукою ефективності.

Бюджетний механізм діє ефективно, якщо злагоджено функціонують усі його складові. Приводячи їх у дію, держава може спрямувати економічний

Рис. 6.1. Підсистеми бюджетного механізму

соціальний розвиток на своїй території відповідно до потреб її громадян. Цієї мети досягають за допомогою створення і використання централізованого фонду грошових коштів.

Бюджетний механізм відіграє визначальну роль у функціонуванні бюджетної системи України. Від належних якості та рівня організації законодавчого і нормативного забезпечення, бюджетного планування, бюджетного регулювання, бюджетного нормування, оподаткування, неподаткових методів мобілізації доходів, кошторисного фінансування, бюджетного інвестування, бюджетного резервування, міжбюджетних відносин, бюджетного контролю залежить

рівень практичної реалізації бюджетних відносин у кожній ланці бюджетної системи і якість виконання державою своїх функцій.

Аналіз функціонування бюджетного механізму і бюджетної політики України за роки її незалежності свідчить, що вони не сприяли позитивним результатам соціально-економічного розвитку. Наприклад, за цей час жоден бюджет не був своєчасно затвердженим і виконаним у повному обсязі. Бюджетне законодавство приймалося без урахування реального стану економіки. Закони, пов'язані з формуванням дохідної бази бюджету, щорічно змінювалися, що не сприяло стабілізації економічного життя в державі. У багатьох випадках прийняті закони суперечили один одному. Не розроблена ефективна методика фінансування видатків за рахунок бюджету тощо. Тому головні завдання бюджетної політики України в умовах поглиблення ринкових реформ такі:

- стимулювання інвестиційної активності, збільшення частки фонду нагромадження в національному доході;
- скорочення непродуктивних витрат бюджету та державних дотацій окремим галузям матеріального виробництва;
- зміцнення дохідної бази бюджету за рахунок удосконалення системи оподаткування і зміцнення контролю за повнотою сплати податків;
- створення системи дієвого фінансового контролю за ефективним і цілеспрямованим використанням державних видатків;
- посилення контролю за розміром державного боргу.

6.3. Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетний устрій — організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, розподіл доходів і видатків між окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, встановлення характеру взаємовідносин між бюджетами, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Бюджетний устрій України визначається державним устроєм та адміністративно-територіальним поділом України.

Бюджетна система — сукупність самостійних відокремлених взаємопов'язаних між собою ланок, у яких функціонують бюджетні відносини.

У Бюджетному кодексі України бюджетна система трактується як сукупність державного та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система як сукупність окремих ланок, юридично пов'язаних між собою, базується на загальноприйнятих принципах. В унітарних країнах бюджетна система складається з двох ланок: центрального і місцевих бюджетів. У федеративних країнах (США, Німеччина, Росія) до цих ланок додаються ще бюджети членів федерації.

У червні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Бюджетний кодекс, який визначив основні засади бюджетної системи України, її структуру, принципи

та правові аспекти функціонування. У липні 2010 р. була прийнята нова редакція цього Кодексу, в якій уточнені окремі положення, пов'язані з функціонуванням бюджетної системи. У Бюджетному кодексі проголошується, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та адміністративно-територіальними утвореннями. Бюджетна система України — сукупність державного та місцевих бюджетів (яких в Україні близько 13 тис.), побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв.

Сукупність усіх бюджетів, які входять до складу бюджетної системи України, є зведеним бюджетом України. Зведений бюджет використовується для реалізації засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Схематично структура бюджетної системи України зображена на рис. 6.2.

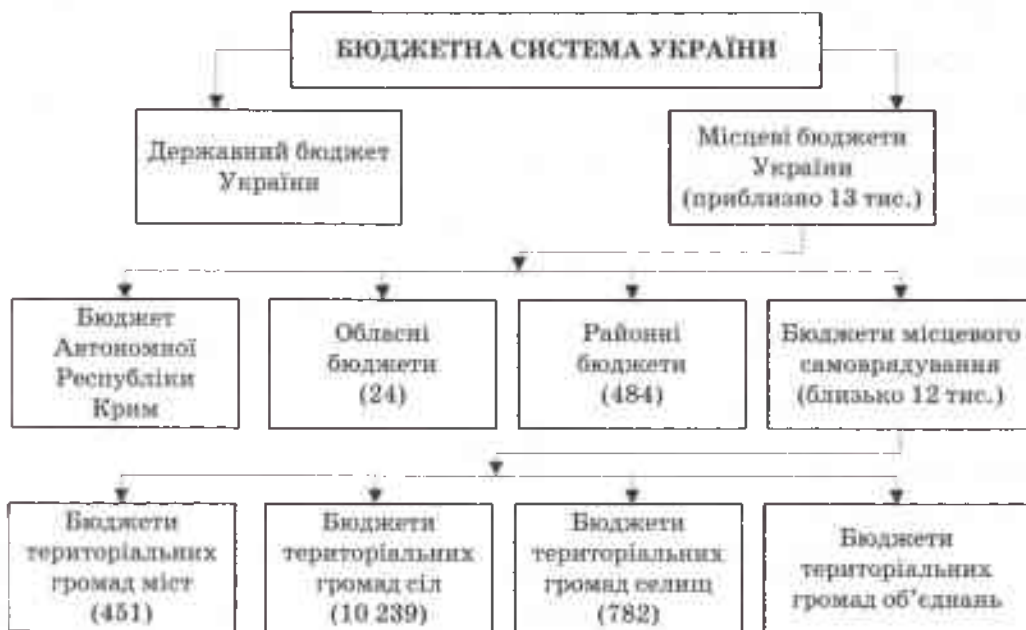

Рис. 6.2. Склад бюджетної системи України

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах.

1. *Принцип єдності.* Єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності. Акумуляція коштів бюджетів усіх рівнів на єдиному казначейському рахунку свідчить про єдність коштів у межах бюджетної системи України. Загальне визначення бю-

джетного процесу, його стадій, бюджетної класифікації, що застосовується до всіх ланок бюджетної системи, забезпечують її єдність. Матеріальний зміст цього принципу посилюється і відображається нормою ст. 92 Конституції України щодо встановлення державного бюджету, бюджетної системи України виключно законами України.

2. *Принцип збалансованості.* Повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Цей принцип деталізує одне з положень ст. 95 Конституції України, що базується на раціональному співвідношенні обсягу доходів і витрат, забезпеченні фінансування окремих функцій та завдань за рахунок фактично мобілізованих коштів від податків та інших податкових надходжень. Дотримання цього принципу створює умови для уникнення дефіциту та профіциту бюджету.

3. *Принцип самостійності.* Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання один одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно й незалежно одне від одного розглядати і затверджувати відповідні бюджети.

4. *Принцип повноти.* До складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. Цей принцип вимагає обліку та включення до бюджету всіх без винятку доходів і витрат, які мають акумулюватися на єдиному казначейському рахунку та інших бюджетних рахунках згідно з бюджетною класифікацією. Цей принцип застосовується на всіх стадіях бюджетного процесу, але не виключає і певної спеціалізації використання коштів, цільової спрямованості їх використання (згідно зі ст. 13 Бюджетного кодексу України у рамках бюджету існує спеціальний фонд).

5. *Принцип обґрунтованості.* Бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил. Формування бюджетних показників здійснюється на підставі затверджених постановою Верховною Радою України Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, а також затверджених постановою Кабінету Міністрів України Стратегічних напрямків роз

витку бюджетної системи на середньострокову перспективу, які містять найсуттєвіші обґрунтовані бюджетні показники.

6. *Принцип ефективності та результативності.* При складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути до досягнення запланованих цілей за умови залучення мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату за використання визначеного бюджетом обсягу коштів. Реалізація цього принципу спрямована на досягнення найбільш повної та своєчасної реалізації завдань держави. Його додержання дає змогу перейти до контролю за досягненням кінцевого результату при витрачанні бюджетних коштів, забезпечити їх ефективне використання, найбільш повне задоволення потреб за рахунок централізованих грошових фондів.

7. *Принцип субсидіарності.* Розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами має ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача. Цей принцип формує засади найефективнішого надання суспільних послуг безпосередньо споживачам. Децентралізація видатків у бюджетах забезпечує найбільш точне закріплення коштів відповідного бюджету за отримувачами бюджетних коштів, ефективніше виконання видаткових повноважень на місцях. Метою розмежування видатків між ланками бюджетної системи є підвищення ефективності їх використання. Однаковий рівень бюджетної забезпеченості на різних рівнях обумовлюється закріпленням відповідних доходів за ланками бюджетної системи та наданням міжбюджетних трансфертів. Утім, посилення на принцип субсидіарності не відповідає на питання, чому видатки розділено між місцевими бюджетами саме на три групи: 1) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів; 2) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України; 3) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких є в усіх регіонах України. Натомість ефективний розподіл має ґрунтуватись на законодавчому розмежуванні функціональних повноважень територіальних органів влади, чого, на жаль, не відбувається.

8. *Принцип цільового використання бюджетних коштів.* Бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями. Тобто бюджетні кошти використовуються їх розпорядниками та одержувачами для чітко визначеної мети, на яку спрямовані бюджетні видатки. За нецільове використання бюджетних коштів, бюджетні правопорушення встановлена фінансова та адміністративна відповідальність для розпорядників коштів.

9. *Принцип справедливості та неупередженості.* Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. За рахунок бюджетної системи гарантується та забезпечується однаковий доступ усіх громадян України до соціальних програм, освіти, охорони здоров'я незалежно від місця їх проживання як на стадії формування надходжень доходів відповідних бюджетів, так і при розподілі трансфертів, збалансуванні бюджетів.

10. *Принцип публічності та прозорості.* Інформація про бюджет має бути оприлюднена. Міністерство фінансів України забезпечує доступність для публікації:

- проекту закону про державний бюджет;
- закону про Державний бюджет України на відповідний період з додатками, що є його невід'ємною частиною;
- інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками кварталу та року;
- інформації про показники виконання зведеного бюджету України;
- іншої інформації про виконання Державного бюджету України.

Проект закону про державний бюджет підлягає обов'язковій публікації в газеті "Урядовий кур'єр" не пізніше ніж через сім днів після його подання Верховній Раді України. Рішення про місцевий бюджет має бути оприлюднене не пізніше ніж через 10 днів з дня його прийняття. Норми Бюджетного кодексу гарантують доступність інформації щодо кожної стадії бюджетного процесу, показників проекту бюджету, прийнятого бюджету, звіту про його виконання, проекту щодо основних напрямів бюджетної політики. Відповідними процесуальними нормами забезпечуються гарантії гласності, оприлюднення закону та рішень про бюджет, етапів підготовки та розгляду звітів про виконання бюджету тощо.

Отже, бюджетна система України включає чотири рівні, які відповідають адміністративно-територіальному поділу держави:

- 1) загальнодержавний;
- 2) Автономної Республіки Крим, обласний та міський міст державного підпорядкування (Києва і Севастополя);
- 3) міський міст обласного підпорядкування і районний;
- 4) базовий — міський міст районного підпорядкування, сільський і селищний.

Взаємозв'язок між усіма ланками бюджетної системи забезпечується за допомогою зведених бюджетів.

Склад основних ланок бюджетної системи України та їх взаємозв'язок представлено на рис. 6.3.

Найбільшим за обсягом є Державний бюджет України, за рахунок якого фінансується більше 60 % видатків усіх бюджетів (протягом 2005—2010 рр.), причому спостерігається стабільна тенденція до збільшення цієї частки.

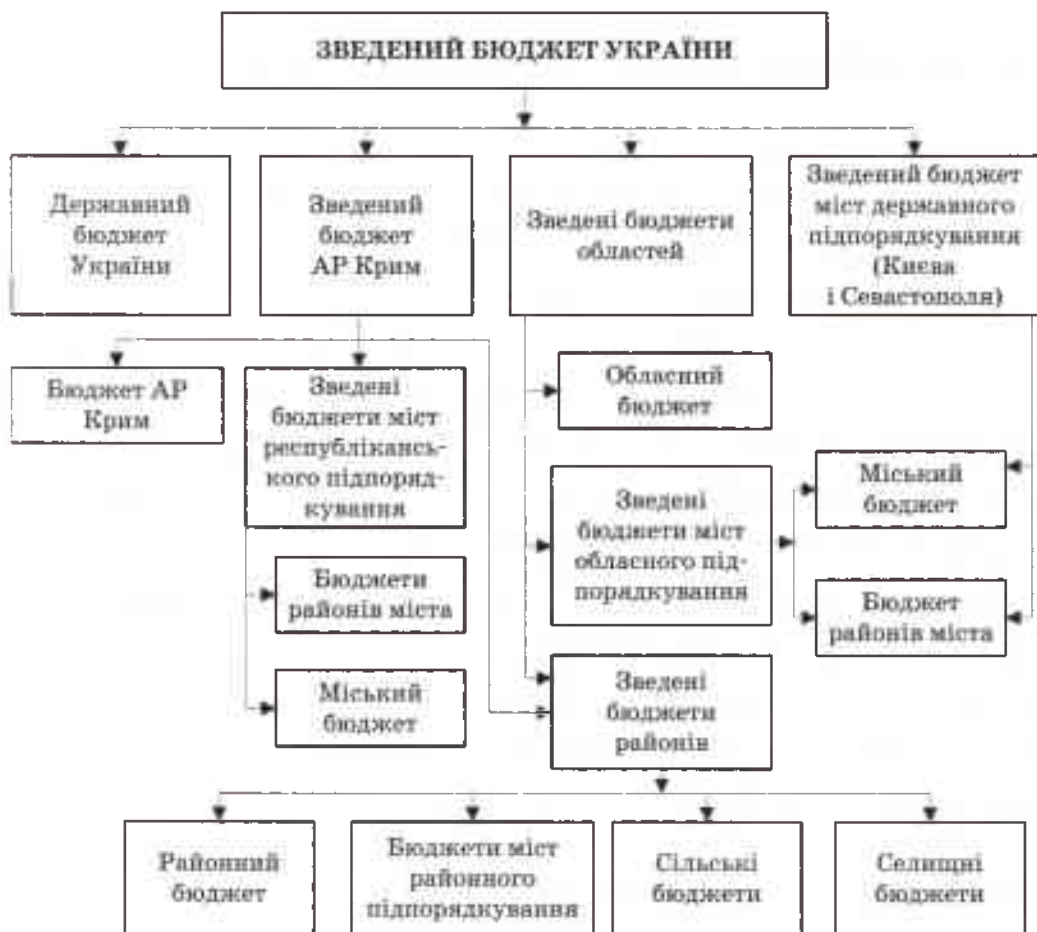

Рис. 6.3. Склад ланок бюджетної системи України та їх взаємозв'язок

Частка усіх місцевих бюджетів знижується і протягом 2005—2010 рр. становила: за бюджетом Автономної Республіки Крим, обласними, міськими (міст Києва та Севастополя) бюджетами — близько 10 %, міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного підпорядкування — близько 15, районними — близько 10, міст районного підпорядкування — близько 0,5, селищними — близько 0,6, сільськими бюджетами — близько 2 %.

6.4. Економічна сутність і склад доходів бюджету

Доходи бюджету держави, їхній зміст доцільно розглядати з використанням тих самих підходів, що й зміст бюджету. Як об'єктивна економічна категорія бюджет держави відображає такі грошові відносини, які пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування та використання основного централізованого фонду грошових коштів держави. Отже, бюджетні відносини охоплюють, з одного боку, процес формування основного централізованого фонду грошових коштів держави, а з іншого — процес використання коштів цього фонду. У першому випадку бюджетні відносини виступають у вигляді доходів, у другому — у вигляді видатків.

Отже, *дохід бюджету* — об'єктивне економічне явище, пов'язане з сукупністю економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого фонду грошових коштів держави. За своєю сутністю доходи бюджету, з одного боку, є результатом розподільчих процесів, а з іншого — об'єктом подальшого розподілу на окремі цільові фонди відповідно до функцій держави.

Форми і методи мобілізації грошових коштів до бюджету залежать від умов і методів господарювання, завдань, які вирішує суспільство на конкретному етапі свого розвитку, стану економіки та інших чинників. У процесі мобілізації держава може використовувати як загальні методи, властиві всім суб'єктам фінансових відносин, так і специфічні (табл. 6.1).

Таблиця 6.1. Методи формування доходів бюджету

№ з/п	Метод	Вид доходів	Джерело
1	Продуктивна діяльність: — підприємницька; — державні послуги	— Частина прибутку державних підприємств; — державне мито; — компенсаційні доходи	ВВП ВВП ВВП
2	Від майна і майнових прав	— Постійні (від здавання в оренду і корпоративних прав держави); — разові (від реалізації майна)	ВВП національне багатство
3	Від державних угідь	— Платежі за ресурси; — концесії	Національне багатство
4	Податковий	Податки	ВВП, зовнішні
5	Позиковий	— Внутрішні позики; — зовнішні позики	ВВП зовнішні
6	Емісійний	Емісійний дохід	—

Загальними методами вважаються мобілізація доходів від продуктивної діяльності, від майна та державних угідь, запозичення. До спеціальних методів належать податковий та емісійний.

Отже, *доходи бюджету* — це частка централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування основного централізованого фонду грошових коштів і надходять у розпорядження органів державної влади та управління. Доходи бюджету відображають економічні відносини держави з підприємствами, установами, організаціями, фізичними особами, які виникають у процесі стягнення бюджетних платежів. Вони є фінансовою базою діяльності держави. Їх склад, форми мобілізації залежать від системи і методів господарювання, а також від економічних завдань, які вирішує суспільство у певний період. Доходи бюджету утворюються за рахунок надходжень на безповоротній основі, справляння яких передбачене законодавством України.

Доходи бюджету доцільно розглядати як істотний фактор, що здійснює вплив на сукупне споживання та заощадження через рівень дохідності різних видів економічної діяльності. Високий рівень вилучення коштів у підприємств і населення призводить до зменшення підприємницької активності, сукупного попиту, що відповідно впливає на зменшення обсягів виробленої продукції і, зрештою, призводить до зменшення обсягу новоствореної вартості та, відповідно, до зменшення надходжень до бюджетів. У дохідній частині бюджету зосереджується та частина вартості валового внутрішнього продукту, яка у процесі розподілу й перерозподілу доходів і нагромаджень може бути спрямована на розвиток економіки держави, соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, потреби оборони, управління. Основним джерелом формування фінансових ресурсів, акумульованих у державному бюджеті, є податки, суть яких у першу чергу полягає у примусовому відчуженні державою частини новоствореної вартості. Основне джерело доходів — ВВП, який створюється працею фізичних осіб та діяльністю суб'єктів господарювання у виробничій сфері. Складову доходів становить чистий дохід державного сектору господарства, який є власністю самої держави.

Відповідно до Бюджетного кодексу України доцільно розрізняти такі кошти бюджетів:

— доходи бюджету — податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за адміністративні послуги, власні надходження бюджетних установ);

— надходження бюджету — доходи бюджету, повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу / пред'явлення цінних паперів;

— кошик доходів державного бюджету для надання міжбюджетних трансфертів — доходи загального фонду державного бюджету, за рахунок яких здійснюється перерахування дотації вирівнювання місцевим бюджетам;

— кошик доходів місцевих бюджетів — доходи загального фонду, закріплені цим Кодексом на постійній основі за місцевими бюджетами, що враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Доходи бюджету можна класифікувати за різними ознаками відповідно до вимог чинного законодавства (рис. 6.4).

За групами доходи бюджету поділяють на: податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти.

Податкові надходження — передбачені податковими законами України загальнодержавні і місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі. *Неподатковими надходженнями* є: доходи від власності та підприємницької діяльності; плата за адміністративні послуги; інші неподаткові надходження. *Доходи від операцій з капіталом* становлять незначну частку доходів державного бюджету (приблизно 1 %). *Міжбюджетні трансферти* — кошти, одержані від інших органів державної влади і місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Кожну групу поділяють на окремі підгрупи та види.

1. Податкові надходження.

Податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості: податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб.

Податки на власність: податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів.

Збори та плата за спеціальне використання природних ресурсів: збір спеціальне використання лісових ресурсів; збір за спеціальне використання води; плата за користування надрами; плата за землю; плата за використання інших ресурсів.

Внутрішні податки на товари та послуги: податок на додану вартість; цизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції); цизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції); податки на окремі категорії послуг.

Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції: ввізне мито; вивізне мито; інші надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Рентна плата, збори на паливно-енергетичні ресурси: рентна плата; збір вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію; збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ.

Місцеві податки і збори: податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; збір за місця паркування транспортних засобів; туристичний збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності; єдиний готок.

<i>За відношенням до бюджетної системи</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Доходи, які зараховуються до державного бюджету; — доходи, які зараховуються до місцевих бюджетів; — змішані доходи, одна частина яких надходить у державний бюджет, а інша — у місцеві бюджети
<i>За групами і видами</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Податкові надходження; — неподаткові надходження; — доходи від операцій з капіталом; — міжбюджетні трансферти
<i>За призначенням територіального формування джерел</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Власні доходи; — закріплені доходи бюджетів; — регулюючі доходи бюджетів
<i>За відношенням до джерел сплати</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Доходи, джерелом яких є ціна товарів (робіт, послуг); — доходи, джерелом яких є прибуток чи дохід; — доходи, джерелом яких є собівартість продукції
<i>За методами стягнення</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Прямі податки; — непрямі податки
<i>Залежно від методів акумулювання грошових ресурсів</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Від продуктивної діяльності; — від майна, майнових прав і державних утіль; — податковий; — позиковий; — емісійний
<i>За відношенням до суб'єкта оподаткування</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Податки, які сплачують юридичні особи; — податки, які сплачують фізичні особи
<i>За змістом</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Доходи загального фонду; — доходи спеціального фонду
<i>За значенням</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Державні; — місцеві
<i>За періодичністю зарахування</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Систематичні; — разові
<i>За повнотою зарахування до бюджету</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Доходи, які зараховуються повністю; — доходи, які зараховуються частково

Рис. 6.4. Класифікаційне групування доходів бюджету

Інші податки та збори: екологічний податок; фіксований сільськогосподарський податок; збір за забруднення навколишнього природного середовища; збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства тощо.

2. Неподаткові надходження.

Доходи від власності та підприємницької діяльності: частина прибутку (доходу), дивіденди, нараховані на акції підприємств державної форми власності; кошти, що переходять до Національного банку України; відрахування коштів, отриманих від проведення державних грошових лотерей; плата за розміщення тимчасово вільних коштів державного та місцевих бюджетів тощо.

Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності: плата за ліцензії; плата за утримання дітей у школах-інтернатах; виконавчий збір; державне мито; митні збори тощо.

Інші неподаткові надходження: кошти від реалізації майна, конфіскованого за рішенням суду; плата за адміністративні послуги; надходження сум кредиторської та депонентської заборгованості підприємств, організацій та установ, щодо яких минув строк позовної давності; надходження коштів від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, іншого майна Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань тощо.

Власні надходження бюджетних установ: надходження від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством; інші джерела власних надходжень.

3. Доходи від операцій з капіталом: надходження від продажу основного капіталу; надходження від реалізації державних запасів товарів; кошти від продажу землі і нематеріальних активів; податки на фінансові операції та операції з капіталом.

4. Офіційні трансферти: від органів державного управління (кошти, що надходять з інших бюджетів, дотації, субвенції); від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій.

З метою збалансування бюджетів та забезпечення принципу самостійності кожної ланки бюджетної системи усі доходи розподіляються між відповідними видами бюджетів. У процесі такого розмежування мають вирішуватися завдання забезпечення:

- збалансованості кожного бюджету;
- рівномірності надходжень коштів протягом бюджетного року до всіх бюджетів.

В основі розмежування доходів між ланками бюджетної системи мають бути такі основні принципи:

- *територіальний* — на чий адміністративній території перебуває платник, у той бюджет будуть спрямовуватися як доходи сплачувані ним платежі;
- *відомчий* — зарахування у відповідний бюджет надходжень від суб'єктів відносин за рівнем підпорядкованості;

— *значимості* — зарахування доходів здійснюється у той бюджет, якого значення цей платіж і хто його встановив.

Стратегія формування доходів бюджетів держави визначається Бюджетним кодексом України, який має відповідати соціально-економічній доктрині держави. До доходів Державного бюджету України належать податкові надходження; неподаткові надходження; доходи від операцій з капіталом; трансферти.

До доходів загального фонду Державного бюджету України належать:

- податок на прибуток підприємств;
- 50 % збору за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування;
- 50 % збору за спеціальне використання води (крім збору за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення);
- 50 % плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім плати за користування надрами в межах континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, яка зараховується до загального фонду державного бюджету в повному обсязі);
- 50 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на території міста Києва;
- податок на додану вартість (крім податку, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);
- акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції) (крім акцизного податку, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);
- акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції) (крім акцизного податку, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);
- плата за ліцензії на певні види господарської діяльності;
- ввізне мито (крім мита, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);
- вивізне мито;
- кошти, отримані за вчинення консульських дій на території України, а також кошти, отримані за вчинення консульських дій за межами України (крім частини коштів, що зараховуються до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);
- частина чистого прибутку (доходу) державних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до державного бюджету відповідно до закону, та дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна власність;
- кошти, що перераховуються Національним банком України відповідно до Закону України "Про Національний банк України";
- відрахування коштів, отриманих від проведення державних грошових лотерей;

— плата за розміщення тимчасово вільних коштів державного бюджету (крім коштів, отриманих вищими та професійно-технічними навчальними закладами від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надане відповідне право);

— кошти, отримані закордонними дипломатичними установами України як плата за розміщення належних їм бюджетних коштів на поточних рахунках іноземних банків;

— рентна плата за нафту, природний газ, газовий конденсат, що видобуваються в Україні;

— рентна плата за транзитне транспортування трубопроводами природного газу територією України (якщо інше не встановлено законом про Державний бюджет України);

— рентна плата за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України;

— рентна плата за транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України;

— збір у вигляді цільової надбавки до чинного тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками (якщо інше не встановлено законом про Державний бюджет України);

— збір у вигляді цільової надбавки до чинного тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності (якщо інше не встановлено законом про Державний бюджет України);

— кошти від санкцій (штрафи, пеня тощо), що застосовуються відповідно до закону;

— виконавчий збір, стягнутий органами державної виконавчої служби (крім частини збору, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);

— надходження від орендної плати за користування цілісним майновим комплексом та іншим державним майном (крім частини орендної плати за користування майном, що належить бюджетним установам, які утримуються за рахунок державного бюджету, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);

— державне мито в частині, що відповідно до закону зараховується до державного бюджету;

— єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;

— плата за митне оформлення товарів і транспортних засобів поза місцем розташування митних органів або поза робочим часом, установленим для митних органів;

— концесійні платежі щодо об'єктів державної власності (крім платежів, що зараховуються до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);

— кошти від реалізації майна, конфіскованого за рішенням суду; скарбів, які є пам'ятками історії та культури; майна, одержаного державою в порядку спадкування чи дарування;

— відрахування від суми коштів, витрачених на рекламу тютюнових виробів та/або алкогольних напоїв у межах України;

— збір за видачу спеціальних дозволів на користування надрами та кошти від продажу таких дозволів;

— плата за виділення номерного ресурсу;

— плата за державну реєстрацію джерел іонізуючого випромінювання (реєстраційний збір);

— збір за користування радіочастотним ресурсом України;

— надходження до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях (крім частини надходжень, що зараховуються до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);

— кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівель забезпечення їх пропозиції конкурсних торгів, які не підлягають поверненню цим учасникам, у випадках, передбачених Законом України "Про здійснення державних закупівель", в частині здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;

— кошти, отримані від учасника — переможця процедури закупівлі під час укладання договору про закупівлю як забезпечення виконання цього договору, які не підлягають поверненню учаснику-переможцю, в частині здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;

— плата за подання скарги до органу оскарження відповідно до ст. 18 Закону України "Про здійснення державних закупівель";

— портовий (адміністративний) збір (крім частини збору, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);

— плата за надання державних гарантій та користування кредитами (пози- ками), залученими державою;

— плата за користування кредитом з державного бюджету (крім плати, що зараховується до спеціального фонду згідно із законом про Державний бюджет України);

— кошти від реалізації дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, отримані державною установою, уповноваженою на здійснення операцій з дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням;

— 80 % коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок державного бюджету, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50 % коштів, отриманих цими підприємствами, установами та організаціями за здане у вигляді брухту і відходів срібло;

— 10 % коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності до роз-

межування земель державної та комунальної власності (крім земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності, на яких розташовані об'єкти, що підлягають приватизації); коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, прав на них, що перебувають у державній власності, на яких розташовані об'єкти, що підлягають приватизації; коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності після розмежування земель державної та комунальної власності (якщо інше не встановлено законом про Державний бюджет України).

— кошти, отримані від секретаріату ООН, ОБСЄ або іншої регіональної організації за участь українського контингенту Збройних Сил України у миротворчих операціях;

— кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів;

— інші доходи, які у встановленому порядку зараховуються до загального фонду державного бюджету.

Склад доходів спеціального фонду Державного бюджету України щорічно визначається законом про Державний бюджет України з урахуванням Бюджетного кодексу України.

Закон про Державний бюджет України у виняткових випадках може зберігати на відповідний бюджетний період окремі види доходів загального фонду Державного бюджету України (або їх частину) до спеціального фонду Державного бюджету України.

Доходи місцевих бюджетів становлять основу фінансів місцевого самоврядування. За своїм змістом доходи бюджетів локального рівня формують процесі суспільного відтворення і мобілізуються органами місцевої влади доходи відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Вони є підставою державних доходів і поділяються відповідно до ланок бюджетної системи зокрема, на доходи:

- бюджету Автономної Республіки Крим;
- обласних бюджетів;
- бюджетів міст Києва та Севастополя;
- районних бюджетів;
- бюджетів міст обласного підпорядкування;
- бюджетів місцевого самоврядування.

Доходи місцевих бюджетів згідно з чинним законодавством поділяються на доходи місцевих бюджетів, які враховуються при визначенні офіційних трансфертів (закріплені), та на доходи, які не враховуються при визначенні офіційних трансфертів (власні). Поділ доходів на ті, що враховуються, і ті, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, створює стимул місцевого самоврядування до нарощування обсягу фінансових надходжень, що допоможе місцевим органам влади фінансувати надання послуг, за які вони відповідають.

Доходи місцевих бюджетів зараховуються до спеціального та загального фондів. Загальний фонд акумулює кошти, які мають загальнодержавний характер і в подальшому перерозподіляються. У спеціальному фонді зосереджуються кошти бюджетних установ, у тому числі спеціальні державні цільові фонди, які не підлягають перерозподілу і використовуються за цільовим призначенням.

До доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать:

- податок на доходи фізичних осіб;
- 50 % збору за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
- 50 % збору за спеціальне використання води (крім збору за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя користувачами води за місцем її забору;
- 50 % плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім плати за користування надрами в межах континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
- плата за використання інших природних ресурсів, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
- плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних місцевих рад;
- плата за ліцензії та сертифікати, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами, які здійснюють діяльність на території міст Києва та Севастополя;
- плата за ліцензії на виробництво спирту етилового, кон'ячного і плодового, спирту етилового ректифікованого виноградного, спирту етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами, які здійснюють діяльність на території міст Києва та Севастополя;
- плата за ліцензії на право експорту, імпорту та оптової торгівлі спиртом етиловим, кон'ячним та плодовим, спиртом етиловим ректифікованим виноградним, спиртом етиловим ректифікованим плодовим, спиртом-сирцем виноградним, спиртом-сирцем плодовим, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами, які здійснюють діяльність на території міст Києва та Севастополя;
- плата за ліцензії на право експорту, імпорту алкогольних напоїв та тютюнових виробів, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами, які здійснюють діяльність на території міст Києва та Севастополя;

— плата за державну реєстрацію (крім реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;

— реєстраційний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців, що справляється виконавчими органами відповідних місцевих рад;

— плата за ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями і тютюновими виробами, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами, які здійснюють діяльність на території міст Києва та Севастополя;

— плата за ліцензії на право роздрібною торгівлі алкогольними напоями і тютюновими виробами, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами, які здійснюють діяльність на території міст Києва та Севастополя;

— державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам.

До доходів загального фонду місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать:

— фіксований податок, що зараховується до місцевих бюджетів;

— податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності;

— плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення; плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з добуванням корисних копалин; збір за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення; збір за спеціальне використання лісових ресурсів (крім збору за спеціальне використання лісових ресурсів в частині деревини заготовленої в порядку рубок головного користування);

— плата за землю, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

— місцеві податки і збори (крім єдиного податку), що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування, включаючи податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності (крім збору в частині провадження торговельної діяльності нафтопродуктами, скрапленим та стиснутим газом на стаціонарних логабаритних і пересувних автозаправних станціях, заправних пунктах);

— фіксований сільськогосподарський податок у частині, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

— частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до бюджету, у порядку, визначеному Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідними місцевими радами;

— плата за розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів коштів, отриманих вищими та професійно-технічними навчальними закладами від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право);

- штрафні санкції за порушення законодавства про патентування;
 - адміністративні штрафи, що накладаються місцевими органами виконавчої влади та виконавчими органами місцевих рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;
 - штрафні санкції внаслідок невиконання укладених розпорядником бюджетних коштів договорів з суб'єктами господарювання на придбання товарів, робіт і послуг за рахунок коштів місцевих бюджетів;
 - надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності;
 - плата за надані в оренду водні об'єкти місцевого значення;
 - концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності;
 - кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівель забезпечення їх пропозиції конкурсних торгів, які не підлягають поверненню цим учасникам, у випадках, передбачених Законом України "Про здійснення державних закупівель", в частині здійснення закупівель за рахунок коштів місцевих бюджетів;
 - кошти, отримані від учасника — переможця процедури закупівлі під час укладання договору про закупівлю як забезпечення виконання цього договору, які не підлягають поверненню учаснику-переможцю, в частині здійснення закупівель за рахунок коштів місцевих бюджетів;
 - 80 % коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок місцевих бюджетів, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50 % коштів, отриманих цими підприємствами, установами та організаціями за здане у вигляді брухту і відходів срібло;
 - кошти від реалізації безхазяйного майна (у тому числі такого, від якого відмовився власник або отримувач), знахідок, спадкового майна (у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття), майна, одержаного територіальною громадою в порядку спадкування чи дарування, а також валютних цінностей і грошових коштів, власники яких не відомі;
 - інші доходи загального фонду місцевих бюджетів, що визначаються законом про Державний бюджет України.
- До надходжень спеціального фонду місцевих бюджетів належать:
- надходження бюджету розвитку місцевих бюджетів;
 - збір за першу реєстрацію транспортного засобу, що зараховується у розмірі: 30 % — до бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів та 70 % — до бюджету міста Сімферополя і бюджетів міст — обласних центрів у разі реєстрації транспортних засобів на території цих міст; 50 % — до бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів та 50 % — до міських, селищних і сільських бюджетів у разі реєстрації транспортних засобів на відповідній території; 60 % — до бюджету міста Києва і 40 % — до обласного бюджету Київської області у разі реєстрації транспортних засобів у місті Києві;

100 % — до бюджету міста Севастополя у разі реєстрації транспортних засобів у місті Севастополі;

— збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності в частині провадження торговельної діяльності нафтопродуктами, скрапленням та стиснутим газом на стаціонарних, малогабаритних і пересувних автозаправних станціях, заправних пунктах;

— кошти від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, що зараховуються у розмірі: 100 % — до бюджетів міст Києва та Севастополя, 25 % — до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів, 75 % — до бюджетів міст республіканського Автономно Республіки Крим та обласного значення, 15 % — до районних бюджетів 60 % — до бюджетів міст районного значення, селищ і сіл;

— концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності (які мають цільове спрямування згідно із законом);

— 70 % грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності, у тому числі: до сільських, селищних, міських бюджетів — 50 %, обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим — 20 %, бюджетів міст Києва та Севастополя — 70 %;

— відрахування 10 % вартості питної води суб'єктами підприємницької діяльності, які здійснюють реалізацію питної води через системи централізованого водопостачання з відхиленням від відповідних стандартів, що зараховуються до бюджетів міст, селищ та сіл;

— власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок відповідного місцевого бюджету;

— 70 % збору за забруднення навколишнього природного середовища (кількість збору, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи і накопичені) та тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробників у тому числі: до сільських, селищних, міських бюджетів — 50 %, обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим — 20 %, бюджетів міст Севастополя та Севастополя — 70 %;

— цільові та добровільні внески підприємств, установ, організацій та громадян до республіканського Автономної Республіки Крим та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища;

— надходження до цільових фондів, утворених Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими радами;

— повернення кредитів, наданих з місцевих бюджетів індивідуальним підприємцям та фізичним особам;

— повернення кредитів, наданих з місцевих бюджетів молодим сім'ям, самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) та придбання житла, а також пеня і відсотки за користування ними;

— інші надходження, визначені законом про Державний бюджет України.

Бюджет розвитку місцевих бюджетів є складовою спеціального фонду місцевих бюджетів і призначений для проведення інвестиційної та інноваційної діяльності. Надходження до бюджету розвитку місцевих бюджетів включають: кошти від відчуження майна, яке знаходиться у комунальній власності, у тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення; надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади; кошти від повернення позик, які надавалися з відповідного бюджету та відсотки, сплачені за користування ними; кошти, які передаються з іншої частини місцевого бюджету за рішенням відповідної ради; запозичення, здійснені у порядку, визначеному Бюджетним кодексом та іншими законами України; субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проектів.

Власними вважаються доходи, які, за чинним законодавством, належать до місцевих податків і зборів, а також виникають внаслідок рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування. Закріпленими є доходи, які на стабільній основі повністю передаються до місцевих бюджетів. Звичайно, за своєю природою закріплені доходи — загальнодержавні податки, збори та інші обов'язкові платежі. Закріплені доходи місцевих бюджетів становлять основу для визначення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на розміри бюджетних трансфертів, які надаються місцевим бюджетам з Державного бюджету України.

В умовах функціонування ринкової економіки у системі формування доходів бюджетів держави провідною і основною стає податкова форма фінансових взаємовідносин держави та її суб'єктів. На сьогодні податки забезпечують близько 80 % всіх доходів зведеного бюджету України.

Планування доходів бюджету здійснюється за допомогою таких методів: прямого розрахунку, нормативного, аналітичного, екстраполяції. Основою кожного з цих методів є економічний аналіз, завдяки якому визначається рівень виконання бюджетних показників за минулі періоди та чинники, що впливали на них. *Метод прямого розрахунку* полягає у здійсненні детальних планових розрахунків кожного елемента доходів бюджету. Планування ведеться за алгоритмом, який відображає формування цього показника. Наприклад, планування акцизного податку передбачає здійснення розрахунків за кожним видом підакцизних товарів. Метод прямого розрахунку досить трудомісткий, потребує значного інформаційного забезпечення, але саме він є найнадійнішим і найдостовірнішим. Як правило, саме цей метод використовується під час планування проекту бюджету на один рік. *Нормативний метод* передбачає планування окремих показників на основі встановлених нормативів. Однак використання лише одного цього методу не є досконалим, оскільки встановлені нормативи потребують постійного перегляду й уточнення. Сутність *аналітичного методу* полягає в тому, що визначається не загальна величина певного показника, а його зміна в плановому періоді під впливом певних факторів порівняно з базовим періодом. Такий метод має порівняно точний ха-

ракти і не потребує значних затрат часу. *Метод екстраполяції* ґрунтується на визначенні бюджетних показників на основі встановлення стійкої динаміки їх розвитку. Розрахунок бюджетних показників здійснюється на основі досягнутого рівня у попередньому періоді і його коригування на стабільний розвиток країни. У процесі щорічного бюджетного планування екстраполяції використовують як допоміжний засіб для попередніх розрахунків, оскільки цей метод має багато недоліків. По-перше, він не дає змоги врахувати можливість значного збільшення чи зменшення бюджетних доходів, різне зростання чи зменшення виробничих показників, зміни у податковому законодавстві. По-друге, він негативно впливає на економічне використання бюджетних коштів, оскільки їх планування здійснюється з огляду на досягнутий у попередньому році рівень. Окрім цього в процесі планування доходів широко використовуються економіко-математичні методи.

6.5. Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація

Видатки бюджету відіграють провідну роль у фінансовому забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства. На обсяги, склад і структуру видатків впливають обсяги і характер функцій держави, адже в умовах варно-грошових відносин будь-яка держава повноцінно зможе виконувати свої функції, маючи для цього необхідну суму бюджетних ресурсів.

Відповідно до Бюджетного кодексу України видатки бюджету — це кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. Поняття “видатки” у кодексі розкривається за допомогою витрат, а витрати — за допомогою видатків, зокрема підкреслюється, що витрати бюджету — це видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення зобов'язань та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

На перший погляд, видатки і витрати характеризують одні й ті самі процеси. Однак насправді між видатками й витратами є суттєві відмінності.

Термін “видатки” використовується для найменування тих розподілів грошових відносин, які пов'язані з використанням централізованого грошового фонду держави. Вони здійснюються на стадії розподілу ВВП, характеризуються одностороннім рухом грошових коштів ($G \rightarrow T$) і не обмінюються на відповідні валенти. Суб'єкт відносин виділяє видатки (видає гроші зі свого фонду) для їхнього подальшого використання без одночасного отримання еквівалентної вартості товарів чи послуг.

На відміну від видатків бюджету, витрати здійснюються відповідно суб'єктами на стадії обміну, характеризуються двостороннім рухом грошових коштів ($G \rightarrow T$), тобто обмінюються на необхідний еквівалент вартості товарів чи послуг. Крім цього, витрати є елементом формування собівартості продукції та послуг, що виділяються і реалізуються розпорядниками бюджетних коштів.

Тому проведення витрат виходить за межі сфери бюджетних відносин і стосується кінцевого використання бюджетних ресурсів держави. Отже, видатки бюджету за певних умов перетворюються на витрати (виплата зарплати, оплата вартості товарно-матеріальних цінностей, комунальних послуг тощо). Однак окремі видатки можуть не набувати форм витрат, а виділені бюджетні кошти продовжуватимуть свій рух (виплата стипендій, соціальних допомог, погашення позик тощо). У цілому зв'язок видатків бюджету із витратами наведено на рис. 6.5, де зображено рух бюджетних коштів у процесі здійснення видатків від держави до розпорядників бюджетних коштів. Отже, розпорядники бюджетних коштів є суб'єктами бюджетних відносин, через яких забезпечується виконання видаткової частини бюджету. *Розпорядниками бюджетних коштів* є керівники бюджетних установ, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків бюджету. За обсягами наданих прав розпорядники бюджетних коштів поділяються на головних і розпорядників нижчого рівня (другого, третього ступенів). *Головними розпорядниками бюджетних коштів* виступають керівники міністерств, відомств, центральних установ, управлінь та відділів місцевих державних адміністрацій і виконавчих комітетів місцевих рад. *Розпорядниками коштів другого ступеня* є керівники установ, які підпорядковуються головному розпоряднику й одночасно мають у своєму підпорядкуванні керівників нижчого рівня. *Розпорядниками коштів третього ступеня* є керівники низових ланок, бюджетних установ базового рівня, які не мають у підпорядкуванні суб'єктів господарювання нижчого рівня.

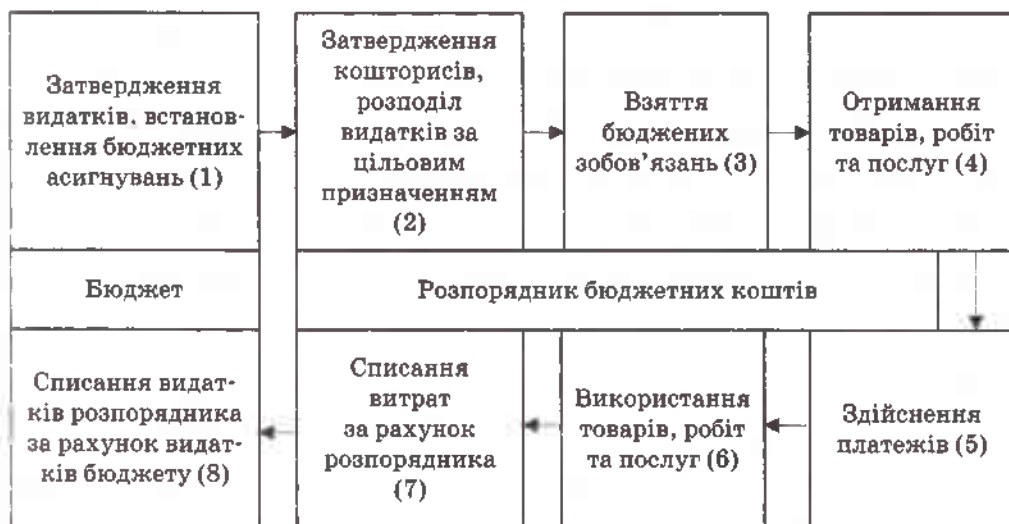

Рис. 6.5. Взаємозв'язок між видатками бюджетів і витратами розпорядників бюджетних коштів

Наведена схема наочно характеризує рух бюджетних коштів у процесі виконання видаткової частини бюджету, завершуючи його списанням видатків. Так, видатками бюджету будуть вважатися кошти, затверджені у бюджеті відповідним правовим актом, встановлені обсяги бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на основі затвердженого бюджетного розпису (1), а також видатки розпорядника бюджетних коштів, затверджені у кошторисі (2). Процес використання бюджетних коштів на виконання бюджетних програм (3, 4, 5, 6) слід вважати витратами, які списуються за рахунок видатків розпорядника бюджетних коштів (7). Після закінчення звітного періоду видатки за кошторисом розпорядника бюджетних коштів списуються на видатки бюджету. Така схема є спрощеною, оскільки у процесі виконання бюджету беруть участь розпорядники коштів різних рівнів, однак вона дає можливість визначити межі використання термінів “видатки бюджету” та “витрати”, прослідкувати логічний взаємозв’язок між ними.

У процесі розкриття сутності видатків доцільно виходити з позицій, що бюджетні видатки мають певний економічний зміст, зумовлений суспільним способом виробництва, природою та функціями держави, відіграють вирішальну роль у задоволенні потреб соціально-економічного розвитку країни.

Розподільчі процеси, пов’язані з видатками бюджетів, характеризуються різноманітністю та взаємозв’язком. Вони охоплюють розмаїття відносин з приводу розподілу й використання коштів бюджетного фонду держави і відображають напрями розподілу бюджетних ресурсів держави. В основі такого розподілу лежать функції держави, їх обсяг і характер, визначені Конституцією України. Причому є тісний діалектичний взаємозв’язок між видатками бюджетів і функціями держави, який полягає у тому, що збільшення функцій зумовлює збільшення видатків, і навпаки. Функції держави є визначальним чинником, який впливає на обсяги видатків бюджетів та їх розподіл і використання, адже без достатнього рівня бюджетних ресурсів такі функції якісно виконати неможливо. Тому в теорії і на практиці під час складання бюджету, визначення його параметрів держава зобов’язана виходити не з обсягів доходів, а з потреби у видатках. Це підтверджується світовим історичним досвідом та фінансовою наукою.

У процесі використання коштів бюджетного фонду держава вступає у відносини:

- з підприємствами, організаціями та установами з приводу їхнього фінансування;
- фізичними особами, громадянами країни з приводу виплат, пов’язаних із соціальними гарантіями;
- юридичними і фізичними особами, іноземними державами, міждержавними об’єднаннями з приводу повернення державних позик і сплати відсотків;
- органами місцевого самоврядування з приводу бюджетного регулювання;
- іншими суб’єктами відповідно до чинного законодавства.

Сукупність цих грошових відносин становить зміст видатків бюджетів як об'єктивного економічного поняття.

У результаті прийняття законодавчих актів видатки бюджетів як об'єктивне економічне поняття набувають конкретних матеріальних форм, зокрема кошторисного фінансування, бюджетних інвестицій, державних трансфертів, бюджетних кредитів, бюджетних резервів. Саме цим забезпечується єдність теоретичних основ і практики організації видатків бюджетів.

Видатки бюджетів виявляються за допомогою конкретних видів, які характеризуються *якісно* та *кількісно*. Якісна характеристика дає змогу встановити економічну природу і суспільне призначення кожного виду бюджетних видатків, а кількісна — їх величину. Кількісна і якісна сторони можуть вступати у суперечність, причому гострота таких суперечностей може бути суттєвою, мати руйнівні наслідки. Наприклад, потреби Української держави, що визначаються якісною характеристикою, значно перевищують кількісну сторону, тобто суму видатків, необхідну для задоволення відповідних потреб суспільства. Це супроводжується постійним недофінансуванням (більше половини) усіх галузей економіки та соціально-культурної сфери, найнижчим рівнем життя громадян серед європейських країн, інфляцією, бюджетним дефіцитом, соціально-економічною нестабільністю, зростанням недовіри до влади, скороченням чисельності населення тощо. У таких випадках держава зобов'язана регулювати ці процеси, приймати оптимальні рішення, навіть якщо вони будуть непопулярними, мати розроблену стратегію поведінки.

Видатки бюджетів характеризуються певними ознаками. Наукову класифікацію видатків доцільно здійснювати за такими ознаками: роль у виробництві ВВП, роль у відтворювальних процесах суспільним призначенням, рівні бюджетної системи, рівні повноважень, функціональне призначення, відомче призначення, цільове призначення, програмне призначення, форми фінансування.

Так, за *роллю і місцем видатків у виробництві ВВП* видатки бюджетів можна поділити на дві групи: 1) видатки, пов'язані з розвитком виробничої сфери; 2) видатки, за допомогою яких забезпечується функціонування і розвиток сфери суспільних послуг. Обидва напрями мають важливе значення для держави і є об'єктивно необхідними. Держава у ролі організатора відносин у виробничій сфері та власника виробничих засобів зобов'язана вкладати кошти в розвиток тих підприємств та галузей, які визначають її могутність, оскільки такі затрати швидко окуповуються, сприяють значному збільшенню ВВП, що є матеріальною основою бюджету.

Водночас значну частину бюджетних коштів держава змушена вкладати у розвиток сфери суспільних послуг, що є основною умовою її функціонування. Освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, оборона, управління є тими підвалинами, які забезпечують існування та розвиток держави, якісне виконання нею своїх функцій.

Отже, за допомогою видатків бюджетів держава має можливість:

- регулювати розподіл грошових коштів між виробничою сферою і сферою суспільних послуг;
- впливати на вартісну структуру виробництва;
- стимулювати розвиток пріоритетних, нових галузей та виробництв, суцтво впливаючи на зміцнення своєї економічної могутності.

За роллю у відтворювальних процесах видатки бюджетів поділяють на поточні і капітальні. Поточними вважаються видатки, які спрямовані на забезпечення простого відтворення і стосуються фінансування поточної діяльності перехідної мережі підприємств, організацій та установ. Капітальні видатки — це видатки розвитку, пов'язані з розширеним відтворенням і фінансуванням інвестиційної та інноваційної діяльності. За використання такого поділу видатків Бюджетний кодекс України передбачає можливість формування поточного бюджету і бюджету розвитку.

Використовуючи поділ видатків за суспільним призначенням можна виділити чотири групи: видатки на економіку, видатки на соціальні заходи, видатки на оборону та видатки на управління. Це дасть можливість забезпечити бюджетними ресурсами всі напрями суспільної діяльності держави (економічної, соціальної, оборонної та управлінської) і створити базу для розроблення функціональної класифікації видатків.

За рівнями бюджетної системи можна виділити видатки Державного бюджету України та видатки місцевих бюджетів. Обсяги та спрямування видатків першої групи визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, а другої — рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад.

Враховуючи різні види повноважень органів державної влади, управління та місцевого самоврядування видатки бюджетів ділять на три групи: видатки на здійснення неделегованих державних повноважень (які не можуть бути передані місцевому самоврядуванню), видатки на здійснення делегованих державних повноважень і видатки на здійснення власних повноважень.

За функціональним призначенням видатки бюджетів відповідно до функцій держави згідно з Бюджетним кодексом України та функціональною класифікацією поділяються на десять груп (до 2001 р. таких груп нараховувалося 25), зокрема на: загальнодержавні функції, оборону, громадський порядок, безпеку та судову владу, економічну діяльність, охорону навколишнього середовища, житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, фізичний та фізичний розвиток, освіту, соціальний захист та соціальне забезпечення. Співвідношення видатків між цими групами визначається спрямованістю бюджетної політики. У зв'язку з необхідністю соціального захисту громадян з низьким рівнем доходів у сучасних умовах найбільша частка видатків спрямовується на соціальний захист та соціальне забезпечення.

Розроблення та виконання бюджетних програм потребують у процесі функціональної класифікації застосування такої ознаки, як відомче призначення. Класифікація видатків за відомчим призначенням здійснюється відповідно

домчої класифікації, де кількість груп залежить від кількості головних розпорядників бюджетних коштів.

За цільовим призначенням видатки бюджетів поділяються на конкретні види відповідно до економічної класифікації. Такий підхід дає можливість забезпечувати ефективний фінансовий контроль за цільовим використанням коштів бюджетів.

Програмне призначення передбачає поділ видатків за відповідними програмами. Такі програми можуть бути довго-, середньостроковими і річними. Перелік програм та обсяг річних видатків на їх виконання визначаються щорічно законом про Державний бюджет України, рішеннями місцевих рад про відповідні бюджети.

Згідно з чинним законодавством України всі видатки бюджетів розподіляються між ланками бюджетної системи. Такий складний і суперечливий процес розмежування видатків має базуватися на наукових принципах і регулюватися чинним законодавством.

Розподіл видатків між окремими ланками бюджетної системи доцільно здійснювати за такими принципами:

— *значимості*, який полягає у тому, що заходи державного значення фінансуються з Державного бюджету України, заходи місцевого значення — з місцевих бюджетів, тобто якого значення проводяться заходи, з бюджету якого рівня вони мають фінансуватися;

— *територіальний*, суть якого полягає в тому, що фінансування підприємств, організацій та установ має здійснюватися з бюджету тієї громади (чи регіону), на території якої вони знаходяться;

— *відомчий*, який означає забезпечення фінансування підприємств, організацій та установ з відповідного бюджету за підпорядкуванням;

— *субсидіарний*, за яким розподіл видатків має ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до безпосереднього споживача. (На відміну від попередніх, цей принцип закріплений у Бюджетному кодексі України.)

Однією з проблем, пов'язаних з функціонуванням механізму бюджетного фінансування, є необхідність чіткого визначення й розподілу сфери фінансування державного і місцевих бюджетів. На загальнодержавному рівні доцільно фінансувати видатки, які мають вирішальне значення для економіки України. На рівні місцевих органів влади доцільно залишити видатки, спрямовані на вирішення соціальних питань і підтримку їхнього економічного становища щодо комунальної власності. Інакше кажучи, при здійсненні механізму бюджетного фінансування необхідно чітко розподілити компетенцію між центральними органами влади та органами місцевого самоврядування і законодавчо закріпити її за ними. Оскільки бюджетне фінансування є складовою бюджетного механізму, за допомогою якого здійснюється реалізація бюджетних функцій, то можна дійти висновку, що саме за допомогою бюджетного інвестування та фінансування відбувається надання коштів, які завдяки розподілу і

перерозподілу валового внутрішнього продукту спрямовуються державою економічні й соціальні потреби країни.

Практичне спрямування витрат відповідно до затвердженого бюджету здійснюється за допомогою *бюджетного фінансування*. Бюджетне фінансування розглядається, з одного боку, як форма бюджетного механізму, а з іншого як форма фінансового забезпечення суб'єктів бюджетних відносин.

Держава за допомогою бюджетного фінансування як форми бюджетного механізму забезпечує фінансування всіх заходів, пов'язаних з виконанням своїх функцій. Залежно від оптимального поєднання важелів, інструментів цього механізму, вмілого використання усіх наявних елементів можна досягти і певного рівня соціально-економічного розвитку суспільства, забезпечити досягнення стратегічних цілей. З іншого боку, за допомогою бюджетного фінансування як форми фінансового забезпечення створюються достатні фінансові можливості для функціонування й розвитку конкретних підприємств, організацій, установ, а також задовольняються мінімальні, гарантовані державою матеріальні потреби соціально незахищених громадян. У цілому бюджетне фінансування властиві такі *ознаки*:

- бюджетне фінансування є однією з найважливіших форм фінансування витрат бюджету;
- його зміст виявляється у безповоротному наданні бюджетних коштів юридичним і фізичним особам;
- надання цих коштів здійснюється на проведення заходів, передбачених бюджетом;
- перелік цих заходів відповідає функціям держави;
- бюджетне фінансування з боку держави є формою бюджетного механізму, а з боку суб'єктів господарювання — однією з форм фінансового забезпечення.

Бюджетне фінансування доцільно розглядати як об'єктивне економічне поняття, з одного боку, та матеріальне вираження цього поняття, з іншого.

Бюджетні відносини у частині розподілу і використання централізованого фонду грошових коштів держави супроводжуються рухом розподілу вартості на прямих "держава — суб'єкт отримання". Без таких відносин розподільні процеси не можуть бути завершеними, що не відповідає змісту категорії "державний бюджет". Отже, це завершення є об'єктивною умовою функціонування державного бюджету як економічної категорії і забезпечується за допомогою бюджетного фінансування. Бюджетне фінансування характеризується об'єктивністю та існує незалежно від бажання суб'єктів відносин. За ініціативи суб'єктів полягає у пізнанні цього об'єктивного поняття і використанні практичній діяльності.

За умов законодавчого та нормативного оформлення бюджетне фінансування набуває відповідного матеріального вираження. На практиці бюджетне фінансування виступає як процес, дія, елемент бюджетного механізму, фінансового забезпечення.

Отже, *бюджетне фінансування* — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, які реалізуються шляхом безповоротного і безоплатного надання бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Основою для бюджетного фінансування є затверджений бюджет та бюджетний розпис. Процес бюджетного фінансування здійснюється у встановленому Бюджетним кодексом України порядку органами Державного казначейства України.

Бюджетне фінансування базується і здійснюється на основі *наукових принципів*. Враховуючи сутність бюджетного фінансування, його внутрішні якісні характеристики, до принципів цього фінансування відносять: безповоротність, безоплатність, безстроковість, плановість, цільовий характер, фінансування не під план, а в міру виконання планів за виробничими показниками, мережею, штатами і контингентами, ефективне використання коштів, фінансування в міру надходження доходів, оптимальне поєднання всіх джерел фінансування, дотримання режиму економії, повнота, справедливість і неупередженість, публічність та прозорість, контрольованість. Під час формування цих принципів, їхнього трактування доцільно спиратися на принципи бюджетної політики, адже бюджетне фінансування є інструментом її реалізації.

У теорії і практиці бюджетного фінансування важливе значення має правильний вибір й обґрунтування відповідних його форм. *Форми бюджетного фінансування* — способи надання бюджетних коштів на заходи, передбачені у бюджеті відповідно до наукових принципів. За наведеними критеріями можна виділити три найважливіші форми: кошторисне фінансування, бюджетне інвестування та державні трансферти.

Кошторисне фінансування — виділення державою бюджетних коштів відповідно до затверджених бюджетів та бюджетних розписів суб'єктам господарювання (бюджетним установам) на цілі, передбачені їхніми основними фінансовими планами — кошторисами. У визначенні вказуються джерело коштів (затверджений бюджет), документ, який регулює розподіл коштів (бюджетний розпис), отримувачі коштів (суб'єкти господарювання, які належать до бюджетних установ, включаючи різні галузі виробничої сфери та сфери послуг) та основний документ, який відображає цілі, на які виділяються кошти (кошторис бюджетної установи).

Другою формою бюджетного фінансування вважається *бюджетне інвестування*, пов'язане з виділенням бюджетних коштів на інвестиційну чи інноваційну діяльність. Бюджетні інвестиції можуть здійснюватися у вигляді фінансування державних капітальних вкладень, проектного фінансування конкретних інвестиційних проектів, придбання частки акцій чи прав участі в управлінні підприємством. У процесі ринкових перетворень ця форма має використовуватися у першу чергу для структурної перебудови економіки, а також для створення потужної матеріально-технічної бази для соціально-культурної сфери, оборони країни та управління.

Третя форма бюджетного фінансування полягає в наданні *державних трансфертів* шляхом державного субсидіювання (державні субсидії, державні субвенції, державні дотації) та державної допомоги населенню. Державні трансферти — невідплатні і безповоротні платежі з бюджету юридичним фізичним особам, не призначені для придбання товарів чи послуг, надання життєвої допомоги або на виплату непогашеного боргу.

Нині при утвердженні в Україні економіки ринкових відносин назріла потреба в удосконаленні форм бюджетного фінансування. При цьому до існуючих форм бюджетного фінансування не можна застосовувати однаковий підхід, а перспективи розвитку кожної з форм мають пов'язуватися з тими умовами, яким вони слугують. Цілі можуть бути поділені на загальні та спеціальні. Загальні втілюються за допомогою тих форм фінансування, які відповідають системі управління економікою в цілому. Спеціальні пов'язані з особливими умовами господарювання згідно із завданнями економічної політики держави на відповідному етапі розвитку. Форми бюджетного фінансування, зумовлені загальними цілями, у подальшому мають удосконалюватись, аби повністю відповідати потребам розвитку ринкової економіки. Їхне удосконалення, з одного боку, має провадитись у напрямі посилення стимулюючих факторів існуючих форм фінансування, а з іншого — у напрямі запровадження нових умов надання бюджетних коштів.

У сучасних умовах застосовується такий метод бюджетного фінансування як *метод єдиного казначейського рахунку*. Він використовується для фінансування заходів з Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Система бюджетних рахунків органів Державного казначейства, відкритих у банках за відповідними балансовими рахунками, з яких органи Державного казначейства здійснюються платежі безпосередньо суб'єктам господарської діяльності.

6.6. Бюджетні права та бюджетна ініціатива

Бюджетні права — сукупність юридичних норм, які визначають бюджетний устрій країни, права органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування у процесі складання, розгляду, затвердження бюджетів, а також складання і затвердження звітів про виконання бюджетів.

Основою бюджетно-правового статусу державних органів влади, державного управління та їх територіальних підрозділів, органів місцевого самоврядування становить право на самостійний бюджет. Бюджетно-правовий статус державних і місцевих органів влади узагальнено є сукупністю таких прав:

- право на власний бюджет;
- право на отримання бюджетних доходів і включення їх до складу місцевого бюджету;

- право на використання бюджетних коштів на потреби держави, місцевих органів влади за призначенням;
- право розподілу бюджетних доходів між бюджетами певної території;
- право утворення і використання в межах бюджету цільових або резервних фондів.

Найбільшим обсягом бюджетних прав наділені органи державної влади та управління. Місце кожного із суб'єктів у системі адміністративно-територіального поділу впливає на конкретний перелік наданих їм бюджетних прав. Обласні, районні і міські органи влади (міст з районним поділом), безперечно, володіють більш широким колом бюджетних прав, оскільки вступають у відносини не тільки з керівними, а й підпорядкованими органами влади. Тому деякі бюджетні права відсутні у нижчій ланці місцевих органів влади (сільських, селищних), наприклад право на розподіл доходів між бюджетами, нагляд за виконанням підпорядкованих бюджетів.

Бюджетна ініціатива — право членів законодавчого органу вносити зміни у представлений виконавчою владою проект бюджету. Користуються такими правами Президент, народні депутати, депутати місцевих рад.

Бюджетні права регулюються Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, законами України “Про Кабінет Міністрів України”, “Про місцеві державні адміністрації”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, Бюджетним кодексом України.

Президент України як глава держави підписує закон про Державний бюджет України на кожний бюджетний рік, закон про внесення змін і доповнень до закону про державний бюджет, інші закони, які стосуються питань бюджету і фінансів. До бюджетних прав Президента України належить також застосування права вето щодо прийнятого Верховною Радою України закону про Державний бюджет України на відповідний рік та законів про внесення доповнень до закону про Державний бюджет, а також інших законів, які стосуються бюджету, із наступним поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України із зауваженнями та пропозиціями.

Органи влади (представницькі органи), до яких належать Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, районні, сільські, селищні, міські та районні ради у містах, наділені такими основними бюджетними правами: розгляд і затвердження бюджетів, внесення змін до затверджених бюджетів, розгляд і затвердження звітів про виконання бюджетів, прийняття стратегічних рішень щодо своїх бюджетів, контроль за виконанням рішень відповідної ради про бюджет.

Верховна Рада України як найвищий орган законодавчої влади приймає закони, у тому числі з фінансових питань, схвалює Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує державний бюджет і приймає закон про Державний бюджет України на плановий рік, вносить зміни до нього, здійснює контроль за виконанням державного бюджету, визначає перелік податків і зборів, а також засади внутрішньої і зовнішньої політики

України, затверджує звіти про виконання Державного бюджету України. Роботу Верховна Рада України виконує за допомогою Комітету з питань бюджету, інших комітетів, які наділені відповідними повноваженнями.

Рахункова палата Верховної Ради України здійснює:

— організацію і контроль за своєчасним виконанням дохідної та видатчастих Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, тому числі коштів державних цільових фондів за обсягами, структурою цільовим призначенням;

— контроль за утворенням і погашенням внутрішнього і зовнішнього гів України;

— визначення ефективності й доцільності використання державних гів, валютних та кредитно-фінансових ресурсів.

Рахункова палата Верховної Ради України виступає в ролі експертного органу Верховної Ради України, даючи відповідні висновки і рекомендації тань фінансової діяльності органів управління.

Органи державної виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, Рада стрів Автономної Республіки Крим, обласні, районні, міські державні а страції) та виконавчі комітети місцевих рад наділені такими основним джетними правами: організація роботи зі складання проектів бюджету, ня проекту бюджету відповідній раді для розгляду і затвердження, орган роботи з виконання бюджетів, складання і подання відповідній раді звіт виконання бюджетів, використання коштів своїх бюджетних резервів йняття тактичних рішень стосовно своїх бюджетів.

Кабінет Міністрів України як найвищий орган державної виконавч ди має такі бюджетні права:

1) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та поде політики, політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального ту, освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і пр користування;

2) розробляє та подає Верховній Раді України:

— основні прогностні макроекономічні показники соціально-економ розвитку України;

— проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний рік

— проект закону про Державний бюджет України на наступний бюд; період;

3) забезпечує виконання закону про Державний бюджет України;

4) готує та подає Верховній Раді України звіти про виконання Держа бюджету України;

5) розраховує показники зведеного бюджету України та готує зв його виконання;

6) надає інформацію щодо прийняття законодавчих і нормативних ; виконання закону про Державний бюджет України;

7) приймає рішення про використання коштів резервного фонду Державного бюджету України;

8) приймає рішення про здійснення державних запозичень в обсягах і на умовах, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

Міністерство фінансів країни як центральний орган державної виконавчої влади, підвідомчий Кабінету Міністрів України, наділене такими повноваженнями: складає проект державного бюджету, організовує виконання державного бюджету, проводить методичну роботу з питань бюджетного планування, розробляє стратегію щодо внутрішніх і зовнішніх запозичень держави, погашення та обслуговування державного боргу, контролює виконання державного бюджету, складає звіт про його виконання, розробляє пропозиції з удосконалення податкової політики тощо.

Державна фінансова інспекція України здійснює державний контроль за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, станом і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах, державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і організаціях, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів та державних фондів, здійснює розробку пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у майбутньому.

Державна казначейська служба як орган державної виконавчої влади наділена такими бюджетними повноваженнями:

— організація касового виконання державного і місцевих бюджетів та контроль за цим процесом;

— управління наявними коштами державного і місцевих бюджетів, у тому числі в іноземній валюті, та коштами державних цільових фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;

— фінансування видатків державного і місцевих бюджетів;

— облік касового виконання державного і місцевих бюджетів та складання звіту про їх виконання;

— керування державним внутрішнім та зовнішнім боргом відповідно до чинного законодавства;

— здійснення розподілу між державним бюджетом та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відрахувань від загальнодержавних податків, зборів і платежів за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;

— розроблення нормативно-методичних документів з питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів, які є обов'язковими для всіх підприємств, установ і організацій, що використовують бюджетні кошти.

Державна податкова служба здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати податків і зборів; розробляє пропозиції щодо вдосконалення податкового

законодавства, приймає нормативні акти і методичні рекомендації з питань оподаткування, проводить роз'яснювальну роботу серед платників податків з питань оподаткування, попереджає і розкриває злочини та інші правопорушення у сфері оподаткування.

Органи місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства:

- самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети;

- самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання;

- використовують вільні бюджетні кошти, додатково отримані у процесі виконання місцевих бюджетів;

- випускають місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також отримують кредити в банківських установах;

- можуть виступати гарантами під надання кредитів підприємствам і установам, що належать до комунальної власності;

- розміщують належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримують відсотки від доходів і зараховують їх до дохідної частини відповідного місцевого бюджету тощо.

Правове призначення та функціонування бюджету полягає в тому, що він надає органам влади, які його затверджують, можливість ефективного керівництва в галузі фінансової діяльності держави та місцевого самоврядування, контролю виконавчих та розпорядчих органів влади, які складають і виконують бюджет.

6.7. Бюджетний процес

Процедура, за якою відбувається бюджетний процес, визначається бюджетним регламентом. *Бюджетний регламент* — документ, у якому встановлюються порядок, строк складання, розгляду та затвердження бюджету, а також організація його виконання. Бюджетний регламент визначає:

- чітке розмежування функцій між органами державної влади та державного управління;

- форми документів, що використовуються у бюджетному процесі;

- особливий порядок виконання бюджету в разі його несвоєчасного затвердження;

- відповідальність органів влади за порушення бюджетного регламенту.

Бюджетний регламент затверджується Верховною Радою України та є основою для організації бюджетного процесу. *Бюджетний процес* — регламентована норма права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом звітів

тів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України. Бюджетний кодекс України визначає такі *стадії бюджетного процесу*:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Від початку складання бюджетів до затвердження звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України. Тривалість стадій бюджетного процесу в різних країнах різна, але в більшості випадків весь процес триває в середньому близько двох років. Бюджет складається на рік. Цей період має назву бюджетного періоду. В Україні він збігається з календарним роком, проте є держави, у яких бюджетний рік не збігається з календарним, наприклад у США бюджетний рік триває з 1 жовтня по 30 вересня, у Швеції — з 1 липня по 30 червня, в Японії — 1 квітня по 31 березня.

Велика роль у бюджетному процесі належить *бюджетному плануванню*, яке охоплює складання проектів бюджетів, їх розгляд і затвердження, оскільки від правильного визначення планових показників бюджету залежить якість його виконання. Наприклад, за сутністю бюджетне планування можна охарактеризувати як науково обґрунтований процес визначення обсягів і джерел формування та напрямів використання централізованого фонду грошових коштів держави. За змістом бюджетне планування — це особлива сфера фінансової діяльності держави, пов'язана з обґрунтуванням певних управлінських рішень стосовно її фінансового забезпечення, тобто специфічна сфера управління. За формою бюджетне планування виступає як процес складання, розгляду і затвердження основного фінансового плану — державного бюджету.

Особливостями бюджетного планування є те, що держава використовує його для визначення рівня централізації фінансових ресурсів у процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, методів мобілізації грошових коштів до централізованого фонду, напрямів використання бюджетних коштів відповідно до засад економічної політики держави. Саме за допомогою бюджетного планування можна забезпечити належне функціонування бюджетної системи держави, поступове зростання темпів соціально-економічного розвитку, якщо таке передбачене соціально-економічною стратегією. Організація бюджетного планування передбачає три стадії: складання, розгляд і затвердження бюджетів.

1. Складання проекту бюджету.

Це перша і дуже важлива стадія бюджетного процесу в цілому і бюджетного планування зокрема. У теоретичному аспекті бюджетне планування проходить три етапи:

- аналіз показників виконання бюджету за попередній період;
- розрахунки показників за кожним видом доходів та видатків;
- збалансування дохідної та видаткової частин бюджету.

Такі етапи характерні для процесу складання кожного бюджету, що є обов'язковою умовою та запорукою успішної організації бюджетного планування в цілому. Так, на *першому етапі* фінансові органи аналізують звітні дані про виконання державного та місцевих бюджетів за попередній звітний період, виявляють тенденції у виконанні дохідної і видаткової частин бюджетів, визначають фактори, які вплинули на їхні показники, розраховують очікувані дані. При цьому детально аналізуються надходження кожного виду податків, неподаткових платежів, їх вплив на виконання дохідної частини бюджетів, визначаються резерви збільшення доходів. Аналогічно аналізується виконання видаткової частини бюджетів у розрізі підрозділів бюджетної класифікації, визначаються резерви скорочення витрат. *Другий етап* пов'язаний із розрахунками конкретних видів доходів та видатків, які здійснюються у розрізі підрозділів бюджетної класифікації з вибором та використанням найбільш оптимальних способів і прийомів проведення розрахунків (предметно-цільового, прямого, нормативного розрахунків, коефіцієнтів, статистичних, економіко-математичних тощо). На *третьому етапі* здійснюється збалансування дохідної і видаткової частин залежно від результатів розрахунків на другому етапі. У тому випадку, якщо дохідна частина бюджету буде перевищувати видаткову, то суми перевищення можна спрямувати на додаткове фінансування окремих видатків бюджету. За рівності дохідної і видаткової частин жодних додаткових розрахунків не проводиться і бюджет приймається у розрахованих обсягах. Однак найчастіше під час збалансування трапляється ситуація, коли видаткова частина перевищує дохідну частину бюджету. У такому випадку з метою збалансування бюджету виконуються послідовно такі розрахунки: спочатку вишукуються резерви збільшення доходів, потім вивчаються можливості збільшення обсягів трансфертів та інших джерел і в кінцевому результаті, у разі нестачі коштів для збалансування бюджету, скорочуються окремі суми видатків. Формуванню проекту бюджету держави передуює аналітична робота, що проводиться Міністерством економіки, Міністерством фінансів, Національним банком України, іншими органами управління за такими напрямками:

- розроблення основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на наступний бюджетний період;
- аналіз виконання бюджету у минулому році та очікуване виконання в поточному бюджетному періоді;
- визначення загального рівня доходів і видатків бюджету, оцінка обсягу фінансування бюджету для складання пропозицій щодо проекту Державного бюджету України;
- методично-нормативна робота щодо особливостей складання розрахунків до проекту бюджету на наступний рік;

— визначення Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Національний банк України до 15 березня року, що передує плановому, подає до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України:

— проект основних засад грошово-кредитної політики на наступний бюджетний період;

— проект кошторису доходів та видатків Національного банку України на наступний бюджетний період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 1 квітня року, що передує плановому, розглядає та схвалює проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період і у триденний строк подає до Верховної Ради України, яка його розглядає за спеціальною процедурою, визначеною Регламентом Верховної Ради України.

Проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період ґрунтується на прогнозних і програмних документах економічного та соціального розвитку і містить положення щодо:

— основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України (із зазначенням показників номінального й реального обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін і цін виробників, офіційного обмінного курсу гривні у середньому за рік та на кінець року, рівня безробіття);

— основних завдань бюджетної політики, зокрема граничного обсягу дефіциту (профіциту) державного бюджету, частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України, граничного обсягу державного боргу і граничного обсягу надання державних гарантій, встановлення розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та рівня його забезпечення;

— пріоритетних завдань податкової політики;

— реалізації пріоритетних державних (цільових) програм;

— взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами, включаючи обґрунтування частки місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України;

— інших питань, необхідних для складання проекту закону про Державний бюджет України.

Процес розробки місцевих бюджетів має відповідати загальнодержавним засадам формування бюджету, напрямам бюджетної політики держави, враховувати макроекономічну ситуацію та перспективи соціально-економічного розвитку. Складання місцевих бюджетів має ґрунтуватись на прогнозі соціально-економічного розвитку, прогнозі фінансового балансу для відповідної території на наступний бюджетний рік. Для формування місцевих бюджетів особливе значення мають такі складові загальнодержавної бюджетної політики:

— особливості взаємовідносин державного та місцевих бюджетів у наступному бюджетному періоді;

- частка обсягу міжбюджетних трансфертів у видатках державного джету, значення коефіцієнта вирівнювання для місцевих бюджетів;
- перелік захищених статей видатків бюджету;
- зміни до законодавства, прийняття яких є необхідним для реалізації джетної політики держави.

Згідно з принципом єдності бюджетної системи України держава реалізує загальнодержавну соціальну політику на рівні адміністративно-територіальних одиниць через місцеві бюджети. Умовно бюджетну політику в частині формування і використання бюджетів місцевого самоврядування можна поділити на державну та місцеву. Державна політика реалізується на основі законодавства про місцеве самоврядування, бюджетного законодавства, загальнодержавних фінансових нормативів бюджетної забезпеченості для місцевих бюджетів тощо. Місцева бюджетна політика складається із заходів на регіональному рівні (напрями соціально-економічного розвитку області, райони), принципи відносин між бюджетами області, районів, міст, сіл, селищ) та заходів конкретного органу місцевого самоврядування.

Для підготовки пропозицій щодо проекту Державного бюджету України Міністерство фінансів України розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції щодо підготовки бюджетних запитів. Головні розпорядники бюджетних коштів організують розроблення бюджетних запитів для подання Міністерству фінансів України, несуть відповідальність за своєчасність, достовірність і зміст поданих бюджетних запитів, які мають містити всю інформацію, необхідну для аналізу показників проекту Державного бюджету України. Міністерство фінансів України на будь-якому етапі складання і розгляду проекту Державного бюджету України проводить аналіз бюджетних запитів, поданих головними розпорядниками бюджетних коштів з погляду його відповідності меті, пріоритетності, а також ефективності використання бюджетних коштів, розглядає та вживає заходів щодо усунення недієвостей з головними розпорядниками бюджетних коштів.

Міністр фінансів України приймає рішення про включення бюджетних запитів до проекту Державного бюджету України перед поданням його на розгляд Кабінету Міністрів України. Міністерство фінансів України подає проект Державного бюджету на розгляд Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо схвалення проекту закону про Державний бюджет України та подає його разом з відповідними матеріалами Верховній Раді України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому Радою проект закону про Державний бюджет України, схваленим Кабінетом Міністрів України, подаються:

1) пояснювальна записка до проекту закону про Державний бюджет України, яка має містити:

- інформацію про економічне становище держави та основні прогнозовані індикатори економічного і соціального розвитку України на наступний бюджетний період, покладені в основу проекту Державного бюджету України

- оцінку надходжень бюджету, що пропонуються для забезпечення фінансовими ресурсами витрат бюджету;
 - пояснення до основних положень проекту Державного бюджету України та проекту закону про Державний бюджет України, включаючи аналіз пропонуваного обсягу видатків та кредитування за бюджетною класифікацією (функціональною, відомчою і програмною класифікацією видатків та кредитування бюджету, економічною класифікацією видатків бюджету). Пояснення включають бюджетні показники за попередній, поточний, наступний бюджетні періоди в розрізі класифікації видатків та кредитування бюджету;
 - інформацію щодо врахування Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;
 - аналітичні дані, розрахунки з обґрунтуванням особливостей міжбюджетних взаємовідносин, а саме:
 - а) детальні розрахунки прогнозного загального обсягу доходів та видатків, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів між державним бюджетом та місцевими бюджетами, за видами доходів та за функціями;
 - б) базові показники та результати розрахунку індексів відносної податкоспроможності в розрізі місцевих бюджетів;
 - в) детальний розрахунок розміру фінансового нормативу бюджетної забезпеченості за функціями та видами місцевих бюджетів;
 - г) детальний розрахунок коригувальних коефіцієнтів та коефіцієнта вирівнювання;
 - г) розрахунки обсягів субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам за видами пільг і допомоги з детальними фінансовими та кількісними показниками;
 - інформацію щодо обсягів державного боргу, в тому числі за типом боргового зобов'язання, графіка його погашення, обсягів та умов державних запозичень;
 - інформацію про мету, завдання та очікувані результати, яких кожний головний розпорядник коштів державного бюджету передбачає досягти при виконанні бюджетних програм, за формою, визначеною Міністерством фінансів України;
 - обґрунтування розрахунку вартісної величини прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для основних соціальних і демографічних груп населення;
 - розрахунки обсягу компенсації за рахунок коштів державного бюджету втрат суб'єктів господарювання внаслідок прийняття Кабінетом Міністрів України, іншими центральними органами виконавчої влади рішень щодо регулювання цін і тарифів на окремі види продукції, товарів і послуг;
- 2) прогнозні показники зведеного бюджету України (включаючи оцінку Державного бюджету України та місцевих бюджетів) відповідно до бюджетної класифікації, а також зведений баланс фінансових ресурсів України;

3) перелік пільг з податків і зборів (обов'язкових платежів) із розрахунком втрат доходів бюджету від їх надання;

4) переліки та обсяги коштів за державними цільовими програмами, які включено головними розпорядниками коштів державного бюджету до бюджетних програм, передбачених у проекті закону про Державний бюджет України;

5) зведення та структура державних боргових і гарантійних зобов'язань на поточний і наступні бюджетні періоди до повного погашення таких зобов'язань включаючи обсяг видатків на обслуговування державного боргу;

6) план державних запозичень на наступний бюджетний період, а також перелік інвестиційних програм (проектів), під які можуть надаватися державні гарантії у наступному бюджетному періоді. План державних запозичень на наступний бюджетний період має включати перелік кредитів (позик) із зазначенням кредиторів, видів, мети, назви валюти, строку і відсоткової ставки державних запозичень, а також стану укладання кредитних договорів;

7) прогноз Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди;

8) доповідь про хід виконання Державного бюджету України у поточному бюджетному періоді;

9) пояснення головних розпорядників бюджетних коштів до проекту Державного бюджету України на підставі бюджетних запитів за формою, визначеною Міністерством фінансів України (подаються до Комітету Верховної Ради України з питань бюджету);

10) протокол про результати консультацій Кабінету Міністрів України всеукраїнськими асоціаціями органів місцевого самоврядування;

11) інформація щодо врахування пропозицій Ради національної безпеки оборони України до проекту закону про Державний бюджет України за статтями, пов'язаними із забезпеченням національної безпеки та оборони України (із вмотивованим обґрунтуванням);

12) інформація щодо залучення довгострокових (більше одного року) кредитів (позик), надання гарантій, набуття прав поручителя за такими зобов'язаннями державними підприємствами, у тому числі господарськими товариствами, у статутному капіталі яких державі належить 50 і більше відсотків акцій (часток, паїв);

13) інші матеріали, обсяг і форму яких визначає Кабінет Міністрів України.

Головні розпорядники бюджетних коштів організують розроблення бюджетних запитів для подання місцевим фінансовим органам у строки та порядку, встановлені цими органами. Головні розпорядники бюджетних коштів несуть відповідальність за своєчасність, достовірність і зміст поданих місцевим фінансовим органам бюджетних запитів, які мають містити всю інформацію, необхідну для аналізу показників проекту місцевого бюджету, згідно з вимогами місцевих фінансових органів. Місцеві фінансові органи проводять аналіз бюджетного запиту з погляду його відповідності меті, пріоритетності, а та

дієвості та ефективності використання бюджетних коштів. На основі результатів аналізу керівник місцевого фінансового органу приймає рішення про включення бюджетного запиту до пропозиції проекту місцевого бюджету перед поданням його на розгляд відповідно Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям та виконавчим органам відповідних рад. Виконавчі органи сільських, селищних, міських (міст районного призначення) рад, районні державні адміністрації в містах Києві та Севастополі подають відповідним фінансовим органам пропозиції щодо показників проектів відповідних бюджетів. Процедура інформування Кабінетом Міністрів України Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів відповідних рад передбачає:

— доведення розрахунків прогностичних обсягів міжбюджетних трансфертів, методики їх визначення та інших показників, необхідних для складання проектів місцевих бюджетів, а також пропозицій щодо форми проекту рішення про місцевий бюджет (типова форма рішення) — після схвалення проекту державного бюджету Кабміном;

— доведення положень та показників міжбюджетних відносин (обсяги міжбюджетних трансфертів для відповідних бюджетів і текстові статті, що визначають особливості міжбюджетних відносин на наступний бюджетний період) — у тижневий термін після ухвалення закону про Державний бюджет України в другому читанні.

Проект рішення про місцевий бюджет, що готується місцевими фінансовими управліннями, схвалюється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією чи виконавчим органом відповідної ради. Проект рішення про місцевий бюджет на наступний рік розглядається на сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної ради (подається на розгляд не пізніше 10 грудня поточного року). Процедура бюджетного планування місцевих бюджетів базового рівня (районних, міських, селищних, сільських) аналогічна процедурі бюджетного планування місцевих бюджетів централізованого рівня, за винятком строку подання проекту бюджету на розгляд: для бюджетів базового рівня не пізніше 25 грудня. До проекту відповідного бюджету додають такі документи:

1) пояснювальна записка до проекту рішення, яка має містити:

а) інформацію про соціально-економічний стан відповідної адміністративно-територіальної одиниці і прогноз її розвитку на наступний бюджетний період, покладені в основу проекту місцевого бюджету;

б) оцінку доходів місцевого бюджету з урахуванням втрат доходів місцевого бюджету внаслідок наданих Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою податкових пільг;

в) пояснення до основних положень проекту рішення про місцевий бюджет, включаючи аналіз пропонуваного обсягу видатків і кредитування за бюджетною класифікацією. Пояснення включають бюджетні показники за поперед-

ній, поточний, наступний бюджетні періоди в розрізі класифікації видатків та кредитування бюджету;

г) обґрунтування особливостей міжбюджетних взаємовідносин та надання субвенцій на виконання інвестиційних програм (проектів);

г) інформацію щодо погашення місцевого боргу, обсягів та умов місцевих запозичень;

2) прогноз місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди, підготовлений відповідно до ст. 21 цього Кодексу;

3) проект показників зведеного бюджету району, міста з районним поділом міста, що об'єднує бюджети села, селища, міста районного значення;

4) показники витрат місцевого бюджету, необхідних на наступні бюджетні періоди для завершення інвестиційних програм (проектів), що враховані в бюджеті, за умови, що реалізація таких програм (проектів) триває більше однієї бюджетного періоду;

5) перелік інвестиційних програм (проектів) на плановий бюджетний період та наступні за плановим два бюджетні періоди;

6) інформація про хід виконання відповідного бюджету в поточному бюджетному періоді;

7) пояснення головних розпорядників бюджетних коштів до проекту відповідного бюджету (подаються комісії з питань бюджету Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради);

8) інші матеріали, обсяг і форму яких визначає Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцева державна адміністрація або виконавчий орган відповідної місцевої ради.

2. Розгляд і затвердження бюджету.

Не пізніше ніж через п'ять днів після подання Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України до Верховної Ради України Міністр фінансів доповідає на пленарному засіданні Верховної Ради України Голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету доповідає про відповідність проекту закону про Державний бюджет України вимогам Конституції України та Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період, пропозиціям Верховної Ради України до Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період. У разі відхилення проекту закону про Державний бюджет України Кабінет Міністрів України зобов'язаний у встановлений строк з дня набрання чинності рішенням про відхилення подати до Верховної Ради України на повторне подання з обґрунтуванням внесених змін, пов'язаних з відповідним рішенням Верховної Ради України. Міністр фінансів повторно представляє проект закону про Державний бюджет України не пізніше трьох днів після його повторного подання до Верховної Ради України. Представлений проект Закону до 1 жовтня року надходить на попередньому розгляді комітетами Верховної Ради України. Після прийняття проекту розглядається у трьох читаннях на пленарних засіданнях Верховної Ради України, який приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передують

му. Закон України “Про Державний бюджет України” на відповідний рік та Постанова Верховної Ради про порядок введення його в дію публікуються у пресі для загального відома.

Проекти відповідних місцевих бюджетів розглядають постійні комісії, які готують висновки та зауваження щодо показників доходів і видатків бюджету. З доповіддю про проект відповідного бюджету виступають:

— міністр фінансів Автономної Республіки Крим та голова комісії з питань бюджету — на засіданні Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

— начальник фінансового управління та голова комісії з питань бюджету — на сесії обласної, районної та міської рад.

Розгляд і затвердження місцевих бюджетів здійснюється місцевими радами. Місцеві бюджети затверджуються на сесіях відповідних рад:

— бюджет Автономної Республіки Крим, обласні і районні бюджети, міські (міст Києва та Севастополя, міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення) — рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної обласної, районної чи міської ради не пізніше ніж у двотижневий строк після офіційного опублікування закону про Державний бюджет України;

— міські (міст районного значення) бюджети, районні у містах (якщо такі створено), селищні та сільські бюджети — рішеннями міської, районної в місті, селищної або сільської ради не пізніше ніж у двотижневий строк після затвердження районного чи міського бюджету.

Місцевий бюджет може бути затверджений тільки після затвердження державного бюджету. Якщо місцевий бюджет не буде прийнято до 30 грудня, то вступають в силу показники бюджету, який передано на затвердження.

Якщо до початку нового бюджетного періоду не набрав чинності закон про Державний бюджет України, Кабінет Міністрів України має право здійснювати витрати Державного бюджету України з такими обмеженнями:

1) витрати Державного бюджету України можуть здійснюватись лише на цілі, визначені у законі про Державний бюджет України на попередній бюджетний період та одночасно передбачені у проекті закону про Державний бюджет України на наступний бюджетний період;

2) щомісячні видатки Державного бюджету України не можуть перевищувати $1/12$ обсягу видатків, визначених законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період;

3) до прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період провадити капітальні видатки забороняється.

До прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період податки, збори (обов'язкові платежі) та інші надходження справляються відповідно до закону про Державний бюджет України на попередній бюджетний період та інших нормативно-правових актів.

Характерною особливістю бюджетного процесу в сучасних умовах є систематичне порушення бюджетної дисципліни. Аналізуючи окремі стадії бю-

джетного процесу в Україні (підготовка проекту бюджету, розгляд та ухвалення проекту бюджету Верховною Радою України) упродовж 1991—2010 рр. можна констатувати факт недотримання строків прийняття бюджету Верховною Радою України. Навіть у разі формального своєчасного першого подання проекту строки розгляду і прийняття бюджету виходили за законодавчо встановлені строки (табл. 6.2).

Таблиця 6.2. Фактичні дати бюджетного процесу в Україні

Бюджетний рік	Подання проекту державного бюджету до Верховної Ради України	Прийняття Закону України «Про Державний бюджет України»
1992	Грудень 1991 р. — червень 1992 р.	18 червня 1992 р.
1993	18 березня — 3 квітня 1993 р.	9 квітня 1993 р.
1994	15 січня 1994 р.	1 лютого 1994 р.
1995	7 березня 1995 р.	7 квітня 1995 р.
1996	4 грудня 1995 р.	22 березня 1996 р.
1997	14 вересня 1996 р. — 4 червня 1997 р.	27 червня 1997 р.
1998	15 вересня 1997 р.	30 грудня 1997 р.
1999	15 вересня — 23 жовтня 1998 р.	31 грудня 1998 р.
2000	15 вересня 1999 р.	17 лютого 2000 р.
2001	15 вересня 2000 р.	7 грудня 2000 р.
2002	19 вересня 2001 р.	20 грудня 2001 р.
2003	14 вересня 2002 р.	26 грудня 2002 р.
2004	9 вересня 2003 р.	27 листопада 2003 р.
2005	14 вересня 2004 р.	23 грудня 2004 р.
2006	14 вересня 2005 р.	20 грудня 2005 р.
2007	21 вересня 2006 р.	22 грудня 2006 р.
2008	26 грудня 2007 р.	28 грудня 2007 р.
2009	23 грудня 2008 р.	26 грудня 2008 р.
2010	23 квітня 2010 р.	27 квітня 2010 р.

Аналіз бюджетного процесу в Україні впродовж останніх 15 років свідчить про таке:

— існують значні розходження між значеннями показників бюджету, обґрунтовуються Кабінетом Міністрів України у проекті, і тими, що приймаються Верховною Радою України;

— макроекономічні показники, які є підґрунтям бюджетних розрахунків (валовий внутрішній продукт, рівень інфляції, валютний курс тощо), демонструють дуже великий розрив між прогнозними значеннями і фактичними.

до 1996 р. відхилення щодо величини валового внутрішнього продукту становили від 22 до 1000 % , а з 1996 р. коливання були в межах від 3 до 18 % ;

— негативним у бюджетному процесі також є те, що значна частина показників державного бюджету приймається під нормативи, яких вимагають міжнародні фінансові організації, що надають Україні реабілітаційні позики для стабілізації економічної ситуації.

Отже, зосередження уваги на внутрішніх проблемах бюджетотворчого процесу (яке досягає апогею під час розгляду чергового проекту державного бюджету в парламенті) не має відволікати урядовців від справжніх проблем бюджетної політики та економічної стратегії держави. Кінцевим критерієм успіху просування шляхом реформ має бути не мінімальний рівень інфляції чи дефіциту бюджету, а ті можливості, які економіка (ринок) надає для зростання виробництва. Бюджет як інструмент економічної та соціальної політики залежить від економічних умов і у свою чергу має впливати на ці економічні умови.

3. Виконання бюджету.

Це забезпечення своєчасного і повного надходження запланованих доходів, а також повного і безперервного фінансування передбачених бюджетом заходів. Участь у виконанні бюджетів беруть підприємства, організації та установи усіх форм власності, пов'язані з доходами і видатками бюджетів, а також населення. Виконання Державного бюджету України забезпечує Кабінет Міністрів України. Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування державного і місцевих бюджетів України, яка передбачає здійснення Державною казначейською службою України:

- операцій з коштами державного бюджету;
- розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- контролю бюджетних повноважень під час зарахування надходжень, прийняття зобов'язань та проведення платежів;
- бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання державного і місцевих бюджетів.

В основу діяльності Державної казначейської служби покладено принцип "єдиної каси", що в поєднанні з централізованою казначейською телекомунікаційною системою дає змогу мати вичерпну інформацію про щоденний стан державних фінансів і забезпечує можливість гнучкого маневрування державними грошовими ресурсами. Безпосередньо касове виконання бюджету здійснюється через банківські установи. Банківські установи здійснюють приймання та зарахування на відповідні рахунки бюджету податків та зборів, приймання і видачу коштів спеціального фонду установ, розрахункове і касове обслуговування установ та організацій, які фінансуються з місцевих бюджетів.

Державний бюджет України виконується за розписом, який затверджується міністром фінансів України відповідно до бюджетних призначень у місячний строк після набрання чинності законом про Державний бюджет України.

4. *Складання і затвердження звітності* про виконання бюджетів є завершальним етапом бюджетного процесу. Тому бюджетна звітність належить до вищого етапу узагальнення інформації про виконання бюджетів. За характером показників бюджетна звітність — сукупність упорядкованих взаємопов'язаних даних, що характеризують умови, кількісні та якісні результати виконання бюджетів. Показники звітності базуються на інформації поточного бухгалтерського обліку, тобто на даних, які зумовлюють їхню реальність та достовірність. Значення звітності про виконання бюджетів в економічній літературі сумнівам не піддається. З одного боку, за допомогою показників бюджетної звітності можна дати оцінку стану виконання бюджетів з кількісної та якісної сторін, визначити тенденції й закономірності, що мають місце у суспільстві. З іншого — у процесі аналізу показників виконання бюджету можна розрахувати рівень позитивного і негативного впливів окремих чинників на відхилення окремих показників за доходами і видатками, на підставі чого визначити шляхи збільшення дохідної частини та економії видаткової частини бюджетів. Результати такого аналізу використовуються під час складання проектів бюджетів на наступний рік.

Отже, як завершальна стадія бюджетного процесу складання, затвердження та аналіз звітності про виконання бюджетів є невід'ємною і важливою складовою робіт, пов'язаних із початковою, першою стадією бюджетного процесу, що впливає на якість наступних його етапів. Цим і визначається роль та місце бюджетної звітності у бюджетному процесі.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Бюджет держави; бюджетна політика; бюджетна стратегія; бюджетна тактика; бюджетний механізм; бюджетний устрій; бюджетна система; ділянки бюджету; видатки бюджету; бюджетне фінансування; міжбюджетні трансферти; бюджетні права; бюджетний регламент; бюджетний процес; бюджетне планування; виконання бюджету; бюджетна звітність; бюджетна класифікація; бюджетне прогнозування; бюджетне регулювання; бюджетний розпис.

Контрольні запитання і завдання

1. Які ознаки властиві бюджетним відносинам?
2. Сукупність яких грошових відносин характеризує бюджет держави як об'єктивну економічну категорію?
3. Розкрийте сутність бюджету як економічної категорії.
4. Які функції виконує бюджет держави як економічна категорія? У чому їхні особливості?
5. У чому виявляються особливості бюджету держави за змістом, формою, організаційною побудовою та правовим характером?
6. Яке основне призначення бюджету держави?
7. Що ви розумієте під бюджетною політикою?
8. Що розуміють під бюджетною стратегією та бюджетною тактикою?
9. Розкрийте сутність бюджетного механізму.
10. Що ви розумієте під бюджетним устроєм країни?
11. Дайте визначення бюджетної системи і поясніть його.
12. Які ланки входять до бюджетної системи і який між ними взаємозв'язок?
13. Охарактеризуйте принципи бюджетної системи України.
14. Що ви розумієте під доходами бюджетів?
15. Назвіть методи формування доходів бюджету та охарактеризуйте їх.
16. Як класифікуються доходи бюджету?
17. Які особливості формування доходів місцевих бюджетів?
18. Яке визначення видатків бюджету наведено в Бюджетному кодексі України?
19. Які відмінності між видатками бюджету і витратами?
20. Сукупність яких грошових відносин становить зміст видатків?
21. За якими ознаками класифікуються видатки бюджету?
22. Що ви розумієте під бюджетним фінансуванням?
23. Що таке бюджетні права?
24. Що ви розумієте під бюджетним регламентом?
25. У чому полягає зміст бюджетного процесу?

Рекомендована література

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2456-17>
2. Бюджетний менеджмент : підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін. ; за заг. ред. В. Федосова. — К. : КНЕУ, 2004. — 864 с.

3. Бюджетна система. Вишкіль студії : навч. посіб. / за ред. С.І. Юрія, О.П. Кириленко. — Т. : Екон. думка, 2010. — 424 с.
4. *Василик О.Д.* Бюджетна система України : підручник / О.Д. Василик, К.В. Павлюк. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — 544 с.
5. *Дем'янишин В.* Бюджетна політика держави: концептуальні засади, ефективність, розвиток стратегії і тактики / В. Дем'янишин // Вісник ТНЕУ — 2011. — № 2. — С. 7—20.
6. *Дем'янишин В.Г.* Складання проекту бюджету держави: прагматика проблематика та шляхи удосконалення / В.Г. Дем'янишин // Світ фінансів — 2007. — № 4. — С. 100—115.
7. *Дем'янишин В.Г.* Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України : монографія / В.Г. Дем'янишин. — Т. : ТНЕУ 2008. — 496 с.
8. *Лисяк Л.В.* Бюджетна політика у системі державного регулювання економічно-економічного розвитку України : монографія / Л.В. Лисяк. — К. : ДННУ АФУ, 2009. — 600 с.
9. *Павлюк К.В.* Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України : монографія / К.В. Павлюк. — К. : НДФІ, 2006. — 584 с.
10. *Пасічник Ю.В.* Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні : монографія / Ю.В. Пасічник. — Донецьк : ТОВ “Юго-Восток ЛТД”, 2008. — 642 с.
11. Фінанси : підручник / [С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко, В.Г. Дем'янишин та ін. ; за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. — К. : Знання, 2008. — 611 с.
12. *Чечетов М.В.* Бюджетний менеджмент : навч. посіб. / М.В. Чечетов, Н.Ф. Чечетова, А.Ю. Бережна ; у 2 ч. — Ч. 1. — Х. : ІНЖЕК, 2004. — 560 с.
13. *Чугунов І.Я.* Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку України : монографія / І.Я. Чугунов ; ред. кол.: Ю.О. Лупенко, Н.І. Костіна, І.О. Луниченко. — К. : НІОС, 2003. — 485 с.
14. *Юрій С.І.* Бюджетна система України : навч. посіб. / С.І. Юрій, Й.М. Білик та ін. — К. : НІОС, 2000. — 400 с.
15. *Юрій С.* Бюджет, бюджетна доктрина та бюджетна політика держави: сучасна парадигма, іманентний детермінізм, реалії і перспективи / С. Юрій, В. Дем'янишин // Світ фінансів. — 2010. — № 4. — С. 7—27.
16. *Юрій С.І.* Антологія бюджетного механізму : монографія / С.І. Юрій, В.Г. Дем'янишин, Я.М. Буздуган. — Т. : Екон. думка, 2001. — 250 с.
17. *Юрій С.І.* Економічні та соціальні аспекти розвитку господарського комплексу України / С.І. Юрій, Р.А. Іванух, С.Л. Дусановський. — Т. : НІОС, 2003. — 327 с.
18. *Юрій С.І.* Казначейська система : підручник / С.І. Юрій, В.І. Станіславський, О.С. Даневич. — 2-ге вид., змін. і доповн. — Т. : Карт-бланш, 2006. — 818 с.

Розділ 7

БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету

Бюджетний фонд як об'єктивна обумовлена економічна форма руху частини вартості валового продукту, що пройшла відповідні стадії розподілу і надійшла в розпорядження держави для задоволення суспільних потреб, виступає у вигляді централізованого фонду грошових коштів. Бюджетний фонд характеризується великими масштабами, складною внутрішньою структурою, цільовим спрямуванням. Конкретний обсяг бюджетного фонду, джерела надходження та напрями використання коштів визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, рух коштів фонду відображається в основному фінансовому плані України. Таким чином, державний бюджет, як і всі інші фінансові плани, має бути збалансованим, тобто обсяг доходів має дорівнювати обсягу видатків.

У процесі збалансування бюджету шляхом зіставлення його дохідної і видаткової частин визначаються *показники стану бюджету*, до яких належать: рівновага доходів і видатків бюджету (баланс бюджету), бюджетний профіцит (перевищення доходів над видатками бюджету), бюджетний дефіцит (перевищення видатків над постійними доходами бюджету).

Показник рівноваги доходів і видатків свідчить про збалансованість бюджету, тобто про достатність дохідних джерел для фінансування потреб держави у плановому році. Такий стан вважається оптимальним, а його досягнення — найважливішим завданням бюджетного планування.

Бюджетний профіцит — відносний показник, який свідчить про перевищення доходів над видатками. Специфічність цього показника полягає у тому, що “зайвих” грошей у держави немає і держава завжди може знайти потребу,

на яку необхідно спрямувати нерозподілені бюджетні кошти. Отже, профіцит створюється не з метою виявлення надлишку коштів бюджетного фонду, а відповідно до Бюджетного кодексу України лише для погашення основної сукупності боргу.

Показник бюджетного дефіциту свідчить про перевищення передбаченого у бюджеті видатків над постійними доходами, до яких відносять податки, збори й обов'язкові платежі, що відповідно до бюджетної класифікації вважаються доходами бюджету. Наявність бюджетного дефіциту свідчить, що у плановому бюджетному році до бюджету включені такі видатки держави, які не мають грошового забезпечення. Таке явище є негативним. Однак бюджетний дефіцит не свідчить про незбалансованість бюджету у цілому, оскільки у процесі складання і затвердження бюджету визначаються необхідні джерела фінансування дефіциту.

Показники дефіциту (як і профіциту) розраховуються під час складання бюджету, записуються окремим рядком у законі про Державний бюджет України на плановий рік, тобто мають стосунок до бюджету як основного фінансового плану. За результатами виконання бюджету такі показники розраховуються за спеціальною методикою і відображаються у звітності про виконання бюджету.

Фінансова теорія передбачає три класичних концептуальних підходи до збалансування державного бюджету, кожен з яких має характерні риси та економічні наслідки:

- 1) збалансування на щорічній основі;
- 2) збалансування в ході економічного циклу;
- 3) збалансування на основі функціонування фінансів.

Збалансування бюджету на щорічній основі означає, що витрати держави мають вирівнюватися з доходами у межах кожного року. Такий підхід є найбільш доцільним і обґрунтованим.

Однак глибоке дослідження такої концепції свідчить про її недоліки, оскільки вона вступає в суперечності зі стабілізаційною функцією бюджетної політики. Якщо економіка країни увійшла у фазу падіння, ВВП скорочується, то автоматично зменшуються надходження податків, а державний бюджет набуває дефіцитних ознак. В умовах збалансування бюджету на щорічній основі держава змушена або збільшити податки, або обмежити власні видатки, а саме ці заходи. Оскільки перераховані заходи мають стримуючий характер, кожний з них зменшує ділову активність, сукупний попит, що погіршує умови протікання економічного циклу і збільшує обсяг дефіциту бюджету. Отже, концепція за певних умов є економічно неефективною і не може забезпечити цілісно-економічну стабільність у тривалому періоді.

Концепція збалансування бюджету на циклічній основі частково вирішує проблему, що виникають у процесі збалансування на щорічній основі, оскільки характеризується протилежними підходами. Відповідно до цієї концепції збалансується бюджет не щорічно, а в межах економічного циклу, реалізується

цьому засади антициклічної політики. Зокрема, під час падіння виробництва з метою стимулювання ділової активності і підприємництва держава зменшує податки і збільшує державні закупівлі (видатки), цілеспрямовано збільшуючи дефіцит. Протягом інфляційного піднесення держава підвищує податки і скорочує державні витрати, що дає можливість вилучити з обігу частину грошової маси, створити бюджетний надлишок, за допомогою якого можна буде покрити державні борги, що з'явилися в період спаду. Однак, крім позитивних, ця концепція має негативні якості, оскільки за глибиною і тривалістю зростання та падіння цикли нееквівалентні між собою. Отже, у межах економічного циклу не досягається гармонії між надлишком і дефіцитом, внаслідок чого бюджет у цілому залишається незбалансованим.

Третя концепція збалансування бюджетів на основі функціонування фінансів передбачає підпорядкування збалансування як на щорічній, так і на циклічній основі питанням стабілізації та оздоровлення економіки. Отже, макроекономічна стабілізація є кінцевою метою бюджетної політики, а державний бюджет — інструмент її досягнення. Ця концепція допускає можливість існування дефіцитного бюджету, якщо такий дефіцит є необхідною умовою стабілізації економіки.

Бюджетний дефіцит — дуже складне економічне явище, у якому віддзеркалюються різні аспекти соціально-економічного розвитку суспільства, ефективність економічної політики держави. Він має різні вияви, характеризується розмаїттям причин, чинників і наслідків.

Сучасна фінансова наука передбачає класифікацію бюджетного дефіциту за такими ознаками:

- строком виникнення;
- місцем виникнення;
- формою вияву;
- причинами виникнення;
- напрямками дефіцитного фінансування;
- критерієм визначення складових;
- строком дії;
- зв'язком із державним боргом.

За *строком виникнення* розрізняють плановий і звітний бюджетний дефіцит. *Плановий дефіцит* — затверджений у законі про Державний бюджет України обсяг перевищення видатків над доходами, тобто дефіцит бюджету відповідно до основного фінансового плану держави. *Звітний бюджетний дефіцит* — фактичний обсяг дефіциту відповідно до річного звіту про виконання Державного бюджету України. Як правило, величина планових та звітних обсягів не збігається у різних співвідношеннях. Наприклад, за підсумками виконання Державного бюджету України у 2001 та 2004 рр. фактичні суми дефіциту були більші за планові, а у 2002, 2003, 2005, 2006 рр. — менші.

За *місцем виникнення* бюджетний дефіцит поділяється на зовнішній і внутрішній. *Зовнішній дефіцит* — різниця між зовнішніми видатками та надхо-

дженнями від зовнішніх джерел. *Внутрішній дефіцит* характеризує перевищення обсягів загального дефіциту над зовнішнім.

За *формою вияву* розрізняють відкритий, прихований і квазіфіскальний бюджетний дефіцит. *Відкритий дефіцит* — офіційно затверджений стан бюджету у Законі про Державний бюджет України на плановий рік чи у рішеннях сесій місцевих рад про відповідний місцевий бюджет. У цих документах не тільки фіксуються загальні обсяги дефіциту, а й конкретизуються джерела його фінансування. *Прихований бюджетний дефіцит*, на відміну від відкритого, офіційними документами не визнається. На практиці є кілька варіантів прихованого і напівприхованого дефіциту, пов'язаних зі свідомим завищенням планових обсягів доходів, включенням до складу доходів таких джерел, які використовують не для фінансування планових видатків, а для покриття бюджетного дефіциту.

Квазіфіскальний (квазібюджетний) *дефіцит* — прихований дефіцит бюджету, обумовлений квазіфіскальною діяльністю держави. Такими видами діяльності є:

- фінансування державними підприємствами надлишкової зайнятості у державному секторі і виплата ними зарплати за ставками, вищими від ринкових, за рахунок банківських позик чи шляхом нагромадження взаємної заборгованості;

- нагромадження у комерційних банках, які відокремилися від державного банку на початкових стадіях економічних реформ, великого портфелю непрацюючих позик;

- окремі операції, пов'язані з державним боргом, а також фінансування Національним банком України збитків від заходів зі стабілізації обмінного курсу валюти, безпроцентних і пільгових кредитів уряду, кредити рефінансування комерційним банкам на обслуговування окремих видів боргів, а також рефінансування сільськогосподарських, промислових і житлових програм за пільговими ставками.

Наявність прихованого і квазіфіскального дефіциту бюджету є негативним і небезпечним для суспільства явищем, оскільки фальсифікує показники основного фінансового плану країни та можливості держави.

За *причинами виникнення* бюджетний дефіцит буває вимушеним і невимушеним. *Вимушений дефіцит* пов'язаний із необхідністю витратити коштів більше, ніж їх можна мобілізувати. Він є наслідком стихійних лих, епідемії, воєн, розрухи, економічної кризи, супроводжується дефіцитом фінансових ресурсів, якого уникнути неможливо. *Невимушений бюджетний дефіцит* (іноді його називають свідомим) виникає внаслідок проведення неефективної фінансової політики та некваліфікованого керівництва фінансовою системою.

За *напрямами дефіцитного фінансування* розрізняють активний і пасивний бюджетний дефіцит. У цілому відмінність між цими видами дефіциту полягає у тому, що активний дефіцит дає змогу підштовхнути, активізувати по-

дальший розвиток економіки і зростання капіталу, а пасивний — підкоряється законам інфляції.

Активний бюджетний дефіцит пов'язаний із нестачею бюджетних ресурсів для фінансування капітальних видатків (інвестицій). Дефіцитне фінансування інвестицій у цілому можна вважати позитивним явищем, оскільки воно передбачає активний вплив бюджету на економічні процеси у суспільстві. Теоретичні засади дефіцитного фінансування інвестицій базуються на кейнсіанстві, зокрема на його постулатах “бюджетного мультиплікатора”. *Пасивний бюджетний дефіцит* характеризується спрямуванням дефіцитних коштів на фінансування поточних видатків, зокрема на соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, оборону, управління. Таке витрачання коштів означає їхнє поглинання, що відображає пасивне реагування держави на складне фінансове становище у суспільстві.

За *критеріями визначення складових дефіциту* виокремлюють три його види: фактичний, структурний і циклічний. *Фактичний дефіцит* — це різниця між поточними видатками і поточними доходами держави. *Циклічний дефіцит* — результат дії “вмонтованих” стабілізаторів, тобто механізмів, які дають можливість знизити амплітуду циклічних коливань рівнів зайнятості і випуску, не застосовуючи частих змін економічної політики. *Структурний дефіцит* відображає різницю між видатками і доходами бюджету в умовах повної зайнятості.

Характеризуючи взаємозв'язок між цими видами, можна зробити висновок, що фактичний дефіцит є зовнішнім виявом розбалансованості дохідної та видаткової частин бюджету, а структурний і циклічний — його внутрішніми складовими. Якщо фактичний дефіцит відображає реальні доходи і видатки бюджету та дефіцит за відповідний рік, то структурний — дефіцит за умови повної або високої зайнятості потенціальних виробничих і трудових ресурсів, а циклічний — результат недонадходження доходів бюджету внаслідок циклічних коливань в економіці. За допомогою циклічного бюджету можна виявити вплив ділового циклу на бюджет та визначити зміни видатків, надходжень, які виникають через те, що економіка не працює за потенційного обсягу виробництва, а перебуває у стані піднесення чи спаду.

Обсяг циклічного дефіциту визначається як різниця між фактичним і структурним дефіцитом. Основні відмінності між останніми пов'язані з відмінностями між автоматичними і дискреційними стабілізаторами. Якщо структурні надходження і видатки в основному складаються з дискреційних програм, встановлених законодавством, то циклічні видатки і дефіцити включають такі податки і видатки, які автоматично пристосовуються до стану економіки. У разі спаду виробництва, у зв'язку зі скороченням податкових надходжень і зростанням державної допомоги з безробіття, кожний відсотковий пункт зменшення норми безробіття на відповідну суму збільшує циклічний дефіцит.

На практиці простежується також тісний зв'язок зі структурним і фактичним дефіцитом. Наприклад, коли уряд ставить за мету скоротити дефіцит бюджету шляхом підвищення ставок податків і зменшення видатків, то відповідно й зменшується структурний дефіцит. За збільшення державою соціальних виплат зростають структурні видатки і збільшується структурний дефіцит.

У країнах з перехідною економікою проблеми структурного дефіциту бюджету ускладнюються маніпулюванням його розмірами, зокрема за допомогою таких інструментів впливу:

- податкова “амністія”;
- стягнення прострочених платежів;
- відстрочення розрахунків з постачальниками;
- запровадження додаткових чи тимчасових податків;
- відстрочення виплат зарплати працівникам державного сектору;
- відстрочення індексації зарплати відповідно до темпів інфляції;
- розширення практики приватизації державної власності тощо.

За строками дії бюджетний дефіцит поділяється на стійкий і тимчасовий. *Стойкий дефіцит* спостерігається у довгостроковому періоді, а *тимчасовий* — у короткостроковому. Тимчасовий дефіцит, як правило, пов'язаний з касовими розривами у бюджеті, зокрема з незбіганням строків здійснення видатків зі строками надходження доходів. Тимчасовий дефіцит ще називають касовим.

За зв'язком із державним боргом розрізняють первинний та операційний бюджетний дефіцит. *Первинний дефіцит* — різниця між величиною дефіциту бюджету і виплатою відсотків за борг. Цей дефіцит дорівнює різниці між сумою трансфертів та державних закупівель товарів і послуг та податковими надходженнями до бюджету за формулою

$$\text{Дефіцит} = (\text{Державні закупівлі товарів і послуг бюджету} + \text{Трансферти} + \text{Виплати з обслуговування боргу}) - \text{Податкові надходження.}$$

У випадку випуску урядом державних цінних паперів для фінансування первинного бюджетного дефіциту зростають основна сума державного боргу і коефіцієнт його обслуговування.

Отже, в національній економіці збільшується тягар боргу. Сума відсотків за державний борг дорівнює добуткові державного боргу та реальної відсоткової ставки. У випадку перевищення у національній економіці реальної відсоткової ставки над темпами зростання ВВП, весь приріст останнього буде спрямовуватися на виплату відсотків з обслуговування державного боргу. Для зменшення цього співвідношення, з одного боку, темпи зростання реального ВВП мають перевищувати величину реальної відсоткової ставки, а з іншого — збільшення частки первинного бюджетного надлишку має бути постійним.

Операційний дефіцит — дефіцит державного бюджету із вирахуванням інфляційної частини відсоткових платежів з обслуговування державного боргу.

У цілому основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є випередження темпів зростання бюджетних видатків порівняно зі зростанням доходів бюджету. Конкретні причини можна об'єднати у такі групи: об'єктивні (або вимушені), суб'єктивні (невимушені або свідомі).

До об'єктивних причин, пов'язаних з вимушеними діями держави, у результаті яких виникає необхідність збільшувати видатки бюджету за відсутності необхідного обсягу доходів, належать:

— надзвичайні обставини (війни, епідемії, стихійні лиха тощо);

— необхідність здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови, що у майбутньому може забезпечити приріст валового внутрішнього продукту, зміцнити економічну могутність держави та підвищити матеріальний і культурний рівень життя населення. Це явище відображає не кризу в економічному житті суспільства, а державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві;

— необхідність підвищення рівня доходів громадян у зв'язку з відставанням їхнього обсягу від прожиткового мінімуму тощо.

До суб'єктивних причин, пов'язаних з невимушеними, свідомими діями держави, у результаті яких виникає бюджетний дефіцит, належать:

— кризові явища в економіці, її розвал, що супроводжується скороченням обсягів валового внутрішнього продукту, різким зниженням ефективності виробництва, інфляційними процесами;

— неефективність внутрішніх та зовнішніх фінансово-кредитних зв'язків;

— наявність значного тіньового сектору в економіці та низька податкова дисципліна;

— значне зростання і нераціональна структура бюджетних видатків;

— надмірне зростання соціальних видатків порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту;

— надмірні витрати на утримання апарату управління;

— надмірні витрати на оборону та милітаризацію економіки у мирний час;

— нездатність влади тримати під контролем фінансову ситуацію у державі;

— недосконалість, неузгодженість і часті зміни фінансового законодавства;

— ігнорування та свідоме ухилення від виконання чинного законодавства суб'єктами фінансових відносин;

— корупція в органах державної влади, державного управління, місцевого самоврядування, судової влади та правоохоронних органах.

Якщо об'єктивні причини є вимушеними, не залежать від бажання чи небажання держави і не свідчать про низький рівень державного фінансового менеджменту, то суб'єктивні причини безпосередньо пов'язані з неефективним державним фінансовим менеджментом і за бажанням державної влади можуть бути усунені повністю.

Отже, бюджетний дефіцит у цілому як особливе фінансове явище не обов'язково є негативним і надзвичайним. Сьогодні у світі практично немає жод-

ної держави, яка б не стикалася з бюджетним дефіцитом. Звичайно, за умов ідеального становища в економіці дефіциту немає і держава може оптимально зіставляти обсяг своїх доходів відповідно до фінансових можливостей без будь-якої шкоди для суспільства. Однак насправді це буває дуже рідко, оскільки економічні кризи є поширеним явищем.

7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту

Світова фінансова наука неоднозначно підходить до оцінки наслідків впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічні процеси у суспільстві. Тому розглядаючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту, необхідно враховувати різні чинники та способи впливу дефіциту на розвиток економіки, соціальної сфери, рівень соціального захисту населення з урахування конкретних ситуацій. Зважаючи на такі підходи, *наслідки можуть бути позитивними, негативними або їх взагалі може не бути.*

Так, спроба позитивної оцінки впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічний розвиток суспільства була започаткована у роки Великої французької революції, ідеологи якої називали дефіцит “багатством нації”. Підставою для цього вважалось твердження, що дефіцити активізують суспільство впливаючи на напрями наукової думки, стимулюючи законодавчу діяльність змушуючи економити державні кошти, попереджувати і викривати зловживання.

У цілому бюджетний дефіцит в умовах демократичного суспільства за таких умов може бути додатковим стимулом соціально-економічного розвитку якщо цей дефіцит спонукатиме до пошуку ефективних шляхів раціонального використання бюджетних коштів, посилення бюджетної дисципліни, збільшення доходів бюджету у майбутньому.

Тезу про позитивний вплив бюджетного дефіциту на економіку підтримував Дж. Кейнс. Розвиваючи теорію Дж. Кейнса, новокейнсіанці стверджують про необхідність збалансованого бюджету в часі, тобто потребу у замінити бюджетного дефіциту під час війн і криз активним бюджетом під час економічних піднесень. Отже, дефіцит бюджету вважався антикризовим чинником. Після Другої світової війни кейнсіанські теорії застосовувалися практично всіма промислово розвинутими країнами, у результаті чого бюджетний дефіцит перетворився у вагомий інструмент фінансової політики, використовувався під час вирішення різнопланових завдань і зайняв важливе місце в економічному зростанні і в теорії циклічного регулювання економіки.

На основі кейнсіанської теорії виникли і розвинулися різноманітні економічні концепції, зокрема дефіцитного фінансування. Окремі теоретики і політики вважали бюджетну збалансованість анахронізмом, а боязнь бюджетних дефіцитів і зростання державного боргу — шкідливим забобоном. Такі

ном, дефіцит державного бюджету перетворився на один із реальних способів регулювання економіки. Як свідчить світова практика, неконтрольоване зростання бюджетного дефіциту стало причиною економічних криз.

Однак переважна більшість теоретиків і практиків світу схиляються до думки, що бюджетний дефіцит має негативний вплив на соціально-економічні процеси у суспільстві. Він є свідченням марнотратства уряду, чинником макроринкової нестабільності та підвищення ризику економічної діяльності держави. Зростання бюджетного дефіциту спричиняє посилення інфляційних процесів у суспільстві, кризу державних фінансів, грошової системи, зростання диференціації в доходах. Дефіцит бюджету є причиною зниження ефективності податкової системи, послаблення стимулів до праці, підризу впевненості членів суспільства у майбутньому.

У більшості країн світу, у тому числі в Україні, бюджетні дефіцити набули хронічного характеру, що сприяло поглибленню фінансової нестабільності. Вони дають поштовх інфляційним процесам і відволікають значні обсяги фінансових ресурсів з приватного сектору. Неконтрольованість і зняття питання про бюджетне обмеження дефіциту є причиною погіршення фінансової дисципліни у країні та поглиблення фінансової безвідповідальності урядів.

В умовах глобалізації економічного розвитку та інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків бюджетні дефіцити є чинником підвищення ризику економічної діяльності, несуть потенційний ризик монетизації і дефолту. Національні уряди вже не можуть належним чином визначати ефективність своїх економічних заходів, оскільки у зв'язку з відкритістю національних економік суспільне відтворення відбувається одночасно як усередині країни, так і за її межами. Якщо додатково збільшувати за рахунок бюджетного дефіциту платоспроможний попит населення, то в умовах відкритої економіки це призведе не до поживлення національного виробництва, а до підвищення внутрішніх цін і до імпорту товарів, а бюджетне субсидювання вітчизняних підприємств однаково сприятиме як внутрішньому інвестуванню, так і вивезенню капіталу за кордон.

Наявність хронічних бюджетних дефіцитів у світовій практиці свідчить про існування певного причинно-наслідкового механізму. Причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів така. У першу чергу бюджетний дефіцит впливає на скорочення обсягу заощаджень у загальнонаціональному масштабі, яке зумовлює зростання відсоткової ставки, меншу доступність кредитних ресурсів для приватного сектору. У результаті підвищується обмінний курс національної валюти, що спричиняє зменшення обсягів інвестицій та експорту, збільшення імпорту. Такий стан зумовлює дефіцит зовнішньоторгового балансу, внаслідок чого виникає дефіцит платіжного балансу. Ці негативні наслідки мають поточний характер і виявляються протягом бюджетного року.

Однак зменшення обсягів інших видів діяльності, зумовлене дефіцитами, може мати й більш віддалені негативні побічні ефекти. Наприклад, спад інвестиційної діяльності спричиняє скорочення акціонерного капіталу, виробни-

чих потужностей, обсягів виробництва. Таке скорочення є причиною зниження рівня продуктивності праці й реальної зарплати, що негативно впливає на відсотки, ренту, прибутки за рахунок національного капіталу, які відходять до нерезидентів. Відповідно, продовжує нарощуватися державна заборгованість, внаслідок чого знижується довіра інвесторів, скорочуються іноземні інвестиції, а нерезиденти вивозять свій капітал за кордон. У результаті формується надмірний державний борг, який створює ризик дефолту.

Дефолт провокує згубні для економіки країни і престижу держави наслідки, зумовлені згоранням інвестицій, збуванням акцій та облігацій нерезидентами, що спричиняє падіння вартості цінних паперів, зростання відсоткових ставок. Відбувається подальше зниження обсягів виробництва і рівня заробітної плати, зумовлене скороченням інвестицій, внаслідок чого зменшуються споживчі витрати домогосподарств. Далі знижується обмінний курс у зв'язку з падінням попиту на національну валюту, запускаються інфляційні процеси. У випадку кредитування уряду центральним банком посилюється інфляція, у результаті чого настає загальна фінансова криза, масові банкрутства у реальному і фінансовому секторах економіки.

Таким чином, розглядаючи причинно-наслідкову діалектику бюджетних дефіцитів, можна побачити, що вони у цілому спричиняють десятки негативних соціально-економічних і фінансових ефектів, кінцевими і найгіршими з яких є фінансова та економічна кризи.

В Україні динаміка дефіциту державного бюджету за 1992—2010 рр. характеризується такими даними (табл. 7.1).

Таблиця 7.1. Показники дефіциту Державного бюджету України у 1992—2010 рр.

Рік	Доходи		Видатки		Дефіцит (+) / профіцит (-)	
	млн грн	у % до ВВП	млн грн	у % до ВВП	млн грн	у % до ВВП
1992	6	12,8	15	30,1	9	17,3
1993	271	18,3	373	25,2	102	6,9
1994	3 559	29,6	4 682	38,9	1123	9,3
1995	12 244	22,5	15 952	29,3	3 708	6,5
1996	19 632	24,1	23 608	29,0	3 976	1,9
1997	16 796	18,0	23 099	24,7	6 303	6,7
1998	16 266	15,9	18 380	17,9	2114	2,1
1999	19 982	15,3	21947	16,8	1965	1,5
2000	36 230	21,3	35 533	20,9	-697	-0,4
2001	39 726	19,5	40 407	19,8	681	0,3
2002	45 467	20,1	44 348	19,6	-1119	-0,5

Рік	Доходи		Видатки		Дефіцит (+) / профіцит (-)	
	млн грн	у % до ВВП	млн грн	у % до ВВП	млн грн	у % до ВВП
2003	55 077	20,8	56 120	21,2	1043	0,4
2004	70 330	20,4	79 471	23,0	9141	2,6
2005	105 300	25,2	114 503	27,4	9 203	2,2
2006	133 522	24,9	137 299	25,6	3 777	0,7
2007	165 939	23,0	174 254	24,2	9 843	1,4
2008	231 722	24,4	241 490	25,4	12 502	1,3
2009	225 320	24,7	242 357	26,5	17 037	1,9
2010	240 615	22,1	303 589	27,8	62 974	5,8

Як свідчать наведені дані, за роки незалежності у політиці дефіцитного фінансування можна умовно виділити декілька етапів. *Перший етап* (1992—1999 рр.) характеризується тенденцією до скорочення бюджетного дефіциту з 17,3 до 1,5 % ВВП. Цей період пов'язаний з глибокою економічною кризою і її негативним впливом на обсяги дефіциту, з одного боку, та негативним впливом бюджетного дефіциту на соціально-економічні процеси у суспільстві, з іншого боку.

Негативні соціально-економічні наслідки дефіциту на цьому етапі характеризуються:

— катастрофічним зменшенням обсягів ВВП (до 80 % порівняно з 1990 р.), обсягів державного і місцевих бюджетів;

— суттєвим погіршенням фінансового становища суб'єктів підприємницької діяльності (крім комерційних банків), що виявилось у зростанні дебіторської та кредиторської заборгованості підприємств (що значно перевищила обсяги ВВП) і зруженні дохідної бази бюджетів;

— обвальною інфляцією, зокрема зменшенням наявних грошей (у більше ніж 10 050 разів), та підвищенням цін;

— тотальним абсолютним зубожінням населення країни, катастрофічно низьким рівнем заощаджень населення, послабленням основи фінансово-банківської системи країни;

— величезними обсягами та зростанням державного боргу країни, а також витрат з його обслуговування й погашення. Так, у 1999 р. зовнішній борг перевищував 13 млрд дол.; Україна мала виплачувати щомісяця кредиторам 550 млн дол., що дорівнювало місячному обсягу ВВП;

— створенням фінансової піраміди облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), що призвело до катастрофічного зменшення валютних резервів. Тримачам ОВДП виплачувались здринницькі відсотки (до 120 % річних), причому більшість облігацій (до 60 %) розміщувалися серед нерезидентів;

— нераціональним запозиченням НБУ на зовнішньому ринку під надто високі відсотки — крім облігацій ОВДП, насамперед розміщення єврооблігацій у сумі 1,5 млрд дол. (під 49 % річних), які значно перевищували валютні резерви України;

— непродуманою лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності, відкриттям кордонів, які сприяли вивезенню до 40 млрд дол. капіталу новосформованою буржуазією (щороку з країни вивозилось понад 5 млрд дол.);

— величезними втратами державних коштів від непродуманих пільг (у 1999 р. майже 20 млрд грн);

— неефективним управлінням бюджетними коштами;

— надмірними витратами на утримання державного апарату за одночасного скорочення витрат на розвиток соціально-культурної сфери (освіти, культури, охорони здоров'я тощо);

— орієнтацією комерційних банків на самозбагачення і зростаюче їх відчуження від потреб національного товаровиробника;

— доларизацією української економіки та національним впровадженням гривні (за 1996—1999 рр. вона знецінилась у 3 рази) тощо.

Другий етап (2000—2002 рр.) характеризується зведенням Державного бюджету України з профіцитом, що позитивно відобразилося на усіх показниках соціально-економічного розвитку країни.

Третій етап (2003—2004 рр.) пов'язаний з проголошенням політики пріоритетного соціального розвитку та реалізацією соціальних програм, внаслідок чого спостерігається тенденція до зростання обсягів дефіциту бюджету та його частки у ВВП з 0,4 до 2,6 %.

На *четвертому етапі* (2005—2006 рр.) обсяги та частка бюджетного дефіциту у ВВП скоротилися. Одночасно кількісні та якісні показники соціально-економічного розвитку держави зросли, що свідчить про позитивні зрушення в економіці та соціальній сфері.

П'ятий етап (2007—2011 рр.) характеризується зростанням обсягів дефіциту бюджету та його частки у ВВП, пов'язаним з прорахунками у бюджетній політиці, відсутністю її стратегії та світовою фінансовою кризою.

У цілому, оцінюючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту, можна зробити висновок, що дефіцитне фінансування економіки та інших сфер державної діяльності може бути вигідним, раціональним і виправданим за умови, коли темпи приросту ВВП будуть випереджати приріст обсягів бюджетів, бюджетних дефіцитів і видатків на обслуговування державного боргу. Позитивними наслідками можна вважати також отриманий ефект від зміцнення економіки за рахунок дефіцитного фінансування, створення реального фундаменту та ефективної фінансової системи, вигідних майбутнім поколінням. За інших умов соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту будуть негативні.

7.3. Джерела фінансування дефіциту бюджету та їх класифікація

У сучасній теорії і практиці фінансів у зв'язку з бюджетними дефіцитами вживають такі поняття: фінансування бюджету, джерела фінансування (покриття) бюджетного дефіциту, дефіцитне фінансування. Два останніх поняття були відомі в Україні, а перше — запозичене на Заході та введене в українську фінансову практику з прийняттям Бюджетного кодексу. За Кодексом *фінансування бюджету* — надходження та витрати у зв'язку зі зміною обсягу боргу, а також залишку готівкових коштів за бюджетом, які використовуються для покриття різниці між доходами і видатками бюджету.

На практиці фінансуванням бюджету вважають групу певних фінансових операцій, джерелами фінансування бюджетного дефіциту — види фінансових ресурсів, а дефіцитним фінансуванням — тип фінансової політики.

Фінансування бюджету характеризується такими ознаками:

— операції з фінансування бюджету включають як надходження, так і витрачання бюджетних ресурсів;

— у бюджеті фінансування відображається окремо, оскільки не належить ні до доходів, ні до видатків;

— на відміну від бруто-основи відображення показників доходів і видатків бюджету, фінансування має чисту основу;

— так само як бюджетне сальдо може набувати форми не тільки дефіциту, а й надлишку, так і фінансування бюджету може бути як “позитивним”, так і “від’ємним”;

— операції з фінансування бюджету мають на меті: профінансувати бюджетний дефіцит, погасити державний борг, покрити тимчасові касові розриви при виконанні бюджету, забезпечити ліквідність бюджетного фонду;

— розмір бюджетного дефіциту (або надлишку) дорівнює розміру нетто-фінансування (перевищення позитивного фінансування над від’ємним — дефіциту, а інакше — профіциту).

Перераховані ознаки свідчать, що фінансування бюджету є ширшим і складнішим поняттям, ніж джерела фінансування бюджетного дефіциту. У фінансуванні бюджету враховуються не тільки залишки готівки, що використовуються для покриття бюджетного дефіциту, а й операції з іншими активами, призначені для управління ліквідністю бюджетного фонду.

Стосовно джерел фінансування бюджетного дефіциту, то їх розрізняють за кредиторами, інструментами залучення, економічним впливом (інфляційні та неінфляційні, виходячи з впливу на чисту вартість уряду, з огляду на мультиплікаційний ефект тощо).

Міжнародний валютний фонд пропонує для використання дві класифікації фінансування: за типом кредитора і за типом боргового зобов'язання (табл. 7.2). Аналогічні класифікаційні ознаки встановлені також Бюджетним кодексом України. Для фінансування дефіциту в Україні призначені внутрішні і зовнішні запозичення. При цьому емісійні кошти НБУ не можуть бути джерелом фінансування дефіциту.

Таблиця 7.2. Класифікація фінансування бюджету: підхід МВФ

Фінансування за типом кредитора	Фінансування за типом боргового зобов'язання
1. Внутрішнє фінансування: — від інших суб'єктів сектору державного управління; — від органів грошово-кредитного регулювання; — від депозитних банків; — інше внутрішнє фінансування; — коригування. 2. Зовнішнє фінансування: — від міжнародних інститутів розвитку; — від іноземних урядів; — інші запозичення за кордоном; — зміни готівки, депозитів і цінних паперів, які утримуються з метою управління ліквідністю	1. Довгострокові облигації. 2. Короткострокові облигації та векселі. 3. Інші довгострокові позики. 4. Інші довгострокові позики й аванси. 5. Інші зобов'язання. 6. Зміни залишків готівки, депозитів і цінних паперів, які уряд утримує з метою управління ліквідністю

За результатами співпраці з МВФ Україна уклала Технічний меморандум про взаєморозуміння, у якому визначено, що фінансування дефіциту консолідованого уряду включає:

- чисту суму казначейських векселів;
- чисту суму позик уряду, наданих національною банківською системою;
- загальну суму приватизаційних надходжень;
- різницю між надходженнями від розміщення і погашення будь-яких облигацій, емітованих урядом або НБУ для нерезидентів з метою фінансування дефіциту;
- різницю між отриманням і погашенням урядом іноземних кредитів (включаючи проектні кредити і кредити, отримані з метою подальшого розвитку підприємств);
- чисту зміну депозитів уряду в банках-нерезидентах та інших інститутах нерезидентів;
- чисті надходження від розміщення інших боргових зобов'язань у формі інших фінансових інструментів, емітованих урядом.

У цілому операції з фінансування бюджету мають на меті забезпечити лише покриття дефіциту, а й управління ліквідністю бюджету, про що йдеться далі в табл. 7.3.

Таблиця 7.3. Призначення фінансування бюджету

Управління ліквідністю бюджету	Покриття бюджетного дефіциту
<i>Мета</i>	
Подолання тимчасових касових труднощів, які за оцінкою мають ліквідуватися до закінчення бюджетного періоду	Покриття розриву між річною сумою бюджетних доходів і видатків
<i>Джерела покриття (за інструментами)</i>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Короткострокові (до 1 року) боргові інструменти (векселі та облігації). 2. Короткострокові (до 1 року) позики. 3. Використання депозитів, грошових резервів, інших ліквідних активів, зменшення залишків готівки на бюджетних рахунках 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Довгострокові (більше 1 року) боргові інструменти (облігації). 2. Довгострокові позики (кредитні угоди строком більше 1 року). 3. Реалізація акцій, утримувачем яких є уряд. 4. Використання депозитів, грошових резервів, інших ліквідних активів, зменшення залишків готівки на бюджетних рахунках

Наведені у табл. 7.3 завдання мають різну специфіку, яка вимагає адекватного підходу до них під час бюджетного планування і виконання бюджету.

Основний обсяг операцій, пов'язаний із залученням джерел фінансування бюджетного дефіциту в ринкових економіках, здійснюється на фінансових ринках. Емітуючи ринкові боргові інструменти, держава виступає великим позичальником фінансових ресурсів. Необхідність фінансування бюджетного дефіциту і використання з цією метою фінансових інструментів започаткували один із важливих механізмів існування фінансового ринку. Державні цінні папери дають змогу трансформувати державний борг у фінансовий актив кредиторів, який приносить їм прибутки.

Таким чином, розкриваючи зміст фінансування бюджету як групу фінансових операцій, пов'язаних з покриттям дефіциту бюджету, ми охарактеризували це економічне явище, зосереджуючи увагу на його класифікації за двома ознаками: типом кредитора, що характеризує категорію кредитора або власника боргового зобов'язання; типом боргового зобов'язання, що характеризує вид фінансового інструмента запозичення коштів.

Класифікаційна ознака фінансування бюджету за типом кредитора передбачає, що джерела покриття дефіциту (фінансування) поділяються на внутрішні і зовнішні. *Внутрішні джерела* — це надходження від сектору державного управління, тобто обсяг запозичень за рахунок емісії цінних паперів, що здійснює Міністерство фінансів України, надходження від органів грошово-кредитного регулювання і банківських установ та інші внутрішні джерела. *Зовнішні джерела* включають позики, отримані від міжнародних організацій та іноземних комерційних банків та ін.

Класифікація фінансування бюджету за типом боргового зобов'язання передбачає, що фінансові зобов'язання держави включають такі види: облігації внутрішньої та зовнішньої державної позики й інші державні цінні папери, довго-, середньо- і короткострокові позики та кредити; зміну обсягів готівкових коштів, депозитів і цінних паперів, що використовуються для управління ліквідністю у розрізі внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування.

Такі ознаки безпосередньо стосуються класифікації джерел фінансування бюджетного дефіциту як виду фінансових ресурсів. Ці джерела класифікують за способом залучення, за характером впливу на інфляційні процеси і за рівнем управління.

Так, за *способом залучення джерела фінансування бюджетного дефіциту* поділяють на емісійні та неемісійні. *Емісійні джерела* пов'язані з додатковим залученням грошової маси для покриття державних видатків і супроводжуються емісією грошей. *Неемісійні джерела* відображають взаємовідносини між державою як позичальником і юридичними та фізичними особами, урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями як кредиторами і не мають безпосереднього відношення до емісії грошей.

За *характером впливу на інфляційні процеси* джерела фінансування дефіциту бюджету бувають інфляційні і неінфляційні. *Інфляційним джерелом* виступає монетизація дефіциту, яка відбувається за надання урядові позик центрального банку, купівля центральним банком державних цінних паперів, а також завдяки додатковій емісії грошей. Кредитна емісія використовувалася в Україні з 1991 до 1995 р. і була практично єдиним джерелом покриття бюджетного дефіциту. Внаслідок використання інфляційних джерел розвивається неконтрольована інфляція, знецінюються гроші, відбувається зубожіння населення. *Неінфляційні джерела* суттєво не впливають на інфляційні процеси і включають запозичення на внутрішніх і зовнішніх фінансових ринках, залишки бюджетних коштів, трансферти (у вигляді безоплатної і безповоротної фінансової допомоги), накопичення заборгованості (прострочення платежів і борги або куплені товари, підвищення податків тощо).

За *рівнем управління* розрізняють центральні і місцеві джерела фінансування бюджетного дефіциту. *Центральні джерела* — це емісійні і неемісійні джерела, які використовуються урядом для покриття дефіциту державного бюджету. *Місцевими* вважаються неемісійні джерела, які використовують органами місцевого самоврядування для фінансування дефіцитів місцевих бюджетів. Як правило, до останніх належать внутрішні місцеві запозичення і кредити комерційних банків, вільні залишки коштів місцевих бюджетів тощо.

У цілому теоретично можливі три основних варіанти фінансування бюджетного дефіциту: продаж державних активів, державні запозичення та монетизація дефіциту.

Продаж державних активів для покриття дефіциту вважається досить рідкісним явищем. Воно характерне для перехідних економік. Враховуючи межність, цей метод є не універсальним, а разовим.

Державні запозичення є найпоширенішим методом покриття бюджетного дефіциту, оскільки не мають інфляційного характеру та здійснюються у вигляді зовнішнього та внутрішнього фінансування.

Зовнішнє фінансування може забезпечуватися на загальних або пільгових умовах. Держави-позичальники найбільш зацікавлені у пільговому зовнішньому кредитуванні (отримання безповоротних субсидій з-за кордону, безвідсоткових позик, пільгових позик з низькими ставками та тривалими строками погашення), оскільки завдяки йому дефіцит не тільки не впливатиме негативно на економіку, а й може бути позитивним, якщо фінансування буде пов'язане з продуктивним використанням ресурсів. Загалом зовнішнє фінансування є найменш інфляційним.

Внутрішнє боргове фінансування бюджетного дефіциту часто розглядають як антиінфляційну альтернативу монетизації. Однак за його допомогою інфляцію можливо тільки віддалити, а не уникнути її. У випадку розміщення облігацій державних позик серед населення, інфляційне напруження слабшатиме. Якщо центральний банк скупить такі облігації, то зможе розширити свої квазіфіскальні операції, що сприятиме зростанню інфляційного тиску. За обов'язкового розміщення позик внутрішнє боргове фінансування перетворюється у додатковий податковий тягар. Зростання внутрішнього боргу зумовлює збільшення видатків на його обслуговування, що сприяє збільшенню бюджетного дефіциту і державної заборгованості.

Отже, державні запозичення, з одного боку, розширюють фінансові можливості держави, є ефективним інструментом вилучення зайвих коштів з обігу, на відміну від підвищення податків психологічно не викликають опору. З іншого боку, вони перетворюють взяті урядом позики у національний борг, витісняють частину приватних інвестицій, державний бюджет обтяжується видатками на обслуговування боргу, а критичні його розміри загрожують державі дефолтом.

Монетизація бюджетного дефіциту використовується тоді, коли за наявності дефіциту держава має великий зовнішній борг, внаслідок якого залучення зовнішніх позик не можливе, а всі внутрішні джерела вичерпані. Цей метод є вимушеним і вважається доцільним, коли всі офіційні валютні резерви центрального банку використані, у зв'язку з чим врегулювання платіжного балансу залишається першочерговим завданням, причому передбачається, що економіка витримає високу інфляцію. За ініціативою центрального банку запускається механізм друкування нічим не забезпечених грошей, що вирішує проблему дефіциту бюджетних ресурсів. Цей метод покриття дефіциту, незважаючи на простоту, приховує велику небезпеку, оскільки додаткова емісія збільшує пропозицію грошей в обігу і порушує пропорції, описані рівнянням Фішера:

$$MV = PQ,$$

де M — пропозиція грошей; V — швидкість обороту грошей; P — середні ціни; Q — пропозиція продукту.

У короткостроковому періоді ні швидкість обороту грошей, ні динаміка продукту не можуть компенсувати приріст грошової маси. Тому найоперативніше у цьому випадку реагують ціни, зростання яких відвернути неможливо. Так запускається механізм інфляції. Уряд певний час матиме зиск з цього (сеньйораж), якщо друкуватиме гроші швидше, ніж на це сподіваються громадяни. Але в міру того, як населення позбуватиметься готівки, щоб “втекти” від інфляції, грошова маса збільшуватиметься до критичного рівня, а інфляція досягне гіперрозмірів. Ця обставина змусила більшість країн, включаючи Україну, на законодавчому рівні заборонити емісію як джерело фінансування бюджетного дефіциту.

Отже, *сеньйораж* — дохід від друкування грошей, який виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. У сучасних умовах сеньйораж також реалізується за допомогою створення резервів комерційних банків. Однак ці операції мають незначний розмір і не надто руйнівні наслідки для економіки. Але якщо уряд надмірно покладатиметься на механізм сеньйоражу як способу оплати своїх видатків, то кількість грошей, що перебувають в обігу, зростатиме занадто швидко, породжуючи некероване зростання інфляції.

З огляду на це всі економічні агенти змушені сплачувати так званий *інфляційний податок*, який за допомогою вищих цін перерозподіляє частину їхніх доходів на користь держави. При цьому обсяг інфляційного податку розраховується за формулою

$$IP = T \left(\frac{M}{P} \right),$$

де IP — інфляційний податок; T — річний темп інфляції, %; $\left(\frac{M}{P} \right)$ — рівень запасів грошових коштів економічних агентів у реальному вираженні.

У процесі сплати інфляційного податку платники поводяться по-різному. Так, домашні господарства сплачують інфляційний податок автоматично, оскільки через збільшення цін вони втрачають більше своїх грошових доходів і заощаджень. У платників державних та місцевих податків і зборів в умовах зростання рівня інфляції спостерігається ефект Олівера — Танзі, який виявляється у свідомому затримуванні ними строків сплати податків та обов’язкових платежів до бюджетів. Зростання інфляційного напруження створює економічні стимули для відстрочення сплати податків до бюджету, оскільки за час такого відтягування відбувається знецінення грошей, від якого виграє платник податків. У результаті таких дій дефіцит бюджету і загальна нестабільність фінансової системи можуть зростати.

Під час інфляції населення прагне позбутися грошових заощаджень. У випадку, якщо темпи скорочення грошових запасів починають випереджати темп інфляції, відбувається зменшення інфляційного податку і збільшення дефіциту. Таким чином, інфляційний податок — це свого роду “прибуток”, щ

може отримати держава за визначених темпів інфляції і який дорівнює втра-там капіталу власниками коштів за збільшення пропозиції грошей.

У цілому монетизація дефіциту, крім емісії грошей, може здійснюватися шляхом розширення сфери кредитування центральним банком уряду для підтримки державних підприємств на пільгових умовах та шляхом відстрочення платежів уряду за його борговими зобов'язаннями.

Отже, монетизація бюджетного дефіциту є вимушеним, неефективним і небажаним способом його фінансування, який використовується за значних обсягів зовнішньої заборгованості і якщо всі можливості внутрішнього боргового фінансування вичерпані.

Охарактеризовані способи фінансування бюджетного дефіциту підтверджують той факт, що кожен з них має відповідні позитивні і негативні якості, а ідеального методу покриття дефіциту немає.

У цілому фінансування бюджету розраховують на чистій основі, тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми боргу за формулою

$$\Phi Д = З - П В + З З,$$

де $\Phi Д$ — фінансування дефіциту; $З$ — запозичення; $П В$ — погашення боргу; $З З$ — зміна залишків.

Між дефіцитом бюджету та його фінансуванням має бути рівновага, яку ви-значають за формулою

$$Б Д Ц = В - Д = \Phi Д,$$

де $Б Д Ц$ — бюджетний дефіцит; $В$ — видатки бюджету; $Д$ — доходи бюджету; $\Phi Д$ — фінансування дефіциту.

Отже, з одного боку, джерела фінансування дефіциту є симетричним понят-тям стосовно самого дефіциту. При цьому величина бюджетного дефіциту до-рівнює обсягу необхідного його покриття. З іншого боку, залучення таких гро-шових надходжень, які належать до джерел фінансування дефіциту, свідчить про від'ємну розбалансованість бюджету. Якщо уряд не вживатиме заходів щодо її подолання і разом з цим не вдаватиметься до залучення джерел фінан-сування дефіциту, відбуватиметься нагромадження платежів.

7.4. Методи обмеження та шляхи скорочення дефіциту бюджету

У світовій практиці одним із найважливіших методів боротьби з хронічни-ми дефіцитами, основним видом діяльності, спрямованої на зниження обсягів державного боргу, інфляції і досягнення сталого розвитку, було застосування спеціальних *фіскальних правил*. Це правила і процедури, за допомогою яких

політичні діячі приймають рішення у сфері фіскальної політики стосовно величини і розподілу державних видатків і джерел їхнього фінансування (податкового чи боргового). Ці правила набувають форми законодавчих норм, процедур бюджетного процесу і цифрових задач (граничних показників).

У різних країнах фіскальні правила мають свої особливості. Усі правила можна об'єднати у певні групи.

1. *Правила збалансованого бюджету*, серед яких центральне місце займає “золоте правило” державних фінансів, що передбачає збалансованість поточних бюджетних доходів і видатків (застосовується у Німеччині, Японії, щодо місцевих бюджетів у США), циклічний бюджетний баланс (Нідерланди, Швейцарія), встановлення граничних розмірів частки бюджетного дефіциту у ВВП (країни Європейського Співтовариства).

2. *Правила запозичень* щодо обмежень або заборони використання окремих джерел державних запозичень. Серед цих правил можна виділити: заборону внутрішніх державних запозичень (використовується у країнах з недостатньо розвинутими фінансовими ринками, наприклад в Індонезії), заборону державних запозичень у центрального банку (країни ЄС, США, Японія, Канада, Аргентина, Угорщина) або обмеження їхнього розміру у відсотках до минулорічних доходів чи видатків уряду (Бразилія, Єгипет, Марокко).

3. *Боргові та резервні правила*, які полягають у встановленні лімітів щодо акумулювання валового (або чистого) державного боргу у відсотках до ВВП (країни ЄС), а також пов'язані з формуванням спеціальних резервних фондів для запобігання фінансової кризи у несприятливі періоди, коли виникає необхідність підтримувати соціальні виплати на фоні зменшення доходів.

Однак у сфері фіскальних правил немає уніфікованих вимог. Кожна країна сама встановлює свої фінансові обмеження, враховує власні потреби й особливості свого бюджетного процесу.

У країнах ЄС, до якого прагне вступити Україна, правове регламентування бюджетного дефіциту включає:

- маастрихтські критерії;
- фінансові санкції за їх порушення;
- моніторинг з боку Єврокомісії (із застосуванням скоригованого дефіциту для своєчасного виявлення негативних тенденцій, а також для вжиття запобіжних заходів);
- процедуру надмірного дефіциту, за результатом якої можуть вживатися фінансові санкції до країн — порушниць маастрихтських критеріїв.

Відповідно до Маастрихтського договору для країн ЄС встановлено два основних критерії, які стосуються державних фінансів, зокрема державний борг не повинен перевищувати 60 % ВВП, а бюджетний дефіцит — 3 % ВВП. Відповідно до цього всі країни ЄС розробили і реалізували програми з фіскальної консолідації, центральним завданням яких було досягнення встановлених обсягів боргу і дефіциту. У 1997 р. країни ЄС ухвалили Пакт про стабільність зростання, основна ідея якого полягала у скороченні бюджетного дефіциту

досягненні у довгостроковому періоді бюджетної позиції, наближеної до балансу чи надлишку. При цьому може допускатися поява дефіциту в результаті дії вбудованих автоматичних стабілізаторів, але у розмірі не більше 3 % ВВП. Таким чином, бюджетна позиція кожної країни має бути збалансованою протягом економічного циклу, а якщо перед країною стоїть проблема високого рівня державного боргу, уряд має турбуватися про формування бюджетного надлишку.

Для України накладання самообмежень у бюджетній політиці є новим. Бюджетна дисципліна з боку держави є вагомим економічним і політичним чинником у досягненні сталого розвитку. Вітчизняне законодавство, зокрема Бюджетний кодекс України, закони про Державний бюджет України останніх років, містить окремі положення, які регламентують бюджетну збалансованість і безпосередньо стосуються фінансової дисципліни органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування. До них належать такі:

- недопущення дефіциту по спеціальному фонду бюджету;
- недопущення дефіциту місцевих бюджетів (за винятком бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів);
- ухвалення бюджетного дефіциту під час прийняття закону про державний бюджет лише у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування;
- допущення дефіциту бюджету Автономної Республіки Крим лише у частині бюджету розвитку;
- заборона використовувати емісійні кошти НБУ як джерела фінансування дефіциту;
- здійснення державних запозичень у межах встановлених граничних розмірів державного боргу;
- заборона використання державних запозичень для покриття поточних видатків держави (за винятком видатків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги);
- тимчасове обмеження бюджетних асигнувань із загального фонду у разі недоотримання бюджетних надходжень за місячними звітами або скорочення бюджетних видатків (окрім захищених статей), якщо за результатами квартальних звітів недоотримання бюджетом доходів перевищує 15 % від передбачених бюджетним розписом сум.

Перераховані норми стосуються питань збалансування бюджетів та обмеження деяких джерел фінансування, а також заходів щодо дотримання затверджених показників бюджетного балансу протягом бюджетного року. Однак вони не відповідають вимогам ЄС, оскільки не забезпечують попередження ухилень від жорстких бюджетних обмежень, нічого не говорять про контрольні санкції за недотримання бюджетних вимог. З метою удосконалення методів боротьби за скорочення бюджетного дефіциту доцільно вітчизняне законодавство привести у відповідність до загальноєвропейських вимог і стандартів. Для цього у вітчизняному законодавстві слід звернути увагу на:

- встановлення граничного розміру бюджетного дефіциту у відсотках до ВВП;
- визначення його для сектору державного управління;
- виділення у системі моніторингу державного бюджету окремого блоку моніторингу бюджетного дефіциту;
- розроблення фінансових санкцій до уряду за порушення ним граничного розміру дефіциту.

Наступним кроком у боротьбі за скорочення дефіциту бюджету в Україні може стати *розроблення оптимальної моделі фіскального правила*, яка б відповідала критеріям чіткості визначення, прозорості, адекватності, сумісності, простоти, гнучкості, обов'язковості виконання, підтримки з боку інших напрямів економічної політики. Без таких правил боротьба з бюджетним дефіцитом має хаотичний, нецілеспрямований і безсистемний характер. Українська модель фіскального правила, враховуючи надбання світової фінансової науки і практики, євростандартів, могла б розкрити такі позиції:

- вибір виду фіскального правила;
- постановка загальної мети введення фіскального правила;
- встановлення строків досягнення поставлених завдань (це потрібно для контролю ефективності дій фіскальних обмежень);
- визначення нормативно-правового інструменту, який закріпить правило і регламентуватиме його застосування (це може бути Конституція, закон тощо);
- деталізація суб'єктів (органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування), а також операцій (окремих статей доходів, видатків, запозичення тощо), щодо яких застосовується фіскальне правило;
- встановлення граничних значень для конкретних контрольних показників;
- умови відхилень від дотримання вимог, встановлених фіскальним правилом;
- чітке визначення стадії контролю за дотриманням правила (під час складання, затвердження, за фактом виконання бюджету);
- призначення суб'єктів контролю застосування фіскального правила;
- розроблення санкцій за порушення правила.

Відповідно до фіскальних правил щорічно у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету доцільно проводити *комплекс тактичних заходів*, пов'язаних зі збалансуванням бюджету, скороченням бюджетного дефіциту. До таких заходів відносять:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу, своєчасне внесення необхідних змін у закони та нормативні акти, які б забезпечили якісне збалансування бюджету на всіх стадіях бюджетного процесу
- пошук реальних резервів збільшення доходів бюджету, створення платникам податків сприятливих умов для розвитку своєї діяльності, збільшенню об'єктів оподаткування;

— щорічне уточнення бюджетних нормативів та норм видатків, які б, з одного боку, забезпечували якісне виконання суб'єктами бюджетних відносин своїх функцій, а з іншого — сприяли економному, раціональному та ефективному використанню бюджетних коштів;

— використання прогресивних технологій бюджетного планування та бюджетного регулювання, спрямованих на визначення реальних показників обсягів доходів і видатків, оптимальне збалансування бюджетів усіх рівнів;

— удосконалення планування і розвиток системи платних послуг у соціально-культурній сфері, що сприятиме збільшенню надходжень спеціального фонду бюджету і зміцненню фінансової бази відповідних бюджетних установ;

— наукове обґрунтування річних бюджетних програм, які підлягають фінансуванню з бюджету, своєчасне внесення корективів у перехідні середньо- і довгострокові бюджетні програми;

— удосконалення трансфертної політики, зменшення непродуктивних трансфертних виплат окремим галузям реального сектору економіки, підвищення ефективності трансфертних платежів;

— складання щорічних бюджетів на багатоваріантній основі, внаслідок чого можна сформувати оптимальну структуру доходів і видатків;

— поступова відмова від концепції пріоритету бюджетних видатків і дефіцитного фінансування (видатки, що перевищують заплановані доходи, відображати у бюджеті розвитку і фінансувати у межах додатково отриманих доходів та залучених неінфляційних джерел);

— постійний розвиток ринку державних цінних паперів, що сприятиме фінансуванню видатків бюджету без збільшення грошової маси в обігу;

— оптимальне збалансування поточного бюджету у процесі складання бюджетного розпису;

— відмова від адміністративного тиску на платників податків у процесі виконання бюджету, удосконалення чинного податкового механізму;

— скорочення системи податкових пільг, особливо малоефективних;

— попередження виникнення у суб'єктів господарювання податкового боргу, ефективна протидія відмиванню “брудних” грошей та дієва підтримка Державної програми детінізації економіки;

— удосконалення системи податкового контролю, підвищення його ефективності;

— запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів;

— скорочення витрат на управління;

— ліквідація необґрунтованих економічних і соціальних пільг;

— посилення відповідальності керівників усіх ланок управління за нецільове використання бюджетних коштів.

Одним із тактичних загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом вважається застосування механізму *секвестру видатків бюджету*. Необхідність секвестру видатків пов'язана, з одного боку, із невиконанням планів мобілізації доходів та суттєвим скороченням надхо-

джень дохідних джерел бюджету, а з іншого — перевищенням граничного рівня дефіциту. Секвестр бюджету полягає у пропорційному зниженні бюджетних видатків за всіма статтями бюджету протягом часу, який залишився до закінчення поточного бюджетного року. Не підлягають секвестру захищені статті бюджету, перелік яких в Україні затверджує Верховна Рада України. Законі про Державний бюджет України на поточний бюджетний рік.

Під час розроблення стратегічних напрямів боротьби з бюджетним дефіцитом необхідно враховувати, що, по-перше, подолання дефіциту в умовах недовільно розвинутої економіки приречене на невдачу; по-друге, бюджетний дефіцит не завжди є злом, яке необхідно викоринювати; по-третє, за будь-яких умов бажано уникати емісії грошової маси для фінансування дефіциту. Отже боротьба з бюджетним дефіцитом має починатися з оздоровлення економіки, забезпечення її позитивної динаміки, підвищення ефективності. Саме міцна економічна основа є запорукою фінансової стабільності країни, джерелом зростання фінансових ресурсів. Таким чином, стратегічні напрями подолання дефіциту бюджету будуть включати заходи, пов'язані з розвитком економіки, збільшенням доходів та раціональним використанням видатків бюджетів.

У першу чергу стратегічним завданням держави є підвищення ефективності суспільного виробництва, яке сприятиме зростанню обсягів фінансових ресурсів суспільства, що є основним джерелом збільшення доходів бюджетів.

Наступним важливим напрямом є сприяння розвитку і зміцненню ринкових відносин, проведенню ринкових реформ, внаслідок чого можна досягти раціонального скорочення сфери державної економіки, її оптимізації. Такий захід забезпечить скорочення бюджетного фінансування економіки, підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів.

Суттєве значення для скорочення обсягів бюджетного дефіциту має проведення адміністративно-територіальної реформи, розширення повноважень органів місцевого самоврядування і розвиток територіально-регіонального господарства. Розширення самостійності регіонів і територіальних громад дає можливість суттєво збільшити обсяги місцевих бюджетів, зміцнити фінансову основу місцевого самоврядування, передати частину видатків державного бюджету місцевим, переглянути сферу впливу місцевих бюджетів на соціально-економічні процеси.

Позитивний вплив на збалансування бюджетів і зміцнення їхньої доходної бази має удосконалення податкової системи, забезпечення оптимального рівня податкових вилучень, розширення кола платників податків. Стратегічним завданням податкової системи має бути гарантування надходжень податків до бюджетів і стабільні перспективи господарювання платників. Для цього потрібно розробити на новій основі Податковий кодекс, який сприяв би зняттю податкового навантаження у державі, спрощенню системи адміністрування податків, стабільності нормативно-правової бази.

Важливим стратегічним завданням скорочення дефіциту є оптимізація структуризації видатків бюджетів. Бюджетне фінансування економіки

вирішувати завдання її структурної перебудови, концентруватися у перспективних галузях, які визначають науково-технічний прогрес, рівень економічної могутності держави. Видатки на соціально-культурні заходи необхідно спрямовувати на виконання бюджетних програм в обсягах, які забезпечували б якісне виконання державою своїх функцій.

Важливе місце серед стратегічних напрямів має відводитися удосконаленню міжбюджетних відносин і механізму їхнього регулювання. Міжбюджетні відносини мають здійснюватися на стабільній і прозорій основі, сприяти вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад та реальному збалансуванню бюджетів усіх рівнів.

Потребує удосконалення механізм управління бюджетним дефіцитом і державним боргом відповідно до стратегічних завдань держави. Політика у сфері бюджетного дефіциту має бути антиінфляційною, відкритою і зрозумілою суспільству та сприяти розвитку економіки і соціальної сфери.

Важливим напрямом є також удосконалення бюджетного процесу в цілому та кожної його стадії зокрема. Він має відповідати бюджетній доктрині держави, бути ефективним, вирішувати всі завдання, пов'язані з виконанням державою своїх функцій.

Загалом стратегічні напрями подолання бюджетного процесу мають здійснюватися за спеціально розробленою програмою, яка могла б бути складовою державної стратегії соціально-економічного розвитку країни.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Бюджетний дефіцит; бюджетний профіцит; баланс бюджету; державний борг; дефіцитне фінансування; дефолт; монетизація бюджетного дефіциту; секвестр бюджету; фінансування бюджету; сеньйораж.

Контрольні запитання і завдання

1. За якими показниками оцінюється стан бюджету?
2. Що ви розумієте під бюджетним профіцитом?
3. Про що свідчить показник бюджетного дефіциту?
4. Які класичні концептуальні підходи до збалансування державного бюджету вам відомі? Назвіть їхні переваги та недоліки.

5. За якими класифікаційними ознаками групуються види бюджетного дефіциту?
6. Які вам відомі причини виникнення бюджетного дефіциту?
7. Якими можуть бути соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту?
8. Назвіть наслідки бюджетного дефіциту в Україні.
9. У чому полягає причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів?
10. Що ви розумієте під фінансуванням бюджету? Назвіть його основні риси.
11. Як класифікуються джерела фінансування бюджетного дефіциту за Бюджетним кодексом України?
12. Яка відмінність між зовнішнім та внутрішнім фінансуванням бюджетного дефіциту?
13. Що ви розумієте під монетизацією бюджетного дефіциту?
14. Що таке сеньйораж?
15. Що ви розумієте під інфляційним податком і які його особливості?
16. Як визначається рівновага між дефіцитом бюджету та його фінансуванням?
17. Що таке фіскальні правила і яка їх роль у боротьбі з бюджетними дефіцитами?
18. У чому полягає правове регламентування бюджетного дефіциту у країнах ЄС?
19. Назвіть фіскальні обмеження, встановлені Бюджетним кодексом України, та їхні недоліки.
20. Якою має бути оптимальна модель фіскального правила в Україні?
21. Які тактичні заходи може використовувати держава з метою скорочення бюджетного дефіциту?
22. У чому полягає секвестр видатків бюджету?
23. Які можливі стратегічні напрями боротьби з бюджетним дефіцитом?

Рекомендована література

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2456-17>
2. Бюджетна система. Вишкіл студії : навч. посіб. / за ред. С.І. Юрія, О.П. Кириленко. — Т. : Екон. думка, 2010. — 424 с.
3. Бюджетний менеджмент : підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін. ; за заг. ред. В. Федосова. — К. : КНЕУ, 2004. — 864 с.
4. Василик О.Д. Бюджетна система України : підручник / О.Д. Василик, К.В. Павлюк. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — 544 с.
5. Дем'янишин В.Г. Бюджетний дефіцит та його вплив на кризову ситуацію в Україні / В.Г. Дем'янишин // Вісник ТНЕУ. — 2007. — № 5. — С. 120—123.

6. Дем'янишин В.Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України : монографія / В.Г. Дем'янишин. — Т. : ТНЕУ, 2008. — 496 с.

7. Колісник О. Управління бюджетним дефіцитом / О.Колісник // Світ фінансів. — 2005. — № 3-4.

8. Кравчук Н. Бюджетний дефіцит: теоретична концептуалізація та сучасний прагматизм / Н. Кравчук // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6. — С. 60—71.

9. Сова О. Особливості зв'язку дефіциту бюджету та інфляції / О. Сова // Світ фінансів. — 2005. — № 3-4.

10. Фінанси у запитаннях і відповідях / за заг. ред. О.Д. Данілова. — К. : Комп'ютерпрес, 2006. — 444 с.

11. Фінанси : підручник / [С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко та ін.] ; за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. — К. : Знання, 2008. — 611 с.

12. Чечетов М.В. Бюджетний менеджмент : навч. посіб. : у 2 ч. / М.В. Чечетов, Н.Ф. Чечетова, А.Ю. Бережна. — Ч. 1. — Х. : ІНЖЕК, 2004. — 560 с.

13. Юрій С.І. Бюджетна система України : навч. посіб. / С.І. Юрій, Й.М. Бескид. — К. : НІОС, 2000. — 400 с.

14. Юрій С.І. Антологія бюджетного механізму : монографія / С.І. Юрій, В.Г. Дем'янишин, Я.М. Буздуган. — Т. : Екон. думка, 2001. — 250 с.

Розділ 8

ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

8.1. Економічна природа й роль державного кредиту

Дослідження державного кредиту й державного боргу мають давню традицію як у зарубіжній, так і у вітчизняній фінансовій науці. Батьківщиною державного кредиту вважається Англія. Зокрема, вмиле використання державного кредиту для фінансування суспільних потреб забезпечило Англії у XVII с велику славу, могутність і велич. Розквіт економіки й динамічний розвиток Англії, незважаючи на зростання державного боргу, став прикладом, який почали наслідувати всі держави світу. Поява й розвиток у XVII ст. державних кредитних операцій спонукали уряди різних країн до залучення коштів для покриття своїх витрат шляхом позик і кредитів, які стали відігравати надзвичайно важливу роль у забезпеченні державних потреб додатковими фінансовими ресурсами та у фінансуванні бюджетних дефіцитів.

Державний кредит в умовах розвинутої ринкової економіки і демократичних форм державності — невід’ємна і специфічна складова державних фінансів, що відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи. Його роль досить багатогранна і вже давно перестала обмежуватися лише проблемами пошуку й залучення коштів для фінансування бюджетного дефіциту пов’язується з регулюванням соціально-економічних процесів (рис. 8.1).

Охарактеризуємо коротко роль, особливості та механізм функціонування державного кредиту в системі фінансових відносин.

По-перше, *державний кредит як самостійна ланка державних фінансів* відіграє важливу роль у формуванні й використанні централізованих грошових фондів держави — державного бюджету і позабюджетних фондів усіх рівнів. У такий спосіб державні національні фінансові інтереси переплітають

Рис. 8.1. Державний кредит у системі фінансових відносин

інтересами приватних компаній, банків, фізичних осіб, що інвестують свої тимчасово вільні ресурси й заощадження в боргові зобов'язання держави.

По-друге, в сучасних умовах сформувалася розгалужена система взаємозв'язків державного кредиту з корпоративними фінансами. З одного боку, держава позичає кошти у вітчизняних та іноземних компаній, банківських установ у формі грошових (несек'юритизованих) кредитів, а також реалізує їм

свої боргові зобов'язання у формі цінних паперів. З іншого боку, державний кредит, трансформуючись у державний борг перед приватними кредиторами, становить певну частку в їхніх активах. Окрім цього, такі характеристики державних позик, як види боргових інструментів, їх дюрація, дохідність і тенденції ринку державних цінних паперів, виступають важливими макроекономічними індикаторами загального стану економіки. Для фінансово-кредитних інститутів і нефінансових компаній вони є надійним орієнтиром у фінансовій діяльності на ринку при розміщенні активів для підтримки власної ліквідності.

По-третє, *державний кредит тісно пов'язаний з міжнародними фінансами*. Проблема зовнішньої суверенної (державної) заборгованості вже давно переросла у світову боргову кризу, яка має свою історію із суверенними дефолтами, конструюванням схем реструктуризації боргів, урегулюванням конфліктів між боржниками і кредиторами. Окрім цього, держави позичають кошти на міжнародному рівні не лише у приватних інвесторів та інших держав-кредиторів, але й у міжнародних фінансових організацій. Таке кредитування слід розглядати крізь призму міжнародних валютно-фінансових відносин та міжнародного кредиту.

По-четверте, *державний кредит* (а точніше, його результат — державний борг у формі боргових цінних паперів) *є важливим інструментом проведення грошово-кредитної політики* центрального банку. За допомогою купівлі-продажу державних боргових зобов'язань на вторинному ринку монетарні органи влади, відповідно, збільшують або зменшують грошову масу в економіці, впливаючи таким чином на обсяг кредитних ресурсів банків.

По-п'яте, особливість державного кредиту в системі фінансових відносин полягає в тому, що він функціонує в різних формах боргових інструментів, у тому числі в несек'юритизованій грошовій формі. У зв'язку з цим *державний кредит є одним із сегментів кредитного ринку*.

По-шосте, операції з борговими цінними паперами держави формують *важливий сегмент ринку цінних паперів*, на якому продаються і купуються високоліквідні й низькодохідні цінні папери: державні облігації, казначейські векселі, ноти та інші зобов'язання.

Державний кредит як специфічна ланка державних фінансів — досить складне й багатогранне явище, своєрідна суспільна позикова система. Розкриваючи економічну природу державного кредиту, доцільно проаналізувати основні сутнісні характеристики цього поняття. Система таких найважливіших характеристик передбачає з'ясування сутності державного кредиту в таких аспектах:

- за економічним змістом;
- матеріально-речовим втіленням;
- формою прояву;
- юридично-правовим статусом.

Як відомо, кожна економічна категорія має свій зміст, понятійне навантаження, займає відведене їй місце в системі теоретичних концепцій. У зв'язку

цим слід підкреслити, що державний кредит є самостійною економічною категорією, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів, характеризується ознаками, притаманними фінансам у цілому, але одночасно має й свої особливості, які відрізняють її від інших сфер та ланок фінансових відносин.

Як економічна категорія державний кредит — це сукупність економічних відносин між державою (в особі органів влади й управління), з одного боку, і резидентами (фізичними та юридичними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями), з іншого, у яких держава традиційно виступає в ролі позичальника (рідше — кредитора і гаранта).

У класичному розумінні державний кредит безпосередньо обслуговує економічні інтереси держави, опосередковуючи зв'язки між державним бюджетом та всіма сферами економіки. При цьому держава, зазвичай, відіграє роль позичальника, а юридичні й фізичні особи — роль кредиторів. Споконвічно за допомогою державного кредиту залучаються тимчасово вільні фінансові ресурси юридичних і фізичних осіб, які використовуються для задоволення постійно зростаючих державних потреб. Проте у сфері міжнародних економічних відносин держава може виступати одночасно і кредитором, і позичальником. У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик чи виконання інших зобов'язань, взятих фізичними та юридичними особами, вона є гарантом. Як показує світова практика, у кількісному співвідношенні переважає діяльність держави як позичальника коштів, натомість обсяги операцій, у яких вона виступає в ролі кредитора і гаранта, значно менші.

Матеріально-речовим втіленням державного кредиту є рух позикового капіталу в результаті вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту. Особливість такого руху полягає в тому, що кошти, які мобілізуються за допомогою державного кредиту, не формують окремого фонду, а перерозподіляються, як правило, через бюджет. Отже, державний кредит забезпечує формування й використання централізованих грошових фондів держави. З одного боку, держава мобілізує вільні грошові кошти юридичних і фізичних осіб у тимчасове користування, а з іншого — ціну позикового капіталу для держави становить відсоток за позикою, джерелом сплати якого виступають кошти бюджету.

Конкретними формами прояву державного кредиту є державні позики (забезпечені випуском цінних паперів чи залучені на підставі угод) та гарантії. На відміну від державних позик, які відразу впливають на величину централізованого грошового фонду — бюджету, гарантування погашення зобов'язань не обов'язково приводить до зміни останнього. Якщо боржник своєчасно і в повному обсязі розрахувався за своїми зобов'язаннями, то гарант (у нашому випадку держава) не несе будь-яких додаткових витрат.

За юридично-правовим статусом державний кредит можна трактувати як зрегульований нормами права механізм залучення додаткових коштів державою, або як сукупність особливих фінансових правовідносин, передбачених

нормативно-правовими актами, що обумовлюються політико-економічними прерогативами держави у процесі залучення нею тимчасово вільних коштів на засадах добровільності, зворотності, платності і строковості. Юридичною основою державних позик є договір/угода. У випадку залучення державних позик шляхом випуску цінних паперів, кредитори за надання в розпорядження держави на певний строк коштів отримують документальне підтвердження у формі державних цінних паперів, що надають їм певні фінансово-правові переваги. Зазвичай, угодами оформлюються кредити від урядів інших країн та міжнародних організацій, тоді як за допомогою цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

У традиційному розумінні державний кредит виникає як реакція на бюджетні дефіцити, зумовлені неекономним, нераціональним використанням коштів або додатковими з економічних, соціальних і політичних причин державними видатками, що виходять за межі фіскальних можливостей оподаткування. Саме тому об'єктивна необхідність використання державного кредиту для задоволення суспільних потреб зумовлена постійною суперечністю між обсягом цих потреб і можливостями держави щодо їх задоволення за рахунок коштів єдиного централізованого фонду держави — бюджету. Розширення функцій держави й потенційних фіскальних можливостей ефективної ринкової економіки зумовлюють зростаючу роль державного кредиту в зосередженні, поєднанні й використанні розрізаних капіталів в інтересах суспільства. Державний кредит набув вражаючих масштабів в умовах розвинутого фінансового сектору економіки та демократичних форм державності, оскільки уряди щоразу намагаються проводити політику “щедрих” видатків у поєднанні невідчутними методами мобілізації доходів, у тому числі за допомогою державного кредиту. Отже, сучасні фінансові системи побудовані на двох фіскальних засадах: податковій і кредитній. Податки й позики є свого роду взаємопов'язаними інструментами державних фінансів, за допомогою яких держава мобілізує кошти для фінансування своїх постійно зростаючих потреб. З приводу оптимального поєднання податків і позик ще у 1832 р. декабрист, суспільний діяч і вчений Михайло Федорович Орлов у праці “Все про державний кредит” писав: “Уся наука фінансів полягає в тому, щоб обидва інструменти — податки і позики — урівноважити так, щоб податки не перешкоджали позикам, а позики полегшували податки”.

Державний кредит — специфічна інтегрована категорія, яка за внутрішньою сутністю та економічною природою поєднує характерні особливості двох видів грошових відносин — фінансів і кредиту. Усе це зумовлює багатоплановий характер взаємодії державного кредиту з державним бюджетом, безпосередній зв'язок із системою оподаткування та рухом позикового капіталу.

Державний кредит як фінансова категорія і метод мобілізації коштів для тимчасового поповнення бюджетного фонду має низку особливостей, що відрізняють його від класичних фінансових категорій і, зокрема, від податків.

По-перше, податкам притаманний односторонній безеквівалентний рух вартості — від платника до бюджету або в державні цільові фонди (зворотний рух можливий тільки у випадку повернення переплачених або помилково стягнених сум) (рис. 8.2).

Рис. 8.2. Рух грошових потоків в умовах податкових відносин

Для державного кредиту характерний двосторонній рух вартості на принципах строковості, поворотності, платності — через певний період тимчасово залучена сума повертається з відсотками (рис. 8.3). Отже, державний кредит, з одного боку, є джерелом формування додаткових фінансових ресурсів держави, а з іншого — джерелом збільшення доходів власників цінних паперів шляхом виплати відсотків і вигащів за державними позиками.

Рис. 8.3. Рух грошових потоків в умовах державного кредиту

По-друге, на відміну від податків, що відображають процес відчуження частини доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби і характеризуються примусовим характером стягнення, державний кредит має добровільний характер (хоч в історії окремих держав відомі випадки відходу від принципу добровільності при розміщенні позик). Іншими словами, податки — це імперативні грошові відносини, тоді як кредит — відносини, що базуються на довірі, високій репутації та відповідальності.

По-третє, якщо в організаційно-правовому аспекті податок — обов'язковий платіж, який надходить до бюджету у визначених законом розмірах і у встановлені строки, то державні запозичення, як правило, здійснюються тоді, коли вичерпані інші джерела мобілізації фінансових ресурсів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування.

По-четверте, на відміну від податків, державний кредит не є доходом держави, але разом з тим виступає одним із можливих методів формування джерел фінансування видатків держави. Отже, призначення державного кредиту полягає насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів, тоді як податки — основне фінансове підґрунтя існування держави.

Разом з тим за своєю соціально-економічною сутністю державний кредит має безпосередній зв'язок із системою оподаткування. Зокрема, податки виступають основним джерелом погашення боргу і виплати відсотків за державним кредитом у майбутньому. Тому державний кредит є свого роду антиципацією податків, іншими словами — податками, взятими наперед, авансом.

Як економічна категорія державний кредит поєднує особливості кредитних відносин і, зокрема, здійснюється на принципах зворотності, строковості і платності. Проте між державним і банківським кредитом як класичною формою кредитних відносин є суттєві відмінності.

По-перше, банківський позиковий фонд використовується для кредитування підприємств (з метою забезпечення безперервності процесу розширеного відтворення й підвищення його ефективності) або приватних осіб (для вирішення тимчасових індивідуальних фінансових проблем). Коли мова йде про державний кредит, то це означає, що отримані через державну позику кошти надходять у розпорядження органів державної влади, перетворюючись у додаткові фінансові ресурси держави, що використовуються для задоволення загальнодержавних суспільних потреб.

По-друге, характерна ознака банківського кредитування суб'єктів господарювання — продуктивне використання позикового фонду з метою збільшення вартості додаткового продукту, що є джерелом погашення кредиту і виплати відсотків за ним. У випадку державного кредиту кошти використовуються, як правило, на покриття бюджетного дефіциту. Джерелом погашення державних позик і виплати відсотків за ними виступають кошти бюджету.

По-третє, у випадку банківського кредиту в ролі позичальника і платника виступає одна й та сама юридична чи фізична особа. Особливість державного кредиту полягає в тому, що безпосереднім позичальником виступає держава або особи органів державної влади, а виплати кредиторам (власникам державних цінних паперів) забезпечуються переважно за рахунок бюджетних надходжень, зокрема податкових. При цьому коло платників податків (які оподатковані і є платниками за державним кредитом) не збігається з колом власників державних цінних паперів.

Державний кредит виконує такі *функції*: фіскальну (кореспондує із розподільною функцією фінансів); регулюючу; стимулюючу і контрольну.

Фіскальна функція державного кредиту забезпечує формування централізованого фонду держави — бюджету, а інколи (рідко) і державних цільових фондів. У такий спосіб держава акумулює додаткові кошти для фінансування своїх витрат. У країнах з розвинутою ринковою економікою державні позики основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту і разом з тим другою після податків методом фінансування витрат бюджету. Крім того, завдяки фіскальній функції державного кредиту відбувається більш рівномірний розподіл у часі і між поколіннями податкового тягаря. Цей ефект особливо посилюється у випадку фінансування за рахунок запозичених коштів витрат капітального характеру, що мають загальносуспільне значення.

Окрім фіскальної, державний кредит виконує й *регулюючу функцію*. Держава, свідомо використовуючи державний кредит як інструмент регулювання економіки, може проводити певну фінансову політику. Розміри державного кредиту, його форми, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: рівень оподаткування й масштаби бюджетного фінансування, економічне зростання й розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання й нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави.

Державний кредит виконує також і *стимулюючу функцію*. Якщо темпи зростання економіки країни (йдеться про ВВП) перевищують відсоткові ставки за борговими зобов'язаннями держави, то за рахунок державного кредиту формуються додаткові доходи державного бюджету. Іншими словами, в умовах низьких реальних відсоткових ставок і високих темпів зростання економіки суверенний борг сприяє формуванню додаткових доходів бюджету, стимулює соціально-економічний розвиток держави.

Контрольна функція державного кредиту органічно поєднується із контрольною функцією фінансів, однак має свої специфічні ознаки, породжені особливостями цієї економічної категорії та її внутрішньою сутністю. Вона забезпечує контроль у процесі залучення державних позик та розміщення позикових коштів, дає можливість контролювати напрями й цільове використання позик, строки їх повернення і своєчасність сплати відсотків, проводити моніторинг та забезпечувати платоспроможність і ліквідність держави.

З огляду на функціональне призначення державного кредиту, в економічній літературі прийнято класифікувати цілі державних запозичень на такі три групи: фіскальні цілі (тобто цілі перерозподілу доходів); цілі економічної стабілізації й економічного стимулювання; цілі оптимізації розподілу суспільних ресурсів. Конкретній реалізації цих цілей сприяють запозичення на фінансовому ринку з метою: фінансування поточного бюджетного дефіциту, погашення раніше розміщених позик, згладжування нерівномірності надходження податкових платежів, забезпечення комерційних банків ліквідними резервними активами, фінансування цільових державних інвестиційних і соціально-економічних програм, впливу на кон'юнктуру фінансового ринку, підтримки соціальної сфери і т. ін.

8.2. Форми державного кредиту і класифікація державних позик

Державний кредит є невід'ємною складовою економічної й фінансової системи держави. У теорії й на практиці його прийнято поділяти на внутрішній і міжнародний державний кредит, кожен з яких у свою чергу має свої особливості й форми вияву.

У випадку *внутрішнього державного кредиту* держава зазвичай виступає позичальником грошових коштів, а її кредиторами є банківські установи, підприємства, страхові компанії, населення тощо. Внутрішній державний кредит може мати такі форми:

1) *сек'юритизовані державні позики, забезпечені випуском цінних паперів* (в Україні це облігації внутрішніх державних позик та казначейські зобов'язання);

2) *інші форми державного кредиту* (наприклад, використання частин вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позикового фонду).

У системі *міжнародного державного кредиту* держава може виступати ролі як боржника, так і кредитора, а може бути боржником, кредитором і гарантом одночасно. Найбільш типовими формами такого кредиту є:

— *зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів*: облігації зовнішньої державної позики (цей термін уряди використовують при складанні бюджету чи затвердженні програм запозичень) або міжнародні облігації (international bond), зокрема єврооблігації, іноземні облігації, фідучіарні позики (цими термінами оперують на міжнародних фінансових ринках);

— *кредити, що надаються на підставі угод на двосторонній* (надані загодомними органами управління) та багатосторонній основах (надані міжнародними організаціями економічного розвитку);

— *синдиковані банківські кредити*;

— *кредити комерційних структур державним підприємствам*;

— *державна гарантія*.

Отже, державний кредит функціонує у двох найпоширеніших формах:

1) *кредиту, що надається державі кредитором у грошовій формі на підставі угод* (несек'юритизована форма). Як правило, угодами оформляються синдиковані кредити (кредити, що надаються синдикатом банків), кредити від урядів інших країн (міжурядові позики на двосторонній основі), а також кредити від міжнародних організацій (зовнішні позики на багатосторонній основі);

2) *позик, забезпечених емісією боргових цінних паперів* (сек'юритизована форма). На відміну від кредиту, така позика пов'язана з механізмом функціонування фондового ринку (уряд здійснює емісію цінних паперів, а інвестори

купують, фінансуючи в такий спосіб витрати держави — емітента цінних паперів).

Незважаючи на різні механізми реалізації, ці дві форми державного кредиту мають однаковий економічний зміст: у результаті надходження позикових ресурсів до бюджету зростає державний борг у формі кредитних зобов'язань за несек'юритизованою формою державного кредиту та боргових зобов'язань за цінними паперами.

Водночас особливість несек'юритизованої форми державного кредиту полягає у тому, що впродовж усього строку дії кредитної угоди не змінюються її суб'єкти (боржник і кредитор). Відтак основною перевагою цієї форми є стабільність кредитних відносин, відносна безпека позичальника, його захищеність, а недоліком — обмеження можливостей реструктуризації сформованої в такий спосіб заборгованості. Сек'юритизована форма державного кредиту також має свої переваги: значно більший обсяг інвестиційного попиту; можливість гнучко регулювати обсяг і вартість запозичень.

Останнім часом у світовій практиці частка несек'юритизованої форми державних запозичень у сукупному обсязі суверенних боргів помітно скорочується. Цю форму державного кредиту здебільшого використовують країни з нерозвинутими фінансовими ринками. Основною ж формою державного кредиту є державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, які прийнято класифікувати за різними ознаками (табл. 8.1).

Таблиця 8.1. Ознаки класифікації та види державних позик

Ознака класифікації	Види позик
За місцем розміщення	— Внутрішні (облігації, казначейські зобов'язання); — зовнішні (єврооблігації, іноземні облігації, фідучіарні позики)
Залежно від статусу позичальника (емітента)	— Державні; — місцеві
Залежно від строків погашення	— Короткострокові казначейські векселі (поточні, як правило, до 1 року); — середньострокові ноти (від 1 до 5 років); — довгострокові облігації (понад 5 років)
За формою виплати доходу	— Відсоткові позики; — безвідсоткові (дисконтні) позики; — виграшні позики
За методом визначення доходу	— з фіксованим доходом; — з плаваючим доходом
За характером обігу цінних паперів	— Ринкові; — неринкові
За формою випуску	— Документарні; — бездокументарні

Ознака класифікації	Види позик
За способом погашення	— Ординарні; — серійні; — з достроковим погашенням
За видами забезпеченості	— Заставні; — беззаставні
За цілями випуску	— Для покриття дефіциту бюджету; — для фінансування інвестиційних програм і проектів; — для фінансування соціальних програм

За місцем розміщення позики поділяються:

— на *внутрішні* (облігації, казначейські зобов'язання), що розміщуються в певній країні на внутрішньому фінансовому ринку і зазвичай у національній валюті. Як правило, в такому випадку кредиторами (інвесторами) виступають юридичні й фізичні особи — резиденти. За певних обставин у процесі розміщення внутрішніх державних позик можуть брати активну участь і нерезиденти. Допуск нерезидентів до ринку державних цінних паперів розширює фінансові можливості останнього;

— *зовнішні* (єврооблігації, іноземні облігації, фідучіарні позики), які розміщуються на міжнародному фінансовому ринку переважно в іноземній валюті. При розміщенні державних цінних паперів на зовнішніх ринках важливо враховувати три основні критерії: 1) перелік потенційних інвесторів (розгалужена система суб'єктів міжнародного ринку державних боргових цінних паперів представлена на рис. 8.4); 2) валюту номінації (за цим критерієм розрізняють іноземні облігації та єврооблігації); 3) строк обігу (згідно з цим критерієм боргові цінні папери поділяють на казначейські векселі, ноти та облігації).

Залежно від статусу позичальника (точніше, емітента) позики поділяють:

— на *державні*, що випускаються центральними органами управління (в Україні — Міністерством фінансів за рішенням Кабінету Міністрів України), а кошти, акумульовані від їх розміщення, спрямовуються в державний бюджет;

— *місцеві*, що випускаються місцевими органами влади, а кошти від них спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах ринок муніципальних цінних паперів є одним із динамічних і значних за обсягом сегментів національного фондового ринку, а місцеві позики становлять важливу складову фінансів органів місцевого самоврядування. Місцеві позики дають змогу мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб розвитку конкретних регіонів і є однією з форм залучення інвестицій. Разом з тим вони задовольняють фінансові інтереси всіх учасників: емітенти отримують позикові кошти для втілення своїх програм і проектів, у результаті чого в них зникає

Рис. 8.4. Система суб'єктів міжнародного ринку державних боргових цінних паперів

необхідність збільшувати місцеві податки з метою фінансування локальних суспільних потреб; інвестори не мають збитків, оскільки стають власниками цінних паперів, які приносять хоч і невеликий, зате стабільний дохід; населення регіону одержує важливі для нього об'єкти у сферах виробництва, торгівлі й обслуговування, не відчуваючи підвищення податкового тягаря.

Залежно від строків погашення державою своїх боргових зобов'язань розрізняють: *короткострокові казначейські векселі* (поточні — як правило, до 1 року), *середньострокові ноти* (від 1 до 5 років) і *довгострокові облигації* (понад 5 років).

За видами дохідності державні позики поділяють:

— на *відсоткові*, коли виплата доходу за державними позиками здійснюється у вигляді позикового відсотка один, два або чотири рази в рік на основі купонів;

— *безвідсоткові (дисконтні)* — як правило короткострокові державні боргові цінні папери, а інколи й довгострокові боргові зобов'язання, що не мають купонів і реалізуються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсотки за такою облігацією не нараховуються, а дохід (інтерес) кредитор отримує внаслідок її погашення за ціною, вищою від ціни придбання;

— *виграшні*, які реалізуються без встановлення фіксованих відсотків, а виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів вигравів. Власники зможуть отримати дохід за умови включення номера їхньої облігації у вигравний тираж погашення, причому дохід отримають лише ті кредитори, чи облігації виграли.

Усі відсоткові боргові цінні папери відповідно до одного з *методів визначення доходу* поділяються на боргові зобов'язання:

— з *фіксованим доходом* (власники таких державних цінних паперів отримують дохід за фіксованою на весь період позики ставкою);

— з *плаваючим доходом* (коли відсоткова ставка регулярно переглядається і може змінюватися залежно від певних чинників). Плаваючі відсоткові ставки розраховуються на базі облікових ставок — LIBOR (London Inter Bank Official Rate — лондонська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами); SIBOR (сінгапурська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами) “прайм рейт” — американська. До цих ставок додається спред, що залежить від кредитного рейтингу держави-позичальниці і становить 0,5—2,5 %.

За характером обігу цінних паперів державні позики поділяють:

— на *ринкові*, які вільно обертаються на фондовому ринку, купуються і продаються, змінюючи власника. Держава використовує їх для покриття поточного бюджетного дефіциту за рахунок постійного залучення у бюджет коштів;

— *неринкові*, які мають обмеження щодо купівлі й продажу. Вони не обертаються на вторинному фондовому ринку. Неринкові цінні папери призначені для розміщення серед пенсійних і страхових фондів або фізичних осіб і можуть використовуватися державою для фінансування масштабних довгострокових інвестиційних проектів.

За формою випуску державних позик розрізняють *документарні* (супроводжуються емісією державних цінних паперів) і *бездокументарні* позики (цінні папери у безготівковій формі, випуск яких оформлюється глобальним сертифікатом, а самі вони існують у вигляді записів на відповідних рахунках електронному депозитарії).

За способом погашення позики поділяють: на *ординарні* (погашення може проходити одночасно для всіх випущених позик); *серійні* (погашення здійснюється частинами через певні проміжки часу); з *достроковим погашенням* (доставкою дострокового погашення державних позик держава може вдатися лише за наявності коштів).

Залежно від *забезпеченості* державні позики поділяються на: *заставні* (забезпечуються державним майном чи конкретними доходами) і *беззаставні*

(не мають конкретного матеріального забезпечення, а їхня надійність визначається авторитетом держави). Заставні облигації зазвичай випускаються місцевими органами влади, а беззаставні — центральними органами управління.

Державні позики відповідно до цілей випуску поділяють на три види: позики для покриття дефіциту бюджету (неінвестиційні); позики для фінансування інвестиційних програм і проєктів (інвестиційні); позики для фінансування соціальних програм (частково інвестиційні).

У практиці країн з ринковою економікою оформлення внутрішніх державних позик здійснюється двома видами цінних паперів — облигаціями і казначейськими зобов'язаннями. Ці боргові цінні папери символізують боргове зобов'язання держави, з одного боку, а з іншого — засвідчують внесення їхніми власниками коштів до бюджету, гарантують повернення основної суми боргу після визначеного строку, а також дають право власникам на отримання доходу. Разом з тим є певні ідентифікаційні ознаки, що відрізняють їх (рис. 8.5).

Рис. 8.5. Ідентифікаційні ознаки облигацій і казначейських зобов'язань

Практика використання облигацій внутрішньої державної позики (ОВДП) як форми державного кредиту в Україні бере початок з 1995 року. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 23 серпня 1994 р. № 586, 10 березня 1995 р. вперше в історії України відбулись торги з розміщення державних об-

лігацій внутрішньої позики. Перша емісія ОВДП 1995 р. була здійснена безготівковим шляхом — через записи на рахунках інвесторів; розміщення облигацій проводилося на строк 3—6 місяців (хоч за світовими стандартами, державними облигаціями вважаються цінні папери зі строком обігу понад 5 років); номінальна вартість однієї облигації становила 100 млн крб, а відсоткова ставка дохідності — 140 % річних. Такі якісні характеристики ОВДП були зумовлені нестабільною фінансовою кон'юнктурою в умовах становлення ринку цінних паперів, високою ставкою рефінансування НБУ (50 % річних), недовірою населення до держави.

Найпоширенішою формою державних запозичень на міжнародному ринку є випуск єврооблігацій, рідше — іноземних облигацій та фідучіарних позик. *Єврооблігації (eurobonds)* — це довгострокові боргові зобов'язання, що є одним із видів цінних паперів, котрі випускаються позичальниками з метою отримання довгострокових кредитів на євrorинку. Єврооблігації мають усі ознаки облигацій, а також деякі особливості:

- розміщуються одночасно на ринках кількох країн, а не однієї;
- валюта єврооблігації зазвичай, як для кредитора, так і для боржника, є іноземною (за винятком банків США);
- переважно розміщуються емісійним синдикатом, що створюється банками кількох країн, який виступає гарантом позики.

Єврооблігації випускаються в бездокументарній формі і перед розміщенням проходять процедуру лістингу на одній з основних європейських фондових бірж (Лондонській, Франкфуртській, Люксембурзькій) з метою отримання котирування за участю рейтингового агентства для присвоєння рейтингу.

Залучені до бюджету кошти від державних позик відображаються як джерела фінансування дефіциту. Витрати на обслуговування боргових зобов'язань враховуються в бюджеті як витрати на обслуговування державного боргу. Водночас позики у формі надання державних гарантій не є джерелом фінансування дефіциту бюджету, оскільки в такому випадку держава лише бере на себе відповідальність за погашення позик і виконання інших зобов'язань, які беруть на себе юридичні особи. У такий спосіб держава здійснює підтримку вітчизняних виробників у конкурентній боротьбі на зовнішніх ринках, сприяє модернізації та реконструкції стратегічних галузей, науково-технічному прогресу, підвищенню рівня зайнятості. Державні гарантії за такими борговими зобов'язаннями, відповідно, призводять до збільшення видатків з бюджету при настанні гарантійного випадку та необхідності здійснювати виплати за гарантійними зобов'язаннями.

Наведена класифікація і, зокрема, визначені в ній критерії ознак, форми і методи випуску та реалізації державних позик, застосовуються у практиці більшості країн і разом з тим дають змогу максимально врахувати різноманітні інтереси всіх суб'єктів системи державного кредиту. Однак кожна держава залежно від соціально-політичних, економічних та інших обставин обирає найбільш доцільний і прийнятний для неї спосіб реалізації специфічного виду фінансових відносин — державного кредиту.

8.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки

Неминучим і закономірним наслідком застосування державного кредиту є державний борг. З'ясування суті та економічної природи державного боргу має важливе теоретичне й практичне значення. Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що бюджетний дефіцит, державний кредит і державний борг у певних допустимих межах не продукують негативних процесів у економіці. Разом з тим надмірний державний борг може призвести до серйозних небажаних наслідків, які супроводжуються виплатою значних сум відсотків, а відповідно — скороченням заощаджень, витісненням приватних інвестицій державними запозиченнями, що уповільнює економічне зростання і призводить до зменшення доходів населення. Саме тому ставлення до боргів держави в науці і на практиці було й залишається неоднозначним.

У сучасному науковому лексиконі державний борг — така сама загально-визнана економічна категорія, як фінанси, бюджет, податки; відіграє не менш важливу роль в економічному житті суспільства та вимагає чіткої концептуальної, законодавчої й організаційно-правової регламентації, насамперед з позицій необхідності забезпечення ефективного управління ним.

Державний борг — це сума прямих договірних зобов'язань органів державного управління перед економічними суб'єктами інших секторів економіки (резидентами) і зарубіжними кредиторами.

Державний борг виникає в результаті запозичень у грошовій формі, випуску боргових зобов'язань, прийняття боргів інших економічних суб'єктів, безготівкового випуску боргових зобов'язань. Іншими словами, *державний борг* — це сума всіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам).

Розрізняють *первинний борг*, який дорівнює сумі основного боргу без нарахованих відсотків, і *непогашений борг*, який складається з основної суми боргу і нарахованих відсотків.

З наукового погляду важливо усвідомити семантичну різницю між термінами "борг" і "заборгованість". Передусім етимологічно "*борг*" (*debt*) — грошова сума, що взята в позику на строк на певних умовах і підлягає поверненню. Варто наголосити, що борг — статичне поняття, фіксований параметр, який визначає запаси грошових коштів на певну дату (останній день місяця чи фінансового року). *Заборгованість* (*indebtedness*) — сума приростів чистої заборгованості за минулі періоди плюс початковий стан заборгованості. При цьому суму приростів чистої заборгованості можна розрахувати за формулою

$$\Delta Z = \Pi_{\text{н}} - ВП, \quad (8.1)$$

де ΔZ — приріст заборгованості, якщо нові позики ($\Pi_{\text{н}}$) перевищують відсоткові платежі ($ВП$) за раніше нагромадженим боргом.

На відміну від боргу, заборгованість визначає не запаси грошових коштів, а потоки, які мають схильність до постійної зміни в часі. Динаміка заборгованості залежить від величини чистих потоків (*net flows*), що є різницею між отриманими новими кредитами (*disbursements*) і платежами щодо обслуговування боргу (*debt service payments*), які у свою чергу є сумою виплати основної частини боргу (*principal*) і відсотків (*interest*); а також від запасів, тобто величини наявного боргу.

Різницю між боргом і заборгованістю в державному (бюджетному) секторі економіки можна трактувати так: державний борг, досягнувши певної величини, перетворюється у мультиплікатор власноручного збільшення. У результаті зростання державної заборгованості сума на виплату відсотків збільшується набагато швидше, ніж зростає сам борг.

Враховуючи часовий горизонт і відсоткові зобов'язання, динаміку зростання фінансової заборгованості (йдеться про класичну заборгованість, яка виникає в результаті покриття бюджетного дефіциту шляхом державних позик) можна відобразити формулою

$$D'(t) = G^R(t) - T(t) + iD(t), \quad (8.2)$$

де $G^R(t)$ — реальні “чисті” державні видатки, пов'язані з наданням благ і послуг та із трансфертами; $T(t)$ — державні доходи (від податків, зборів і т. ін.); $iD(t)$ — реальні витрати за відсотковими платежами (нарахування відсотків здійснюється на реальний борг (D) за реальною відсотковою ставкою (i)).

На основі $C^R(t)$ і $T(t)$ можна визначити первинний бюджет (без урахування виплат з обслуговування державного боргу). Якщо різниця $G^R(t) - T(t)$ позитивна, то первинний бюджет є дефіцитним, якщо негативна — профіцитним. Із цього порівняно простого рівняння випливає важлива закономірність: навіть якщо первинний бюджет збалансований, за наявності початкового боргу $D(t) > 0$ рівень заборгованості зростає на суму відсоткових виплат.

Ґрунтуючись на наведених вище положеннях, можна зробити такі узагальнення. Перш за все вихідною категорією є категорія “борг” як результат позикових операцій. Першопричиною боргу виступають позики в умовах нестачі або дефіциту коштів, а вже після формування первинного боргу виникає проблема заборгованості, на величину якої впливають динаміка норми відсотка та низка інших факторів.

Отже, заборгованість — явище, похідне від боргу, яке відрізняється кумулятивним ефектом, тобто виступає результатом нагромадження боргів і платежів на їх обслуговування. Іншими словами, заборгованість — це початкова сума боргу з нагромадженою сумою приросту відсоткових грошей та чистої поточної величини знову залученого боргу. У кінцевому результаті прослідковується взаємозв'язок і трансформація різних за природою категорій: позика

(кредит) — борг — заборгованість, які у свою чергу породжують з позицій боржників і кредиторів спільні проблеми: позичок, боргів та боргової залежності.

Розрізняють поточний і капітальний державний борг. *Поточний борг* — сума основного боргу, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати у цей період відсотків за всіма випущеними на цей момент позиками. *Капітальний борг* — загальна сума боргу й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Крім того, державний борг поділяється на *внутрішній* і *зовнішній*. Дискусійним залишається питання про визначення ознаки класифікації боргу на внутрішній і зовнішній. У світовій практиці відомі такі класифікаційні ознаки:

- резидентність кредитора;
- валюта позики;
- місце запозичення;
- тип боргового зобов'язання;
- поєднання кількох ознак.

Наприклад, у Британській енциклопедії подано таке трактування зовнішнього боргу: "Зовнішній борг у загальному й цілому визначається як борг, що перебуває у власності нерезидентів, іноземних кредиторів чи держав. Однак дуже часто різниця між зовнішнім і внутрішнім боргом базується на валюті, в якій борг виражений".

Найчастіше як ознаку класифікації використовують резидентність кредитора (або джерело запозичення). Тоді *внутрішній борг* — це зобов'язання, що виникають перед внутрішніми кредиторами (резидентами), а *зовнішній борг* — зобов'язання, що виникають перед іноземними кредиторами (нерезидентами). Останній формується сумарними зобов'язаннями перед іноземними кредиторами, незалежно від валюти вираження і місця придбання. Цей момент заслуговує на увагу і передбачає можливість формальної трансформації внутрішньої позики в зовнішню і навпаки. У такому контексті важливо наголосити на матеріальному боці доцільності чіткої класифікації боргу на внутрішній і зовнішній за ознакою резидентності. Науково обґрунтовано, що внутрішній борг, як правило, є більш вигідним і менш небезпечним, ніж зовнішній, оскільки сплата відсотків за внутрішнім боргом залишається в межах своєї країни, а в умовах помірних відсоткових ставок і суттєвого залучення коштів населення він не буде тягарем для майбутніх поколінь. Фактично (у випадку внутрішнього боргу), населення різних вікових груп позичає один в одного грошові ресурси. У результаті рівень споживання в країні не зменшується, а відбувається лише перерозподіл доходу. Дещо іншої оцінки заслуговують зовнішні позики, які перебувають у власності нерезидентів, а сума відсоткових платежів за ними вивозиться за кордон, надовго обтяжуючи платіжний баланс та створюючи залежність країни-боржника від країни-кредитора.

Кожна держава має право самостійно визначити класифікаційну ознаку і законодавчо її закріпити. В Україні, зокрема у Бюджетному кодексі (ст. 12

“Класифікація боргу”), законодавчо закріплено, що борг класифікується за типом кредитора (йдеться про категорію кредитора, або власника боргових зобов'язань) і за типом боргового зобов'язання (відповідно до засобів, що використовуються для фінансування бюджетного дефіциту).

Окрім цього, в Україні борг класифікується у фінансовій і статистичній звітності на: *державний борг* (внутрішній і зовнішній) та *гарантований державою борг* (внутрішній і зовнішній). Згідно з прийнятою у світі методологією гарантії оплати боргів підприємств такі борги, а також інші умовні зобов'язання не враховуються до того моменту, поки державні органи не вимушені розпочати виплати з метою погашення боргу. У цьому контексті в англійській термінології для більш чіткого розмежування державного боргу для боргів органів центрального державного управління і боргів державного сектору господарства використовують поняття: *public debts* (суспільний борг) і *national debts* (національний борг). При цьому національний борг формують лише борги центрального уряду, як зовнішні, так і внутрішні. Суспільний борг (у вітчизняній термінології — “державний”) формується шляхом симбіозу національного боргу і боргу державного сектору господарства.

Борг, гарантований державою, який розуміють як боргові зобов'язання резидентів в особі державних органів і державних підприємств та організацій, а також сукупність боргів приватних фірм, виконання яких гарантується державою, має неоднозначну оцінку у фахівців. З одного боку, платежі щодо обслуговування такого боргу здійснюються з власних ресурсів позичальника, а з іншого — у випадку неплатоспроможності позичальника вони утворюють додатковий тягар на державний бюджет. Із цієї позиції заслуговує на увагу трактування державного боргу (*government debt*) як сукупності прямих зобов'язань уряду перед внутрішньою економікою і зовнішнім сектором, акумульованих у результаті бюджетних операцій у минулому, котрі мають бути покриті за рахунок бюджету в майбутньому. З цього погляду в поняття державного боргу доцільно включати лише борг, що визнається урядом і реально до нього належить. Натомість гарантований урядом борг не є боргом уряду, тобто у такому випадку державним (урядовим) боргом вважається лише борг, нагромаджений тими структурними елементами уряду, витрати і доходи яких відображаються у державному бюджеті. Але на практиці в більшості випадків держава не несе відповідальності лише за тією частиною боргу, за якою вона не давала спеціальних гарантій.

Немає також однозначної позиції щодо меж статистичного охоплення і кількісного відображення в офіційній звітності сумарної величини державної заборгованості. Скажімо, в Україні фактично є два типи державного боргу:

- офіційно визнаний державний борг;
- заборгованість, що в складі державного боргу не враховується, проте за економічною природою є державною.

Офіційно визнаний державний борг (іншими словами, борг класичного типу) — борг, оформлений кредитними угодами або державними цінними па-

перами, що передбачає погашення основної суми боргу та виплату відсотків у чітко визначені строки. До офіційного державного боргу належать: заборгованість перед юридичними особами за внутрішніми державними позиками; заборгованість перед банківськими установами (в тому числі перед Національним банком України); зовнішня заборгованість за позиками, наданими організаціями економічного розвитку (Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком, Світовим банком); заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління; заборгованість за позиками іноземних комерційних банків; заборгованість за облігаціями зовнішньої державної позики.

Другий тип боргу включає невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки (йдеться про можливі неоплачені державні замовлення, заборгованість із заробітної плати перед працівниками бюджетної сфери, невідшкодований податок на додану вартість і найбільшою мірою — про гарантії держави щодо компенсації знецінених заощаджень громадян в установах Ощадного банку). Іншими словами, це прийняті державою певні зобов'язання без документального оформлення строків їх погашення, які формують заборгованість, що в складі офіційно визнаної державної не враховується, проте є державною за внутрішньою природою та економічним змістом.

Констатація факту існування державного боргу не дає чіткої оцінки реального фінансово-економічного стану держави та ефективності її фінансової політики, у тому числі боргової. Поява і зростання державного боргу — складне явище, зумовлене низкою факторів, яке в умовах окремої держави може мати свою специфіку.

Слід зазначити, що боргова політика давно вже не обмежується тільки проблемою пошуку й залучення коштів, яких бракує. Державний борг є одним із важливих інструментів макроекономічної та фіскальної політики держави. Ще у 30—60-ті роки ХХ ст. під впливом розвитку державно-монополістичного капіталізму в основу фінансової політики більшості країн світу було закладено кейнсіанські та некейнсіанські доктрини. Зовсім протилежна класичній фінансова концепція Дж. Кейнса, заперечуючи саморегулювання економіки, основним інструментом державного регулювання вбачала бюджетну політику. Основним інструментом урядового впливу на циклічний розвиток і подолання криз передбачалися державні видатки. Власне, їх формування, структуру і зростання Дж. Кейнс вважав досить важливим фактором досягнення ефективного попиту. Урядовий попит, забезпечений податками і позиками, має "оживити" підприємницьку діяльність і зумовити зростання національного доходу й зайнятості.

Особливої уваги заслуговує запропоноване Дж. Кейнсом положення теорії державних фінансів про необхідність збільшення державних витрат, які фінансувалися б за допомогою позик. Послідовники Дж. Кейнса назвали його *принципом дефіцитного фінансування*, а сам підхід отримав назву *компенсаційних боргових фінансів*. На думку Дж. Кейнса, державні інвестиції і поточні

витрати можна фінансувати в борг. Урядові інвестиції, акумульовані шляхом позик, приведуть до розширення “схильності до інвестування”, а фінансування поточних витрат збільшить схильність до споживання. Кейнсіанська доктрина покінчила із концепцією “здорових фінансів”, а гіпотеза про обов’язкове збалансування бюджетних видатків і доходів вважалася у той час свого роду анахронізмом. Ринок позикових капіталів став одним з інструментів досягнення ефективного попиту, а дефіцит державного бюджету перетворився в один із методів державного регулювання. Отже, Дж. Кейнс розробив принципово нову теорію фінансів, спрямовану на регулювання економіки.

У розвиток теорії державного боргу значний внесок зробили американський економіст Г. Моультон (розробивши так звану концепцію “нової філософії державного боргу”, висунув гіпотезу про те, що в ситуації, коли запозичення для покриття бюджетних дефіцитів використовуються на кредитну підтримку державних інвестицій, вони справляють на економіку мультиплікаційний ефект) та Р. Масгрейв (висунув гіпотезу про оптимальний розподіл боргового тягаря між поколіннями за умови еквівалентного нагромадження боргу і зростання інвестицій публічного сектору. Паралельно з цим він розширив сферу боргового фінансування й на видатки соціального характеру, аргументуючи це тим, що населення країн, особливо тих, які переживають економічні труднощі, потребує насамперед задоволення нагальних соціальних і побутових потреб як умови подальшого розвитку). Інший представник “нової ортодоксії”, один із найвизначніших теоретиків державних фінансів А. Пігу, вказуючи на обмежені регулюючі можливості ринкової конкуренції, вважав за необхідне доповнити її державним регулюванням. При цьому в ролі ринкових регуляторів він розглядає податки і позики. В основу “здорових фінансів” А. Пігу закладає принцип співіснування податків і позик, вказуючи на необхідність чіткого відмежування видатків на поточні виплати (соціальні, адміністративні витрати і т. ін.), які мають фінансуватися лише за рахунок податків. Разом з тим застосування позик він виправдовує лише в екстраординарних обставинах.

Боргова політика є важливою складовою фіскальної політики уряду, а тому використання державних позик пов’язане з певними тактичними і стратегічними завданнями податкового й бюджетного регулювання економіки, фінансування бюджетного дефіциту та управління державним боргом. На стадії залучення державні позики за своєю природою здійснюють макроекономічну функцію регулювання податкового навантаження на суспільство, що особливо важливо у період реформ, які супроводжуються пошуком фінансових джерел для постійно зростаючих державних витрат, зумовлених необхідністю соціального прогресу суспільства й поліпшення якості суспільних благ, що продукуються державою. У цьому випадку державний борг і податки розглядаються як своєрідна економічна система альтернативного вибору при вирішенні дилеми: збільшувати податковий тягар чи залучати державні позики. У поточному бюджетному періоді зазвичай надають перевагу борговому фінансуванню видатків, послаблюючи навантаження на податкові та інші дохідні джерела. Ін-

шими словами, у короткостроковому періоді інтерес фіскальної політики може полягати в тому, щоб з метою збільшення програмних видатків бюджету залучити якнайбільший обсяг фінансових ресурсів за мінімальною вартістю. При цьому американський економіст Р. Барро в теоремі нейтральності доводить, що внутрішні (але не зовнішні!) позики — рівноцінний податкам спосіб залучення коштів без реального перенесення тягаря бюджетних видатків поточного періоду на платників податків у майбутньому. Разом з тим такий вибір перешкоджає різкому падінню сукупного попиту в поточному періоді, слугуючи цілям стабілізації економіки, а також дає змогу більш гнучко маневрувати на всіх стадіях бюджетного процесу.

Для державного бюджету у триланковому циклі “залучення → використання → погашення” негативні наслідки боргової політики в основному виявляються на стадії обслуговування й погашення державного боргу. Наявність державного боргу потребує здійснення щорічних відсоткових платежів, які фінансуються за рахунок доходів бюджету, зазвичай податкових надходжень. Відповідно, у довгостроковому періоді зростання боргу порушує збалансованість бюджету і провокує бюджетний дефіцит із його негативними економічними, соціальними і фінансовими наслідками. Небезпека великих боргових виплат полягає в тому, що в разі їх здійснення зружуються джерела внутрішнього інвестування і зменшуються можливості для підтримання внутрішнього споживання, а це врешті-решт може призвести до боргової кризи в державі.

У разі стрімкого зростання видатків, пов'язаних із обслуговуванням заборгованості, держава змушена компенсувати їх або за рахунок скорочення інших видатків, що, як правило, підвищує соціальну напруженість у суспільстві й загострює економічні проблеми, або внаслідок збільшення своїх доходів. Збільшення доходів бюджету можна досягнути за рахунок встановлення нових податків та інших обов'язкових платежів чи підвищення чинних податкових ставок. Найімовірніше, посилення податкового тягаря підірве стимули до економічної активності й сприятиме розширенню тіньового сектору економіки.

У контексті зазначеного вище справедливим є твердження про те, що надмірний державний борг опосередковано сповільнює економічне зростання країни і перекладає тягар оподаткування на майбутнє, оскільки за наявності початкового боргу $D(t) > 0$ рівень заборгованості зростає, як відомо, на суму відсоткових виплат. Тому в довгостроковому періоді тягар заборгованості погасити буде дуже важко (практично неможливо). Для цього як мінімум первинний бюджет має бути профіцитним. Реальний профіцит бюджету може мати лише та держава, економіка якої має стійку тенденцію до реального зростання. В умовах економічного зростання підвищується ймовірна спроможність обслуговувати державний борг за рахунок розширення бази оподаткування; при цьому необхідно зберігати на незмінному рівні не абсолютний розмір державного боргу, а його відносну величину, або, іншими словами, рівень заборгованості — $D(t)/Q(t)$, де $Q(t)$ — ВВП. Чим довше країна затягуватиме

виплату основного боргу і відсотків за ним за рахунок доходів бюджету, тим важче буде збалансувати бюджет і уникнути боргової кризи в майбутньому.

Окремого розгляду заслуговує питання про соціально-економічні наслідки зовнішнього державного боргу. Так, зовнішні державні позики в поточному періоді пом'якшують вплив змін бюджетно-податкової політики на рівень споживчих витрат, заощадження та інвестиції, розширюючи тим самим фінансовий потенціал економічного зростання. Водночас держава, що залучає іноземний компенсаційний капітал, стає боржником інших країн, а це означає, що в довгостроковій перспективі обсяг національного продукту так чи інакше зменшиться, а частка в ньому зовнішнього боргу зросте. Необхідність обслуговування зовнішнього боргу призведе до прямого зменшення національного доходу країни-боржника. Цей аспект інтелектуально відобразився в теоретичних концепціях американського економіста А. Лернера, який практично вперше провів диференціацію між внутрішнім і зовнішнім боргом, вказуючи на те, що внутрішній державний борг не покладає фінансового тягаря на майбутні покоління, оскільки внутрішній державний борг є суспільним активом, а виплати відсоткових платежів — суто трансферна проблема: одні члени суспільства сплачують податки, інші — отримують цю суму грошей у вигляді відсоткових платежів. Одночасно шляхом зовнішніх державних позик можна перенести борговий тягар на майбутні покоління, оскільки при залученні зовнішніх кредитів відмова від поточного споживання відбувається за кордоном, у країні-кредиторі, однак у майбутньому виникає тягар для країни-боржника у зв'язку з виплатою суми основного боргу і відсоткових платежів. Отже, згідно з “новою ортодоксією” А. Лернера є альтернатива вибору не між податками й позиками, а між внутрішнім і зовнішнім боргом.

У цілому стратегічні цілі боргової політики держави полягають у створенні умов для довгострокового розвитку внутрішнього фінансового ринку, що дає би можливість на ринкових засадах здійснювати запозичення в обсягах, за вартістю та у строки, з одного боку, необхідні для безперебійного фінансування виваженого дефіциту державного сектору, а з іншого — достатні для фінансування недержавного сектору економіки. При цьому ефективна боргова політика держави забезпечує перерозподіл податкового тягаря в часі, забезпечуючи податковій системі статус “надійного партнера” не лише держави, а й бізнесу, здатного в перспективі збільшити фінансові можливості держави.

Проте довгостроковим економічним наслідком боргової політики держави є загальне суттєве звуження інвестиційних можливостей економіки, а міжнародний досвід свідчить, що наявність надмірного зовнішнього державного боргу гальмує економічне зростання. Він унеможливує проведення економічної політики, яка б враховувала національні інтереси, виснажує бюджет та економіку держави здійсненням значних виплат іноземним кредиторам.

Із соціального погляду в результаті запровадження системи перерозподілу доходів через інструменти державного боргу життя сучасного покоління поліпшиться, але тягар наслідків поточного бюджетного дефіциту ляже в основному “на плечі майбутніх поколінь”, оскільки вони будуть народжені гро-

мадянами країни з меншими потенційними можливостями нагромадження капіталу і великим державним боргом.

Отже, державний борг, його розміри, методи розміщення й погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: економічне зростання й розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту й пропозиції, рівень споживання й нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави. Тому держава не повинна категорично відмовлятися від залучення державного боргу як макроекономічного інструменту в процесі реформ. Використання зовнішніх позик означає надходження додаткових ресурсів, які можуть дати поштовх економічному зростанню, а зовнішня заборгованість дає можливість країні здійснювати більші сукупні витрати, ніж вироблено національного доходу, та фінансувати інвестиції, що не забезпечуються внутрішніми заощадженнями. Проте в умовах надмірних державних витрат, незбалансованості бюджету, недосконалої податкової та валютної політики, зовнішній борг може спровокувати надзвичайно важкі фінансові кризи, обмежити інвестиційну активність у державі. Відтак державний борг може бути засобом забезпечення безпеки або, навпаки, фактором посилення загроз і ризиків, тому лише застосування ефективної стратегії управління державним боргом сприятиме ефективному використанню запозичень і створить необхідні умови для оптимізації боргового навантаження.

8.4. Управління державним боргом

Ефективне управління державним боргом є одним із визначальних факторів забезпечення макроекономічної стабільності в державі. Від налагодженості системи управління державним боргом залежать бюджетна дієздатність країни, стан її валютних резервів, а відповідно і стабільність національної валюти, рівень відсоткових ставок, інвестиційний клімат, характер поведінки всіх сегментів фінансового ринку. Тому управління державним боргом має бути зорієнтоване на застосування ефективної боргової стратегії, а не базуватися на короткострокових ситуативних орієнтирах.

У широкому розумінні управління державним боргом передбачає формування одного з напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю в ролі позичальника й гаранта, що потребує комплексного підходу до її розробки та координації з грошово-кредитною (монетарною) і фіскальною політикою; узгодження взаємовідносин між урядом і Національним банком у питаннях боргової політики; розроблення ефективних форм і методів зниження боргового тягаря в контексті переходу від антикризового менеджменту (реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом.

Управління державним боргом у вузькому розумінні — комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо реалізації таких видів діяльності:

- визначення обсягів та умов залучення нових позик;
- розміщення нових емісій і зміни умов раніше випущених позик;
- здійснення моніторингу показників динаміки та рівня заборгованості, їх порівняння з показниками державних фінансів;
- проведення операцій з обслуговування боргових зобов'язань (йдеться про виплату відсотків кредиторам) і погашення основної суми боргу;
- налагодження взаємовідносин з кредиторами з приводу врегулювання проблеми заборгованості за раніше залученими позиками і кредитами;
- проведення переговорів та реалізація процедур щодо реструктуризації й рефінансування боргів.

Відповідно до зазначеного вище державну політику у сфері управління державним боргом можна поділити на *боргову стратегію* і *боргову тактику*. Під борговою стратегією у світовій теорії й практиці розуміють систему дій і заходів щодо уникнення (або врегулювання) боргових проблем держави та забезпечення (чи відновлення) її платоспроможності. Боргова стратегія окреслює кінцеву мету політики управління державним боргом, яка полягає в отриманні найвищого ефекту від фінансування за рахунок позичених коштів та забезпечення платоспроможності держави. Боргова тактика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу. Відповідно, боргова тактика акцентує увагу на врегулюванні поточних проблем, зумовлених труднощами щодо обслуговування боргових зобов'язань (іншими словами, на вирішенні проблем тимчасової ліквідності) і визначає основні завдання, які вирішуються у процесі управління державним боргом.

За твердженням С. Фішера, світ досі не розробив вичерпної теорії управління державним боргом, а тому в науковій літературі підходи до визначення стратегічних цілей політики управління ним досить різні. Про диференціацію позицій свідчить хоча б такий короткий перелік концептуальних підходів і міркувань із цього питання.

По-перше, управління державним боргом у контексті реалізації стратегії максимізації суспільного добробуту має зводитися до мінімізації витрат на його обслуговування та уникнення макроекономічних труднощів і проблем фінансування соціальних програм у майбутньому.

По-друге, управління державним боргом має забезпечити оптимізацію його рівня та структури, щоб це не відображалось негативно на темпах економічного зростання і платіжному балансі у довгостроковій перспективі.

По-третє, управління державним боргом, з погляду використання останнього як інструменту макроекономічного регулювання, має зводитися до мінімізації його негативного впливу на стан фінансового ринку.

По-четверте, з позицій забезпечення національної безпеки управління державним боргом має сприяти уникненню політичної та економічної залежності країни від іноземних кредиторів.

У процесі управління державним боргом вирішуються такі завдання:

- пошук ефективних умов позичання коштів з погляду мінімізації вартості боргу;
- недопущення неефективного та нецільового використання позичених коштів;
- забезпечення своєчасної й повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;
- визначення оптимального співвідношення між внутрішніми й зовнішніми позиками за умови збереження макрофінансової рівноваги;
- забезпечення стабільності валютного курсу та фондового ринку.

Політика ефективного управління державним боргом базується на сукупності принципів, систематизований перелік яких представлено на рис. 8.6.

Політика управління державним боргом забезпечує виконання низки функцій стратегічного й оперативного характеру, зміст і результати реалізації яких наведені в табл. 8.2.

Таблиця 8.2. Функції управління державним боргом

Функція	Зміст	Результат
<i>Стратегічне управління</i>		
Макроекономічна	Розробка боргової політики на перспективу	Національна боргова стратегія
Регуляційна	Формування правових та інституційних механізмів	Організаційно-правовий механізм управління боргом
Ресурсного забезпечення	Забезпечення системи управління державним боргом матеріальними, фінансовими і кадровими ресурсами	Ресурсне забезпечення системи управління боргом
<i>Оперативне управління</i>		
Облікова	Формування інформаційної бази в частині державних запозичень, надання державних гарантій, погашення та обслуговування державного боргу	Масив первинної інформації
Аналітична	Аналіз і прийняття управлінських рішень щодо боргу	Вироблення пропозицій щодо політики запозичень за результатами аналізу

Рис. 8.6. Основні принципи управління державним боргом

Функція	Зміст	Результат
Оперативна	Залучення кредитів та їх обслуговування	Заходи з оперативного регулювання
Контролю, координації й моніторингу	Дотримання правил і процедур при залученні позик	Контроль і координація діяльності

Управління державним боргом включає кілька *напрямів*:

- мобілізацію коштів з метою забезпечення фінансування видатків і програм, не профінансованих іншими (крім пов'язаних з державним боргом) джерелами;
- організацію раціонального використання мобілізованих ресурсів;
- проведення своєчасного (за строками й умовами) і в повному обсязі погашення одержаних у борг коштів;
- організацію обслуговування державного боргу;
- врегулювання боргу.

У світовій практиці сформувалася загальноприйнята структура *системи управління державним боргом*, що включає сукупність правил і процедур щодо акумулювання, використання, обслуговування й погашення державних внутрішніх і зовнішніх позик. Управління державним боргом як багаторівнева система складається з певних підсистем, відображених на рис. 8.7.

Рис. 8.7. Основні підсистеми системи управління державним боргом

Охарактеризуємо детальніше кожен з підсистем системи управління державним боргом. Типова структура *інституційної підсистеми* включає таких основних суб'єктів:

- емітентів державних цінних паперів або реципієнтів несек'юритизованих позик;
- агентів держави на ринку цінних паперів;

- фінансових консультантів, гарантів і страховиків;
- організаторів торгівлі й торговельні площі;
- органи контролю, регулювання й нагляду;
- реєстраторів і депозитаріїв;
- професійних учасників ринку цінних паперів та інших торгових агентів.

В Україні інституційна підсистема управління державним боргом представлена діяльністю органів державної влади й управління, які несуть відповідальність за розроблення та реалізацію ефективної боргової політики держави і забезпечують стратегічне й оперативне управління державним боргом. Згідно з Конституцією України Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні й уповноважена затверджувати:

- Державний бюджет України, а також вносити зміни до нього в частині внутрішнього й зовнішнього боргу;

- рішення про надання Україною позики та економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Законом України “Про Державний бюджет України”, здійснення контролю за їх використанням.

В управлінні державним боргом беруть також участь:

- 1) Кабінет Міністрів України (згідно зі ст. 16 Бюджетного кодексу України визначає умови здійснення державних запозичень, у тому числі вид, валюту, строк та відсоткову ставку державного запозичення);

- 2) Міністерство фінансів України (зокрема, Департамент боргової та міжнародної фінансової політики, структура якого подана на рис. 8.8);

- 3) Національний банк України (виконує операції, пов’язані з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик; організовує та обслуговує розрахунки за результатами розміщення облігацій; здійснює облік і зберігання глобальних сертифікатів, якими оформляються випуски облігацій внутрішніх державних позик);

- 4) Державне казначейство України (виконує функцію погашення та обслуговування державного боргу);

- 5) Рахункова палата України (здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України, зокрема доходів і видатків відповідно до показників цього бюджету, в тому числі видатків з обслуговування внутрішнього і зовнішнього боргу України).

На Департамент боргової та міжнародної фінансової політики Міністерства фінансів України покладено такі функції:

- розроблення й забезпечення реалізації стратегії щодо внутрішніх і зовнішніх запозичень держави, погашення та обслуговування державного боргу;

- розрахунок планових показників державного боргу, організація проведення розрахунків за державним боргом та операціями, пов’язаними з державним боргом, а також забезпечення обліку й моніторингу таких операцій;

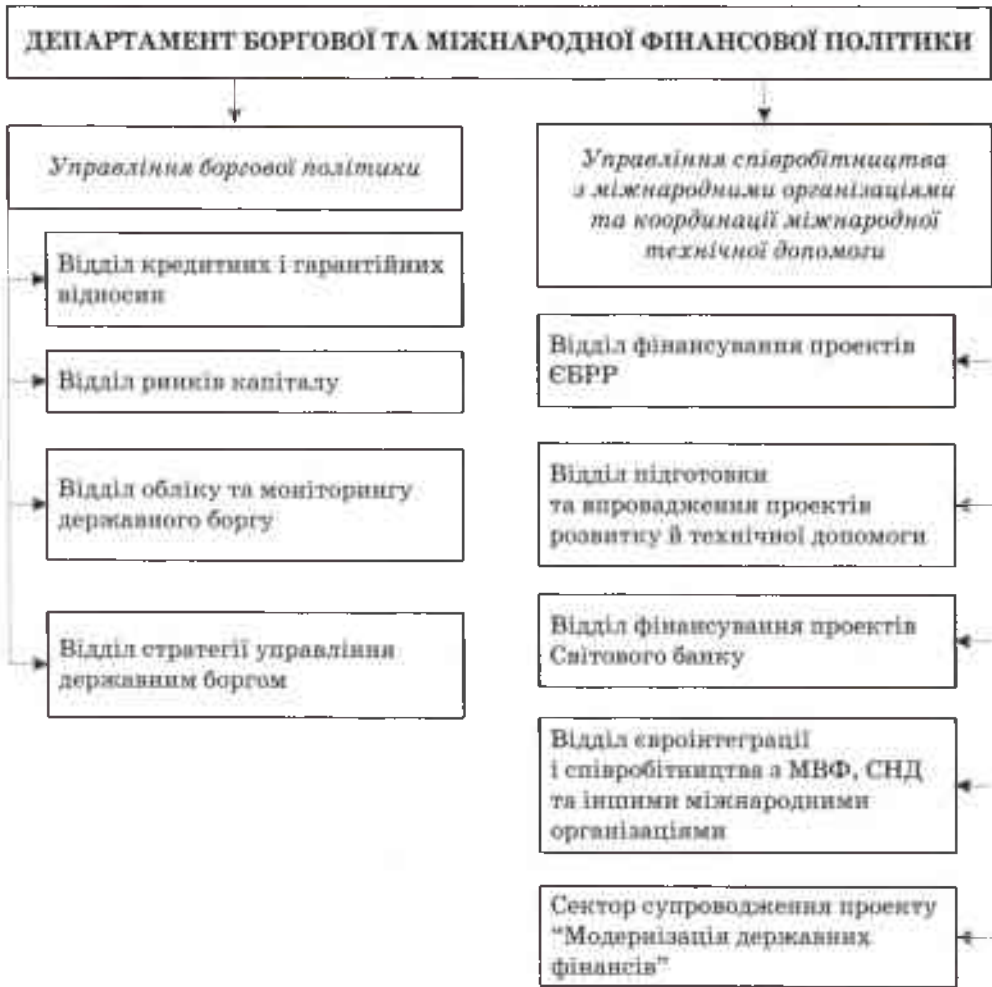

Рис. 8.8. Організаційна структура Департаменту боргової та міжнародної фінансової політики

— проведення фінансової експертизи кредитних проєктів, реалізація яких передбачається за рахунок залучених державою або під державні гарантії коштів; аналіз і супроводження кредитних проєктів та визначення доцільності укладення гарантійних угод;

— забезпечення кредитування юридичних осіб — резидентів України за рахунок залучених державою або під державні гарантії кредитів відповідно до укладених угод;

— забезпечення погашення позичальниками простроченої заборгованості перед державою за кредитами, залученими державою або під державні гарантії (крім кредитів міжнародних фінансових організацій) у межах повноважень, наданих Міністерству фінансів чинним законодавством;

— організація здійснення в установленому порядку випуску державних цінних паперів, визначення обсягів емісії облігацій державних позик за строками погашення в межах загального обсягу запозичень, встановлених державним бюджетом;

— здійснення інформаційної підтримки проведення державних запозичень, у тому числі в контексті співпраці з міжнародними рейтинговими агентствами.

Відповідно до наказу Міністерства фінансів України “Про порядок ведення Міністерством фінансів України державного боргу та операцій, пов’язаних ним” від 22 січня 2001 р. № 42 Управління боргової політики відповідає:

— за оперативний облік та надання оперативної звітності щодо стану державного боргу;

— підготовку та обґрунтування розрахунків до проекту державного бюджету за операціями, пов’язаними з державним боргом.

Підсистема правового забезпечення. Підсистему правового забезпечення управління державним боргом охарактеризуємо на прикладі України.

Фінансово-правові і бюджетно-процедурні засади управління державним боргом регламентуються чинним законодавством України, зокрема:

— Конституцією України, в якій передбачено, що лише законами України встановлюються порядок утворення й погашення державного внутрішнього зовнішнього боргу, порядок випуску та обігу державних цінних паперів, види й типи; Конституцією також визначені права та обов’язки органів управління державною заборгованістю;

— Бюджетним кодексом України (табл. 8.3);

— законами України “Про цінні папери і фондову біржу”, “Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів: Україні”, “Про Державний бюджет України” на відповідний рік та ін.;

— іншими нормативними актами (наказами, постановами, положення державних регуляційних органів), що регламентують порядок ведення Міністерством фінансів України державного боргу та операцій, пов’язаних з ним встановлюють порядок проведення операцій, пов’язаних з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик тощо.

Підсистема оперативного регулювання (регулювання параметрів державного боргу). Оперативне управління державним боргом необхідно розглядати як циклічний процес, що послідовно включає три стадії: управління етапі залучення позик — управління у процесі використання позик і кредиту — управління борговими зобов’язаннями на етапі їх погашення. Підсистема регулювання параметрів державного боргу складається:

1) з регулювання обсягу боргу та його співвідношення з основними макроекономічними показниками;

2) визначення вартості залучення та обслуговування боргу і його складових;

Таблиця 8.3. Правове забезпечення управління державним боргом в Україні

Ключові поняття, характеристика і параметри боргу	Коментарі за Бюджетним кодексом України
<i>Ключові поняття</i>	
Державне запозичення (ст. 2)	Операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету
Державний борг (ст. 2)	Загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення
Гарантований державою борг (ст. 2)	Загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання резидентів України щодо отриманих та непогашених на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечене державними гарантіями
<i>Характеристика боргу</i>	
Класифікація боргу (ст. 12)	Борг класифікується за: — типом кредитора (за категоріями кредиторів або власників боргових зобов'язань); — типом боргового зобов'язання (за засобами, що використовуються для фінансування бюджету)
Відображення операцій за державним боргом у державному бюджеті	1) Кошти від державних внутрішніх і зовнішніх запозичень є джерелами фінансування бюджету (ст. 15); 2) погашення боргу не належить до видатків бюджету (ст. 2); витрати на погашення боргу здійснюються за рахунок профіциту бюджету і належать до складу фінансування бюджету (ст. 11)
Порядок здійснення державних запозичень (ст. 16)	1) Державні внутрішні й зовнішні запозичення здійснюються в межах граничного обсягу державного боргу; 2) право на здійснення державних внутрішніх і зовнішніх запозичень у межах, визначених Законом “Про Державний бюджет України”, належить державі в особі міністра фінансів України або в особі, яка виконує його обов'язки, за дорученням Кабінету Міністрів України; 3) кредити (позики), що залучаються державою від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних програм (проектів), відносять до державних зовнішніх запозичень; відповідно, до укладених кредитних договорів кошти для реалізації таких інвестиційних програм (проектів), а також витрати на обслуговування й погашення відповідних кредитів (позик) передбачаються в законі “Про Державний бюджет України” протягом усього строку дії кредитних договорів

Ключові поняття, характеристика і параметри боргу	Коментарі за Бюджетним кодексом України
Управління борговими зобов'язаннями (ст. 16)	<p>1) Витрати на обслуговування й погашення державного боргу здійснюються Міністерством фінансів України відповідно до кредитних договорів, а також нормативно-правових актів, за якими виникають державні боргові зобов'язання незалежно від обсягу коштів, визначеного на таку мету Законом “Про Державний бюджет України”;</p> <p>2) з метою економії бюджетних коштів Міністерство фінансів України має право здійснювати правочини з державним боргом, включаючи обмін, випуск, купівлю, викуп та продаж державних боргових зобов'язань за умови дотримання граничного обсягу державного боргу на кінець бюджетного періоду;</p> <p>3) міністр фінансів України за погодженням з Національним банком України має право в межах поточного бюджетного періоду здійснювати на конкурсних засадах та/або шляхом проведення аукціонів розміщення тимчасово вільних коштів єдиного казначейського рахунку й коштів валютних рахунків державного бюджету на депозитах або шляхом придбання державних цінних паперів з подальшим поверненням таких коштів до кінця поточного бюджетного періоду</p>
Гарантії щодо виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання (ст. 17)	<p>1) Державні гарантії для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання — резидентів України може надавати Кабінет Міністрів України виключно в межах, визначених Законом “Про Державний бюджет України”; за дорученням Кабінету Міністрів України відповідні правочини вчиняє міністр фінансів України;</p> <p>2) гарантії надаються лише на умовах платності, строковості, майнового забезпечення та зустрічних гарантій, отриманих від інших суб'єктів;</p> <p>3) гарантії не надаються для забезпечення боргових зобов'язань суб'єктів господарювання, якщо джерелом їх повернення передбачаються кошти державного бюджету;</p> <p>4) у разі виконання державою гарантійних зобов'язань перед кредиторами шляхом здійснення платежів за рахунок коштів державного бюджету або шляхом укладання з такими кредиторами договорів про реструктурування сум, повернення яких гарантовано, у суб'єктів господарювання, зобов'язання яких гарантовані, з моменту такого виконання виникає прострочена заборгованість перед державою за кредитами (позиками), залученими під державні гарантії, в обсязі фактичних витрат державного бюджету та/або таких</p>

Ключові поняття, характеристика і параметри боргу	Коментарі за Бюджетним кодексом України
	<p>реструктурованих сум, а до держави переходять права кредитора та право вимагати від таких суб'єктів господарювання погашення заборгованості в установленому законом порядку, якщо такі права не були передбачені відповідними договорами;</p> <p>5) прострочена заборгованість суб'єкта господарювання перед державою за кредитом (позикою), залученим державою або під державну гарантію, стягується з такого суб'єкта господарювання органами державної податкової служби, що є органами стягнення такої заборгованості у порядку, передбаченому Податковим кодексом України або іншим законом;</p> <p>6) забороняється реструктуризація заборгованості суб'єктів господарювання перед державою за кредитами (позиками), залученими державою або під державні гарантії;</p> <p>7) забороняється списання заборгованості суб'єктів господарювання перед державою за кредитами (позиками) або за кредитами (позиками), залученими під державні гарантії, крім заборгованості суб'єктів господарювання, визнаних у встановленому порядку банкрутами; порядок списання такої заборгованості визначається Кабінетом Міністрів України</p>
<i>Параметри боргу</i>	
Граничні обсяги боргу та гарантій (ст. 18)	<p>1) Граничний обсяг державного боргу, граничний обсяг надання державних гарантій визначаються на кожний бюджетний період Законом "Про Державний бюджет України";</p> <p>2) загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 % річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України;</p> <p>3) граничний обсяг державного боргу на кінець відповідного бюджетного періоду, граничний обсяг надання державних гарантій, а також повноваження щодо цих гарантій (відповідно до ст. 17 цього Кодексу) регулюються Законом "Про Державний бюджет України" (ст. 40)</p>
<i>Інформаційне забезпечення</i>	
Матеріали, що додаються до проекту Закону "Про Державний бюджет України" (ст. 38)	<p>До проекту Закону "Про Державний бюджет України" (схваленого Кабінетом Міністрів України) додаються:</p> <p>1) інформація про обсяги державного боргу, у т. ч. за типом боргового зобов'язання, графік його погашення, обсягу та умови державних запозичень;</p>

Ключові поняття, характеристика і параметри боргу	Коментарі за Бюджетним кодексом України
	<p>2) зведення і структура державних боргових і гарантійних зобов'язань на поточний та наступні бюджетні періоди до повного погашення таких зобов'язань, включаючи обсяг видатків на обслуговування державного боргу;</p> <p>3) план державних запозичень на наступний бюджетний період, а також перелік інвестиційних програм (проектів), під які можуть надаватися державні гарантії в наступному бюджетному періоді; план державних запозичень на наступний бюджетний період має включати перелік кредитів (позик) із зазначенням кредиторів, видів, мети, назви валюти, строку і відсоткової ставки державних запозичень, а також стану укладання кредитних договорів</p>
<p>Квартальний звіт про виконання Державного бюджету України (ст. 60)</p>	<p>1) Квартальний звіт про виконання Державного бюджету України включає:</p> <ul style="list-style-type: none"> — звіт про стан державного боргу; — звіт про операції щодо державних гарантійних зобов'язань; — інформацію про здійснені операції з державним боргом; — інформацію про надані державні гарантії; <p>2) кварталний звіт про виконання Державного бюджету України подається Державним казначейством України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України не пізніше 35 днів після закінчення звітного кварталу</p>

3) моніторингу структурних характеристик державного боргу (розподіл між внутрішніми й зовнішніми ринками, розподіл боргу між різними борговими інструментами, строкова структура боргових зобов'язань).

Державний борг в умовах ринкових відносин є важливим макроекономічним фактором, що здійснює значний вплив на стан національної економіки. Разом з тим ринок державних запозичень реагує на зміну макроекономічної динаміки в країні і на кон'юнктурні тенденції міжнародних фінансових ринків. Тому регулювання обсягу державного боргу і його співвідношення з основними макроекономічними показниками є одним із важливих завдань управління ним.

В Україні облік, контроль та аналіз показників статистичної звітності щодо державного боргу забезпечує *відділ обліку й моніторингу державного боргу* Департаменту боргової та міжнародної фінансової політики Міністерства фінансів України. Відділ узагальнює статистичну звітність за всіма операціями, пов'язаними з управлінням державним боргом, забезпечує функціонування

інформаційно-аналітичної системи щодо обліку та аналізу державного боргу, в тому числі реєстру державних прямих і гарантійних боргових зобов'язань.

У процесі оперативного управління державним боргом уряд оперує такими кількісними й якісними показниками, як обсяг сукупного державного боргу; обсяг зовнішнього державного боргу; обсяг внутрішнього державного боргу; темп зростання державного боргу; обсяг бюджетних ресурсів, що використовуються на обслуговування державного боргу, співвідношення державного боргу і ВВП та ін.

У міжнародній практиці з метою прогнозування та здійснення оперативного моніторингу показників платоспроможності держави та її ліквідної позиції використовується розроблена Світовим банком Мінімальна стандартна модель (табл. 8.4).

Таблиця 8.4. Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінки платоспроможності держави та її ліквідної позиції

Назва	Формула, %	Економічний зміст
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT/XGS	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT/GNP	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS/XGS	Коефіцієнт обслуговування боргу, що показує, яка частина валютних надходжень спрямовується на погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до ВВП	INT/GNP	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT/XGS	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES/EDT	Показує, чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES/MGS	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	$Short-term/EDT$	Показує, яку частку становить короткостроковий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	$Multilateral/EDT$	Відображає частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу, або рівень залежності держави від фінансування цими організаціями

Важливе значення серед методів оперативного управління державним боргом відводиться моніторингу його структурних характеристик. Управління структурними характеристиками державного боргу проводиться з метою його оптимізації, досягнення балансу між розмірами боргу та джерелами його погашення, мінімізації ризиків і вартості обслуговування боргу. Структурно-балансові характеристики боргу відображають взаємозв'язки між основними параметрами державного боргу (його загальним обсягом, співвідношенням між внутрішнім і зовнішнім боргом, його вартісною, валютною та строковою структурою) і макроекономічними показниками (відсотковими ставками на внутрішньому й міжнародному фінансових ринках; обсягом грошової маси в національній економіці; темпами інфляції; обсягом податкових надходжень до бюджету; реальним обмінним курсом національної валюти). Збалансована структура державного боргу створює підґрунтя для зниження вразливості фінансової системи держави до дії ризиків, пов'язаних із державним боргом.

У більшості країн з розвиненими ринками *управління ризиками державних боргових зобов'язань* є окремою підсистемою управління державним боргом. В Україні управління ризиками державного боргу перебуває на стадії становлення. Методологічні й організаційні питання процесу управління ризиками державного боргу визначені Положенням про управління ризиками, пов'язаними з державним боргом від 16 червня 2010 р. № 461 (далі — Положення). Відповідно до Положення *ризик, пов'язаний з державним боргом*, — це можливість настання події (обставини) імовірного характеру, що призведе:

- до збільшення витрат державного бюджету, пов'язаних зі збільшенням сум погашення та обслуговування державного боргу;
- зменшення можливостей фінансування державного бюджету за рахунок боргових джерел.

Відповідно, *управління ризиками державного боргу* — це складова управління державним боргом щодо визначення бажаного співвідношення між очікуваними витратами і ризиками й досягнення цього співвідношення.

Однією з початкових стадій управління ризиками є їх ідентифікація і класифікація (табл. 8.5).

Управління ризиками державного боргу забезпечує Департамент боргової та міжнародної фінансової політики Міністерства фінансів України. З метою зменшення ризиків державного боргу та/або отримання економії коштів державного бюджету Департамент у межах наданих повноважень здійснює заходи, пов'язані з запровадженням на практиці та здійсненням операцій з активного управління державним боргом.

Операції з активного управління державним боргом включають:

- зворотний викуп зобов'язань за державним боргом;
- обмін державних цінних паперів на державні цінні папери з більшим строком обігу;
- дострокове погашення державних цінних паперів;
- розміщення тимчасово вільних коштів єдиного казначейського рахунку та коштів валютних рахунків шляхом придбання державних цінних паперів

Таблиця 8.5. Ідентифікація і класифікація ризиків, пов'язаних з державним боргом

Вид ризику	Економічний зміст
Відсотковий ризик	Ризик зростання плаваючих відсоткових ставок, передбачених умовами чинних зобов'язань за державним боргом
Валютний ризик	Ризик знецінення національної валюти відносно іноземних валют, у яких номіновано зобов'язання за державним боргом
Ризик рефінансування	Ризик зменшення місткості відповідних ринків, що унеможливує запозичення в обсягах, достатніх для рефінансування боргу за прийнятною ціною
Кредитний ризик	Ризик невиконання контрагентами зобов'язань перед державою
Ризик ліквідності	Ризик тимчасової нестачі коштів державного бюджету на виконання зобов'язань за державним боргом
Бюджетний ризик	Ризик значного недовиконання дохідної частини державного бюджету порівняно з планом, що може призвести до збільшення державних запозичень та/або невиконання боргових зобов'язань з обслуговування державного боргу
Рейтинговий ризик	Ризик зниження суверенного рейтингу
Операційний ризик	Ризик дії людського й технічного факторів та обставин непереборної сили

з подальшим поверненням таких коштів до кінця поточного бюджетного періоду;

— операції з деривативами.

Торговельна підсистема і технології управління державним боргом.

Торговельна підсистема включає біржовий і позабіржовий сегменти торгівлі державними цінними паперами, механізми торгівлі, стандарти й правила, системи допуску та учасників. У більшості європейських країн (Австрія, Бельгія, Італія, Нідерланди, Іспанія та ін.) функціонує переважно позабіржовий сектор. Проте є країни (наприклад, Франція, Німеччина, Велика Британія), де повністю функціонує біржовий ринок. На біржовому ринку використовуються такі механізми торгівлі державними зобов'язаннями, як аукціон (відбір кращих цін пропозиції або попиту), маклерський механізм (використовуються посередники між учасниками торгівлі), котирувальний механізм (маркет-мейкери виставляють котирування) та ін.

Підсистема інформаційного забезпечення. Значною мірою ефективність системи управління державним боргом залежить від її інформаційного забезпечення. Підсистема інформаційного забезпечення управління державним боргом сприяє процесу неперервного цілеспрямованого підбору відповідних інформативних показників, необхідних для здійснення аналізу, планування і

підготовки ефективних оперативних управлінських рішень щодо залучення позик, їх використання, обслуговування й погашення. При цьому інформаційна база конкретних показників цієї підсистеми формується за рахунок таких джерел інформації:

— *зовнішніх* — показники, що характеризують кон'юнктуру міжнародного валютного, кредитного і фондового ринків; умови синдикуваного кредитування та кредитування на двох- і багатосторонній основах; нормативно-регламентуючі показники окремих сегментів міжнародного фінансового ринку тощо;

— *внутрішніх* — показники макроекономічного розвитку; показники, що характеризують кон'юнктуру окремих сегментів національного фінансового ринку; показники, які характеризують стан державних фінансів; нормативно-регулюючі показники загальної платоспроможності й тимчасової ліквідності.

Водночас, для іноземного кредитора (інвестора) важливим інформаційним індикатором прийняття стратегічних рішень є суверенний рейтинг країни-боржника та рейтинг облігацій, що розміщуються нею на міжнародному фінансовому ринку. Суверенні кредитні рейтинги дають можливість оцінити політичні й економічні ризики, притаманні країні-боржнику, а рейтинги цінних паперів (як правило, довгострокових облігацій) — здатність країни-емітента своєчасно виплачувати відсотки впродовж усього строку обігу облігації і вчасно її погасити. Кожній країні-боржнику властивий певний рівень ризику, кваліфікувати який допомагає оцінка рівня суверенного ризику, що проводиться відомими аналітичними рейтинговими агентствами: *Moody's Investors Service, Standard and Poor's Corporation, Fitch Investors Service, Duff and Phelps*. Для визначення суверенного ризику використовуються такі базові параметри, як національні політичні ризики, економічна структура й доходи, платіжний баланс, стан внутрішнього і зовнішнього боргу (табл. 8.6).

Кожне агентство має власну розроблену систему визначення кредитного рейтингу, але результати оцінки в цілому, як правило, збігаються. На міжнародному фінансовому ринку оцінка рейтингових агентств використовується суверенними й корпоративними інвесторами як орієнтир для прийняття стратегічних рішень, оскільки враховує кредитний ризик не лише країни-емітента, а й фінансового інструменту. Рівень ризиків за довгостроковими облігаціями та їхні умовні позначення наведено в табл. 8.7.

Підсистема врегулювання боргу. З метою ефективного управління державним боргом, вирішення проблеми зниження боргового навантаження та ризику невиконання боргових зобов'язань, а також забезпечення платоспроможності держави використовують ринкові й неринкові методи врегулювання державної заборгованості (рис. 8.9).

До *ринкових методів* належать, зокрема, операції з цінними паперами: сек'юритизація, конверсія, уніфікація, консолідація, викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку.

Сек'юритизація — це обмін несек'юритизованого боргу на облігації країни-боржника, тобто переоформлення боргу у знову випущені облігації.

Таблиця 8.6. Базові параметри оцінки суверенного ризику країни-емітента

Базові параметри	Критерії оцінки
Політичні ризики	<ul style="list-style-type: none"> — Форма правління й політичні інститути; — здатність досягнення консенсусу в економічній політиці; — рівень інтеграції у глобальну торгівлю і фінансову систему; — зовнішня і внутрішня безпека
Економічна структура й доходи	<ul style="list-style-type: none"> — Рівень “ринковості” економіки; — рівень забезпеченості природними ресурсами; — податкова система та її здатність до змін; — рівень інфляції; — валютно-курсова політика; — рівень зростання грошової маси і доступність кредитів; — рівень життя, доходів і розподілу благ
Платіжний баланс	<ul style="list-style-type: none"> — Структура поточного рахунку; — склад капітальних вкладень; — залежність рахунків зовнішньоекономічної діяльності від фіскальної і грошової політики
Стан зовнішнього боргу й міжнародної ліквідності	<ul style="list-style-type: none"> — Обсяг зовнішнього боргу; — валютний склад і структура боргу; — строкова структура й тягар обслуговування зовнішнього боргу; — рівень міжнародної ліквідності

Таблиця 8.7. Міжнародні рейтинги довгострокових облігацій

Moody Section 1s	Standard and Poor's	Fitch — IBCA	Рівень ризику
Aaa	AAA	AAA	Максимально захищені з мінімальним ризиком
Aa	AA	AA	З високим рівнем захисту, але є елементи довгострокового ризику
A	A	A	Привабливі, але мають ризик у довгостроковій перспективі
Baa	BBB	BBB	Із середнім на даний момент рівнем захисту, але не надійні в довгостроковій перспективі
Ba	BB	BB	Із середнім рівнем захисту; мають місце спекулятивні елементи, тому майбутнє не гарановане
B	B	B	Низький рівень захисту в довгостроковій перспективі, не можуть розглядатися як привабливі для інвестицій
Saa	CCC	CCC	У поточному періоді є ризик непогашення чи несплати відсотків за боргом
Sa	CC	CC	Дуже високий рівень імовірності неплатежів
C	C	C	Найнижчий рівень захисту від ризиків

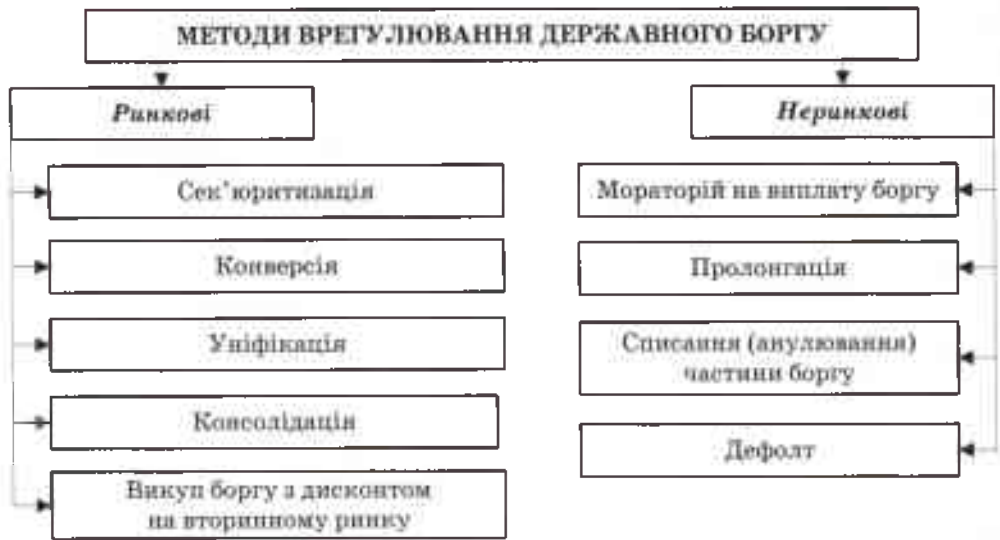

Рис. 8.9. Методи врегулювання державного боргу

Конверсія / обмін боргу — одна із найпоширеніших у сучасній світовій практиці ринкових схем врегулювання державного боргу. Передбачає безпосередній обмін (своп) боргів на акції компаній, що перебувають у державній власності, та опосередкований обмін боргів на національну валюту за номіналом, яку в результаті можна інвестувати в загальнодержавні проекти або акції національних компаній. У результаті конверсії найчастіше змінюється іноземний кредитор, але не змінюються умови погашення боргу. Водночас, конверсія передбачає й можливу корекцію початкових умов позики (найчастіше — зниження рівня номінального відсотка).

Уніфікація боргу — скорочення кількості випущених позик шляхом поєднання кількох державних позик попередніх років і обміну їх на одну знову випущену позику.

Консолідація боргу — зміна початкових умов державної позики. Найчастіше — це зміна часу її чинності (тривалості) (йдеться про перетворення короткострокових державних позик у довгострокові) та величини позикового відсотка.

Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку — скорочення обсягу державного боргу завдяки викупу власних боргів з дисконтом (знижкою) на вторинному ринку. Такий метод врегулювання державної заборгованості можуть собі дозволити країни-боржники, які мають у своєму активі значні обсяги золотовалютних резервів.

До *неринкових методів* прийнято зараховувати: мораторій на виплату боргу, тобто тимчасове призупинення платежів; пролонгацію боргу; списання / анулювання частини державного боргу; оголошення дефолту (відмова від обслуговування заборгованості).

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу — відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення певних надзвичайних подій.

Пролонгація боргу — форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника (як правило, проводиться тоді, коли випуск нових позик на обслуговування раніше випущених фінансово недоцільний).

Списання / анулювання частини боргу — відмова уряду від погашення боргу. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, її банкрутством або політичними мотивами. Найчастіше подібний механізм застосовується до слаборозвинутих країн, не здатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі. За певних умов часткове списання боргу економічно вигідне і кредиторам.

У світовій практиці зовнішню заборгованість прийнято врегульовувати шляхом *реструктуризації боргу*, тобто через укладання угоди між кредитором і позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань, про нову схему їх погашення і зниження боргового тягаря.

Міжнародною фінансовою практикою напрацьовані загальні *правила реструктуризації заборгованості*, що передбачають реалізацію таких основних етапів:

1) країна-боржник зобов'язана прийняти узгоджену з МВФ і Світовим банком програму стабілізації економіки і структурних перетворень, яка передбачає заходи з упорядкування економічної ситуації в країні-боржнику;

2) країна-боржник має отримати згоду Паризького клубу кредиторів на реструктуризацію боргових платежів на пільгових умовах;

3) проводяться двосторонні переговори країни-боржника з країнами, які не входять до Паризького клубу кредиторів, а також з приватними кредиторами про надання їй аналогічних умов реструктуризації боргу;

4) проводиться часткове списання на двосторонній основі боргів у рамках офіційної допомоги розвитку;

5) надаються нові пільгові кредити країні-боржнику.

Реструктуризація зовнішнього боргу проводиться в рамках Паризького клубу офіційних кредиторів (реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом (умови і порядок див. у табл. 8.8), та Лондонського клубу приватних кредиторів (реструктуризація боргу перед банками за синдикованими кредитами і заборгованості перед юридичними й фізичними особами за випущеними урядовими єврооблігаціями). Борг перед МВФ і Світовим банком реструктуризації не підлягає.

Як правило, однозначного способу вирішення проблеми заборгованості немає. Будь-яка програма реструктуризації потребує проведення відповідних розрахунків стосовно кожного конкретного випадку. При цьому аналіз можливих варіантів має враховувати не лише економічні, а й політичні наслідки певних дій щодо суверенного боргу.

Таблиця 8.8. Умови й порядок врегулювання державного боргу в рамках Паризького клубу

Умови і дата введення	Перша угода	Порядок списання	Період відстрочки платежу	Категорія країн-боржників	Кількість країн
Торонтські (1988 р.)	Малі	33,33 %	14 років (8 років — пільговий період)	Відні країни	20
Х'юстонські (1990 р.)	Марокко	—	18—20 років (18 років, у т. ч. 5 років — пільговий період для комерційної заборгованості; 20 років, у т. ч. 10 років — пільговий період для ODA-кредитів*)	Країни з надмірним боргом і низькими та середніми доходами**	20
Лондонські (1991 р.)	Нікарагуа	50 %	23 роки	Відні країни	23
Неапольські (1994 р.)	Камбоджа	67 % для комерційної заборгованості	23—40 років (23 роки, у т. ч. 6 років — пільговий період для комерційної заборгованості; 40 років, у т. ч. 16 років — пільговий період для ODA-кредитів)	Найбідніші країни з високим рівнем заборгованості***	35

* ODA-кредити (від англ. ODA — *Official Development Assistance*) — офіційні пільгові кредити для цілей розвитку.

** Паризький клуб враховує три критерії, за якими країна може реструктуризувати свою заборгованість за Х'юстонськими умовами:

- 1) низький рівень доходів у країні (ВВП на одну особу нижчий за 2995 дол. США);
- 2) високий борговий тягар (державний борг перевищує 50 % ВВП; показник борг / експорт перевищує 275 %; коефіцієнт обслуговування боргу перевищує 30 %);
- 3) офіційний двосторонній борг не менше ніж 150 % приватного боргу.

*** ВВП на одну особу менший за 775 дол. США.

Умови і дата введення	Перша угода	Порядок списання	Період відстрочки платежу	Категорія країн-боржників	Кількість країн
Ліонські (1996 р.)	Уганда	80 %	23—40 років	У рамках Ініціативи НІРС ^{***} (для найбільш вразливих країн з високим боргом)	5
Кельнські (1999 р.)	Мозамбік	90 % для комерційної заборгованості	23—40 років (23 роки, у т. ч. 6 років — пільговий період для комерційної заборгованості; 40 років, у т. ч. 16 років — пільговий період для ОДА-кредитів)	У рамках Ініціативи НІРС (для найбільш вразливих країн з високим боргом)	29
Класичні	— (останній приклад Габон — 11 червня 2004 р.)	У кожному випадку індивідуально	Індивідуально (найчастіше 10 років, у т. ч. 5 років — пільговий період)	Для будь-якої країни, яка має відповідну програму стабілізації МВФ, спрямовану на полегшення боргового тягаря	58

*** Ініціатива НІРС — ініціатива з урегулювання надмірної заборгованості найбільш вразливих країн світу.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Державний кредит; державні позики; облігація; казначейське зобов'язання; державний борг; внутрішній державний борг; зовнішній державний борг; державна заборгованість; поточний державний борг; капітальний державний борг; управління державним боргом; обслуговування державного боргу; погашення державного боргу; реструктуризація.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте сутність державного кредиту за економічним змістом, матеріально-речовим втіленням, зовнішньою формою прояву та юридично-правовим статусом.

2. У чому полягає об'єктивна необхідність державного кредиту? Розкрийте роль державного кредиту в умовах розвинутої ринкової економіки і демократичних форм державності.

3. Розкрийте особливості державного кредиту як фінансової категорії. Що спільного й відмінного між державним кредитом і податками як фінансовими категоріями?

4. Які функції виконує державний кредит? Яке значення регулюючої функції державного кредиту для розвитку фінансового ринку, рівня оподаткування й масштабів бюджетного фінансування, економічного зростання та розподілу доходів, бюджетного дефіциту та розмірів грошової маси в обігу?

5. Які є форми державного кредиту?

6. За якими ознаками класифікуються державні позики?

7. Що таке державний борг? Розкрийте відмінності між державним боргом і державною заборгованістю.

8. За якими ознаками класифікується державний борг? Що таке поточний і капітальний борг? Які ідентифікаційні ознаки лежать в основі класифікації державного боргу на внутрішній і зовнішній?

9. Розкрийте соціально-економічні наслідки державного боргу.

10. У чому полягає сутність системи управління державним боргом? Назвіть і охарактеризуйте основні підсистеми управління державним боргом.

11. Які завдання вирішуються у процесі управління державним боргом? На яких принципах базується політика управління державним боргом?

12. Що передбачає процедура обслуговування й погашення державного боргу? Які є джерела обслуговування й погашення державного боргу?

13. Які є показники оцінки платоспроможності та ліквідності держави як суверенного боржника? Назвіть основні методики оцінювання боргового тягаря.
14. Що таке реструктуризація боргу? Охарактеризуйте основні шляхи реструктуризації боргових зобов'язань.
15. Проаналізуйте причини виникнення та сучасний стан зовнішнього державного боргу України.

Рекомендована література

1. Концепція розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів України на 2009—2013 рр. / схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 березня 2009 р. № 316-р.
2. Положення про управління ризиками, пов'язаними з державним боргом / затверджене Наказом Міністерства фінансів України від 16 червня 2010 р. № 461.
3. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В.Л. Андрущенко. — Л. : Каменяр, 2000. — 303 с.
4. Вахненко Т. Державний борг України: оптимізація структури та управління ризиками / Т. Вахненко // Світ фінансів. — 2008. — № 1(14).
5. Вахненко Т.П. Зовнішні боргові зобов'язання у системі світових фінансово-економічних відносин : монографія / Т.П. Вахненко. — К. : Фенікс, 2006. — 536 с.
6. Вахненко Т. Трансформація боргової моделі України у кризовий період / Т. Вахненко // Вісник НБУ. — 2009. — № 11(165).
7. Государственный и муниципальный долг : учеб.-метод. пособие / под ред. Л.И. Ушвицкого. — М. : Финансы и статистика, 2007. — 192 с.
8. Данилов Ю.А. Рынки государственного долга: Мировые тенденции и российская практика / Ю.А. Данилов. — М. : ГУ ВШЭ, 2002. — 432 с.
9. Калитчук В. Фінансова криза та завдання політики державних заощаджень / В. Калитчук // Світ фінансів. — 2010. — Вип. 1.
10. Карапетян О. Зовнішній борг у світовій валютно-фінансовій системі: ретроспектива розвитку та сучасні тенденції / О. Карапетян // Світ фінансів. — 2008. — № 1(14).
11. Козюк В. Боргова політика в системі глобальних макрофінансових процесів / В. Козюк // Світ фінансів. — 2008. — № 1 (14).
12. Кравчук Н. Зовнішня заборгованість держави: емпіричні гіпотези та концептуальні підходи / Н. Кравчук // Світ фінансів. — 2005. — № 2.
13. Хоминич И.П. Государственный кредит в условиях финансовой глобализации : учеб. пособие / И.П. Хоминич, О.В. Саввина. — М. : Финансы и статистика : ИНФРА-М, 2010. — 256 с.
14. Шаров О. Україна: вибір стратегії управління державним боргом / О. Шаров // Світ фінансів. — 2008. — № 1(14).

Розділ 9

МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ

9.1. Основи теорії місцевих фінансів

Наука про місцеві фінанси бере свій початок з другої половини XIX ст., саме тоді відбувся процес остаточного оформлення місцевого самоврядування. Протягом XIX—XX ст. розвиток поглядів на сутність місцевих фінансів, їх склад та принципи організації відбувався від розуміння їх як *фінансового господарства* територіальних одиниць (господарства місцевих спілок), *сукупності умов для задоволення потреб місцевих самоврядних одиниць*, матеріальних засобів місцевого самоврядування, доходів і видатків органів місцевого самоврядування і до формування їх як *системи економічних відносин*.

Перші згадки про місцеві фінанси, об'єктивність їх існування, поряд із державними фінансами, можна зустріти у роботах таких корифеїв економічної науки, як А. Сміт, К. Штейн, Л. Штейн, Р. Гнейст, К. Рау, А. Вагнер та ін. У своїх працях вони досліджували господарство територіальних громад, зазначали про необхідність надання їм автономії, у тому числі у сфері фінансів.

Процес формування теорії місцевих фінансів у Росії розпочався пізніше ніж у європейських країнах, а точніше після земської реформи 1864 р., у результаті якої відбулося організаційне, правове та фінансове зміцнення земств як виборних органів місцевого самоврядування. Перші дослідження сутності місцевих фінансів, бюджетів місцевих спілок, їх місця у державних і місцевих фінансах, принципів місцевого оподаткування з'явилися у другій половині XIX — на початку XX ст., їх авторами були такі вчені: М. Курчинський, В. Лебедев, А. Марков, І. Озеров, В. Твердохлебов, Л. Ходський, М. Цитович, І. Янжул та ін.

На початкових етапах існування радянської держави науковий інтерес до зазначеної проблематики значно зріс у зв'язку з відновленням у 20-х роках ХХ ст. інституту місцевих фінансів. У цей період багато економістів досліджували теоретичні засади та практику організації місцевих фінансів: Н. Белькович, Б. Веселовський, Є. Гловінський, С. Котляревський, Б. Криńska, Х. Лебідь-Юрчик, М. Леонтьєв, С. Лепський, М. Мітіліно, П. Озеров, М. Сірінов, М. Соколов, Г. Тіктін, В. Целевич, Є. Яницький та ін.

У наступні десятиліття виходять у світ підручники і навчальні посібники з місцевих фінансів (Н. Ровінського, І. Смирнова, В. Шаврина), у яких було здійснено теоретичне обґрунтування суті і ролі місцевих фінансів, місцевих бюджетів, узагальнена практика їх функціонування за роки радянської влади. В економічній літературі другої половини ХХ ст. з'являється низка наукових робіт з питань складання місцевих бюджетів, використання бюджетних коштів, вдосконалення міжбюджетних відносин, у тому числі бюджетного регулювання. Ці проблеми розглядалися у працях багатьох вчених, зокрема А. Александрової, М. Васильєвої, Л. Величко, С. Вишнякова, В. Демченкова, А. Колесникова, Р. Кудряшова, Г. Лалаєва, Г. Поляка, М. Ужвенко, Я. Хесіна, Б. Філімонова, Н. Ширкевич та ін.

Незважаючи на досить активне дослідження проблематики місцевих фінансів протягом усього часу існування радянської влади, наприкінці 1980-х років сформувався погляд на місцеві фінанси як на категорію, притаманну розвинутим капіталістичним країнам і країнам, що розвиваються. За умов адміністративної системи таке уявлення стало закономірним, адже воно базувалось на жорсткій централізації економіки і відсутності інституту місцевого самоврядування. Проте визнання у 1990 р. місцевого самоврядування як територіальної самоорганізації громадян для самостійного вирішення усіх питань місцевого життя з огляду на інтереси населення на основі чинного законодавства та власної фінансової бази спричинило становлення відповідної системи економічних відносин, які лежать в основі місцевих фінансів.

Нині питання місцевих фінансів перебувають у центрі уваги багатьох дослідників пострадянського простору, зокрема вони досліджувалися у роботах таких вітчизняних авторів, як С. Буковинський, О. Василик, В. Кравченко, І. Луніна, Ц. Огонь, К. Павлюк, В. Федосов, І. Чугунов та ін. Активно досліджують проблематику місцевих фінансів, місцевих бюджетів, міжбюджетних відносин російські економісти, зокрема такі вчені та практики: Н. Альвіанська, А. Бабич, О. Богачова, Л. Гринкевич, А. Ігудін, В. Лексін, Л. Павлова, В. Пансков, Л. Проніна, В. Садков, С. Солянікова, А. Улюкаєв, М. Ходорович, С. Хурсевич, А. Швецов та ін.

У сучасній українській фінансовій літературі вперше поняття місцевих фінансів згадується в навчальному посібнику "Державні фінанси" (1991 р.) за редакцією відомих науковців В.М. Федосова, С.Я. Огородника та В.М. Суторміної. Розвиток української економічної науки в умовах незалежності, визначення теоретичних надбань західної фінансової думки, приєднання України

до Європейської хартії місцевого самоврядування закономірно позначилися на поглядах вітчизняних вчених щодо місцевих фінансів. Все частіше і впевненіше висловлювались думки щодо об'єктивності існування цієї категорії в умовах ринку, її вирішального впливу на повноцінне функціонування інституту місцевого самоврядування як необхідної підвалини кожного демократичного режиму.

Так, визнаний український вчений О.Д. Василик, який одним з перших почав досліджувати теоретичні й практичні питання місцевих фінансів, підкреслював, що місцеві фінанси — явище об'єктивне, оскільки для здійснення покладених на місцеве самоврядування функцій потребує наявності відповідних фондів фінансових ресурсів у його розпорядженні.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки про місцеві фінанси зробив В.І. Кравченко (автор першого українського навчального посібника з місцевих фінансів), який доповнив низку теоретичних положень, окреслив склад місцевих фінансових інститутів, обґрунтував перспективи їх розвитку та вдосконалення. За трактуванням науковця, місцеві фінанси становлять систему формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих. Такий підхід відповідає загальнопоширеним уявленням про категорію фінансів загалом, а також дає можливість з'ясувати місце у фінансовій системі країни місцевих фінансів та їх тісний та взаємозумовлений зв'язок з інститутом місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що на таких концептуальних засадах засновані й підходи багатьох російських економістів, зокрема А.М. Бабича та Л.М. Павлової, де тлумачення поняття місцевих фінансів як сукупності соціально-економічних відносин, що виникають з приводу формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для вирішення завдань місцевого значення.

Український вчений В.М. Опарін у своєму визначенні категорії місцевих фінансів, крім особливостей, на які вказують зазначені вище автори, підкреслює зв'язок місцевих фінансів з фінансовою діяльністю підприємств муніципального господарства.

На думку М.А. Гапонюка, В.П. Яцюти, А.Є. Буряченко та А.А. Славково (авторів навчального посібника "Місцеві фінанси" (К., 2002)), місцеві фінанси є об'єктивною формою економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту, у процесі яких відбувається формування та використання фондів грошових коштів, призначених для задоволення потреб регіонів країни.

Місцеві фінанси як система економічних відносин функціонують на основних вихідних засадах, закріплених у відповідних законодавчих документах, що регламентують діяльність органів місцевого самоврядування. До найважливіших законодавчих актів слід віднести Конституцію України, Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, закони України "Про місцеві

самоврядування в Україні”, щорічні закони про Державний бюджет України та ін.

У Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 р., дається тлумачення місцевого самоврядування, окреслюються складові матеріальної і фінансової бази місцевого самоврядування, вказуються основні підходи до формування і використання коштів місцевих бюджетів.

У Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні”, прийнятому 21 травня 1997 р. на розвиток положень Конституції України та відповідно до вимог ратифікованої Україною у 1996 р. Європейської хартії місцевого самоврядування, визначено систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади його організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

У Бюджетному кодексі України від 8 липня 2010 р. міститься низка концептуальних та організаційних положень, які стосуються місцевих фінансів зокрема, так: визначено розподіл доходів і видатків між бюджетами всіх рівнів і видів, алгоритм розрахунку бюджетних трансфертів — дотацій вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету, порядок здійснення місцевих запозичень, джерела формування та напрями використання бюджету розвитку місцевих бюджетів, відповідальність учасників бюджетного процесу і контрольні повноваження владних органів, у тому числі органів місцевого самоврядування.

Податковий кодекс України від 8 грудня 2010 р. визначає склад місцевих податків і зборів, механізм їх справляння, граничні ставки і права органів місцевого самоврядування щодо їх запровадження. Податковий кодекс встановив єдині правила та норми функціонування підсистеми місцевого оподаткування як для платників податків, так і для податкового апарату держави; врегулював спірні питання, пов’язані з порядком ведення податкового обліку, забезпечення виконання податкових зобов’язань, умов настання відповідальності за порушення законодавства.

Найбільшим досягненням Податкового кодексу України у сфері місцевого оподаткування стало впровадження податку на нерухоме майно, що має позитивно вплинути на забезпечення місцевих бюджетів достатніми і стабільними фінансовими ресурсами для реалізації конституційних обов’язків органів місцевого самоврядування.

Щорічними законами про Державний бюджет України проводиться уточнення складу доходів загального та спеціального фонду місцевих бюджетів, визначається механізм надання додаткових дотацій місцевим бюджетам з державного бюджету, встановлюються розміри коефіцієнтів вирівнювання для надання дотацій вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету.

9.2. Сутність, функції та принципи організації місцевих фінансів

Місцеві фінанси посідають важливе місце у фінансовій системі країни поряд з державними фінансами, фінансами суб'єктів господарювання і фінансами домогосподарств. Головною передумовою існування місцевих фінансів як окремої і специфічної ланки фінансової системи країни є конституційне закріплення інституту місцевого самоврядування — права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення відповідно до чинного законодавства. Повноцінне функціонування місцевого самоврядування потребує розмежування завдань, повноважень і відповідальності між державою в особі її владних структур і органами місцевого самоврядування. Таке розмежування передбачає відповідний поділ джерел і забезпечення адекватними обсягами фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів державної і місцевої влади.

Місцеві фінанси як економічна категорія — система економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань. Таким чином, у запропонованому визначенні можна виділити такі характерні особливості:

1) зв'язок із більш загальною і вихідною категорією — фінансами, яка, як зазначалося у попередніх розділах, є системою економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту;

2) у процесі здійснення цих відносин відбуваються формування, розподіл і використання централізованих фінансових ресурсів, які головним чином функціонують у фондовій формі;

3) цільова підпорядкованість цієї системи відносин — це забезпечення органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них функцій і завдань.

Проте правильність такого визначення потребує свого практичного підтвердження, а саме з'ясування таких питань: наскільки незалежні органи місцевого самоврядування від центральної влади, чи володіють вони достатніми фінансовими ресурсами для виконання своїх завдань, чи можуть вони самостійно ними розпоряджатися.

У сучасній науковій літературі України та країн пострадянського простору місцеві фінанси досліджуються в контексті функцій, завдань і ролі органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим важливими є питання про розмежування повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування, обґрунтування доцільності надання окремих державних повноважень органам місцевого самоврядування і гарантування відповідного фінансового забезпе-

чення їх виконання; окреслення складу і визначення обсягів фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування; забезпечення самостійності й ефективності у їхньому використанні; державну фінансову підтримку місцевої влади.

Зміст місцевих фінансів як системи економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом та використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань, детальніше виявляється у *функціях*, які вони виконують. Як відомо, функції — вияв суті кожної економічної категорії. У функціях розкривається призначення і роль певної категорії.

Оскільки місцеві фінанси не можна розглядати відокремлено від фінансів загалом, а місцеві фінанси є складовою фінансової системи країни, то функції фінансів і місцевих фінансів тісно пов'язані між собою, а призначення останніх зумовлено сутністю, функціями і роллю фінансів як однієї з найважливіших категорій ринкового господарства. Місцевим фінансам притаманні такі функції: розподільна, контрольна та стимулювальна.

Розподільна функція місцевих фінансів виявляється у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, цільових фондів органів місцевого самоврядування, за допомогою яких проходить складний процес забезпечення їх фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на місцеве самоврядування завдань. Кошти, що акумулюються у місцевих бюджетах і цільових фондах, розподіляються і використовуються для задоволення різноманітних місцевих потреб. Крім того, через систему міжбюджетних відносин фінансові ресурси, зосереджені на загальнодержавному, обласному і районному рівнях, перерозподіляються між окремими адміністративно-територіальними одиницями з метою проведення фінансового вирівнювання.

Контрольна функція місцевих фінансів реалізується, зокрема, в діяльності органів місцевого самоврядування при складанні проектів місцевих бюджетів, їх розгляді й затвердженні, а також виконанні та складанні звіту про виконання місцевих бюджетів. Сфера дії контрольної функції не обмежується місцевими бюджетами, а охоплює інші фонди грошових коштів та загалом усі фінансові ресурси та майно, які перебувають у розпорядженні місцевого самоврядування. Контрольна функція місцевих фінансів спрямована на забезпечення передбачених пропорцій розподілу і перерозподілу фінансових засобів, їх цільове та економне використання.

Стимулювальна функція місцевих фінансів полягає у створенні таких умов, за яких органи місцевого самоврядування стають безпосередньо зацікавленими у збільшенні обсягів доходів бюджетів, додатковому залученні як загальнодержавних надходжень, так і місцевих податків і зборів, пошуку альтернативних джерел доходів, ефективному використанні фінансових ресурсів, які надходять у їх розпорядження. Реальним втіленням стимулювальної функції є чинний порядок формування власних доходів місцевих бюджетів, заохочення перевиконання запланованих показників надходжень загально-

державних податків і зборів, самостійність у використанні додатково залучених коштів та ін.

Аналіз чинної законодавчої бази, яка регламентує функціонування місцевого самоврядування в Україні, дає можливість виділити такі основні *принципи організації* місцевих фінансів, що передбачають:

- обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;
- чіткий поділ дохідних джерел, а також видатків між державним і місцевими бюджетами;
- надання відповідних власних доходів органам місцевого самоврядування;
- самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- державну фінансову підтримку не самодостатніх територіальних громад, проведення фінансового вирівнювання;
- стимулювання збільшення доходів як державного, так і місцевих бюджетів;
- раціональне та економне використання матеріальних і фінансових ресурсів;
- постійний контроль за використанням наявних ресурсів;
- гласність та відкритість у формуванні та використанні фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування;
- залучення широких верств громадськості до прийняття рішень щодо формування та використання фінансових ресурсів.

Таким чином, головним призначенням місцевих фінансів є забезпечення фінансовими ресурсами діяльності органів місцевого самоврядування пов'язаної зі здійсненням ними своїх функцій і повноважень; найбільш повне задоволення потреб населення територіальних громад та якісне надання локальних суспільних послуг; формування стимулювального механізму щодо раціонального використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів, пошуку додаткових джерел доходів.

Місцеві фінанси взаємодіють зі всіма іншими ланками і суб'єктами фінансової системи країни в процесі розподілу і перерозподілу валового національного продукту. Найбільш тісний взаємозв'язок спостерігається з державними фінансами, а в їх складі — з державним бюджетом, оскільки він є основним джерелом, з якого надається фінансова допомога місцевим бюджетам у випадках, коли заплановані видатки перевищують доходи, що надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування. Крім того, згідно з чинним законодавством місцеві бюджети значною мірою формуються за рахунок загальнодержавних податків і зборів, які повністю або частково зараховуються до їх дохідної частини.

Населення адміністративно-територіальних одиниць, суб'єкти господарювання всіх форм власності, що там діють, є платниками податків та іншими обов'язкових платежів, які також формують дохідну базу місцевих бюджетів

За рахунок видатків з місцевих бюджетів проводиться фінансування місцевого господарства, утримуються соціально-культурні заклади та органи управління, які надають громадянам локальні суспільні послуги.

Місцеві фінанси в межах фінансової системи взаємодіють з фінансовим, у тому числі фондовим, ринком — при здійсненні органами місцевого самоврядування місцевих запозичень, а саме у процесі випуску, розміщення, обслуговування та погашення місцевих позик. На етапі становлення і розвитку ринкових відносин така діяльність органів місцевого самоврядування набуває все більшого поширення.

9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика

Сутність місцевих фінансів як економічної категорії та зміст їх основного призначення виявляються у складі місцевих фінансових інститутів, до яких належать: місцеві бюджети, місцеві податки і збори, цільові фонди органів місцевого самоврядування, комунальний кредит, місцеві позики.

Центральне місце у системі місцевих фінансів посідають *місцеві бюджети*, яких нині в Україні налічується понад 12 тис. До їх складу належать: бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування; до останніх віднесено бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах).

У місцевих бюджетах протягом останніх років зосереджується приблизно третина бюджетних ресурсів країни; за їх рахунок проводиться задоволення потреб населення відповідних територіальних формувань. Дохідна частина місцевих бюджетів формується за рахунок власних і закріплених доходів, а також міжбюджетних трансфертів, які надходять головним чином з Державного бюджету України.

Перелік власних і закріплених доходів визначений у Бюджетному кодексі України на тривалу перспективу, що створює необхідні передумови для розвитку адміністративно-територіальних одиниць і здійснення перспективного планування. Надходження власних доходів не враховуються під час визначення обсягів міжбюджетних трансфертів місцевим бюджетам, що сприяє встановленню безпосередньої зацікавленості органів місцевого самоврядування у нарощуванні дохідної бази. Закріплені доходи місцевих бюджетів становлять основу для визначення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на розміри бюджетних трансфертів — дотацій вирівнювання, які надаються місцевим бюджетам з Державного бюджету України.

За економічною природою власні доходи місцевих бюджетів — це доходи, які формуються внаслідок дій і рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування. Власними можна вважати лише доходи місцевих бюджетів, які одночасно відповідають таким вимогам: територіальна локалізованість, безо-

середня залежність від діяльності місцевої влади, яка повністю їх контролює і використовує на свій розсуд. Найбільш характерними прикладами власних доходів є: місцеві податки і збори; платежі, запроваджені органами місцевого самоврядування; доходи від комунального майна та підприємств комунальної власності; штрафи та санкції, пов'язані зі справлянням власних доходів.

Закріпленими є доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному розмірі або у визначеній, єдиній для всіх бюджетів частині. За сутністю це загальнодержавні податки, збори або доходи, що традиційно формують дохідну частину місцевих бюджетів (податок на доходи фізичних осіб, державне мито, плата за ліцензії та торгові патенти тощо). Відповідно до чинної бюджетної практики, найбільш вагому частку закріплених доходів становить податок на доходи фізичних осіб.

У доходи місцевих бюджетів надходять кошти з державного бюджету у вигляді дотацій і субвенцій, які призначені для фінансування делегованих повноважень органів місцевого самоврядування і проведення фінансового вирівнювання. Крім цього, надання міжбюджетних трансфертів спричинено недостатністю власних і закріплених доходів для фінансування видатків органів місцевого самоврядування. У сучасній бюджетній практиці застосовуються такі види міжбюджетних трансфертів: дотації вирівнювання, субвенції, кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів, інші дотації.

Частина доходів місцевих бюджетів обов'язково формується за рахунок *місцевих податків і зборів*, перелік яких визначений у чинному законодавстві і охоплює два податки і п'ять зборів: 1) податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; 2) єдиний податок; 3) збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності; 4) збір за місця для паркування транспортних засобів; 5) туристичний збір.

Органи місцевого самоврядування мають певні права щодо запровадження місцевих податків і зборів, встановлення розмірів ставок і надання пільг окремим платникам. Проте місцеві податки і збори поки ще не відіграють суттєвої ролі у формуванні як доходів місцевих бюджетів, так і загалом фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування.

Доходи місцевих бюджетів становлять основу фінансової бази органів місцевого самоврядування, тобто є підґрунтям їх фінансової незалежності. У зв'язку з цим на сучасному етапі розвитку нашої держави особливого значення набувають питання зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів, яке можна досягти перш за все шляхом реформування місцевого оподаткування, запровадження місцевого податку на нерухоме майно, суттєвого розширення прав органів місцевого самоврядування у сфері місцевого оподаткування.

У процесі витрачання коштів місцевих бюджетів яскраво виявляється зміст основних функцій і завдань, що виконують органи місцевого самоврядування. Склад, структура і динаміка бюджетних видатків віддзеркалюють державні, регіональні та місцеві пріоритети соціально-економічного розвитку. Бюджет-

ні видатки дають можливість розкрити економічну сутність місцевих бюджетів як фінансової бази місцевого самоврядування, існування якого підпорядковане вирішенню основного завдання — забезпечення населення суспільними послугами, всебічний і гармонійний розвиток всіх територій країни.

Структура видатків місцевих бюджетів підтверджує їх чітко окреслену соціальну спрямованість, тому що на соціальний захист і соціальне забезпечення, утримання об'єктів соціально-культурної сфери витрачається більше ніж 70 % коштів місцевих бюджетів України. Не менш важливим напрямом використання коштів місцевих бюджетів є видатки, пов'язані з економічною діяльністю місцевої влади у сфері промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку та інших галузей місцевого господарства, охороною навколишнього природного середовища тощо.

На сучасному етапі розвитку нашої держави поставлено завдання реформування місцевих бюджетів, перетворення їх у ефективний інструмент соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних формувань. Вирішити це завдання можна шляхом зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, вдосконалення регулювання міжбюджетних відносин, запровадження середньострокового планування місцевих бюджетів, посилення їх інвестиційної складової, децентралізації бюджетної системи, підвищення ефективності управління і посилення контролю за формуванням і використанням коштів місцевих бюджетів, забезпечення прозорості бюджетного процесу на місцевому рівні.

Наступним місцевим фінансовим інститутом є *цільові фонди* органів місцевого самоврядування, практика функціонування яких за роки незалежності була досить суперечливою. Річ у тому, що у законодавчих актах, які ознаменували відродження місцевого самоврядування на початку 1990-х років, було передбачено право органів місцевого самоврядування утворювати і використовувати позабюджетні фонди. Проте у наступні роки відбувалося поступове згортання сфери їх функціонування шляхом включення до відповідних бюджетів. Згідно з Бюджетним кодексом України створення позабюджетних фондів органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та іншими бюджетними установами не допускається.

Протягом останніх років лише приблизно 1 % сукупних доходів місцевих бюджетів України формувався за рахунок відрахувань до цільових фондів: фонди охорони навколишнього природного середовища; інші цільові фонди місцевих рад; цільові фонди, утворені Верховною Радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади.

Самостійним інститутом місцевих фінансів є *комунальний кредит* як сукупність економічних відносин, що виникають між органами місцевого самоврядування, з одного боку, та фізичними і юридичними особами — з іншого боку, за яких органи місцевого самоврядування виступають найчастіше як по-

зичальник, рідше — кредитор. Чинне законодавство передбачає можливість створення місцевими радами комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ.

Найбільш поширеною формою комунального кредиту є *місцеві запозичення*. У зарубіжних країнах практика місцевих запозичень досить поширена, а облігації органів місцевого самоврядування користуються попитом і довірою у населення, держава всемірно сприяє здійсненню місцевих запозичень.

В Україні випуск місцевих запозичень поки що має не систематичний, а епізодичний характер. Діяльність місцевих рад у цій сфері не набула значного поширення, що спричинено: нестабільністю умов господарювання, недосконалістю і суперечливістю законодавчої бази; недостатнім розвитком вітчизняного фондового ринку і, зокрема, відсутністю необхідної інфраструктури; негативним попереднім досвідом у практиці випуску місцевих запозичень і небажанням органів місцевого самоврядування брати на себе відповідальність за їх розміщення і погашення. Проте, незважаючи на такі несприятливі передумови для здійснення місцевих запозичень, протягом останніх років спостерігається позитивна тенденція відновлення і поширення випуску облігацій місцевих позик.

Основні вимоги Бюджетного кодексу України щодо місцевих запозичень:

- місцеві внутрішні запозичення мають право здійснювати Верховна Рада Автономної Республіки Крим та міські ради;
- місцеві зовнішні запозичення можуть здійснювати лише міські ради міст з чисельністю населення понад 300 тисяч жителів;
- місцеві зовнішні запозичення шляхом отримання кредитів від міжнародних фінансових організацій можуть здійснювати всі міські ради;
- місцеві запозичення здійснюються з метою фінансування бюджету розвитку відповідних місцевих бюджетів та використовуються для створення, приросту чи оновлення стратегічних об'єктів довготривалого користування або об'єктів, які забезпечують виконання завдань Верховної Ради Автономної Республіки Крим та міських рад, спрямованих на задоволення інтересів населення;
- обсяг та умови здійснення місцевих запозичень і надання місцевих гарантій погоджуються з Міністерством фінансів України, яке проводить реєстрацію місцевих запозичень та місцевих гарантій;
- держава не несе відповідальності за борговими зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад;
- витрати на обслуговування та погашення місцевого боргу здійснюються місцевим фінансовим органом відповідно до кредитних договорів, а також нормативно-правових актів, за якими виникають боргові зобов'язання Автономної Республіки Крим чи територіальних громад, незалежно від обсягу коштів, визначеного на таку мету рішенням про місцевий бюджет;
- граничний обсяг місцевого боргу, граничний обсяг надання місцевих гарантій визначаються на кожний бюджетний період рішенням про місцевий бюджет;

— загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого боргу (без урахування гарантійних зобов'язань, що виникають за кредитами (позиками) від міжнародних фінансових організацій) станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 200 % (для міста Києва — 400 %) середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих запозичень та капітальних трансфертів (субвенцій) з інших бюджетів), визначеного прогнозом відповідного місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди. У разі перевищення цієї граничної величини Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна міська рада зобов'язані вжити заходів для приведення такого загального обсягу боргу у відповідність до встановлених вимог.

— видатки на обслуговування місцевого боргу проводяться за рахунок коштів загального фонду місцевого бюджету; ці видатки не можуть перевищувати 10 % видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу;

— якщо у процесі погашення місцевого боргу та платежів з його обслуговування порушується графік погашення з вини позичальника, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна міська рада позбавляються права здійснювати нові місцеві запозичення протягом п'яти наступних років.

Запозичення до бюджету розвитку, як правило, надають можливість розширити комунальну інфраструктуру та зміцнити матеріально-фінансову базу муніципалітетів за рахунок реалізації прибуткових проектів. Ці запозичення спрямовуються не стільки на розв'язання локальних проблем, як на вирішення стратегічних завдань, що дають змогу досягти якісно вищого рівня фінансового забезпечення органів місцевого самоврядування.

Однією з форм комунального кредиту є місцеві гарантії, які надаються Верховною Радою Автономної Республіки Крим, міськими радами для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання — резидентів України, що належать до комунального сектору економіки, розташовані на відповідній території та здійснюють на цій території реалізацію інвестиційних програм і проектів, метою яких є розвиток комунальної інфраструктури або впровадження ресурсозберігальних технологій. Місцеві гарантії, як і державні, надаються на умовах платності, строковості, а також забезпечення виконання зобов'язань у спосіб, передбачений законом.

Місцеві запозичення як форму комунального кредиту не слід плутати з позиками місцевим бюджетам, які надаються фінансовими установами та держказначейством на покриття тимчасових касових розривів та середньостроковими позиками з єдиного казначейського рахунку.

Органи місцевого самоврядування діють на засадах правової та організаційної самостійності, основу якої становить їх матеріальна і фінансова база. Однією з її складових є об'єкти, на які виникає право *комунальної власності*. Це, зокрема, рухоме і нерухоме майно, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, житловий фонд, нежитлові приміщення, закла-

ди культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування тощо. Більшість цих об'єктів (головним чином соціально-культурного призначення) утримується за рахунок коштів місцевих бюджетів; окремі об'єкти (комунального і житлового господарства) одержують дотації з місцевих бюджетів. Суб'єкти господарювання комунальної форми власності є платниками як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, тобто наповнюють дохідну частину місцевих бюджетів.

Світовий та вітчизняний досвід підтверджує, що вирішальною умовою функціонування місцевого самоврядування є забезпечення принципу *фінансової незалежності* у здійсненні ним своїх функцій і завдань, адже саме від фінансових можливостей залежить виконання реальних владних повноважень органами місцевого самоврядування. Самостійність буде завжди лише формальною, якщо залишатиметься фінансова залежність. Тому фінансову незалежність органів місцевого самоврядування слід розуміти як незалежність їх від загальнодержавних органів влади у прийнятті певних рішень щодо місцевих проблем і, головне, забезпечення їхнього вирішення відповідними ресурсами.

9.4. Роль місцевих фінансів у економічній системі держави

Місцеві фінанси відіграють надзвичайно вагомую і багатопланову роль в економічній системі кожної держави, де визнається і діє фінансово спроможне місцеве самоврядування. Місцеві фінанси як специфічна сфера економічних відносин впливають на соціально-економічне становище країни та її фінансову безпеку, сприяють розвитку демократії в суспільстві, визначають умови життєдіяльності громадян та рівень їхнього добробуту.

Протягом останніх років до 12 % вартості валового внутрішнього продукту України перерозподіляється через систему місцевих фінансів; закономірно, що основна частина цих коштів акумулюється у місцевих бюджетах. Зосередження досить значних грошових коштів у місцевих бюджетах відповідає новим більш широким і складним завданням, які постають перед органами місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку держави. Кошти, які надходять до місцевих бюджетів, використовуються на утримання установ соціально-культурної сфери, підприємств житлово-комунального господарства, спрямовуються на виплати допомог із соціального захисту і соціального забезпечення. Таким чином, місцеві фінанси, у тому числі місцеві бюджети, виступають як інструменти перерозподілу суспільного продукту між різними сферами діяльності, соціальними верствами населення, окремими адміністративно-територіальними формуваннями.

В умовах ринкових трансформацій місцеві фінанси і місцеві бюджети стають основними фінансовими гарантами існування і розвитку демократії та на-

дання населенню суспільних послуг і благ, які недоцільно і неефективно задовольняти за рахунок державного бюджету. Місцеві бюджети перетворилися на основне джерело фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій відповідно до чинного в державі розподілу повноважень між рівнями і гілками влади. У зв'язку з цим особливої ваги набувають проблеми забезпечення місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, адекватними новим завданням, які стоять перед ними.

Місцеві фінанси відіграють важливу роль у забезпеченні в державі фінансової безпеки, яка є однією з найважливіших складових економічної безпеки країни. Фінансова безпека має вирішальне значення у функціонуванні економічної системи загалом, впливає на всі сфери суспільного життя; без її забезпечення неможливе досягнення як поточних, так і перспективних загальнонаціональних цілей розвитку.

Фінансова безпека — порівняно нова і надзвичайно широка за змістом категорія, яка протягом останніх років активно досліджується у вітчизняній економічній літературі. До основних індикаторів фінансової безпеки належать перш за все ступінь виконання зведеного і державного бюджету, дефіцит державного бюджету та його фінансування, формування і використання позабюджетних фондів, рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет тощо. Дослідження цих показників дає можливість зробити висновок щодо безпосереднього впливу на їх величину загального стану місцевих фінансів і місцевих бюджетів, їх збалансованості, забезпечення власними дохідними джерелами, механізму надання бюджетних трансфертів з державного бюджету. Оскільки місцеві бюджети є складовою зведеного бюджету України і впливають на його характеристики, то параметри, які характеризують їх функціонування, слід відносити до найважливіших критеріїв фінансової безпеки.

Місцевим фінансам відводиться належне місце у втіленні загальних національних цілей, визначених програмними документами розвитку українського суспільства, насамперед це поліпшення життя народу, підвищення конкурентоспроможності України в глобальній системі, зміцнення основ демократії.

Центральний інститут системи місцевих фінансів — місцеві бюджети, які є інструментом фінансування державних видатків, головним чином тих, які безпосередньо пов'язані з вирішенням проблем економічного і соціального розвитку територій. За рахунок коштів місцевих бюджетів здійснюється переважна частина державних видатків на житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, освіту, фізичну культуру і спорт, культуру, мистецтво та засоби масової інформації, соціальний захист і соціальне забезпечення населення, транспорт, дорожнє господарство, зв'язок та інформування.

Майже 3/4 усіх коштів місцевих бюджетів спрямовується на соціальні цілі, а саме: соціальний захист і соціальне забезпечення населення, утримання закладів і об'єктів, що належать до соціально-культурної сфери. На місцеві бю-

джети лягає достатньо відчутний тягар соціальних видатків, спрямованих на вирішення в складних умовах перехідного періоду соціальних конфліктів і проблем, що виникають внаслідок різкого розшарування суспільства, зростання кількості безробітних, необхідності захисту найбільш вразливих верств населення — дітей, самотніх матерів, пенсіонерів, малозабезпечених громадян тощо.

Місцеві бюджети в сучасних економічних умовах значною мірою зумовлюють рівень суспільного добробуту, є одним із основних джерел задоволення життєвих потреб громадян. За рахунок їх коштів здійснюється оплата праці працівникам бюджетної сфери, проводяться додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, допомог і пільг ветеранам війни та праці, сім'ям з дітьми, малозабезпеченим верствам населення, самотнім громадянам похилого віку, які потребують догляду, та ін. За допомогою місцевих бюджетів забезпечується надання суспільних послуг населенню, гарантованих Конституцією України: освіта, охорона здоров'я, медична допомога, соціальний захист тощо. З коштів місцевих бюджетів утримуються заклади культури, фізичної культури і спорту, фінансуються молодіжні програми.

У цілому приблизно 1/4 коштів місцевих бюджетів України використовується на розвиток економіки адміністративно-територіальних одиниць, що сприяє забезпеченню нормального функціонування промисловості, сільського господарства, транспорту, дорожнього, житлового і комунального господарства. Стабільно зростають видатки місцевих бюджетів на утримання земельних ресурсів, водне, лісове і риболовецьке господарство, мисливство, вирішення екологічних проблем, благоустрій міст, сприяння науково-технічному прогресу.

За рахунок бюджетних коштів забезпечується розвиток стратегічно важливих регіонів і територій, проводиться структурна перебудова народного господарства, фінансується капітальне будівництво. Як показує досвід, фінансова підтримка конкретних підприємств найбільш ефективна саме на місцевому рівні, оскільки тим самим створюються можливості для обґрунтованого підходу, контролю за витрачанням виділених коштів.

Через місцеві бюджети реалізуються загальнодержавні програми, пов'язані з розвитком галузей народного господарства, насамперед сільського, здійснюється підтримка вітчизняних виробників, фінансуються програми з підвищення життєвого рівня населення, створення нових робочих місць, реабілітації та працевлаштування інвалідів, виплачуються допомоги реабілітованим, незаконно депортованим особам, біженцям; фінансується проведення превентивних, оздоровчих, спортивних, культурних заходів.

Місцеві фінанси і місцеві бюджети стали головним інструментом реалізації регіональної економічної політики, основними завданнями якої є: децентралізація влади і передача додаткових функцій з управління економічним розвитком органам місцевого самоврядування, ліквідація значних диспропорцій і

підвищення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення державних соціальних стандартів та гарантій соціального захисту населення незалежно від економічних можливостей територій та ін.

Місцеві фінанси сприяють досягненню пропорційності у розвитку регіонів, є одним з інструментів міжтериторіального перерозподілу виробленого валового внутрішнього продукту і здійснення фінансового вирівнювання. На практиці це завдання реалізується шляхом надання бюджетних трансфертів (дотацій та субвенцій) з Державного бюджету України місцевим бюджетам. У процесі бюджетного регулювання проводиться вирівнювання бюджетної забезпеченості територій і поступове усунення відмінностей. В останні роки відбувається збільшення абсолютних розмірів бюджетних трансфертів, зокрема дотацій вирівнювання та цільових субвенцій.

Отже, місцеві фінанси як цілісна і складна система економічних відносин мають відіграти важливу роль у реформуванні вітчизняної економіки, створенні основ ринкового господарювання, формуванні демократичної соціально орієнтованої держави. Сучасні зміни у сфері місцевих фінансів спрямовані на їх подальшу розбудову і вдосконалення з метою досягнення таких цілей: стабілізації економічної системи; адаптації суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх підприємств, до ринкових перетворень; формування інвестиційно-інноваційної моделі суспільного розвитку; забезпечення фінансової незалежності органів місцевого самоврядування; формування самодостатніх територіальних утворень; реалізації завдань державної регіональної політики; стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційної активності; вирішення соціальних, демографічних, екологічних, національних та інших проблем регіонів.

9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання

Згідно з концепцією суспільних благ держава надає громадянам певні блага або послуги, які вони колективно споживають. Перелік таких благ зумовлений основними функціями і завданнями держави. Окремі послуги мають суто локальний характер, а місцева влада здатна їх надавати з більшою ефективністю та економією на затратах, оскільки вона наближена до споживачів і володіє необхідною інформацією. Місцеве населення має змогу виявляти свої уподобання і домагатися певної кількості та якості локальних суспільних послуг через механізм впливу на прийняття рішень (вибори до органів місцевої влади і контроль за їх діяльністю). При цьому місцеві податки і збори для жителів територіальної громади постають як ціна благ, що надаються на локальному рівні.

Відповідно до положень концепції суспільних благ головною функцією місцевої влади є ефективне забезпечення населення місцевими суспільними по-

слугами, які за змістом можна поділити на: послуги економічного характеру, соціальні послуги, послуги, пов'язані з управлінням господарством адміністративно-територіальної одиниці, послуги щодо охорони правопорядку, навколишнього природного середовища, забезпечення безпеки громадян тощо.

Розподіл функцій і завдань держави і місцевого самоврядування у сфері надання суспільних послуг передбачає розмежування фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів влади всіх рівнів, кожен з яких наділений самостійними правами щодо формування і використання належних їм коштів. При цьому постає питання забезпечення такого розподілу фінансових ресурсів, який би давав змогу за допомогою бюджетно-податкових важелів ефективно вирішувати загальнодержавні й місцеві проблеми, раціонально використовувати завжди обмежені ресурси, не обмежуючи самостійності владних структур, оптимізувати міжрегіональні зв'язки, протистояти можливим непередбачуваним обставинам.

Окрім раціонального розподілу фінансових ресурсів, виникає потреба їх подальшого перерозподілу в зв'язку з необхідністю підтримки тих адміністративно-територіальних формувань країни, де за об'єктивних обставин не вистачає власних дохідних джерел. Механізм перерозподілу фінансових, у тому числі бюджетних, ресурсів має узгоджувати інтереси територій-донорів і територій-реципієнтів, тобто стимулювати перших за надану допомогу і попереджати розвиток споживацьких настроїв з боку других.

Весь комплекс проблем, пов'язаних з розмежуванням повноважень і відповідальності між рівнями влади, а на цій підставі з розподілом доходів і видатків бюджетної системи з метою забезпечення економічної доцільності, політичної стабільності й соціальної справедливості, вирішується в умовах бюджетного федералізму.

Поняття *бюджетного федералізму* охоплює широке коло політичних, економічних і фінансових питань. Важливим призначенням бюджетного федералізму стає забезпечення витрачання завжди обмежених бюджетних коштів на тому рівні державної влади, де вони дають максимальний ефект за умов адекватних пропорцій розподілу зібраних податків.

Бюджетний федералізм не обмежується лише територіальним перерозподілом ресурсів у вигляді фінансової допомоги, його метою також є забезпечення самодостатності територіальних формувань, стимулювання власних зусиль громад до нарощування економічного потенціалу. Бюджетний федералізм виконує важливу політичну і соціальну функції. Рух бюджетних ресурсів у напрямку від територій до центру об'єднує регіони з різним фінансово-економічним потенціалом у єдиний державний організм і тим згуртовує націю.

Динамічний розвиток і всемірне зміцнення місцевого самоврядування розвинутих країнах світу, зокрема європейських, зумовили все більше поширення принципів бюджетного федералізму в побудові бюджетних систем, одним з яких є відповідність доходів бюджетів тим функціям, які покладаються на органи влади певного рівня. Бюджетний федералізм передбачає самості

ність органів місцевої влади у прийнятті рішень щодо якості й переліку місцевих послуг, у сфері оподаткування і розміщення ресурсів, в управлінні комунальним майном, у залученні альтернативних джерел доходів тощо.

Бюджетний федералізм передбачає проведення *бюджетної децентралізації*, основною метою якої є поліпшення якості суспільних послуг, що надаються громадянам за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Причому відповідальність за надання таких послуг несуть загальнодержавні або місцеві органи влади. За змістом бюджетна децентралізація становить передачу повноважень, функцій і компетентності від центрального уряду до органів місцевого самоврядування, що супроводжується передачею відповідних фінансових ресурсів.

Практичне втілення бюджетної децентралізації, як підтверджує досвід розвинутих країн, означає, що органи місцевого самоврядування набувають більшої відповідальності і в їх розпорядження надходить більше коштів. Щодо розподілу владних повноважень, то слід зазначити, що в Україні спостерігається тенденція передачі все більшої частини функцій і завдань від центрального до місцевого рівня. Практично всі питання місцевого життя органи місцевого самоврядування змушені вирішувати власними силами. Проте не завжди таке розширення переліку функцій і завдань місцевих владних структур супроводжується передачею їм адекватних фінансових ресурсів.

У результаті виникла і неухильно заглиблюється суперечність між обсягами доходів, які зосереджуються на рівні місцевих бюджетів, і обсягами видатків, що згідно з чинним законодавством мають фінансуватися з цих бюджетів. Нині розміри видатків місцевих бюджетів перевищують закріплені за ними та їхні власні доходи майже удвічі.

Проведення бюджетної децентралізації має супроводжуватися суттєвими зрушеннями у структурі видаткової частини місцевих бюджетів у контексті виконання органами місцевого самоврядування делегованих і власних повноважень. Становище, яке склалося на сьогодні, значно обтяжує місцеву владу необхідністю виконання державних функцій, адже більше 90 % видатків місцевих бюджетів України пов'язано із виконанням органами місцевого самоврядування делегованих і лише приблизно 10 % власних повноважень.

У загальному фонді місцевих бюджетів переважають закріплені доходи над власними (у співвідношенні 85 до 15 %), що також суперечить принципам бюджетного федералізму і бюджетної децентралізації. Невелика частка власних доходів свідчить про неможливість повною мірою задовольнити всі ті різноманітні потреби, які виникають на місцевому рівні й пов'язані зі створенням нормальних умов для життєдіяльності громадян. Більше того, склалась ситуація, за якої органи місцевого самоврядування використовують частину власних доходів на фінансування делегованих повноважень, тобто тих, які держава має повністю фінансувати за рахунок загальнодержавних коштів.

Нестача фінансових ресурсів змушує органи місцевого самоврядування майже всі наявні кошти направляти на фінансування поточних потреб уста-

нов, що утримуються з місцевих бюджетів, а також на соціальний захист населення. Водночас для вирішення потреб розвитку залишається обмаль коштів. Невеликими є капітальні видатки місцевих бюджетів і їх бюджети розвитку, у багатьох бюджетах місцевого самоврядування їх узагалі немає.

Останніми роками відбувається посилення залежності місцевих бюджетів від фінансової допомоги з центру, що також суперечить принципам бюджетної децентралізації. Так, протягом останніх п'яти років щорічні темпи приросту обсягів трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам значно випереджали темпи збільшення їхніх доходів; у цілому за місцевими бюджетами України частка трансфертів у сукупних доходах наближається до 50 %; для бюджетів багатьох сіл і селищ вона може перевищувати 90 %.

Спостерігається значна регіональна диференціація частки міжбюджетних трансфертів у складі доходів місцевих бюджетів, спричинена відмінностями в рівнях соціально-економічного розвитку окремих територій, різним податковим потенціалом і відповідно неоднаковими можливостями наповнення місцевих бюджетів.

Як відомо, важливим надбанням Бюджетного кодексу України стало впровадження міжбюджетних відносин і, зокрема, вдосконалення порядку надання трансфертів місцевим бюджетам з державного бюджету на основі використання прозорих формалізованих процедур, що сприяло більш повній реалізації принципу справедливості й гласності у розподілі бюджетних ресурсів та суттєво зменшило гостроту міжбюджетних відносин. Такі позитивні зрушення були досягнуті у практиці розрахунку головного виду міжбюджетних трансфертів — дотацій вирівнювання, які надаються органам місцевого самоврядування для фінансування делегованих повноважень.

Проте накопичений досвід застосування формульних розрахунків виявив також невирішені проблеми:

— відсутність безпосереднього зв'язку між розмірами дотацій вирівнювання та основними макроекономічними показниками розвитку адміністративно-територіальних одиниць;

— у механізмі розрахунку дотацій вирівнювання не повною мірою враховується регіональна специфіка території.

Позитивні зміни практично не торкнулися порядку виділення цільових субвенцій місцевим бюджетам; субвенційний механізм залишається непрозорим, залежним від суб'єктивних чинників, внаслідок чого кошти безсистемно розподіляються по території країни, посилюючи тим самим диспропорції соціально-економічного розвитку, створюючи різні інвестиційні можливості для органів місцевого самоврядування.

Надання фінансової допомоги з державного бюджету має базуватися на глибокому та всесторонньому аналізі соціально-економічного розвитку населених пунктів, районів, областей; застосуванні гласних, науково обґрунтованих та єдиних для всіх підходів у визначенні конкретних розмірів трансфертів. Вод-

ночас мають враховуватися цілі регіональної політики, спрямованої на подолання депресивності окремих територій.

Основною метою надання субвенцій інвестиційного характеру має бути зменшення міжрегіональних диспропорцій у можливостях здійснювати бюджетні інвестиції. При цьому велике значення має запровадження обґрунтованих і випробуваних на практиці правил розподілу, побудованих на засадах справедливості, неупередженості та об'єктивності.

Теперішня система формування дохідної бази місцевих бюджетів, у тому числі порядок надання бюджетних трансфертів, не створює стимулів для збільшення власних доходів органів місцевого самоврядування, не сприяє пошуку додаткових резервів і залученню альтернативних джерел, а заохочує спожи-вацькі настрої. Справа у тому, що в сучасних умовах:

- немає дієвих стимулів до збільшення надходжень як до державного, так і місцевих бюджетів;

- порядок надання трансфертів не враховує кращі результати діяльності місцевих фінансових органів;

- органи місцевого самоврядування не мають реального впливу на формування власних доходів;

- не працює повноцінно інститут місцевого оподаткування та його фінансова складова;

- не створено механізмів відмови від не забезпечених фінансовими ресурсами повноважень, які держава делегує органам місцевого самоврядування.

Зміна пропорцій у розподілі бюджетних ресурсів на користь місцевих бюджетів, а також демократизація бюджетного процесу і забезпечення бюджетної прозорості є важливими умовами здійснення процесу бюджетної децентралізації в Україні.

Перерозподіл фінансових ресурсів за умов бюджетного федералізму проводиться з метою вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів країни, специфіка якого безпосередньо впливає на формування фінансового потенціалу територій. У зв'язку з цим доходи і видатки місцевих бюджетів окремих регіонів України мають досить значні відмінності. Тому виникає потреба у проведенні фінансового вирівнювання, спрямованого на нівелювання (у певних межах) таких відхилень, оскільки їх існування створює неоднакові умови для надання державними органами економічних, соціальних, адміністративних та інших послуг. Як відомо, в Конституції України закріплені рівні можливості для всіх громадян у здійсненні своїх прав, незалежно від території їх проживання. Сплачуючи однакові податки, громадяни мають право розраховувати на однаковий рівень надання суспільних послуг, фінансування яких забезпечується головним чином за рахунок бюджетних коштів.

Фінансове вирівнювання — приведення витрат бюджетів (за економічною і функціональною класифікацією) у відповідність до гарантованого державою мінімального рівня соціальних послуг на одного мешканця, ліквідація значних диспропорцій у здійсненні бюджетних видатків для окремих територій.

Але враховуючи, що на сьогодні у нас не розроблені й законодавчо не визначені державні соціальні гарантії, то метою фінансового вирівнювання є наближення видатків місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу наявного населення до середнього рівня видатків, який склався по країні.

З'ясування суті й механізму здійснення фінансового вирівнювання, як у нашій, так і в зарубіжних країнах, свідчить, що його слід розглядати не лише як діяльність у межах бюджетної системи, пов'язану з перерозподілом бюджетних ресурсів. У широкому розумінні фінансове вирівнювання відображає процеси політичного, економічного і соціального значення, за допомогою яких вирішуються загальнодержавні завдання щодо забезпечення динамічного зростання економіки, розвитку продуктивних сил, поліпшення добробуту населення, усунення розбіжностей у рівнях розвитку окремих територій, фінансового забезпечення місцевого самоврядування, вирішення національних проблем тощо. Все це надає фінансовому вирівнюванню виняткового значення і зумовлює його особливе місце у фінансовій і бюджетній системі, у тому числі у міжбюджетних відносинах.

Гарантування усім громадянам рівних прав і свобод, зокрема права на соціальний захист, достатній життєвий рівень, освіту, охорону здоров'я тощо, потребує фінансування відповідних видатків з бюджетів усіх адміністративно-територіальних одиниць із застосуванням єдиних підходів щодо їх кількісного визначення. Показником, за допомогою якого можна проаналізувати територіальні особливості у фінансуванні певних суспільних потреб, є обсяги видатків з місцевих бюджетів (сукупних, і в тому числі за розділами функціональної класифікації) у зіставленні з кількістю населення, яке проживає на території. що підпорядковується органам місцевого самоврядування, тобто видатки в розрахунку на одного мешканця.

Аналіз доходів і видатків місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу наявного населення дає підставу стверджувати, що в Україні не проводиться ефективно вирівнювання бюджетної забезпеченості, хоча необхідність його здійснення неодноразово підкреслювалась на державному рівні. Протягом останніх років відмінності у розмірах видатків місцевих бюджетів не тільки не були ліквідовані або принаймні послаблені, а відбулося подальше їх поглиблення. Амплітуда коливань граничних значень видатків у розрахунку на одного мешканця залишається досить значною, розбіжності між максимальним та мінімальним рівнями постійно зростають.

Фінансування соціально значущих видатків з місцевих бюджетів здійснюється з істотними відхиленнями від середніх показників по країні, що є наслідком відмінностей в економічному і соціальному розвитку територій, у наявній мережі об'єктів соціально-культурної сфери, яка формувалася протягом тривалого історичного періоду. Коливання обсягів видатків у розрахунку на одного мешканця означає, що потреби місцевого населення задовольняються по-різному в різних територіальних утвореннях.

Виняткове значення фінансового вирівнювання для досягнення позитивної економічної динаміки в країні, реалізації завдань регіональної політики, забезпечення соціальної справедливості й політичної стабільності в суспільстві зумовлює доцільність дотримання таких підходів при його здійсненні:

— врахування об'єктивно наявних розбіжностей в економічному та соціальному розвитку регіонів, окремих населених пунктів, особливостей їх місцезнаходження, природно-кліматичних, екологічних, демографічних та інших умов, які спричиняють диференціацію бюджетних видатків;

— механізм фінансового вирівнювання має бути узгоджений із визначеними у чинному законодавстві цілями та пріоритетами регіональної політики, враховувати встановлені критерії та перелік депресивних територій країни, які потребують додаткових фінансових ресурсів;

— вирівнюванню видатків місцевих бюджетів має передувати вирівнювання їх дохідної бази як необхідної передумови для створення рівних можливостей функціонування всіх територіальних громад, тобто для здійснення ними однакових видатків;

— визначення ступеня вирівнювання доходів місцевих бюджетів з метою забезпечення зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні дохідних джерел;

— кінцевою метою вирівнювання видатків бюджетів органів місцевого самоврядування має бути забезпечення надання суспільних послуг населенню кожної територіальної громади на єдиному рівні, який гарантується законами країни.

Вирішення завдань фінансового вирівнювання досягається за допомогою певної системи форм і методів державної підтримки, проте центральне місце в ній посідають процедури бюджетного регулювання і фінансової допомоги територіям у вигляді бюджетних трансфертів.

Зазначені засади фінансового вирівнювання реалізуються у процесі формування механізмів надання фінансової допомоги місцевим бюджетам у формі міжбюджетних трансфертів. Вихідною умовою забезпечення ефективності таких механізмів є застосування єдиних, прозорих, науково обґрунтованих підходів щодо державної фінансової підтримки розвитку територій.

Принципи бюджетного федералізму і цілі фінансового вирівнювання реалізуються у державній регіональній політиці. У 2001 р. в Україні було розроблено Концепцію державної регіональної політики, у 2005 р. прийнято Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів", а в 2006 р. — Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 р. У цих документах визначено правові, економічні та організаційні засади державної регіональної політики, її пріоритетні напрями та фінансове забезпечення, механізм державного регулювання і стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій. Досягнення визначених цілей державної регіональної політики неможливе без цілісної та ефективної організації місцевих фінансів та їх інститутів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Місцеві фінанси; функції місцевих фінансів; фінансова незалежність місцевого самоврядування; місцеві бюджети; власні і закріплені доходи місцевих бюджетів; місцеві податки і збори; цільові фонди місцевого самоврядування; комунальний кредит; місцеві позики; бюджетний федералізм; бюджетна децентралізація; фінансове вирівнювання.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність місцевих фінансів? Назвіть спільні й відмінні риси місцевих фінансів і фінансів як більш загальної економічної категорії.
2. Яку роль відіграють місцеві фінанси в реалізації соціально-економічної і регіональної політики, зміцненні демократичних засад суспільного життя, розвитку місцевого самоврядування?
3. Назвіть основні нормативно-правові документи, що регламентують місцеві фінанси в Україні.
4. У чому сутність фінансової незалежності органів місцевого самоврядування? Вкажіть основні напрями її зміцнення.
5. Яку роль відіграють місцеві бюджети в системі місцевих фінансів? Дайте оцінку діючого порядку формування та використання коштів місцевих бюджетів.
6. Як реалізуються функції місцевих фінансів за допомогою бюджетних видатків?
7. Вкажіть основні недоліки діючої практики місцевого оподаткування в Україні та обґрунтуйте шляхи їх подолання.
8. Які цільові фонди формують органи місцевого самоврядування в сучасних умовах?
9. Як розвиваються комунальний кредит і місцеві запозичення в Україні?
10. Який економічний зміст і взаємозв'язок бюджетного федералізму, бюджетної децентралізації і фінансового вирівнювання?

Рекомендована література

1. *Афанасьев М.П.* Бюджет и бюджетная система : учебник / М.П. Афанасьев, А.А. Беленчук, И.В. Кривоогов ; под ред. М.П. Афанасьева ; [предисл. А.Л. Кудрина]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрайт, 2010. — 777 с.
2. Государственные и муниципальные финансы : учебник для вузов / А.М. Бабич, Л.Н. Павлова. — М. : ЮНИТИ, 2002. — 687 с.
3. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI (зі змінами і доповненнями).
4. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави : пер. з англ. / Дж.М. Б'юкенен, Р.А. Масгрейв. — К. : КМ Академія, 2004. — 175 с.
5. Диверсифікація доходів місцевих бюджетів / [І.О. Луніна, О.П. Кириленко, А.В. Лучка та ін.]; за ред. д-ра екон. наук І.О. Луніної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозування — К., 2010. — 320 с.
6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (зі змінами і доповненнями).
7. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2850-IV (зі змінами і доповненнями).
8. *Кириленко О.П.* Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / О.П. Кириленко. — К. : НІОС, 2000. — 384 с.
9. *Луніна І.О.* Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / І.О. Луніна. — К. : Наук. думка, 2006. — 432 с.
10. Місцеві фінанси : підручник / за ред. О.П. Кириленко. — К. : Знання, 2006. — 677 с.
11. *Огонь Ц.Г.* Доходи бюджету України: теорія та практика : монографія / Ц.Г. Огонь. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. — 580 с.
12. *Павлюк К.В.* Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України : монографія / К.В. Павлюк. — К. : НДФІ, 2006. — 584 с.
13. *Пасічник Ю.В.* Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні : монографія / Ю.В. Пасічник. — Донецьк : Юго-Восток, 2005. — 642 с.
14. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI (зі змінами і доповненнями).
15. *Циммерман Х.* Муниципальные финансы : учебник : пер. с нем. / Х. Циммерман. — М. : Дело и Сервис, 2003. — 352 с.

Розділ 10

СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

10.1. Необхідність, зміст і роль соціальних позабюджетних фондів

Позабюджетні фонди — важлива складова державних фінансів і самостійна ланка фінансової системи країни. Їх виникнення та функціонування пов'язане з наявністю товарно-грошових відносин.

Державні фонди були запроваджені задовго до формування бюджету як єдиного централізованого грошового фонду й існували у вигляді спеціальних фондів та особливих рахунків. Із розширенням сфери діяльності держава потребувала все більших грошових коштів, що зосереджувалися в особливих фондах і мали спеціальне призначення. Таким фондам притаманний, як правило, тимчасовий характер. Після виконання запланованих заходів і припинення їх фінансування спеціальні фонди ліквідувалися. Множинність таких фондів створювала певні фінансові незручності й потребувала додаткових коштів на управління.

Із розвитком і зміцненням держави спеціальні фонди було уніфіковано і створено на основі їх об'єднання державний бюджет, який після розгляду і схвалення парламентом набував статусу закону, обов'язкового до виконання.

У сучасних умовах через державні фінанси здійснюється важливий вплив на соціальні та економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Виконуючи властиві для конкретного етапу розвитку функції, держава забезпечує фінансування заходів щодо соціального захисту населення, підтримки державного сектору національної економіки, реалізації пріоритетних загальнодержавних програм. Основну роль у перерозподілі фінансових ресурсів між територіями, галузями, сферами діяльності, юридичними, фізичними особами відіграють державний та місцеві бюджети. Обсяги видатків бюджетів за-

лежать від їх дохідної частини, а також не мають чинити надмірний вплив на підприємницьку діяльність.

З метою вирішення окремих загальнодержавних програм залучаються інші форми перерозподілу централізованих фінансових ресурсів, до яких належать позабюджетні фонди. Ринкові умови господарювання і наявність різних форм власності створюють об'єктивні умови для функціонування позабюджетного механізму розподілу грошових коштів, який надає можливість залучати додаткові фінансові ресурси від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб і спрямовувати їх на суспільні потреби.

Позабюджетні фонди мають певні переваги. Зміни, які відбуваються в економіці та соціальному житті суспільства, потребують прийняття оперативних управлінських рішень. Формування і використання бюджетних коштів регламентується нормативно-правовими актами на рік, а в позабюджетних фондах, що регулюються органами виконавчої влади, можливі зміни впродовж звітного періоду. Так, за наявності додаткових надходжень коштів можуть бути збільшені розміри соціальних виплат. Кошти, інвестовані в цінні папери, приносять додатковий дохід. Позабюджетні фонди підлягають управлінню та контролю на засадах трипартизму.

Дослідження теоретичних засад позабюджетних фондів виявило різні підходи до їх визначення. Їх розглядають як: державні цільові фонди, що є формою перерозподілу і використання фінансових ресурсів, залучених державою для фінансування суспільних потреб; фонди фінансових ресурсів цільового призначення, які використовуються для задоволення економічних і соціальних потреб держави, підприємницьких структур та окремих громадян; загальнодержавні фонди цільового призначення.

Поняття "*фонд*" означає кошти, акумульовані на спеціальному рахунку і призначені на конкретні цілі. Фінансові ресурси можуть використовуватись у фондовій та нефондовій (потоківій) формах. Позабюджетні фонди належать до першої групи, а їх назва вказує на цільове призначення. У перспективі фінансова наука зможе запропонувати нове поняття або використати іноземний досвід з визначення їх як спеціальних фондів.

До спеціальних фондів у світовій практиці належать різноманітні автономні і приєднані бюджети, позабюджетні фонди, спеціальні кошториси і рахунки, які виконують, у першу чергу, економічну та соціальну функції. За рахунок коштів таких фондів держава надає соціальні послуги населенню, субсидії та кредити підприємствам, регулює національну економіку тощо.

У фінансових системах більшості країн світу спеціальні фонди займають вагомe місце. Обсяг акумульованих у них коштів є досить значним. У Франції спеціальні фонди за розміром наближаються до державного бюджету країни, в Японії зі спеціальних фондів фінансується більше половини державних видатків, у Великій Британії — понад третина.

Позабюджетні фонди різняться за правовим статусом, строком дії, цілями використання тощо (рис. 10.1).

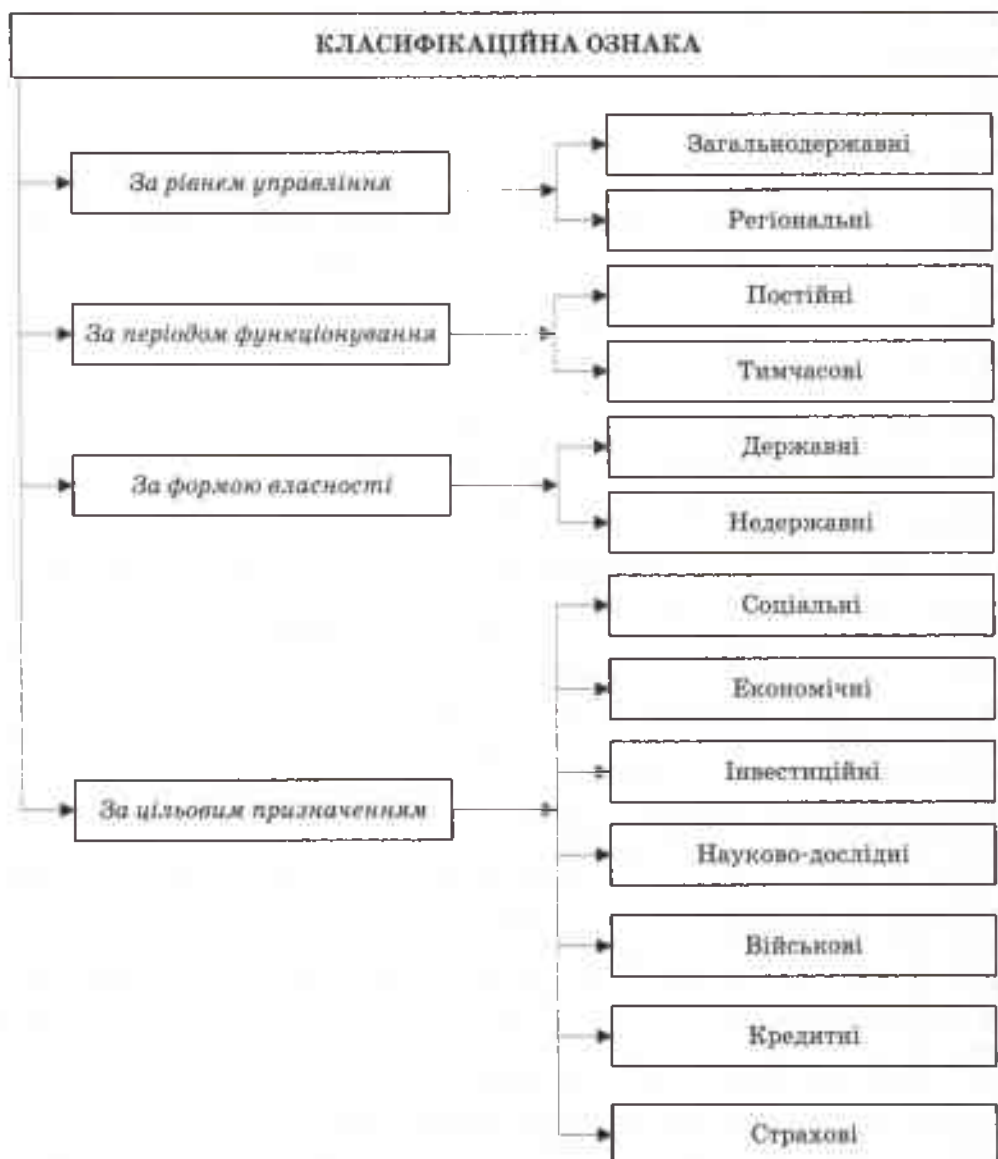

Рис. 10.1. Класифікація позабюджетних фондів

В Україні найбільшого поширення набули загальнодержавні соціальні позабюджетні фонди, що мають постійний характер.

Соціальні позабюджетні фонди доцільно розглядати як особливе явище товарно-грошових відносин. Вони є формою перерозподілу валового внутрішнього продукту у грошовому вираженні з метою формування централізованих фондів грошових коштів та їх використання на соціальні програми.

Усі види розподільних відносин, які здійснюються за допомогою соціальних позабюджетних фондів, можна поділити на такі групи:

- між органами державної виконавчої влади та юридичними особами, які сплачують внески у фонди;
- між органами державної виконавчої влади і фізичними особами, які сплачують внески та отримують соціальну допомогу із цих фондів;
- між органами державної виконавчої влади, що пов'язані з перерозподілом коштів державного бюджету та окремих соціальних фондів;
- між органами державної виконавчої влади та кредитними установами з приводу отримання та повернення кредитів, вкладення тимчасово вільних коштів на депозитні рахунки;
- між робочими органами фондів та установами, організаціями, які надають громадянам соціальні послуги.

Сукупність зазначених вище грошових відносин характеризує зміст позабюджетних фондів. Об'єктивна необхідність таких фондів пов'язана з тим, що в умовах товарно-грошових відносин держава має ефективно організовувати перерозподіл валового внутрішнього продукту, формуючи фонди грошових коштів з метою повної реалізації своєї соціальної політики.

Матеріальним вираженням цих відносин є централізовані фонди грошових коштів, які характеризуються такими ознаками:

- цільове призначення коштів;
- правове регулювання формування і використання коштів;
- перебування коштів у розпорядженні спеціальних органів державної виконавчої влади;
- перерозподіл коштів усередині кожного напрямку соціальної політики;
- динамічність;
- мобільність;
- наявність резервних фондів у їх складі.

За формою бюджету соціальних позабюджетних фондів є фінансовими планами спеціальних органів державної виконавчої влади, які мають особливий склад і структуру доходів та видатків, характеризуються певним порядком складання, затвердження і виконання.

Організаційна структура позабюджетних фондів складається з правлінь та виконавчих дирекцій, що розпоряджаються коштами цільового призначення. Робочі органи позабюджетних фондів взаємодіють із законодавчою владою, між собою, з фінансовими та кредитними організаціями (рис. 10.2).

Основним призначенням соціальних позабюджетних фондів є забезпечення спеціальних органів державної виконавчої влади таким обсягом фінансових ресурсів, який був би достатнім для виконання ними своїх повноважень.

Соціальні позабюджетні фонди відіграють важливу роль, яка виявляється у тому, що:

1) вони є важливою формою перерозподілу валового внутрішнього продукту, яка активно застосовується державою в умовах ринкових перетворень. Об-

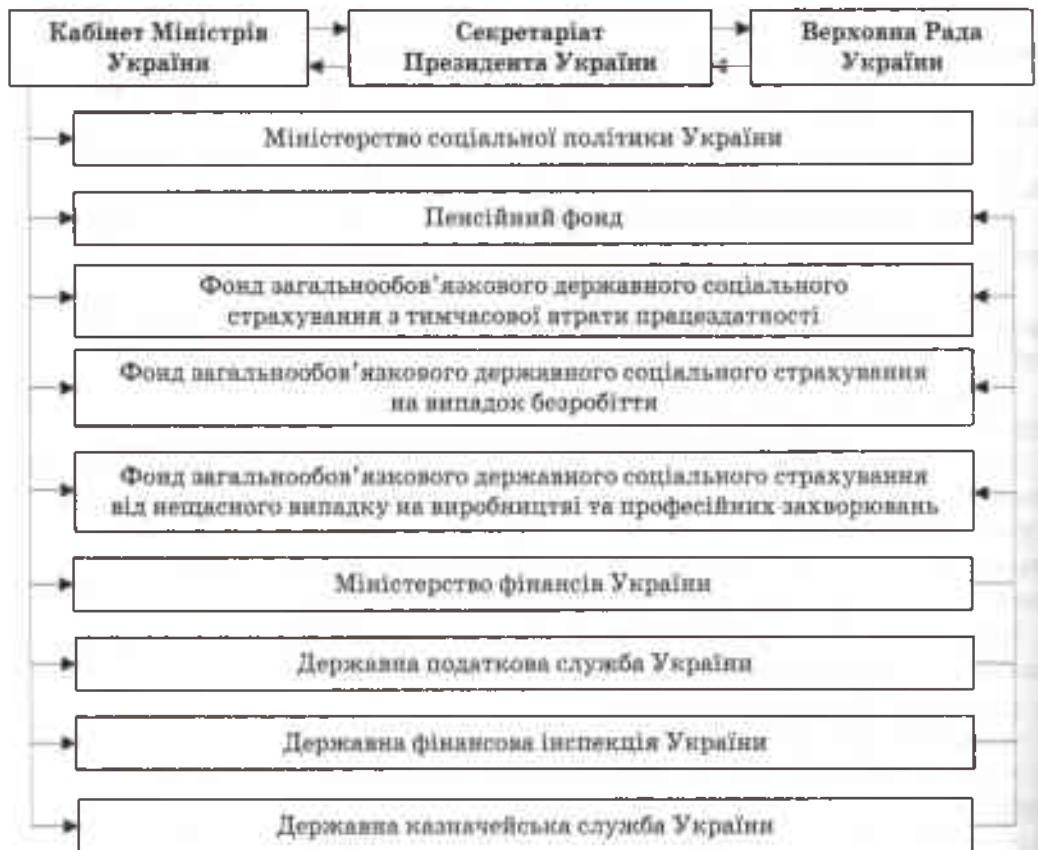

Рис. 10.2. Суб'єкти управління коштами соціальних позабюджетних фондів

сяг соціальних фондів за величиною дорівнює половині обсягу доходів державного бюджету;

2) формуючи позабюджетні фонди, держава використовує додаткові до бюджетних канали надходження грошових коштів у формі обов'язкових внесків для своєї соціальної політики, закріплюючи за страховими внесками конкретні соціальні виплати й послуги;

3) соціальні позабюджетні фонди функціонують на страхових засадах, передбачає солідарний перерозподіл коштів між учасниками; за мінімальних платежів забезпечуються грошові виплати у зв'язку з настанням страхових випадків;

4) вони є інструментом соціального захисту населення. Держава гарантує громадянам матеріальну підтримку в разі настання пенсійного віку, втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, народження дитини тощо;

5) соціальні позабюджетні фонди є важливим інструментом державного впливу на ринку праці при вирішенні демографічних проблем, організації охорони праці на підприємствах.

10.2. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів

Соціальні позабюджетні фонди постійно розвиваються й удосконалюються залежно від фінансової та соціальної політики держави, яка на кожному етапі розвитку суспільства застосовує певні форми, методи та важелі впливу на соціальні процеси. Держава забезпечує проведення єдиної політики у цій сфері, реалізацію прав громадян на соціальний захист, дотримання всіма учасниками законів і нормативно-правових актів, адаптацію вітчизняних соціальних стандартів до міжнародних. Регулювання у сфері соціальних позабюджетних фондів полягає у розробленні та прийнятті законів, що регламентують відносини учасників; перегляді страхових внесків, норм і порядку формування доходів з урахуванням поточної соціально-економічної ситуації; підвищенні розмірів соціальних виплат з метою поліпшення матеріального забезпечення громадян; контролі за рухом грошових коштів і діяльністю робочих органів фонду.

До 1991 р. система позабюджетних фондів у колишньому СРСР не була достатньо мірою розвинутою. Адміністративно-командне управління передбачало концентрацію всіх фінансових ресурсів у єдиному централізованому фонді — бюджеті. У складі державного бюджету виокремлювався бюджет державного соціального страхування. Крім того, були добродієчні фонди (Дитячий фонд, Фонд миру тощо).

З проголошенням незалежності України почали запроваджуватися нові елементи фінансової системи, властиві для держав з ринковою економікою, у тому числі цільові фонди. Проте цей процес не мав достатніх теоретичних, організаційних і правових засад. Органи законодавчої та виконавчої влади не визначили стратегії розвитку і місця позабюджетних фондів у системі державних фінансів. Численні зміни, які вносяться до порядку формування та використання фондів, їх співвідношення з бюджетом, не сприяють ефективному управлінню державними фінансовими ресурсами. Запровадження сучасної методики встановлення розміру страхових внесків та рівня соціальних виплат залежить від стану економіки, доходів суб'єктів господарювання та громадян, політики уряду тощо.

Ще однією особливістю вітчизняної системи позабюджетних фондів є надання переваги фондам соціального призначення. Це позитивно характеризує роль держави у забезпеченні соціального захисту населення в умовах ринкових трансформацій. Однак не менше уваги має приділятися й економічним проблемам, адже від обсягу валового внутрішнього продукту, стану економіки залежать наповнюваність дохідної частини бюджетів соціальних позабюджетних фондів та їх фінансова стабільність.

Найбільші зміни у складі соціальних позабюджетних фондів та їх взаємодії з державним бюджетом відбувалися з 1991 по 2001 р. У 1991—1992 рр. були сформовані: Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування, Державний фонд сприяння зайнятості населення, Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Останній постійно перебував у складі державного бюджету.

Згідно із Законом України “Про Державний бюджет України на 1994 рік” (ст. 8) до складу державного бюджету було включено бюджет Пенсійного фонду. У 1994 р. 80 % надходжень коштів від приватизації майна державних підприємств спрямовувалось до бюджету, з яких 30 % зараховувалося до державного бюджету на фінансування витрат Пенсійного фонду на виплату пенсій.

У 1996 р. склад доходів і видатків державного бюджету поповнився ще одним цільовим фондом — Державним фондом сприяння зайнятості населення. У 1997 р. у зв’язку зі значним зростанням розмірів виплат пенсіонерам, а отже, збільшенням обсягу видаткової частини бюджету Пенсійного фонду, він був виведений зі складу доходів і видатків державного бюджету і став самостійним позабюджетним фондом.

У 1999 р. було скасовано обов’язкові внески підприємств, організацій та установ до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення.

З 1 січня 1999 р. кошти усіх державних та місцевих позабюджетних фондів, крім Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, повинні були зараховуватись до відповідних бюджетів і витратитись на передбачені законодавством заходи.

У 2000 р. до складу доходів і видатків державного бюджету був уведений Фонд соціального страхування, тобто всі державні цільові фонди, крім Пенсійного, перебували у централізованому фонді держави з метою поповнення його доходів та збалансування з видатками.

Фінансування витрат у 2000 р. з Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення проводилось за рахунок коштів Державного бюджету України. Доходи, додатково отримані від погашення заборгованості зі збору до цього фонду, спрямовувались на державні капітальні вкладення.

До 1 квітня 2000 р. будь-які цільові та позабюджетні фонди, створені Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими радами, повинні були зарахуватись до відповідних бюджетів.

У 2001 р. започатковано новий етап розвитку соціальних позабюджетних фондів. З цього часу вони функціонують як самостійні фінансові системи та не включаються до складу Державного бюджету України. Державний фонд сприяння зайнятості населення трансформований у Фонд загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, а Фонд соціального страхування — у Фонд соціального страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похован-

ням. Створено новий Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

Згідно із Законом України “Про Державний бюджет України на 2003 рік” (ст. 65) вперше встановлено частку видатків на організацію роботи соціальних позабюджетних фондів (організаційно-управлінські видатки, видатки на інформатизацію, капітальні вкладення тощо) в їхніх доходах у таких розмірах: Пенсійний фонд України — 1,83 %; Фонд соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності — 4,2; Фонд загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття — 14,9; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України — 4,9 % від передбачених доходів без урахування залишку за попередній рік.

У 2011 р. з метою поліпшення процесу наповнення бюджетів соціальних страхових фондів запроваджено єдиний внесок на загальнообов’язкове державне соціальне страхування.

У законах про Державний бюджет України на кожний рік встановлюються зміни та доповнення до нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері соціальних позабюджетних фондів. Уточнюються розміри обов’язкових внесків юридичних і фізичних осіб до бюджетів фондів, змінюються співвідношення між соціальними фондами, підвищуються розміри соціальних виплат і граничних величин заробітку, на який нараховуються страхові внески. Вітчизняна практика свідчить про те, що впродовж поточного року можуть прийматися постанови Кабінету Міністрів України або правлінь фондів щодо внесення змін до порядку формування доходів та використання коштів бюджетів відповідних позабюджетних фондів. Зарубіжний досвід теж свідчить про тривалій процес розвитку спеціальних фондів соціального призначення.

Викликані науково-технічним прогресом неповний збіг інтересів різних соціальних груп суспільства, кількісне зростання безробіття, загальне старіння населення у багатьох країнах об’єктивно сприяли необхідності підвищення ролі соціальних фондів. Соціальні фонди часто створюються як фонди загальнообов’язкового державного соціального страхування. Такі фонди формуються в основному за рахунок страхових внесків юридичних і фізичних осіб та субсидій держави. Страхові внески громадян у більшості країн світу встановлені у відсотках до валового заробітку. При цьому передбачена річна максимальна сума внеску або максимальний дохід, до якого застосовується ставка. У зарубіжних країнах діє або один внесок з фізичних осіб за всіма видами страхування (США), або декілька (Німеччина, Франція), сплата яких дає право на відповідні види соціальних послуг. Підприємства сплачують обов’язкові внески у відсотках, але не до загального фонду заробітної плати працюючих, а до наперед встановленої максимальної валової заробітної плати. Тому чим більшими є кількість кваліфікованих працівників на фірмі та їхня заробітна плата, тим меншу частку становитимуть відрахування у соціальні фонди в загальній сумі фонду оплати праці.

У США діє велика кількість соціальних фондів, що перебувають у різному адміністративному підпорядкуванні. Найбільшими з них є: фонд страхування зі старості, інвалідності і на випадок втрати годувальника; фонд страхування державних службовців; фонд допомоги незабезпеченим. Фонди соціального страхування Німеччини включають велику кількість автономних фондів, які охоплюють окремі види страхування: фонд пенсійного страхування робітників і службовців; фонд страхування на випадок хвороби; фонд страхування з безробіття тощо. У Великій Британії функціонують два основних соціальних фонди: фонд національного страхування і пенсійні фонди державних підприємств. У Японії нараховуються чотири великих фонди: фонд страхування здоров'я, фонд національних пенсій, фонд страхування від виробничого травматизму, фонд страхування від безробіття. У Франції найбільшими соціальними фондами є: фонд страхування на випадок хвороби, інвалідності, материнства, пенсійний фонд, національний фонд допомоги безробітним.

10.3. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів

В Україні функціонують чотири державні позабюджетні фонди та велика кількість недержавних і добродійних фондів соціального призначення. Пріоритетний розвиток соціальних фондів пов'язаний з тривалим переходом до ринкової економіки, значним зниженням рівня матеріального забезпечення громадян, зростанням безробіття, демографічною ситуацією, дефіцитом бюджетних ресурсів. Такий соціально-економічний стан нашого суспільства зумовив необхідність виокремлення надзвичайно важливих соціальних видатків в особливу групу із забезпеченням їх самостійними джерелами доходів. Особливістю державних позабюджетних фондів соціального призначення є те, що вони вирішують завдання соціального захисту населення через механізм загальнообов'язкового державного соціального страхування. За рахунок бюджетних ресурсів забезпечуються утримання установ соціальної сфери та соціальний захист окремих категорій громадян, у тому числі незастрахованих осіб.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, надання бюджетних коштів та інших джерел згідно з чинним законодавством України.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування здійснюється позабюджетними страховими фондами, які є страховиками з окремих видів соціального страхування. Вони беруть на себе зобов'язання формувати доходи і надавати застрахованим особам матеріальне забезпечення та соціальні послуги у зв'язку з настанням страхових випадків.

Джерелами формування доходів бюджетів позабюджетних фондів можуть бути:

- обов'язкові внески та збори;
- добровільні внески і пожертвування;
- цільові надходження з бюджету;
- кредити;
- доходи від розміщення тимчасово вільних коштів;
- надходження з інших законодавчо визначених джерел.

Обов'язкові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб є основним джерелом доходів бюджету соціального фонду і становлять близько 80 % його обсягу. Розміри внесків визначаються залежно від того, чи вони забезпечують:

- надання особам матеріального забезпечення та соціальних послуг;
- фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків;
- створення резерву коштів для забезпечення виплат і надання послуг застрахованим особам;
- покриття витрат страхувальника, пов'язаних зі здійсненням страхування.

Розміри внесків та зборів на обов'язкове державне соціальне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів відповідно для роботодавців і застрахованих осіб водночас із затвердженням державного бюджету на відповідний рік.

Страхові внески залежно від виду встановлюються на календарний рік у відсотках до сум фактичних витрат на оплату та інших виплат, які підлягають обкладенню податком на доходи фізичних осіб.

Чинним законодавством регламентується порядок формування доходів (розміри обов'язкових внесків, граничний розмір об'єкта оподаткування, строки сплати, звітність) та використання коштів (види виплат і послуг, окремі абсолютні розміри, перелік одержувачів та умови надання допомог).

Соціальні позабюджетні фонди здійснюють управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування: проводять планування й оперативне управління, забезпечують фінансування соціальних виплат, контроль за рухом коштів та здійснюють інші функції згідно із затвердженим статутом. Соціальні страхові фонди є некомерційними самоврядними організаціями. Вони не можуть займатися іншою діяльністю, крім тієї, для якої їх створено.

Управління соціальними позабюджетними фондами здійснюється на паритетній основі державою, представниками роботодавців та застрахованих осіб. Самоврядування в системі цих фондів полягає у виокремленні органів управління соціальним страхуванням із органів безпосереднього державного управління. Органи соціального страхування мають юридичну самостійність, але держава несе відповідальність за цю сферу суспільної діяльності — створює

правову основу шляхом прийняття законодавчих та нормативних актів, здійснює нагляд і контроль, беручи участь на засадах партнерства в управлінні фондами.

Управління здійснюють правління та виконавчі дирекції соціальних позабюджетних фондів. Правління фонду має такі повноваження:

- затвердження документів, що регламентують внутрішню діяльність фонду, у тому числі виконавчої дирекції;
- затвердження проектів річних бюджетів фонду та звіту про їх виконання, порядок використання коштів;
- створення резервів коштів для забезпечення виплат і надання соціальних послуг застрахованим особам;
- спрямування і контроль діяльності виконавчої дирекції фонду та її робочих органів тощо.

Виконавча дирекція фонду має такі повноваження:

- забезпечення збирання встановлених чинним законодавством доходів;
- здійснення оперативного розпорядження страховими коштами у межах затвердженого бюджету та забезпечення фінансування соціальних виплат;
- контролювання цільового використання грошових коштів.

Нагляд за діяльністю соціальних позабюджетних фондів проводить Наглядова рада, до складу якої входять представники від застрахованих осіб, роботодавців і держави. Рада здійснює контроль за виконанням статутних завдань і цільовим використанням коштів. Державний нагляд проводить уповноважений Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади. Держава контролює дотримання страховиками та страхувальниками чинних нормативно-правових актів й ефективне використання централізованих фінансових ресурсів, зосереджених у спеціальних фондах.

10.4. Вітчизняна практика функціонування соціальних позабюджетних фондів

В Україні, як у державі, що вважає своїм пріоритетом формування соціально орієнтованої ринкової економіки, найбільшими за обсягом та найвагомішими за значенням є соціальні фонди, а саме фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування.

В Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування залежно від страхового випадку визначено такі його види:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- медичне страхування;
- страхування на випадок безробіття;

— страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Серед перелічених видів лише медичне страхування в Україні фактично ще не запроваджене як загальнообов'язкове на державному рівні. Інші види соціального страхування реалізуються через відповідні цільові страхові фонди, які є позабюджетними.

Пенсійний фонд України. Найбільш важливим видом загальнообов'язкового державного соціального страхування є пенсійне. Необхідність пенсійного забезпечення громадян спричинила формування пенсійних фондів, які сьогодні функціонують, практично, у кожній державі. *Пенсійний фонд* — спеціалізована фінансова установа, що займається мобілізацією та розподілом коштів пенсійного призначення.

Пенсійний фонд України створений у 1991 р. як самостійна фінансова установа, що здійснює свою діяльність відповідно до законодавства України з метою управління системою державного пенсійного забезпечення. Пенсійний фонд не входить до складу Державного бюджету України.

Згідно із Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. № 1058-IV у нашій державі запроваджена трирівнева система пенсійного забезпечення:

— перший рівень: солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, побудована на принципі “солідарності поколінь”. Солідарна відповідальність поколінь передбачає забезпечення заробленого громадянином рівня життєвих благ шляхом перерозподілу коштів у часі (сьогоднішні працівники утримують вчорашніх, завтрашні візьмуть на себе забезпечення сьогоднішніх) і просторі (незалежно від місця проживання громадянина, він своєю працею і сплаченими у минулому соціальними відрахуваннями гарантує собі певний прожитковий рівень у майбутньому);

— другий рівень: накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (внески обліковуються на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які їх сплачують і за досягнення пенсійного віку можуть ними скористатися);

— третій рівень: система недержавного пенсійного забезпечення, що передбачає можливість додаткового добровільного страхування осіб у недержавних пенсійних фондах.

На сьогодні в Україні функціонують перший та третій рівні пенсійної системи.

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюється через Пенсійний фонд, до структури якого входять: Пенсійний фонд України (центральний рівень); головні управління Пенсійного фонду в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління Пенсійного фонду в районах, містах і районах у містах (територіальний рівень).

Органами управління Пенсійного фонду є правління (вищий орган управління) та виконавча дирекція. Правління Пенсійного фонду формується на

основі паритетності представників держави, застрахованих осіб і роботодавців — по 5 осіб від кожної зазначеної представницької групи.

Основні завдання Пенсійного фонду України такі:

— участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;

— забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій та інших соціальних виплат, що здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України;

— ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення у межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

Джерела формування доходів бюджету Пенсійного фонду:

1) єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

2) внески добровільно застрахованих осіб;

3) обов'язкові збори на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій;

4) кошти Державного бюджету України та державних цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду України у випадках, передбачених законодавством;

5) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;

6) суми фінансових санкцій, застосованих до юридичних та фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень, накладених на посадових осіб та громадян за ці порушення;

7) благодійні внески юридичних та фізичних осіб;

8) інші надходження відповідно до законодавства.

Основне джерело формування доходів бюджету Пенсійного фонду України — єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄВС), який сплачують страхувальники та застраховані особи.

ЄВС — це консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. ЄВС не входить до системи оподаткування і податкове законодавство не регулює порядок його нарахування обчислення і сплати.

Повноваження щодо адміністрування ЄВС покладено на органи Пенсійного фонду України. Вони здійснюють збирання й ведення обліку ЄВС. Інші соц

альні позабюджетні фонди не розформовані, а займаються питаннями, пов'язаними з використанням коштів на соціальні виплати та надання соціальних послуг із проведенням у зв'язку з цим перевірок страхувальників.

Пенсійний фонд України веде Державний реєстр загальнообов'язкового державного соціального страхування, що складається з реєстру страхувальників та реєстру застрахованих осіб і призначений для накопичення, зберігання й використання інформації про збирання і ведення обліку ЄВС, його платників і застрахованих осіб. Даними цього реєстру мають право користуватися всі соціальні фонди для виконання покладених на них функцій.

З 2011 р. всі платники внесків до соціальних позабюджетних фондів є платниками ЄВС. У зв'язку з цим додаткової реєстрації як платників страхових внесків, так і застрахованих осіб у Пенсійному фонді України не було. Нарахований ЄВС включається до валових витрат. Крім того, з 2011 р. для цілей справляння податку на доходи фізичних осіб дохід у вигляді заробітної плати зменшується на суму утриманого з неї ЄВС.

Базою для справляння ЄВС визначено базу, передбачену для внесків до Пенсійного фонду України, а саме: нараховану заробітну плату, винагороди фізичній особі за виконання робіт, оплату перших п'яти днів тимчасової непрацездатності, допомогу з тимчасової непрацездатності, допомогу чи компенсації згідно з законодавством, грошове забезпечення. Ставки ЄВС визначено як суму страхових внесків до чотирьох соціальних позабюджетних фондів згідно з категоріями платників. ЄВС обчислюють з максимальної величини бази, що дорівнює сімнадцяти розмірам прожиткового мінімуму для працездатних осіб. При цьому для внеску передбачено й мінімальний розмір, обчислений, виходячи з мінімальної заробітної плати, що діє в місяці, за який визначають заробітну плату чи дохід. ЄВС нараховують виключно в національній валюті, у тому числі й з виплат, що здійснюються в натуральній формі. Якщо строк виконання робіт перевищує календарний місяць, заробітну плату, виплачену за результатами роботи, для нарахування ЄВС ділять на кількість місяців, за які її нараховано.

Чинним законодавством визначено ставки консолідованого внеску залежно від класу професійного ризику. Мінімальна ставка становить 36,76 %, а максимальна — 49,7 %. Для бюджетних установ розмір ЄВС встановлено на рівні 36,3 %, а роботодавці найманих працівників з числа льотних екіпажів нараховують 45,96 %. Що стосується внеску в частині утримання, то для звичайних працівників загальний розмір ЄВС, який утримує роботодавець за рахунок нарахованого ним доходу, становить 3,6 %. Для окремих видів виплат і категорій платників встановлено свої фіксовані розміри.

Таким чином, ЄВС запроваджено з метою централізації коштів у формі обов'язкових внесків до соціальних позабюджетних фондів на рахунках органів Пенсійного фонду України у Державній казначейській службі України.

Законодавством встановлено граничну максимальну величину сукупного оподаткованого доходу (заробітної плати), з якої справляються страхові вне-

ски до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування. З 1 жовтня 2011 р. таке обмеження дорівнює сімнадцяти розмірам прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб.

Крім того, законодавством встановлений порядок сплати зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, яким передбачено такі ставки зборів:

- 5 % вартості реалізованих ювелірних виробів із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння;
- 3 % договірної вартості легкового автомобіля при відчуженні;
- 1 % вартості нерухомого майна з операцій купівлі-продажу;
- 7,5 % вартості послуг стільникового рухомого зв'язку з операцій щодо їх надання.

Кошти, акумульовані у бюджеті Пенсійного фонду України, спрямовуються на:

- виплату пенсій, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Фонду. *Пенсія* — гарантована щомісячна грошова виплата для забезпечення громадян у старості, а також у випадку втрати годувальника або працездатності. За рахунок коштів Пенсійного фонду України на сьогодні виплачуються такі види пенсій: за віком (пенсійний вік в Україні для жінок і чоловіків — 60 років); за вислугу років; по інвалідності в результаті загального захворювання, інвалідності з дитинства; у зв'язку із втратою годувальника;
- надання соціальних послуг, передбачених чинним законодавством (соціальна виплата — допомога на поховання непрацюючих пенсіонерів тощо);
- погашення банківських кредитів та відсотків за їх використання;
- фінансування адміністративних витрат, пов'язаних з виконанням функцій, покладених на органи Пенсійного фонду;
- оплату послуг з виплати та доставки пенсій;
- формування резерву коштів Пенсійного фонду.

Резерв коштів Пенсійного фонду України складається з резерву коштів для поточних потреб та резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах.

Чинне законодавство України забороняє використання коштів Пенсійного фонду не за цільовим призначенням.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, створений у 2001 р. відповідно до Закону України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням” від 18 січня 2001 р. № 2240-III і є правонаступником Фонду соціального страхування України.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності належить до соціальних позабюджетних страхових фондів і є некомерційною самоврядною організацією. Він не може проводити будь-яку іншу діяльність, крім

визначеної законодавством, та використовувати страхові кошти не за цільовим призначенням.

Управління Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності здійснюють правління і виконавча дирекція. В Автономній Республіці Крим, областях та містах Києві і Севастополі безпосереднє управління здійснюють правління та виконавчі дирекції відповідних відділень Фонду.

Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає формування правління Фонду у пропорційному співвідношенні від трьох вказаних груп — по 15 представників від кожної.

Основним завданням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності є організація та здійснення відповідного виду страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, пов'язане зі встановленням гарантій щодо захисту прав громадян на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг у разі тимчасової непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, смерті громадянина або члена його сім'ї.

Джерела формування доходів бюджету Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності:

— частина єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

— суми неприйнятих до зарахування витрат страхувальника за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, пені, штрафів та інших фінансових санкцій, застосованих до страхувальників та посадових осіб відповідно до чинного законодавства;

— благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;
— асигнування з Державного бюджету України;
— прибуток, одержаний від тимчасово вільних коштів Фонду, в тому числі резерву страхових коштів Фонду, на депозитному рахунку;
— інші надходження відповідно до законодавства.

З бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, здійснюють видатки:

1) на виплату застрахованим особам передбачених законодавством допомог:

— у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї);
— у зв'язку з вагітністю і пологами;
— на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);

2) фінансування санаторно-курортного лікування та оздоровлення застрахованих осіб і членів їх сімей;

3) утворення резерву страхових коштів у сумі, необхідній для фінансування матеріального забезпечення застрахованих осіб на законодавчо визначений період;

4) забезпечення поточної діяльності та утримання органів Фонду, розвитку його матеріально-технічної бази.

Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу в таких розмірах:

— 60 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які мають страховий стаж до 5 років;

— 80 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які мають страховий стаж від 5 до 8 років;

— 100 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які мають стаж понад 8 років;

— 100 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які належать до 1—4-ї категорій осіб, що потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни та іншим особам згідно з чинним законодавством.

Законодавством передбачено, що у 2007 р. допомога при народженні дитини та допомога у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку виплачується як незастрахованим, так і застрахованим особам за рахунок бюджетних коштів. Отже, кошти Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності не спрямовуються на виплату цих видів допомог.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття був створений відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 2 вересня 2000 р. № 1533-III і почав функціонувати у 2001 р.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття є цільовим центром зованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Штат Фонду не включається до складу Державного бюджету України.

Управління Фондом соціального страхування на випадок безробіття здійснюють його правління, виконавча дирекція та її робочі органи. Управління здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає формування правління Фонду у пропорційному співвідношенні від трьох вказаних груп — по 15 осіб від кожної.

Забезпечення соціального захисту незайнятого населення в умовах соціального страхування на випадок безробіття здійснюють органи державної служби зайнятості. Функції виконавчої дирекції Фонду соціального страхування на випадок безробіття покладені на Державний центр зайнятості, а її робочі органи — на центр зайнятості Автономної Республіки Крим, обласні, Київ і Севастопольський міські, районні, міжрайонні, міські та районні в міських центри зайнятості.

Основне завдання Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття — організація та здійснення відповідного виду страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття пов'язане з матеріальним забезпеченням на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та наданням відповідних соціальних послуг за рахунок коштів Фонду.

Джерела формування доходів бюджету Фонду соціального страхування на випадок безробіття:

— частина єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

— асигнування з Державного бюджету України;

— суми фінансових санкцій, застосованих згідно з чинним законодавством до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб за порушення використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених на посадових осіб та громадян за такі порушення;

— прибуток, одержаний від тимчасово вільних коштів Фонду, у тому числі резерву коштів Фонду, на депозитному рахунку;

— благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;

— інші надходження відповідно до законодавства України.

З бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття здійснюються видатки:

— на виплату матеріального забезпечення та надання соціальних послуг, фінансування яких законодавчо передбачене за рахунок коштів Фонду;

— відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію певних категорій осіб;

— фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності виконавчої дирекції Фонду та її робочих органів, управління Фондом, розвиток його матеріальної та інформаційної бази;

— створення резерву коштів Фонду.

Види матеріального забезпечення:

— допомога у разі безробіття, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітними підприємницької діяльності;

— допомога у разі часткового безробіття;

— матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного;

— допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Види соціальних послуг у сфері зайнятості:

— професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація;

— пошук підхожої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних та фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних;

— інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Застрахованим особам, які втратили роботу з незалежних від них обставин і визнані в установленому порядку безробітними, а також упродовж 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески, розмір допомоги з безробіття визначається у відсотках до їхньої заробітної плати (доходу) залежно від страхового стажу:

- до 2 років — 50 %;
- від 2 до 6 років — 55 %;
- від 6 до 10 років — 60 %;
- понад 10 років — 70 %.

Загальна тривалість виплати допомоги у разі безробіття не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років.

Допомога у разі безробіття виплачується залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру:

- перші 90 календарних днів — 100 %;
- упродовж наступних 90 календарних днів — 80 %;
- у подальшому — 70 %.

Видатки бюджету Фонду щодо виплати допомоги у разі безробіття є захищеними. Фінансування цих видатків проводиться у першочерговому порядку.

Допомога у разі безробіття не може бути вищою за середню заробітну плату що склалася в галузях національної економіки відповідної області за минулий місяць, і нижчою за прожитковий мінімум, встановлений законом.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України від нещасних випадків на виробництві. Фінансування заходів, пов'язаних із соціальним захистом, охороною життя та здоров'я громадян у процесі її трудової діяльності, здійснюється за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, створеного у 2001 р. Одним з основних нормативних актів, що регламентують діяльність Фонду, є Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23 вересня 1999 № 1105-XIV.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві професійних захворювань — соціальний позабюджетний страховий фонд, є комерційною самоврядною організацією. Кошти Фонду не включаються до складу Державного бюджету України.

Управління Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає формування правління Фонду у пропорційному співвідношенні від кожної з трьох представницьких сторін — по 15 осіб з вирішальним голосом та по 5 їх дублерів.

Безпосереднє управління Фондом соціального страхування від нещасних випадків здійснюють його правління та виконавча дирекція. В Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі функціонують Управління виконавчої дирекції Фонду, а в районах та містах обласного значення — відповідні відділення.

Основним завданням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності, є організація та здійснення відповідного виду страхування.

Завдання страхування від нещасних випадків на виробництві:

- проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих, викликаним умовами праці;
- відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань;
- відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їхніх сімей.

Доходи бюджету Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві формуються за рахунок таких джерел:

- частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- капіталізованих платежів, що надійшли у випадках ліквідації страховальників;
- доходу, отриманого від тимчасово вільних коштів Фонду на депозитних рахунках;
- коштів, отриманих від стягнення відповідно до законодавства штрафів і пені з підприємств, а також штрафів з працівників, винних у порушенні вимог нормативних актів з охорони праці;
- добровільних внесків та інших надходжень, отримання яких не суперечить законодавству.

Працівники не несуть ніяких витрат на страхування від нещасного випадку.

Страхові тарифи для роботодавців диференційовані за галузями економіки і видами робіт за професійним ризиком виробництва та становлять від 0,56 до 13,5 %.

За рахунок коштів бюджету Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві у разі настання страхового випадку здійснюються такі види виплат застрахованим особам:

- пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, яка настала внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- одноразова допомога у разі стійкої втрати професійної працездатності потерпілого;
- щомісячна грошова виплата у разі часткової чи повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого;
- виплата потерпілому в розмірі його середньомісячного заробітку за тимчасового переведення його на легшу роботу;
- виплата потерпілому під час його професійної реабілітації;
- одноразова допомога у разі смерті потерпілого;
- щомісячна страхова виплата особам, які мають на неї право, у разі смерті потерпілого;
- надання допомоги на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання.

У процесі функціонування соціальних позабюджетних фондів виявляються як переваги, так і недоліки. У цілому система позабюджетних фондів соціального спрямування охоплює основні напрями соціального захисту населення згідно з практикою країн з розвинутою ринковою економікою. Однак використання іноземного досвіду при вирішенні проблем соціального захисту населення не завжди є виправданим. В Україні є "тіньова економіка", що призводить до ненадходження значної частини валового внутрішнього продукту через офіційні канали перерозподілу в позабюджетні фонди. Демографічна ситуація, стан економіки, фінансові, бюджетні, політичні проблеми, менталітет громадян вносять корективи у формування доходів та використання коштів соціальних фондів. Тому позабюджетні фонди мають базувати свою діяльність на національному досвіді та особливостях відповідного етапу розвитку нашої країни із застосуванням окремих переваг із системи соціального захисту населення іноземних держав.

Важливим є правоцінне законодавче та нормативне регулювання діяльності органів соціальних позабюджетних фондів. На сьогодні вже прийняті базові закони, що регламентують відносини всіх учасників страхового захисту, однак часто приймаються зміни і доповнення до них, що зумовлює нестабільність. Дії законодавчої і виконавчої влади бувають некоординованими й непослідовними, їхні рішення можуть стосуватися забезпечення соціальних гарантій без визначення достатніх джерел фінансування запланованих програм.

Мають місце випереджальні темпи зростання видатків над доходами, що збільшує дефіцит бюджету фонду. Є необхідність забезпечення стабільності законодавства та його наукового обґрунтування.

Ще одна проблема функціонування соціальних позабюджетних фондів пов'язана з тим, що органи управління їхніми доходами і видатками належать до спеціальних органів державної виконавчої влади. Згідно з чинним законодавством такі органи фінансуються з державного бюджету. На противагу нормативним положенням, адміністративно-управлінські витрати покриваються з бюджету кожного соціального фонду, який порушує вимогу щодо цільового використання коштів на соціальні програми. У перспективі утримання органів соціальних позабюджетних фондів необхідно здійснювати за рахунок коштів державного бюджету.

Можливості здійснення діяльності будь-якого позабюджетного фонду залежать від обсягу фінансових ресурсів, якими вони розпоряджаються. З метою збільшення коштів доцільно посилити державний вплив на виплату заробітної плати у "конвертах", поступово збільшувати розмір оплати праці громадян, змінювати співвідношення обов'язкових внесків роботодавців і застрахованих осіб до 50 : 50, встановити науково обґрунтований розмір ЄВС, виключити з дохідної частини таке джерело, як дотації з бюджету. Формування достатньої фінансової бази дасть змогу позабюджетним фондам вчасно та якісно виконувати свої повноваження.

У кожному соціальному позабюджетному фонді проводиться централізація коштів на загальнодержавному рівні з їх наступним адміністративним перерозподілом відповідно до потреб, що пов'язано з нерівномірністю економічного розвитку окремих регіонів і різними можливостями формування бюджетів за рахунок власних доходів. Очевидно, що перерозподіл грошових коштів між регіонами буде тривати ще певний час, однак потребує удосконалення механізм його здійснення, який має відповідати ринковим умовам господарювання. На ефективність використання коштів соціальних позабюджетних фондів впливають склад і структура їх видатків, порядок надання окремих соціальних виплат, значні адміністративні витрати. Так, виплата пенсій регулюється більш ніж 20 законодавчими актами, що означає перерозподіл коштів між окремими групами громадян. Уніфікація законодавства щодо пенсійного забезпечення створить рівні умови для одержувачів та поставить розмір пенсії у залежність від заробітної плати і страхового стажу.

Розміри соціальних виплат не мають бути меншими від прожиткового мінімуму, однак не можуть перевищувати суму, понад яку будуть втрачатися стимули до активної трудової діяльності.

У системі соціальних позабюджетних фондів потрібно запровадити більш досконалі, науково обґрунтовані методи планування доходів і видатків, створити єдину інформаційну базу про матеріальний стан і доходи громадян, впорядкувати облік і звітність, посилити результативність контролю за рухом фінансових ресурсів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Державний цільовий фонд; позабюджетний соціальний фонд; загальнообов'язкове державне соціальне страхування; єдиний внесок; обов'язковий збір; солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; недержавне пенсійне забезпечення; пенсія; соціальна виплата.

Контрольні запитання і завдання

1. Чим зумовлена необхідність запровадження державних соціальних позабюджетних фондів?
 2. У чому виявляється комплексний підхід до визначення соціальних позабюджетних фондів?
 3. Як виявляється призначення соціальних позабюджетних фондів?
 4. Яким чином відбувалися становлення і розвиток соціальних позабюджетних фондів?
 5. Назвіть джерела формування доходів бюджетів соціальних позабюджетних фондів.
 6. Чим характеризується видаткова частина бюджету соціального позабюджетного фонду?
 7. Охарактеризуйте управління соціальними позабюджетними фондами.
 8. Що таке пенсія?
 9. З яких видів господарських операцій сплачуються збори до Пенсійного фонду України?
 10. Які види пенсій виплачуються з Пенсійного фонду України?
 11. У яких розмірах застрахованим особам виплачується допомога у зв'язі з тимчасовою непрацездатністю?
- Які види соціальних послуг у сфері зайнятості фінансуються за рахунок Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування і безробіття?
- У яких розмірах застрахованим особам виплачується допомога у разі бе

14. Які види виплат здійснюються за рахунок коштів бюджету Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві застрахованим особам у разі настання страхового випадку?

15. Які є проблеми функціонування соціальних позабюджетних фондів та шляхи їх вирішення?

Рекомендована література

1. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV (зі змінами і доповненнями) // Податки та бухгалтерський облік. — 2003. — № 70.

2. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності : Закон України від 23 вересня 1999 р. № 1105-XII (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2003. — № 35.

3. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 2 березня 2000 р. № 2212-III (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2001. — № 21.

4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2240-III (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2003. — № 35.

5. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2464-VI // Бухгалтерський тиждень. — 2010. — № 35.

6. *Клівіденко Л.* Проблеми формування системи соціального страхування населення в Україні / Л. Клівіденко // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6.

7. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2001. — № 21.

8. *Плиса В.Й.* Загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні : навч. посіб. / В.Й. Плиса. — Л. : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 160 с.

9. *Ріппа М.* Порівняльна характеристика світових систем пенсійного забезпечення і страхування / М. Ріппа // Світ фінансів. — 2007. — № 1.

10. *Сидорчук А.А.* Напрями покращення використання фінансових ресурсів державного соціального страхування в Україні / А.А. Сидорчук // Світ фінансів. — 2010. — № 2.

11. *Шаварина М.* Соціальне страхування в умовах ринкових перетворень: практика та шляхи удосконалення / М. Шаварина // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6.

12. Шаварина М.П. Пенсійне страхування в контексті соціальних ризиків / М.П. Шаварина, Н.В. Шаманська // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону : наук. зб. — Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. Василя Стефаника, 2011. — Вип. 7. — Т. 2. — С. 377—384.

13. Шаманська Н.В. Фінансове забезпечення системи соціального страхування на випадок безробіття: реалії та пріоритети / Н.В. Шаманська // Світ фінансів. — 2006. — № 2.

14. Юрій С.І. Соціальне страхування : підручник / С.І. Юрій, М.П. Шаварина, Н.В. Шаманська. — К. : Кондор, 2009. — 464 с.

11.1. Теоретичні засади господарювання. Сутність суб'єктів господарювання та ознаки їх ідентифікації

Господарювання як здатність до усвідомленої організації власного життєзабезпечення сприяло виокремленню людини зі світу живої природи.

Господарювання є усвідомленим, цілеспрямованим відтворенням людиною свого родового існування. Основу такого відтворення становить споживання благ: як природних, так і вироблених людиною. Виробництво матеріальних благ у свою чергу потребує використання благ (землі, води, вітру, корисних копалин, знарядь праці та ін.). Еволюція людини, суспільства, розвиток продуктивних сил, урізноманітнення та ускладнення суспільних відносин спричинили зміну мети та завдань господарювання, зокрема втрату його первинного завдання.

Суттєвою характеристикою еволюції людського суспільства є суспільні відносини щодо благ (матеріальних і нематеріальних) та щодо їх використання, споживання, створення — відносини власності.

Роздуми щодо господарювання містяться у трактатах мислителів Стародавнього Світу та Середньовіччя. Завдяки використанню і створенню благ господарювання актуалізувало проблеми власності, оцінки її впливу на формування багатства родової общини, виникнення майнової нерівності, концентрацію власності старійшинами племен. Першопричинами виникнення держави тогочасні дослідники визнавали необхідність встановлення норм та правил господарювання, здійснення контролю за їх дотриманням, регламентування прав власності, захисту власності, встановлення відповідальності за порушення прав власності та правил господарювання, сприяння зростанню та забезпеченню збереження багатства.

За сутністю господарювання є:

- організацією людиною відтворення власного родового існування;
- діяльністю з організації виробництва, обміну, використання та споживання благ;
- організацією ведення господарства (домашнього, приватного, комунального, галузевого, державного, суспільного, світового);
- веденням господарства, керуванням господарством;
- приватним, суспільним, корпоративним, транснаціональним, регіональним, міжнародним процесом.

Ключовими елементами господарювання виступають:

1) блага (як засоби виробництва, так і продукти праці), які характеризуються як об'єкти власності та складова багатства (як особистого так і суспільного);

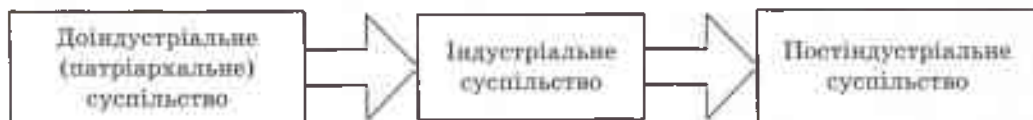
2) суб'єкти господарювання;

3) спосіб господарювання.

Формаційний підхід до пізнання еволюції людського суспільства, розвитку економічних систем ґрунтується на дослідженні рівня розвитку продуктивних сил (благ) та характеру виробничих відносин. Невідповідність характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил розглядається як причина кризи та зміни суспільно-економічних формацій (і відповідних їм економічних систем): первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична. Таким чином, формаційний підхід акцентує увагу на характеристиці способу господарювання (насамперед способу виробництва) продуктивних сил (благ) та виробничих відносин.

Застосування цивілізаційного підходу до дослідження еволюції людського суспільства, соціально-економічних систем дало підстави:

1) виокремити його стадії:

2) стверджувати не про плавність переходу, а про стрибкоподібний, революційний перехід від однієї стадії до іншої, якісно нової;

3) виявити принципові зміни як щодо благ (основних ресурсів), необхідних для господарювання, так і щодо створюваних благ;

4) засвідчити зміни у структурі власності, зайнятості, створення багатства;

5) довести принциповість зрушень у структурі економіки, зокрема зміни домінуючого сектору;

6) проаналізувати зрушення у характері виробничої діяльності, технологіях;

7) показати зміну пріоритетів щодо цінностей благ (табл. 11.1).

Таблиця 11.1 Характеристика стадій цивілізаційного розвитку суспільства

Характеристика	Стадії розвитку суспільства		
	Доіндустріальне (патріархальне) суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Основний ресурс	Сировина	Енергія	Інформація, знання
Домінуючий сектор економіки	Первинний сектор (сільське господарство, лісове господарство, рибальство, гірничодобувна промисловість)	Вторинний сектор (обробна промисловість, виробництво)	Третинний сектор (послуги)
Характер виробничої діяльності, технологій (склад витрат)	Трудомістка	Капіталомістка	Наукомістка
Пріоритети щодо цінності благ	Природні блага	Грошовий капітал	Людський капітал

В умовах ринкового господарювання різні види людської діяльності за сутністю є сукупністю економічних взаємовідносин між фізичними особами, суб'єктами підприємництва та державними інституціями.

Господарювання як діяльність людей щодо створення обміну, споживання матеріальних і нематеріальних благ у межах економічної системи підлягає упорядкуванню та координації завдяки законодавчому закріпленню норм, принципів, правил, які визначають зміст, форму, особливості основних економічних відносин.

Суб'єкт господарювання займає визначене місце в економічній системі. По-перше, він належить до певного сектору економіки. Сектори економіки класифікуються так:

1) за формою власності: суспільний, державний, комунальний, громадський, корпоративний, приватний сектори;

2) за створюваними благами: реальний сектор (матеріальні блага (товари)); сектор ринкових послуг та сектор суспільних послуг (нематеріальні блага (послуги)).

У складі сфери послуг виокремлюють такі сектори: фінансових послуг; комунальних послуг; побутових послуг; інформаційних послуг; медичних послуг; санаторно-курортних послуг; освітніх послуг; наукових послуг; культурних послуг; послуг зв'язку; туристичних послуг; транспортних послуг; спортивних послуг; послуг з будівництва; комерційних послуг; рекреаційних послуг; послуг з охорони довкілля; державних послуг; послуг у соціальній сфері та ін.;

3) за видами створюваних благ.

По-друге, *суб'єкт господарювання належить до певного інституційного сектору економіки.*

Економічна система має відповідну їй інфраструктуру, до складу якої входять суб'єкти ринкової економіки із відповідним економічним та правовим статусом: виробники матеріальних і нематеріальних благ, посередники, продавці, покупці, споживачі, державні та недержавні інституції. Система національних рахунків відображає розвиток економіки, процеси відтворення, став виробництва, розподілу та використання валового внутрішнього продукту, рух товарів та послуг. Відповідно до неї, економічна система складається з п'яти інституційних секторів економіки, які у свою чергу є сукупністю інституційних одиниць (рис. 11.1).

Рис. 11.1. Інституційна структура економічної системи

До сектору “Нефінансові корпорації і квазікорпорації” входять інституційні одиниці, які здійснюють виробництво товарів та послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва, забезпечують одержання прибутку або досягнення інших цілей, визначених власниками. Такими інституційними одиницями є: державні, приватні, колективні, орендні, спільні підприємства, акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, кооперативи тощо.

До цього сектору також входять некомерційні організації, що обслуговують підприємців:

- галузеві органи господарського управління;
- добровільні об'єднання підприємців (у формах корпорацій, консорціумів, концернів, асоціацій, організацій орендарів);
- торговельні палати.

До сектору “Фінансові корпорації і квазікорпорації” входять комерційні інституційні одиниці, що спеціалізуються на фінансово-посередницькій діяль-

ності, формують та використовують кредитні, фінансові ресурси, страхові резерви з метою отримання прибутку та забезпечення ефективного функціонування економіки. Залежно від характеру діяльності інституційні одиниці цього сектору об'єднують у підсектори: національний банк, інші депозитні корпорації, інші фінансові посередники (крім страхових та недержавних пенсійних фондів), допоміжні фінансові організації, страхові корпорації та недержавні пенсійні фонди.

Сектор "Загальне державне управління" включає центральні органи державного управління, регіональні та місцеві органи державного управління, фонди соціального страхування, які надають суспільні послуги (колективні, індивідуальні) та утримуються за рахунок бюджетних ресурсів.

Сектор "Домашні господарства" включає підсектори залежно від джерела отриманого доходу, що переважає у загальному доході домогосподарства:

- роботодавці (власники корпоративних підприємств, у яких, крім них, є наймані працівники);
- самостійно зайняті працівники (власники корпоративних підприємств без найманих працівників);
- наймані працівники, що отримують дохід у формі винагороди за працю;
- отримувачі доходу від власності та трансфертів.

Перші два підсектори отримують дохід у змішаній формі як суму доходу на вкладений капітал та винагороди за власну працю.

Сектор "Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства" включає до свого складу інституційні одиниці, у створенні яких брали участь домашні господарства для задоволення їх політичних, професійних, релігійних інтересів, надання соціально-культурних послуг.

Розрізняють такі типи некомерційних організацій:

- політичні партії та інші громадські організації;
- благодійні організації і фонди;
- соціально-культурні підрозділи нефінансових і фінансових корпорацій.

Залежно від функціонального призначення в економічному обміні суб'єкти економічної системи можуть бути об'єднані у такі групи:

1) суб'єкти, які виробляють і надають блага (суб'єкти реального, фінансового секторів і сфери послуг) та беруть участь в економічному обміні з метою отримання прибутку, досягнення інших цілей, визначених їх засновниками (власниками);

2) суб'єкти, які надають суспільні блага та беруть участь в економічному обміні задля забезпечення (матеріально-технічного, фінансового) своєї життєдіяльності. Такими суб'єктами є неприбуткові організації: державні і комунальні (урядові) та громадські (неурядові);

3) суб'єкти, які регулюють, контролюють та сприяють економічному обміну суб'єктів економіки (державні інституції: законодавчої, державної та місцевої влади, виконавчої та судової гілок влади). Ці суб'єкти забезпечують дотримання законодавчо визначених норм та вимог щодо економічного обміну,

забезпечують формування бюджетних ресурсів і забезпечення власної життєдіяльності;

4) суб'єкти, які беруть участь в економічному обміні в основному як споживачі (домашні господарства).

Поняття суб'єкт господарювання є найбільш узагальненою характеристикою внутрішньої інституційної одиниці за її місцем в економічній системі та сутнісними ознаками. Суб'єкти господарювання розглядаються як організована форма продуктивної діяльності окремих громадян, підприємств, організацій та державних інституцій, які відповідають вимогам економічної системи.

Характеристика суб'єктів господарювання здійснюється за їх сутнісними ознаками, найважливішими з яких є:

- 1) господарська компетенція (сукупність господарських прав та обов'язків);
- 2) фінансово-майнова незалежність та відповідальність за зобов'язаннями;
- 3) організаційно-правова форма і юридичний статус;
- 4) форма власності.

Господарська компетенція суб'єкта господарювання є сукупністю встановлених законодавством і набутих у господарських правовідносинах прав та обов'язків. Розрізняють такі форми господарських відносин: організаційно-господарські і оперативно-господарські. Організаційно-господарські відносини виникають як при створенні, реорганізації, ліквідації суб'єкта господарювання (вибір організаційно-правової форми, форми власності, проведення процедури державної реєстрації), так і при визначенні функцій з надання управлінських послуг.

Оперативно-господарські відносини зумовлені виробництвом матеріальних і нематеріальних благ, їх реалізацією, використанням та формуванням, розподілом і використанням результатів господарської діяльності.

Фінансово-майнова незалежність і відповідальність за зобов'язаннями визначаються у законодавчому порядку та засновниками у процесі розробки статутних документів і залежать від обраної ними організаційно-правової форми суб'єкта господарювання.

Суб'єкти господарювання мають у своєму розпорядженні, володінні, користуванні майно (рухоме і нерухоме майно, нематеріальні активи, грошові кошти) та несуть фінансово-майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями з урахуванням правових норм.

Суб'єкти господарювання відповідають за зобов'язаннями у межах належного їм майна. Однак залежно від інституту засновників і відповідно до обраної організаційно-правової форми ступінь їх фінансово-майнової відповідальності є різним. Наприклад, повну необмежену майнову відповідальність несуть приватні підприємства і підприємці; повну — державні комерційні підприємства і господарські товариства; обмежену майнову відповідальність — казенні підприємства, товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю; майнову відповідальність у межах грошових коштів без її перекладання на рухоме і нерухоме майно засновників — державні (комунальні) організації та установи.

вищі органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування; повну майнову відповідальність без її перекладання на засновників (членів організації) — об'єднання громадян та інші громадські організації

Організаційно-правова форма і юридичний статус. Суб'єкти господарювання, які функціонують на принципах комерційного розрахунку (підприємство, господарське товариство, кооператив, корпорація, концерн, консорціум), а також некомерційні організації (установа, організація, членське товариство, місія, фонд та ін.) набувають статусу юридичної особи. Не набувають статусу юридичної особи об'єднання підприємств, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання внесків, промислово-фінансові групи, пайові інвестиційні фонди, страхові пули, технологічні парки та ін.

Особливий статус належить індивідуальним підприємцям — організованій формі продуктивної діяльності окремих громадян та громадян, об'єднаних у сім'ю, яка відповідає вимогам економічної системи. Ці суб'єкти економіки мають ті самі ознаки, що й окреслене вище коло суб'єктів господарювання (господарську компетенцію; майнову незалежність та відповідальність за зобов'язаннями в межах належного їм майна; мету діяльності).

Статутними документами визначаються **форма власності** (державна, комунальна, приватна), розмір статутного капіталу та частки засновників у його формуванні.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, визначимо сутність суб'єктів господарювання. **Суб'єктами господарювання** є учасники господарських відносин економічного обміну, які ідентифікуються за сутнісними ознаками (форма власності, господарська компетенція, організаційно-правова форма, фінансово-майнова незалежність та відповідальність за зобов'язаннями), виконують притаманні їм функції з урахуванням мети (отримання економічних вигод, досягнення соціального ефекту, здійснення суспільно-корисної діяльності).

Господарські (інституційні) одиниці об'єднуються у дві групи — **юридичні особи і домашні господарства**.

До першої групи входять:

1. **Корпоративні підприємства**, що створені з метою ринкового виробництва товарів та послуг і є джерелом прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників. Вони перебувають у колективній власності акціонерів-пайовиків, які діють окремо від підприємств, і їх відповідальність обмежена обсягом капіталу, інвестованого в акції:

— **господарські товариства** — підприємства або інші суб'єкти господарювання, які створили юридичні особи та/або громадяни шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку: **акціонерне товариство** — товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, й відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних

ім акцій; *товариство з обмеженою відповідальністю* — господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір якого визначений в установчих документах, і відповідає за зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили внески, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах своїх вкладів; *товариство з додатковою відповідальністю* — господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів, і яке відповідає за зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному в установчих документах однаковому кратному розмірі до вкладу кожного з учасників; *повне товариство* — господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном; *командитне товариство* — господарське товариство, в якому один або кілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми внесками (вкладники);

— *кооперативи* — добровільні об'єднання громадян з метою спільного вирішення економічних, соціально-побутових та інших питань (виробничі, споживчі, житлові тощо);

— *господарські об'єднання* — організації, утворені з двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань.

2. Некорпоративні підприємства — це підприємства, які належать одному власникові. Прикладами таких підприємств можуть бути:

— *компанії (підприємства)* у державній, одноосібній приватній чи іншій власності — самостійні суб'єкти господарювання, створені компетентними органами державної влади або органами місцевого самоврядування чи іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб. Здійснюють систематичну виробничу, науково-дослідну, торговельну, іншу господарську діяльність у порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами;

— *резидентні філії* іноземних фірм.

3. Некомерційні організації створюють з тією самою метою, що і корпорації, але їх організаційно-правовий статус не дає можливості їм бути джерелом доходу для суб'єктів, які їх контролюють та фінансують.

4. Органи державного управління: *неринкові установи і організації*, покликані виконувати законодавчу, юридичну або виконавську владу над іншими інституційними одиницями. Вони мають повноваження збирати податки та інші обов'язкові платежі, а також витратити їх відповідно до певної урядової політики; *ринкові заклади органів державного управління та неринкові не*

комерційні організації (негоспрозрахункові друкарні, автогосподарства тощо, які виконують платні роботи на замовлення фізичних і юридичних осіб); *не-прибуткові організації*, що утримуються за рахунок коштів бюджету, які надають безкоштовні індивідуальні послуги громадянам у сфері освіти, культури і спорту, відпочинку, соціального забезпечення.

Домашні господарства як споживчі одиниці та учасники виробничої діяльності постачають робочу силу для різних типів інституційних одиниць; забезпечують безпосередню зайнятість на власних некорпоративних підприємствах (в індивідуальних, сімейних, селянських, підсобних господарствах, котрі займаються підприємництвом без утворення юридичної особи).

11.2. Сутність фінансів суб'єктів господарювання

Фінанси суб'єктів господарювання є складною суспільно-економічною категорією, теоретичне осмислення сутності якої потребує формування методології наукового пізнання, використання відомих наукових підходів та методів.

Розвиток господарювання, ускладнення господарських відносин, зміна пріоритетності та цінності благ як складові цивілізаційного процесу зумовили революційні зрушення в економічних системах, суб'єктах господарювання, що з об'єктивністю потребує дослідження сутності фінансів суб'єктів господарювання.

Утвердження індустріального суспільства супроводжувалося розвитком товарного виробництва, конкуренцією за ринки сировини та ринки збуту, зміною структури власності, структури зайнятості та створюваного багатства. Особливої актуальності і значимості набули проблеми формування та інвестування грошового капіталу. Увага акцентувалась на зростанні обсягу капіталу: промислового, торгового, банківського, фіктивного.

Розвиток підприємництва супроводжувався у більшості країн з економікою ринкового типу утвердженням нових організаційно-правових форм суб'єктів господарювання. Становлення фінансового ринку, поява акціонерних товариств, зростання їх ролі у соціально-економічному та культурному розвитку держав, у світовому господарстві зумовили появу самостійної складової фінансової науки — корпоративних фінансів, потреби теоретичного осмислення їх актуальних проблем і загроз та ризиків, врахування їх впливу на вартість грошей, очікування та фінансові результати як окремих проектів та господарських операцій, так і діяльності суб'єкта господарювання в цілому, створення багатства, зростання ринкової вартості фірми.

У постіндустріальному суспільстві пріоритетного значення набуває нематеріальне виробництво, стрімко розвивається сектор послуг, зростає значення нематеріального багатства. З'являється нова форма капіталу — людський капітал (як поєднання знань, інформації, капіталу та праці). Зростає значимість

ринку фінансових послуг та інформаційного ринку, електронного бізнесу, інтернет-технологій, стрімкими темпами здійснюється капіталізація. Демократизація суспільного життя, розбудова громадянського суспільства актуалізує проблеми фінансів об'єднань громадян.

Фінанси суб'єктів господарювання (суб'єктів економіки) є особливою підсистемою фінансових систем національних держав та світової фінансової системи. Їх особливість зумовлена:

- забезпеченням створення валового внутрішнього продукту у сфері суспільного виробництва товарів, робіт та послуг;
- обсягами, динамікою та структурою створення, розподілу, використання, споживання валового внутрішнього продукту (на макрорівні, за комплексами, галузями, секторами економіки, регіонами, в розрахунку на одну особу та ін.);
- участю в економічному обміні;
- вартісним розподілом та перерозподілом валового внутрішнього продукту;
- забезпеченням зростання багатства власників, збереженням та зростанням суспільного багатства і суспільного добробуту.

За сутністю фінанси суб'єктів господарювання є об'єктивною економічною категорією, а отже, абстракцією, теоретичним вираженням реальних економічних відносин, результатом розумової діяльності людини, продуктом переходу людської думки від конкретного (подій, явищ) до абстрактного.

Фінанси суб'єктів господарювання — це сукупність економічних відносин з приводу створення, вартісного розподілу, перерозподілу, споживання валового внутрішнього продукту завдяки мобілізації та інвестуванню капіталу, формуванню й використанню фінансових ресурсів для забезпечення зростання суспільного добробуту, багатства власників, задоволення потреб та інтересів.

Спільні характеристики фінансів усіх суб'єктів господарювання такі:

1) суб'єкт господарювання — відкрита соціально-економічна система, тому зазначені вище економічні відносини, які є фінансовими, включають внутрішні відносини (в межах суб'єкта господарювання) та його відносини з іншими суб'єктами економіки;

2) суб'єкт господарювання відповідно до теорії організації має власний життєвий цикл. Фінансові відносини супроводжують функціонування суб'єкта господарювання на всіх етапах його життєвого циклу (від створення до ліквідації) та характеризуються особливим складом економічних учасників; особливостями характеру, тривалості, причин і наслідків;

3) оскільки суб'єкти господарювання є інституційними одиницями економічної системи, особливості їх фінансових відносин регламентуються державою завдяки визначеному в законодавчо-правових нормах господарському порядку;

4) основою господарювання є власність, суб'єкти господарювання створюються власниками, що завдяки фінансовим відносинам сприяє досягненню визначеної власником мети, передбачає захист прав власності.

Фінансові відносини суб'єктів господарювання на мікрорівні стосуються формування, інвестування, кругообігу капіталу та формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для забезпечення функціонування, а отже, для фінансового забезпечення виробництва і реалізації матеріальних та нематеріальних ринкових благ і надання суспільних послуг.

Зростання обсягу капіталу суб'єкта господарювання збільшує його фінансовий потенціал, покращує конкурентну позицію і репутацію та сприяє належному фінансовому забезпеченню усіх видів діяльності. Особливу значимість має капіталізація — зростання обсягів власного капіталу, що є виявом вкладання заощаджень фізичних осіб, домогосподарств, переливу капіталу інших учасників економічного обміну та засвідчує покращення фінансової стійкості суб'єкта господарювання;

б) на етапі створення суб'єкта господарювання його засновники є учасниками юридично-правових та фінансових відносин. Саме засновники (власники) визначають сутнісні ознаки майбутнього суб'єкта господарювання, функції, мету створення та діяльності, проходять процедури його державної реєстрації. Важливою складовою етапу створення суб'єкта господарювання є формування його статутного капіталу (або визначення порядку, джерел формування та напрямів використання фінансових ресурсів).

Зокрема, до сукупності фінансових відносин нефінансових і фінансових корпорацій та квазікорпорацій включають:

- відносини між засновниками (власниками) та суб'єктом господарювання щодо формування обсягу і структури капіталу;
- відносини, щодо інвестування капіталу в активи суб'єкта господарювання (відносини між суб'єктами господарювання);
- відносини між суб'єктами господарювання та його працівниками;
- відносини суб'єкт господарювання — галузевий орган управління або створена на добровільних засадах асоціація, спілка;
- відносини суб'єкт господарювання — інші суб'єкти господарювання (покупці товарів, робіт, послуг);
- відносини суб'єкт господарювання — клієнт, страхувальник (фізична або юридична особа);
- відносини суб'єкт господарювання — фізичні особи, домогосподарства;
- відносини суб'єкт господарювання — держава;
- відносини суб'єкт господарювання — некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства;
- відносини в межах суб'єкта господарювання щодо внутрішньогосподарського розподілу отриманих внутрішніх фінансових ресурсів або пошуку резервів для виходу зі скрутного фінансового стану.

Капітал і фінансові ресурси є матеріальною основою фінансів. Основна ознака фінансових ресурсів — їхня придатність до витрачання на статутні потреби підприємства, тобто їх спрямовують на збільшення основного і поповнення оборотного капіталів, а також для покриття витрат, пов'язаних із матеріаль-

ним заохоченням працівників і задоволенням їх соціально-культурних та інших потреб.

До фінансових ресурсів підприємства належать:

1) фінансові ресурси, утворені за рахунок доходів від звичайної діяльності:
— чистий прибуток (у тому числі з резервами і залишками невикористаного прибутку в попередні періоди) — частина прибутку від звичайної діяльності, що залишається підприємству після сплати податку на прибуток і формування резерву на виплату дивідендів (у господарських товариствах) та вилучення частини чистого прибутку підприємств державної і змішаної форм власності до бюджетів різних рівнів;

— амортизаційні відрахування (разом із залишками невикористаних сум амортизаційних відрахувань у попередні періоди), призначені для фінансування інвестиційних проектів у частині формування основного і оборотного капіталу. За економічною природою амортизаційні відрахування є відшкодованою частиною фінансових ресурсів, авансованих у попередні періоди в основні засоби і нематеріальні активи;

— частина витрат на капітальний ремонт і поліпшення основних засобів та нематеріальних активів, які відносять у встановлених законом розмірах до витрат підприємства (зменшення валового прибутку).

2) кошти акціонерних товариств, одержані від додаткової емісії акцій та емісійного доходу, призначені на фінансування витрат зі збільшення активів суб'єкта господарювання;

3) кошти державного (місцевого) бюджету, інвестовані в підприємство на безоплатній основі, що одержують, зазвичай, державні та комунальні підприємства.

Обмеженість власних фінансових ресурсів підприємств спонукає їх до залучення інших інвестиційних ресурсів. Йдеться, як правило, про боргове фінансування підприємств за рахунок:

— коштів мінімальної заборгованості із заробітної плати — так звані “стійкі пасиви”. Ці кошти постійно перебувають у господарському обороті на безоплатній основі (до призупинення фінансово-господарської діяльності). Їх можна кваліфікувати як кошти (майно), отримані в довічне управління від працівників підприємства, оскільки в колективній або індивідуальних угодах немає застережень щодо заборони використання економічно-природної заборгованості з коштів у господарському обороті, призначених для заробітної плати, в період її нагромадження до моменту виплати;

— коштів від продажу корпоративних облігацій, у тому числі конвертованих;

— позичених коштів, одержаних у вигляді комерційного і банківського кредитів;

— державного кредиту;

— допомоги від вищестоящих органів (асоціацій) на умовах повернення.

Найприйнятнішим ранжуванням наведених вище ресурсів за джерелами їх походження і ступенем безпечності є: 1) власні й прирівнені до власних фінансові ресурси (чистий прибуток, амортизаційні відрахування, стійкі пасиви); 2) реінвестовані дивіденди (емісія акцій); 3) зменшення власного портфеля фінансових інвестицій (вивільнення власних фінансових ресурсів); 4) випуск найбезпечніших цінних паперів, тобто конвертованих облігацій, коли не доцільне або не можливе вивільнення коштів за рахунок зменшення власного портфеля фінансових інвестицій; 5) залучення позичених коштів; 6) додаткова емісія акцій.

Схожими за спрямованістю є фінансові відносини членів домашніх господарств, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи.

Особливість фінансів суб'єктів господарювання, віднесених до сектору загального державного управління, некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, неприбуткових організацій, створених органами виконавчої влади, зумовлена:

- формуванням фінансових ресурсів (як результат вартісного розподілу, перерозподілу ВВП, національного багатства);
- визначенням джерела фінансування та складу видатків;
- виділенням у розширення, господарське відання майна.

Важливою характеристикою фінансів суб'єктів господарювання є їхнє *явище*.

Фінанси суб'єктів господарювання зарубіжні та деякі вітчизняні дослідники ототожнюють з грошовими потоками. Суб'єкти господарювання як економічні учасники беруть участь у господарських, економічних, соціальних процесах. В умовах товарного виробництва фінансові відносини виявляються як грошовий обіг на мікрорівні. Сукупність різновеликих та різноспрямованих, розмежованих у часі і за часовими інтервалами грошових надходжень та виплат суб'єкта господарювання є його грошовими потоками.

Вирішення проблеми збалансування за обсягами вхідних та вихідних (позитивних та від'ємних) грошових потоків, їх синхронізація за часовими інтервалами є запорукою "фінансового здоров'я" — платоспроможності, фінансової рівноваги суб'єкта господарювання. За умови перевищення обсягів вихідних грошових потоків, їх асинхронності за часовими інтервалами суб'єкт господарювання визнається фінансово неспроможним виконати свої зобов'язання, а отже, таким, що має ознаки фінансової кризи.

Особливістю фінансів суб'єктів господарювання є здійснення на мікрорівні в реальному секторі економіки товарних та грошових потоків, руху ресурсів (матеріальних і нематеріальних, трудових, фінансових), мобілізації та забезпечення оборотності капіталу.

Між *сутністю* та *явищем* як важливими компонентами теоретичної конструкції та її практичної реалізації спостерігається тісний взаємозв'язок. Так, виконання суб'єктом господарювання функціонально-господарських відносин

здійснюється після проходження процедури державної реєстрації. Функціонування суб'єкта господарювання пов'язане зі здійсненням ним діяльності:

- операційної;
- інвестиційної;
- фінансової.

Розрізняють грошові потоки за видами діяльності; як суб'єкта господарювання в цілому, так і в розрізі його структурних підрозділів; окремих проектів. Зокрема, фінансова діяльність суб'єкта господарювання пов'язана з формуванням необхідного (для виконання завдань та досягнення цілей визначених власником) обсягу та структури капіталу (власного і позикового), виконанням ним зобов'язань перед учасниками формування капіталу (погашення боргу, виплата відсотків, дивідендів).

За змістом фінанси суб'єктів господарювання відображають результат створення, обміну, розподілу, перерозподілу валового внутрішнього продукту. Таким результатом є фонди грошових коштів та безфондове формування, розподіл та використання отриманих коштів. Варто зазначити, що оскільки суб'єкти господарювання забезпечують створення ВВП, то основні джерела формування фондів грошових коштів (як децентралізованих на мікрорівні, так і централізованих державою, управління та контроль за якими здійснюють відповідні органи державної виконавчої влади; та умовно-централізованих) — органи галузевого управління, організації, створені у добровільному порядку (спілки та асоціації). Суб'єкти господарювання беруть активну участь у подальшому перерозподілі фондів грошових коштів та їх спрямуванні на надання суспільних благ, фінансової допомоги, благодійництва. Суб'єкт господарювання формує та використовує за призначенням резервний фонд, фонд дивідендних виплат, фонд заробітної плати, фонд преміювання та ін.

Рух грошових коштів на мікрорівні може здійснюватися шляхом формування, розподілу та використання фондів грошових коштів, а також без цього.

Протилежною до змісту є характеристика *форм* фінансів суб'єктів господарювання, до яких належать видатки, витрати, доходи, прибуток (збиток), податки, дивіденди, відсотки, інвестиції, ризики і загрози.

Сутність та явище фінансів суб'єктів господарювання зумовлюють їх *зміст та форму*.

Значною мірою особливості фінансів суб'єктів господарювання зумовлені методами їх господарювання. Зокрема, розрізняють:

- комерційний розрахунок;
- неприбуткову діяльність;
- кошторисне фінансування.

З урахуванням методу господарювання, який застосовує суб'єкт господарювання, розрізняють фінанси комерційних підприємств та організацій і фінанси некомерційних (неприбуткових) установ та організацій.

11.3. Основи організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності

До основних принципів організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності, які тісно пов'язані з метою й завданнями та визначені статутними документами, належать:

1. **Саморегулювання господарської та фінансової діяльності**, суть якого полягає у наданні підприємствам (крім казенних) повної самостійності в прийнятті та реалізації заходів у сфері виробництва, інвестиційній діяльності, враховуючи наявні фінансові, трудові й матеріальні ресурси. Для виконання завдань підприємство планує діяльність за допомогою складання бізнес-плану і поточних виробничих, інвестиційних та фінансових планів, залежно від попиту на свою продукцію, роботи й послуги. Оперативне фінансове планування підприємство здійснює за допомогою бюджетування — системи кошторисів, що складають на підставі контрактів зі споживачами продукції та постачальниками матеріальних ресурсів, зобов'язань перед бюджетом і державними цільовими фондами тощо. Усі фінансові плани підпорядковані гарантуванню фінансового забезпечення діяльності підприємства фінансовими ресурсами та виконанню зобов'язань, за якими підприємство відповідає майном і доходами, отриманими від звичайної діяльності.

2. **Самоокупність** — означає організацію фінансової діяльності таким чином, щоб окупити кошти, інвестовані в підприємство, за рахунок отриманого прибутку та інших власних фінансових ресурсів і сповна виконати зобов'язання перед постачальниками матеріальних ресурсів, фінансовими установами та бюджетом.

3. **Самофінансування**, що на відміну від самоокупності, передбачає фінансування відтворювальних процесів за рахунок власних фінансових ресурсів.

4. **Розмежування джерел формування капіталу на власні й позичені** — є важливим для підприємств тому, що в окремі періоди діяльності (або й постійно) виникає додаткова потреба в коштах, яку забезпечують шляхом отримання коротко- і довгострокових кредитів. Поєднання власних та позичених коштів дає змогу раціональніше використовувати і зберігати власний оборотний капітал, своєчасно реалізовувати інвестиційні проекти.

5. **Наявність фінансових резервів**. Формування фінансових резервів — одна з важливих умов діяльності підприємств в умовах ринку. Сформовані резерви за рахунок власних фінансових ресурсів, котрі перебувають у формі високоліквідних активів (грошові кошти, державні та інші високоліквідні цінні папери тощо), призначені гарантувати стабільну діяльність підприємства в умовах мінливої ринкової кон'юнктури й виконання зобов'язань перед партнерами і державою.

На організацію фінансів також впливають організаційно-правові форми суб'єктів підприємницької діяльності (підприємство, господарське товариство, виробничий кооператив, об'єднання підприємств: корпорація, концерн, консорціум, промислово-фінансова група, технопарк тощо). Організаційно-правова форма підприємства визначає майнову та фінансову відповідальність і правомочність його засновників, способи формування капіталу, структуру управління тощо.

11.4. Фінанси суб'єктів підприємницької діяльності

Суб'єкти підприємницької діяльності, керуючись принципами свободи економічного вибору, здійснюють самостійну, систематичну, на власний ризик діяльність з виробництва та реалізації продукції, робіт і послуг сподіваючись на отримання економічних вигод (доходу, прибутку).

Фінанси суб'єктів підприємницької діяльності є теоретичним вираженням складної сукупності економічних відносин. Дослідження фінансів суб'єктів підприємницької діяльності передбачає розгляд їх капіталу, активів, доходів, витрат, фінансових результатів.

Капіталом суб'єктів підприємницької діяльності є матеріальні (в тому числі грошові) та інтелектуальні цінності, що інвестуються в об'єкти підприємницької діяльності в розрахунок на отримання економічних вигод.

На момент утворення суб'єкта підприємництва формується статутний капітал за рахунок майнових вкладень (котрі можуть складатися з вартості матеріальних цінностей, об'єктів права, фінансових активів та грошових коштів, які належали фізичним і юридичним особам), або грошових коштів, котрі одержали господарські товариства від продажу акцій акціонерам. На цьому етапі суб'єкт підприємництва ще не має зовнішньої заборгованості, тому його статутний капітал визнають відповідно до законодавства власним капіталом, який дорівнює вартості активів.

Власний капітал суб'єкта підприємництва, що здійснює господарсько-фінансову діяльність, залежно від джерел формування, поділяють на вкладений і нагромаджений.

Вкладений капітал — це капітал, який внесли засновники (власники) підприємства. **Статутний капітал** — зафіксована в засновницьких документах загальна вартість активів, що є внеском власників (учасників) до капіталу підприємства; **пайовий капітал** — пайові внески членів спілок та інших підприємств, якщо це передбачено засновницькими документами; **додатковий вкладений капітал**: в акціонерних товариствах — це сума, на яку вартість реалізації випущених акцій перевищує їхню номінальну вартість; на інших підприємствах — це обсяг капіталу, який вкладено засновниками понад статутний капітал.

Нагромаджений капітал — це капітал, одержаний у процесі господарської та фінансової діяльності суб'єкта підприємництва, а саме: *інший додатковий капітал* — сума дооцінки необоротних активів, вартість необоротних активів, безкоштовно отриманих підприємством від інших юридичних або фізичних осіб, та інші види додаткового капіталу; *резервний капітал* — сума резервів, створених відповідно до законодавства або установчих документів за рахунок нерозподіленого прибутку підприємства (товариства); *нерозподілений прибуток* (непокритий збиток) вираховують при визначенні підсумку власного капіталу.

Здійснюючи господарську діяльність, суб'єкт підприємництва використовує залучені кошти, що спричиняє боргові зобов'язання, які є вимогами кредиторів щодо його активів. Тому власний капітал підприємства (товариства) визначають як різницю між вартістю його майна і коротко- та довгостроковими зобов'язаннями. Отже, *власний капітал* — це частина активів підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань.

Відповідно до фінансової концепції збереження капіталу, в господарських товариствах, яким законодавець встановлює мінімальний розмір статутного капіталу (товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства), вартість чистих активів має бути рівною або перевищувати мінімальний розмір статутного капіталу. Якщо їх вартість менша від мінімального розміру статутного капіталу, товариство підлягає ліквідації.

Капітал формують у двох частинах — основний і оборотний капітал. Основний капітал інвестується в необоротні активи, а оборотний — в оборотні активи. Зазначимо, що оборотні активи поділяються на ті, що є оборотними коштами, котрі забезпечують операційну діяльність, і ті, що сприяють отриманню фінансових доходів (розміщення вільних коштів на депозитних рахунках, у короткострокових фінансових інвестиціях тощо).

До *основного капіталу* відносять вкладення в необоротні активи у вигляді вартості матеріальних активів — об'єктів права і довгострокових фінансових інвестицій.

Матеріальною основою функціонування суб'єкта підприємництва і здійснення ним виробничої та інших видів діяльності є майно, яке визнають активами (тобто контрольованими економічними ресурсами), використання яких, як очікують, зумовить отримання економічних вигод у майбутньому.

Характерні ознаки необоротних активів такі: очікуваний строк їх корисного використання (експлуатації) — більше року або операційного циклу, довшого за рік (основні засоби, нематеріальні активи, довгострокові фінансові інвестиції); поступове зменшення їх вартості у зв'язку з фізичним або моральним зношенням (основні засоби і нематеріальні активи); відшкодування їх вартості (основні засоби, нематеріальні активи, довгострокові фінансові інвестиції).

Основними засобами прийнято вважати матеріальні активи, що підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва, надання послуг,

здавання в оренду, очікуваний або встановлений строк корисного використання (експлуатації) яких більше року (або операційного циклу, якщо він довший за рік) та вартість яких перевищує 2500 грн і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зношенням. Основні засоби мають грошову оцінку і їх відображають у балансі підприємства як основні активи.

До основних оцінок грошового вираження основних засобів належать первісна і справедлива. *Первісна (балансова)* вартість основних засобів — це історична (фактична) собівартість необоротних активів у сумі грошових коштів або справедливої вартості інших активів, сплачених (переданих) чи витрачених для їх придбання (створення). *Справедлива* вартість основних засобів — це сума, за якою здійснюють обмін активу або оплачують зобов'язання в результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами: земля та будівлі — ринкова вартість; машини й устаткування — ринкова вартість. За відсутності даних — відновлювальна вартість (сучасна собівартість придбання) за вирахуванням суми зношення на дату оцінки; інші основні активи — відновлювальна вартість (сучасна собівартість придбання) за вирахуванням суми зношення на дату оцінки.

Нематеріальні активи — це об'єкти права, які не мають матеріальної форми, можуть бути ідентифікованими (відокремленими від підприємства) та утримуватися підприємством з метою використання більше року (або одного операційного циклу, якщо він перевищує строк в один рік) для виробництва, торгівлі, з адміністративними потребами чи надання в оренду іншим особам. Нематеріальні активи поділяють на: 1) права користування природними ресурсами (право користування надрами, іншими ресурсами природного середовища, геологічною та іншою інформацією про природне середовище тощо); 2) права користування майном (право користування земельною ділянкою, будівлею, право на оренду приміщень тощо); 3) права на знаки для товарів і послуг (товарні знаки, торгові марки, фірмові назви тощо); 4) права на об'єкти промислової власності (право на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, "ноу-хау", захист від недобросовісної конкуренції тощо); 5) гудвіл (ділова і комерційна репутація); 6) авторські та суміжні з ними права (програмні продукти, бази даних); 7) інші нематеріальні активи (право на провадження діяльності, використання економічних та інших привілеїв тощо).

Придбані нематеріальні активи повинні бути визнаними, тобто має існувати ймовірність отримання майбутніх економічних вигод від застосування таких активів, а їх вартість необхідно достовірно встановлювати.

Основними оцінками нематеріальних активів, як і основних засобів, є первісна і справедлива.

Довгострокові фінансові інвестиції — це фінансові інвестиції на період більше року, а також інші фінансові інвестиції, що не можуть бути вільно реалізовані в будь-який час. До таких інвестицій належать вкладення в акції, облігації, депозитні сертифікати, казначейські зобов'язання та інші цінні папери, тобто активи, які утримує підприємство з метою одержання прибутку за

рахунок відсотків, дивідендів, зростання вартості капіталу або отримання інших вигод.

Фінансові інвестиції за метою здійснення (придбання) поділяють на: 1) інвестиції, що є у підприємства до моменту їх погашення; 2) інвестиції, які обліковують за методом участі в капіталі інших підприємств (інвестиції в асоційовані підприємства, дочірні підприємства, у спільну діяльність зі створенням юридичної особи; інші довгострокові інвестиції); 3) інші фінансові інвестиції.

Фінансові інвестиції оцінюють за первісною (балансовою) і справедливою вартістю.

Балансову вартість придбаної фінансової інвестиції встановлюють за її собівартістю, яка об'єднує всі витрати, пов'язані з її придбанням (виплату комісійних винагород та гонорарів, сплату мита, податків тощо). Якщо фінансова інвестиція придбана шляхом обміну на цінні папери власної емісії або на інші активи, то первісну вартість (собівартість) такої інвестиції визначають за справедливою вартістю переданих цінних паперів або активів.

Справедливу вартість фінансових інвестицій (крім інвестицій, що утримують до їх погашення або обліковують за методом участі в капіталі) встановлюють для: цінних паперів — за поточною ринковою вартістю, що склалася на фондовому ринку (коли такої оцінки немає, застосовують експертну оцінку); довгострокових зобов'язань — за теперішньою (дисконтованою) сумою, яку мають виплачувати при погашенні заборгованості, визначеної за відповідними поточними відсотковими ставками; фінансових інвестицій в асоційовані та дочірні підприємства і в спільну діяльність зі створенням юридичної особи, які придбали та утримують тільки для продажу протягом 12 місяців з дати придбання.

Фінансові інвестиції в асоційовані й дочірні підприємства та спільну діяльність зі створенням юридичної особи на дату балансу відображають за вартістю, що визначена за методом участі в капіталі. В основу оцінки за таким методом покладено концепцію про те, що інвестор отримав дохід від інвестиції, еквівалентний частці його власності в асоційованому підприємстві. Якщо, наприклад, асоційоване підприємство, в яке вкладено капітал, отримало прибуток у звітному періоді, то пропорційна частка цього прибутку збільшує суму інвестицій інвестора. Дивіденди визнає інвестор на момент їх оголошення, і вони зменшують суму інвестицій. Дивіденди визнають як повернення частини інвестицій інвесторові.

Інвестиції розрізняють за видами:

1) капітальна інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, інших основних засобів та нематеріальних активів, які підлягають амортизації (нове будівництво, реконструкція або розширення суб'єкта підприємництва, будинків, споруд, призначених для виробництва нової продукції (послуг), виробництво старої продукції (послуг) на наявних виробничих площах у рамках діючих ви-

робництв і організацій, впровадження нової техніки та діючого виробництва, розробка нових виробів);

2) інтелектуальна інвестиція — господарська операція, яка передбачає придбання ліцензій, “ноу-хау”, патентів, підготовку і перепідготовку кадрів тощо;

3) фінансова інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання корпоративних прав, цінних паперів, деривативів та інших фінансових активів. Фінансові інвестиції прийнято поділяти на прямі та портфельні. Пряма фінансова інвестиція — це господарська операція, що передбачає внесення коштів або майна до статутного капіталу юридичної особи в обмін на корпоративні права, котрі емітувала така юридична особа. Портфельна фінансова інвестиція — це господарська операція, яка передбачає придбання цінних паперів, деривативів та інших фінансових активів на біржовому ринку.

Основними методами фінансування інвестицій підприємства є: фінансування за рахунок власних фінансових ресурсів підприємства (самофінансування) і боргове фінансування.

Метод самофінансування передбачає використання у фінансовому забезпеченні інвестиційних процесів власних коштів і прирівняних до власних:

1) чистий прибуток — частина прибутку від звичайної діяльності підприємства, яка залишається у розпорядженні підприємства після сплати до бюджету податків та відрахувань, формування резерву на виплату дивідендів та резервних фондів;

2) кошти засновників, інвестовані у капітал підприємства; надходження від додаткової емісії акцій і емісійний дохід; бюджетні асигнування;

3) грошові нагромадження в будівництві, що здійснюють господарським способом (прибуток і економія від зниження собівартості будівельно-монтажних робіт);

4) амортизаційні відрахування.

Боргове фінансування інвестицій.

1. Довгострокові банківські кредити для фінансування інвестиційних проєктів залежно від надійності їх забезпечення можна поділити на довгострокові кредити для придбання обладнання та інших необоротних активів (проєктні кредити) та іпотечні кредити. Надання довгострокового кредиту зумовлює укладання кредитної угоди, що передбачає: величину (суму) кредиту; строк, на який надають грошові кошти; забезпеченість кредиту — майно або додаткові гарантії третіх осіб; спосіб погашення (повернення) кредиту; банківський відсоток. Іпотечні кредити — це довгострокові кредити під заставу нерухомості та земельних ділянок.

2. Лізинг, який за сутністю можна вважати комбінацією кредиту й оренди. Найпоширенішими є оперативний лізинг і фінансовий лізинг (капітальна оренда).

Оперативний лізинг (оренда) — це господарська операція, що передбачає надання орендареві права користування основними фондами на строк, який не перевищує періоду їх повної амортизації, з обов'язковим поверненням таких

фондів їх власнику після закінчення строку лізингової угоди. Після закінчення строку угоди лізингоотримувач може: повернути обладнання лізингодавцю; продовжити оренду, склавши нову угоду; викупити основні засоби за залишковою вартістю. До оперативного лізингу відносять: реєтинг — короткострокову оренду майна від одного дня до року, хайринг — середньострокова оренда від одного до трьох років.

Фінансовий лізинг (оренда) — це договір, у результаті укладення якого лізингоотримувач на своє замовлення отримує в платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, не менший того, за який амортизують більшу частину вартості об'єкта лізингу, визначеної в день укладання договору. Після закінчення строку угоди про фінансовий лізинг об'єкт лізингу, переданий лізингоотримувачеві згідно з угодою, переходить у власність лізингоодержувача або він викупує його за залишковою вартістю. Враховуючи, що фінансовий лізинг передбачає передавання власності на обладнання від лізингодавця лізингоотримувачеві, останній сплачує орендні платежі. Кожний платіж має два елементи: зменшення зобов'язання з оренди і фінансові витрати — витрати на сплату лізингового відсотка. Джерелами сплати платежів за фінансовим лізингом є амортизаційні відрахування і чистий прибуток підприємства.

3. Франчайзинг (непряме фінансування) — надання одним підприємством іншому права на виробництво і продаж товарів під його товарним знаком або за його технологією. Надання франчайзингодавцем прав іншим підприємствам може набувати таких форм: передавання підприємству франшизодавцем необхідної технічної і комерційної інформації та документації, добір і навчання персоналу, надання інформації про обладнання, креслення тощо; надання франшизодавцем обладнання на умовах лізингу; надання франшизоотримувачу пільгового кредиту строком на один-два роки; франшизодавець може виступати гарантом за кредитами, що отримав франшизоотримувач. Взаємовідносини між франшизодавцем і франшизоотримувачем регулюють угодою франшизи (угода комерційної концесії), що передбачає: встановлення строку угоди, як правило, від 3 до 15 років (середній строк — 7 років); встановлення розмірів квот (допустимих обсягів виробництва), обмежень території і місць проведення операцій; дотримання франшизоотримувачем політики франшизодавця у сфері ціноутворення, якості продукції, реклами тощо; встановлення плати за надані франшизодавцем послуги: платежі типу пашуальних (разові виплати на момент отримання технології, обладнання); платежі типу роялті (періодичні виплати після початку виробничої діяльності); комбінація пашуального платежу і роялті.

Оборотний капітал суб'єкта підприємництва (підприємства) інвестується в оборотні активи, що перетворюються на грошові кошти протягом одного виробничого циклу, забезпечують неперервність процесу виробництва й обігу та отримання прибутку від звичайної діяльності.

Метою функціонування капіталу підприємства, оборотного зокрема, є його самозростання в процесі кругообігу. Грошова форма, якої набирає оборотний капітал у процесі кругообігу, одночасно є початковою стадією наступного обо-

роту капіталу, пов'язаного як зі створенням матеріальних благ, так і з нагромадженням фінансових ресурсів для потреб розширеного відтворення та авансування коштів за іншими напрямками отримання прибутків. Це означає, що оборотний капітал за умови його самозростання набуває таких форм: оборотних коштів, які опосередковують створення і продаж матеріальних і нематеріальних благ, та коштів, не залучених до основної діяльності підприємства, які використовують на фінансовому ринку, забезпечуючи приріст доходів підприємства.

Фінансовим результатом діяльності суб'єкта підприємництва (підприємства) є прибуток (збиток), який визначають шляхом зіставлення доходів і витрат.

Загальним показником, що характеризує фінансовий результат від діяльності підприємства за будь-який період, є *прибуток від звичайної діяльності* і від *надзвичайної діяльності*, тобто прибутком є частина чистого доходу, що вираховується як різниця між чистим доходом, отриманим від продажу продукції (активів), обчисленою за відпускними цінами виробника без податку на додану вартість і акцизного збору, та витратами на її виробництво й реалізацію (залишковою вартістю активів).

Прибуток від звичайної діяльності містить прибутки, одержані від основної (операційної) діяльності, фінансові прибутки, прибутки від інших операцій і прибуток, одержаний методом участі в капіталі.

Прибуток від продажу товарної продукції, а також від інших видів діяльності підприємства, які не є інвестиційними чи фінансовими (операційний прибуток), визначають методом прямого рахунку. Послідовність визначення прибутку від операційної діяльності така:

1) *чистий дохід* визначають шляхом зменшення доходу від обсягу проданої продукції за відпускними цінами виробника на суми вирахування наданих знижок, повернення проданих товарів та непрямих податків (податку на додану вартість, акцизного збору тощо);

2) *валовий прибуток* одержують у вигляді різниці між чистим доходом і обсягом проданої продукції за її виробничою собівартістю, збільшеною на суму нерозподілених постійних загальновиробничих витрат, не списаних на виробничу собівартість продукції і понаднормативних виробничих витрат;

3) *операційний прибуток* визначають шляхом зменшення валового прибутку на суми адміністративних витрат (загальногосподарські витрати, пов'язані з управлінням та обслуговуванням суб'єкта підприємництва) та витрат на збут і рекламу (витрати, пов'язані з реалізацією продукції; утриманням підрозділів, що займаються збутом продукції, рекламою, доставкою продукції споживачам тощо).

Фінансові прибутки містять суми одержаних дивідендів, відсотки та інші доходи, одержані від фінансових інвестицій (крім доходів, які обліковуються за методом участі в капіталі), зменшені на суми витрат на виплату відсотків та інших витрат суб'єкта підприємництва, пов'язаних із залученням позикового капіталу.

Прибуток, одержаний методом участі в капіталі, визначають як різницю між доходом, одержаним від інвестицій в асоційовані, дочірні або спільні підприємства, облік яких ведеться методом участі в капіталі, і збитком, спричиненим інвестиціями у згадані підприємства.

Інші прибутки визначають як різницю між доходом від реалізації фінансових інвестицій, необоротних активів і майнових комплексів, неопераційних курсових різниць й інших доходів, які виникають у процесі звичайної діяльності, але не пов'язані з операційною діяльністю підприємства, та їх собівартістю.

Алгебраїчну суму прибутку (збитку) від операційної діяльності, фінансових та інших доходів (прибутків), фінансових та інших витрат (збитків) визнають прибутком (збитком) від звичайної діяльності до оподаткування.

Прибуток від звичайної діяльності визначають як різницю між прибутком від звичайної діяльності до оподаткування та сумою податку на прибуток за встановленою законодавцем ставкою.

Надзвичайний прибуток — це різниця між надзвичайними доходами (суми страхового відшкодування та покриття втрат від надзвичайних ситуацій за рахунок інших джерел; доходи від інших подій та операцій) і надзвичайними витратами (невідшкодовані втрати від надзвичайних подій: стихійного лиха, пожеж, техногенних аварій тощо, включаючи затрати на запобігання виникненню втрат від стихійного лиха та техногенних аварій і втрати від інших подій та операцій).

Чистий прибуток (збиток) розраховують як алгебраїчну суму прибутку (збитку) від звичайної діяльності та надзвичайного прибутку, надзвичайного збитку і податків з надзвичайного прибутку.

Розподіл і використання чистого прибутку суб'єктів підприємництва різняться залежно від набутої ними організаційно-правової форми і форми власності.

Чистий прибуток приватного підприємства зазвичай спрямовують на фінансування реальних і фінансових інвестицій, поповнення оборотного капіталу, утримання соціальної інфраструктури, заохочення членів трудового колективу, формування резервних фондів, проведення благодійних заходів тощо. Державні комерційні і казенні підприємства, окрім перерахованих напрямів використання прибутку, вносять до бюджету державні дивіденди, які розраховують на державну частку в розмірі, встановленому законодавством.

Розподіл і використання чистого прибутку в господарських товариствах всіх форм власності (на відміну від приватних підприємств) передбачає його розподіл на дві частини. Спочатку формують резерв на виплату дивідендів, а решту суми прибутку використовують за напрямками, зазначеними вище. Господарські товариства із часткою держави у статутному капіталі додатково вносять до бюджету державні дивіденди на державну частку. Їх розмір законодавець встановлює у відсотках до чистого прибутку без урахування виплат з фонду дивідендів.

11.5. Особливості організації фінансів суб'єктів підприємництва — фінансових установ

Особливості фінансів банківських установ. Основними функціями банківських установ є надання кредитів та забезпечення потреб у ліквідності інших суб'єктів ринку; обслуговування комерційних угод та управління системою платежів; трансформація ризиків, термінів та капіталів.

Фінансова діяльність банківської установи пов'язана з управлінням:

- основним капіталом банку, кредитним портфелем і портфелем цінних паперів та резервів;
- складом, структурою, якістю активів;
- обсягом, рівнем та структурою операційних витрат;
- грошовими потоками;
- банківськими ризиками;
- комісійними доходами та витратами, податками;
- зобов'язаннями, що спрямовані на забезпечення кредитної установи ресурсами на вигідній основі, досягнення оптимального співвідношення залучених та власних коштів;
- відсотковим, кредитним, валютним ризиками та ризиком ліквідності;
- строками погашення й відсотковими ставками активів-пасивів.

Управління фінансами банківських установ полягає у досягненні максимальної ринкової вартості *власного капіталу* та ринкової вартості акцій банку. Складовими власного капіталу банківської установи є:

- *основний капітал* банку, який поєднує сплачений і зареєстрований акціонерний (пайовий) капітал та розкриті резерви, створені або збільшені за рахунок нерозподіленого прибутку, надбавок до курсу акцій, дивідендів і додаткових внесків акціонерів у капітал; загальний фонд покриття ризиків, що створюють під невизначений ризик при банківських операціях, зменшених на суму нематеріальних активів та суми несформованих резервів за активними операціями банків;
- *додатковий капітал*, який включає нерозкриті резерви, резерви переоцінки основних засобів; гібридні (борг/капітал) капітальні інструменти тощо;
- *субординований капітал* (борг), до якого входять звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, які за умовою контракту не можуть бути забрані з банку раніше 5 років, а у випадку банкрутства чи ліквідації їх використовують на сплату претензій інших кредиторів.

Доходами банку є загальна сума коштів, отриманих від активних операцій: відсотки, доходи і комісія від наданих послуг, доходи від операцій із цінними паперами, валютою, банківськими металами та інші доходи. Валовий дохід банку включає відсоткові і невідсоткові доходи.

Основним джерелом доходів банку є відсоткові доходи (операційні доходи), що дають продуктивні активи. Найбільша частка доходів банків надходить у вигляді відсотків від надання кредитів на різний строк у національній та іноземній валютах резидентам і нерезидентам для виробничих, торговельних, споживчих й інших цілей.

Розмір відсоткових ставок та порядок їх сплати встановлює банк. Вони значаються у кредитній угоді й залежать від кредитного ризику, наданого забезпечення, попиту і пропозиції, що склалися на кредитному ринку, терміну користування кредитом, облікової ставки та інших факторів. У випадку зміни облікової ставки умови угоди переглядають і змінюють тільки на підставі взаємної згоди кредитора і позичальника (у більшості випадків банки укладають із підприємствами угоди на умовах плаваючої відсоткової ставки).

Значну частку доходів банк формує з надходжень від: дисконтних і заставних операцій із векселями; неоподатковуваних та оподатковуваних інвестиційних цінних паперів; відсоткових доходів за репо-угодами з цінними паперами (надання кредитів у вигляді продажу цінних паперів із подальшим викупом через визначений строк за заздалегідь обумовленою ціною. Ціну викупу встановлюють меншою за їх ринкову вартість на певну величину, що характеризує відсоток за надану позику); строкових депозитів, розміщених в інших банках тощо.

До невідсоткових доходів банку належать:

- комісійні винагороди за розрахунково-касове обслуговування: оплата переказних операцій;
- ведення депозитних рахунків;
- касове обслуговування — приймання платежів населення на користь інших організацій та підприємств;
- інкасація грошової виручки;
- інкасові операції — отримання грошей за дорученням своїх клієнтів;
- доходи з акредитивних операцій;
- оплата за відкриття чекової книжки;
- доходи від інвестиційної діяльності (дивіденди за цінними паперами; доходи, отримані від участі у спільній господарській діяльності; доходи від підприємств банку, які працюють на комерційних засадах);
- доходи від валютних операцій, факторингу, лізингу;
- доходи від трастових (довірчих) операцій (послуг фізичним особам: розпорядження спадщиною, власністю, опікунство, збереження майна, надання посередницьких послуг); організацій (розпорядження активами, агентські та представницькі послуги, послуги з фінансування капітальних вкладень, у зовнішньоекономічній діяльності, ліквідації підприємства тощо).

Не всі активи банку забезпечують отримання доходів. Це, зокрема, грошові кошти в касі; кошти на кореспондентських рахунках; кошти, що перебувають на резервних рахунках; вартість основних засобів; сума імобілізованих власних коштів.

Витратами банків є витрати грошових коштів на виконання операцій та витрати на забезпечення їх функціонування. Розрізняють дві групи витрат: 1) відсоткові витрати: нараховані й сплачені відсотки в гривнях і валюті; 2) невідсоткові витрати: операційні — поштові витрати та витрати на електронний зв'язок; сплачені комісійні за послуги і кореспондентські відносини; витрати на валютні операції та ін.; забезпечення функціонування банку: утримання апарату управління; господарські витрати (амортизаційні відрахування, орендна плата тощо); інші витрати: штрафи, пеня, неустойки сплачені; відсотки і комісійні минулих періодів тощо.

Прибуток банку — це фінансовий результат його діяльності у вигляді перевищення доходів над витратами.

Прибуток банку після сплати податку на прибуток розподіляють за такими напрямками:

1) капіталізований прибуток — прибуток, який спрямовують у капітал банку та на інші потреби: статутний капітал; резервний капітал; прибуток спеціального призначення (потреби кредитної установи);

2) прибуток, призначений для виплати дивідендів.

Із прибутку відшкодовують витрати працівників кредитної установи на добровільне медичне обслуговування, витрати на відрадження, котрі перевищили норми, які встановив уряд, тощо.

Банки є платниками податків до бюджету.

Особливості фінансів страхових компаній. Основною діяльністю страхових компаній є надання страхових послуг як виду цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання страхових випадків, визначених угодою страхування або законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів. Страховим компаніям дозволено проведення інших господарських операцій для забезпечення власних потреб.

За характером роботи страховиків (страхові компанії) поділяють на групи: 1) ті, які страхують життя; 2) ті, що здійснюють інші види страхування; 3) ті, що надають тільки перестраховальні послуги.

Капітал страхової компанії, незалежно від того, здійснює вона ризикове страхування чи страхування життя, включає три елементи:

— статутний капітал, сплачений тільки у грошовій формі, у тому числі в іноземній валюті. Дозволено формування статутного капіталу компанії цінними паперами, що випускає держава, за їх номінальною вартістю, але не більше 25 % його загального розміру;

— гарантійний фонд, до якого входять додатковий та резервний капітали, а також сума нерозподіленого прибутку;

— страхові резерви, які до настання страхових випадків перебувають у розпорядженні компанії, які використовують для поповнення робочого капіталу.

Особливістю фінансів страхових компаній є формування страхових резервів для забезпечення майбутніх виплат страхових сум і страхового відшкодування залежно від видів страхування (перестраховання) у тих валютах, в яких вони відповідають за зобов'язаннями.

Склад страхових резервів залежить від діяльності страхової компанії — ризикове страхування чи страхування життя. Тому для одних компаній характерним є формування технічних резервів, а для інших — резервів зі страхування життя.

Страхові компанії формують і ведуть облік технічних резервів за видами страхування (крім страхування життя):

— незароблених премій (резерви премій), які включають частки від сум надходжень страхових платежів (страхових внесків, страхових премій), що відповідають страховим ризикам, які не минули на звітну дату;

— збитків, що включають зарезервовані несплачені страхові суми і страхові відшкодування за відомими вимогами страхувальників, і з яких не прийнято рішення щодо виплати або відмови у виплаті страхової суми чи страхового відшкодування.

У випадку потреби компанії приймають рішення про запровадження з початку календарного року формування таких резервів (за видами страхування, іншими, ніж страхування життя): вільний резерв (25 % статутного капіталу); централізований страховий резервний фонд; резерв заявлених, але не виплачених збитків; резерв збитків, що виникли, але не заявлені; резерв катастроф; резерв коливань збитковості.

Страхові компанії зі страхування життя зобов'язані створювати і вести облік таких резервів: довгострокових зобов'язань (математичні резерви); належних виплат страхових сум.

Страховики за рахунок невикористаного прибутку додатково створюють резерви, зокрема вільний резерв (25 % статутного капіталу), централізований страховий резервний фонд.

Кошти страхових резервів розміщують з урахуванням безпечності, прибутковості, ліквідності, диверсифікованості, і вони мають бути представлені активами таких категорій: грошові кошти на розрахунковому рахунку; банківські вклади (депозити); валютні вкладення згідно з валютою страхування; нерухоме майно; акції, облігації; цінні папери, що емітує держава; інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України; кредити страхувальникам-громадянам, які уклали договори страхування життя, в межах викупної суми на момент видачі кредиту та під заставу викупної суми; права вимоги до перестраховиків; банківські метали; готівка у касі в обсягах лімітів залишків каси, які встановив НБУ.

Страхові організації займаються не лише страховою діяльністю, а й інвестиційно-фінансовою, використовуючи для цього тимчасово вільні кошти зі страхових резервів та інших нагромаджень. Унаслідок цього страхові організації отримують доходи: від страхової діяльності, які формуються з надхо-

дженів від страхової і перестраховальної діяльності; від інвестування і розміщення тимчасово вільних коштів як власних (статутний капітал, амортизація, прибуток) та вільних коштів страхових резервів у державні й інші цінні папери, акції, банківські внески, нерухомість, валютні цінності; інші доходи, що не мають страхового або інвестиційного походження, але можуть бути в господарській діяльності страховиків (плата за здані в оренду приміщення, транспортні засоби та інші основні засоби, доходи від продажу комп'ютерних програм тощо).

Формування прибутку від звичайної діяльності компаніями з ризикового страхування передбачає розрахунок:

1) операційного прибутку, що вводять у тарифну ставку в складі навантаження до нетто-ставки і обчислюють як різницю між доходами від страхової діяльності та витратами страховика на надання страхових послуг;

2) фінансових (інвестиційних) прибутків, що отримала компанія від розміщення власних коштів і страхових резервів у кредитних та інших установах, які надходять у вигляді відсотків, дивідендів;

3) інших прибутків компаній ризикового страхування: комісійних винагород за перестраховання; повернених сум технічних резервів інших, ніж резерв незароблених премій; страхових відшкодувань і страхових сум, що сплатили перестраховики.

Формування прибутку від звичайної діяльності компаніями зі страхування життя передбачає такі етапи:

1. Формування прибутку від операцій зі страхування життя, який визначають як суму надлишку резервів довгострокових зобов'язань (математичних резервів) понад обсяги страхових зобов'язань, яку використовують у звітному періоді на власні потреби страховика.

Особливістю формування прибутку можна вважати й те, що страхові резерви створюють індивідуалізовано за кожною окремою угодою страхування, і їх повністю використовують, оскільки вони завжди належать конкретному застрахованому. Тому в компаніях зі страхування життя основним джерелом прибутку є інвестиційний дохід, що залишається в їх розпорядженні.

2. Формування фінансових (інвестиційних) прибутків, які отримує компанія від розміщення власних коштів та вільних коштів математичних резервів у кредитних й інших установах, що надходять у вигляді відсотків, дивідендів тощо.

3. Формування інших прибутків компаній зі страхування життя.

Страхові компанії (страховики) є платниками податків і сплачують такі самі податки та обов'язкові збори, що й інші суб'єкти господарювання.

11.6. Фінанси організацій та установ, створених органами виконавчої влади

До організацій, що створені органами державної влади і місцевого самоврядування, належать організації та установи соціального забезпечення, охорони здоров'я, науки та ін. Ці організації є юридичними особами. Їх господарсько-фінансова діяльність здійснюється на основі кошторису доходів і видатків та надходжень від проведення господарських і фінансових операцій, необхідних для виконання завдань, передбачених їхніми засновницькими документами.

Залежно від джерел фінансового забезпечення згадані організації (суб'єкти господарювання) поділяють на такі, що фінансуються виключно за рахунок коштів державного бюджету та місцевих бюджетів, і такі, що фінансуються за рахунок коштів, одержаних від надання послуг (робіт), які відповідають їх основному функціональному призначенню.

Бюджетні організації, які повністю чи частково фінансуються із загального фонду бюджетів різних рівнів, складають кошторис доходів і видатків — основний планово-фінансовий документ. Кошторис доходів і видатків підтверджує повноваження щодо отримання доходів та здійснення видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень. Розпорядниками згаданих коштів є бюджетні установи та організації в особі їх керівників, які уповноважені на одержання асигнувань, взяття зобов'язань та здійснення видатків з бюджету.

Одночасно з кошторисом складається зведення показників спеціального фонду кошторису установи у розрізі спеціальних коштів та інших власних надходжень.

Відповідно до чинного законодавства України бюджетні організації та установи як суб'єкти господарювання, що наділені господарською компетенцією, мають право вільно займатися зазначеною у засновницьких документах підприємницькою діяльністю у межах переліку платних послуг відповідно до їх функціональних повноважень та послуг з провадження господарської (виробничої діяльності). Доходи від підприємництва та інші надходження коштів кваліфікують як позабюджетні, що включаються до спеціального фонду кошторису. Їх поділяють на власні надходження, інші надходження та інші власні надходження.

Право мати ці кошти надають організації за умов, якщо витрати, пов'язані зі здійсненням зазначеної діяльності, повністю забезпечуються одержаними доходами.

У більшості випадків власні надходження державних організацій та установ пов'язані:

— з наданням платних послуг, які відповідають профілю організації (спрямовуються на покриття витрат, пов'язаних з організацією та наданням зазначених послуг);

— орендною і квартирною платою та іншими надходженнями від експлуатації будівель і приміщень, основних засобів, що належать установі; надходженнями від орендарів (суборендарів) за спільне господарське обслуговування приміщень (опалення, освітлення тощо) (спрямовують на утримання обладнання і ремонт будівель (приміщень); покриття видатків зі спільного господарського обслуговування);

— наданням транспортних послуг з перевезення населення, вантажів, ремонту транспортних засобів, користування стоянками, що знаходяться на території установи або їй належать (спрямовують на проведення ремонту та обслуговування автотранспорту, інших механізмів, стоянок, придбання паливно-мастильних матеріалів);

— надходженнями від господарсько-виробничої діяльності допоміжних підприємств і господарств, що відповідають профілю роботи установи і передбачені положенням про цю установу (спрямовують на видатки з організації виконання цих робіт та на утримання установи);

— коштами, отриманими від реалізації необоротних активів (крім будівель і споруд) та інших матеріальних цінностей, за здані у вигляді брухту і відходів чорні, кольорові метали, дорогоцінні метали (у тому числі відходи від використання фотоматеріалів і кіноплівки) та ін., що згідно із законодавством залишаються у розпорядженні установи (спрямовують на покриття витрат, пов'язаних зі збиранням і транспортуванням зазначених матеріалів, на преміювання осіб, які зайняті збиранням металевого брухту й відходів, витрат на інші господарські потреби і на ремонт, модернізацію чи придбання нових необоротних активів і матеріальних цінностей, на інші видатки за кошторисом);

— сумами за дорученнями — коштами, які бюджетні установи та організації отримують від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб і добровісних фондів для виконання певних доручень (спрямовують на придбання замовлених у централізованому порядку бланків документації з бухгалтерського обліку, звітності, статистики; інші кошти, отримані від підприємств, установ, організацій та приватних осіб для виконання окремих доручень). Добровісні внески та пожертви, отримані відповідно до чинного законодавства, повинні супроводжуватися письмовим підтвердженням мети внесків (лист, заява або відповідні записи спонсора на розрахункових документах тощо).

До інших надходжень належать:

— депозитні суми — кошти, що надходять у тимчасове розпорядження установ та організацій, які мають право отримувати у тимчасове зберігання кошти фізичних та юридичних осіб і з настанням певних умов підлягають поверненню тим, хто їх вніс, або перерахуванню за призначенням. Їх надходження до установи не пов'язується з виконанням кошторису доходів і видатків.

Наприклад, кошти хворих, які перебувають на лікуванні в лікарняних закладах;

— добровільна допомога підприємств, установ, організацій, громадських організацій та громадян у вигляді матеріальних і нематеріальних цінностей, за умови, що особи, які зробили внески, не визначили їх цільового призначення;

— кошти, отримані в результаті задоволення судових позовів до підприємств, установ, організацій та окремих осіб щодо відшкодування нанесених збитків державній установі.

Залежно від сфери діяльності бюджетні організації та установи можуть мати й інші види коштів, інших надходжень та надходження зі спеціальних фондів, наприклад:

— у середніх загальноосвітніх закладах за рахунок коштів бюджету та інших джерел утворюють фонд загального обов'язкового навчання;

— у вищих навчальних закладах — дотації місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; кредити та позики банків; дивіденди від цінних паперів і доходи від розміщення на депозитних вкладах вільних позабюджетних коштів; гранти та інші види надходжень від міжнародних організацій і фондів; штрафні санкції;

— у науково-дослідних організаціях — кошти позабюджетного фонду фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт галузевого спрямування та ін;

— у закладах охорони здоров'я — суми, які згідно з чинним законодавством отримують станції переливання крові за відпуск донорської крові та її компонентів і виготовлених із них препаратів; кошти, які отримують медичні установи за виготовлення і реалізацію ретроплацентарної крові; плата за утримання підопічних у геріатричних пансіонатах, які мають працездатних дітей або родичів, зобов'язаних їх утримувати, тощо.

До інших власних надходжень відносять:

— кошти, що надходять від діяльності закладів громадського харчування, які належать державним установам та організаціям (спрямовуються на покриття витрат, пов'язаних із діяльністю цих закладів);

— кошти, які отримують установи від реалізації путівок на туристські та спортивні бази, в пансіонати, санаторно-курортні заклади та заклади відпочинку (спрямовуються на утримання туристських та спортивних баз, пансіонатів, санаторно-курортних закладів і закладів відпочинку);

— кошти працівників за харчування, отримане за місцем роботи (спрямовуються на покриття видатків, пов'язаних з організацією харчування).

Державні організації та установи є платниками зборів до державних цільових фондів.

11.7. Фінанси об'єднань громадян

До суб'єктів господарювання належать також некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства — об'єднання громадян як добровільні громадські формування, створюються на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, тобто для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національних, культурних, спортивних (громадські організації) та політичних (політичні партії) інтересів.

Створення та організація діяльності громадських формувань ґрунтуються на правомочності володіння, користування і розпорядження майном, господарській правоздатності, господарсько-правовій відповідальності, а також на фінансовому забезпеченні, що відповідає основному напрямку обраної діяльності (членські внески, пожертви, доходи від господарської діяльності тощо). Об'єднання громадян (громадські організації та політичні партії) як суб'єкти господарювання беруть участь у господарських відносинах, не маючи на меті отримання прибутку та його розподілу між засновниками (учасниками). Об'єднання громадян мають статус неприбуткової організації. Цей статус вони отримують, як і державні організації та установи, після введення їх до Реєстру неприбуткових організацій і присвоєння в ідентифікаційному номері ознак неприбуткової організації.

Громадські організації визнають власними: кошти і майно, отримані від засновників, членів (учасників) або держави; надходження від вступних та членських внесків; пожертвування від громадян, підприємств та організацій; кошти від виконання господарської та іншої комерційної діяльності; частину прибутку унітарних підприємств, засновниками яких є громадські організації; бюджетні кошти (творчі спілки); кошти, отримані на інших підставах, не заборонених законом.

Політичні партії визнають власними кошти й інше майно, отримане від надходжень від вступних та членських внесків; продажу суспільно-політичної літератури, інших агітаційно-пропагандистських матеріалів; реалізації виробів із власною символікою; проведення фестивалів, виставок, лекцій, інших політичних заходів; інші надходження (отримання на статутні потреби частини прибутків унітарних підприємств (засобів масової інформації), засновником яких є політична партія; державне фінансування. Політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових виборах народних депутатів України виборчий список кандидатів у депутати від цієї партії отримав три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. За рахунок коштів загального фонду Державного бюджету України фінансують статутну діяльність політичних партій, не пов'язану з їх участю у виборах до органів державної влади, органів місце-

вого самоврядування, а також відшкодовують витрати політичних партій (у тому числі тих, що належали до виборчих блоків політичних партій), пов'язані з фінансуванням їх передвиборної агітації під час чергових та позачергових виборів народних депутатів України.

Політичним партіям, їх установам та організаціям заборонено прямо або опосередковано отримувати кошти та інше майно від: благодійних та релігійних об'єднань і організацій; іноземних держав та організацій, міжнародних організацій, іноземних громадян і осіб без громадянства; державних органів та органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ й організацій; підприємств, створених на основі змішаної форми власності, якщо частка держави або іноземного учасника у статутному капіталі перевищує 20 %; нелегалізованих об'єднань громадян; анонімних осіб або під псевдонімом; політичних партій, що не належать до виборчого блоку політичних партій.

Політичні партії не мають права отримувати доходи від акцій та інших цінних паперів, їм заборонено мати рахунки в іноземних банках та зберігати в них коштовності.

Проведення господарської діяльності через відокремлені підрозділи (представництва, філії, відділення) без статусу юридичної особи, агентів або будь-яких інших осіб, котрі діють від імені й на користь організації, не визнають регулярною, постійною і безпосередньою участю у діяльності організації. Це означає, що отримання доходу за послуги, які надали підрозділи без статусу юридичної особи або агенти, може призвести до позбавлення організації статусу неприбуткової.

Кошти об'єднань громадян (громадських організацій і політичних партій) використовують відповідно до напрямів, передбачених у статуті, що відображають у видатковій частині кошторису. Використання коштів, звільнених від оподаткування не за цільовим призначенням або не підтверджених документально, відображають у звіті про використання коштів неприбуткових організацій з метою їх оподаткування.

Громадські організації й політичні партії є платниками податків та зборів до державних цільових фондів.

11.8. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб

Підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи мають право займатися громадяни України та громадяни інших держав, не обмежені законом у правоздатності та дієздатності. Громадянина визнають суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи.

Відповідно до законодавства окремі види господарської діяльності в Україні підлягають ліцензуванню. Підприємець, який здійснює господарську ді-

яльність, що підлягає обмеженню з боку держави, має отримати відповідну ліцензію і дотримуватися ліцензійних умов.

Патентуванню підлягають такі види підприємницької діяльності:

1) торговельна діяльність за готівкові кошти, а також із використанням інших форм розрахунків та кредитних карток на території України (роздрібна й оптова торговельна діяльність у торговельно-виробничій сфері);

2) діяльність з обміну готівкових валютних цінностей (включаючи операції з готівковими платіжними засобами, вираженими в іноземній валюті, та з кредитними картками);

3) діяльність з надання послуг у сфері грального бізнесу;

4) діяльність з надання побутових послуг (діяльність, пов'язана з наданням платних послуг для задоволення особистих потреб замовника за готівкові кошти, а також з використанням інших форм розрахунків, у тому числі кредитних карток).

Регуляторна політика держави щодо підприємців — фізичних осіб здійснюється через систему оподаткування.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Суб'єкт господарювання; фінанси суб'єктів господарювання; підприємство; господарське товариство; акціонерне товариство; капітал; основний капітал; оборотний капітал; фінансові ресурси; інвестиції; цінні папери; звичайна діяльність підприємства; прибуток від звичайної діяльності; чистий прибуток; страхові резерви; об'єднання громадян; громадська організація; приватний підприємець.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть організаційно-правові форми суб'єктів підприємництва і дайте їм коротку характеристику.

2. Охарактеризуйте поняття “господарство”, “господарювання”, “суб'єкт господарювання”.

3. Назвіть основні ознаки ідентифікації суб'єкта господарювання.

4. Дайте характеристику власних фінансових ресурсів суб'єктів підприємництва.

5. Що таке статутний капітал суб'єкта підприємництва?
6. Дайте характеристику основних засобів суб'єкта підприємництва та видів їх оцінки.
7. Охарактеризуйте активи суб'єкта підприємництва.
8. Наведіть приклади фінансових інвестицій суб'єкта підприємництва.
9. Охарактеризуйте склад доходів банківських установ.
10. Охарактеризуйте інвестиції суб'єкта підприємництва за видами та методи їх фінансування.
11. Яке значення мають грошові потоки суб'єктів господарювання?
12. Вкажіть основні особливості фінансів страхової компанії.
13. Які є джерела формування оборотного капіталу суб'єкта підприємництва?
14. Дайте характеристику прибутку від звичайної діяльності як показника фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємництва.
15. Охарактеризуйте прибуток від фінансових операцій.
16. Як визначають чистий прибуток суб'єкта підприємництва?
17. Охарактеризуйте особливості капіталу банківської установи.
18. Розкрийте сутність та складові капіталу страхової компанії.
19. Охарактеризуйте особливості фінансів бюджетних установ та організацій.
20. У чому полягають особливості формування доходів політичних партій?
21. Розкажіть про порядок формування та використання фінансових ресурсів благодійних організацій.

Рекомендована література

1. Цивільний кодекс України: Офіційний текст. — К. : Кондор, 2004. — 402 с.
2. Господарський кодекс України. — К. : Київська правда, 2003. — 194 с.
3. Про об'єднання громадян : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34.
4. Про страхування : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 7.
5. Про акціонерні товариства : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 50-51.
6. *Зятковський І.В.* Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституційних перетворень : монографія / І.В. Зятковський. — Т. : Екон. думка, 2006. — 388 с.
7. *Ковальчук А.Т.* Фінансове право України. Стан та перспективи розвитку / А.Т. Ковальчук. — К. : Знання, 2007. — 488 с.
8. *Липов В.В.* От архаики к постэкономике. Эволюция форм хозяйствования и развития экономической теории : монография / В.В. Липов. — Х. : ИНЖЭК, 2008. — 280 с.

-
9. Фінанси підприємств : навч. посіб. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — 460 с.
10. Фінанси підприємств : підручник / кер. авт. кол. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. — 4-те вид., переробл. та доповн. — К. : КНЕУ, 2002. — 571 с.
11. Фінансове право України : підручник / Г.В. Бех, О.О. Дмитрик, В.Є. Криницький ; за ред. М.П. Кучерявенка. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 320 с.
12. *Юрій С.І.* Економічні та соціальні аспекти розвитку господарського комплексу України / С.І. Юрій, Р.А. Іванух, С.Л. Дусановський. — Т. : Збруч, 2003. — 327 с.

Розділ 12

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин

Фундаментальною основою життєдіяльності сучасного суспільства є домогосподарство — унікальне соціально-економічне утворення, в якому сконцентровані різноманітні аспекти людського буття: біологічні, соціальні, економічні. Суттєві трансформації у системі суспільних відносин, що відбулися в Україні у зв'язку з переходом на ринкові засади господарювання, докорінно змінили окремі аспекти життєдіяльності вітчизняних домогосподарств, які у сучасних умовах є важливою економічною одиницею й активним суб'єктом фінансових відносин.

У радянській фінансовій науці феномен домогосподарства детально не аналізувався, зважаючи на економічні та ідеологічні причини. Відсутність ринкових відносин позбавляла необхідності розглядати домогосподарства як важливі суб'єктів економічної діяльності, а рішення, що приймалися ними, практично не залежали від економічних параметрів. Отже, за часів СРСР домашнє господарство досліджувалося в основному з позицій індивідуальної трудової діяльності.

У сучасній економічній літературі наводяться різноманітні тлумачення поняття “домогосподарство”, проте найбільш вживаним є визначення, згідно з яким домогосподарством вважають сукупність фізичних одиниць — резидентів, які мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування. При проведенні Всеукраїнського перепису населення у 2001 р. використовувалось визначення домогосподарства як сукупності осіб (або однієї особи), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчу-

вання тощо), повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у жодних із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках.

Згідно з моделлю кругообігу ресурсів в економіці, домогосподарство визначають як економічну одиницю, яка виконує важливу роль у кругообігу ресурсів, складається з однієї або кількох осіб, постачає економічним суб'єктам різноманітні ресурси й використовує отримані кошти для задоволення матеріальних та інших потреб (рис. 12.1).

Рис. 12.1. Домогосподарства в економічному кругообігу ресурсів

З погляду системи національних рахунків, домогосподарства є одним із п'яти інституційних секторів національної економіки (поряд з нефінансовими та фінансовими корпораціями, сектором загального державного управління та некомерційними організаціями). Система національних рахунків використовує визначення домогосподарства як невеликої групи людей, що проживають

в одному помешканні, повністю або частково об'єднують свої доходи і майно, спільно споживають певні види товарів та послуг.

Отже, можемо стверджувати, що *домогосподарство* є специфічним видом соціально-економічної організації людей, які здебільшого перебувають у родинних стосунках, ділять спільний побут, постачають на відповідні ринки різноманітні ресурси (працю, капітал, підприємницький хист) і спільно приймають економічні рішення стосовно формування власних доходів та здійснення основних витрат з метою відтворення людського капіталу та задоволення матеріальних і духовних потреб своїх членів.

У сучасних умовах поняття домогосподарства і сім'ї дуже близькі, адже, за твердженням вітчизняних статистиків, частка домогосподарств, у складі яких є особи, не пов'язані родинними стосунками, становить лише 0,5 % від загальної кількості домогосподарств. Однак поняття сім'ї й домашнього господарства не можна вважати тотожними. Звичайно, основою домогосподарства завжди була, є й залишатиметься сім'я — засноване на шлюбі і кровному зв'язку об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Проте принципова відмінність між поняттями “домогосподарство” і “сім'я” полягає в тому, що домогосподарство ширше за складом за рахунок осіб, що ведуть загальне із сім'єю домашнє господарство, але не пов'язані з членами сім'ї відносинами спорідненості. З цих міркувань одна людина, що живе окремо, не вважається сім'єю, але її діяльність із самостійної організації побуту є домогосподарством (яке, до речі, може складатися як з однієї, так і кількох сімей). Відтак сім'ю передусім позиціонують як первинну суспільну одиницю, а домогосподарство — як одиницю економічну.

З огляду на те, що в сім'ях проживає близько 85 % людей, і зважаючи на те, що на відміну від сім'ї, домогосподарство може складатися з однієї особи, є підстави стверджувати, що в домогосподарствах проживає, фактично, все населення країни.

В Україні налічується близько 17 млн домогосподарств, з яких понад дві третини проживає в містах і менше третини — у сільській місцевості.

Роль домогосподарств в економіці України надзвичайно вагома. Так, частка споживчих витрат домогосподарств у валовому внутрішньому продукті становить понад 60 %. Частка домогосподарств у виробництві продукції сільськогосподарства упродовж останніх двох десятиріч років також постійно зростає: з 30,6 % у 1990 р. до 55,1 % у 2010 р. Приватний виробник став, фактично, головним продуцентом таких видів сільськогосподарської продукції, як картопля (97,4 %), овочі (88,1 %), плоди та ягоди (83,6 %), молоко (80,4 %), вовна (83,3 %) та м'ясо (44,9 %). Працюючи в особистих підсобних господарствах, на присадибних і дачних ділянках, населення, фактично, бере на себе лівову частку проблем продовольчого забезпечення країни. Тобто без будь-яких обумовлень можемо стверджувати, що сучасне домогосподарство є важливим елементом економічної системи держави.

Функціонуванню домогосподарства як важливого суб'єкта ринкової економіки притаманний *ряд специфічних ознак*. По-перше, особливістю домашнього господарства є наявність як формальних (скажімо, підписання шлюбного контракту), так і неформальних відносин (взаємодопомога та надання матеріальної й моральної підтримки всім членам). Неформальні відносини, звичайно ж, домінують. По-друге, діяльність домашнього господарства характеризується певною консервативністю, що пов'язано із психологічною схильністю людини до створення навколо себе стабільного середовища, покликаного протистояти неминучим стресам, спровокованим економічною та політичною нестабільністю. Саме консервативність домогосподарств забезпечує передбачуваність їхньої поведінки за умов існування будь-якої економічної системи. Більше того, саме завдяки "рутинності" цей інститут не схильний до самоліквідації навіть за вкрай несприятливих умов (кризи, депресії, інфляційні коливання, дефіцит продуктів на ринку тощо). Водночас консервативність домогосподарств зумовлює і повільність (інерційність) їх пристосування до комплексу інституційних реформ, що супроводжують процеси ринкових перетворень (приватизація, соціальні реформи). По-третє, важливою ознакою діяльності домогосподарств в умовах ринку є орієнтація на максимальну диверсифікацію джерел доходів. За умов нерегулярного отримання доходів людина прагне одночасно охопити всі можливі сфери й варіанти (продаж робочої сили на ринку праці, споживання соціальних трансфертів, самозабезпечення за допомогою особистого підсобного господарства тощо).

Домогосподарство як одна з первинних економічних одиниць виконує низку важливих функцій, які є відображенням його сутності. Загалом фахівці виокремлюють чотири основні *функції домогосподарств*:

- 1) постачальницьку, що полягає в постачанні на відповідні ринки праці, капіталу та інших ресурсів;
- 2) виробничу, суть якої полягає у виробництві готової продукції та наданні послуг, забезпеченні ними ринку (сільськогосподарська продукція, ремонтні, ремісничі та інші послуги, сімейний бізнес);
- 3) споживчу, зумовлену самою природою домогосподарства, яке є основним споживачем товарів і послуг на ринку;
- 4) заощаджувальну (інвестиційну), яка має місце за умови неповного використання поточних доходів на споживання.

Однак вважаємо, що в сучасних умовах домогосподарство виконує ще одну важливу функцію (котра незаслужено залишається поза увагою науковців) — *відтворювальну*, яка передбачає забезпечення простого й розширеного відтворення домогосподарства необхідними ресурсами. В Україні, на жаль, поза увагою держави залишаються соціально-економічні важелі стимулювання демографічних процесів. Відтак переважна більшість домогосподарств змушені самостійно вишукувати необхідні кошти, щоб забезпечити народження й належне виховання дітей та задовольнити найнеобхідніші матеріальні й духовні

потреби своїх членів. І якщо останніми роками держава почала виплачувати більш-менш гідну допомогу при народженні дітей, то матеріальне забезпечення і духовний розвиток підростаючого покоління в основному лягають на плечі лише батьків. Причому на домогосподарства покладена відповідальність не тільки за наявність і кількість, а і якість людського капіталу, тобто повноцінну соціалізацію, виховання й освіту своїх членів. Відтак вважаємо, що викремлення відтворювальної функції домогосподарств дасть змогу привернути увагу державних органів влади та управління до нагальних проблем вітчизняних домогосподарств, пов'язаних передусім з відтворенням та подальшим розвитком людського капіталу.

Домогосподарство як специфічний суб'єкт господарювання переслідує певні цілі, які за своєю значимістю поділяються на головні (стратегічні) і проміжні (тактичні), підпорядковані головній. Головною метою домашнього господарства, звичайно ж, є підвищення добробуту всіх членів з метою якнайповнішого задоволення їхніх потреб. Інші цілі домогосподарства (розвиток будь-якого виду господарської діяльності, організація індивідуального підприємництва, накопичення сімейних заощаджень, будівництво житла, купівля автотранспорту тощо) можуть різнитися залежно від ціннісних орієнтацій, ресурсів і можливостей сім'ї. При цьому, як правило, проміжна (тактична) мета ставиться задля досягнення головної (стратегічної) мети.

Серед найважливіших завдань, які стоять перед домогосподарствами в сучасних економічних умовах, виділимо: прогнозування на близьку та віддалену перспективу змін у потребах з урахуванням демографічних зрушень у складі сімей і домогосподарств, відстеження економічної кон'юнктури у нестабільному ринковому середовищі, планування соціально-економічної діяльності членів домогосподарства, ведення обліку доходів і витрат, планування й контроль за змінами в сімейному бюджеті тощо.

12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств

Здійснення ринкових реформ в Україні характеризується докорінною зміною ролі людини в соціально-економічному житті суспільства, розширює антропоцентричний напрям фінансової науки і практики, зумовлюючи, таким чином, необхідність перегляду теоретичних уявлень про людину як громадянина, платника податків, отримувача суспільних благ та головної мети існування держави. Розуміння перебігу цих процесів зумовило необхідність виділення в окрему ланку фінансової системи фінансів домогосподарств, що пояснюється їх всезростаючою роллю і вагомим соціальним значенням у сучасних умовах.

Формування й використання фінансових ресурсів населення безпосередньо пов'язане з розвитком інших складових фінансової системи України (держав-

них фінансів, фінансів суб'єктів господарювання), розвитком банківської системи, страхування тощо. Причому фінанси домогосподарств відіграють у такій системі провідну роль, адже розвиток суспільства у кінцевому підсумку підпорядкований саме забезпеченню інтересів громадян, їхніх груп та об'єднань.

За сутністю фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, у які вступають домогосподарства та їх окремі учасники з приводу формування, розподілу та використання відповідних фондів грошових коштів (у найбільш загальному вигляді — це фонди споживання й заощадження).

Фінанси домогосподарств як *явище* відображають внутрішні й зовнішні грошові потоки домогосподарств у розрізі їхніх окремих видів. Важливою умовою успішного господарювання домогосподарств є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних і вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання домогосподарством взятих на себе зобов'язань та формує його загальну платоспроможність.

За змістом фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, у які залучені домашні господарства, а саме формування й використання фондів грошових коштів. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій. А зв'язок і взаємодія між фондами забезпечуються за допомогою грошових потоків. Отже, фонди грошових коштів (статика фінансів) і грошові потоки (їх динаміка, перетворення) завжди функціонують в органічній єдності і взаємозв'язку.

Фінанси домогосподарств за *формою* — основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домогосподарств. У найзагальнішому вигляді — це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, у які вступають домашні господарства в процесі своєї економічної діяльності. Основними джерелами доходів домогосподарств є заробітна плата, прибуток та змішаний дохід від підприємницької діяльності, доходи від власності, соціальні допомоги, пенсії, стипендії, спадщина тощо. Основними видами витрат домогосподарств є витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату комунальних послуг, сплату податків, приріст фінансових активів тощо.

Таким чином, *фінанси домогосподарств* є сукупністю економічних відносин домогосподарств, матеріалізованих у грошових потоках, які проявляються у формі доходів і витрат, щодо формування, розподілу й використання фондів грошових коштів з метою відтворення та розвитку людського капіталу і задоволення потреб членів цих господарств та суспільства загалом.

Виникнення фінансів домогосподарств відбувається на другій стадії відтворювального процесу — стадії розподілу вартості валового внутрішнього продукту. Члени домогосподарств отримують первинні доходи у вигляді заробітної плати, доходів від здійснення підприємницької діяльності, від особистого підсобного господарства, від власності. Участь домогосподарств у вторинному розподілі (перерозподілі) валового внутрішнього продукту й національного до-

ходу реалізується при сплаті членами домогосподарств податків та інших обов'язкових платежів, завдяки чому вони набувають право отримувати вторинні доходи у вигляді пенсій, стипендій, допомог, інших трансфертних платежів.

Фінанси домогосподарств тісно пов'язані з розвитком інших сфер та ланок фінансової системи України. Взаємозв'язок фінансів домогосподарств з державними фінансами виявляється насамперед у сплаті податків фізичними особами до бюджету та позабюджетних цільових фондів, а також у формі грошових виплат (пенсії, соціальні допомоги), що здійснюються з бюджету та відповідних фондів. Взаємозв'язок фінансів домогосподарств і фінансів суб'єктів господарювання реалізується передусім через виплату підприємствами, установами, організаціями своїм працівникам заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності, доходів від власності тощо. Кредитні установи можуть забезпечувати домогосподарства кредитними ресурсами, а також виплачувати відсотки за користування тимчасово вільними коштами населення. Вплив фінансів домогосподарств на страхування в сучасних умовах вітчизняної економіки, на жаль, характеризується великою часткою обов'язкового страхування і надзвичайно малою часткою добровільного страхування, а також низьким рівнем страхових премій і відшкодувань у бюджеті сім'ї. Проте незважаючи на певні проблеми, що мають місце у сучасних економічних реаліях, вважаємо, що фінанси домогосподарств здійснюватимуть активний вплив на розвиток вітчизняної економіки. А це можливо лише за умови приділення належної уваги з боку держави проблемам та потребам людини як найвищої цінності суспільства, забезпеченню її інтересів та свобод.

Соціально-економічна сутність фінансів домогосподарств проявляється у функціях, які вони виконують. Традиційно фінансам домогосподарств притаманні дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція фінансів домогосподарств — первинна і тому одна з найважливіших. Фінанси домогосподарств, як і фінанси загалом, є об'єктивно зумовленим інструментом вартісного розподілу. Проте, якщо специфічне призначення суспільних фінансів полягає в тому, щоб розподіляти і перерозподіляти вартість валового внутрішнього продукту, виражену у грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання, то фінанси домогосподарств забезпечують подальший розподіл цієї вартості між членами домогосподарства. Отже, та частина національного доходу, яка припадає на частку окремого домогосподарства і розподіляється між його членами (як неповнолітніми, так і працюючими та непрацюючими), і є втіленням розподільної функції. При цьому суб'єктами розподілу виступають члени домогосподарства, а об'єктом розподілу є його сукупний дохід. Розподільна функція фінансів домогосподарств на практиці реалізується у відносинах домогосподарств з іншими сферами або ланками фінансової системи (зокрема бюджетами, державними цільовими фондами, підприємствами, установами та організаціями, інституціями фінансового ринку), у результаті чого утворюються первинні і вторинні доходи домогосподарств; а та-

кож у межах одного домогосподарства — в процесі розподілу його сукупного доходу між усіма членами, в результаті чого на рівні окремого домогосподарства відбувається формування відповідних грошових фондів цільового призначення (фондів споживання й заощадження, резервного фонду).

Сучасне домогосподарство є окремим суб'єктом господарювання, тому рівень життя його членів повністю залежить від величини отримуваних ними доходів, які під впливом певних факторів можуть збільшуватись або зменшуватись. Це зумовлює необхідність здійснення контролю як за зміною величини, так і цільовим використанням доходу в межах різних фондів з метою підтримання або ж підвищення звичного рівня життя. Зазначені процеси є відображенням *контрольної функції* фінансів домогосподарств.

Означені функції фінансів домогосподарств взаємозалежні і взаємопов'язані, вони діють одночасно, доповнюючи одна одну, й по-різному реалізуються кожним домогосподарством, маючи свої специфічні особливості і неповторну природу.

Фінансам домогосподарств, як і фінансам загалом, властиві певні діалектичні суперечності, котрі виникають із самої природи фінансових відносин. Причому фінансові суперечності у сфері фінансів домогосподарств виникають не лише у відносинах з державою (при сплаті податків і зборів до бюджету та державних цільових фондів) чи підприємствами (при виплаті заробітної плати найманим працівникам, дивідендів акціонерам тощо), але й усередині домашнього господарства — між обмеженістю фінансових ресурсів і практично необмеженими потребами його членів. На рівні домогосподарства неминучими є також суперечності між споживанням і заощадженням, адже відомо, що заощадження (інвестиції) сприяють зростанню доходів у майбутньому, проте не всі члени домогосподарства можуть погоджуватися з поточним обмеженням споживання заради зростання майбутнього благополуччя. Фінансові суперечності всередині домогосподарства зумовлені також і тим, що процеси перерозподілу грошових коштів між членами сім'ї одночасно є і процесами відчуження та присвоєння власності.

12.3. Бюджет домогосподарства, його структура. Сукупні ресурси і сукупні витрати домогосподарств

Центральне місце в управлінні фінансами домогосподарств займає планування, складання і виконання сімейного бюджету, а також постійний контроль за його виконанням.

За формою *бюджет домогосподарства* є основним фінансовим планом, у якому відображені результати розподільних процесів, тобто джерела та обсяги надходжень (дохідна частина) і напрями розподілу та використання коштів (витратна частина) (табл. 12.1).

Таблиця 12.1. Бюджет домогосподарства

Доходи	Витрати
— Оплата праці; — доходи від підприємницької діяльності; — доходи від самозайнятості; — доходи від продажу сільськогосподарської продукції; — доходи від продажу особистого і домашнього майна; — доходи від продажу нерухомості; — доходи від здавання в оренду нерухомості; — пенсії; — стипендії; — соціальні допомоги та компенсаційні виплати; — відсотки за вкладками; — дивіденди на акції; — доходи від інших цінних паперів; — доходи від продажу цінних паперів; — допомога від родичів; — інші доходи	<i>Відносно постійні:</i> — витрати на харчування; — оплата житлово-комунальних послуг; — оплата послуг зв'язку; — оплата проїзду на транспорті; — сплата страхових внесків; — сплата відсотків за кредит; — утримання й експлуатація автомобіля. <i>Змінні:</i> — придбання одягу, взуття, інших товарів; — медичне обслуговування; — витрати на відпочинок; — купівля подарунків; — особисті витрати; — допомога родичам. <i>Інвестиційні:</i> — придбання акцій і облігацій; — купівля нерухомості; — вклади до банків; — інші витрати
Профіцит / Дефіцит	

Головною метою складання бюджету є деталізація доходів і витрат домогосподарства для забезпечення контролю за надходженням коштів та їх ефективним витрачанням, що допомагає уникати тимчасової нестачі коштів внаслідок здійснення великих витрат і затримки дохідних надходжень. Причому, як не парадоксально це звучить, але чим меншою сумою коштів володіє домогосподарство, тим важливішим для нього є складання деталізованого бюджету.

Залежно від мети управління та масштабів майна, члени домогосподарства можуть складати тижневі, місячні, квартальні та річні бюджети. На практиці найбільш поширеними є місячні і річні бюджети. Місячні бюджети відображають циклічність надходжень основних доходів (заробітна плата, пенсії, стипендії тощо) і здійснення низки витрат більшості людей (оплата за житлово-комунальні послуги, сплата податків тощо). Річні бюджети більше зорієнтовані на витрачання коштів на придбання предметів тривалого користування та деякі річні платежі і перерахунки за послуги (сплата податків, оплата навчання тощо).

Важливим є виділення у бюджеті домогосподарства своєрідного резервного фонду, з якого можна фінансувати видатки, що потребують попередніх нако-

пичень (здійснення ремонту, проведення відпустки за кордоном, купівля меблів, побутової техніки, організація сімейних свят тощо). Оптимальна величина резервного фонду може коливатися в межах тримісячного обсягу витрат домогосподарства. Причому створювані домогосподарством резерви передусім мають бути високоліквідними, тобто здатними до якомога швидшого перетворення в готівку.

Якщо в бюджеті домогосподарства виникає профіцит, то він може бути використаний членами домогосподарства на збільшення заощаджень, котрі в майбутньому можуть трансформуватися в інвестиції за допомогою різноманітних фінансових інструментів. А джерелами покриття дефіциту бюджету можуть стати: скорочення поточних витрат, зниження обсягу інвестицій, залучення кредитних ресурсів (причому залучення кредитних ресурсів доцільне лише у випадку їх ефективного використання, здатного збільшувати доходи домогосподарства або ж сприяти отриманню іншого бажаного ефекту).

Формування бюджету домогосподарства залежить від двох груп чинників: зовнішніх і внутрішніх. Зовнішній вплив на формування доходів домогосподарств здійснюють держава та окремі юридичні особи через систему оплати праці, пенсійного забезпечення, державного ціноутворення, виплату стипендій, безоплатне або пільгове навчання, медичне обслуговування, надання путівок на оздоровлення тощо. Внутрішнім чинником, що впливає на доходи домогосподарств, є господарська діяльність домогосподарства, яка включає виконання домашньої роботи, роботу в особистому підсобному господарстві, роботу за межами домогосподарства і діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг. Вагомий зовнішній вплив на використання ресурсів домогосподарств здійснює політика держави і місцевих органів влади щодо сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Внутрішнім чинником, який суттєво впливає на використання ресурсів домогосподарств, є пріоритети членів сім'ї у конкретний період часу.

Доходи домогосподарств є однією з найважливіших характеристик рівня життя населення. Сукупні доходи характеризують обсяг матеріальних та інших благ, які надходять у розпорядження домогосподарства в результаті розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Водночас рівень доходів, а також обсяг і структура споживання, слугують показником соціального статусу людини, її становища в суспільстві.

Класифікація сукупних ресурсів домогосподарств включає такі основні елементи: *грошові доходи* (оплату праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, від продажу сільськогосподарської продукції, особистого й домашнього майна, доходи від власності, пенсії, стипендії, субсидії, компенсаційні виплати, надані готівкою, грошову допомогу від родичів, аліменти та інші грошові доходи); *негрошові доходи* (вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, пільги та субсидії безготівкові, грошову оцінку допомоги від родичів); *загальні доходи* (суму грошових та негрошових доходів); *сукупні ресурси* (величину загальних до-

ходів, а також використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством, і повернених йому боргів). Структура сукупних ресурсів міських і сільських домогосподарств в Україні суттєво різниться (табл. 12.2).

Таблиця 12.2. Структура сукупних ресурсів домогосподарств України у 2008—2010 рр., % (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

Ресурси	2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Оплата праці	55,6	32,5	53,4	33,7	54,1	32,0
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	5,8	3,9	5,4	4,6	6,8	4,8
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	0,3	11,1	0,5	9,4	0,5	10,9
Доходи від продажу особистого і домашнього майна та нерухомості	0,9	0,2	0,3	0,2	0,6	0,1
Доходи від власності (дивіденди від акцій та інших цінних паперів, відсотки за вкладками, доходи від здавання в оренду нерухомості тощо)	0,2	1,5	0,2	1,4	0,2	1,5
Пенсії	19,7	23,2	22,0	24,5	22,0	24,7
Стипендії	0,5	0,3	0,9	0,5	0,7	0,4
Допомоги, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, надані готівкою	1,7	3,5	2,3	3,1	2,1	3,4
Грошова допомога від родичів та інших осіб	4,5	4,2	5,3	3,8	5,0	3,7
Інші грошові доходи	1,1	0,9	0,9	0,6	1,1	0,9
Грошові доходи — разом	90,3	81,3	91,2	81,8	93,1	82,4

Закінчення табл. 12.2

Ресурси	2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	Міські по-селення	Сільська місцевість	Міські по-селення	Сільська місцевість	Міські по-селення	Сільська місцевість
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	1,3	11,2	1,7	12,4	1,7	12,9
Пільги та субсидії безготівкові	1,2	0,7	1,3	0,7	1,1	0,6
Грошова оцінка допомоги від родичів та інших осіб продовольчими товарами	1,2	1,4	1,5	1,6	1,4	1,6
Негрошові доходи — разом	3,7	13,3	4,5	14,7	4,2	15,1
Всього загальних доходів	94,0	94,6	95,7	96,5	97,3	97,5
Використання заощаджень, позики, повернені домогосподарству борги	6,0	5,4	4,3	3,5	2,7	2,5
ВСЬОГО СУКУПНИХ ВИТРАТ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Витрати домогосподарств як сукупність платежів, які здійснюють домогосподарства з метою забезпечення своєї життєдіяльності, включають витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів та оплату послуг, інвестиційні витрати, сплату податків та інших поточних трансфертів. *Сукупні витрати* включають фактично сплачені грошові витрати домогосподарств, вартість натуральних надходжень, суми пільг та безготівкових субсидій. Оцінка натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів. Основними складовими сукупних витрат домогосподарств є *споживчі і неспоживчі витрати*. Загальна структура сукупних витрат домогосподарств України подана у табл. 12.3.

Рівень доходів і структура витрат домогосподарств тісно взаємопов'язані. Цю закономірність вперше дослідив німецький статистик Е. Енгель, який стверджував, що зі зростанням доходу частка витрат на харчування зменшується; витрати на одяг, житло, опалення й освітлення змінюються порівняно менше, несуттєво; а частка витрат на задоволення культурних та інших нематеріальних потреб помітно збільшується. Отже, потреби споживачів задовольняються від простіших (актуальних) до вищих залежно від доходів домогосподарств.

Таблиця 12.3. Структура сукупних витрат домогосподарств України у 2008—2010 рр., % (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

Витрати	2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Споживчі сукупні витрати	87,3	83,2	88,0	87,1	91,0	87,4
<i>у тому числі:</i>						
продукти харчування та безалкогольні напої	47,3	53,5	47,8	56,0	49,9	56,1
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,3	1,9	3,3	2,9	3,6	2,9
одяг і взуття	6,0	5,5	5,5	5,9	6,0	6,2
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,8	7,0	10,1	7,4	10,0	7,4
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,8	2,8	2,3	2,2	2,3	2,4
охорона здоров'я	2,7	2,8	3,1	3,1	3,2	3,0
транспорт	4,2	3,6	4,1	3,1	4,0	2,9
зв'язок	2,6	1,5	2,8	1,7	3,0	1,8
відпочинок і культура	3,0	1,2	2,1	0,8	2,2	0,8
освіта	1,5	0,7	1,5	0,8	1,5	0,9
ресторани та готелі	2,8	1,2	2,9	1,3	2,8	1,2
різні товари і послуги	2,3	1,5	2,5	1,9	2,5	1,8
Неспоживчі сукупні витрати	12,7	16,8	12,0	12,9	9,0	12,6
<i>у тому числі:</i>						
допомога родичам, іншим особам	2,9	5,4	3,0	5,3	2,9	5,7
купівля акцій, нерухомості, будівництво, капремонт, вклади до банків	5,7	8,0	3,8	4,8	4,0	5,3
інші витрати	4,1	3,4	5,2	2,8	2,1	1,6
ВСЬОГО СУКУПНИХ ВИТРАТ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники

У сучасних економічних умовах домогосподарства стають дедалі активнішими заощадниками, а також потенційними інвесторами вітчизняної економіки, вкладаючи тимчасово вільні кошти в різноманітні фінансові інструменти.

За сутністю заощадження — це складна й багатогранна економічна категорія, яка характеризує відносини, що виникають між економічними суб'єктами (домогосподарствами, підприємствами, інституціями фінансового ринку, державою) з приводу розподілу отриманих доходів та формування відповідних фондів грошових коштів, покликаних забезпечувати споживання або зростання доходів їхніх власників у майбутньому.

Як явище заощадження домогосподарств відображають внутрішні (неорганізована форма заощаджень) і зовнішні (організована форма заощаджень) грошові потоки домогосподарств. По суті, це є рух (тобто процес спрямування) грошових коштів, не витрачених на споживання в поточному періоді, на підвищення добробуту домогосподарства у майбутніх періодах.

За змістом заощадження — це фонди грошових коштів, які домогосподарства формують з метою задоволення своїх майбутніх потреб або забезпечення майбутніх доходів.

За формою заощадження — це частина неспожитого в поточному періоді сукупного доходу домогосподарства, яка при організованій формі заощаджень трансформується в інвестиційні витрати (тобто витрати, спрямовані на приріст фінансових активів домогосподарства), а при неорганізованій формі — виводиться на певний час з обігу (тобто залишається “на руках” у населення).

Акцентуючи увагу на прагматичному аспекті дослідження цього явища, заощадження домогосподарств визначають як частину доходів населення, яка залишається після сплати обов'язкових платежів та здійснення поточних споживчих витрат і яку члени домогосподарств вкладають здебільшого у фінансові (рідше — нефінансові) активи з метою отримання майбутніх доходів або ж відкладають (виводять на певний період часу з особистого користування) з метою задоволення майбутніх потреб.

Отже, заощадження домогосподарств можна розглядати з таких основних позицій: 1) як частину доходів, яка не споживається в поточному періоді і спрямована на забезпечення потреб домогосподарств у майбутньому; 2) як процес використання грошових ресурсів домогосподарств з метою отримання майбутніх доходів чи забезпечення майбутнього споживання; 3) як витрати домогосподарств інвестиційного характеру.

Заощадження домогосподарств класифікують за різними ознаками. Вихідним критерієм класифікації є функціональна спрямованість або спонукальн

мотиви для здійснення заощаджень, відповідно до чого заощадження домогосподарств поділяють на *мотивовані (добровільні)* та *немотивовані (вимушені)*. Заощаджуючи частину отриманого доходу, домогосподарства керуються різними мотивами, основними серед яких є:

- створення резерву на випадок непередбачуваних обставин (наприклад хвороби, нещасного випадку, втрати роботи) — мотив перестороги;
- бажання забезпечити добробут наступного покоління — мотив спадку;
- накопичення заощаджень у працездатному віці з метою забезпечення гідного майбутнього (наприклад турбота про старість, майбутній добробут дітей, їх освіту, одруження) — мотив життєвого циклу;
- накопичення коштів для купівлі товарів тривалого користування або ж оплати послуг, які потребують значних коштів (придбання автомобіля, нерухомості, здобуття освіти, організація відпочинку, оплата медичного обслуговування тощо) — накопичувальний мотив;
- задоволення почуття скнарості шляхом немотивованого накопичення грошей та інших активів — мотив жадібності;
- насолодження почуттям матеріальної незалежності та свободою дій і поведінки — мотив незалежності;
- здійснення заощаджень з метою отримання прибутку — інвестиційний мотив.

Створення мотивованих заощаджень визначається намаганням підвищити або хоча б зберегти рівень задоволення потреб членів домашнього господарства у майбутньому. Мотивовані заощадження, як правило, є добровільними. Це означає, що громадяни свідомо й добровільно відмовляються від певної частки поточного споживання задля забезпечення майбутніх потреб.

Однак інколи виникають ситуації, коли громадяни внаслідок певних, незалежних від них обставин, змушені відмовлятися від звичних обсягів споживання і збільшувати свої заощадження. У таких випадках мають місце немотивовані (вимушені) заощадження, виникнення яких пов'язують із такими основними причинами:

- порушенням відтворювальних процесів в економіці, коли має місце невідповідність платоспроможного попиту населення пропозиції товарів і послуг;
- швидким зростанням доходів, коли можливості для розширення споживання ще не спричинили виникнення нових потреб;
- отримання окремими групами населення доходів від тіньової економічної діяльності тощо.

Наступним важливим критерієм класифікації заощаджень домогосподарств є *характер їх мобілізації*, згідно з яким усі заощадження поділяють на *організовані* (кошти, які за допомогою посередників — банків, небанківських кредитних установ, страхових компаній, інститутів спільного інвестування тощо — розміщені на фінансовому ринку і приносять їхнім власникам дохід у вигляді відсотків, дивідендів) та *неорганізовані* (кошти в національній та іно-

земній валюті, що перебувають “на руках” у населення, в банківських сейфах тощо). Звичайно ж, організовані заощадження є більш економічно вигідними як для населення, так і для суб’єктів фінансового ринку та держави загалом. А от наявність неорганізованих заощаджень не вигідна не лише їхнім власникам, позбавленим можливості отримувати відповідні доходи, а й державі, адже значні їх обсяги ускладнюють процес регулювання грошової маси в обігу.

Важливим критерієм класифікації заощаджень домогосподарств є також *форма їх здійснення*. Вибір членами домогосподарства найефективніших форм заощаджень є одним із найскладніших і водночас найважливіших завдань, які домогосподарства вирішують, приймаючи рішення про здійснення заощаджень. Найбільш поширені форми заощаджень — *готівкові заощадження в іноземній і національній валютах, кошти на рахунках у банках та небанківських фінансових установах, вкладення в акції та боргові цінні папери, у нерухомість, дорогоцінні метали, антикваріат* тощо.

За низьких поточних доходів окремі домогосподарства для підтримання належного життєвого рівня можуть використовувати раніше заощаджені кошти (тобто можуть витрачати більше, ніж отримувати доходів). У цьому випадку домогосподарства мають “*від’ємні*” заощадження, які виникають, як правило, в умовах інфляції, коли населення перестає робити нові заощадження і витрачає попередні під загрозою втрати їх від інфляції та інших факторів соціально-економічного характеру.

Важливим напрямом теорії і практики заощаджень домогосподарств є дослідження *впливу окремих факторів* на цей процес. Звичайно ж, найважливішим фактором слугує величина доходу, який залишається у розпорядженні членів домогосподарства після сплати всіх податків та інших обов’язкових платежів. Проте, окрім величини поточного доходу, суттєвий вплив на обсяги заощаджень, а також пропорції, в яких вони поділяються на організовані й неорганізовані, здійснюють й інші фактори, зокрема такі: *внутрішні* (рівень структура та пріоритети споживчих витрат членів домогосподарства, досвід ощадно-інвестиційної діяльності, очікування домогосподарств щодо динаміки цін та змін у поточному доході, демографічні чинники) та *зовнішні* (рівень довіри населення до інститутів фінансового ринку, стан законодавчого забезпечення операцій, що здійснюються на фінансовому ринку України, наявність широкого спектра інструментів інвестування, величина відсоткових та податкових ставок тощо).

У свою чергу, з усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів виокремлюють *економічні* (рівень поточного доходу та величина сукупного багатства домогосподарства, макроекономічна ситуація, рівень цін, величина відсоткових і податкових ставок, рівень розвитку фінансового ринку), *політичні* (стабільність політичної ситуації в країні, ефективність державної політики), *демографічні* (розмір і вікова структура домогосподарства, рівень освіти загалом та фінансової грамотності зокрема, сектор зайнятості членів домогосподарства), *соціальні* (рівень розвитку системи соціального захисту населення, со-

ціальна стабільність у суспільстві, соціальна структура населення), *психологічні* (менталітет, національні особливості, релігія, звичаї, традиції та досвід заощаджень), *територіальні* (місце проживання членів домогосподарства, а саме: міський населений пункт чи сільська місцевість) та інші фактори.

Формуючи особисті заощадження, населення переслідує передусім завдання-мінімум — зберегти власні заощадження, а також, за можливості, досягти завдання-максимуму — якомога вигідніше примножити свій капітал із якнайменшими ризиками втрати доходів. Причому успішне виконання цих завдань є важливим як для самих домогосподарств (адже невдалий вибір форми заощаджень знижує спонукальні мотиви до заощаджень у майбутньому), так і для держави (оскільки невеликі, але масові заощадження населення формують масивні обсяги національних заощаджень, що в кінцевому підсумку стимулює економічний розвиток у країні).

У сучасних умовах української економіці вкрай необхідні розроблення і впровадження дієвих та ефективних механізмів залучення заощаджень вітчизняних домогосподарств до економічних процесів. Найбільш пріоритетними напрямками у цій сфері є:

— *інституціональний* (становлення і стрімкий розвиток, окрім розгалуженої мережі банківських установ, різноманітних небанківських фінансово-кредитних інституцій: кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів, інститутів спільного інвестування тощо);

— *інструментальний* (розширення переліку фінансових послуг і продуктів, що надаються приватному інвестору, а також продукування нових інвестиційних інструментів, створення належних умов для диверсифікації вкладень домогосподарств);

— *гарантійний* (удосконалення чинного законодавства щодо гарантування вкладів фізичних осіб з урахуванням передового зарубіжного досвіду, а також захист і підтримка конкурентних позицій вітчизняних фінансових установ стосовно аналогічних установ-нерезидентів на українському ринку, адже входження в національну фінансову систему іноземних власників та іноземного капіталу ускладнює процес прогнозування й контролю за ефективністю їх функціонування);

— *освітньо-інформаційний* (створення належних умов для здобуття громадянами необхідних знань щодо основних тенденцій та особливостей функціонування фінансового ринку, а також доступних пересічному інвестору джерел отримання необхідної фінансової інформації).

Загалом вітчизняні домогосподарства, незважаючи на певні труднощі економічного характеру, намагаються поводитися раціонально. Формуючи поточні плани щодо споживання, вони не лише орієнтуються на поточний реальний використовуваний дохід, а й враховують рівень доходів у попередньому та майбутньому часових періодах. Саме тому в умовах економічного зростання розширюватимуться можливості застосування основних інструментів раціоналізації міжчасового вибору споживача — заощаджень і позик.

12.5. Фінансова поведінка домогосподарств

Здійснюючи фінансово-господарську діяльність, домогосподарства притримуються тих чи інших стратегій і моделей фінансової поведінки. **Фінансова поведінка домогосподарств** — це сукупність дій і вчинків членів домогосподарств, пов'язаних із розподілом та перерозподілом грошових ресурсів, у результаті чого відбувається формування відповідних фондів грошових коштів (індивідуальних і спільних фондів споживання, резервного фонду, фонду заощаджень) та їх використання на певні цілі.

Вибір певних стратегій та моделей фінансової поведінки залежить як від загальної економічної ситуації в країні, так і від рівня економічної культури, властивої членам домогосподарства, умов виховання і, не в останню чергу, від їхнього почуття соціальної відповідальності, ступеня соціальної зрілості, морально-вольових якостей. При цьому необхідною умовою, основним “законом” економічного життя є оптимальне співвідношення коштів, які перебувають у розпорядженні домогосподарства, і завдань, які воно за допомогою них планує вирішувати. Отже, різний ступінь вираження тих чи інших пріоритетів, потреб та інтересів домогосподарств формує широкий діапазон конкретних стратегій і моделей їх фінансової поведінки.

На фінансову поведінку домогосподарств здійснюють вплив дві основні групи чинників: чинники економічного характеру (макроекономічна ситуація в державі загалом та рівень реальних доходів членів домогосподарств зокрема) і чинники соціального характеру (сформовані в домашньому господарстві традиції споживання та заощадження, соціальний статус членів домогосподарства, специфіка взаємовідносин між суб'єктами фінансової поведінки, рівень довіри до органів державної влади та інституцій фінансового ринку тощо).

Сприйняття населенням соціально-економічних перетворень і змін, що відбуваються в суспільстві, а також реакція на такі зміни й чинники, що впливають на їх оцінку, є *стратегіями домогосподарств*, які не обов'язково усвідомлюються й реалізуються людьми як заздалегідь сплановані варіанти дій.

Загалом фінансові стратегії домогосподарств поділяють на *активні*, тобто стратегії, які формуються на основі активів (готівкові гроші й заощадження на рахунках, усі види заборгованості перед домогосподарством), та *пасивні*, тобто стратегії, які формуються на основі пасивів (усі види боргів і кредитів, узятих домогосподарством). До активних стратегій належать: стратегія неорганізованих заощаджень, стратегія організованих заощаджень, страхова стратегія, стратегія формування людського капіталу, майнова стратегія, стратегія наданих кредитів, стратегія приватних трансфертів (родичам і знайомим), стратегія цінних паперів. До пасивних стратегій належать: стратегія виживання, стратегія державних трансфертів, стратегія приватних трансфертів (від роди-

чів і знайомих), стратегія взятих кредитів (банківських, товарних, іпотечних, а також позик, отриманих за місцем роботи).

Кожна з перелічених вище стратегій може ґрунтуватися на різноманітних фінансових інструментах. Так, стратегія неорганізованих заощаджень може орієнтуватися на гривні та іноземну валюту, а стратегія організованих заощаджень — на гривневі або валютні вклади. Майнова стратегія може полягати в наборі неліквідних активів, а може включати нерухомість, у тому числі розташовану за кордоном. Тому з фінансового погляду важливий не лише набір стратегій, застосовуваних тим чи іншим домогосподарством, а й сукупність використовуваних для їх реалізації інструментів.

До того ж, будь-яка модель фінансової поведінки може поєднувати декілька стратегій. Так, майнова стратегія з орієнтацією на нерухомість, як правило, доповнюється стратегією запозичень. Стратегія неорганізованих заощаджень може поєднуватися зі стратегією надання кредитів та стратегією організованих заощаджень. Досить часто стратегія заощаджень поєднується зі стратегією запозичень.

Загалом з урахуванням найважливіших мотивів і пріоритетних напрямів здійснення витрат (споживання, заощадження, інвестування) виокремлюють такі основні моделі фінансової поведінки домогосподарств: споживчу, заощаджувальну та інвестиційну.

Для *споживчої моделі* характерними є стратегії виживання, державних і приватних трансфертів, запозичень, а також майнова (у невеликих обсягах та неліквідних формах) стратегія. Ця модель фінансової поведінки характеризується мінімальною диверсифікацією стратегій та інструментів, максимальною концентрацією пасивних стратегій, наявністю неліквідних активів, необхідністю першочергового вирішення найнагальніших поточних проблем.

На жаль, стратегія виживання для багатьох вітчизняних домогосподарств залишається домінуючою (і хоча офіційно визнаний рівень бідності в Україні становить 26 %, рівень суб'єктивної бідності залишається вдвічі більшим — 59 %). Відтак зубожіння й низький рівень життя значної частини наших співвітчизників позбавляють їх можливості демонструвати активну фінансову поведінку. Цілком очевидним є факт, що зреалізована в Україні модель економічних реформ виявилася несприятливою для становлення потужного середнього класу. А та нечисленна група, яку об'єктивно можна віднести до середнього класу (за оцінками експертів, від 11 до 15 %), посідає дуже хитке становище в матеріально-статусній ієрархії українського суспільства. У поведінці саме цієї групи найбільш яскраво проявляється суперечність між свободою вибору тієї чи іншої максимально результативної моделі фінансової поведінки й обмеженими ресурсами, наявними в розпорядженні цієї частини населення.

Для *заощаджувальної моделі* фінансової поведінки домогосподарств характерні стратегії неорганізованих та організованих заощаджень, надання кредитів, запозичень, а також майнова (у ліквідних формах) стратегія та стратегія

формування людського капіталу. Така модель фінансової поведінки характеризується максимальною диверсифікацією стратегій і поміркованою диверсифікацією інструментів, помірною концентрацією активних і пасивних стратегій, переважанням ліквідних активів, а також акцентом на забезпеченні заощаджень від знецінення.

Серед найважливіших факторів, що здійснюють активний вплив на заощаджувальну модель фінансової поведінки населення, виокремимо:

— соціально-економічні фактори, які передбачають наявність необхідних ресурсів для формування заощаджень. Практика свідчить, що в часи економічного спаду населення більше схильне до заощаджень, і саме в цей період у людей сильніше виражена мотивація до накопичення, тоді як у періоди економічного піднесення більш вираженою є тенденція до споживання;

— ціннісні орієнтації, які впливають на вибір стратегії заощадження. Бережливність, ощадливість, турбота про завтрашній день проявляються в людей незалежно від того, наскільки великі в них доходи, а внаслідок їхніх світоглядних позицій та орієнтацій. А оскільки заощадження є, по суті, відкладеним на майбутнє споживанням, то людина, заощаджуючи, віддає перевагу майбутньому зростанню доходів перед теперішнім задоволенням від споживання. Отже, майбутні доходи є для людини винагородою за виявлену неустриманість у теперішньому споживанні.

Для *інвестиційної моделі* фінансової поведінки домогосподарств характерні майнова (у ліквідній формі) стратегія, стратегія формування людського капіталу, а також стратегії організованих і неорганізованих заощаджень, цінних паперів та страхова стратегія. Така модель фінансової поведінки характеризується максимальною диверсифікацією стратегій та інструментів, максимальною концентрацією активних стратегій, відсутністю неліквідних активів, акцентом не стільки на збереженні заощаджень, скільки на дохідних вкладеннях, які сприяють їхньому збільшенню.

На ступінь готовності домогосподарств до інвестування впливають:

— рівень сукупних грошових доходів членів домогосподарства;

— довіра населення до суб'єктів та інструментів фінансового ринку;

— система соціальних цінностей, що регулюють фінансову поведінку людини (сприйняття або несприйняття економічної активності, бізнесової порядності, багатства, заробленого чесною працею, тощо);

— масштабність і складність інформації, якою оперують учасники ринку і яка потребує значних інтелектуальних зусиль;

— наявність соціально-психологічних регуляторів (звичаї, стереотипи, умовності, довіра чи недовіра, паніка, ажіотаж, що мобілізують або деморалізують учасників фінансового ринку) та суб'єктивні психологічні особливості сприйняття людиною фінансової реальності;

— спосіб одержання (заробляння) грошей. Практика засвідчує, що легко зароблені гроші люди легше “викидають на вітер” — витрачають на нераціональне споживання, вкладають у ризикові фінансові операції, однак важче

приймають рішення про їх заощадження; грошима, заробленими тяжкою працею, розпоряджаються зі значно вищим ступенем відповідальності.

Безумовно, наведений перелік моделей і стратегій фінансової поведінки домогосподарств фіксує лише діапазон можливих варіантів такої поведінки. Проте в чистому вигляді перелічені моделі і стратегії застосовуються досить рідко, адже дуже часто домогосподарство (і навіть одна людина) може виконувати декілька стратегій фінансової поведінки одночасно.

Успішність адаптації домогосподарств до нестабільних умов ринкового середовища залежить від уміння обирати найдоцільнішу і найоптимальнішу стратегію фінансової поведінки. Однак при цьому необхідно враховувати, що далеко не завжди сім'я або людина мають можливість зробити вільний вибір з усього окресленого спектра дій через відсутність або недостатність освіти, кваліфікації, досвіду, а також через масштабність та складність фінансової інформації, котра потребує глибокого осмислення та детального аналізу. На жаль, доступ до фінансової інформації в Україні досить обмежений як інформаційно, так і матеріально (за твердженням фахівців, більшість юридичних осіб (про фізичних осіб годі й говорити) одержують інформацію на комерційних засадах).

Тому для того, щоб населення мало змогу переходити до активних стратегій фінансової поведінки, воно повинне отримувати відповідні доходи, а також володіти певним набором фінансових знань щодо основних тенденцій, котрі мають місце на фінансовому ринку України, або хоча б володіти найелементарнішими азами *фінансової грамотності*, щоб мати можливість самостійно аналізувати процеси, які відбуваються в економічному житті держави. У сучасному світі економічні знання відіграють надзвичайно важливу роль, адже вони допомагають осмислювати та аналізувати інформацію, що надходить з найрізноманітніших джерел, для прийняття зважених та ефективних рішень; легше адаптуватися до нових економічних умов; надають їхньому власнику більшу свободу дій і, як наслідок, підвищують конкурентоспроможність індивіда. Сказане сповна стосується й фінансової грамотності та фінансової культури, оскільки фінансові відносини стали невід'ємним атрибутом сучасного життя.

В Україні, на жаль, практично відсутні будь-які досвід чи традиції навчання громадян основам фінансової грамотності, пов'язаним з управлінням особистими фінансами. У сім'ях як первинних осередках, де діти вперше пізнають науку життя, мало хто з батьків (котрі виховувалися, в основному, за часів суцільного соціалістичного дефіциту) має успішний досвід управління власними фінансами. У середній школі викладають безліч предметів, але уроків (бодай факультативних), пов'язаних з мистецтвом ефективного управління особистими грошима, немає. У вищих навчальних закладах студенти практично не вивчають дисциплін "Фінанси домогосподарств", "Управління особистими фінансами", "Управління особистим інвестиційним портфелем" тощо. От і доводиться кожному з нас науку управління особистими фінансами опановувати самостійно, спираючись лише на власний (інколи досить гіркий) досвід.

У процесі підвищення рівня фінансової освіченості населення мають бути зацікавлені не лише громадяни, але й держава, яка за допомогою ефективної політики може надати ринковій економіці соціальної спрямованості, утверджуючи в економічній поведінці громадян такі її моделі, які відповідають заходам трудової моралі та соціальної справедливості. Саме держава має створювати необхідні умови для організації і проведення різноманітних освітніх програм фінансово-економічного спрямування (звичайно ж, за найактивнішої підтримки приватного сектору).

З метою підвищення фінансової грамотності населення доцільним є внесення змін до системи реформування вітчизняної освіти з урахуванням загальносвітових тенденцій при безперечному збереженні наявних у нашій освітній системі досягнень. Це допоможе вийти зі складної економічної ситуації у найкоротші строки та з найменшими втратами. Адже економічно грамотне населення, яке досконало володіє знанням законів і має можливість отримати об'єктивну інформацію та консультацію спеціалістів, здатне прискорити вихід із фінансової кризи, в якій опинилася країна. Тільки у такому випадку держава може розраховувати на виховання покоління законслухняних платників податків, здатних приймати серйозні інвестиційні рішення і нести за них відповідальність, що зрештою створить передумови для економічного зростання.

12.6. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку

Для сучасної вітчизняної фінансової науки характерна певна фрагментарність у концептуальних підходах до розуміння ролі окремої особи як важливого суб'єкта фінансових відносин, тоді як західні вчені в епіцентрі знань про фінанси насамперед бачать не просто грошові потоки, доходи чи витрати, а людину як важливого суб'єкта прийняття фінансових рішень та носія індивідуальних і суспільних інтересів. Безумовно, у сучасних економічних реаліях численні рішення у сфері фінансово-господарської діяльності переважно приймаються не сім'ями, а окремими індивідами, і такі рішення пов'язані переважно з формуванням і розподілом особистих доходів. В Україні індивідуальний характер має також і сплата податків до бюджетів усіх рівнів та вкладення тимчасово вільних коштів у фінансові й нефінансові активи.

Саме тому ми виокремлюємо в самостійний напрямок *особисті фінанси* як сукупність розподільних і перерозподільних відносин, у які вступає громадянин з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, формування й використання централізованих та децентралізованих грошових фондів суспільства з метою збереження чи підвищення свого соціального статусу, а також вирішення основних завдань поточного і перспективних етапів життєвого циклу. На кожному з цих етапів індивід має різні можливості для отримання доходів, а також у нього формуються й різноманітні потреби у процесі реалізації відповідних цим етапам завдань. Різноманітними є й ризики

яким піддається особа на різних етапах життєвого циклу. Тобто особисті фінанси громадян відображають розподільні процеси, пов'язані, з одного боку, з формуванням доходів і нагромаджень, а з іншого — з їхнім використанням.

При дослідженні особистих фінансів доцільно виділяти грошові відносини, пов'язані з виробничою діяльністю як однією з форм індивідуального або сімейного підприємництва, і відносини, пов'язані з діяльністю щодо відтворення самої людини як суб'єкта соціально-економічних відносин.

У процесі реалізації фінансових відносин відбуваються перерозподіл власності між фізичними особами, їх взаємодія з бюджетом, участь у страхуванні, інвестиційній діяльності, а також перерозподілі коштів, спрямованих на задоволення особистих потреб.

Першоосновою фінансової діяльності громадян є розподіл отриманого доходу на сплату податкових та інших обов'язкових платежів, а також формування фондів споживання, нагромадження, самострахування. Фонд нагромадження, у свою чергу, може поділятися на фонди інвестицій у цінні папери, банківські ощадні сертифікати, заощаджувальні види страхування, нерухомість, предмети довготривалого користування, антикваріат тощо. Перелічені фонди можуть поповнюватися за рахунок заробітної плати, доходів від власності, отримання спадщини, гонорарів, авторських винагород тощо.

Головною турботою кожної сучасної людини є формування та підтримання власної фінансової безпеки, тобто впевненості, що вона матиме достатні фінансові ресурси, які відповідатимуть її сьогоdnішнім і майбутнім потребам, для забезпечення гідного та якісного рівня життя незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Основними загрозами фінансовій безпеці громадян є падіння реальних доходів населення, несвоєчасна виплата пенсій і заробітних плат, знецінення заощаджень громадян, посилення майнового розшарування, диференціація доходів населення та інші негативні фактори.

Одним із методів мінімізації економічних ризиків, які становлять найбільшу загрозу життю й добробуту громадян, є страхування. Однак, за твердженням фахівців, в Україні лише близько 15 % населення користується тим чи іншим видом добровільного страхування, а витрати українців на сплату страхових платежів у 2010 р. становили лише 0,56 % загальних витрат домогосподарств. Така невтішна ситуація пояснюється низькою платоспроможністю переважної частини наших співвітчизників, відсутністю міцних традицій і належної культури добровільного страхування та недовірою населення до діяльності окремих страхових компаній і сфери страхування загалом.

Послуги зі страхування фізичних осіб, які надаються страховими компаніями в Україні, поділяють на такі види:

- страхування життя, здоров'я та працездатності, пенсійне страхування, страхування від нещасних випадків;
- страхування майна;
- страхування відповідальності.

Страховання життя і здоров'я громадян є найпоширенішим видом страхування в усьому світі. Компанії, які здійснюють страхування життя, забезпечують внутрішні довгострокові інвестиції в розмірі до 5—7 % від величини ВВП розвинених країн. До цього виду страхування належать насамперед страхування життя, пенсійні програми страхування, страхування від нещасних випадків, медичне страхування. На Заході практично кожна людина має принаймні зазначені вище поліси. В Україні у 2010 р. було укладено понад 18 млн договорів страхування з фізичними особами, що на 0,2 % менше порівняно з попереднім роком.

Важливою складовою фінансової безпеки громадянина є гарантія належного матеріального забезпечення людей похилого віку. Економічно розвинені країни світу давно усвідомили необхідність реформування системи пенсійного забезпечення, частково переклавши тягар відповідальності за гідний рівень життя людей, котрі вийшли на пенсію, з держави на самих громадян та ринкові інститути (насамперед фінансові).

Сьогодні існують щонайменше чотири способи матеріального забезпечення людей похилого віку: продовження роботи поряд із молодими працівниками; утримання родиною; одержання пенсії по старості; життя за рахунок раніше зроблених заощаджень.

Однак внаслідок низького рівня правової культури наші співвітчизники не завжди приділяють достатню увагу питанням свого пенсійного забезпечення, за традицією покладаючись на державу. Проте демографічна ситуація, щодо якої спеціалісти роблять невтішні прогнози, змушує багатьох людей замислитись над тим, чи справді держава спроможна забезпечити належний рівень життя своїм майбутнім пенсіонерам. У такій ситуації вбачається лише один вихід — формувати додаткові особисті нагромадження.

Реалізацію системи добровільного недержавного пенсійного забезпечення покладено на три види фінансових установ: компанії зі страхування життя, недержавні пенсійні фонди (відкриті, корпоративні та професійні), банки. Найпоширеніші фінансові послуги в системі недержавного пенсійного забезпечення такі: пенсійний депозитний рахунок, пенсійні накопичення для виплати пенсій на визначений строк, довічне пенсійне страхування. Причому право пропонувати один із перелічених видів пенсійної послуги надано тій фінансовій установі, для якої саме цей вид послуги є основним видом діяльності: страхування — страховим компаніям, депозити — банкам, накопичувальні пенсії на визначений строк — пенсійним фондам. Лише споживач пенсійних послуг, зважаючи на шальках терезів їхній зміст, прибутковість, ризикованість, має визначати, кому і на яких умовах доручати свої пенсійні заощадження.

На стан особистих фінансів опосередкований вплив здійснює держава, встановлюючи засади й норми оподаткування доходів, спадщини, дарувань, рухомого і нерухомого майна тощо.

Оподаткування фізичних осіб в Україні включає не лише податок на доходи, але й єдиний податок, збір за першу реєстрацію транспортного засобу, пла

ту за землю, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності.

Найбільшу частку в структурі оподаткування доходів фізичних осіб займає податок на доходи фізичних осіб, яким з 1 січня 2011 р. доходи громадян оподатковуються за ставкою 15 % (якщо сума доходу не перевищує 10-кратний розмір мінімальної заробітної плати) та 17 % (із суми перевищення доходу над 10-кратним розміром мінімальної заробітної плати). Проте такий стан речей практично не забезпечує дії принципу вертикальної справедливості в оподаткуванні (коли більш заможні громадяни сплачують більшу частку свого доходу до бюджету). Відтак оподаткування доходів фізичних осіб в Україні потребує подальшого вдосконалення, а саме:

— оподаткування доходів громадян має бути справді прогресивним (що підтверджується як усією історією, так і сучасною світовою практикою), причому прогресія повинна враховувати реальний діапазон доходів населення;

— необхідним є запровадження неоподаткованого мінімуму доходів громадян, який доцільно встановити на рівні мінімальної заробітної плати, котра не може бути меншою від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму;

— при оподаткуванні доходів потрібно враховувати кількість непрацездатних членів сім'ї (дітей, інвалідів, людей похилого віку), які перебувають на утриманні платника податку, у контексті відповідного зменшення бази оподаткування.

В Україні, як і в більшості розвинених країн світу, передбачено оподаткування спадщини та подарунків, проте не у вигляді окремого податку, а у складі системи оподаткування доходів фізичних осіб. Ставки диференціюються залежно від ступеня споріднення та виду об'єкта спадщини чи дарування, проте є значно нижчими, ніж у європейських країнах.

Доходи, отримані фізичною особою як відсотки на депозит у банку або небанківській фінансовій установі, оподатковуватимуться податком на доходи фізичних осіб за ставкою 5 % від об'єкта оподаткування з 1 січня 2015 р.

Оподаткування доходів фізичних осіб, разом з відрахуваннями із заробітної плати в державні цільові фонди, справляє істотний вплив на структуру доходів і витрат населення. А беручи до уваги явище “перекладання” непрямих податків (податок на додану вартість, акцизний податок, мито) від суб'єктів господарювання на кінцевих споживачів, можна стверджувати, що рівень фактичного податкового навантаження на доходи населення в Україні досить високий. Тому цілком природним бачиться бажання кожної людини, якою керує могутній власницький інстинкт, за можливості мінімізувати свої податкові зобов'язання (звичайно, не порушуючи при цьому норм чинного законодавства).

У розвинених країнах світу розібратися у власних фінансових справах людині допомагають спеціальні фінансові консультанти, фінансові радники, спеціалісти з фінансового планування, які надають кваліфіковані поради щодо прийняття інвестиційних рішень та формують особисті інвестиційні портфелі, оптимізують бюджет доходів і витрат, управляють боргами, за необхідності

консолідувать кредити, мінімізують фінансові ризики, оптимізують сплату податків, контролюють страховки і накопичувальні рахунки, беруть участь у складанні заповітів тощо. За кордоном за допомогою фінансових радників укладається понад 40 % усіх фінансових угод фізичних осіб.

В Україні, на жаль, спеціальні фінансові служби, які б консультували громадян з питань ефективного ведення їхніх особистих фінансових справ, не набули належного розвитку. Це пояснюється тим, що, по-перше, особисті фінанси — досить новий, хоч і досить перспективний, напрям вітчизняної фінансової науки, який має великий потенціал розвитку саме в умовах ринку; по-друге, в Україні, незважаючи на декларативні заклики окремих політичних сил щодо необхідності становлення потужного середнього класу як основи фінансової стабільності суспільства, не створено реальних передумов для його формування й розвитку. Однак ми переконані, що підготовка фінансових консультантів — справа недалекого майбутнього, оскільки добробут наших громадян поступово зростатиме, а вітчизняний ринок потребуватиме кваліфікованих спеціалістів у цій сфері.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Домогосподарство; фінанси домогосподарств; бюджет домогосподарства; сукупні ресурси домогосподарств; сукупні витрати домогосподарств; заощадження домогосподарств; фінансова поведінка домогосподарств; особисті фінанси.

Контрольні запитання і завдання

1. Обґрунтуйте роль домогосподарств України в соціально-економічному розвитку суспільства.
2. Розгляньте основні функції фінансів домогосподарств. Наведіть конкретні приклади їх реалізації.
3. Що означає термін “бюджет домогосподарства”? Сформууйте та проаналізуйте бюджет вашого домогосподарства (особистий бюджет). Окресліть можливі напрями його оптимізації.
4. Якою є структура доходів і витрат домогосподарств в Україні?
5. Наведіть приклади мотивованих і немотивованих заощаджень домогосподарств.

6. Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?

7. Охарактеризуйте основні моделі і стратегії фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств. Якою є модель фінансової поведінки вашого домогосподарства?

8. Чим зумовлена необхідність підвищення фінансової грамотності населення в сучасних умовах?

9. Якими ви бачите перспективи розвитку фінансів домогосподарств в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.

Рекомендована література

1. Кириленко О. Унікальна роль бюджету у вирішенні проблеми бідності в Україні / Ольга Кириленко, Ірина Білоус // Журнал європейської економіки. — 2009. — № 1. — С. 92—106.

2. Кізима Т. Стратегії та моделі фінансової поведінки домашніх господарств у сучасних умовах / Тетяна Кізима // Світ фінансів. — 2009. — № 2 (19). — С. 86—96.

3. Кізима Т. Тенденції та перспективи розвитку основних форм заощаджень домогосподарств в Україні / Тетяна Кізима // Світ фінансів. — 2010. — Вип. 3. — С. 60—72.

4. Кізима Т. Фінанси домогосподарств: теоретична концептуалізація та сучасні пріоритети / Тетяна Кізима // Галицький економічний вісник. — 2008. — № 5 (20). — С. 129—138.

5. Кізима Т.О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку : монографія / Т.О. Кізима. — К. : Знання, 2010. — 431 с.

6. Петренко Я. Неорганізовані нагромаджені заощадження в механізмі трансформації заощаджень в інвестиції / Я. Петренко // Економіка України. — 2010. — № 1 (578). — С. 54—59.

7. Скринник З.Е. Культура фінансової поведінки: свобода, вибір, відповідальність / З.Е. Скринник // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. — 2008. — № 3. — С. 166—174.

8. Юрій С.І. Оподаткування доходів сім'ї: сутність та необхідність запровадження в Україні / С.І. Юрій, Т.О. Кізима // Регіональна економіка. — 2010. — № 3. — С. 165—171.

9. Юрій С.І. Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності / С.І. Юрій, Т.О. Кізима // Фінанси України. — 2008. — № 8 (153). — С. 3—10.

Розділ 13

СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК

13.1. Об'єктивна необхідність і суть страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту

В умовах розвитку ринкової економіки, ускладнення взаємовідносин між суб'єктами господарювання зростає ймовірність виникнення непередбачуваних подій, підвищується ступінь ризику в усіх сферах життя та господарської діяльності. Так, підприємницька сфера в ринковому середовищі пов'язана з певним ризиком: банкрутства, катастрофи, недоотримання прибутку, втрати капіталу. Крім того, життєдіяльність практично кожної людини також має ризиковий характер (травматизм, непрацездатність, смерть), що потребує непередбачуваних витрат. Наявність елементів ризику, які неодмінно супроводжують суспільне виробництво, а також підприємницьку діяльність та життя окремих громадян, породжує необхідність їхнього попередження, відшкодування, зменшення збиткових наслідків. Взаємовідносини між людьми з приводу забезпечення стійких гарантій захисту їхніх майнових інтересів формують зміст категорії "страховий захист".

Необхідність страхового захисту визначається кількома аспектами:

— з позиції природних інтересів людства страховий захист виник як засіб збереження матеріального добробуту в разі настання непередбачуваних ситуацій або випадків, які можна передбачити, але яких неможливо уникнути, з метою розподілу збитків, завданих окремим громадянам, між багатьма членами суспільства задля зменшення втрат потерпілих;

— економічний аспект страхового захисту пояснюється необхідністю організації суспільних відносин, які базуються на мобілізації та використанні фінансових ресурсів на відшкодування збитків з метою забезпечення безперервного процесу суспільного відтворення;

— соціальна потреба страхового захисту зумовлена необхідністю вирішення соціальних питань у суспільстві з метою захисту особистих інтересів громадян;

— в юридичному аспекті організація страхового захисту як цивільно-правових відносин здійснюється відповідно до чинного страхового законодавства та договору страхування;

— міжнародний аспект страхового захисту зводиться до усунення національних відмінностей у законодавчих актах різних країн з метою забезпечення страховикам та страхувальникам достатніх фінансових гарантій.

Таким чином, *страховий захист* — це сукупність економічних відносин, пов'язаних із попередженням, подоланням або зменшенням негативного впливу несприятливих подій (ризиків) і відшкодуванням їх наслідків з метою забезпечення безперервного і безперебійного суспільного виробництва, фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку і загального добробуту.

Страховий захист як економічна категорія має такі *ознаки*:

- випадковий характер настання несприятливих подій;
- вираження збитку в натуральній і грошовій формах;
- нерівномірність нанесення збитку;
- реалізація заходів для попередження і подолання наслідків конкретних подій;
- об'єктивна необхідність відшкодування збитків.

Страховий захист може бути забезпечений лише за наявності ресурсів, які зосереджуються для цих цілей у страховому фонді суспільства. Так, з'являється об'єктивна необхідність формування страхового фонду для збереження збалансованості пропорційного розвитку суспільного виробництва, зменшення збитків унаслідок виникнення ризикових ситуацій.

Страховий фонд як сукупність натуральних та грошових резервів, формується за рахунок частини валового внутрішнього продукту (ВВП), який у результаті розподілу та перерозподілу трансформується у фонди споживання і нагромадження. Страхові фонди створюються для відшкодування збитків і належать до фондів нагромадження.

У суспільній практиці розрізняють три основні форми організації страхового фонду:

- Централізований резервний страховий фонд;
- Фонд самострахування;
- Страховий фонд страховика.

Централізований резервний страховий фонд формується в натуральній і грошовій формах за рахунок загальнодержавних ресурсів. Цей фонд призначений для відшкодування збитків та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій — великомасштабних катастроф. Централізований резервний страховий фонд містить:

— стратегічні запаси держави у вигляді продукції, палива та інших матеріальних ресурсів, які перебувають у підпорядкуванні спеціалізованого відомства Кабінету Міністрів — Державного матеріального резерву;

— резервний фонд державного бюджету та оборотну касову готівку Державного бюджету України, які перебувають у розпорядженні уряду;

— резервні фонди місцевих бюджетів, оборотну касову готівку та вільні залишки бюджетних коштів місцевих бюджетів, які перебувають у розпорядженні органів місцевого самоврядування.

З метою державного фінансування системи соціального захисту як самостійної галузі страхування, досягнення соціальної стабільності та реалізації пріоритетних соціальних програм держава формує цільові позабюджетні страхові фонди, а саме фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування. Такі страхові фонди організуються шляхом мобілізації обов'язкових страхових внесків фізичних та юридичних осіб з метою забезпечення їх у разі непрацездатності, старості, малозабезпеченості та безробіття.

У період переходу до ринкових відносин принципових змін зазнали фонди страхового захисту суспільства. Система суспільного виробництва, яка базується на приватній власності на засоби виробництва і ринковому механізмі господарювання, передбачає певну майнову самостійність суб'єктів господарювання. Відповідно в умовах розвинутих ринкових відносин відокремлених суб'єктів господарювання централізований метод формування страхового фонду для захисту їхніх майнових інтересів практично не застосовується, за винятком спеціальних програм державної допомоги, оскільки це призвело б до безпідставного перерозподілу коштів одних підприємств і платників податків на користь інших. Значний дефіцит державних фінансових ресурсів, зумовлений фінансовими труднощами, забезпечує все меншу частку централізованих грошових резервів держави в джерелах надання страхового захисту. Відтак ринкові умови господарювання потребують частішого прийняття рішень щодо подолання ризикових ситуацій на рівні підприємства, розширюють межі самострахування, нова модель якого трансформується у фонд ризику.

Фонд самострахування формується децентралізованим методом за рахунок щорічних відрахувань чистого прибутку в обсязі, передбаченому в статутних документах суб'єкта господарювання, і використовується для подолання тимчасових труднощів, відшкодування втрат у процесі виробництва та забезпечення його стійкого становища на ринку в разі настання страхових випадків.

Основними недоліками самострахування є:

— нераціональна і дорога форма страхового захисту, оскільки суб'єкт господарювання повинен витратити кошти на створення фінансових резервів у повному обсязі можливих збитків, що звужує його фінансові можливості;

— вилучення значних фінансових ресурсів з виробничого процесу для формування страхового фонду, джерелом якого є чистий прибуток, що значно знижує рентабельність суб'єкта господарювання та суперечить основній меті ринкового виробництва;

- катастрофічний збиток, що може призвести до припинення діяльності фонду і, можливо, до банкрутства суб'єкта господарювання;
- необхідність забезпечення кваліфікованого управління резервними фондами.

У таких умовах найбільш пріоритетною, економною, ефективною формою страхового захисту суспільства є страхування, яке забезпечує можливість за відносно незначну плату страхових премій отримати страхове відшкодування за широким колом ризиків. Відповідно у ринковому середовищі особливої ваги набувають страхові фонди, що формуються спеціалізованими установами — страховими компаніями.

Страховий фонд страховика організовується в кожній страховій компанії у вигляді страхових резервів у грошовій формі за рахунок внесків страхувальників. Джерелом формування страхового фонду є також доходи від інвестиційної діяльності страховика, в управлінні якого перебувають тимчасово вільні кошти.

Цільове призначення фонду — відшкодування збитків і виплата страхових сум відповідно до встановлених правил та умов страхування. При цьому основним завданням страховика є формування страхових резервів у обсязі, достатньому для задоволення потреб страхувальників у покритті збитків. Збитки розподіляються серед усіх учасників страхового процесу, виникає перерозподіл коштів страхового фонду в просторі і часі та відбувається значне маневрування ними.

Із розвитком ринкових відносин змінюється і посилюється роль страхування. Командно-адміністративна система управління народним господарством та державна монополія в страховій галузі не давали можливості для розвитку комерційної природи страхування, а державне страхування не враховувало інтереси зацікавлених осіб. Відсутньою була стратегія розвитку страхових відносин, спрямована на захист страхувальників і страховиків та отримання прибутку для беззбиткового проведення страхової діяльності.

Розвиток суспільних відносин, удосконалення засобів виробництва призводить до збільшення кількості ризиків та величини збитків від їх настання. Разом із необхідністю страхування класичних ризиків з'являється потреба у страхуванні підприємницьких, фінансових, кредитних, банківських, валютних та нових специфічних ризиків перехідного етапу. В умовах ринку страхування стає не тільки методом захисту страхувальників від руйнівних стихійних лих, але й засобом захисту від несприятливих змін ринкової кон'юнктури, що можуть негативно вплинути на життєдіяльність усіх суб'єктів ринкових відносин.

У сучасних умовах розвитку суспільства необхідність створення страхових фондів зумовлена такими основними чинниками:

- стихійним впливом руйнівних сил природи на сферу підприємництва та життєдіяльність людини, підтвердженням якого є події останніх років;

— потенційною можливістю настання подій, які через несприятливий збіг обставин або негативний вплив зовнішнього середовища призводять до смерті, втрати здоров'я, працездатності окремих людей;

— запровадженням у виробничу та соціальну сферу досягнень науково-технічного прогресу, що збільшує можливості виникнення техногенних аварій і катастроф, травматизм на виробництві та у побуті;

— соціально-економічними суперечностями у суспільстві, які призводять до появи несприятливих подій (ризиків), що супроводжуються матеріальними збитками різного роду та масштабу.

Ринкові засади господарювання докорінно змінюють співвідношення між фондами страхового захисту суспільства. В умовах обмежених можливостей забезпечення страхового захисту за рахунок резервних фондів держави та суб'єктів підприємництва страхування стає необхідним елементом організації суспільних відносин. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває з'ясування економічної природи і сутності страхування, його функцій та основних принципів.

13.2. Економічна природа і сутність страхування

Страхування є однією з найбільш давніх і складних економічних категорій. Як невід'ємна частина людського життя страхові відносини виникли у суспільстві в процесі його історичного розвитку. Людство завжди прагнуло захистити себе від різного роду ризиків та було змушене вживати запобіжні заходи для забезпечення достатніх умов життєдіяльності та виробничого процесу.

Впродовж тривалого періоду істориками та економістами накопичувалися і систематизувалися факти застосування людьми в різних суспільно-історичних формаціях специфічних соціально-економічних відносин, які формують сутність категорії страхування. Страхові відносини поступово зароджуються серед розмаїття інших економічних відносин суспільства у формі взаємодопомоги, приватних комерційних угод та набувають сучасного ступеня зрілості як економічна категорія.

Висвітлення теоретичних основ страхування здійснюється науковцями в різних галузях. На ранніх етапах формування теорії страхування найбільш поширені дослідження страхових відносин у страховій математиці та праві. Наприкінці XIX — на початку XX ст. набуває всебічного розвитку страхування як економічне явище, що створює об'єктивне підґрунтя для оформлення теорії страхування в окрему галузь знань та зародження страхової науки.

Термін "страхування" походить від лат. *securus* і *sine cura*, що означають "безтурботний". Водночас "страхування" досить часто пов'язують зі словом "страх", а тому вживають у значеннях "підтримка", "гарантія успіху", "за-

хист". Відтак етимологія страхування є неоднозначною, що свідчить про складність та багатогранність цього поняття. Диференціація і протилежність його значень зумовлюють суперечності у трактуванні страхування, що певною мірою є джерелом подальшого розвитку страхової науки.

У науковій літературі дотепер немає єдиного усталеного визначення поняття "страхування". Найвні формулювання відображають лише окремі його аспекти, що не можуть претендувати на загальноприйняте та виключне трактування. Страхування розглядається з різних позицій, зокрема:

— з погляду юридичної природи — як сукупність цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та підприємств;

— з економічного погляду — як економічна категорія;

— за організаційно-правовим підходом — як вид діяльності (бізнесу) та форма фінансового посередництва;

— з позицій управління ризиками — як метод нейтралізації ризиків.

Офіційне, законодавчо регламентоване нормами права, визначення терміна "страхування" наведено в Законі України "Про страхування" (зі змінами і доповненнями): *страхування* — вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення цих фондів. Відповідно рух грошових коштів між суб'єктами страхових правовідносин відбувається під впливом обов'язкових норм, законів, встановлених державою. Такі цивільно-правові договірні відносини передбачають обов'язок страховика здійснити страхові виплати у разі настання страхових подій згідно з договором страхування, а відтак *гарантують захист майнових інтересів громадян та підприємств*.

Згідно із Законом України "Про страхування" *предметом договору страхування* можуть бути майнові інтереси, пов'язані з:

— життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника (особисте страхування);

— володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);

— відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності).

До суб'єктів страхових відносин належать:

— страховики;

— страхувальники;

— застраховані;

— вигодонабувачі.

Страховики — фінансові установи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю

згідно із Законом України “Про господарські товариства” та Господарським Кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених цими законодавчими актами, а також одержали в установленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності. Тобто страховики — спеціалізовані організації, які за певну плату (страхову премію) беруть на себе зобов’язання відшкодувати збитки, завдані страховою подією, або виплатити страхову суму страхувальникам чи особам, яких вони зазначили у договорі страхування.

В окремих випадках, встановлених законодавством України, страховиками визнаються державні організації (з використанням в назві слів “державна”, “національна”), що створені та діють відповідно до чинного законодавства єдиним власником яких є держава. Слова “страховик”, “страхова компанія”, “страхова організація” та похідні від них можуть використовувати лише ті юридичні особи, які мають ліцензію на здійснення страхової діяльності.

У страхових відносинах може брати участь декілька страховиків. Страхування одного і того самого об’єкта кількома страховиками за згодою страхувальника за одним спільним договором страхування називається *співстрахуванням*. Страховик може страхувати ризики з виконанням частини своїх зобов’язань перед страхувальником у іншого страховика. Сукупність економічних відносин, що виникають з цього приводу між учасниками формування, розподілу і використання цільових фондів грошових коштів, призначених для забезпечення додаткового захисту майнових інтересів страховика, називається *перестрахуванням*.

Основними учасниками перестраховальних відносин є, з одного боку, *перестраховальник*, який шляхом передачі страхового ризику та частини страхових премій, що надійшли від страхувальників за прямим договором страхування, забезпечує собі гарантії виконання страхових зобов’язань і тим самим збалансування страхового портфеля та збереження фінансової стійкості й право отримати від перестраховика комісійну винагороду як компенсацію частини зазнаних ним витрат з укладання договорів страхування; з другого — *перестраховик*, який бере на відповідальність частину страхового ризику, а також і частину страхової премії, формує джерела фінансування збитку та сподівається на тантьєму — комісію з прибутку за результатами перестраховальної діяльності.

Страховальники — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками договори страхування, сплачують страхові премії і мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Застраховані — особи, що беруть участь в особистому страхуванні, предметом страхового захисту яких є життя, здоров’я і працездатність. Застрахована особа, яка сплачує страхові внески, є одночасно страхувальником.

Вигодонабувачі — особи, зазначені страхувальником у договорі страхування для отримання страхового відшкодування або страхової виплати у разі, якщо страхувальник чи застрахована особа не зможе скористатися належними сумами самостійно.

Страховання як економічна категорія є системою економічних відносин, що виникають на розподільній стадії відтворювального процесу та охоплюють:

- формування спеціального грошового фонду за рахунок внесків фізичних та юридичних осіб;
- використання цього фонду для відшкодування збитків унаслідок несприятливих подій (ризиків).

З позиції цільового формування і використання страхового фонду, з погляду більшості сучасних наукових уявлень щодо страхових відносин як частини розподільних відносин, які опосередковують рух вартості в її грошовій формі, страхування можна вважати фінансовими відносинами. За такого підходу страхування є похідним інструментом фінансових відносин, що позбавляє його як економічну категорію самостійності. Справді, теорія фінансів є стрижневою основою для всієї сукупності фінансових наук, серед яких певне місце посідає наука про страхування. Однак страхування охоплює особливі фінансові відносини, для яких характерна низка ознак, що у сукупності дають підстави виокремити його з-поміж інших економічних категорій. Ці ознаки стосуються місця страхування у суспільному відтворенні, форми існування страхових відносин, їх економічної природи. Розглянемо специфічні ознаки економічної категорії страхування.

По-перше, для страхування як специфічної форми фінансових відносин притаманні лише *перерозподільні відносини між учасниками формування страхового фонду*, що мають замкнений характер, пов'язаний із *солідарним розкладанням нанесеного збитку*. Тобто використання страхового фонду обмежується суб'єктами, які беруть участь у його формуванні. Тоді як однією з ознак фінансових відносин є нееквівалентний характер перерозподілу.

По-друге, страхування базується на ймовірності настання страхового випадку, тобто *страхуванню притаманний ризиковий характер відносин*. Таким чином, страховий ризик як етимологічне джерело страхових відносин є об'єктивним чинником їх виникнення та подальшого розвитку. Рух грошових коштів у страхуванні залежить від ступеня ймовірності заподіяння збитку страховими подіями. Чим вищою є така ймовірність, тим більшими є страховий внесок і величина відшкодування. Фінансування має плановий характер формування та використання грошових фондів.

По-третє, замкнене розподілення збитків зумовлює таку специфічну ознаку страхування, як *поверненість страхових платежів, унесених до страхового фонду*. Внески кожного учасника страхового фонду призначені для страхових виплат, тобто повертаються у вигляді страхових сум або страхового відшкодування. Принцип повернення коштів характерний і для такої економічної категорії, як кредит, однак не можна сказати, що страхувальник кредитує страховика, оскільки він купує страховий захист. Проте необхідно зауважити, що кредитний характер страхових відносин притаманний перш за все для страхування життя, кошти за яким повертаються або платникові, або спадкоємцям, тоді як для ризикових видів страхування цей принцип має місце лише у разі настання страхових подій.

По-четверте, на відміну від фінансів і кредиту, виникнення і розвиток страхування пов'язані з об'єктивною потребою страхувальників забезпечити захист своїх майнових інтересів від несприятливих подій (ризиків). Тобто страхові відносини можливі лише за наявності майнового інтересу страхувальника, відсутність якого позбавляє ці відносини юридичного підґрунтя та необхідності існування.

Отже, наведені вище ознаки вказують на те, що страхування тісно взаємодіє з такими економічними категоріями, як фінанси і кредит, проте має і принципові ознаки, що дають змогу виокремити страхові відносини зі складу інших відносин розподільного характеру і вважати страхування об'єктивною економічною категорією. Зокрема, це:

- перерозподільний характер відносин між учасниками формування та використання страхового фонду;
- замкнуте, солідарне розподілення збитку між учасниками страхування в просторі та часі;
- наявність страхового ризику;
- повернення страхових премій, мобілізованих у страховому фонді, у вигляді виплати страхового відшкодування або страхової суми страхувальникам;
- наявність майнового інтересу як основи страхових відносин.

Отже, *страхування як економічна категорія* — це сукупність перерозподільних відносин, які виникають між двома суб'єктами — страховиком і страхувальником — з приводу формування грошових фондів за рахунок сплати останнім страхових премій з метою захисту майнових інтересів у разі настання страхових випадків, передбачених договором страхування, та поповнення цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку.

У ринковій економіці страхування здійснюється на комерційних засадах (за винятком державного соціального страхування), виступаючи важливим напрямком підприємницької діяльності. Так, страхові компанії шляхом реалізації страхових послуг, з одного боку, забезпечують соціальний ефект у суспільстві — страховий захист добробуту людства, з іншого — займаються комерційною діяльністю, яка дає прибуток. Джерелом прибутку страховика є доходи від страхової діяльності, від розміщення тимчасово вільних коштів в об'єкти виробничої та невиробничої сфер діяльності, банківські депозити, акції, облигації тощо. З цієї позиції страхування можна розглядати як вид діяльності (бізнесу).

Страхові компанії відіграють велику роль у стимулюванні господарської активності учасників ринку, що створює конкурентне середовище і викликає потужну психологічну мотивацію їх економічної діяльності. Страхування насамперед створює для всіх учасників рівні права, можливість отримати вигоду, надає впевненості в розвитку бізнесу. У такому аспекті страхування можна

розглядати як *форму фінансового посередництва*, яке забезпечує формування та цільове використання спеціальних грошових фондів.

У ринкових умовах господарювання розширюється коло ризиків, посилюється їх вплив на підприємництво і життєдіяльність людини. При цьому кошти, мобілізовані у страхових фондах страхових компаній, є вагомим джерелом компенсації можливих фінансових втрат у випадку настання ризикових подій. Відповідно з позиції управління ризиками страхування є *методом нейтралізації ризиків* у всіх сферах життя та господарської діяльності.

13.3. Функції і принципи страхування

Страховання як економічна категорія виконує певні функції, які конкретизують його внутрішній зміст і суспільне призначення. Питання щодо функцій страхування дотепер немає однозначного вирішення. Переважна більшість фахівців визнають, що страхуванню притаманні такі функції: ризикова (функція страхового захисту), фінансова (функція формування і використання страхових резервів), заощаджувальна, превентивна, інвестиційна та контрольна (див. рис.13.1).

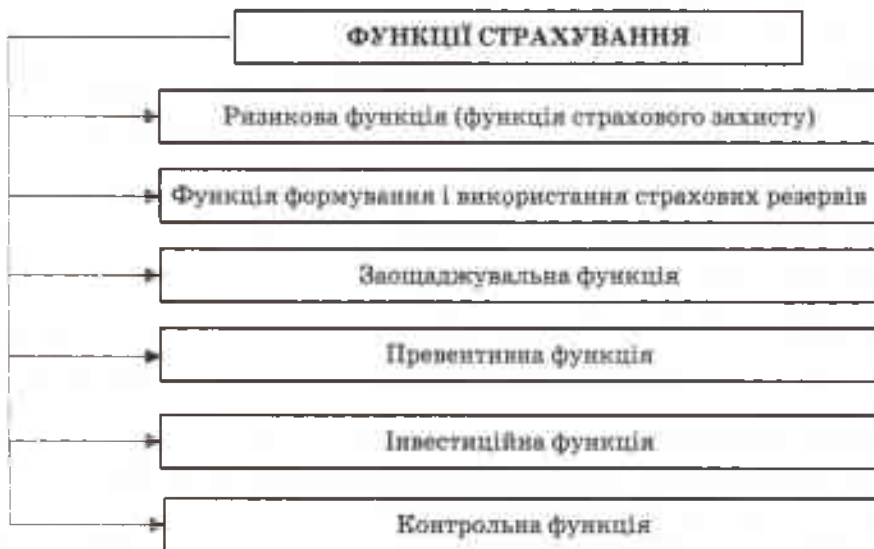

Рис. 13.1. Функції страхування

Сутність *ризикової функції (функції страхового захисту)* полягає у передачі за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику у разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством

або договором страхування. Саме в рамках реалізації ризикової функції визначається об'єктивна необхідність страхового захисту.

Функція формування і використання страхових резервів (фінансова функція) визначає особливість страхування як економічної категорії. Перерозподільні відносини, які характерні для економічної категорії страхування, пов'язані з формуванням цільових грошових фондів — страхових резервів, призначених для забезпечення страхового захисту безпосередніх учасників їх створення. За умови достатнього обсягу страхових резервів здійснюється відшкодування матеріального збитку в разі настання страхових випадків або виплата страхових сум по закінченні дії договору страхування життя. Реалізація фінансової функції страхування також відбувається в процесі управління страховими резервами з метою отримання доходів і прибутку.

Ризикова та фінансова функції страхування об'єктивно зумовлюють прояв заощаджувальної, інвестиційної, превентивної та контрольної функцій.

У процесі перерозподільних відносин, пов'язаних із забезпеченням страхового захисту, в учасників страхування за довгостроковими видами страхування життя і пенсій виникає можливість накопичити певну страхову суму у вигляді страхових премій за умови відсутності страхового випадку за час дії договору страхування. У цій ситуації виявляються дві функції: *заощаджувальна* та *інвестиційна*. Страхувальники отримують капіталізовані страхові внески, які здатні приносити їм ще й інвестиційний дохід у вигляді певного відсотка.

Інвестиційна функція страхування передбачає розміщення тимчасово вільних коштів страховика у різні активи на умовах безпечності, поворотності, прибутковості та диверсифікації. Специфіка договору страхування визначається особливістю перерозподілу коштів методом страхування та дає можливість страховику тимчасово, впродовж дії договору, користуватися та розпоряджатися акумульованими у страхових резервах коштами страхувальників. При цьому забезпечуються умови для інвестування цих коштів в економіку у вигляді прямих інвестицій, через фондовий ринок, або за допомогою фінансових посередників з метою отримання прибутку.

Превентивна функція страхування спрямована на попередження можливих збитків та зменшення їх наслідків від несприятливих страхових подій. Реалізація такої функції передбачає широкий комплекс заходів, їх фінансування за рахунок частини коштів страхового фонду з метою зменшення страхового ризику. Страховики та страхувальники у цьому разі об'єктивно зацікавлені у попередженні настання страхових випадків.

Контрольна функція виявляється одночасно з іншими функціями у певних страхових взаємовідносинах. Відповідно до контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових та інвестиційних операцій, оптимальним формуванням та цільовим використанням страхових капіталів.

Страхування характеризується не лише певними функціями, а й ґрунтується на основних, вихідних положеннях, що забезпечують його дію як економіч-

ного інструменту. У страхованні виділяють *загальні* і *конкретні принципи* (рис. 13.2).

Вільний вибір страховика і виду страхування означає, що всім страхувальникам надається можливість обирати будь-якого страховика, що має ліцензію на проведення страхування. А страховикам держава гарантує вільний вибір видів добровільного страхування та рівні можливості у здійсненні діяльності. Водночас створюються сприятливі умови для розвитку страхового ринку, щоб забезпечити реалізацію права на ефективний страховий захист юридичних і фізичних осіб.

Рис. 13.2. Принципи страхування

Принцип наявності *страхового ризику* означає, що страхувати можна лише ті об'єкти, яким загрожує реальний ризик (збиток). Страховий ризик визначає високий ступінь невизначеності та ймовірнісний характер страхових відносин. Однак не всі ризики є прийнятними для страхування, а тому не можна ототожнювати поняття страхового ризику зі всіма можливими небезпеками. Найбільш лаконічно цю різницю зазначено у Законі України "Про страхування": страховий ризик — певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. Конкретним виявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання непередбачуваної події.

Страховий інтерес. Будь-який договір страхування може бути укладений тільки за наявності у страхувальника інтересу до організації захисту на випадок втрати майна, здоров'я чи життя. Це гарантує отримання певних доходів для покриття збитків у разі настання спеціально зумовлених подій. Зацікавленість у страховому захисті всіх суб'єктів ринку шляхом передання відповідальності за наслідки ризику спеціалізованим установам зростає з потребою відшкодування збитку в умовах дефіциту фінансових ресурсів держави та підприємств або з можливостями одержання визначених страхових сум по закінченні дії договору страхування.

Принцип *максимальної сумлінності* можна вважати принципом взаємної правдивості та високої довіри між страховиком та страхувальником. Страхувальник повинен надати страховику всю інформацію про об'єкт страхування для оцінювання ризику і визначення ціни страхової послуги, а страховик зобов'язаний правильно визначити збиток і виплатити страхове відшкодування.

Принцип *реальності страхового захисту* передбачає виплату відшкодування в обсягах реального збитку. Реалізація такого принципу потребує створення умов та дотримання *конкретних принципів страхування*, за яких досягається мета страхування.

Принцип *платності* передбачає передачу ризику за плату від страхувальника до страховика. Це дає змогу сформувати страховику відповідні страхові резерви, забезпечити окупність та прибутковість його діяльності.

Принцип *неперервності* означає, що з метою забезпечення гарантій страхового захисту необхідно постійно укладати договір страхування, оскільки за його відсутності може настати подія, котра завдасть збитки, однак страхова виплата здійснюватися не буде.

Принцип *поворотності* передбачає повернення страхувальнику страхових платежів у вигляді страхового відшкодування в разі настання страхового випадку (при ризиковому страхуванні) або страхової суми (при страхуванні життя).

Принцип *диверсифікації* означає можливості здійснення діяльності страхових компаній поза межами основного бізнесу. Чинним законодавством чітко визначено, що предметом безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, перестрахування і фінансова діяльність, пов'язані з формуванням і розміщенням страхових резервів та їх управлінням. Проте цей принцип виявляється в рамках основної діяльності страховика, коли йдеться про розпорошення прийнятих на страхування ризиків за територіальною та галузевою ознаками, а також інвестиційної діяльності страховика.

Принцип *франшизи* передбачає частину збитків, яка згідно з договором страхування не відшкодовується страховою компанією, тобто власну участь страхувальника у відшкодуванні збитків. Такий принцип застосовується з метою уникнення виплати за невеликими збитками, створення економічної за-

цікавленості у страхувальників, захисту страховиків від зловживань страхувальників.

Принцип *суброгації* означає передачу страховику, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за заподіяний збиток. Інша назва — регресне право. На практиці таке право застосовується ще й до настання реальної виплати відшкодування.

Принцип *контрибуції*, відповідно до якого одна страхова компанія вимагає від іншої або інших компаній розподілити між собою виплату страхового відшкодування у випадку страхування одного і того самого об'єкта одночасно кількома компаніями від однакових ризиків. Для реалізації такого принципу на практиці необхідно перевірити достовірність інформації про наявність не менше двох полісів на відшкодування збитків за однаковими ризиками одних і тих самих предметів страхування.

З метою забезпечення надійного страхового захисту, платоспроможності та фінансової стійкості страховика у страхуванні застосовується *принцип співстрахування та перестрахування*. Незважаючи на тісний взаємозв'язок цих двох понять, їх схожість за значенням та етимологією, співстрахування та перестрахування суттєво відрізняються, зокрема за окремими елементами їх організаційно-правового механізму.

1. У співстрахуванні можуть брати участь як страховики, так і страхувальники, виступаючи при цьому співстраховиками або співстрахувальниками. Відповідно, у страхувальника виникають прямі правовідносини з кожним страховиком співстрахувального процесу, тоді як у перестрахуванні договір укладається тільки між страховиками, а страхувальник не бере безпосередньої участі у перестрахувальних відносинах.

2. У перестрахуванні відповідальність перед страхувальником несе прямий страховик, а страхувальник може і не знати, перестрахований його договір чи ні. Разом із відповідальністю страховик передає частину страхової премії як плати за прийняття ризику, при страховому випадку повністю виплачує страхове відшкодування, а перестраховики повертають йому свої частки у страховій виплаті. Водночас кожен зі співстраховиків пропорційно відповідає своєю частиною страхових зобов'язань безпосередньо перед страхувальником. Саме така особливість ускладнює співстрахувальний процес, розподіл ризику за яким відбувається із значними затратами часу, потребує узгодження усіх дій співстраховиків, як при укладанні відповідних договорів, так і виплаті страхового відшкодування.

3. Ризик у співстрахуванні не підлягає повторному розподілу. Водночас ризик, прийнятий перестраховиком, може бути у подальшому переданий іншим страховикам у перестрахування.

13.4. Класифікація страхування

У процесі організації страхового захисту велике значення має наукове обґрунтування предмета страхових відносин, видів та галузей страхування, форм його здійснення, умов розподілу ризиків та відповідальності між учасниками страхування. Системне впорядкування взаємозалежних та взаємозумовлених елементів єдиного комплексу страхових відносин дасть можливість детальніше пізнати глибинну сутність страхування та визначити пріоритети і напрями розвитку страхового ринку. Основою систематизації та структурування страхових відносин є класифікація страхування.

Страхові відносини розподіляються і групуються за певними ознаками і властивостями у галузі, підгалузі. При цьому в страховій теорії прийнято виокремлювати три основні класифікаційні ознаки:

- *історичну*, за якою можна відстежити історичний розвиток страхування, його окремих форм і видів, суб'єктів і об'єктів;
- *економічну*, яка визначається економічними умовами проведення страхування та розвитком страхової справи в країні;
- *юридичну*, що визначає форми та умови здійснення страхування на основі нормативно-правової бази та міжнародних угод.

Найбільш повною і поширеною у вітчизняній страховій теорії і практиці є класифікація страхування за *економічними* (за сферами діяльності, предметами страхування, видами страхових ризиків, статусом страхувальника, організаційно-правовою формою страховика) та *юридичними* (за формою проведення, видами страхування згідно з міжнародними угодами) ознаками. Детальна класифікація страхових відносин з погляду цих ознак подана на рис. 13.3.

Класифікація страхування за *сферами діяльності або спеціалізацією страховика* передбачає його поділ на страхування життя та загальне (ризикове) страхування. Зазначену класифікаційну ознаку покладено в основу виокремлення галузей страхування, які, у свою чергу, включають підгалузі та види відповідного страхування. При цьому всі ланки такої класифікації охоплюють і обов'язкову, і добровільну форми здійснення страхування.

Чинним страховим законодавством за *предметом договору страхування* визначено три його галузі:

- майнове страхування як сукупність видів страхування, предметом яких є майно юридичних і фізичних осіб;
- особисте страхування — галузь страхування, в якій предметом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян;
- страхування відповідальності — галузь страхування, в якій предметом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків унаслідок діяльності або бездіяльності страхувальника.

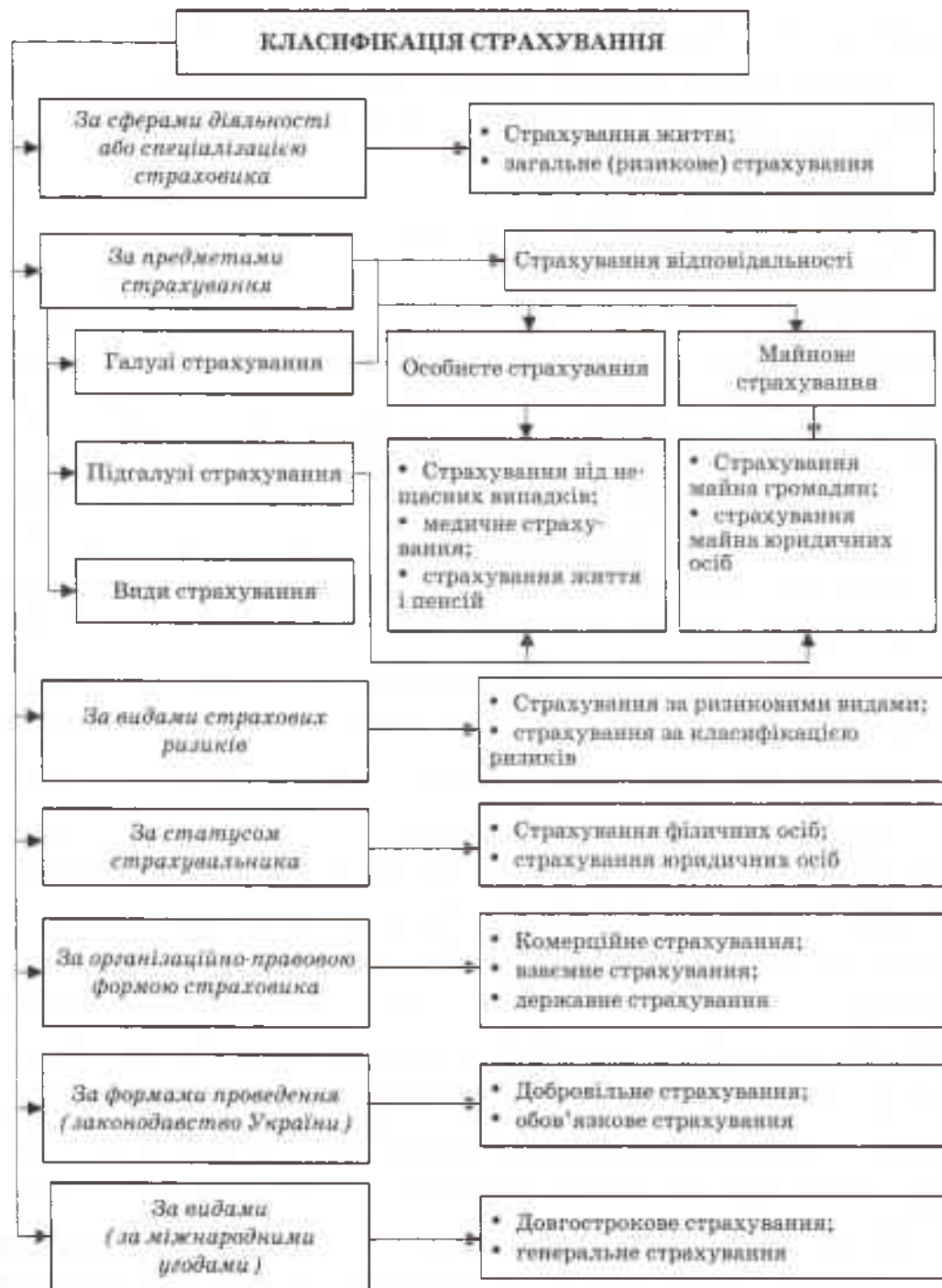

Рис. 13.3. Класифікація страхування

Загальне страхування охоплює всі галузі, тоді як страхування життя є підгалуззю, видом особистого страхування, предмет страхових відносин в якому — майнові інтереси, пов'язані з життям і здоров'ям застрахованого.

Особисте страхування можна поділити на три підгалузі:

- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування;
- страхування життя і пенсій.

У свою чергу, підгалуззями *майнового страхування* є:

- страхування майна громадян;
- страхування майна юридичних осіб.

Класифікація страхування *за видами страхових ризиків* наближена до класифікації ризиків за джерелом походження в певній підприємницькій сфері або життєдіяльності людини (фінансових, кредитних, екологічних ризиків). Класифікація страхування за цією ознакою передбачає виділення певних ризикових видів страхування (морське, авіаційне, автотранспортне тощо).

За *статусом страхувальника* страхові послуги поділяють на такі, що надаються юридичним особам, а також такі, які обслуговують інтереси громадян. Ця класифікаційна ознака не поширюється на особисте страхування.

Класифікація страхування *за організаційно-правовою формою страховика* використовується з метою державного регулювання страхової діяльності. Відповідно розрізняють:

- комерційне страхування (послуги надають страхові компанії, створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств та товариств з додатковою відповідальністю);
- взаємне страхування (послуги надають товариства взаємного страхування);
- державне страхування (послуги надають державні страхові організації).

За *юридичною ознакою* страхування класифікують за *формами здійснення* страхування на добровільне та обов'язкове.

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно, відповідно до вимог чинного страхового законодавства. Характеристику та класифікаційні ознаки видів добровільного страхування визначає уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах нагляду за страховою діяльністю. Страховики мають право займатися тільки визначеними у ліцензії видами добровільного страхування. У ст. 6 Закону України "Про страхування" передбачено 22 види добровільного страхування.

Обов'язкове страхування встановлює держава з метою захисту інтересів не лише окремих страхувальників, а й суспільства в цілому. Для здійснення обов'язкових видів страхування законодавчими актами визначаються перелік предметів страхування, обсяги страхової відповідальності, норми страхового

забезпечення, порядок сплати страхових платежів, права й обов'язки учасників страхування. Принцип обов'язковості однаково поширюється і на страховальника, і на страховика. Перший має обов'язково застрахувати передбачений законом предмет, а другий не має права відмовити йому в цьому. У ст. 7 Закону України "Про страхування" визначено 33 види обов'язкового страхування.

За вимогами міжнародних угод, відповідно до директиви ЄС для всіх страховиків — членів цієї організації передбачено класифікацію страхування, за якої виокремлюється 7 видів *довгострокового* та 18 видів *генерального страхування*. Метою цієї директиви є формування єдиного страхового простору країн, які є членами ЄС.

13.5. Поняття страхового ринку, його структура та елементи інфраструктури

В умовах утвердження ринкових засад господарювання створення дієвої системи захисту майнових інтересів громадян і підприємств, забезпечення високого рівня стабільності економіки держави, досягнення її соціального добробуту неможливі без ефективного функціонування страхового ринку.

Страховий ринок є багатограним поняттям, а відтак, його сутність розкривається у комплексному вивченні й урахуванні всіх основних аспектів. Відповідно поняття "*страховий ринок*" доцільно трактувати:

1) *з макроекономічної позиції* — як складову фінансового ринку з більшістю притаманних йому характеристик, функцій і принципів;

2) *з погляду економічної природи* — як форму організації фінансових відносин щодо формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту юридичних і фізичних осіб;

3) *з позиції маркетингу* — як сферу страхових послуг або економічне середовище, де об'єктом купівлі-продажу є страхова послуга, формується попит і пропозиція на неї;

4) *відповідно до інституційно-організаційного підходу* — як економічний простір, у якому функціонують страхові компанії, страховальники, посередники, що беруть участь у формуванні та реалізації страхових послуг.

Об'єктивними передумовами виникнення страхового ринку є наявність:

- потреби в страхових послугах і у страховому захисті;
- об'єктів страхування, що мають споживну та мінову вартість;
- суб'єктів страхування, що здатні задовольнити потреби або їх споживати.

З метою наукового дослідження, вивчення умов функціонування та перспектив розвитку страхового ринку доцільно розглянути основні ознаки його сегментації. Відповідно страховий ринок може бути структурований за:

1) *формою власності*, в основу якої покладено приватну, комбіновану, публічну форму власності страхових компаній. За таким критерієм формується *інституціональна структура* страхового ринку, де функціонують акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяльність яких регулюється Господарським Кодексом України, Законом України “Про господарські товариства” та Законом України “Про страхування”;

2) *територіальною ознакою (територіальна структура)* — розрізняють регіональний (задоволення потреб у страховому захисті на рівні певної території, регіону), національний (у межах певної держави) та світовий (сукупність національних страхових ринків) страхові ринки;

3) *галузями страхування* — страховий ринок поділяють на ринок майнового страхування та ринок особистого страхування, *спеціалізацією страховика* — ринок страхування життя, ринок загального страхування та ринок перестраховування. Таким чином формується *галузева структура* страхового ринку;

4) *співвідношенням попиту і пропозиції (маркетингова структура)* — виокремлюють ринок продавців (попит на страховий захист перевищує пропозицію) та ринок покупців (попит є значно меншим за пропозицію);

5) *організаційно-інституційною структурою*, відповідно до якої виокремлюються основні суб'єкти страхового ринку, що займаються безпосередньо страховою діяльністю (страховики, страхувальники, страхові посередники), та допоміжні інституції, які здійснюють обслуговування і регулювання страхової діяльності (органи державного нагляду і контролю за страховою діяльністю, обслуговуючі (сервісні організації), добровільні об'єднання страховиків (страхові і перестраховальні пули), організації з підготовки кадрів, інформаційно-освітні структури), і становлять інфраструктуру страхового ринку (рис.13.4).

До основних *суб'єктів* страхового ринку належать:

- страховики;
- страхувальники;
- страхові посередники.

За *характером здійснюваних операцій* страхові компанії поділяються на:

- *спеціалізовані* — такі, що спеціалізуються виключно на окремих видах страхування;
- *універсальні*, що виконують різні види страхування;
- *перестрахові*, які здійснюють перестраховальну діяльність.

Особливою формою організації страховиків є *товариства взаємного страхування (ТВС)* — некомерційні організації, створені на основі добровільно угоди між юридичними або фізичними особами для страхового захисту своїх майнових інтересів. Специфіка взаємного страхування полягає в тому, що при формуванні страхового фонду забезпечується безприбуткова основа. Предметом основної діяльності товариств взаємного страхування є забезпечення страхового захисту, однак обсяг ризиків, що можуть бути прийняті на страхування, обмежений. ТВС, окрім проведення страхової діяльності, надають фінанс

Рис. 13.4. Організаційно-інституційна структура страхового ринку

ву підтримку його членам через інвестування коштів, видачу позик на потреби учасників товариства тощо.

Значного поширення на вітчизняному страховому ринку набули *кептивні страхові компанії*, створені потужними виробничими підприємствами, корпораціями або фінансово-промисловими групами для обслуговування власних потреб. Такі страхові компанії обслуговують потреби та інтереси засновників.

Безпосередніми учасниками страхового ринку, які організують страхову діяльність та становлять проміжну ланку в системі взаємовідносин між страховиком і страхувальником, є *страхові посередники*.

Страхові посередники — це страхові брокери чи агенти, через яких укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій. Незважаючи на спільне завдання страхових агентів і брокерів, це полягає у сприянні продажу страхових послуг, вони мають різне функціональне призначення. *Страхові агенти* — юридичні або фізичні особи, які є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком, а саме: укладають договори страхування одержують страхові платежі, виконують роботи, пов'язані із здійсненням страхових виплат та страхових відшкодувань. *Страхові брокери* — юридичні або фізичні особи, які офіційно зареєстровані в установленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності та здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди особою, яка має потребу в страхуванні як страхувальник.

На страховому ринку функціонує низка інституцій, які здійснюють обслуговування страхової діяльності та формують його інфраструктуру. До них належать інституції ділової інфраструктури, серед яких особливе місце посідають *професійні оцінювачі ризиків і збитків* (аджастери (диспашери), аварійні комісари, андерайтери, сюрвеєри).

Аджастери (диспашери) представляють інтереси страховика у вирішенні та врегулюванні заявлених претензій страхувальника, пов'язаних із страховим випадком.

Аварійні комісари встановлюють причини настання страхового випадку, характер та обсяги збитків, як правило, під час дорожньо-транспортних аварій.

Сюрвеєри — незалежні експерти, що здійснюють огляд та оцінювання майна, яке приймається на страхування, визначають ймовірність реалізації страхового ризику.

Андерайтери — юридичні особи, які діють від імені страховика та мають право брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки умови договорів страхування на основі норм страхового права.

Значна кількість проблем функціонування і розвитку страхового ринку завжди може бути вирішена окремими страховиками. У зв'язку з необхідністю координації страхової діяльності, захисту інтересів учасників ринку страхування, формування спільних соціальних програм страховики об'єднують свою діяльність. Інфраструктуру страхового ринку України формують такі основні об'єднання страховиків, як *Ліга страхових організацій України (ЛСОУ)*, *Моторне (транспортне) страхове бюро України (МТСБУ)*, *Авіаційне страхове бюро України (АСБУ)*, *Морське страхове бюро України (МСБУ)*, *Українське медичне страхове бюро*, *Ядерний страховий пул України (ЯСПУ)*.

Метою створення *Ліги страхових організацій України* було добровільне об'єднання зусиль страховиків для формування повноцінного і дієвого страхового ринку. Страховиками Ліги страхових організацій передбачено вирішення таких завдань розвитку страхування в Україні:

- створення привабливого і доступного ринку для всіх страховиків та страхувальників нашої країни;
- розробка та вдосконалення нормативно-правової бази з питань страхування;
- перетворення страхування в ефективну складову ринкової економіки;
- розширення інвестиційних можливостей страховиків;
- встановлення та зміцнення міжнародного співробітництва у сфері страхування.

Значного поширення на страховому ринку України набуло формування об'єднань страховиків професійного спрямування — *страхових бюро*, на які покладено виконання функцій координації зусиль страховиків за певними видами страхування.

Метою створення *Моторного (транспортного) страхового бюро України* є забезпечення платоспроможності страховиків, які отримали право здійснювати обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів і виконання ними зобов'язань щодо відшкодування збитків, завданих третім особам при експлуатації наземних транспортних засобів відповідно до чинного законодавства України та угод, укладених Бюро з уповноваженими організаціями інших країн зі страхування цивільно-правової відповідальності.

Авіаційне страхове бюро організоване з метою координації діяльності національних страховиків у галузі авіаційних ризиків; співпраці із суб'єктами господарювання, які експлуатують або обслуговують засоби авіаційного транспорту; дослідження та прогнозування національного ринку страхових послуг у галузі авіації; розроблення програм та методів страхування авіаційних ризиків, заходів щодо запобігання страховим випадкам; представництва інтересів страховиків — членів Бюро у міжнародних об'єднаннях страховиків.

Морське страхове бюро України створене для захисту і розвитку інтересів морського страхування; координації діяльності національних страховиків у галузі страхування на морському транспорті; формування міжнародної політики страхування морської діяльності; узагальнення морського страхового законодавства.

Основною метою *Українського медичного страхового бюро* є сприяння розвитку медичного страхування в Україні за допомогою впровадження єдиних правил, вимог і стандартів діяльності; забезпечення необхідної допомоги страховим компаніям у проведенні медичного страхування; організації юридичного захисту прав страховиків та страхувальників на ринку послуг медичного страхування.

З метою забезпечення гарантій максимального покриття небезпечних та нових ризиків на страховому ринку виникають добровільні об'єднання страхових компаній — *страхові пули*, створені на основі угоди між страховиками з метою забезпечення фінансової стійкості й платоспроможності на умовах солідарної відповідальності їх учасників за виконання страхових зобов'язань. Для відшкодування збитків унаслідок реалізації ядерних ризиків створено *Ядерний страховий пул України*, що поєднує діяльність провідних страхових і перестраховувальних компаній внутрішнього національного страхового ринку.

Страховий ринок передбачає рівноправне партнерство та самостійність суб'єктів ринкових відносин, органічний зв'язок між ними шляхом визнання потреби у страховій послугі. *Об'єктом* страхового ринку є *страхова послуга*, яка визначає особливості предмета страхування — захист майнових інтересів страхувальника щодо покриття збитків у разі настання страхового випадку. При цьому саме на ринку страхування формується попит на страхову послугу, оскільки є об'єктивна потреба у страховому захисті, яка у практичній площині реалізується як страховий інтерес.

Страхові послуги — це договірні відносини між страховиком та страхувальником, метою яких є створення корисного ефекту у вигляді страхового захисту та забезпечення повного і якісного задоволення потреб страхувальника. Страхові послуги надаються страхувальнику при укладанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку) та реалізуються при настанні страхової події. А перелік видів страхування, якими може користуватися страхувальник, відображає асортимент страхового ринку.

Отже, страховий ринок є складною і багатогранною, динамічною і відповідно структурованою системою страхових відносин, ефективний розвиток якої забезпечує економічну безпеку в державі, соціальну злагоду та високий рівень життя її громадян.

13.6. Державне регулювання у сфері страхування

Держава як учасник страхового ринку створює правові основи регламентування страхової діяльності, а в особі уповноваженого органу здійснює нагляд за дотриманням вимог чинного законодавства та ефективного розвитку страхових послуг з метою запобігання неплатоспроможності страховиків та захисту інтересів страхувальників.

Державне регулювання у сфері страхування — це сукупність адміністративно-правових та економічних механізмів, за допомогою яких держава здійснює цілеспрямований вплив на складну систему взаємовідносин між державою, страховиком і страхувальником з метою забезпечення стійкого і збалансованого розвитку страхового ринку та захисту інтересів прав його суб'єктів.

Державне регулювання страхової діяльності здійснюється за такими його напрямками:

1) пряма участь держави у становленні системи страхового захисту майнових інтересів усіх учасників страхового ринку шляхом формування механізму стимулювання страхової діяльності; забезпечення за рахунок бюджетних коштів програм обов'язкового державного страхування; формування цільових резервів, що компенсують неспроможність окремих страховиків виконати зобов'язання за договорами довгострокового страхування життя та пенсій громадян; забезпечення умов для розширення клієнтської бази вітчизняних поставачальників страхових послуг;

2) правове регулювання страхових відносин, що охоплює нормативно-правові акти з питань регламентування діяльності на страховому ринку;

3) державний нагляд за страховою діяльністю, який здійснюється з метою дотримання основних законодавчих вимог, ефективного розвитку страхових послуг, узгодження інтересів держави та учасників страхування;

4) захист добросовісної конкуренції на страховому ринку, попередження і припинення монополізму.

Правове регулювання страхової діяльності здійснюється на основі норм, визначених Конституцією України, Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України, законами України "Про страхування", "Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг". Загальні основи страхової діяльності регламентує Закон України "Про страхування". Окрім основного Закону, чинними є законодавчі акти, що регламентують страхові відносини окремих галузей та видів страхування, діяльність у сфері міжнародного страхування.

Центральним органом виконавчої влади, що здійснює правове регулювання страхування, є Кабінет Міністрів України, а спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах нагляду за страховою діяльністю — Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, у складі якої виокремлюється самостійний структурний підрозділ — Департамент страхового нагляду. Основні функції уповноваженого органу такі.

1. Нормативно-правове регулювання у сфері страхування:

— розроблення нормативних та методичних документів з питань страхової діяльності, які належать до компетенції уповноваженого органу;

— узагальнення практики страхової діяльності на страховому ринку, розроблення і подання в установленому порядку пропозицій щодо розвитку й удосконалення законодавства України про страхову і посередницьку діяльність у страхуванні та перестрахованні;

— прийняття у межах своєї компетенції нормативно-правових актів з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні та перестрахованні;

— встановлення правил формування, обліку і розміщення резервів та показників звітності.

2. Нагляд за учасниками страхового ринку:

1) реєстрація:

— ведення єдиного державного реєстру страховиків (перестраховиків), державного реєстру страхових і перестрахових брокерів;

— видача страховикам ліцензій на здійснення страхової діяльності та проведення перевірок їх відповідності виданій ліцензії;

— реєстрація правил (умов) добровільного страхування, на які видається ліцензія;

— реєстрація змін та (або) доповнень до правил добровільного страхування у разі запровадження страховиком нових правил страхування чи внесення змін та (або) доповнення;

2) ліцензування страхової діяльності;

3) контроль-наглядова функція:

— проведення перевірок щодо правильності застосування страховиками (перестраховиками) та страховими посередниками законодавства про страхову діяльність і достовірності їх звітності;

— проведення аналізу додержання законодавства об'єднаннями страховиків і страхових посередників;

— здійснення контролю за платоспроможністю страховиків відповідно до взятих ними страхових зобов'язань перед страхувальниками.

3. Організаційне та методичне забезпечення діяльності у сфері страхування:

— забезпечення проведення дослідницько-методологічної роботи з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні та перестраховуванні, підвищення ефективності державного нагляду за страховою діяльністю;

— проведення і координація у визначеному законодавством порядку навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, організація нарад, семінарів, конференцій з питань страхової діяльності;

— участь у міжнародному співробітництві у сфері страхування і посередницької діяльності у страхуванні та перестраховуванні, вивчення, узагальнення, поширення світового досвіду;

— здійснення організаційно-методичного забезпечення проведення актуарних розрахунків.

Основними напрямками вдосконалення державної політики в галузі страхування є:

— подальший розвиток нормативно-правового забезпечення діяльності у сфері страхування;

— формування ефективного державного регулювання та нагляду в сфері страхування з урахуванням принципів та стандартів, рекомендованих Міжнародною асоціацією органів нагляду за страховою діяльністю;

— залучення страхового ринку до вирішення найважливіших питань соціального страхування;

- створення оптимального співвідношення між обов'язковим і добровільним страхуванням;
- формування комплексної системи висококваліфікованого кадрового забезпечення;
- створення конкурентного середовища між страховиками і страховими посередниками;
- підвищення рівня інформаційного забезпечення, запровадження електронної звітності учасників страхового ринку;
- посилення впливу держави на проведення інвестиційної політики з боку страховиків;
- запровадження системи пруденційного нагляду, забезпечення консолідованого нагляду за страховиками у страхових групах;
- удосконалення організаційно-правового та ресурсного забезпечення діяльності Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Страховання, страховий захист; страховий ризик; страховий фонд; централізований страховий резервний фонд; фонд самострахування; страховик; страхувальник; страховий ринок; співстрахування; перестрахування; страхові посередники; страхові агенти; страхові брокери; страхові послуги (продукти); уповноважений орган у справах нагляду за страховою діяльністю; державне регулювання у сфері страхування.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні аспекти, за якими визначається необхідність страхового захисту.
2. Розкрийте сутність страхового захисту. Наведіть ознаки, які притаманні страховому захисту як економічній категорії.
3. Назвіть найбільш поширені у суспільній практиці форми організації страхового фонду, охарактеризуйте їх.
4. Яких змін зазнали фонди страхового захисту суспільства в умовах трансформаційних перетворень?

5. Чому підвищується роль та значення страхування в ринкових умовах господарювання?

6. Охарактеризуйте етимологічні та економічні передумови виникнення страхування.

7. Розкрийте багатоаспектну сутність поняття “страхування”, враховуючи відомі вам концептуальні підходи. Який, на вашу думку, підхід найбільш повно розкриває суть страхування?

8. Які ознаки характерні для страхування як економічної категорії? Розкрийте взаємозв'язок страхування з іншими економічними категоріями.

9. Назвіть функції страхування, розкрийте зміст його принципів.

10. Яке наукове та практичне значення має класифікація страхування? Назвіть ознаки, за якими класифікується страхування.

11. Розкрийте сутність страхового ринку як багатоаспектного поняття. Дайте характеристику суб'єктів та об'єктів страхового ринку.

12. Які ознаки покладено в основу сегментації страхового ринку? Охарактеризуйте організаційно-інституційну структуру страхового ринку.

13. Дайте визначення поняття “державне регулювання у сфері страхування”. Які функції виконує Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг?

14. Окресліть напрями вдосконалення державної політики у галузі страхування.

Рекомендована література

1. Про внесення змін до Закону України “Про страхування” : Закон України від 4 жовтня 2001 р. № 2745-III [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: www.rada.gov.ua (дата останньої модифікації 23.08.2011).

2. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг : Указ Президента України, Положення від 23 листопада 2011 р. № 1070/2011 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua> (дата останньої модифікації 25.11.2011).

3. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua> (дата останньої модифікації 17.08.2011).

4. *Базилевич В.Д.* Страхування : підручник / В.Д. Базилевич. — К. : Знання, 2008. — 1019 с.

5. *Білик І.В.* Трансформація страхового захисту в умовах ринкового середовища / І.В. Білик // Галицьк. економ. вісн. — 2008. — № 2. — С. 133—139.

6. *Вовчак О.Д.* Страхування : навч. посіб. / О.Д. Вовчак. — 3-тє вид., стер. — Л. : Новий світ-2000, 2006. — 480 с.

7. *Гаманкова О.О.* Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика : монографія / О.О. Гаманкова. — К. : КНЕУ, 2009. — 283 с.
8. *Залетов О.М.* Убезпечення життя : монографія / О.М. Залетов. — К. : Міжнар. агенція "Бізон", 2006. — 688 с.
9. *Кнейслер О.В.* Теоретична концептуалізація страхування / О.В. Кнейслер // Світ фінансів. — 2009. — Вип. 1(18). — С. 119—127.
10. *Кнейслер О.В.* Теоретико-прагматичні підходи до визначення сутності перестраховування / О.В. Кнейслер // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. — К. : Наук.-досл. екон. ін-т Мінекономіки України, 2011. — Вип. 3.
11. *Козьменко О.В.* Страховий ринок України у контексті сталого розвитку : монографія / О.В. Козьменко. — Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2008. — 350 с.
12. *Плиса В.Й.* Модель державного регулювання страхового ринку в Україні / В.Й. Плиса, З.П. Плиса // Наук. вісн. НЛТУ України. — 2010. — Вип. 20/10. — С. 209—215.
13. *Ротова Т.А.* Страховання : навч. посіб. / Т.А. Ротова. — 2-ге вид. переробл. та доповн. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. — 400 с.
14. Страховий ринок України: стан та перспективи розвитку : монографія / С.О. Булгакова, А.В. Василенко, Л.І. Василенко та ін. ; за заг. ред. А.А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — 460 с.
15. Страховання : підручник / кер. авт. кол. і наук. ред. С.С. Осадець. — 2-ге вид. переробл. та доповн. — К. : КНЕУ, 2002. — 599 с.
16. *Сухонос С.Л.* Механізм державного регулювання ринку страхових послуг / С.Л. Сухонос // Наук. вісн. Нац. ун-ту ДПС України (економіка, право). — 2010. — № 1(48). — С. 131—136.
17. *Ткаченко Н.В.* Державне регулювання страхової діяльності / Н.В. Ткаченко // Вісн. СевНТУ : зб. наук. пр. — Серія: Економіка і фінанси. — Вип. 109/2010. — Севастополь, 2010. — С. 157—162.
18. *Ткаченко Н.В.* Забезпечення фінансової стійкості страхових компаній: теорія, методологія та практика : монографія / Н.В. Ткаченко ; Нац. банк України, Ун-т банк. справи. — Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2009. — 570 с.
19. Фінанси : навч. посіб. / В.С. Загорський, О.Д. Вовчак, І.Г. Благун, І.Р. Чуй. — К. : Знання, 2006. — 247 с.
20. Фінанси : навч. посіб. / С.В. Ковальчук, І.В. Форкун. — Л. : Новий світ-2000, 2006. — 586 с.
21. *Фурман В.М.* Страховання: теоретичні засади та стратегія розвитку : монографія / В.М. Фурман. — К. : КНЕУ, 2005. — 334 с.
22. *Шумелда Я.П.* Страховання : навч. посіб. / Я.П. Шумелда. — 2-ге вид., розширене. — К. : Міжнар. агенція "Бізон", 2007. — 384 с.

Розділ 14

ФІНАНСОВИЙ РИНОК

14.1. Фінансовий ринок у системі економічних відносин

У фінансовій системі держави чільне місце займає фінансовий ринок як важлива сфера фінансових відносин, яка сприяє ефективному функціонуванню інших сфер і ланок фінансової системи країни. Глобалізація супроводжується зростанням масштабності й мобільності руху капіталів у напрямі фінансових ринків країн, що мають розвинену фінансово-кредитну систему чи дозволяють отримувати більші прибутки. Поступальна інтеграція фінансових ринків відкриває доступ до інвестиційних ресурсів і стимулює розвиток фінансових секторів країн. У світовому науковому співтоваристві інтеграційним процесам, що відбуваються на фінансових ринках, присвятили дослідження Б. Бернанке, Д. Вульфенсон, С. Веллер, М. Коуз; парадигму гіпотези ефективного ринку (Efficient Markets Hypothesis — ЕМН) не тільки успішно досліджували С. Базу, Р. Банц, К. Даніель, Д. Кейм і Г. Шверт, а й перевірили на практиці розвинених ринків і деяких ринків, що розвиваються.

Сучасна фінансова наука приділяє особливу увагу детермінантності економічних і фінансових циклів. По-перше, фінансові цикли можуть бути тривалішими і передбачати значні витрати. По-друге, вони можуть підсилюватися за рахунок один одного, ставати глибшими, перетворюючись у фінансові кризи. По-третє, вони часто мають значну глобальну складову, оскільки є досить синхронізованими у різних країнах. Оскільки фінансові цикли синхронізовані в міжнародному масштабі, то доцільно враховувати особливості розвитку національних фінансових систем і ринків, а також засади глобального фінансового регулювання й нагляду.

За своєю економічною сутністю *фінансовий ринок* — сукупність економічних відносин, які виникають між його учасниками при формуванні попиту і

пропозиції на специфічні фінансові послуги, пов'язані з купівлею-продажем фінансових активів, що перебувають у власності економічних суб'єктів національної, регіональної та світової економіки. На ці відносини впливають об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, а також фінансова політика держави та інших суб'єктів господарювання.

З організаційного погляду *фінансовий ринок* — сукупність фінансових інституцій, які спрямовують потік грошових коштів від власників до позичальників, і навпаки. До таких інституцій належать банківські установи, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії тощо.

Основною метою функціонування фінансового ринку є акумулювання та ефективне розміщення тимчасово вільних коштів від суб'єктів, які їх заощадили, до суб'єктів, які відчувають потребу в таких коштах. Як правило, кошти спрямовуються від тих, хто не має можливості їх ефективно використати, до тих, хто використовує їх продуктивно.

Оскільки передача в користування капіталу відбувається через продаж фінансових активів, які відображають права на отримання доходу на вкладений капітал, то можна стверджувати, що *фінансовий ринок* — система економіко-правових відносин, пов'язаних із випуском та обігом (купівлею-продажем) фінансових активів. Обов'язковими атрибутами фінансового ринку є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників ринку та розвинута інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладення угод.

За адміністративно-командної системи управління економікою фінансового ринку не існувало, оскільки не було поняття ринку взагалі, приватної, індивідуальної та інших форм власності (крім загальнодержавної), фінансової інфраструктури тощо. Передумовами становлення фінансового ринку в Україні стали: ліквідація державної монополії на рух фінансових ресурсів, економічна самостійність суб'єктів господарювання, розвиток відповідної інфраструктури фінансового ринку тощо.

Фінансовий ринок може успішно функціонувати і розвиватися лише в ринкових умовах. Розвиток фінансового ринку значною мірою відображає гнучкість фінансової системи та швидкість, з якою вона може пристосовуватись до змін в політичному і економічному житті країни, а також до різноманітних процесів, що відбуваються за її межами. Розвинуті фінансові ринки стимулюють і посилюють фінансові потоки в економіці та зменшують суспільні витрати, у тому числі витрати кожного з учасників ринку.

Сутність фінансового ринку відображена у його функціях. У сучасних умовах фінансовий ринок виконує такі основні функції:

- активна мобілізація тимчасово вільного капіталу з різних джерел;
- ефективний розподіл акумульованого вільного капіталу між численними кінцевими його споживачами;

— визначення найефективніших напрямів розміщення капіталу з позицій забезпечення високого рівня його доходності;

— формування ринкових цін на окремі фінансові інструменти і послуги, які найоб'єктивніше відображають співвідношення між попитом і пропозицією;

— здійснення кваліфікованого посередництва між продавцями і покупцями фінансових інструментів;

— створення умов для мінімізації фінансових ризиків;

— прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів у державі.

На фінансовому ринку важливу і доволі специфічну функцію регулювання виконує держава в особі уповноважених органів влади та управління. В умовах відкритості національних економік підвищується значущість забезпечення збалансованого макроекономічного розвитку, визначення основних напрямів та інструментів ефективної державної економічної політики. Міжнародний валютний фонд визнає, що сучасні кризові явища показують як межі ринків, так і межі державного втручання. Водночас ефективне використання фактора глобалізованих фінансових ринків сприяє забезпеченню конкурентоспроможності національних економік, підвищенню якості життя населення і зростання його добробуту при наявності дієвої системи державного регулювання й фінансово-кредитного стимулювання діяльності суб'єктів господарювання.

Державне регулювання фінансового ринку полягає у здійсненні державних комплексних заходів щодо упорядкування нагляду і моніторингу за ринком та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері. Провідні міжнародні фінансові установи (Світовий банк, МВФ), які є центрами формування інституційно-правового каркаса неоліберального світового економічного порядку, визначають, що національним регуляторним органам варто здійснювати комплекс заходів щодо реалізації дієвої фінансової політики, пруденціального фінансового нагляду й макропруденціальних заходів для збереження темпів зростання економік в умовах зміни кон'юнктури фінансових ринків. Відповідно, в процесі регулювання фінансового ринку державою реалізуються різні підходи до впорядкування діяльності професійних та інших учасників ринку, державне регулювання має забезпечувати однакові права й вільний доступ до ринку всіх його суб'єктів, максимальну прозорість ринку, конкурентне середовище, не допускаючи монополізації ринку.

До органів, що здійснюють регулювання фінансового ринку в Україні, належать Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України та Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України здійснює державне регулювання і нагляд за діяльністю страхових компаній, страхових брокерів, установ накопичувального пенсійного забезпечення, вітчизняних товариств, кредитних спілок, лізингових та факторингових компаній.

кредитно-гарантійних установ, ломбардів та інших учасників ринків фінансових послуг. Основні завдання Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України такі:

- проведення єдиної державної політики у сфері надання фінансових послуг;
- розроблення і реалізація стратегії розвитку ринків фінансових послуг;
- здійснення державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг;
- захист прав споживачів фінансових послуг;
- сприяння інтеграції в європейський та світовий ринки фінансових послуг.

Основними завданнями Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку є:

- забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку й функціонування ринку цінних паперів в Україні;
- сприяння адаптації українського ринку цінних паперів до міжнародних стандартів;
- координація діяльності органів державної виконавчої влади з питань функціонування фондового ринку;
- забезпечення державного контролю за дотриманням законодавства України з питань функціонування фондового ринку;
- упорядкування діяльності емітентів, торговців цінними паперами та інших фінансових посередників;
- створення умов для розвитку конкуренції між учасниками фондового ринку та здійснення контролю за їх реалізацією.

Як каталізатор економічного зростання, фінансовий ринок істотно впливає на забезпечення суверенітету держави та реалізацію її національних інтересів.

Характерною особливістю сучасного економічного розвитку є посилення інтеграційних та глобалізаційних перетворень, активізація процесів трансформації фінансового середовища, зокрема стрімкий розвиток світового фінансового ринку, зміна його кон'юнктури та структурної розгалуженості. Інтеграція фінансових ринків, яка нині триває у світі, пов'язана з багатьма процесами, які відбуваються на національних та міжнародних ринках.

Україна є невід'ємною частиною світового господарства і продовжує взаємодіяти з міжнародними фінансовими ринками. Чітке знання структури кожного сегмента світового фінансового ринку, його інституційної будови та інструментарію допоможе створити підґрунтя та змодельювати власну структуру фінансового ринку відповідно до вимог загальносвітового розвитку, сприяти ефективній роботі його суб'єктів на міжнародній фінансовій арені.

Для оптимізації регулювання й узгодження взаємозв'язків між інститутами держави і фінансовими ринками відбувається становлення нових фінансових центрів. З геополітичного погляду на економічні інтереси України особливої уваги заслуговує розвиток Міжнародного фінансового центру у Російській

Федерації. У цьому контексті варто акцентувати на пріоритетних засадах розвитку національного ринку фінансового капіталу і його адаптивності до нового міжнародного фінансового центру. Відповідно до напрямів становлення цього центру доцільно визнати такі пріоритети. Перша група “Макропруденційне регулювання” — це розробка заходів щодо зниження системних ризиків, зокрема взаємодії з міжнародними агентами, дочірніми компаніями. Друга група “Розвиток ринку боргових інструментів” має зосередитися на захисті прав кредиторів, удосконаленні процедур банкрутства. Третя група “Розвиток ринку акцій” — це проведення ефективної приватизації, розвиток інфраструктури для акумулювання коштів приватних інвесторів, стимулювання транскордонних угод і заходів з підвищення ліквідності національного ринку акцій. Четверта група “Розвиток товарних ринків” передбачає підвищення ліквідності національних товарних ринків, розвиток ринку товарних заставних, подвійних складських свідоцтв оподатковування похідних фінансових інструментів. П’ята група має розвивати торгівлю похідними фінансовими інструментами з урахуванням особливостей їх сек’юритизації і оподатковування. Шоста група буде розвивати технологічну інфраструктуру фінансового ринку. Сьома група має узгоджувати інвестиційні проекти, приватно-державне партнерство для реалізації програм розвитку.

14.2. Сегментація фінансового ринку

Фінансовий ринок є, певною мірою, поняттям збірним, узагальненим. На практиці воно характеризує обширну систему окремих видів фінансових ринків з різноманітними сегментами. Кожен з цих видів і сегментів має певні зобов’язання, обслуговує різних клієнтів, діє у різних регіонах та сферах господарського життя. Цей ринок оперує різноманітними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, має доволі розгалужену фінансову інфраструктуру.

Сегментація фінансового ринку — процес цілеспрямованого поділу його видів на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, які обертаються на ринку. Це пояснюється тим, що саме фінансовий актив визначає зміст поняття “фінансовий ринок”.

Зважаючи на зазначене вище, структура фінансового ринку матиме такий вигляд: кредитний ринок та ринок грошей, які можуть бути представлені як ринок позикового капіталу, ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок дорогоцінних металів і каміння, ринок фінансових послуг. Кожен з виділених структурних сегментів фінансового ринку, у свою чергу, можна розбити на окремі сектори (мікросегменти) залежно від критерію, покладеного в основу такого поділу.

Кожний сегмент фінансового ринку має свою характерну специфіку та особливості функціонування, власні правила укладання угод із фінансовими а-

тивами тощо. Причому один і той самий актив може бути товаром на декількох ринках. Скажімо, кредит у доларах — об'єкт діяльності грошового, кредитного та валютного ринків.

Процес переливання фінансових ресурсів з одного виду фінансового ринку чи сегмента в інші називається *сек'юритизацією*. В останні роки процес сек'юритизації характеризується переміщенням операцій з ринку позикових капіталів на ринок цінних паперів (передусім, ринок облігацій) і забезпечує зниження витрат у залученні кредитів. Це сприяє тісній взаємозалежності між сегментами фінансового ринку. Нині вітчизняні фінансові установи розглядають можливість виходу на ринки зовнішнього фінансування. ПАТ "Ощадбанк", який є одним із найбільших вітчизняних банків і має понад 6 тисяч філій, у 2011 р. випустив облігації на 500 млн дол. США на 5 років під 8,25 %. Міжнародне рейтингове агентство Moody's присвоїло цьому випуску єврооблігацій довгостроковий рейтинг боргу в іноземній валюті B2 зі стабільним прогнозом. Експерти Fitch Ratings вважають, що спроможність банку здійснювати виплати залежить від економічної кон'юнктури ринку, тому додатковому випуску облігацій присвоїли довгостроковий рейтинг на рівні B(ср), рейтинг обіговості активів встановлено на рівні "RR4".

Зважаючи на те, що торгівля фінансовими активами може здійснюватися у різних формах і різними методами, фінансовий ринок дуже розгалужений і різноманітний. Відповідно, є велика кількість ознак, за якими можна класифікувати фінансовий ринок. Найпоширеніші підходи до визначення структури фінансового ринку такі.

За видами фінансових активів фінансовий ринок поділяють:

а) на кредитний ринок (ринок банківських позик, позикового капіталу), тобто ринок, на котрому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси, обіг яких здійснюється на умовах повернення, строковості, платності і забезпеченості;

б) ринок цінних паперів (фондовий ринок), на якому об'єктом купівлі-продажу є усі види цінних паперів (фондових інструментів), емітованих підприємствами, різними фінансовими інститутами, державою;

в) валютний ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є іноземна валюта і фінансові інструменти, які обслуговують операції з нею;

г) ринок золота та інших дорогоцінних металів (срібла, платини тощо), на якому об'єктом купівлі-продажу є дорогоцінні метали. В Україні ринок золота — найменш розвинутий вид фінансового ринку, оскільки відсутнє належне правове регламентування;

д) ринок фінансових послуг як сукупність різноманітних форм мобілізації й переміщення фондів фінансових ресурсів із вільного обігу у сферу інвестицій. Фінансові послуги за своєю структурою є дуже різноманітними, можуть мати ознаки кредитних операцій, операцій оренди, страхування тощо.

За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяють:

а) на ринок грошей, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг усіх, розглянутих вище,

фінансових ринків зі строком обертання до одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку грошей, є найбільш ліквідними, їм притаманний найменший рівень фінансового ризику, а система формування цін на них є доволі простою;

б) ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг зі строком обертання більше одного року. Фінансові активи, які обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику і досить високий рівень доходності.

Ці два види фінансового ринку тісно пов'язані між собою. Проте поділ фінансових ринків на ринок грошей і ринок капіталів у сучасних умовах функціонування має дещо умовний характер, оскільки сьогодишні ринкові технології та умови емісії багатьох фінансових інструментів передбачають відносно простий і швидкий спосіб трансформації окремих короткострокових фінансових активів у довгострокові, і навпаки.

За організаційними формами функціонування фінансовий ринок поділяють на такі види.

1. Організований (біржовий) ринок, який представлено системою фондових і валютних бірж. В Україні за станом на 1 січня 2011 р. до біржових списків організаторів торгівлі було включено 1520 цінних паперів. Кількість цінних паперів, які входили до біржових реєстрів організаторів торгівлі, становила 328. Обсяги виконаних біржових контрактів були такими: КМФБ — 2,67 млрд грн; УМФБ — 1,81 млрд грн; УМВБ — 1,27 млрд грн; ПФБ — 220,2 млн грн; ФБ “ІННЕКС” — 72,9 млн грн; УФБ — 54,4 млн грн; СЕФБ — 50,6 млн грн.

На організованому фінансовому ринку забезпечуються:

— висока концентрація попиту і пропозиції в одному місці (встановлюється найбільш об'єктивна система цін на окремі фінансові інструменти);

— проводиться перевірка фінансового становища емітентів основних видів цінних паперів, допущених до торгів;

— процедура торгів має відкритий характер;

— гарантується виконання укладених угод.

Однак біржовий ринок має окремі слабкі сторони, зокрема:

— він більш суворо регулюється державою, що знижує його гнучкість;

— виконання всіх нормативно-правових актів щодо його функціонування збільшує витрати на здійснення операцій купівлі-продажу;

— великомасштабні угоди, які реалізуються окремими учасниками на ринку, практично неможливо зберегти в таємниці.

2. Неорганізований (позабіржовий, або “вуличний”) ринок, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових інструментів і послуг, угоди за якими не реєструються. Цей ринок характеризується:

— вищим рівнем фінансового ризику (оскільки багато фінансових інструментів і послуг, які котируються на ньому, не проходять процедури перевірки на біржах або були ними відхилені в процесі лістингу);

- більш низьким рівнем юридичної захищеності покупців;
- торгівлею цінними паперами більш низької якості;
- більш низьким рівнем поточної інформованості покупців тощо.

Разом з тим цей ринок:

- забезпечує обіг ширшої номенклатури фінансових інструментів і послуг;
- задовольняє потреби окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, більшим доходом;
- значною мірою забезпечує таємницю здійснення окремих угод.

За *регіональною ознакою* фінансовий ринок поділяють:

а) на місцевий фінансовий ринок, представлений в основному операціями банківських установ, страхових компаній, неорганізованих торговців цінними паперами з їх контрагентами — місцевими суб'єктами господарювання і населенням;

б) регіональний фінансовий ринок, який функціонує в межах області (республіки) і поряд з місцевими неорганізованими ринками, включає систему регіональних фондових і валютних бірж;

в) національний фінансовий ринок, який включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів та організаційних форм;

г) світовий фінансовий ринок як складову світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

За *швидкістю реалізації угод* фінансовий ринок поділяють:

а) на ринок з негайною (терміною) реалізацією угод (ринок "spot"), на якому угоди здійснюються за короткий строк (як правило, до трьох днів);

б) ринок з реалізацією угод у майбутньому (строкові ринки: форвардний, ф'ючерсний, опціонний і ринок свопів). Предметом обігу на цьому ринку є, як правило, фондові, валютні і товарні деривативи (похідні цінні папери).

За *умовами обігу фінансових інструментів* (у цьому випадку йдеться виключно про фондові інструменти) фінансовий ринок поділяють:

а) на первинний ринок, що характеризує ринок перших та повторних емісій цінних паперів, на якому здійснюється їх початкове розміщення серед інвесторів;

б) вторинний ринок, де обертаються цінні папери, продані на первинному ринку. Однією з основних функцій вторинного ринку є встановлення реальної ринкової ціни (курсової вартості) окремих цінних паперів, яка відображає всю наявну інформацію про фінансовий стан емітентів і умов емісії.

Варто зазначити, що всі складові фінансового ринку перебувають у тісному взаємозв'язку. Насамперед збільшення обсягів грошових заощаджень населення і вільних коштів підприємств сприяє розширенню та активізації кредитного ринку і ринку цінних паперів. І навпаки, випуск цінних паперів знижує потребу у фінансуванні економіки за рахунок кредитів та акумулює тимчасово вільні грошові кошти інвесторів.

Практикою доведено, що фінансовий ринок досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли у його функціонуванні задіяні всі складові: ринок грошей і валютний ринок, кредитний ринок і ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг тощо.

14.3. Характеристика інструментів фінансового ринку

Операції на фінансовому ринку здійснюються за допомогою фінансових інструментів.

Фінансові інструменти — різноманітні фінансові активи, які обертаються на ринку, є законними вимогами власників цих активів на отримання певного (як правило, грошового) доходу в майбутньому і за допомогою яких реалізуються операції на фінансовому ринку. Основними інструментами на фінансовому ринку є готівкові гроші, банківські кредити, цінні папери.

Фінансові інструменти, які обертаються на окремих сегментах фінансового ринку, характеризуються значною різноманітністю, тому їх можна класифікувати за багатьма ознаками.

Інструменти, що обслуговують фінансовий ринок, класифікують так.

За видами фінансових ринків:

- а) інструменти кредитного ринку (гроші і розрахункові документи, які обертаються на грошовому ринку);
- б) інструменти фондового ринку (цінні папери, які обертаються на цьому ринку);
- в) інструменти валютного ринку (іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок);
- г) інструменти ринку фінансових послуг (фінансові послуги, які надаються фінансовими інституціями (банками і небанківськими кредитними установами, факторинговими і лізинговими компаніями, фондovими і валютними біржами, страховими компаніями тощо) суб'єктам фінансових відносин — державі, підприємницьким структурам та громадянам);
- д) інструменти ринку золота (срібла, платини): названі види цінних металів, які використовують з метою формування фінансових резервів і тезаврації, а також цінні папери, які обслуговують цей ринок.

За періодом обертання:

- а) короткострокові фінансові інструменти (з періодом обігу до одного року), що обслуговують операції на ринку грошей;
- б) довгострокові фінансові інструменти (з періодом обігу більше одного року), що обслуговують операції на ринку капіталів. До цього виду фінансових інструментів належать і безстрокові фінансові інструменти, кінцевий строк погашення яких не встановлено (наприклад, акції).

За характером фінансових зобов'язань:

а) інструменти, додаткові фінансові зобов'язання за якими не виникають (валютні цінності, золото тощо);

б) боргові фінансові інструменти, які характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем та зобов'язують боржника погасити в передбачені строки їх номінальну вартість і заплатити винагороду у формі відсотка (облігації, векселі, чеки тощо);

в) пайові фінансові інструменти, які підтверджують право їх власника на частку в статутному капіталі емітента і на отримання відповідного доходу (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

За пріоритетною значимістю:

а) первинні фінансові інструменти (фінансові інструменти першого порядку), які характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо);

б) вторинні фінансові інструменти, або деривативи (фінансові інструменти другого порядку), які характеризують виключно цінні папери, що підтверджують право або зобов'язання їх власника купити чи продати первинні цінні папери, що обертаються на ринку, валюту, товари або нематеріальні активи на заздалегідь визначених умовах у майбутньому періоді. Такі фінансові інструменти використовують для проведення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). Основними видами деривативів є опціони, свопи, ф'ючерсні і форвардні контракти. Залежно від складу первинних фінансових інструментів або активів, відповідно до яких вони випущені в обіг, деривативи бувають фондові, валютні, страхові, товарні. У 2010 р. Українська біржа почала торгівлю ф'ючерсом на свій індекс; найдохідніший інвестор отримав прибуток у розмірі 126,38 %, проводячи операції з ф'ючерсом на індекс УБ.

За гарантованістю рівня дохідності:

а) фінансові інструменти з фіксованим доходом, які характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності при їх погашенні;

б) фінансові інструменти з невизначеним доходом, рівень дохідності яких може змінюватися залежно від фінансового стану емітента або кон'юнктури фінансового ринку.

За рівнем ризику:

а) безризикові фінансові інструменти: короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, вільноконвертована валюта, золото та інші цінні метали, придбані на короткий період. Термін "безризикові" є певною мірою умовним, оскільки потенційний фінансовий ризик має будь-який із перерахованих видів фінансових інструментів;

б) фінансові інструменти з низьким рівнем ризику: група короткострокових фінансових інструментів, які обслуговують ринок грошей і виконання зобов'язань за якими гарантується стійким фінансовим станом та надійною репутацією позичальника;

в) фінансові інструменти з помірним рівнем ризику, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику за якими приблизно відповідає середньоринковому;

г) фінансові інструменти з високим рівнем ризику: рівень ризику за якими суттєво перевищує середньоринковий;

г) фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику, які використовують для здійснення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансових ринках.

Слід зазначити, що наведена класифікація відображає поділ фінансових інструментів лише за найбільш суттєвими загальними ознаками. Кожна з наведених груп фінансових інструментів, у свою чергу, класифікується за окремими специфічними ознаками, які відображають особливості їх випуску, обігу і погашення.

14.4. Суб'єкти фінансового ринку

На фінансовому ринку діють різні суб'єкти (учасники ринку), функції яких визначаються метою їх діяльності та участю у здійсненні угод. Суб'єктами фінансового ринку можуть бути: фізичні особи, не обмежені законом у правосуб'єктності та дієздатності, групи громадян (партнерів), трудові колективи, юридичні особи усіх форм власності, держава.

Класифікація суб'єктів фінансового ринку є досить складною і не завжди точно визначена. Вона ускладнюється в міру деталізації й розгляду різних аспектів, зважаючи на різноманітність операцій з фінансовими активами і багатогранність функцій, які можуть виконувати різні учасники фінансового ринку.

Найбільш узагальнено суб'єктів фінансового ринку можна класифікувати за формою:

- домогосподарства (населення);
- суб'єкти господарювання (інститути позафінансової сфери);
- держава.

Домогосподарство є одним із надзвичайно важливих суб'єктів фінансового ринку, тому що частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і за наявності відповідного фінансового механізму може бути потужним джерелом економічного зростання країни.

Найбільш поширеною формою заощаджень населення є використання частини доходу для створення накопичень у вигляді готівкових грошей чи вкладів в ощадних банках або для придбання цінних паперів. Темпи приросту вкладень у цінні папери домашніх господарств (наймані працівники, роботодавці, самостійно зайняті працівники, одержувачі пенсій, одержувачі доходу від власності та інших трансфертів) становлять 2,3 % у річному обчисленні.

Проте варто зазначити, що не всі домашні господарства належать до категорії заощаджувачів. Наприклад, молоді сім'ї часто витрачають набагато більше, ніж заробляють, щоб придбати деякі дорогі товари і послуги (наприклад, житло, транспортні засоби, оплата навчання у вищих навчальних закладах тощо). Ці покупки здійснюються за рахунок позик. Люди похилого віку, перебуваючи на пенсії, теж схильні витрачати більше коштів, але за рахунок їх вилучення з накопичених у минулому заощаджень. Однак від'ємна величина заощаджень домогосподарств такого типу перекривається позитивною величиною заощаджень сімей, що складаються з осіб з високими доходами і стабільною кар'єрою.

У країнах з розвинутою ринковою економікою до 70 % населення вкладають кошти у різноманітні фінансові активи. Значна частина населення отримує довгострокові кредити на придбання житла та інші цілі. В Україні тільки близько 5 % населення займається інвестуванням у цінні папери; практично немає довгострокового кредитування населення банківськими установами, що є наслідком тривалого перехідного періоду з нестабільним та недостатньо розвиненим фінансовим ринком.

Інститути позафінансової сфери (суб'єкти господарювання) — юридичні особи, резиденти певної держави, які займаються виробництвом товарів та наданням послуг. До інститутів позафінансової сфери належать промислові та сільськогосподарські підприємства, кооперативи, орендні підприємства, фермерські господарства, малі підприємства, корпорації, асоціації, консорціуми, спільні (змішані) підприємства, установи, організації тощо. Разом з іноземними учасниками ринку вони або є інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

На фінансових ринках державні регулятори підвищують вимоги до якості фінансових активів, тому перспективними є цінні папери сировинних ринків (особливо газу і нафти). Водночас спостерігається зниження привабливості захищених секторів економіки (телекомунікаційні компанії, постачальники комунальних послуг), оскільки знижується їх прибутковість.

Основним джерелом фінансування для нефінансових інститутів, як правило, є банківські кредити, інші види позик, облігації та акції. Корпорації з високим кредитним рейтингом залучають кошти як на внутрішньому, так і на зовнішньому фінансових ринках, надаючи перевагу ринку, де вартість капіталу менша. Вітчизняні підприємницькі структури мають обмежені можливості щодо залучення коштів на міжнародному ринку. На національному ринку вони виступають переважно як позичальники на кредитному ринку, а також емітенти акцій та векселів, не використовуючи, на жаль, з об'єктивних причин таке потужне джерело фінансування, як корпоративні облігації.

У світовій економіці випуск і розміщення корпоративних облігацій країн з ринками, що розвиваються, розглядається як замітник високоприбуткових корпоративних облігацій США, оскільки вони характеризуються схожою ринковою капіталізацією, більш низьким левереджем і високою нормою прибутку

при тих же кредитних рейтингах, що робить їх привабливим для інвесторів. Зовнішня емісія корпоративних облігацій цими країнами в першому кварталі 2011 р. досягла 65 млрд дол. США і була найвищою за три попередні роки.

Держава також є активним учасником фінансового ринку. Функціонування фінансових ринків залежить від стабільності економічних систем держав: хоча базисними сценаріями державного розвитку передбачається економічний підйом при різних темпах економічного зростання, проте збільшується ймовірність економічних ризиків недосягнення очікуваного цим сценарієм рівня зростання; залишається нестабільною боргова ситуація внаслідок волатильності фінансових ринків і можливості ефекту ланцюгової реакції; зниження ризиків, збереження протягом тривалого періоду низьких процентних ставок зумовлюють економічну зацікавленість інвесторів у здійсненні вкладень у ризикові фінансові активи з більшою доходністю.

Оскільки державні витрати, як правило, перевищують доходи, то виникає бюджетний дефіцит, який може покриватися за рахунок позик, що здійснюються на фінансовому ринку. Ці позики реалізуються шляхом продажу урядових облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо підприємствам і домогосподарствам. Держава на фінансовому ринку є, в основному, позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому і внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання; вона також виконує специфічну і дуже важливу функцію — регулювання фінансового ринку.

Забезпечення стабільного реального сектору економіки може бути досягнуто у процесі ефективного використання різних боргових інструментів. Для ефективного розміщення фінансових інструментів на внутрішньому ринку потрібно забезпечити адекватний рівень його ліквідності й прибутковості. Варто враховувати “ефект витіснення” (crowding out), тобто мінімізувати негативні ефекти від додаткових державних витрат, які відволікають з фінансового ринку кошти для фінансування державних боргових зобов'язань. Позитивним є досвід США, де це вирішувалося шляхом участі Федеральної резервної системи (ФРС) у покупці паперів казначейства й розміщення їх на балансі ФРС, що одночасно збільшувало грошову базу. Відповідно для вирішення проблем дефіциту державного бюджету доцільно оптимізувати реалізацію боргової, грошово-кредитної й валютної політики.

За допомогою законів та нормативних актів держава впливає на поведінку учасників ринку і певною мірою спрямовує розвиток ринку в заданому напрямі. Іноді держава може бути на фінансовому ринку інвестором, здійснюючи фінансову підтримку певних суб'єктів господарювання. Це відбувається у тому випадку, коли в держави виникає надлишок фінансових ресурсів. Тоді уряд стає постачальником грошових коштів на фінансовий ринок.

Суб'єктів (учасників) фінансового ринку класифікують також залежно від виконуваних ними функцій. З урахуванням принципів форм укладання угоди на фінансовому ринку його професійних учасників поділяють на три групи:

— продавці й покупці фінансових активів (послуг);

- фінансові посередники;
- інститути інфраструктури фінансового ринку.

Продавці й покупці фінансових активів (послуг) становлять групу прямих учасників фінансового ринку, які здійснюють на ньому основні функції у проведенні фінансових операцій. За станом на початок 2011 р. Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку було видано 1 807 ліцензій на провадження професійної діяльності, в тому числі: 736 ліцензій на провадження діяльності з торгівлі цінними паперами; 372 ліцензії на провадження депозитарної діяльності зберігачів цінних паперів; 297 ліцензій на провадження діяльності з ведення реєстру власників іменних цінних паперів; 361 ліцензія на провадження діяльності з управління активами інвестиційних інвесторів; 10 ліцензій на провадження діяльності з організації торгівлі на ринку цінних паперів; 2 ліцензії на провадження розрахунково-клірингової діяльності; 2 ліцензії на провадження депозитарної діяльності депозитарію цінних паперів.

На ринку позикових капіталів основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

— *кредитори*, що характеризують суб'єктів фінансового ринку, які надають позику в тимчасове користування під певний відсоток. Основною функцією кредиторів є продаж грошових активів (як власних, так і залучених) для задоволення різноманітних потреб позикоотримувачів у фінансових ресурсах. Кредиторами на фінансовому ринку можуть бути: держава (здійснюючи цільове кредитування підприємств за рахунок загальнодержавного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів); банківські установи, які здійснюють найбільший обсяг і найширший спектр кредитних операцій; небанківські кредитно-фінансові установи;

— *позичальники*, що характеризують суб'єктів фінансового ринку, які отримують позики від кредиторів під певні гарантії їх повернення і за певну плату у формі відсотка. Основними позичальниками грошових активів на фінансовому ринку є держава (отримуючи кредити від міжнародних фінансових організацій і банків), банківські установи (отримуючи кредити на міжбанківському кредитному ринку), підприємства (для задоволення потреб у грошових активах з метою поповнення оборотних коштів і формування інвестиційних ресурсів), населення (у формі споживчого фінансового кредиту, який використовується в інвестиційних цілях).

На ринку цінних паперів основними прямими учасниками фінансових операцій є:

— *емітенти*, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску (емісії) цінних паперів. На фінансовому ринку емітенти є виключно продавцями цінних паперів із зобов'язанням виконувати всі вимоги, які впливають з умов їх випуску. Емітентами цінних паперів є держава (виконавчі органи державної влади та органи місцевого самоврядування), а також юридичні особи, створені, як правило, у формі публічних акціонерних товариств. Крім того,

на національному фінансовому ринку можуть обертатися цінні папери, емітовані нерезидентами;

— *інвестори*, які вкладають свої грошові кошти в різноманітні види цінних паперів з метою отримання доходу. Цей дохід формується за рахунок отримання інвесторами відсотків, дивідендів і приросту курсової вартості цінних паперів. Інвесторів, які здійснюють свою діяльність на фінансовому ринку, класифікують так: за статусом їх поділяють на індивідуальних (окремі підприємства, фізичні особи) й інституціональних інвесторів (представлені різними фінансово-інвестиційними інститутами); за метою інвестування виділяють стратегічних (купуєть контрольний пакет акцій для здійснення стратегічного управління підприємством) і портфельних інвесторів (купуєть окремі види цінних паперів виключно з метою отримання доходу); за належністю до резидентів на національному фінансовому ринку розрізняють вітчизняних та іноземних інвесторів. Тенденції на фінансовому ринку засвідчують, що інвестори надають перевагу акціям з позитивними фінансовими показниками і вкладають інвестиції в сектори з перспективами зростання доходів. Зокрема, в сучасній економіці інвесторам доцільно застосовувати “точковий підхід” до вибору акцій замість формування портфеля за секторами економіки.

На валютному ринку основними учасниками валютних операцій є:

— *продавці валюти*, якими можуть бути: держава (реалізує на ринку через уповноважені органи частину валютних резервів), банківські установи (мають ліцензію на здійснення валютних операцій), підприємства, які ведуть зовнішньоекономічну діяльність (реалізують на ринку свою валютну виручку за експортовану продукцію), фізичні особи (які реалізують наявну в них валюту через мережу обмінних валютних пунктів);

— *покупці валюти*, якими є ті самі суб'єкти, що й продавці.

На ринку золота (та інших дорогоцінних металів) і дорогоцінного каміння основними прямими учасниками фінансових операцій є:

— *продавці дорогоцінних металів та каміння*, якими можуть бути держава (реалізує частину свого золотого запасу); банківські установи (реалізують частину своїх золотих авуарів); юридичні та фізичні особи (за необхідності реінвестування коштів, які раніше були вкладені в цей вид активів (засобів тезаврації));

— *покупці дорогоцінних металів і каміння*, якими є ті самі суб'єкти, що й продавці (за відповідного нормативно-правового регулювання їх складу).

Водночас низькі відсоткові ставки фінансово-кредитних установ сприяють зміцненню позицій дорогоцінних металів та каміння. В умовах невизначеності світового економічного розвитку, посилення інфляційних процесів, перегляду прогнозів рейтингів країн на “негативний” зростає вартість золота. На ринку дорогоцінних металів у Лондоні офіційна ціна фіксингу по золоту (AM Fixing) у липні 2011 р. досягла 1092,120 євро/унція. Інвестори нівелюють ризики і диверсифікують вкладення з високоприбуткових, але ризикових фінансових активів у золото. Попит на золото з боку інвесторів за останні 10 років виріс у 10 разів, і основними стимуляторами попиту є Китай та Індія.

На розвиненому ринку діє величезна кількість *фінансових посередників*, які за певну плату надають різні види фінансових послуг. Ці послуги пов'язані як з емісією фінансових активів, так і з їх обігом на вторинному ринку. За емісією корпоративних цінних паперів та на кредитному ринку фінансові посередники сприяють інвестуванню коштів у різні галузі економіки. За емісією державних боргових зобов'язань та на ринку державного кредиту вони сприяють залученню коштів для забезпечення потреб державного бюджету.

На вторинному ринку фінансові посередники забезпечують стабільне функціонування ринку, а також задовольняють інтереси юридичних та фізичних осіб щодо інвестування коштів у фінансові активи та вилучення їх з процесу інвестування. При цьому інститути ринку не тільки задовольняють потреби інвесторів щодо купівлі-продажу фінансових активів на регулярній основі за ринковою ціною, а й надають інформаційні, консультаційні, управлінські послуги.

При обслуговуванні учасників ринку одні фінансові посередники надають лише окремий вид послуг, який і визначає в цілому їхню роль на ринку (страхові, інвестиційні компанії, брокерські фірми), а інші — широкий спектр фінансових послуг (наприклад, банківські установи, які, крім основних банківських послуг щодо залучення коштів та розміщення їх на кредитному ринку, здійснюють велику кількість операцій від імені та за рахунок клієнтів як на ринку позикових капіталів, так і на фондовому та валютному ринках). Останнім часом у зв'язку з послабленням державного регулювання національних ринків та зростанням потреб учасників фінансового ринку в якісних та різноманітних послугах фінансове посередництво набуває більш універсальних форм. Переважна більшість фінансових посередників, що діють на розвинених фінансових ринках, надають своїм клієнтам широкий спектр фінансових послуг.

Фінансові посередники (наприклад, банківські установи, інвестиційні, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди тощо) водночас є й інститутами інфраструктури фінансового ринку.

Інфраструктура фінансового ринку — сукупність установ та організацій, які обслуговують учасників фінансового ринку з метою підвищення ефективності здійснюваних ними операцій і забезпечують процес безперервного функціонування фінансового ринку та вільний рух товарів і послуг на ньому.

До інститутів інфраструктури фінансового ринку належать такі структурні утворення: фондові та валютні біржі, банківські установи, брокерські компанії, інвестиційні дилери та андерайтери, системи міжбіржових та міжброкерських зв'язків, інвестиційні компанії та фонди, трастові компанії, фінансово-промислові групи або фінансові холдингові компанії, страхові компанії, пенсійні фонди, національна депозитарна система, реєстратори цінних паперів, інформаційно-консультаційні центри, розрахунково-клірингові установи та інші кредитно-фінансові й інвестиційні інститути.

14.5. Фінансові посередники: класифікація та функціональне призначення

Фінансовий ринок формується з різноманітних каналів, якими грошові кошти переміщуються від кредиторів (інвесторів) до позичальників. Такі канали поділяють на дві основні групи: прямого фінансування та непрямого фінансування.

При прямому фінансуванні кошти переміщуються безпосередньо від інвесторів до позичальників. Тобто при такому вкладенні коштів інвестори беруть на себе значну частину ризиків і зазнають іноді великих втрат, зумовлених цими ризиками. При непрямому фінансуванні важливу роль у переміщенні коштів від власників до позичальників відіграють фінансові посередники (банки, інвестиційні компанії, страхові компанії, пенсійні фонди тощо), які забезпечують таке переміщення і зменшують ризики та втрати, пов'язані з інвестуванням.

Фінансові посередники становлять доволі численну групу учасників фінансового ринку. Як правило, це великі фінансові структури (фінансові установи), які допомагають юридичним і фізичним особам, що мають заощадження, диверсифікувати їх (тобто вкласти капітал у різні підприємства). В умовах зростання конкуренції між фінансовими посередниками в міжнародному масштабі доцільно визначити пріоритети участі національних фінансових посередників у світовій фінансовій системі. Вітчизняні фінансові посередники формувалися в умовах транзитивної економіки і під впливом зарубіжної практики фінансової справи. Проте нині вони є активними ринковими інститутами.

Фінансова установа — юридична особа, яка відповідно до чинного законодавства надає одну або декілька фінансових послуг і внесена до відповідного реєстру в порядку, встановленому законом. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг.

Фінансові посередники мають можливість отримувати прибуток за рахунок економії (зумовленої зростанням масштабу операцій), рівномірно розподіляючи ризики.

Фінансові установи, які функціонують на ринку, поділяють на дві основні категорії — депозитні та недепозитні.

До *депозитних фінансових інститутів* належать банківські установи (емісійні, інвестиційні, іпотечні, ощадні банки), ощадні та кредитні організації, кредитні спілки. Основною функцією депозитних інститутів на ринку є залучення коштів у вигляді депозитів та надання позик. Банківські установи здійснюють кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за раху-

нок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів. Основними операціями банківських установ, крім залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів, є розрахункове і касове обслуговування клієнтів, операції з цінними паперами, довірчі операції, видача поручительств, гарантій та інших зобов'язань, надання консультаційних послуг тощо.

Економічна ефективність і конкурентоспроможність банків залежать від якості управлінських рішень. Прийняття ефективних управлінських рішень потребує розширення аналітичних можливостей інформаційної банківської системи для створення ефективних систем підтримки прийняття рішень на всіх рівнях управління. Детермінантність моделей та інструментів, що забезпечують інформаційну взаємодію різномірних компонентів банківської інформаційної системи дає змогу інформаційній системі банку бути відкритою, що включає засоби обміну даними з іншими інформаційними системами і забезпечує їхню інтеграцію на принципах кросплатформної взаємодії програмно-технічних засобів.

Банківські бізнес-процеси повинні сприяти оптимальному використанню фінансового, матеріального й інформаційного потенціалу системи та кадрів. Сучасні інформаційні банківські системи включають багатовимірний аналіз даних (OLAP), систему баз даних (KDD), управління ефективністю банківського бізнесу (BPM) та інші методи інтелектуального аналізу бізнес-інформації. Інтеграція широкого спектра інформаційних технологій і засобів телекомунікацій привела до появи нових банківських послуг і доступу до них за допомогою каналів дистанційного доступу (персональний доступ до банківських сервісів через Інтернет, термінали самообслуговування, системи мобільного банкінгу). Це сприяє розвитку банком певного рівня своїх міжнародних фінансових і кредитних операцій.

Кредитні спілки є наймолодшими серед депозитних інститутів. Це неприбуткові організації, засновані фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб їхніх членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки. Діяльність кредитної спілки ґрунтується на таких основних принципах: добровільність вступу та свобода виходу з кредитної спілки, рівноправність членів кредитної спілки, самоврядування, гласність. Кредитна спілка створюється на підставі рішення установчих зборів.

До *недепозитних інститутів* належать спеціалізовані небанківські установи (інвестиційні компанії, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії тощо). Пенсійні фонди забезпечують працівників доходом після виходу на пенсію у формі періодичних виплат. Засновниками пенсійного фонду є корпорації, приватні фірми, установи, спілки, фізичні особи. Кошти залучаються до фонду через надходження періодичних внесків як від роботодавців, так і від працівників. Частина пенсійних фондів наймає фінансових посередників для

забезпечення професійного управління активами. Страхові компанії є фінансовими посередниками, що здійснюють виплати своїм клієнтам у разі настання страхового випадку. Страхова премія є платою за страхування, яку власник поліса вносить страховій компанії згідно з договором страхування. Укладаючи договори страхування, страхові компанії беруть на себе ризики власників полісів, а отримуючи страхові внески, отримують плату за взяті на себе ризики. Страхові внески використовують для придбання облігацій, акцій, заставних та інших цінних паперів. Інвестиційні компанії є інститутами спільного інвестування, які залучають кошти інвесторів з метою отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість. Інвестиційні компанії вкладають кошти в цінні папери великої кількості емітентів для того, щоб у рамках обраної стратегії максимально диверсифікувати портфель і зменшити ризики інвестування.

Серед фінансових посередників особливу групу становлять професійні учасники фінансового ринку, до яких належать брокери та дилери.

Брокерська діяльність — діяльність щодо укладання угод з цінними паперами на основі договорів комісії або доручення. Брокер є посередником (агентом) інвестора, діє від імені клієнта та за його дорученням отримує винагороду у вигляді комісійних. Для здійснення брокерської діяльності брокер зобов'язаний відкрити окремий брокерський рахунок у банку з метою здійснення операцій з грошима, що належать клієнту брокера.

Брокерські контори суттєво відрізняються між собою як за спектром послуг, які вони надають своїм клієнтам, так і за розміром комісійних. Є брокерські контори з пониженою комісією, які надають обмежену кількість послуг за зниженою ціною. Інвестори, яким не потрібні консультації чи інші додаткові послуги, звернувшись до таких брокерських фірм, можуть заощадити кошти. Часто брокерські фірми є досить великими, і в них інвесторів обслуговують різні спеціалісти фірми.

Дилерська діяльність — укладання професійним учасником фондового ринку (дилером) договорів з купівлі-продажу цінних паперів від свого імені і за свій рахунок шляхом публічного оголошення цін купівлі або продажу визначених цінних паперів із зобов'язанням придбати або продати ці цінні папери за оголошеними цінами. Основний дохід дилерів — позитивна різниця між цінами продажу та купівлі цінних паперів. Різниця в цінах купівлі-продажу є платою дилерам за терміновість і зрівноваження тимчасового дисбалансу між попитом і пропозицією на певні види цінних паперів, що перебувають в обігу.

Роль дилерів на фондовому ринку полягає в тому, що вони роблять значний внесок у забезпечення ліквідності та стабільності ринку. Надзвичайні цінові коливання, які могли б мати місце, пом'якшуються за допомогою операцій, що проводяться на ринку дилерами. Саме дилери завжди готові продати потрібні інвесторам цінні папери та викупити їх у разі потреби. Здійснюючи операції на ринку, вони зменшують коливання цін та забезпечують ліквідність ринкових цінних паперів. Дилери також можуть надавати інформаційні по-

слуги учасникам ринку, а на деяких ринках бути ведучими аукціонів на біржах.

Тих, хто займається дилерською діяльністю на ринку, часто називають спекулянтами та маркет-мейкерами (ті, що формують ринок). Торговців цінними паперами, які проводять операції з великими пакетами цінних паперів як від свого імені, так і в інтересах клієнтів, називають *трейдерами*. Як правило, трейдери виконують і брокерські, і дилерські функції на ринку.

Отже, фінансові посередники, надаючи великий спектр послуг учасникам фінансового ринку, виконують такі важливі функції:

— здійснюють ефективний розподіл фінансових ресурсів інвесторів у часі, сприяючи зниженню вартості фінансових операцій за одночасного зростання їх кількості (так званий “ефект масштабу”);

— об’єднують заощадження своїх клієнтів для здійснення великих інвестицій на фінансовому ринку. Акумуляючи невеликі за розміром заощадження, фінансові посередники значною мірою підвищують ефективність інвестиційного процесу;

— диверсифікують ринок, що важко зробити окремим власникам заощаджень;

— об’єднують та перерозподіляють фінансові ризики, акумулюючи великі обсяги фінансових ресурсів з метою зниження ризику інвестицій для окремих суб’єктів;

— сприяють збалансуванню попиту і пропозиції на фінансові активи з різною тривалістю дії, оскільки допомагають вирішити суперечності між схильністю інвесторів до короткострокових (тобто більш ліквідних) вкладень та потребами позичальників у залученні фінансових ресурсів на тривалі строки для здійснення своїх інвестиційних програм.

Фінансові посередники, акумулюючи великий обсяг фінансових ресурсів (навіть якщо більшість цих зобов’язань є короткостроковими), мають можливість придбання і довгострокових активів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансовий ринок; ринок грошей; ринок капіталів; кредитний ринок; ринок цінних паперів; валютний ринок; ринок золота; ринок фінансових послуг; організований (біржовий) ринок; неорганізований (позабіржовий) ринок; первинний ринок; вторинний ринок; інструменти фінансового ринку; суб’єкти фінансового ринку; фінансові посередники.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте економічну сутність фінансового ринку.
2. Проаналізуйте чинники, що визначають сучасні тенденції розвитку фінансового ринку в Україні.
3. На чому базуються методологічні підходи до класифікації фінансового ринку?
4. Що таке сегментація фінансового ринку?
5. Як класифікують фінансовий ринок за видами фінансових активів?
6. Охарактеризуйте основні функції фінансового ринку.
7. Дайте характеристику фінансових інструментів з урахуванням особливостей класифікації фінансового ринку.
8. Яку роль виконують домогосподарства (населення) як суб'єкт фінансового ринку в сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки?
9. Які аргументи можна навести “за” і “проти” втручання держави у функціонування фінансового ринку?
10. Які заходи здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України щодо вдосконалення інституціонально-нормативного забезпечення розвитку фінансового ринку?
11. Назвіть прямих учасників фінансових операцій на ринку цінних паперів України.
12. Назвіть основні чинники, які впливають на формування та функціонування валютного ринку.
13. Проаналізуйте діяльність страхових компаній на фінансовому ринку України.
14. Які структурні утворення належать до інфраструктури фінансового ринку?
15. Назвіть основні функції, які виконують фінансові посередники на фінансовому ринку України.

Рекомендована література

1. *Алексєєнко Л.М.* Інституціональні засади стабілізації економічної системи України в умовах фінансової кризи / Л.М. Алексєєнко, М.Д. Алексєєнко // Наука й економіка : наук.-теорет. журн. Хмельницького екон. ун-ту. — Хмельницький, 2009. — Вип. 3.
2. *Алексєєнко Л.М.* Модернізація похідних цінних паперів та технологій їх моніторингу в умовах інтеграції фінансових ринків / Л.М. Алексєєнко.

А.М. Кузнецов // Вісник Тернопільського національного економічного університету. — Т., 2010. — Вип. 5/2.

3. *Алексеевко Л.М.* Моніторинг учасників фінансового ринку: реалії та пріоритетні напрями гарантування національної безпеки / Л.М. Алексеевко, Н.В. Савчук // Наука й економіка : наук.-теорет. журн. Хмельницького екон. ун-ту. — 2010. — Вип. 4.

4. *Алексеевко Л.М.* Ринок корпоративних фінансових і страхових послуг в умовах інтеграційних процесів / Л.М. Алексеевко // Вісник Тернопільського нац. екон. ун-ту. — Т., 2008. — Вип. 5.

5. *Алексеевко Л.М.* Ринок фінансового капіталу: становлення, проблеми та перспективи розвитку : монографія / Л.М. Алексеевко. — К. : Максимум ; Т. : Екон. думка, 2004. — 424 с.

6. *Алексеевко Л.М.* Розвиток депозитарного забезпечення ринку цінних паперів як каталізатор залучення іноземного капіталу / Л.М. Алексеевко, М.Д. Алексеевко // Наука й економіка : наук.-теорет. журн. Хмельницького екон. ун-ту. — 2010. — Вип. 2.

7. *Алексеевко Л.М.* Розвиток ринку фінансових і страхових послуг в посткризовий період / Л.М. Алексеевко, Н.В. Савчук // Світ фінансів. — 2010. — № 4.

8. *Алексеевко Л.М.* Розвиток ринку фінансових послуг як запорука економічного зростання / Л.М. Алексеевко // Вісник економічної науки України. — 2008. — Вип. 1 (13).

9. *Базилевич В.Д.* Розвиток фінансового ринку в сучасних умовах / В.Д. Базилевич // Фінанси України. — 2009. — № 12.

10. *Белінська Г.В.* Досвід нових індустріальних країн Азії щодо регулювання фінансового ринку в кризових умовах / Г.В. Белінська, С.В. Кульпінський // Фінанси України. — 2010. — № 1.

11. Доклад о глобальной финансовой стабильности // Бюллетень о состоянии рынков. Департамент денежно-кредитных систем и рынков капитала МВФ. — 2011. — Июнь. — 7 с.

12. Економічний словник: Банківська справа. Фондовий ринок (українсько-англійсько-російсько-фінський) / Л. Алексеевко, В. Олексієнко, О. Лесик. — Л. : ЗУКЦ, 2010. — 672 с.

13. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 5—6. — Ст. 30.

14. Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди) : Закон України від 15 березня 2001 р. № 2299-III (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 21. — Ст. 103.

15. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 1. — Ст. 1.

16. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 31. — Ст. 268.
17. *Классенс С.* Колебания на финансовых рынках / С. Классенс, М. Айхав Кёсе, Марко Э. Терронес // *Финансы & развитие*. — 2011. — Март.
18. *Корнеев В.* Антикризисные инструменты финансовой стабилизации / В. Корнеев // *Экономика Украины*. — 2009. — № 12.
19. *Крупка І.М.* Фінансовий ринок України та міжнародні фінансові потоки / І.М. Крупка // *Фінанси України*. — 2009. — № 12.
20. *Лютій І.О.* Вплив держави на ринок фінансового капіталу України / І.О. Лютій, Н.В. Дрозд // *Фінанси України*. — 2010. — № 8.
21. Международные потоки капитала — надежные или непостоянные? Перспективы развития мировой экономики // *Международный валютный фонд*. — 2011. — Апрель. — 234 с.
22. Перспективы развития мировой экономики. Противоречия двух темпов подъема. Безработица, биржевые товары и потоки капитала // *Международный валютный фонд*. — 2011. — Апрель. — 234 с.
23. Фондовий ринок України у 2010 році // *Ринок цінних паперів*. — 2011. — № 9 (654). — 3 березня.
24. *Шелудько В.М.* Фінансовий ринок : підручник / В.М. Шелудько. — 2-ге вид., стер. — К. : Знання, 2008. — 535 с.
25. *Perotti E.* Capital Regulation and Tail Risk / Enrico Perotti, Lev Ratnovski, Razvan Vlahu // *IMF : Working Paper*. — 2011. — № 11/188. — August, 1. — 38 p.
26. Rethinking Economics in a Changed World // *Finance & Development*. — 2011. — Vol. 48. — No. 2. — June.
27. The Financial Crisis and Information Gaps Report to the G-20 // *Finance Ministers and Central Bank Governors / Prepared by the IMF Staff and the FSB Secretariat*. — 2009. — October, 29. — 26 p.

Розділ 15

ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

15.1. Сутність фінансового менеджменту

Ефективність діяльності, стабільні темпи розвитку та конкурентоспроможність суб'єктів господарювання в сучасних умовах значною мірою залежать від якості управління їхніми фінансами. Відтак об'єктивно зростає роль науково обґрунтованих підходів до управління фінансами суб'єкта господарювання із застосуванням спеціальних прийомів та методів. Відповідно, посилюється увага до фінансового менеджменту, який виділився в окрему галузь знань у ХХ ст.

Фінансовий менеджмент як самостійний напрям наукових досліджень і вид управлінської діяльності сформувався в умовах розвитку підприємництва, формування фінансового та фондових ринків, приватизації державних підприємств і поширення корпоративної власності, посилення ролі фінансового капіталу, вдосконалення фінансових технологій, зростання впливу ризиків фінансово-господарської діяльності.

Сучасна фінансова термінологія для позначення управління фінансами на мікрорівні використовує поняття:

- фінансове адміністрування;
- фінансовий менеджмент;
- фінансовий інжиніринг;
- корпоративне управління.

Наведений перелік, однак, не вичерпує всього розмаїття понять. Наприклад, вживається термін “управління фінансовою діяльністю підприємств”, що акцентує увагу на управлінні лише одним із видів його діяльності й лише одним суб'єктом господарювання.

Фінансове адміністрування — це невід’ємна складова загального управління діяльністю державних установ та організацій, яка визначається комплексом адміністративних принципів, методів і форм організації управління всіма аспектами їх фінансової діяльності. Фінансове адміністрування базується на дотриманні законів, інструкцій, розпоряджень, авторитеті влади, принципі обов’язкового і точного виконання вказівок підлеглими й виконавцями.

Фінансовий менеджмент ґрунтується на принципах свободи економічного вибору, зокрема таких:

- вибір здійснюють люди;
- завжди є багатоваріантність вибору управлінських рішень і проектів;
- будь-який варіант рішення, кожен проект оцінюються з позиції раціонального мислення за оптимальним співвідношенням “витрати — вигоди (доходи)”;
- вибір здійснюється в умовах невизначеності, а отже, є ризиковим, тому кожен варіант рішення, проект оцінюються з погляду оптимального співвідношення “витрати — ризик — доходи”;

- персональна відповідальність за пошук і вибір рішення;
- контроль та відповідальність за виконання рішення, реалізацію проекту.

Фінансовий інжиніринг на відміну від фінансового менеджменту, який ґрунтується на визначених методиках, передбачає розроблення інноваційних фінансових рішень і технологій, нових схем здійснення фінансових операцій.

У **корпоративному управлінні** поєднуються загальний і стратегічний менеджмент, менеджмент персоналу, фінансовий менеджмент, організаційний менеджмент, право, конфліктологія, корпоративна культура.

Важливою відмінністю вищезазначених понять є мета, комплекс завдань, підходів і критеріїв оцінювання ефективності управління.

Фінансовий менеджмент як складне комплексне поняття доцільно розглядати за такими *аспектами*:

- наука;
- система управління фінансами;
- організаційна форма (орган управління фінансами);
- вид підприємницької діяльності;
- філософія, мистецтво і творча діяльність.

Фінансовий менеджмент як наука виник на початку ХХ ст. і з того часу, постійно змінюючись, розвивається. Історія розвитку науки фінансового менеджменту, яка ледь перевищує 100 років, була відповіддю на вимогу часу: від наукового пошуку можливих варіантів антикризового фінансового управління, теорії портфеля — до застосування математичних моделей та комп’ютерних технологій.

Теоретичною основою фінансового менеджменту прийнято вважати корпоративні фінанси. Фінансовий менеджмент є логічним продовженням корпоративних фінансів, мистецтвом підготовки, відбору, оптимізації, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності.

корпорацій. Однак розвиток суб'єктів господарювання різних організаційно-правових типів та форм власності вимагав запровадження нових підходів до управління їхніми фінансами з метою забезпечення його ефективності. Тому фінансовий менеджмент сьогодні адаптований до суб'єктів господарювання у різних сферах, галузях, відомствах, малого, середнього та великого бізнесу, починаючи від приватних фірм і до суб'єктів господарювання, заснованих на корпоративній, державно-корпоративній та комунально-корпоративній власності.

Сучасна наука фінансового менеджменту є самостійною галуззю економічного знання. Імена багатьох авторів наукових розробок назавжди закарбовані у світовій фінансовій науці в назвах моделей, формул, методик, підходів. Основу наукового пошуку в галузі фінансового менеджменту становлять теоретичні розробки щодо трансакційного підходу лауреата Нобелівської премії Р. Коуза і Ф. Найта; концепція вартості грошей у часі (значний вклад у її розвиток зробили Дж. Уільямс, М. Гордон, Дж. Хікс); розроблена лауреатом Нобелівської премії Г. Марковіцом теорія портфеля; теорія структури капіталу та дивідендів (М. Модільяні, М. Міллер, Е. Альтман, Г. Дональдсон, С. Майер, Дж. Лінтнер та ін.). Сьогодні вони доповнюються новими дослідженнями Ю. Бріггема, Л. Гапенські, Дж. Ван Хорна, У. Шарпа, Р. Холта та ін.

Фінансовий менеджмент як *система управління фінансами* передбачає розроблення мети управління фінансами суб'єкта господарювання та її досягнення за допомогою методів і важелів фінансового механізму. При цьому зміст фінансового менеджменту визначається такими функціями загальної системи управління суб'єктом господарювання, як розроблення стратегії фінансової діяльності, планування тактики реалізації стратегії, прийняття рішень та організація контролю за їх виконанням. У цьому аспекті управління фінансовими ресурсами суб'єкта господарювання виступає підсистемою загального управління, в межах якого вирішуються такі завдання:

- пошук джерел фінансування та оптимізація їхньої структури;
- визначення розміру та оптимального складу активів для досягнення поставлених цілей;
- організація ефективного поточного і перспективного управління фінансовою діяльністю для забезпечення платоспроможності і фінансової стійкості суб'єкта господарювання.

Сутність фінансового менеджменту як системи управління фінансами може бути конкретизована в розрізі визначення його *суб'єктів* та *об'єктів*.

Об'єктом управління у фінансовому менеджменті є грошовий та фінансовий потоки, кругообіг капіталу, активи та інвестиції, прибуток і фінансовий стан, рух фінансових відносин між учасниками господарського процесу.

Суб'єкти управління у фінансовому менеджменті — це фінансова дирекція та фінансові менеджери (апарат управління), які за допомогою різних управлінських форм і методів здійснюють цілеспрямований вплив на фінансово-господарську діяльність суб'єкта господарювання. Відповідно, фінансовий ме-

неджмент можна розглядати одночасно як *орган управління* або *організаційну форму*. Від злагодженої роботи команди фінансових менеджерів залежить процес реалізації фінансової стратегії й політики суб'єкта господарювання, досягнення визначених цілей та розв'язання окреслених завдань. Чіткий розподіл обов'язків, організація роботи фінансової служби, формування інформаційної бази та своєчасне реагування на відхилення фактичних результатів від запланованих, недопущення зниження індикаторів фінансової безпеки, фінансового стану суб'єкта господарювання — це неповний перелік видів діяльності фінансової команди.

Фінансовий менеджмент як *вид підприємницької діяльності* передбачає застосування в господарському процесі наукових основ планування й управління, фінансового аналізу та інновації, надання корпорацією платних фінансових управлінських послуг суб'єктам малого бізнесу, які не в змозі утримувати великий штат фінансових менеджерів, зокрема фінансових аналітиків, експертів та ін. Разом з тим, фінансові менеджери у процесі своєї діяльності керуються такими рисами підприємництва, як самостійність, ризикованість, орієнтація на підвищення прибутковості.

Філософія фінансового менеджменту ґрунтується на філософії людини, філософії господарювання, філософії держави і права, філософії бізнесу й управління; є мистецтвом розроблення, відбору та реалізації фінансових рішень з урахуванням дії всіх можливих чинників, впливу внутрішнього й зовнішнього середовищ, прогнозування можливих загроз та ризиків, оцінки їх рівня й характеру впливу на фінансову безпеку бізнесу, суб'єкта господарювання, співвласників з метою досягнення визначених цілей та реалізації завдань.

Фінансовий менеджмент як *мистецтво* — це творча діяльність, що поєднує інтелектуальний потенціал суб'єкта господарювання. Водночас мистецтво як вид творчої діяльності висуває кваліфікаційні вимоги до фінансових менеджерів, зокрема вимагає вміння мислити творчо, креативно, стратегічно та просторово, мати здібності організатора, психолога, педагога, володіти професійними знаннями й навичками, мати високий рівень правових знань, культури управління, вміння працювати в команді.

Отже, з позицій багатостороннього підходу, *фінансовий менеджмент* — це система принципів і методів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

Складність системи управління фінансами підприємства зумовлюється структурованістю управлінського апарату, багатоваріантністю фінансового інструментарію, розгалуженістю об'єктів фінансового управління. При цьому ефективність фінансового менеджменту залежить від вибору конкретних фінансових інструментів, методів і важелів управління, якості його інформаційного та стабільності нормативно-правового забезпечення, що виступає запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень.

15.2. Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація

Практичне вирішення питань, пов'язаних з організацією та здійсненням фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, залежить і залежатиме в майбутньому від оволодіння сучасними методиками та прийомами прийняття й реалізації управлінських рішень.

Незалежно від форм власності, організаційно-правового типу, сфери та видів економічної діяльності, галузі всі суб'єкти господарювання розглядаються як організації. Сучасна господарська організація (підприємство, установа) визначає мету своєї діяльності й працює для її досягнення, поєднуючи й підпорядковуючи цій цілеспрямованій діяльності всіх своїх членів.

Діяльність організації є складним переплетенням внутрішнього й зовнішнього середовищ, параметри яких постійно змінюються. Зовнішнє середовище охоплює безліч активних елементів, які впливають на організацію та її діяльність, і хоч рівень цього впливу не залишається незмінним у часовому діапазоні, він часто стає некерованим або непрогнозованим.

Швидкість, з якою відбуваються зміни в зовнішньому середовищі, характеризує його рухливість. Конкретна позиція організації на товарному ринку, зміна кон'юнктури товарних ринків та динаміка кон'юнктури фінансового ринку є визначальними у розробленні управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності організації. Недостатність обсягу інформації або недостатня її вірогідність впливають на невизначеність зовнішнього середовища.

Важливими чинниками динаміки зовнішнього середовища організації, які впливають на її фінансові рішення, є наміри щодо дій держави (фінансова політика держави, нормативно-правова база, державне фінансове регулювання); конкурентів; постачальників та споживачів; фінансових посередників; інвесторів.

До чинників непрямого впливу на прийняття фінансових рішень організації належить політична ситуація в країні, стан економіки, рівень соціально-культурного розвитку, екологія.

Внутрішнє середовище організації визначається її виробничим, фінансовим та кадровим потенціалом, технологіями, які вона застосовує у своїй діяльності, результатами і здобутками. Внутрішній вплив на організацію в цілому, на окремі її підрозділи та види діяльності зокрема виявляється в усвідомлених діях апарату управління, кожної людини, керівника, менеджера і залежить від їхніх особистих якостей.

Основні елементи внутрішнього середовища організації проілюстровано на рис. 15.1.

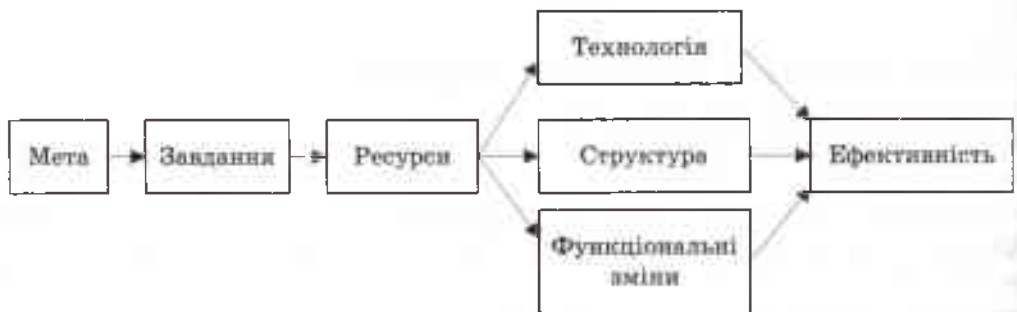

Рис. 15.1. Основні елементи внутрішнього середовища організації

Поняття *управлінського рішення* в загальному трактується як обміркований намір, потреба в дії на основі усвідомлення й визначення мети і шляхів її досягнення в разі виникнення якоїсь проблеми.

Фінансові рішення як складова управлінських рішень охоплюють:

- 1) процес пошуку й обґрунтування рішення, що здійснюється в кілька етапів;
- 2) вибір особою, яка приймає рішення, за допомогою визначених методик, методів і правил одного варіанта з кількох можливих;
- 3) рішення як результат вибору (особою, яка приймає рішення), що є обов'язковим до виконання колективом організації.

Процес розробки, прийняття й реалізації фінансових рішень передбачає здійснення низки послідовних операцій відображених на рис. 15.2.

Рис. 15.2. Процес розробки й реалізації фінансових рішень

Фінансове рішення є творчим процесом, у якому поєднуються професійні знання, функціональні обов'язки керівника або менеджера, математичний підхід, фінансові розрахунки, логіка, психологія, воля, мотивація, інтереси, емоції.

Теорії прийняття рішень описують закономірності, технології та методи прийняття рішень. Виокремлюють три концептуальні підходи до прийняття рішень:

- 1) концепція математичного вибору рішень (нормативний підхід);
- 2) якісно-предметна концепція (дискриптивний підхід);
- 3) комплексна (змішана) концепція.

В основу концепції математичного вибору покладено використання математичних розрахунків з метою максимізації очікуваних фінансових результатів.

Дискриптивний підхід до прийняття рішень базується на психологічній моделі, розробленій з урахуванням сил і процесів, що пояснюють реальну поведінку особи, яка приймає рішення, аргументацію, технологію ухвалення рішення, особисті якості особи. Якісно-предметна концепція прийняття рішень не завжди має на меті максимізацію очікуваного результату.

Комплексна (змішана) концепція прийняття рішень передбачає комплексне поєднання нормативних і дискриптивних моделей.

Відповідно до теорії систем організація розглядається як взаємозалежна система, що однаковою мірою поєднує технічні й соціальні компоненти. Тому важливо враховувати вплив на розробку та реалізацію фінансових управлінських рішень усіх взаємопов'язаних елементів, залежностей від усіх учасників цього процесу — розробників, керівників, виконавців.

Згідно з концепцією суспільних відносин важливо враховувати економічні стимули, а не лише соціально-психологічні потреби учасників процесу підготовки й реалізації рішень.

У системі управління соціотехнічними відносинами всі учасники взаємопов'язані і взаємозалежні, незважаючи на чітке розмежування повноважень: одні працівники формують інформаційну базу, другі — розробляють рішення, треті — приймають їх, четверті — виконують рішення. Зміст складових етапів процесу підготовки, прийняття й реалізації фінансових рішень наведені на рис. 15.3.

Відносини між учасниками процесу підготовки, прийняття й реалізації фінансових рішень залежать від психологічної сутності індивідів, їх властивостей (рис особистості): характеру, інтелекту, спрямованості, саморегуляції, мотивації, новаторства, темпераменту, смаків і прихильностей, настроїв, емоцій та ін. Запорукою успіху менеджера є поєднання професійних знань, творчості, вмінь, таланту.

Основою успішного функціонування суб'єкта господарювання (організації як взаємозалежної системи) є робота керівника, яка складається з великої кількості послідовних процедур та операцій. Функції керівника фінансової служби суб'єкта господарювання, керівників відділів, центрів відповідальності такі:

Рис. 15.3. Етапи процесу підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень

- керівництво процесом підготовки рішення;
- визначення завдань фінансового менеджменту, їх конкретизація, набір показників для оцінювання результатів виконання завдання;
- визначення завдань фінансового менеджменту в складній та суперечливій ситуації;

- 4) персональна відповідальність за вибір рішення;
- 5) особисте прийняття рішення;
- 6) організація виконання рішення;
- 7) реалізація рішення, оцінка ефектів та ефективності.

Особливо складне завдання — вибір єдиного варіанта із сукупності альтернативних рішень. Фінансовий менеджмент забезпечує можливість менеджерам проявити власні здібності й таланти, постійно вимагає максимально можливого виявлення варіантів фінансових рішень, вартісну оцінку кожного з них та вибір оптимального.

Фінансові рішення оцінюються за рівнем їхньої ефективності. Для цього визначається перелік контрольних показників і розраховується їх очікуване значення.

Виконання рішень передбачає оцінку досягнутих результатів за тим самим переліком контрольних показників і порівняння їх значення з прогнозним. Величина відхилень є індикатором ефективності процесу розробки, вибору й реалізації фінансових рішень. Для оцінки ефектів та ефективності фінансового менеджменту застосовується значна кількість індикаторів — абсолютних і відносних показників. У процесі ефективного прийняття та виконання фінансових рішень суб'єктів господарювання досягається головна мета фінансового менеджменту й реалізуються його основні завдання.

15.3. Мета й основні завдання фінансового менеджменту

Політика управління окремими аспектами фінансової діяльності суб'єктів господарювання залежить від умов їх господарювання, масштабів і галузевих особливостей діяльності, кваліфікаційного рівня фінансових менеджерів, допустимого рівня ризику. Відповідно, в процесі управління фінансами суб'єкти господарювання можуть ставити перед собою різну мету:

- виживання в конкурентному просторі;
- досягнення фінансової рівноваги;
- лідерство в боротьбі з конкурентами;
- максимізація ринкової вартості підприємства;
- зростання обсягу виробництва й реалізації продукції;
- максимізація прибутку і мінімізація витрат;
- забезпечення рентабельної діяльності;
- мінімізація фінансових ризиків.

В економічній літературі є різні підходи до визначення критеріїв пріоритетності мети фінансового менеджменту, що базуються на відповідних теоріях організації бізнесу (теорії максимізації прибутку, концепції зростання обсягу виробництва і збуту, теорії максимізації ціни фірми тощо).

Переважає більшість суб'єктів підприємництва в умовах ринкової економіки створена з метою отримання прибутку, що на тривалий час визначило осно-

вну мету фінансового менеджменту — максимізацію прибутку підприємства. Однак значний обсяг прибутку суб'єкта господарювання не завжди забезпечує нарощування його фінансового потенціалу, достатній рівень капіталізації. Не-ефективний розподіл і нераціональне використання прибутку можуть призвести до втрати фінансової рівноваги суб'єкта господарювання, а зрештою — до зниження його конкурентних переваг та ринкової вартості. Відповідно, значного поширення набула "теорія максимізації багатства (добробуту) акціонерів", в основу якої було покладено вибір узагальнюючого критерію ефективності фінансових рішень, який має бути достатньо обґрунтованим і базуватися на прогнозуванні доходів власників суб'єкта господарювання. При цьому визнано, що таким умовам відповідає критерій максимізації вартості власного капіталу, тобто ринкової ціни акцій.

Отже, фінансовий менеджмент спрямований на задоволення інтересів власників капіталу суб'єкта господарювання, а тому *основною метою* фінансового менеджменту є максимізація ринкової вартості суб'єкта господарювання, що свідчить про його значний фінансовий потенціал, максимальну ефективність діяльності та досягнення високого рівня добробуту власників.

Для досягнення головної мети фінансового менеджменту необхідно вирішувати такі основні *завдання*.

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів суб'єкта господарювання в процесі його розвитку. Це завдання реалізується шляхом формування ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяльності (визначення загальної потреби у фінансових ресурсах на наступний період, підвищення рівня капіталізації, визначення доцільності залучення коштів за рахунок зовнішніх джерел, оптимізація структури капіталу).

2. Забезпечення найбільш ефективного використання фінансових ресурсів за основними напрямками діяльності суб'єкта господарювання. Оптимізація розподілу й використання фінансових ресурсів передбачає встановлення оптимальних пропорцій їх інвестування відповідно до поточних і перспективних планів господарської діяльності суб'єкта господарювання. Раціональне вкладення коштів забезпечує ефективне використання активів, що приводить до нарощування фінансового потенціалу, можливості його формування за рахунок внутрішніх джерел та максимізації достатку власників капіталу.

3. Оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності суб'єкта господарювання. Це завдання вирішується шляхом ефективного управління грошовими потоками суб'єкта господарювання в процесі кругообігу його грошових коштів, досягнення синхронізації обсягів надходження і витрат грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, що забезпечує постійну платоспроможність.

4. Забезпечення максимізації чистого прибутку шляхом ефективного управління активами суб'єкта господарювання, оптимізації їх складу й розміру, залучення в господарський обіг необхідного обсягу позикових ресурсів.

вибору найбільш раціональних напрямів операційної й фінансової діяльності, ефективної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

5. Забезпечення мінімізації фінансових ризиків за рахунок зменшення рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної та фінансової діяльності, використання методів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього страхування.

6. Забезпечення фінансової рівноваги суб'єкта господарювання в процесі його розвитку. Для такої рівноваги характерний високий рівень фінансової стійкості і платоспроможності суб'єкта господарювання, що забезпечується формуванням оптимальної структури фінансових ресурсів та активів, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Однак вирішити ці завдання в повному обсязі та одночасно неможливо. Компроміс досягається при збалансуванні всієї системи завдань, погодженні пріоритетної на певний момент мети з основними стратегічними і тактичними цілями суб'єкта господарювання. Отже, ефективність реалізації основної мети й вирішення поставлених завдань фінансового менеджменту визначаються обґрунтованістю його стратегії і тактики.

15.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту

Під *фінансовою стратегією* суб'єкта господарювання розуміється формування системи довгострокових цілей його фінансової діяльності та вибір найефективніших шляхів їх досягнення. Фінансова стратегія є складовою загальної стратегії суб'єкта господарювання (рис. 15.4). Основна мета загальної стратегії — забезпечення стабільно високих темпів економічного розвитку та зміцнення конкурентної позиції суб'єкта господарювання.

Першочерговим завданням суб'єкта господарювання є розвиток здорової конкуренції, що визначається в процесі розроблення виробничої та маркетингової стратегій. Відповідно, загальна стратегія ґрунтується на врахуванні можливостей збільшення конкурентних переваг суб'єкта господарювання. При цьому фінансова стратегія спрямовується на забезпечення його самофінансування, що може досягатися в контексті ефективного управління капіталом, активами, прибутком, інвестиціями тощо. Отже, формування стратегічних цілей орієнтоване на нагромадження капіталу суб'єкта господарювання, достатнього для фінансування його розширеного відтворення.

Фінансова стратегія узгоджується із загальною стратегією суб'єкта господарювання і є чинником забезпечення його ефективного функціонування та фінансового розвитку в майбутньому. Процес розробки стратегії фінансового менеджменту включає кілька етапів (рис. 15.5).

1. *Визначення загального періоду формування стратегії фінансового менеджменту.* У процесі розробки стратегії фінансового менеджменту визначається тривалість періоду, який встановлюється для формування загальної стратегії економічного розвитку суб'єкта господарювання. При цьому стратегія фінансового управління як складова загальної стратегії може бути реалізована лише в часових межах цього періоду.

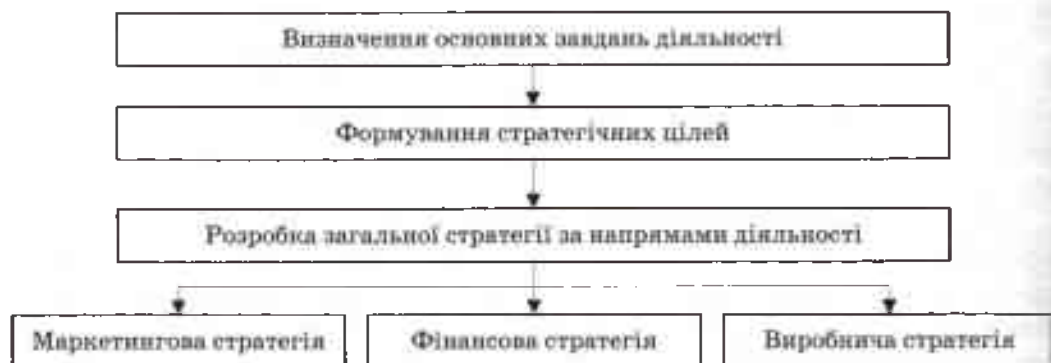

Рис. 15.4. Фінансова стратегія в загальній стратегії розвитку суб'єкта господарювання

Тривалість періоду формування й реалізації фінансової стратегії залежить від низки чинників:

- тривалості періоду загальної стратегії розвитку суб'єкта господарювання;
- можливості прогнозування кон'юнктури фінансового ринку та розвитку економіки в цілому;
- галузевих особливостей, організаційно-правової форми суб'єкта господарювання та масштабів його діяльності;
- стадії життєвого циклу підприємства;
- визначення стратегічних цілей і завдань.

2. *Формування стратегічних цілей і завдань фінансового менеджменту.* Основною метою фінансового менеджменту, як уже зазначалося, є максимізація ринкової вартості суб'єкта господарювання. Разом з тим головна мета конкретизується в контексті завдань фінансового розвитку суб'єкта господарювання.

Для формування стратегічних цілей суб'єкту господарювання необхідно:

- узгодити можливості досягнення мети із загрозою потенційного банкруства;

— визначити умови реалізації мети:

- 1) достатній обсяг капіталу і активів, їх оптимальну структуру, ефективний раціональне використання;
- 2) допустимий рівень фінансових ризиків у процесі господарювання.

Рис. 15.5. Процес розробки стратегії фінансового менеджменту

Система стратегічних цілей формує стратегічну модель розвитку суб'єкта господарювання.

3. *Конкретизація розробленої стратегії за періодами її реалізації.* Розроблена стратегія фінансового менеджменту знаходить конкретне відображення у фінансових показниках — цільових стратегічних нормативах, зокрема таких:

- щорічний темп приросту власного капіталу суб'єкта господарювання;
- мінімальна частка власного капіталу в загальному обсязі використаного капіталу суб'єкта господарювання;

- рентабельність власного капіталу суб'єкта господарювання;
- мінімальний рівень ліквідності активів суб'єкта господарювання;
- прийнятний рівень фінансових ризиків тощо.

Під час конкретизації фінансової стратегії за періодами її реалізації забезпечується узгодженість стратегічних нормативів у часі.

4. Розроблення фінансової політики за напрямками фінансової діяльності. Фінансову стратегію розробляють з урахуванням перспектив фінансового розвитку суб'єкта господарювання і, відповідно до основних аспектів його фінансової діяльності, формують фінансову політику.

Розробка і проведення фінансової політики суб'єкта господарювання, базуючись на фінансовій стратегії, дають змогу вирішувати конкретні завдання за відповідними напрямками його фінансової діяльності. Отже, фінансова стратегія орієнтує на ті варіанти рішень, які забезпечують досягнення поставленої мети фінансового менеджменту.

Система формування фінансової політики суб'єкта господарювання щодо напрямів його фінансової діяльності охоплює такі складові:

1) управління капіталом:

- визначення вартості капіталу;
- оптимізація структури капіталу;
- кредитна політика;
- інвестиційна політика;

2) управління активами:

- формування стратегії фінансування оборотних і необоротних активів;
- фінансове управління товарно-матеріальними цінностями, грошовими активами, дебіторською заборгованістю;
- управління необоротними активами в частині основних засобів, нематеріальних активів;

3) управління інвестиціями, зокрема:

- реальними інвестиціями;
- фінансовими інвестиціями;
- інвестиційним портфелем;

4) управління грошовими потоками:

- управління грошовими потоками від фінансової діяльності;
- визначення вартості грошей у часі та її використання у фінансових рахунках;

5) управління фінансовими ризиками:

- виявлення фінансових ризиків;
- встановлення основних факторів впливу на рівень фінансових ризиків;
- оцінка фінансових ризиків;
- розробка механізму нейтралізації фінансових ризиків;

6) управління прибутком підприємства:

- управління формуванням і розподілом прибутку;

- управління використанням чистого прибутку;
- дивідендна політика;

7) антикризове фінансове управління:

- виявлення ознак кризового стану;
- недопущення банкрутства суб'єкта господарювання;
- локалізація кризових явищ;
- фінансова стабілізація суб'єкта господарювання;
- запобігання повторенню кризи.

5. *Оцінка ефективності розробленої стратегії за параметрами.* Цей завершальний етап формування стратегії фінансового менеджменту здійснюється за такими параметрами:

— узгодженість фінансової стратегії суб'єкта господарювання із загальною стратегією його розвитку. У процесі такої оцінки визначається ступінь узгодження цілей і завдань, етапів і часових меж у реалізації стратегії фінансового менеджменту;

— узгодженість фінансової стратегії зі змінами зовнішнього фінансового середовища. Згідно з таким параметром встановлюється відповідність розробленої стратегії фінансового менеджменту прогнозованому економічному розвитку країни та змінам кон'юнктури фінансового ринку;

— внутрішня збалансованість стратегії фінансового менеджменту, відповідно до якої узгоджуються між собою цілі та цільові стратегічні нормативи як за окремими напрямками фінансової діяльності суб'єкта господарювання, так і в часових межах;

— ресурсне забезпечення фінансової стратегії, яке характеризує наявні фінансові ресурси суб'єкта господарювання щодо досягнення стратегічної мети та вирішення основних завдань його фінансового розвитку;

— оптимізація рівня ризиків щодо реалізації розробленої фінансової стратегії, яка полягає у визначенні допустимого рівня ризиків, які забезпечують фінансову рівновагу суб'єкта господарювання в процесі його функціонування й розвитку;

— ефективність реалізації стратегії фінансового менеджменту, визначення якої базується на прогнозних та фактичних розрахунках результатів фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

З метою досягнення стратегічних цілей суб'єкту господарювання необхідно розробити ефективну тактику фінансового менеджменту.

Фінансова тактика суб'єкта господарювання передбачає конкретні фінансові прийоми й методи, які застосовує суб'єкт господарювання для вирішення стратегічних завдань. Завданням тактики фінансового менеджменту є вибір найбільш оптимального рішення і найбільш привабливих у конкретній господарській ситуації інструментів фінансового управління.

Тактичні цілі й завдання фінансового менеджменту:

— забезпечення відшкодування поточних витрат за рахунок отриманих доходів суб'єкта господарювання;

- регулювання розміру поточних грошових виплат суб'єкта господарювання;
- ефективне використання наявних фінансових ресурсів суб'єкта господарювання;
- оптимізація руху грошових потоків суб'єкта господарювання;
- забезпечення ліквідності балансу суб'єкта господарювання;
- підвищення ділової активності суб'єкта господарювання;
- зміцнення фінансової стійкості суб'єкта господарювання;
- підвищення платоспроможності суб'єкта господарювання тощо.

Тактика фінансового менеджменту є формою деталізації фінансової стратегії й формується відповідно до визначених раніше стратегічних цілей суб'єкта господарювання. При цьому розрізняють стратегічний та оперативно-тактичний фінансовий менеджмент.

Стратегічний фінансовий менеджмент полягає у прогнозуванні напрямів фінансової діяльності та моделюванні параметрів фінансового розвитку суб'єкта господарювання на перспективу з урахуванням змін факторів зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку. Стратегічне управління фінансами спрямоване на досягнення стратегічних цілей.

В економічній літературі під стратегічним менеджментом досить часто розуміють управління інвестиціями, основними завданнями якого є:

- фінансова оцінка проектів вкладення капіталу;
- вибір критеріїв прийняття інвестиційних рішень;
- вибір оптимальних варіантів вкладення капіталу;
- визначення джерел фінансування.

Оперативно-тактичний менеджмент охоплює оперативне управління готівковими коштами, спрямоване на забезпечення й підтримку постійної платоспроможності та ефективне використання грошових коштів у конкретний період. Разом з тим, тактичне управління фінансами орієнтується на внутрішні джерела фінансування з метою забезпечення самоокупності діяльності.

15.5. Принципи й функції фінансового менеджменту, їхня характеристика

Ефективне функціонування фінансового менеджменту визначається кількістю принципів, які тісно пов'язані з цілями й завданнями діяльності суб'єкта господарювання.

До основних принципів фінансового менеджменту належать такі (рис. 15.6):

1. *Інтегрування із загальною системою управління суб'єкта господарювання.* Фінансовий менеджмент тісно взаємодіє з іншими видами функціонального менеджменту (виробничим менеджментом, інноваційним та менеджментом персоналу), оскільки прийняте управлінське рішення в будь-якій сфері

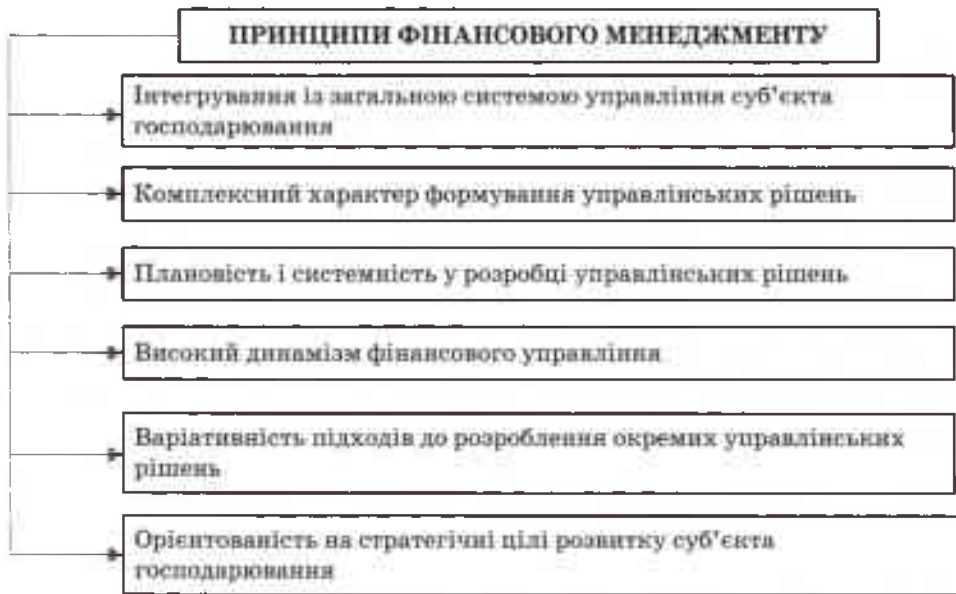

Рис. 15.6. Принципи фінансового менеджменту

рі діяльності суб'єкта господарювання впливає на формування грошових потоків і фінансові результати. Відповідно, фінансовий менеджмент перебуває під впливом таких загальних принципів управління, як планування, цільова спрямованість, варіативність тощо.

2. *Комплексний характер формування управлінських рішень.* Фінансовий менеджмент є комплексною системою управління, яка забезпечує розроблення взаємозалежних управлінських рішень, кожне з яких вносить свою частку в загальну результативність фінансової діяльності суб'єкта господарювання.

3. *Плановість і системність у розробленні управлінських рішень.* Це планування матеріальних і фінансових ресурсів з метою забезпечення їх збалансованості, системність у розробці стратегії й тактики фінансового менеджменту.

4. *Високий динамізм фінансового управління.* Враховує зміни факторів зовнішнього середовища, ресурсного потенціалу, форм організації фінансової та виробничої діяльності, фінансового стану суб'єкта господарювання, кон'юнктури фінансового ринку.

5. *Варіативність підходів до розроблення окремих управлінських рішень.* Полягає у прогнозуванні варіантів фінансового розвитку суб'єкта господарювання, пошуку та обґрунтуванні альтернативних фінансових рішень.

6. *Орієнтованість на стратегічні цілі розвитку суб'єкта господарювання.* Це орієнтація на стратегію його довгострокового розвитку, досягнення стратегічної мети, забезпечення стабільного економічного розвитку в перспективі.

Основні мета й завдання фінансового менеджменту реалізуються через його функції. Умовно функції фінансового менеджменту класифікуються залежно від його об'єкта і суб'єкта (рис. 15.7).

Функції суб'єкта фінансового менеджменту — це види управлінської діяльності, спрямовані на досягнення цілей та вирішення завдань фінансового управління суб'єкта господарювання.

Функція *планування* у фінансовому менеджменті є основою прийняття фінансових рішень. З одного боку, фінансове планування — це комплекс заходів з розроблення планових завдань та їх реалізації на практиці, з іншого — діяльність із формування й затвердження фінансових планів за основними напрямками фінансової діяльності суб'єкта господарювання. В основу фінансового планування покладено розроблену фінансову стратегію суб'єкта господарювання, що конкретизується на кожному етапі його розвитку.

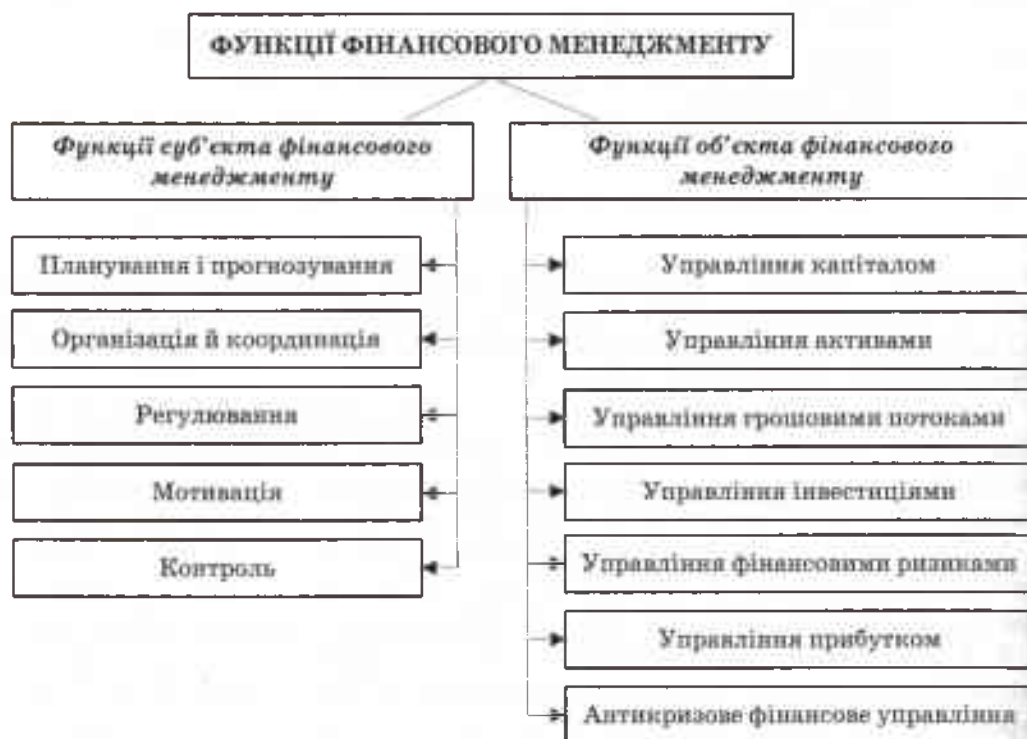

Рис. 15.7. Класифікація функцій фінансового менеджменту

Прогнозування у фінансовому менеджменті — це розроблення можливих напрямів фінансової діяльності суб'єкта господарювання на тривалу перспективу, прогнозу змін його фінансового стану. Якщо мета планування полягає у втіленні в життя запланованих заходів, то для прогнозування характерне передбачення відповідних змін фінансового розвитку суб'єкта господарювання.

Організація полягає у створенні органів управління, побудові структури апарату управління, підрозділів фінансової служби, встановленні взаємозв'язків між ними, розподілі обов'язків і повноважень. *Координація* у фінансовому менеджменті — це узгодженість робіт усіх ланок системи управління, апарату управління і фахівців, єдність відносин між ними.

Регулювання у фінансовому менеджменті охоплює комплекс поточних заходів, що забезпечують фінансову стійкість суб'єкта господарювання в разі виникнення відхилення фактичних результатів від планових завдань, заданих параметрів, норм і нормативів.

Мотивація як функція фінансового менеджменту передбачає спонукання і стимулювання працівників фінансової служби до ефективної та продуктивної роботи з метою виконання поставлених завдань фінансового розвитку суб'єкта господарювання.

Контроль у фінансовому менеджменті — це перевірка організації фінансової роботи та виконання фінансових планів, виявлення відхилень від плану і вчасне внесення корективів.

Контрольна функція фінансового менеджменту реалізується за такими напрямками:

— контроль за формуванням фінансових ресурсів в обсязі, достатньому для задоволення потреб соціально-економічного розвитку суб'єкта господарювання;

— контроль за ефективним і раціональним використанням фінансових ресурсів суб'єкта господарювання;

— контроль за рівнем самофінансування, платоспроможності й рентабельності суб'єкта господарювання.

Залежно від об'єкта фінансового менеджменту розрізняють такі його функції.

1. *Управління капіталом.* Реалізація цієї функції фінансового менеджменту відбувається у процесі визначення загальної потреби в капіталі для фінансування активів суб'єкта господарювання; оптимізації структури капіталу з метою забезпечення ефективного його використання; розроблення комплексу заходів з рефінансування капіталу в найефективніші види активів.

2. *Управління активами,* відповідно до якого розраховується реальна потреба в окремих активах з урахуванням запланованих обсягів операційної діяльності суб'єкта господарювання, визначаються розмір та оптимальний їх склад з позиції раціонального використання, забезпечення ліквідності й ефективності.

3. *Управління грошовими потоками.* Фінансовий менеджмент виконує таку функцію при формуванні вхідних і вихідних потоків грошових коштів, їх синхронізації за обсягом і в часі з метою забезпечення фінансової рівноваги суб'єкта господарювання.

4. *Управління інвестиціями.* Функціональними завданнями такого управління є формування важливих напрямів інвестиційної діяльності суб'єкта гос-

подарювання, розроблення його інвестиційної політики; оцінка інвестиційної привабливості окремих реальних проектів і фінансових інструментів, відбір найефективніших із них; формування реальних інвестиційних програм і портфеля фінансових інвестицій; вибір раціональних форм фінансового інвестування.

5. *Управління фінансовими ризиками.* У процесі реалізації цієї функції визначається склад основних фінансових ризиків суб'єкта господарювання, здійснюється оцінювання їх рівня і розмір можливих фінансових втрат у розрізі окремих операцій та господарської діяльності в цілому; формується комплекс заходів з профілактики, мінімізації та страхування фінансових ризиків.

6. *Управління прибутком.* Основними завданнями при виконанні фінансовим менеджментом цієї функції є виявлення резервів нарощування величини прибутку; забезпечення стабільності формування чистого прибутку за рахунок оптимізації постійних і змінних витрат; обґрунтування облікової, цінової та податкової політики суб'єкта господарювання; забезпечення оптимальних пропорцій та підвищення ефективності розподілу й використання прибутку з метою зміцнення конкурентних позицій суб'єкта господарювання та добробуту його власників.

7. *Антикризове фінансове управління.* Така функція фінансового менеджменту передбачає виявлення на основі постійного моніторингу фінансового стану суб'єкта господарювання ознак кризових явищ і масштабів фінансової кризи; формулювання цілей та розробку антикризової стратегії; вибір адекватних інструментів антикризового управління і заходів фінансової стабілізації суб'єкта господарювання; контроль за своєчасністю та ефективністю впроваджених антикризових заходів.

15.6. Механізм фінансового менеджменту, його сутність і складові

Процес управління фінансовою діяльністю суб'єкта господарювання базується на певному механізмі. *Механізм фінансового менеджменту* — цілісна, взаємопов'язана та взаємодіюча система рівнів, систем забезпечення, методів, важелів та інструментів розроблення, прийняття й реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Важливо підкреслити, що механізм фінансового менеджменту є не лише сукупністю його основних елементів, а й цілісною системою, адекватною певному рівню, де всі складові взаємопов'язані, взаємодіють і перебувають у процесі розвитку та вдосконалення (рис. 15.8).

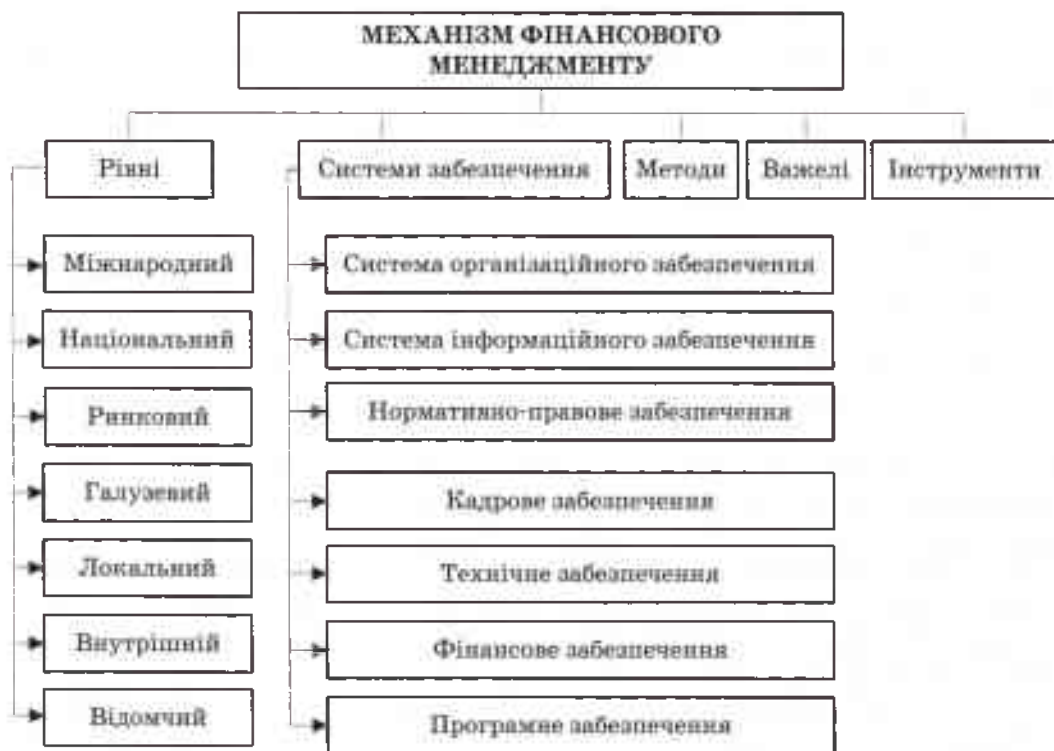

Рис. 15.8. Складові механізму фінансового менеджменту

Побудова механізму фінансового менеджменту відбувається на таких рівнях:

1) міжнародному (механізм фінансового менеджменту транснаціональних корпорацій);

2) національному (механізм фінансового менеджменту суб'єктів господарювання в межах фінансової системи певної держави, особливості якого зумовлені національною законодавчою й нормативною базою, зокрема національними стандартами обліку і звітності, законами та нормативно-правовими актами щодо окремих аспектів фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання);

3) ринковий (особливості механізму фінансового менеджменту, зумовлені впливом ринкових регуляторів, залежать від стану ринків, зміни кон'юнктури товарних і фінансових ринків);

4) галузевий (на механізм фінансового менеджменту впливає нормативно-правова база, що регламентує діяльність суб'єктів господарювання певної галузі);

5) відомчий (кожне відомство, його суб'єкти керуються у своїй роботі відомчою нормативно-методичною базою);

6) внутрішній (специфіка механізму фінансового менеджменту на цьому рівні визначена у статуті та внутрішніх положеннях діяльності суб'єкта господарювання).

Важливою складовою механізму фінансового менеджменту є *системи забезпечення*, до складу яких входять:

- організаційне забезпечення;
- інформаційне забезпечення;
- нормативно-правове забезпечення;
- кадрове забезпечення;
- технічне забезпечення;
- програмне забезпечення;
- фінансове забезпечення.

Кожна з перелічених систем забезпечення є важливим компонентом механізмів підготовки, прийняття й реалізації фінансових рішень. При цьому визначальним є не тільки наявність систем забезпечення, а й відповідність їх формування та функціонування вимогам ефективності системи.

Система організаційного забезпечення — це взаємопов'язана система внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, які уповноважені здійснювати підготовку та прийняття фінансових рішень, несуть відповідальність за їхнє здійснення й результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети та реалізації завдань фінансового менеджменту.

Організація фінансового менеджменту суб'єкта господарювання безпосередньо залежить від умов його господарювання, масштабів та галузевих особливостей діяльності, форми власності, кваліфікаційного рівня фінансових менеджерів, культури й етики управління, інтенсивності інвестиційних процесів, наявності відокремлених структурних підрозділів та філій.

Організаційне забезпечення поєднує різні центри фінансового управління, закріплює функції за фінансовими підрозділами та працівниками апарату управління щодо підготовки, прийняття й реалізації управлінських рішень. Принципи формування організаційної структури фінансового менеджменту передбачають її побудову за *ієрархічною, функціональною та змішаною ознаками*.

В основу *ієрархічної побудови* організаційної структури фінансового управління покладено різні рівні управління, а саме: перший рівень — фінансова служба управління суб'єктом господарювання в цілому; другий — його структурні одиниці (відділи і служби); третій — окремі структурні підрозділи (ділянки, цехи, бригади).

За *функціональною побудовою* організаційні структури фінансового менеджменту поділяються за функціями фінансового управління або видами діяльності.

Цим принципам відповідають створювані суб'єктами господарювання системи організаційного забезпечення, що мають свої особливості й відмінності.

До елементів системи організаційного забезпечення фінансового менеджменту належать:

- структура (служби, підрозділи, виконавці);
- ієрархія, субординація, координація;
- комунікаційні зв'язки;
- централізація й децентралізація управління;
- функції, їх розмежування;
- обов'язки, права, відповідальність;
- підзвітність, підконтрольність;
- оцінка професіоналізму;
- оцінка якості та ефективності управління;
- оцінка креативності, оригінальності;
- оцінка інноваційності прийнятих рішень.

Особливістю сучасного стану розвитку й функціонування корпоративного сектору в економічних системах країн з розвинутою ринковою економікою є інтегрованість організаційного забезпечення фінансового менеджменту в органах корпоративного управління.

Система інформаційного забезпечення — це система безперервного і цілеспрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання.

Формування й використання інформаційної бази суб'єкта господарювання значною мірою впливає як на ефективність фінансового менеджменту та управління окремими його об'єктами, так і на ефективність корпоративного управління, реалізацію місії й стратегії бізнесу.

Інформаційне забезпечення створює основу для здійснення функцій фінансового менеджменту відносно об'єкта і суб'єкта, є необхідною умовою підготовки фінансових рішень, їх оцінки та прийняття.

Інформаційні показники, що забезпечують ефективність управлінських рішень суб'єкта господарювання, формуються за рахунок *зовнішніх і внутрішніх* джерел інформації (рис. 15.9).

Зовнішня інформаційна база формується шляхом цілеспрямованого підбору таких показників:

1. *Показників, що характеризують загальноекономічний розвиток країни.* Система таких показників становить інформаційну базу для проведення аналізу і прогнозування умов зовнішнього фінансового середовища функціонування суб'єкта господарювання при прийнятті й реалізації його фінансових рішень. До показників цієї групи належать:

— *показники макроекономічного розвитку* (темпи зростання валового внутрішнього продукту; грошові доходи населення; індекс інфляції; облікова ставка Національного банку України; мінімальна заробітна плата і прожитковий мінімум у країні тощо);

Рис. 15.9. Показники інформаційного забезпечення фінансового менеджменту

— показники галузевого розвитку (обсяг виробництва й реалізації продукції; загальна вартість і структура активів суб'єкта господарювання; розмір власного капіталу суб'єкта господарювання; середня заробітна плата в галузі; індекс цін на продукцію в галузі; ставка оподаткування прибутку за основною діяльністю; величина чистого прибутку суб'єкта господарювання галузі тощо). Ця інформація має наводитися в порівнянні даних суб'єкта господарювання з даними конкурентів або середньогалузевими значеннями.

Формування показників цієї групи здійснюється на базі опублікованих даних державної статистики, платних бізнес-довідок, електронних носіїв інформації.

2. *Показників, що характеризують кон'юнктуру фінансового ринку.* Система таких показників слугує основою для прийняття й реалізації управлінських рішень у сфері вибору напрямів фінансових вкладень, формування портфеля довгострокових фінансових інвестицій та інших аспектів фінансового

менеджменту в певній сфері діяльності суб'єкта господарювання. До складу відповідних показників входять:

— *показники кон'юнктури фондового ринку* (види основних фондових інструментів; котирувальні ціни попиту й пропозиції на окремі види фондових інструментів; зведений індекс динаміки цін на фондовому ринку тощо);

— *показники кон'юнктури ринку грошово-кредитних відносин* (кредитна ставка окремих банківських установ; депозитна ставка окремих банківських установ; офіційний курс НБУ за окремими валютами, динаміка курсу іноземних валют; курси купівлі-продажу окремих валют на міжбанківській валютній біржі тощо).

Інформаційною базою для формування показників цієї групи є публікації періодичних видань з питань функціонування фондової та валютної бірж, банківських установ; електронні носії інформації.

3. *Показників, що характеризують діяльність контрагентів* (страхових компаній, банківських установ, кредитних спілок, постачальників і покупців продукції) і *конкурентів*. Система показників цієї групи застосовується для прийняття оперативних управлінських рішень при формуванні й використанні фінансових ресурсів суб'єкта господарювання.

Джерелом формування таких показників є публікації у статистичних щорічниках фінансової звітності, відповідних рейтингів з основними результативними показниками діяльності суб'єктів господарювання тощо.

4. *Нормативно-регулюючі показники* застосовуються суб'єктом господарювання при прийнятті й реалізації фінансових рішень з метою врахування особливостей державного регулювання його діяльності. Система таких показників формується за рахунок нормативно-правових актів у розрізі основних напрямів: нормативно-регулюючі показники за окремими аспектами фінансової діяльності суб'єкта господарювання; нормативно-регулюючі показники за окремими сегментами фінансового ринку.

Внутрішня інформаційна база суб'єкта господарювання включає:

1. *Показники, що характеризують фінансовий стан і фінансові результати діяльності суб'єкта господарювання в цілому*. Така група інформаційних показників застосовується для проведення фінансового планування і прогнозування, фінансового аналізу, фінансового контролю, розробки фінансової стратегії й тактики розвитку суб'єкта господарювання, визначення основних напрямів його фінансової політики. До показників цієї групи відносять дані фінансового обліку — показники існуючих форм фінансової звітності суб'єкта господарювання.

2. *Показники, що характеризують фінансові результати окремих структурних підрозділів суб'єкта господарювання*. Показники цієї групи застосовуються для поточного управління всіма аспектами фінансової діяльності суб'єкта господарювання. Формування системи таких показників відбувається за рахунок даних управлінського обліку в розрізі сфер діяльності; регіонів

діяльності; центрів відповідальності; окремих структурних підрозділів суб'єкта господарювання.

3. *Нормативні і планові показники, пов'язані з фінансовим розвитком суб'єкта господарювання.* Такі показники використовуються для проведення оперативного і поточного контролю за фінансовою діяльністю суб'єкта господарювання. До складу цієї групи входять: нормативні значення показників фінансового стану підприємства та система планових показників фінансового розвитку суб'єкта господарювання.

Серед необхідної для підготовки й реалізації фінансових рішень інформації виокремлюють такі її види:

- 1) законодавча, нормативна, методична, інструктивна;
- 2) планово-прогнозна;
- 3) звітна;
- 4) аналітична;
- 5) довідкова;
- 6) експертні оцінки.

Сукупність інформації, що міститься у чинних законах України, указах Президента, постановах Кабінету Міністрів України, наказах і положеннях міністерств та відомств, установчих договорах та статутах підприємств, за допомогою яких держава проводить відповідну фінансову політику і здійснює регулювання фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, формує *систему нормативно-правового забезпечення*.

Особливе значення у фінансовому менеджменті має інформація про результати діяльності виконавців, служб і підрозділів фінансової служби суб'єкта господарювання. Якість прогнозних і планових показників, своєчасність, реальність, повнота оперативних та звітних даних, аналітичні розрахунки, оцінка відхилень фактичних показників від планових, прогнозних, результатів внутрішнього контролю дають підстави для належного вчасного реагування на зміни, зниження ризиків, уникнення загроз.

Система кадрового забезпечення — це система відбору, навчання, атестації, перекваліфікації працівників фінансової служби суб'єкта господарювання.

Важливою умовою ефективного фінансового менеджменту є робота з персоналом, яка включає комплекс робіт з відбору, анкетування, стажування майбутніх працівників та визначення вимог до їх кваліфікаційного рівня, досвіду роботи, вміння працювати в команді, людських якостей, культурного рівня і морально-етичних цінностей. Важливими компонентами успіху є формування корпоративної культури, визначення правил поведінки, кодексу честі фінансового менеджера, запровадження системи безперервного навчання, підвищення кваліфікації фінансових менеджерів, використання теорій ігор, ситуаційних вправ та ін.

Фінансове забезпечення передбачає визначення обсягу фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення формування й функціонування всіх систем механізму фінансового менеджменту суб'єкта господарювання, їх викорис-

тання, своєчасне реагування на зміни внутрішнього й зовнішнього середовища, оцінку якості та ефективності.

Необхідними компонентами механізму фінансового менеджменту є *технічне* (ПК, мережі) та *програмне забезпечення*. Сучасні вимоги до роботи з персоналом, формування й використання інформаційної бази, здійснення комунікаційних зв'язків, інформаційних потоків можуть бути виконані лише за умов наявності сучасних технічних засобів, мереж і програм продукту.

Методи фінансового менеджменту характеризують спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес. У практиці фінансового менеджменту широко застосовуються такі методи, як планування, прогнозування, кредитування, оподаткування, оренда, лізинг, факторинг, оптимізація, хеджування, ранжування, диверсифікація.

Серед *важелів фінансового менеджменту* доцільно виокремити: в управлінні капіталом — фінансовий важіль та розрахунки його рівня, сили й ефекту, використання їхніх розрахунків для прийняття фінансових рішень; в операційному аналізі — операційний важіль, розраховуються його коефіцієнт та сила. До важелів як складових механізму фінансового менеджменту належать відсотки, дисконти, ліцензії, сертифікати, стандарти, дивіденди, податки.

Серед *інструментів* фінансового менеджменту розрізняють ставки податків, ціни, тарифи, пільги, санкції, стимули, дивіденди, фінансові показники та фінансові коефіцієнти.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансовий менеджмент; управлінські рішення; фінансові рішення; об'єкти фінансового менеджменту; суб'єкти фінансового менеджменту; фінансова стратегія; фінансова політика; фінансова тактика; функції фінансового менеджменту; принципи фінансового менеджменту; механізм фінансового менеджменту; системи забезпечення фінансового менеджменту; фінансова інформація; методи, важелі та інструменти фінансового менеджменту.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте сутність фінансового менеджменту як багатоаспектного поняття. Який, на вашу думку, підхід найбільш повно розкриває сутність цього поняття?
2. Чому фінансовий менеджмент можна вважати наукою? Прокоментуйте основні етапи еволюційного розвитку фінансового менеджменту як галузі знань.
3. Назвіть етапи і складові процесу підготовки, прийняття й реалізації фінансових рішень. Які чинники впливають на зміну внутрішнього середовища суб'єкта господарювання?
4. Яка роль керівника фінансової служби суб'єкта господарювання у процесі підготовки, прийняття й реалізації фінансових рішень?
5. Яка головна мета фінансового менеджменту? Охарактеризуйте завдання фінансового менеджменту, які конкретизують його мету.
6. Дайте визначення стратегії фінансового менеджменту. Яке місце фінансової стратегії в загальній стратегії розвитку суб'єкта господарювання?
7. Охарактеризуйте етапи розроблення стратегії фінансового менеджменту.
8. Назвіть складові фінансової політики підприємства. За якими параметрами здійснюється оцінювання ефективності розробленої стратегії?
9. У чому полягає сутність фінансової тактики? Назвіть тактичні цілі й завдання фінансового менеджменту.
10. Вкажіть відмінності стратегічного й оперативного фінансового менеджменту.
11. Розкрийте зміст основних принципів фінансового менеджменту.
12. За якими ознаками класифікуються функції фінансового менеджменту? Розкрийте зміст функцій суб'єкта і об'єкта фінансового менеджменту.
13. Дайте визначення механізму фінансового менеджменту. Які складові формують механізм фінансового менеджменту?
14. Назвіть системи забезпечення фінансового менеджменту та охарактеризуйте деякі з них.
15. Дайте характеристику зовнішніх і внутрішніх джерел інформації забезпечення як складової механізму фінансового менеджменту.

Рекомендована література

1. *Бланк И.А.* Финансовый менеджмент / И.А. Бланк. — К. : Ника-центр : Эльга, 2003. — 528 с.
2. *Бригхэм Юджин Ф.* Финансовый менеджмент : пер. с англ. / Юджин Ф. Бригхэм, Майкл С. Эрхардт. — 10-е изд. — СПб. ; М. ; Нижний Новгород ; Воронеж : Питер, 2007. — 959 с.
3. *Ван Хорн Джеймс К.* Основы финансового менеджмента / Джеймс К. Ван Хорн, Джон М. Вахович ; О.Л. Пелявский (пер.). — 12-е изд. — М. ; СПб. ; К. : Вильямс, 2007. — 1225 с.
4. *Вовна Н.І.* Теоретичні підходи до трактування сутності фінансового адміністрування та фінансового менеджменту державних установ і організацій / Н.І. Вовна // Світ фінансів. — 2009. — Вип. 3(20). — С. 107—119.
5. *Воробьев Ю.Н.* Финансовый менеджмент : учеб. пособие / Ю.Н. Воробьев. — Симферополь : Таврия, 2007. — 632 с.
6. *Итигина О.В.* Финансовый менеджмент в транзитивной экономике: питания теории та методологии : монография / О.В. Итигина, С.С. Арутюнян, О.О. Андробченко, В.Г. Баранова (заг. ред.) ; Одесский держ. экон. ун-т. — О. : Полиграф, 2008. — 236 с.
7. *Коваленко Л.О.* Финансовый менеджмент : навч. посіб. / Л.О. Коваленко, Л.М. Ремньова. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — К. : Знання, 2005. — 485 с.
8. *Кнейслер О.В.* Финансовый менеджмент : навч. посіб. / О.В. Кнейслер. — Т. : Вектор, 2008. — 322 с.
9. *Крамаренко Г.О.* Финансовый менеджмент : підручник / Г.О. Крамаренко, О.Є. Чорна. — К. : Центр навч. л-ри, 2006. — 520 с.
10. *Поддєрьогін А.М.* Финансовый менеджмент : підручник / А.М. Поддєрьогін (кер. кол. авт. і наук. ред.), М.Д. Білик, Л.Д. Буряк, Н.Ю. Невмержицька, Я.І. Невмержицький ; Київ. нац. экон. ун-т. — К. : КНЕУ, 2005. — 535 с.
11. *Передерієнко Н.І.* Финансовый менеджмент : підручник / Н.І. Передерієнко, Я.В. Котляревський, О.М. Дем'яненко. — Л. : Укр. академія друкарства, 2008. — 200 с.
12. *Островська Г.Й.* Управління вартістю: сучасні інструменти оцінки корпоративної ефективності / Г.Й. Островська // Світ фінансів. — 2008. — Вип. 3(16). — С. 106—117.
13. *Салига С.Я.* Финансовый менеджмент : навч. посіб. / С.Я. Салига, Н.В. Дацій, С.О. Корецький та ін. — К. : Центр навч. л-ри, 2006. — 274 с.
14. *Шелудько В.М.* Финансовый менеджмент : підручник / В.М. Шелудько. — К. : Знання, 2006. — 439 с.

Розділ 16

МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

16.1. Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів

Фінанси за своєю економічною природою виражають складну ієрархічну структуру, цілісність якої визначає субординацію окремих фінансових відносин і категорій, що відображають її багатоаспектну сутність. Обслуговуючи насамперед систему економічних взаємозв'язків як спосіб господарювання і властивими йому відносинами, формами й методами впливу на процес виробництва, розподілу і споживання, фінанси в ринкових відносинах є основою господарського механізму, що зумовлює економічні процеси як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Міжнародні фінанси — одна з основних форм міжнародних економічних відносин, функціонування і розвиток яких пов'язані з існуванням та обслуговуванням усього комплексу міжнародних зв'язків. Сучасне розуміння сутності міжнародних фінансів значно ширше, ніж розгляд лише міжнародних валютно-фінансових відносин чи функціонального призначення міжнародних фінансових інституцій або міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів через світовий фінансовий ринок. Це визначає необхідність інтегрованого підходу до висвітлення цього питання, основу якого становить аналіз взаємодії багатьох елементів світової фінансової архітектури, що прямо чи опосередковано пов'язані з рухом глобальних валютно-фінансових потоків. Логіка викладу передбачає з'ясування сутності міжнародних фінансів як багатоаспектного поняття, розкриття основних категорій у теорії міжнародних фінансів, перехід від загальних питань концептуального характеру до конкретних механізмів і технологій вироблення й прийняття раціональних фінансових, економічних і політичних рішень на глобальному рівні.

У навчальній і науковій літературі подано різні підходи до розкриття сутності міжнародних фінансів, які часто не узгоджуються між собою. У цьому неважко переконатися, звернувшись до відповідних розділів підручників і навчальних посібників у сфері світової економіки і міжнародних економічних відносин. Зокрема, загальним правилом стало використання як ідентичних таких словосполучень, як “світова валютна система” і “світова фінансова система”, та похідних від них термінів на зразок “світова грошово-фінансова система”, “світова валютно-фінансова система”, “світова кредитно-фінансова система”, “світова валютно-кредитна система” та ін. Проте насправді є чимало суперечностей у визначенні цих систем, що значною мірою пояснюється наявними внутрішніми змістовими відмінностями у самому методологічному підході до розуміння поняття світової фінансової системи. Методологічно і теоретично виправданим серед зазначених вище, є використання єдиного терміна — “світова фінансова система”. Однак у багатьох підручниках і навчальних посібниках загальнотеоретичні та методологічні основи світової фінансової системи зводяться до звичайного розкриття іншого предмета — світової валютної системи, який, безумовно, є важливим аспектом, але, тим не менше, лише частиною загальної теорії у сфері світових фінансів, що мотивується такими міркуваннями.

Термін “світова фінансова система” включає змістовий аспект валютних відносин у повному обсязі, поглинаючи та інтегруючи їх. У цьому сенсі важливо усвідомлювати внутрішній зміст понять “валютна система” і “грошова система”, зрозуміти спільне і відмінне у них. *Грошова система* — це, перш за все, національна система, в межах якої безпосередньо обертаються грошові знаки держави. Вона є складовою загальної фінансової системи держави. На відміну від грошової системи, “валютні системи” як інститути і складові фінансової системи, пов’язані зі світовою валютною системою, що оперують конвертованими валютами, діють не в усіх країнах. Більше того, поняття “валютна система” повністю відповідає поняттю “грошова система” лише в тих випадках, коли національна грошова одиниця є визнаною у світі як основна чи резервна валютна одиниця (такою найчастіше є національна валюта провідних країн світу, що нагромаджується центральними банками інших країн як резерв коштів для міжнародних розрахунків), що слугує міжнародним платіжним засобом, базою для визначення валютного паритету і валютного курсу, використовується як інструмент для проведення валютних інтервенцій.

Із зазначеного вище очевидним є висновок, що не зовсім правильно використовувати терміни “гроші” і “валюта” як синоніми, а тому важливо розмежовувати:

- валютну систему, що забезпечує функціонування єдиного світового господарства з національними “валютними підсистемами”;
- грошову систему національних держав, що забезпечує відповідні потреби національних економік і населення.

При цьому необхідно зауважити таку особливість: у відкритій економіці з високим індексом інтернаціоналізації валютна система є досить розвинутою;

вона безпосередньо забезпечує зростаючі зовнішньоекономічні та інші міжнародні зв'язки країни; національна грошова одиниця таких країн набуває статусу резервної валюти. Натомість у замкнених, автаркічних національних економіках валютних систем як розвинутих інститутів у цілому немає: зовнішньоекономічні операції, навіть якщо вони здійснюються більш або менш інтенсивно і масштабно, здійснюються за принципом "разових угод", тому що немає "сполучної ланки" між національною і світовою економікою у формі інституційно-діючої внутрішньої валютної системи. Відповідно, і національна грошова одиниця має замкнутий характер.

Не менш важливо чіткіше розмежовувати ті поняття, які об'єднуються у рамках усталених, зокрема таких, як "міжнародні фінанси" і "світові фінанси". У науковій літературі є спроби, з одного боку, розширено трактувати поняття "світові фінанси" і включити до нього предмет "міжнародних фінансів", тоді як насправді йдеться про два самостійні предмети вивчення, однакові важливі для системного розуміння сучасних глобальних процесів.

У сфері світових фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств, громадян, виокремлюють наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації та міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу до трактування міжнародних фінансів часто підходять дещо звужено, вважаючи, що вони відображають виключно діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів. Теорія і набутий досвід підтверджують, що в умовах глобалізаційних процесів фінанси реструктуризуються не тільки за простором їх функціонування, а й за походженням суб'єктів, які умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні суб'єкти, як правило, функціонують у межах території однієї держави, не залучаючи іноземних суб'єктів, на основі національного законодавства і є виключно внутрішньо національними. Міжнародні фінанси охоплюють міждержавні та транснаціональні фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж, міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони передбачають також співпрацю щодо раціонального розміщення фінансових ресурсів і капіталу на світовому фінансовому ринку, у сфері вироблення й прийняття раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень. Міжнародні фінанси обслуговують, по-перше, економічні зв'язки між резидентами різних країн; по-друге, відносини країн світу з міжнародними та регіональними організаціями (ООН, ЄС); по-третє, операції урядів та резидентів різних країн на міжнародних фінансових ринках.

Таким чином, світові фінанси реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державних фінансів і міжнародних. При цьому національно-державні фінанси завжди є складовою світових фінансів, проте не завжди елементом міжнародних фінансів (йдеться про замкнуті, автаркічні національні економіки та їх фінансові системи, що базуються виключно на національних грошових системах). Хоч національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, досконалішу й таку,

зайбільш динамічно зростає. Динамізм саме цієї складової світової економіки і світових фінансів надає глобальних ознак усьому сучасному світовому господарству.

У цьому сенсі слід підкреслити, що міжнародні фінанси є самостійною економічною категорією, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів у широкому розумінні, характеризується ознаками, притаманними фінансам у цілому, але одночасно має свої особливості, які вирізняють її як особливу систему фінансових відносин. Міжнародні фінанси мають як видиму зовнішню форму прояву, так і внутрішній економічний зміст. Розкриваючи внутрішню змістову сторону міжнародних фінансів, зазначимо, що це надзвичайно складна і багатоаспектна економічна категорія. Як економічна категорія міжнародні фінанси є сукупністю відносин, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів і капіталу в системі світового господарства через дію ринкового і неринкового механізмів.

Система міжнародних фінансових відносин складається між різними суб'єктами. Суб'єктами міжнародних фінансів є:

- держави;
- міжнародні міжурядові організації;
- міжнародні фінансові організації;
- юридичні особи, серед яких особливе місце займають транснаціональні корпорації (ТНК), транснаціональні банки (ТНБ), суверенні інвестиційні фонди (СІФ), фінансово-кредитні інститути, біржі;
- фізичні особи.

Таким чином, міжнародні фінансові відносини є досить складною і розгалуженою системою руху валютно-фінансових потоків, які можна згрупувати за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

Від налагодженості цих відносин значною мірою залежить узгодження індивідуальних, корпоративних, національно-державних, регіональних та глобальних інтересів, задоволення спільних потреб як на регіональному, міжнародному, так і на глобальному рівнях.

Видимою зовнішньою формою прояву міжнародних фінансів є розгалужена система руху валютно-фінансових потоків, що виникають між суб'єктами фінансових відносин на міжнародному і глобальному рівнях. Фінансові ресурси і капітал нерівномірно розподілені у світовому масштабі між власниками — приватними особами, фірмами, транснаціональними банками і корпораціями,

міжнародними організаціями і міжнародними фінансовими інституціями, державами. Це приводить до постійного руху грошових і фінансових потоків у системі світового господарства між його суб'єктами. Частина фінансових ресурсів опосередковує міжнародний економічний обмін товарами і послугами, набуваючи форми міжнародних валютно-розрахункових операцій. Вони обслуговують відносини обміну, що пов'язані з міжнародною торгівлею і опосередковані рухом грошових, а точніше валютних, потоків, оскільки у системі світового господарства і міжнародних відносин торгівля товарами, послугами і факторами виробництва здійснюється опосередковано шляхом обміну іноземних валют. Відносини обміну характеризуються валютними надходженнями та валютними платежами, які відображаються у торговельному балансі, стан якого визначає відносини обміну та якісну сторону міжнародних грошових потоків. Позитивне сальдо відображає перевищення валютних надходжень над платежами, що є передумовою стабільності національної валюти, і навпаки. Інша частина фінансових ресурсів і капіталу не пов'язана безпосередньо з міжнародною торгівлею реальними активами й відносинами обміну і в процесі свого перерозподілу між суб'єктами світової економіки створює суто міжнародний рух капіталу. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі світового господарства відбувається внаслідок дії ринкового й неринкового механізмів. Найбільша частка фінансових активів купується і продається на глобальному (світовому) фінансовому ринку (світових ринках капіталів), частина — набуває форми офіційної міжнародної фінансової допомоги, ще частина потрапляє у золотовалютні резерви. Таким чином, відносини перерозподілу виникають у процесі формування і використання централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій, а також у процесі перерозподілу фінансових активів на світовому фінансовому ринку, що є глобальною системою акумулювання тимчасово вільних фінансових ресурсів і капіталу та надання їх позичальникам, якими найчастіше є країни-реципієнти.

За матеріально-речовим втіленням міжнародні фінанси часто ототожнюють із фондами фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення. Значною мірою це правильно, але дещо звужує розуміння міжнародних фінансів, обмежуючи їх виключно формуванням і використанням централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій. Відповідно, поза увагою залишаються каналний характер руху фінансових ресурсів, міжнародне переливання капіталів та їх перерозподіл між різними учасниками міжнародних економічних відносин.

З інституційного погляду міжнародні фінанси — сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних та регіональних економічних організацій і об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Міжнародні фінанси, як і будь-яка інша економічна категорія, виконують певні функції. Функції міжнародних фінансів — зовнішній прояв їхньої внутрішньої сутності, що розкриває їхнє функціональне суспільне призначення у системі міжнародних економічних відносин та у розвитку світового фінансового середовища. Передусім слід підкреслити, що міжнародні фінанси є самостійною економічною категорією. Їх функціонування й еволюція зумовлені розвитком усієї системи фінансових категорій. Міжнародні фінанси як логічне продовження і розвиток більш загальної категорії “фінанси” характеризуються функціями, притаманними фінансам у цілому (нагадаємо, фінанси виконують розподільну і контрольну функції), але одночасно мають свої особливості.

Сутність міжнародних фінансів як економічної категорії реалізується через перерозподільну, контрольну і регуляційно-координаційну функції. Зміст цих функцій, сфера та об’єкт їх дії характеризують специфіку міжнародних фінансів як економічної категорії. Через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними суб’єктами міжнародних економічних відносин. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі міжнародних фінансових відносин визначається як об’єктивними закономірностями (капітал орієнтується на високу норму прибутковості, низький рівень ризиковості фінансових трансакцій, дію закону пропорційного розвитку), так і політикою (інтересами) суб’єктів міжнародних відносин. Відтак об’єктивною основою становлення і розвитку міжнародних фінансів є закономірності міжнародного кругообігу функціонуючого капіталу: на одному його полюсі виникають тимчасово вільні кошти, а на іншому — постійно з’являється попит на них. Іншими словами, джерела фінансових ресурсів зосереджені в країнах-донорах, у яких акумулюються переважний обсяг фінансових ресурсів світу і найбільша частка світових золотовалютних резервів. Країни-донори постійно шукають вигідні сфери вкладення заощаджень і намагаються максимально диверсифікувати їх. Натомість інший полюс формують країни, які об’єднує інша характерна риса, — вони відчувають гостру нестачу у довгострокових інвестиціях. І саме міжнародні фінанси через механізми перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу дають змогу і першим, і другим задовольнити певною мірою свої об’єктивні потреби та економічні інтереси. При цьому інтереси суб’єктів міжнародних відносин та об’єктивні закономірності можуть як збігатися, так і суперечити один одному.

Фінанси на рівні кожної держави об’єктивно виконують контрольну функцію, сутність якої полягає в тому, що вони є не лише інструментом розподілу і перерозподілу, але й інструментом контролю за діяльністю суб’єктів обмінно-розподільних відносин. Рух грошових потоків відображає обмін, розподіл і перерозподіл вартості, тому об’єктивно вимагає контролю. У процесі фінансових взаємовідносин різні суб’єкти контролюють один одного. Саме така підконтрольність забезпечує збереження фінансових ресурсів та формування доходів на законній основі.

Зважаючи на те, що, за визначенням Дж. Менвіла Херріса, міжнародні фінанси — це економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, закони бізнесу і політичні системи, контрольна функція фінансів у цьому випадку є певною мірою інтегрованим поняттям, яке передбачає:

— *валютний контроль* (забезпечення дотримання валютного законодавства, недопущення незаконного відпливу (“втечі”) капіталу, контроль за валютними позиціями банків, обов’язкове декларування зарубіжних авуарів і т. ін.);

— *митний контроль* (процедури з попередження та виявлення порушення митних правил, а також контроль за правомірністю застосування тарифних і нетарифних правил та механізмів захисту національних економічних інтересів в умовах лібералізації світової торгівлі товарами і послугами);

— *податковий контроль* (здійснення ефективного і дієвого контролю за дотриманням податкового законодавства у сфері міжнародних відносин, уникнення випадків незаконного ухилення від сплати податків);

— *адміністративний контроль* (встановлення валютних обмежень: ліцензування валютних операцій (є навіть повна заборона певних валютних операцій), обов’язкові повернення та продаж валютної виручки чи її частини експортерами-резидентами через центральний чи уповноважений банк, який має валютну ліцензію, обмеження на продаж іноземної валюти імпортерам, обмеження строків платежів за експортом та імпортом товарів і строків надходження імпортованих товарів у разі здійснення попередньої оплати);

— *інституційний контроль* у сфері міжнародних фінансових відносин (контроль міжнародних інституцій: Світової організації торгівлі (СОТ), Міжнародного валютного фонду (МВФ), Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням “брудних грошей” (ФАТФ), Базельського комітету банківського нагляду, Європейського центрального банку, міжнародних банків тощо).

Міжнародні фінанси — досить розгалужена структура з численними державними, приватними і власне міжнародними елементами, які є повноцінними учасниками глобального економічного простору. Сучасну систему світового господарства вирізняє розгалужений регулятивний механізм, що охоплює сферу фінансових перерозподільних процесів. Цей механізм забезпечує координацію зусиль світової спільноти щодо регулювання міжнародних фінансових відносин, а отже, міжнародних валютно-фінансових потоків як приватного, так і офіційного походження. Тому без перебільшення можна стверджувати, що окрім перерозподільної і контрольної, міжнародні фінанси виконують регуляційно-координаційну функцію. Практична реалізація цієї функції полягає у прийнятті узгоджених рішень щодо міжнародних фінансів, розробленні поточної та стратегічної міжнародної фінансової політики. Тим паче, ця міжнародна фінансова сфера залишається найбільш вразливою підсистемою

світового господарства внаслідок невпорядкованої міграції “летючих” капіталів, офшоризації та тінізації фінансових ресурсів, зростання обсягів спекулятивних операцій, слабкої інституційної спроможності регулятивних механізмів. Саме тому у світлі останніх світових фінансових криз увага до цієї функції міжнародних фінансів значно посилилася.

Отже, міжнародні фінанси є багаторівневою, проте ще інституційно неврегульованою системою, яка водночас характеризується певною органічною цілісністю, взаємопов’язаністю складових та структурною єдністю функціональних елементів, кожен з яких міг би стати предметом окремого вивчення. У цьому неважко переконатися, звернувшись до відповідних розділів підручників і навчальних посібників з теорії фінансів. Пропонуємо далі матеріал цієї теми структурувати за функціональним призначенням міжнародних фінансів з урахуванням особливостей перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу між різними суб’єктами міжнародних економічних відносин через дію ринкового й неринкового механізмів.

16.2. Міжнародний ринковий механізм перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу

Найпотужнішою складовою у системі міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу, як за масштабністю операцій, так і за багатоканальністю руху фінансових потоків, є світовий фінансовий ринок. Цей глобальний механізм забезпечує переливання грошово-кредитних ресурсів між країнами, регіонами, галузями та окремими суб’єктами бізнесу, збалансовуючи цим самим світовий попит і пропозицію на капітал (рис. 16.1).

Світовий фінансовий ринок виник на основі інтеграційних процесів між національними фінансовими ринками. Інтеграція фінансових ринків окремих країн розпочалася приблизно в середині 60-х років XX ст. Активізація міжнародних потоків капіталу та конкуренція щодо його залучення сприяли зміцненню зв’язків, розширенню контактів між національними фінансовими ринками, їх динамічному розвитку і посиленню взаємозалежності. Згодом, з початку 80-х років XX ст., відбувається реструктуризація фінансового ринку під впливом процесів лібералізації, транснаціоналізації й глобалізації, у результаті чого зростають централізація і концентрація капіталу, особливо банківського. З середини 90-х років XX ст. відбувається модифікація світового фінансового ринку під впливом наростаючих процесів фінансової консолідації та розвитку інноваційних фінансових послуг, упровадження інформаційних технологій у банківській і фінансовій сферах, що дало значний поштовх до глобалізації фінансових ринків. Таким чином, об’єктивною основою становлення і розвитку світового фінансового ринку стали: розвиток міжнародного поділу

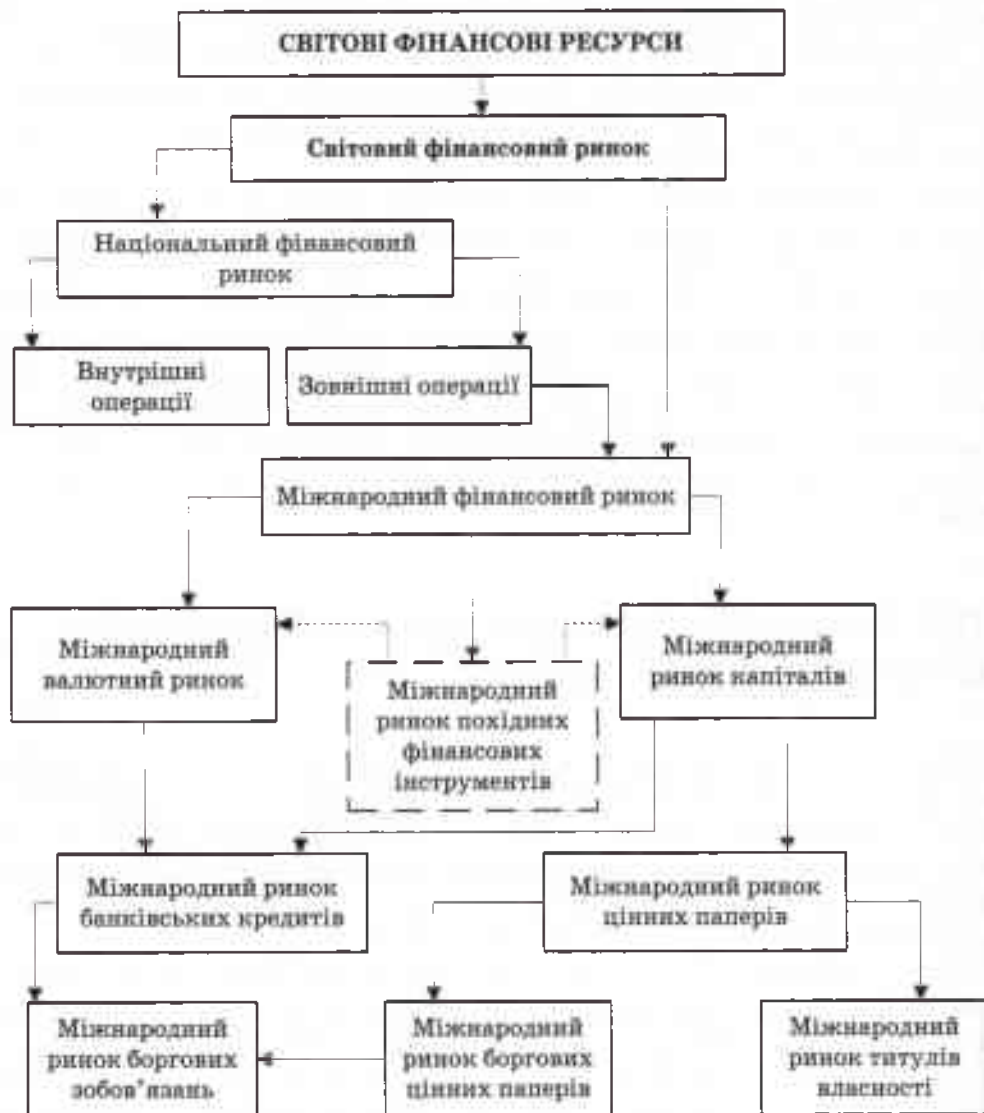

Рис. 16.1. Міжнародний ринковий механізм перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу

праці, інтернаціоналізація суспільного виробництва, концентрація і централізація фінансового капіталу, консолідація фінансових інституцій та інформаційна революція.

У широкому розумінні *світовий фінансовий ринок* — це сукупність перерозподільних відносин, що виникають між учасниками фінансових ринків (національних і міжнародного) з приводу випуску і обігу національних та іно-

земних фінансових продуктів, у результаті чого відбувається перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу як в середині окремих країнах, так і між країнами світу.

За функціональним призначенням **світовий фінансовий ринок** — система ринкових відносин, що забезпечує акумуляцію та перерозподіл світових фінансових потоків і міжнародних потоків капіталу.

З інституціонального погляду **світовий фінансовий ринок** — сукупність фінансово-кредитних інституцій (банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж), які виконують посередницькі функції у перерозподілі фінансових активів між кредиторами та позичальниками, продавцями та покупцями фінансових ресурсів, забезпечують рух світових фінансових потоків.

За рівнем організації і функціонування світовий фінансовий ринок об'єднує національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів.

Міжнародний фінансовий ринок — складова світового фінансового ринку, що забезпечує перерозподіл капіталу між країнами через різні форми фінансових операцій. Цей ринок, відокремившись від національних ринків у частині проведення зовнішніх (іноземних) операцій, тісно пов'язує всі національні ринки на міжнародному рівні. У такому концептуальному розумінні він включає відносини:

— між національними та іноземними учасниками (резидентами і нерезидентами) в одній чи різних країнах, в результаті яких відбувається вивезення національного чи ввезення іноземного капіталу;

— між резидентами різних країн.

З огляду на зазначене, міжнародний фінансовий ринок не може існувати відособлено від національних ринків, він базується на їхньому функціонуванні. Конкретизуючи це твердження, можна уточнити: міжнародний фінансовий ринок базується, з одного боку, на національних ринках і національних інститутах та інструментах інфраструктури й регулювання цих ринків, а з іншого — на міжнародних організаціях інфраструктури та регулювання (міжнародні фондові й валютні біржі, міжнародні системи клірингу, розрахунків і депозитного обслуговування, синдикати транснаціональних банків тощо), які, однак, розташовані на території конкретних країн і є їх резидентами (США, Японії, Швейцарії, Великої Британії, Франції та ін.). Але одночасно міжнародний фінансовий ринок не включає до свого складу внутрішні операції національних фінансових ринків і цим відрізняється від світового.

Участь національних фінансових ринків в операціях міжнародного фінансового ринку визначається факторами, відображеними у табл. 16.1.

Міжнародний фінансовий ринок як складова світового фінансового ринку є надзвичайно розгалуженою системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції. Цей ринок набув величезних масштабів і перетворився на одне з

Таблиця 16.1. Фактори, що визначають участь національних фінансових ринків в операціях міжнародного фінансового ринку

Макроекономічні фактори		Геополітичні фактори
внутрішні	зовнішні	
Економічне становище країни	Міжнародне економічне становище країни	Зацікавленість країни в інтеграції у світову економіку
— рівень розвитку економіки; — показники внутрішнього боргу і резервів	— стан платіжного балансу; — зовнішній борг; — валютний курс	Роль країни в міжнародному поділі праці
Рівень розвитку національної фінансової системи	Рівень розвитку міжнародної валютно-фінансової системи	Роль країни у світовій економіці
Рівень організації національного фінансового ринку	Організація міжнародного фінансового ринку	Рівень розвитку світових економічних взаємозв'язків
Рівень розвитку інституту фінансового посередництва	Рівень розвитку міжнародних фінансових посередників	Рівень інтеграції у світову фінансову систему
Рівень лібералізації руху капіталів	Динаміка світової економіки і світового фінансового ринку	Рівень регіоналізації національної економіки і економік регіону
Політична стабільність у країні	Методи регулювання глобального фінансового ринку	Географічне розташування
Міжнародний рейтинг платоспроможності країни		Стабільність світової геополітичної ситуації

найважливіших джерел фінансових ресурсів, став визначальним фактором господарського життя всіх без винятку країн світу. На відміну від національних, міжнародні фінансові ринки вирізняються масштабністю операцій (однієї операції на міжнародних фінансових ринках у 50 разів перевищує операції світової торгівлі товарами), у них немає географічних кордонів, операції проводяться цілодобово, їх учасники — переважно першокласні банкі, корпорації, фінансово-кредитні інститути з високим рейтингом, надзвичайно диверсифікована сегментарна структура ринків, інструментів та операцій у умовах революції у сфері фінансових послуг, забезпечуються стандартизація операцій та високий ступінь інформаційних технологій.

Головне призначення міжнародного фінансового ринку полягає у забезпеченні перерозподілу між країнами акумульованих вільних фінансових ресурсів для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання цих операцій певного доходу. Цим самим міжнародний фінансовий ринок розширює можливості національних ринків, створюючи умови для переливу

фінансових ресурсів із економік, де спостерігається їх надлишок, в економіки, що мають дефіцит фінансових ресурсів.

Функціональне призначення міжнародного фінансового ринку полягає у забезпеченні міжнародної ліквідності, тобто можливості швидко залучати достатню кількість фінансових ресурсів у різних формах на вигідних умовах на наднаціональному рівні.

Міжнародний фінансовий ринок становить складну, внутрішньоструктуровану систему. Незважаючи на майже столітню історію становлення і розвитку міжнародного фінансового ринку, донині не склалося єдиної, загальноприйнятої класифікації цієї системи. Це пояснюється тим, що між окремими структурними елементами міжнародного фінансового ринку не можна провести чіткої межі. Наприклад, міжнародний ринок облігацій є складовою міжнародного ринку боргових зобов'язань і водночас, за логікою, елементом міжнародного ринку цінних паперів. Не меншу проблему становить і виокремлення такого відносно нового елемента міжнародного фінансового ринку, як міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (деривативів). З одного боку, для нього характерні ознаки грошового ринку, а з іншого — похідні інструменти мають деякі елементи довгострокових боргових інструментів міжнародного ринку капіталу.

З урахуванням цього у спеціалізованій науковій літературі найчастіше виділяють такі головні елементи міжнародного фінансового ринку:

- міжнародний валютний ринок;
- міжнародний ринок боргових зобов'язань (у тому числі міжнародний ринок банківських кредитів та міжнародний ринок боргових цінних паперів);
- міжнародний ринок цінних паперів (у тому числі міжнародний ринок титулів (або прав) власності та міжнародний ринок боргових цінних паперів (міжнародні ринки облігацій));
- міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (деривативів).

Валютний ринок у широкому розумінні — система економічних відносин, пов'язаних із операціями купівлі-продажу іноземних валют, платіжних документів у іноземних валютах та розміщення тимчасово вільних валютних коштів.

З інституційного погляду валютний ринок — сукупність установ та організацій (банків, валютних бірж, інших фінансових інститутів), що забезпечують функціонування ринкових валютних механізмів. Відповідно, можна виокремити чотири групи суб'єктів валютного ринку:

- державні установи, основне місце серед яких займають центральні банки (а також казначейства окремих країн);
- юридичні та фізичні особи, що працюють у різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності;
- банківські установи (банки-дилери), які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків і, особливо, великі транснаціональні банки, які мають розгалужену мережу філіалів;
- валютні біржі та валютні відділи товарних і фондових бірж.

Міжнародні валютні ринки — міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж іноземних валют. Міжнародні валютні ринки забезпечують своєчасність здійснення міжнародних платежів і розрахунків, страхування валютно-кредитних ризиків, диверсифікацію валютних резервів. Разом з тим значні коливання курсових співвідношень роблять міжнародний валютний ринок важливим місцем проведення спекулятивних операцій.

Отже, функціональне призначення міжнародного валютного ринку полягає:

- у здійсненні міжнародних розрахунків;
- регулюванні валютних курсів;
- диверсифікації валютних резервів;
- хеджуванні валютних ризиків;
- отриманні учасниками валютного ринку прибутку у вигляді різниці курсів валют;
- узгодженні валютної політики в межах світового господарства.

За масштабами операцій валютний ринок багаторазово перевищує інші компоненти міжнародного фінансового ринку (за даними Банку міжнародних розрахунків, який проводить моніторинг діяльності на валютному ринку, обсяг щоденних операцій на ньому у середньому сягає 1,5 трлн дол. США і щорічно зростає на 10 %). Хоча на валютному ринку відбувається купівля-продаж усіх видів валют, за кількістю провідне місце належить операціям з долларом. Транзакції на валютному ринку можуть здійснюватися як партнерами всередині однієї країни, так і партнерами, що перебувають у різних країнах. Основна частина міжнародних валютних операцій припадає всього на три світові фінансові центри — Лондон, Нью-Йорк, Токіо. Торгівля валютою опередується головним чином найбільшими банківськими установами, працюють у провідних фінансових центрах (окрім Лондона, Нью-Йорка, Токіо, у Франкфурті-на-Майні, Сінгапурі, Гонконгу). У світових фінансових центрах 3/4 обсягу торгівлі валютою проводять 10—11 % банківських інституцій, що діють у різних секторах валютного ринку.

Організаційно валютні ринки є позабіржовими, вони цілодобово функціонують у всіх країнах світу. Функціонування міжнародного валютного ринку тісно пов'язане з часовими поясами. Міжнародний валютний ринок — бальна телекомунікаційно-комп'ютерна мережа, що з'єднує банки та брокерські компанії різних країн, через яку здійснюються операції купівлі-продажу іноземних валют та відбувається поступове пересування ділової активності з Сходу на Захід. З одного боку, це означає неможливість здійснення операцій одночасно в усіх часових поясах, проте з іншого — не дає змогу припинити функціонування валютних ринків ні на хвилину. З початком доби на півночі свою роботу починає валютний ринок Нової Зеландії. Рухаючись у захід напрямку і минаючи часові зони, до торгів на світовому валютному ринку влучаються ринки Сіднея, Токіо, Гонконгу, Сінгапура, Пекіна, за ними — ринки країн СНД, далі — ринки країн Східної та Західної Європи, і закінчує торговий день у Нью-Йорку та Лос-Анджелесі. Саме на цій основі відбувається

швидкісна передача інформації про курси валют, попит та пропозицію, стан банків, новини в економіці та політиці, що забезпечує миттєві трансакції.

Міжнародний ринок боргових зобов'язань — сфера обігу боргових зобов'язань, що гарантують кредиторів право стягувати борг із боржника. З *інституційного погляду міжнародний ринок кредитних ресурсів* — сукупність установ і організацій, за допомогою яких здійснюється рух позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Кредиторами є приватні банки, фірми, небанківські фінансові інститути. Джерела міжнародного кредиту такі:

— тимчасово вивільнена у процесі кругообігу частина капіталу компаній у грошовій формі;

- грошові накопичення держави, мобілізовані банками;
- грошові заощадження населення, мобілізовані банками.

Міжнародний ринок боргових зобов'язань складається з двох головних сегментів: міжнародного ринку банківських кредитів та міжнародного ринку боргових цінних паперів (міжнародного ринку облігацій). Разом з тим важливо зауважити, що впродовж останніх років спостерігається тенденція до сек'юритизації боргових зобов'язань (переважання на міжнародному ринку кредитних ресурсів емісії боргових цінних паперів над звичайними банківськими кредитами — іноземними і синдикованими єврокредитами, оскільки останні менш привабливі для представників промислово розвинених країн).

Міжнародний ринок банківських кредитів — сфера ринкових відносин, у якій здійснюється рух позикового капіталу між країнами на умовах повернення та платності, формуються попит і пропозиція кредитних ресурсів та позикового капіталу. Рух кредитних ресурсів на міжнародному ринку боргових зобов'язань здійснюється на загальновідомих принципах: обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності й забезпеченості.

До основних суб'єктів міжнародного ринку банківських кредитів належать:

- Світовий банк та його організаційні структури;
- держави;
- корпоративні позичальники;
- банки і фінансові інституції;
- фізичні особи.

Місце і роль міжнародного ринку банківських кредитів у світовій економічній системі визначаються насамперед функціями міжнародного кредиту, які відображають особливості руху міжнародного позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Міжнародний кредит виконує такі функції:

- забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів;
- активізує процеси концентрації і централізації капіталу, його нагромадження у рамках світового господарства;
- забезпечує економію витрат обігу у сфері міжнародних розрахунків, прискорює процес реалізації товарів (робіт, послуг) і сприяє цим самим зростанню обсягів світової торгівлі;

— сприяє урядам в отриманні іноземної валюти для стабілізації економіки чи рефінансування зовнішньої заборгованості.

Міжнародний ринок банківських кредитів виник у 50-ті роки ХХ ст. Його основними сегментами є:

— ринки традиційних коротко-, середньо- і довгострокових іноземних кредитів;

— ринок середньо- і довгострокових (від 1 до 15 років і більше) єврокредитів (синдикованих кредитів, що застосовуються у міжнародній практиці з 1968 р.).

У міжнародному кредитуванні широко застосовуються синдиковані кредити, які надаються переважно у формі єврокредитів міжнародними консорціумами (синдикатами) банків. Основними причинами, що зумовлюють об'єднання банків у синдикати, є прагнення збільшити ресурсний потенціал, розширити коло учасників за рахунок збільшення кількості банків, розміщених у різних країнах, а головне — розподілити ризики між учасниками банківського консорціуму. Синдикований ринок єврокредитів характеризується високою активністю і низькою вартістю. Перший синдикований кредит був наданий Австрії наприкінці 1960-х років Банківським трастом (Bankers Trust). З 1980-х років обсяги синдикованих банківських кредитів почали швидко збільшуватися і вже в середині 1990-х років становили 40—58 % євровалютних позик, випередивши за обсягами традиційні міжнародні банківські кредити.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів — складова міжнародного ринку кредитних ресурсів і водночас сегмент міжнародного ринку цінних паперів, де обертаються фінансові інструменти — короткострокові (строк погашення — до 1 року) та довгострокові (строк погашення — понад 1 рік) боргові зобов'язання, що засвідчують боргові відносини між кредитором та позичальником.

Серед довгострокових боргових зобов'язань виокремлюють такі:

— боргові зобов'язання центральних або місцевих органів влади, що формують державний борг;

— боргові зобов'язання приватних фірм, гарантовані урядом, що формують гарантований державою борг;

— боргові зобов'язання приватних фірм, не гарантовані урядом, що формують приватний, негарантований державою борг.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів є одним із найпотужніших джерел середньо- і довгострокового капіталу в міжнародній сфері. На міжнародному ринку облігацій обертаються два види цінних паперів.

1. **Іноземні облігації** — цінні папери, емітовані нерезидентом у національному фінансовому центрі та в національній валюті. Валюта їх емісії є іноземною для емітента. Емісія іноземних облігацій регламентується законодавством з цінних паперів країни-емітента, але на практиці їх обіг значною мірою відповідає принципам євrorинків. Розміщення іноземних облігацій здійснюється на одному з національних ринків і гарантується банківським синдикатом.

ринках іноземних облігацій інвесторами є переважно страхові компанії, ощадні банки та пенсійні фонди, тобто ті, що прагнуть максимального зниження ризикованості вкладень. У сучасних умовах емітентами іноземних облігацій залишилися тільки провідні країни, зокрема США, Японія та Швейцарія.

2. *Єврооблігації* — боргові цінні папери на пред'явника, що випускаються позичальником (як правило, в іноземній валюті) для отримання довгострокової позики на євrorинку. Дохід за єврооблігацією сплачується раз на рік, а погашення відбувається наприкінці строку разовим платежем або упродовж певного строку з фонду погашення. Основні особливості цього фінансового інструменту такі:

- єврооблігації розміщуються, як правило, одночасно на фінансових ринках кількох країн, на відміну від традиційних іноземних облігаційних позик;

- єврооблігації купуються інвесторами різних країн на базі котирування їх національних бірж;

- емісія єврооблігацій меншою мірою, ніж емісія іноземних облігацій, регулюється державою, не підпорядковується національним правилам проведення операцій з цінними паперами тієї країни, валюта якої є валютою позики;

- валюта єврооблігації необов'язково має бути національною грошовою одиницею для емітента чи для інвестора;

- єврооблігації, як правило, — цінний папір на пред'явника (*bearer bonds*) з фіксованою відсотковою ставкою;

- гарантійне розміщення єврооблігацій здійснюється емісійним транснаціональним синдикатом;

- випуск та обіг єврооблігацій відбуваються згідно з правилами та стандартами, що встановилися на ринку;

- утримувачам єврооблігацій дохід сплачується у повному обсязі, без податку на відсотковий дохід (*withholding tax*), що стягується в країні емітента.

Зазначені особливості зумовлюють специфічність функцій ринку єврооблігацій. Ринок єврооблігацій забезпечує відносно більшу міжнародну мобільність капіталу, оскільки сприяє залученню широкого кола позичальників та інвесторів. Прискорюючи диверсифікацію фінансових активів, єврооблігації допомагають інвесторам у швидкому формуванні портфельів з мінімальним ризиком.

Переважає більшість єврооблігацій випускається міжнародними корпораціями (приблизно 2/3 всіх єврооблігаційних позик), решта — приблизно однаковими частинами державними органами та міжнародними організаціями. Отже, ринок єврооблігацій — важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій, тоді як держави використовують єврооблігаційні позики для покриття дефіциту держбюджету і рефінансування боргових зобов'язань.

Облігації міжнародного фінансового ринку можна поділити на три категорії:

1) *облігації з фіксованою ставкою відсотка* (найпоширенішим інструментом цієї категорії є проста облігація — облігація з фіксованою відсотковою ставкою, без права дострокового погашення та конвертації в акції);

2) *облігації з плаваючою купонною ставкою* (найпоширенішим інструментом цієї категорії є нота з плаваючою ставкою — облігації, купонні платежі за якими раз на шість місяців встановлюються на рівні найвідомішої та репрезентативної відсоткової ставки грошового ринку (зазвичай ЛІБОР) плюс/мінус певна маржа, що визначається ступенем ризику);

3) *облігації, що пов'язані з акціями емітента* (поділяються на конвертовані облігації, які за бажанням інвестора можуть бути конвертовані у прості акції того самого емітента; облігації з варантами на акції, що дають право на придбання/купівлю акцій).

Прагнення інвестиційних банків уникнути підвищених ризиків в умовах наростання нестабільності на фінансових ринках і глобальних кризових явищ призвело до виникнення програми випуску еврнот, що належать до короткострокових боргових цінних паперів євrorинку.

Еврноти — 1—6-місячні векселі або депозитні сертифікати (строком від 7 до 365 днів), що випускаються першокласними позичальниками за межами країни походження валюти в рамках середньострокових кредитних програм і банківською гарантією (підтримкою) розміщення. Вони забезпечують позичальнику вищу ліквідність, більші гарантії надання кредиту, можливість отримання резервних кредитів та вищий прибуток.

Однією з важливих умов функціонування міжнародного ринку кредитних ресурсів/боргових зобов'язань є захист від ризиків та визначення рейтингу країн і окремих суб'єктів господарювання, що є позичальниками на міжнародному фінансовому ринку. Визначення кредитного рейтингу, що базується на оцінці економічного, політичного і трансфертного ризиків, має велике значення як для кредиторів, так і для позичальників, зокрема для кредиторів — можливість генерувати стратегії кредитування, що відповідають рівням ризику країн-позичальників; для країн-позичальників визначення рейтингу відкриває відповідні можливості щодо залучення коштів на міжнародному фінансовому ринку.

Кредитні рейтинги визначають відомі у світі рейтингові агентства "Mood's" та "Standard & Poor's".

Міжнародні ринки титулів (або прав) власності — сфера купівлі-продажу цінних паперів, що засвідчують участь інвестора в капіталі корпорації. До таких цінних паперів належать акції та депозитарні розписки.

Глобалізація ринку титулів власності ще не досягла рівня, притаманного, наприклад, світовому ринку валют або міжнародному ринку боргових зобов'язань. Зокрема, капіталізація світового ринку акцій за 1990-ті роки зросла майже втричі і на початку XXI ст. практично дорівнює світовому ВВП, тоді ж вартість боргових цінних паперів у 1,5 разу перевищила світовий ВВП.

Більшість акцій, що продаються на національних фондових ринках США та інших промислово розвинутих країн, емітовані місцевими корпораціями.

Хоча схильність інвесторів купувати акції національних компаній виявляється ще досить виразно, проте нині почастишали випадки “глобальних” емісій акцій ТНК. Упродовж останніх десятиліть багатонаціональні корпорації активно включилися у процес емісії своїх акцій з метою їх поширення в інших країнах. Щоб вийти з такими емісіями на міжнародний ринок, вони вносять свої акції в курсові бюлетені на біржах різних країн. Деякі ТНК для емісії й одночасного розміщення акцій на зарубіжних ринках об’єднуються в синдикати.

До цінних паперів, що обертаються на міжнародних ринках середньо- і довгострокового капіталу, належать євроакції. *Євроакції* емітуються міжнародними кредитно-фінансовими інститутами і розміщуються одночасно на різних ринках. Цей вид цінних паперів з’явився на початку 1980-х років на додаток до облігацій, конвертованих в акції, та іноземних акцій. Іноземні акції, котрі передували появі євроакцій, були двох видів: ті, що емітувалися та котирувалися в іноземному фінансовому центрі, й ті, що продавалися в різних країнах, але котирувалися тільки у країні емісії.

Євроакції продаються на євrorинках і котируються у будь-якому фінансовому центрі (переважно у Лондоні, а також у Люксембургу та Сінгапурі). Продаж здійснюється міжнародними банківськими синдикатами за євровалюти.

Національні ринки значно впливають на міжнародний ринок цінних паперів; ступінь впливу залежить від обсягу та розвиненості кожного з цих ринків. Одним із найважливіших показників ринку є його капіталізація. *Капіталізація ринку* — показник, що відображає ринкову вартість усіх компаній, які беруть участь в операціях на фондовому ринку. Ринкова вартість компаній визначається як добуток курсової вартості її акцій і кількості акцій, що перебувають в обігу. Найвищий показник капіталізації має ринок акцій США, друге місце займає ринок Японії, а три найбільших ринки світу (США, Японії і Великої Британії) мають спільний показник капіталізації, що становить 77 % світового ринку акцій. Капіталізація ринку США, наприклад, у 10 разів перевищує цей показник ринку Німеччини, а капіталізація ринку Японії більш як у 30 разів більша, ніж ринку Італії. Якщо порівняти показник капіталізації ринку з розміром ВВП, то Японія і Велика Британія мають найвищі показники капіталізації ринку, які сягають понад 100 % від ВВП, тоді як у США цей показник становить 42 % від ВВП і є досить близьким до аналогічних показників Канади, Австралії і Швейцарії. В Італії, Німеччині та Франції показники капіталізації ринків відносно ВВП найнижчі, оскільки тут компанії у процесі мобілізації коштів надають перевагу не випуску акцій, а залученню банківських кредитів.

Рейтингові місця у світовій класифікації розвинутих ринків цінних паперів розташовані у такій послідовності: США, Японія, Велика Британія, Німеччина, Франція, Канада, Швейцарія, Італія, Австралія. Щодо ринків, котрі виникають, розвиваються, то найбільш суттєві зміни на міжнародних фондових ринках, які відбуваються протягом останніх десятиліть, зумовлені саме швид-

ким розвитком національних ринків країн Латинської Америки й Азії, окремі з яких досягають якісних і кількісних критеріїв розвинутих фондових ринків.

Майже за 50 років свого існування євrorинок створив фінансові інструменти, що сприяють не тільки ефективному розміщенню та мобілізації фінансових ресурсів, а й дають змогу управляти ризиками та здійснювати спекулятивні операції. Йдеться про міжнародні ринки похідних фінансових інструментів.

Міжнародні ринки похідних фінансових інструментів (деривативів) охоплюють обіг групи нових фінансових інструментів, що використовуються для передавання або нейтралізації ризиків.

Фінансові деривативи — інструменти торгівлі фінансовим ризиком, вартість яких прив'язана до ціни інших активів (ціни товарів або акцій, курсу валюти, відсоткової ставки). Розрізняють два механізми обігу фінансових деривативів:

- 1) торгівля деривативами на біржах;
- 2) торгівля деривативами поза біржами.

В операціях хеджування, як і в спекулятивних операціях, зазвичай використовуються різні модифікації трьох різновидів строкових угод:

- класичні строкові контракти (форварди та ф'ючерси);
- строкові угоди з правом відмови від їх виконання (опціони);
- строкові контракти, ускладнені зустрічними обмінними операціями.

пов'язаними з негайною поставкою (валютні та боргові свопи).

Ф'ючерсний контракт — зобов'язання купити або продати визначену кількість фінансових інструментів або товару за узгодженою сторонами угоди ціною на строковій біржі.

Форвардний контракт — угода купівлі-продажу товару, іноземної валюти або фінансового інструменту з поставкою та розрахунком у майбутньому. Форвардний контракт укладається на гнучких умовах: може бути встановлено будь-які строки та суми операцій і не вимагається внесення гарантованого депозиту.

Опціон — різновид строкової угоди, котра надає його власнику право (а не зобов'язує, як форвард чи ф'ючерс) купити (*call option*) або продати (*put option*) товар, валюту чи фінансовий інструмент протягом певного строку за обумовленою ціною в обмін на сплату визначеної суми (маржі, премії). Опціон не є обов'язковим до виконання, використовується для хеджування і спекуляції.

Розрізняють два види багаторівневих строкових угод, ускладнених зустрічними обмінними операціями, пов'язаними з негайною поставкою валюти:

- *валютні свопи* — поєднують різноспрямовані обміни валют із негайною (спот) та терміною (форвард) поставкою;
- *боргові (купонні) свопи* — забезпечують обмін валюти як основної суми боргу, так і доходів від позики у вигляді відсотків.

Отже, **строкові угоди** — операції купівлі-продажу валютних та фінансових ресурсів, у рамках яких платіж (поставка визначеної суми у конкретних грошових одиницях) здійснюється в обов'язковому порядку через установлені проміжок часу (зазвичай, від одного тижня до півроку).

Ринок фінансових деривативів швидкими темпами глобалізується. Більша частина торгівлі цими фінансовими інструментами припадає саме на міжнародний фінансовий ринок.

Розвиток світового фінансового ринку на початку ХХІ ст. характеризується такими особливостями: масштабністю і прискореними темпами зростання фінансових операцій; відсутністю чітких просторових і часових обмежень; домінуванням серед учасників ринку транснаціональних корпорацій і транснаціональних банків; використанням валют провідних країн світу для здійснення фінансових операцій (долар США — 50 %, євро — 22 %, єна — 12 %); спрощеними стандартизованими процедурами здійснення операцій з використанням новітніх комп'ютерних та інформаційних технологій.

16.3. Міжнародний неринковий перерозподіл фінансових ресурсів

Як уже зазначалося, національні за своїм походженням фінансові ресурси стають міжнародними та використовуються економічними агентами за власними потребами завдяки сучасній міжнародній системі перерозподілу фінансових ресурсів, яка має дві основні складові:

- міжнародний ринковий механізм;
- міжнародний неринковий механізм.

Позаринковий механізм склався в основному у повоєнні роки і, подібно до ринкового механізму, відображав інтеграційні тенденції розвитку міжнародних валютно-фінансових відносин. У його рамках міжнародний перерозподіл і рух фінансових ресурсів між позичальниками і кредиторами регулюється через міжнародні фінансові організації глобального та регіонального рівнів. Тому важливою складовою міжнародних фінансів є фінанси міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій, роль яких у сучасних міжнародних відносинах постійно зростає. Це зумовлено тим, що у результаті об'єктивних тенденцій розвитку людства збільшується кількість проблем, які одна держава не спроможна вирішити самостійно, без постійної співпраці з іншими країнами через функціональну діяльність міжнародних організацій. Проте обмежувати роль міжнародних організацій тільки забезпеченням взаємозв'язків між країнами було б неправильно. Зміст їх роботи полягає у вирішенні наявних нині й стратегічних завдань співпраці. У рамках відповідних союзів, об'єднань та організацій, що об'єктивно формуються у світовій економіці і базуються на спільних інтересах, найінтенсивніше відбуваються процеси інтернаціоналізації та глобалізації економіки.

Для розкриття сутності міжнародної організації фахівці використовують два підходи. Відповідно до першого *міжнародна організація* — створене на основі міжнародного договору і статуту для виконання певних функцій

об'єднання суверенних держав, яке має систему постійно діючих органів, володіє міжнародною правосуб'єктністю і засноване відповідно до міжнародного права. Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування спільного бюджету чи цільових фондів. Отримані кошти використовуються на основі затвердженого бюджету на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їхнього апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Відповідно, кожна країна може отримувати кошти від міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі, через різні централізовані заходи, проекти і програми, що стосуються її чи поширюються на неї. Таким чином, за своєю внутрішньою організаційною формою фінанси міжнародних організацій подібні до державних фінансів, проте їх головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Важлива ознака міжнародних організацій — існування постійних компетентних органів із відповідними функціями та порядком функціонування. Їх створюють, як правило, на основі багатостороннього міжнародного договору, доповненого низкою угод з певних питань, що визначають мету, завдання, структуру та концепцію органів, членство, права й обов'язки членів, процедуру роботи. Провідною міжнародною організацією ООН.

Згідно з другим підходом *міжнародна організація (міжнародна фінансова інституція)* — інститут багатосторонніх міжнародних відносин, що у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має постійну структуру органів наднаціонального регулювання. Міжнародні фінансові інституції можуть мати взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами формуються за двома напрямками: 1) формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн; 2) реалізація кредитних взаємовідносин (надання кредитів урядам та їх погашення і сплата відсотків). Взаємовідносини з підприємствами мають двосторонній кредитний характер. Міжнародні фінансові інституції фінансово забезпечують певні проекти, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі. Важливе місце в системі інституціональних структур регулювання світової економіки та міжнародних зв'язків займають міждержавні валютно-кредитні організації. Процес розвитку міжнародних валютно-кредитних відносин історично та об'єктивно характеризувався створенням розгалуженої інституціональної структури, до складу якої входять глобальні (Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків) і регіональні (Європейський банк реконструкції та розвитку, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку, Міжамериканський банк розвитку та ін.) валютно-фінансові установи.

Отже, суб'єктами міжнародних фінансів на наднаціональному рівні є, з одного боку, міжнародні економічні організації, з іншого — міжнародні фінансові інституції, які забезпечують централізацію певної частини міжнародних фінансових ресурсів для забезпечення потреб світового господарства. Фінанси

міжнародних організацій та інституцій мають розвинену інституціональну структуру, межі функціонування однієї частини з них охоплюють всю земну кулю, іншої частини — дещо географічно обмежені. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства в цілому, а не окремих країн (хоч інтереси окремих країн на стадії розгляду та затвердження таких проектів і програм обов'язково задіяні).

Фінанси міжнародних організацій. Організація Об'єднаних Націй (ООН) була заснована наприкінці Другої світової війни. У 2005 р. світова громадськість широко відзначила 60-річний ювілей цієї організації, яка була і залишається головним центром координації зусиль з підтримання миру, зміцнення безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. До сфер її діяльності згідно зі Статутом ООН входять також міжнародні проблеми економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, заохочення й розвиток поваги до прав людини, охорона навколишнього природного середовища. Разом з тим аналіз практики діяльності цієї організації показує, що поряд із всебічним зростанням ролі світових політичних проблем все більше значення в її діяльності відводиться вирішенню економічних і фінансових питань розвитку сучасного світу. Відповідно, з плином часу предметом вивчення, аналізу, пошуку шляхів і засобів вирішення, вироблення відповідних рекомендацій ООН стають новітні сфери світового господарства, міжнародних економічних і фінансових відносин. Паралельно з цими процесами змінюється структура самої ООН, збільшується кількість економічних установ і країн, які беруть у них участь, розширюється поле діяльності цих установ, їх контакти з іншими міжнародними, а також національними організаціями та інститутами. Значення економічної діяльності ООН зростає у зв'язку з ускладненням процесів, які відбуваються в економічних взаємовідносинах на глобальному рівні і в міжнародному поділі праці, різноманітністю проблем, що виникають у світовій економіці, динамізмом міжнародного господарського життя. Усе це викликає необхідність прийняття вчасних та ефективних рішень. Економічна діяльність ООН включає чотири головні напрями:

- 1) вирішення загальних для всіх країн глобальних економічних проблем;
- 2) сприяння економічному співробітництву держав з різними рівнями соціально-економічного розвитку;
- 3) сприяння господарському розвитку країн, що розвиваються;
- 4) вирішення проблем регіонального економічного розвитку.

Основними структурними підрозділами системи органів економічного і фінансового співробітництва в рамках ООН є три із шести головних органів, вказаних у Статуті: Генеральна Асамблея, Економічна і соціальна рада, Секретаріат. Крім цих трьох головних органів економічного і фінансового співробітництва, в рамках ООН успішно функціонують й інші організації ООН, діяльність яких у сфері економічних і фінансових відносин досить помітна. Серед них — Конференція з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй

(ПРООН) та регіональні економічні комісії (наприклад, Європейська економічна комісія) та ін.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн-членів. Хартія ООН зобов'язує країни-члени регулярно сплачувати членські внески. Згідно з чинними правилами щорічні внески в основний (так званий регулярний) бюджет організації треба вносити до 31 грудня відповідного року. У ст. 19 Статуту ООН передбачено, що країни, які не сплачують внески, можуть бути позбавлені права голосу в Генеральній Асамблеї. Розмір внесків визначається Асамблеєю за рекомендацією комітету з внесків. Квоти внесків залежать від рівня економічного розвитку країни і розраховуються відповідно до ВВП і рівня доходів на особу цієї країни. Тому приблизно 75 % коштів до бюджету ООН надходить від десяти найбагатших країн. На 2010—2011 рр. Генеральна Асамблея встановила максимальну квоту — 22 % бюджету, і мінімальну — 0,001 %. Зокрема, максимальні нараховані внески держав-членів у регулярний бюджет ООН в 2011 р. становили: для США — 22 % його суми, Японії — 12,53, Німеччини — 8,018, Об'єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії — 6,604, Франції — 6,123, Італії — 4,99, Канади — 3,207, Китаю — 3,189 %. Для найбідніших країн, що розвиваються (Бурунді, Бутан, Домініка, Кабо-Верде, Лаос, Ліберія, Сомалі та ін.), встановлена мінімальна ставка — 0,001 %. Нархований внесок для України на 2011 р. — 0,087 %. Додатковим джерелом доходів бюджету є добровільні внески. Крім відрахувань у регулярний бюджет, для держав-членів встановлюються також розміри внесків відповідно до модифікованого варіанта основної шкали покриття витрат тимчасових Збройних сил ООН.

За видатками бюджет ООН поділяється на дві частини: адміністративні та накладні витрати (38 %) і програмні видатки (62 %). Зважаючи на те, що на початку XXI ст. ООН переживає дві взаємопов'язані кризи — фінансову (держави-члени не виконують своїх фінансових зобов'язань згідно зі Статутом) і бюджетну (об'єктивна необхідність суттєвого скорочення бюджету) — було поставлено на порядок денний завдання скоротити адміністративні витрати на 25 %, що дасть можливість спрямувати вивільнені кошти на соціально-економічні програми. Видатки бюджету ООН плануються за окремими підрозділами та організаціями. При цьому також виділяються адміністративні й накладні витрати та кошториси на окремі програми, що виконуються певним підрозділом. Фінансування з бюджету ООН окремих країн здійснюється через реалізацію на їх території відповідних програм, а не у формі прямого виділення коштів. Наприклад, в Україні реалізуються проекти з подолання бідності і досягнення “Цілей Розвитку Тисячоліття” (“Цілі Розвитку Тисячоліття”, “Соціальна інтеграція людей з інвалідністю шляхом забезпечення доступу до зайнятості”); демократичного врядування та доступу до правосуддя (“Розвиток громадянського суспільства”, “Юридичне забезпечення прав і можливостей: сприяння повній реалізації земельних і майнових прав”); місцевого розвитку та безпечного середовища для людського розвитку (“Місцевий розвиток

орієнтований на громаду”, “Муніципальна програма врядування та сталого розвитку”); розвитку енергетики та навколишнього природного середовища.

Регулярний бюджет за програмами ООН затверджується Генеральною Асамблеєю раз на два роки.

У цілому, незважаючи на докладені зусилля міжнародного співтовариства щодо розв’язання проблем розвитку економічного і фінансового співробітництва через систему і механізми ООН, на сьогодні залишається багато принципових питань, для успішного вирішення яких ще не знайдено відповідних підходів. Невирішеність багатьох проблем в економічній сфері, фінансова криза, що істотно звужує фінансові можливості ООН та ускладнює фінансування передбачених заходів, гостро ставлять питання про підвищення авторитету ООН і необхідність реформування цієї організації. Таким чином, питання, пов’язані з підвищенням ефективності діяльності економічних організацій ООН, вже гостро стоять на порядку денному. Тепер важливо те, наскільки швидко будуть вжиті заходи з метою усунення негативних факторів у їхній діяльності та максимального сприяння подальшому прогресу.

Міжнародні фінансові інституції. Наднаціональна координація міжнародних фінансів здійснюється міжнародними та регіональними валютно-фінансовими інституціями, які створюються на базі багатосторонніх угод між державами. Поява міжнародних фінансових інституцій була спричинена такими подіями у світовій економіці:

— посиленням інтернаціоналізації господарського життя, динамічним розвитком транснаціональних корпорацій і транснаціональних банків, діяльність яких вийшла за межі національних економік;

— розвитком міждержавних форм регулювання валютно-кредитних і фінансових зв’язків як складової регулювання міжнародних економічних відносин;

— посиленням нестабільності світової економіки, у тому числі валютної системи та світових фінансових ринків.

Мета діяльності міжнародних фінансових інституцій — сприяння розвитку зовнішньої торгівлі, міжнародного та регіонального валютно-фінансового співробітництва, підтримання рівноваги платіжних балансів країн, що входять до них, регулювання курсів їхніх валют, надання кредитів цим країнам та гарантування приватних позик за кордоном.

Відповідно, функціональне призначення міжнародних фінансових інституцій полягає:

— у стабілізації світового господарства й міжнародних фінансів на основі об’єднання зусиль світового співтовариства;

— здійсненні міждержавного валютного і кредитно-фінансового регулювання;

— розробленні та координації стратегії й тактики міжнародної валютної і кредитно-фінансової політики.

Найважливішу роль серед міжнародних фінансових інституцій відіграють так звані бреттон-вудські інститути — Міжнародний валютний фонд та Світо-

вий банк, які є важливою ланкою сучасної інституціональної структури міжнародних валютних відносин. Свою назву вони отримали від назви американського містечка Бреттон-Вудс, де у 1944 р. проходила міжнародна валютно-фінансова конференція, на якій і було прийнято рішення про заснування цих двох установ. Міжнародним фінансовим інституціям з моменту їх утворення (і перш за все МВФ) відводилась особлива роль у забезпеченні стабільності світової фінансової системи. Ця роль ще більше посилилася в епоху глобалізації, коли суттєво прискорився міжнародний рух капіталу, а фінансовий сектор став усе більше відриватися від реального.

Згідно з “вашингтонським консенсусом” (ідеологічна концепція діяльності бреттон-вудських інститутів у 80-х роках ХХ ст.) основне завдання цих міжнародних фінансових організацій полягало в забезпеченні економічного зростання в національних економіках і світовому господарстві загалом.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжнародна наднаціональна валютно-кредитна організація, що має статус спеціалізованої представницької установи ООН. Офіційну діяльність МВФ розпочав з березня 1947 р. Якби на початку діяльності, у 1959 р., членами Фонду було лише 49 держав, то у 1970 р. — вже 116, у 1992 р. — 157 (у тому числі з вересня 1992 р. членом МВФ стала Україна), у 2001 р. — 181 держава, а на початок 2011 р. — 187. Таким чином, Міжнародний валютний фонд — валютно-фінансова організація, діяльність якої набула універсального і глобального характеру.

Функціонування МВФ регулюється Статтями Угоди — документом, який виконує роль статуту. Статтями Угоди закріплено основні цілі створення МВФ:

- розвиток міжнародного співробітництва у валютній сфері через механізм консультацій з міжнародних валютно-фінансових проблем;
- сприяння розширенню та збалансованому зростанню міжнародної торгівлі, підтриманню високого рівня зайнятості та реальних доходів;
- забезпечення стабільності валютних курсів, недопущення конкурентного знецінення валют;
- допомога у створенні багатосторонньої системи платежів за поточними операціями між країнами-учасницями, усунення валютних обмежень, які гальмують розвиток світової торгівлі;
- надання кредитів країнам-учасникам в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів.

Таким чином, метою створення МВФ було сприяння міжнародному валютному співробітництву та стабілізації валют, створення багатосторонньої системи платежів і розрахунків, підтримування рівноваги платіжних балансів країн — членів Фонду, вироблення системи заходів, спрямованих на регулювання валютних курсів, підвищення ступеня конвертованості валют, надання короткострокових кредитів країнам — членам Фонду для покриття тимчасового дефіциту їхніх платіжних балансів, на ліквідацію валютних обмежень, організацію консультативної допомоги з фінансових і валютних питань. Отже, МВФ у

своїй діяльності поєднує функції регулювання, фінансування, нагляду та консультування держав-членів у сфері валютно-фінансових відносин.

Для виконання своїх функцій МВФ, як і інші міжнародні організації, потребує коштів. Капітал МВФ утворюється за рахунок внесків країн — членів Фонду. Розмір внеску кожної країни залежить від таких двох чинників: загального обсягу емітованих “Спеціальних прав запозичення” (SDR) та частки (позиції) країни у Фонді. Частка кожної країни залежить від рівня її економічного розвитку та місця у світовій торгівлі. Квота країн — членів МВФ під час Бреттон-Вудської валютної системи складалася з 25 % у золоті й 75 % у національній валюті цієї країни, а із введенням у дію Кінгстонської валютної системи ця квота становить 22,7 % у вільноконвертованій валюті й 77,3 % у національній.

Як відомо, у 1992 р. Україна вступила до МВФ. На час вступу до Фонду Україні була визначена квота у сумі 665 млн одиниць SDR. З 1998 р. внаслідок збільшення розміру квот на 50 %, внесок України досягнув 997,3 млн SDR. На кінець 2006 р. частка України становила 0,65 %, а її квота — 1,372 млрд SDR. За результатами тринадцятого перегляду квот, частка України з березня 2011 р. становить 0,576 %, а квота — 1,252 млрд SDR. За резолюцією ради керівників МВФ (№ 47-5), Україна сплачує 22,7 % її підписного внеску в SDR або у валютах інших держав-членів, що їх обрав директор-розпорядник МВФ, а залишок підписного внеску — у валюті України.

Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п’ять років) загальний перегляд квот. Це пов’язано зі зміною рівня розвитку окремих країн та їх місця у світовій торгівлі. Зазначимо, що спочатку основний капітал Фонду становив 7,7 млрд дол. США, а найбільші розміри квот належали Сполученим Штатам Америки, Великій Британії, Франції, Китаю та Індії. На початок 2008 р. сплачений статутний капітал сягнув 217 млрд SDR, з яких 2/3 (63 %) належало 25 промислово розвинутих країнам і лише 1/3 — країнам, що розвиваються, які становлять 4/5 членів Фонду.

6 листопада 2010 р. Рада директорів МВФ оголосила про затвердження плану перерозподілу квот країн-членів на користь країн, що розвиваються. В результаті Китай, квота якого в статутному капіталі фонду збільшилася більше, ніж у 1,5 разу, перемістився на третю позицію за значимістю у списку країн — членів МВФ після США та Японії (табл. 16.2). Згідно з новим планом збільшилися частки і кожної з трьох інших країн БРІК — Бразилії, Індії, Росії. Країни Європейського Союзу погодилися передати країнам, що розвиваються, два з дев’яти своїх місць у Раді директорів МВФ. Відтак 6 % загальних квот і голосів у МВФ перейдуть від західних країн до країн, що розвиваються (в тому числі з урахуванням країн БРІК).

З огляду на те, що квота кожної країни в капіталі МВФ безпосередньо визначається загальним обсягом її економіки (кожні 150 тис. доларів ВВП — один голос), то, відповідно, внесок країни в статутний капітал Фонду пропорційний поточному обсягу національної економіки. Відтак перерозподіл квот

Таблиця 16.2. Перерозподіл квот країн — членів МВФ

Країна — член МВФ	Квота в МВФ	
	за планом перерозподілу (2010 р.)	за станом на 2006 р.
США	17,4	17,7
Японія	6,46	6,56
Китай	6,4	2,94
Німеччина	5,59	6,11
Велика Британія	4,23	4,5
Франція	4,23	4,5
Індія	2,75	2,4
Росія	2,706	2,494
Бразилія	2,3	1,8

187 країн світу, які є членами Міжнародного валютного фонду (за планом формально він має завершитися в 2012 р.), фактично відображає зміну питомої частки багатьох із них в загальній структурі світової економіки.

За необхідності, крім власного капіталу, МВФ може використовувати позикові кошти. Джерелами залучених ресурсів Фонду є кредити урядів країн-членів або їх грошово-кредитних органів та кредитні лінії з низкою урядів і банків, які відкриваються один раз на п'ять років з початку 60-х років ХХ ст. До 80-х років ХХ ст. МВФ активно вдавався до отримання таких кредитів, що спричинило зміни характеру діяльності Фонду — він почав діяти як звичайний банк. Тому, за відповідним рішенням керівних органів Фонду, у 1982 р. частку залучених коштів було обмежено до 60 % від загального обсягу квот. Це рішення засвідчило, що ресурси МВФ формуються переважно за рахунок квот.

Ресурси МВФ використовуються у межах певної політики та розроблених механізмів і відповідно до статутної діяльності, що охоплює такі три основні напрями (рис. 16.2).

1. *Кредитування* з метою надання фінансової допомоги окремим країнам, яке здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Зокрема, воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбіднішим країнам. Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. При цьому фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн — членів Фонду (кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів). Надання кредиту Фондом має “обумовлений” характер: від країни, яка звернулася за кредитом, за-

Рис. 16.2. Механізми кредитування і регулювання МВФ у 1990-х роках (монетарна концепція)

магається виконання певної стабілізаційної програми. Кредит надається поетапно, що дає змогу Фонду контролювати ефективність його використання і дотримання відповідних вимог, проте певною мірою спричинює послаблення економічного суверенітету країни.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: *безпосереднє* (прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток); *поетапне* (здійснюється в межах кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (*stand-by*) та розширеного фінансування); *пільгове* (надання на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбіднішим країнам за умови хронічної кризи платіжного балансу); *спеціальне фінансування* (використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних)

запасів, фінансування зі скорочення й обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій).

2. *Регулювання міжнародних валютних відносин з метою узгодження валютної політики країн — членів Фонду.* МВФ встановлює певні валютні обмеження: країни — члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні заходи валютної політики, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

3. *Постійний нагляд за світовою економікою з метою систематизації інформації як у цілому по світовій економіці, так і стосовно окремих країн.* На підставі аналізу цієї інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічну політику країн — членів Фонду. Зокрема, МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі цього аналізу готуються певні рекомендації країні щодо вироблення та коригування економічної, фінансової й валютної політики.

Стандартизація та уніфікація механізмів кредитування і регуляторної політики МВФ на засадах монетарної концепції призвели до повного провалу інструментів і моделей такого регулювання вже наприкінці ХХ ст. Фінансові кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.) і в Росії (1998 р.) довели, а сучасна глобальна економічна криза підтвердила: шаблонне використання дефляційної регуляційної монетарної моделі безперспективне. З 2000 р. МВФ заявив про наміри реформувати поточну діяльність і почав приділяти більше уваги довгостроковим, структурним та інституційним проблемам глобального розвитку.

Загалом реформування МВФ здійснюється одночасно в двох аспектах: по-перше, йдеться про удосконалення функціонування МВФ як фінансового інституту; по-друге, реформування МВФ відбувається і в контексті реформування світової валютно-фінансової системи, необхідність чого засвідчила глобальна криза. Зокрема, МВФ уже здійснив низку суттєвих коректив у механізмі надання фінансових ресурсів країнам, які серйозно постраждали від глобальної фінансової кризи. Серед найважливіших змін, яких зазнала поточна політика МВФ, варто визначити такі:

1) *удосконалення умов кредитування* (переорієнтація з традиційних умов виконання умов (умови *ex-post*, чи *ex-post conditionality*) у процесі співробітництва з країною на попередньо визначені кваліфікаційні критерії (умови *ex-ante*, чи *ex-ante conditionality*) з метою максимально повного використання переваг економічної політики відповідної країни та фундаментальних умов функціонування її економіки; окрім цього, моніторинг перебігу структурних реформ буде здійснюватися в контексті перегляду реалізації програми, а не на основі структурних індикаторів);

2) *створення так званої “гнучкої кредитної лінії” (Flexible Credit Line).* Це передбачає надання авансом значних сум кредитних ресурсів тим країнам,

економіка яких має значний потенціал, а економічна політика вважається ефективною. Відповідно до механізму "гнучкої кредитної лінії" кредити надаються як з метою попередження макроекономічних проблем, так і у випадку виникнення реальних потреб, зумовлених станом платіжного балансу;

3) підсилення резервних кредитів, або кредитів "стенд-бай" (*Enhanced Stand-by Arrangements*) (мова йде про забезпечення гнучкості фінансування країн, які не можуть претендувати на фінансування за рахунок "гнучкої кредитної лінії", але потребують аналогічної допомоги. Такі країни можуть скористатися так званим "резервним кредитом з розширеним доступом" (*High Access Precautionary Stand-by Arrangements*);

4) збільшення удвічі лімітів кредитування (іншими словами, мова йде про можливість залучення щорічно і на кумулятивній основі коштів в обсязі 200 і 600 % квоти країни);

5) спрощення структури витрат і умов розрахунків за кредитом (з метою створення коректних стимулів для позичальників, які звертаються за коштами до МВФ);

6) спрощення кредитного інструментарію МВФ (передбачає закриття частини кредитних ліній, які рідко використовувалися. Мова йде про додаткові резервні кредити (*Supplemental Reserve Facility*), компенсаційні кредити (*Compensatory Financing Facility*) і короткострокове фінансування для підтримки ліквідності (*Short-Term Liquidity Facility*);

7) реформування механізму кредитування країн з низьким рівнем доходу (МВФ має на меті збільшити вдвічі обсяги коштів, які надаватимуться на пільгових умовах країнам цієї категорії).

Другою за значенням фінансовою інституцією у системі міжнародних фінансів є *Група Світового банку* — багатостороння кредитна організація, яка складається з п'яти тісно пов'язаних між собою установ, що входять у систему ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою за рахунок розвинених країн. Групу Світового банку утворюють: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) — головна складова групи (заснований у 1944 р.); Міжнародна фінансова корпорація (МФК) (заснована у 1956 р.); Міжнародна асоціація розвитку (МАР) (заснована у 1960 р.); Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) (засноване у 1988 р.); Міжнародний центр розв'язання інвестиційних суперечок (МЦРІС) (заснований у 1966 р.). Юридично і фінансово незалежні, ці установи мають власні статuti, власний акціонерний капітал, окреме членство та окремі штати працівників. Проте вони мають спільне керівництво — президент МБРР одночасно є президентом МАР, МФК і БАГІ. Членства у МАР, БАГІ, МЦРІС або МФК набуває тільки країна — член МБРР.

Світовий банк як один зі спеціалізованих фінансових інститутів ООН має загалом сприяти виконанню стратегічного завдання: інтегрувати економіку всіх країн-членів із глобальною системою господарювання і таким чином сприяти економічному розвитку країн-членів шляхом залучення ресурсів з розви-

нутих країн до країн, що розвиваються, зменшенню бідності і підвищенню якості життя у країнах "третього світу". Разом з тим на кожну установу Світового банку покладено конкретні завдання. Наприклад, МБРР кредитує уряди країн з середнім рівнем доходу (країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою), МАР кредитує найбідніші країни світу; МФК координує питання інвестування приватного сектору країн, що розвиваються, а БАГІ надає гарантії від некомерційних ризиків іноземним інвесторам, що вкладають кошти у країни, що розвиваються, і є членами Світового банку. МЦРІС забезпечує сприяння потокам міжнародних інвестицій шляхом надання послуг з арбітражного розгляду і врегулювання суперечок між урядами та іноземними інвесторами, здійснює консультивання, наукові дослідження, збирає інформацію щодо інвестиційного законодавства у різних країнах.

Головною складовою групи Світового банку є Міжнародний банк реконструкції та розвитку, який на початку своєї діяльності мав згідно з його Статутом надавати потерпілим від війни країнам довгострокові кредити для відбудови їхньої економіки, а також гарантувати приватні інвестиції за кордоном. Основні напрями діяльності МБРР:

- створення сприятливих умов для виробничих інвестицій;
- стимулювання міжнародних довгострокових капіталовкладень;
- сприяння реконструкції та розвитку економіки, конверсії військової економіки в цивільну;
- гарантування приватних зарубіжних інвестицій.

До джерел фінансових ресурсів МБРР належать:

- *статутний капітал*, який формується шляхом підписки країн-членів на акції МБРР у межах встановлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу та на основі її квоти у МВФ;
- *залучення коштів шляхом випуску облігаційних позик*, за рахунок яких формується більша частка фінансових ресурсів Банку. МБРР здійснює операції з продажу своїх облігацій у понад 100 країнах світу і є найбільшим позичальником на світових ринках капіталу;
- *резервний фонд*, який утворюється за рахунок Банку.

Здійснення кредитної діяльності МБРР відбувається за принципами, зафіксованими у Статтях Угоди. Метою надання позик є стимулювання економічного зростання країни-позичальниці. Позики надаються на 15—20 років і мають п'ятирічний пільговий період. Відсоткова ставка за позиками змінюється кожні шість місяців і орієнтується на рівень відсоткових ставок міжнародних ринків позикового капіталу. Відсоткова ставка залежить також від наявних у Банку коштів, які надходять від продажу облігацій МБРР на світових ринках капіталу, від нерозподіленого прибутку, погашення раніше наданих позик та додаткових пожертвувань економічно розвинутих країн.

Кредитування здійснюється у двох формах:

- 1) *системні позики*, що надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та здійснення інституційних змін. Ці кошти в

мають цільового призначення, надходять до бюджету країни-позичальниці і можуть використовуватися урядом на власний розсуд, у тому числі на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог, невиконання яких може призвести до призупинення кредитування;

2) *інвестиційні кредити*, що надаються під конкретні інвестиційні проекти у галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), на розвиток сільського господарства, охорону здоров'я та освіти, строком до 20 років під гарантії урядів. Для виділення кредитів МБРР вимагає від країни, що позичає кошти, інформацію про її фінансовий стан та об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі Банку у фінансуванні певних об'єктів — до 30 % їх вартості.

Міжнародна асоціація розвитку була створена як філія МБРР у 1960 р. з метою збереження впливу розвинених західних держав на країни, що розвиваються. МАР надає безвідсоткові кредити найбіднішим країнам світу строком до 35—40 років з десятирічним пільговим періодом. Кожен проект, що фінансується МАР, піддається політико-економічній експертизі, яка має на меті визначення найефективнішого використання кредитних коштів.

Основним джерелом формування фінансових ресурсів МАР є внески економічно розвинутих країн, а також частково прибутки МБРР і повернені кредити. Таким чином, ця інституція фактично забезпечує прямий перерозподіл ресурсів на рівні світової економіки між економічно розвинутими країнами і найбіднішими країнами "третього світу".

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним підприємствам країн, що розвиваються (причому, на відміну від МБРР, без гарантій урядів відповідних країн), строком від 5 до 15 років. Позики надаються на ринкових умовах, але більш пільгових, ніж, наприклад, банківськими установами. Кредитування здійснюється на засадах спільного фінансування — частка кредитів МФК не може перевищувати 25 % вартості проекту. Крім того, МФК може здійснювати прямі інвестиції шляхом придбання пакета акцій, але не більше 35 %.

Фінансові ресурси МФК формуються з різних джерел. Власними є статутний капітал, внески членів, відрахування від прибутків, кошти від повернутих кредитів. Проте найбільшу частку становлять ресурси, які формуються за рахунок запозичень на міжнародних фінансових ринках (до 80 %) та кредитів МБРР.

Банк міжнародних розрахунків (БМР) став першою в історії міжнародною фінансовою інституцією, яку створено у 1930 р. на основі міждержавної угоди шести країн (Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції та Японії) і конвенції цих держав зі Швейцарією. Первинною метою створення Банку було врегулювання проблеми німецьких репарацій за результатами Першої світової війни.

У сучасній системі міжнародних фінансів Банк міжнародних розрахунків — спеціалізований міждержавний фінансовий інститут, який виконує функції центрального банку для більшості національних центральних банків європейських країн (надає їм допомогу в управлінні власними валютними резервами й інвестиціями) та об'єднує на акціонерній основі частину їхніх фінансових ресурсів. Членами БМР нині є 41 центральний банк країн Європи, Азії, Африки та США, ряд країн очікують рішення щодо включення їх до БМР.

Банк міжнародних розрахунків — найстаріша міжнародна організація в галузі міжнародного валютного співробітництва. Свого часу він здійснював розрахункові операції за угодами Європейської платіжної ради, Європейської валютної угоди, МВФ, інших міжнародних фінансово-кредитних установ; нині відіграє активну роль в операціях щодо компенсації негативних ефектів від міжнародних валютних спекулятивних угод.

Одна з основних цілей Банку, що визначає його місце і роль у системі міжнародних відносин, полягає в зміцненні міжнародної фінансової стабільності. Особливої актуальності така діяльність набуває в сучасних умовах інтеграції світових фінансових ринків.

Відповідно до статуту Банк виконує дві основні функції: сприяння співробітництву між центральними банками країн — членів Банку і забезпечення додаткових сприятливих умов для міжнародних фінансових операцій. Банк здійснює регулювання міжнародних розрахунків, розробляє нормативні документи з банківського нагляду за допомогою трьох комітетів, які працюють під егідою БМР і за підтримки його секретаріату:

— Базельського комітету із банківського нагляду, створеного в 1974 р. на основі Угоди між центральними банками та органами нагляду держав G10. Нині до держав — членів Комітету належать: Австралія, Аргентина, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Гонконг, Індія, Індонезія, Іспанія, Італія, Канада, Китай, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Німеччина, ПАР, Південна Корея, Росія, Саудівська Аравія, Сінгапур, США, Туреччина, Франція, Швейцарія, Швеція, Японія. Його основне завдання полягає у розробці і впровадженні єдиних принципів і стандартів у сфері банківського регулювання й нагляду. З цією метою Комітет випускає директиви та рекомендації для органів нагляду держав-членів;

— Базельського комітету з систем платежів і розрахунків, який періодично збирається з 1989 р. під егідою БМР і здійснює нагляд за міжнародними розрахунками, узагальнює статистику й розробляє нові механізми міжнародних розрахунків (найбільш значущими є його рекомендації щодо розрахунків з фінансовими деривативами, урахування системних ризиків тощо);

— Постійного комітету з євровалют, який функціонує з 1971 р. і дає рекомендації щодо вдосконалення банківського регулювання ринку євровалют.

Банк міжнародних розрахунків має право здійснювати депозитні операції, операції на ринку євровалют, операції з цінними паперами (крім акцій), продає та обліковує першокласні короткострокові зобов'язання, зберігає, купує та

продає золото за свій рахунок або за рахунок центральних банків країн-членів. Банк надає технічну допомогу центральним банкам Східної Європи і країнам пострадянського простору, деяким азійським країнам та країнам Південної Америки.

Отже, міжнародні фінансові інституції відіграють важливу роль у світовій економіці: забезпечуючи концентрацію і перерозподіл фінансових ресурсів, вони сприяють надійному функціонуванню національних фінансових систем. Більше того, наростання процесів інтеграції, інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя зумовлює як посилення ролі наявних міжнародних організацій та фінансових інституцій, так і створення нових, що, у свою чергу, веде до підвищення рівня централізації фінансових ресурсів, збільшення як їхніх обсягів, так і багатовекторності міжнародних фінансових потоків.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Міжнародні фінанси; світовий фінансовий ринок; міжнародний фінансовий ринок; міжнародний валютний ринок; міжнародний ринок банківських кредитів; міжнародний ринок боргових цінних паперів; міжнародний ринок титулів власності; міжнародний ринок похідних фінансових деривативів; фінанси міжнародних організацій; бюджет ООН; міжнародні фінансові інституції; Міжнародний валютний фонд; Група Світового банку; Міжнародний банк реконструкції та розвитку; Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародна фінансова асоціація; Банк міжнародних розрахунків.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте суть міжнародних фінансів у широкому і вузькому розумінні.
2. Охарактеризуйте багатоаспектну сутність поняття “міжнародні фінанси” як економічної категорії (врахуйте функціональне призначення, зовнішню форму вияву, матеріально-речове втілення та інституційну структуру).
3. Які функції виконують міжнародні фінанси? Прокоментуйте вислів: “Функції міжнародних фінансів є зовнішнім виявом їх внутрішньої сутності”.
4. Що таке міжнародний фінансовий ринок? У чому полягає принципова відмінність міжнародного фінансового ринку від світового? Назвіть основні

сегменти міжнародного фінансового ринку. У чому полягає суперечливість сегментарної структури міжнародного фінансового ринку?

5. Охарактеризуйте особливості організації та функціонування міжнародного валютного ринку. У чому полягає його функціональне призначення?

6. Розкрийте сутність та функціональне призначення міжнародного ринку кредитних ресурсів (боргових зобов'язань). Що таке синдиковані позики та які основні причини їх виникнення?

7. У чому полягають відмінності між іноземними облігаціями та єврооблігаціями? Що таке євроноти та які їхні економічні переваги?

8. Охарактеризуйте функціональне призначення й особливості функціонування міжнародного ринку титулів власності та міжнародного ринку похідних фінансових інструментів. Що таке євроакції? Які різновиди строкових угод використовуються у спекулятивних операціях та операціях хеджування на міжнародних фінансових ринках?

9. Що таке міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції? Що між ними спільного, а що відмінного?

10. Які основні напрями економічної діяльності ООН? Назвіть основні структурні підрозділи системи органів економічного і фінансового співробітництва в рамках ООН. Як формується бюджет ООН? На які цілі використовуються кошти бюджету ООН?

11. Чим зумовлена поява міжнародних фінансових організацій (інституцій)?

12. Яка мета створення МВФ? Які його головні цілі та функції?

13. Як формується капітал МВФ? Як впливають організаційна форма і юридичний статус МВФ на формування його капіталу? У яких формах і за якими напрямками здійснюється кредитування МВФ?

14. Що спільного і що відмінного у функціональному призначенні МВФ і Світового банку?

15. Які фінансові інституції входять до Групи Світового банку? Які є особливості в організації та функціональному призначенні цих фінансових інституцій?

16. Які функції і напрями діяльності МБРР? Як формуються капітал і ресурси МБРР? Які особливості кредитної діяльності банку?

17. Які завдання й функції покладено на МФК і МАР? Які особливості формування фінансових ресурсів цих інституцій?

18. Яка мета створення Банку міжнародних розрахунків? Які функції виконує БМР? Які комітети працюють під егідою БМР і яке їх функціональне призначення?

Рекомендована література

1. *Боринець С.Я.* Міжнародні валютно-фінансові відносини : підручник / С.Я. Боринець. — 5-те вид. — К. : Знання, 2008. — 582 с.
2. *Бураковский И.В.* Мировая экономика: глобальный финансовый кризис / И.В. Бураковский, А.В. Плотников. — Х. : Фолио, 2010. — 415 с.
3. *Гришина О.А.* Регулирование мирового финансового рынка: Теория, практика, инструменты / О.А. Гришина, Е.А. Звонова. — М. : ИНФРА-М, 2010. — 410 с.
4. *Козюк В.* Диверсифікація чи регіональна інтеграція як зовнішньоекономічні орієнтири країн: аналіз з позицій монетарних проблем глобалізації / В. Козюк // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.
5. *Луцишин З.* Світові фінансові центри у глобальній фінансовій архітектурі / З. Луцишин // Світ фінансів. — 2006. — № 3.
6. Міжнародні фінанси : навч. посіб. / О.М. Мозговий, Т.Є. Оболенська, Т.В. Мусієць та ін. ; за заг. ред. О.М. Мозгового. — К. : КНЕУ, 2005. — 504 с.
7. Міжнародні фінанси : підручник / О.І. Рогач, А.С. Філіпенко, Т.С. Шемет та ін. ; за ред. О.І. Рогача. — К. : Либідь, 2003. — 784 с.
8. Международный финансовый рынок : учеб. пособие / под ред. В.А. Слепова, Е.А. Звоновой. — М. : Магистр, 2009. — 543 с.
9. Международные валютно-кредитные отношения : учебник / Г.Л. Авагян, Ю.Г. Вешкин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Магистр : ИНФРА-М, 2010. — 740 с.
10. Мировая экономика и международные экономические отношения : учебник / под ред. проф. А.С. Булатова, проф. Н.Н. Ливенцева. — М. : Магистр, 2008. — 654 с.
11. *Руденко Л.* Міжнародні кредитно-розрахункові та валютні операції : підручник / Л. Руденко. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — К. : ЦУЛ, 2007. — 632 с.
12. *Румянцев А.П.* Міжнародні фінансові відносини : навч. посіб. / А.П. Румянцев, В.Я. Голюк, О.Г. Тонких. — К. : ЦУЛ, 2008. — 348 с.
13. *Савельев Е.В.* Міжнародна економіка : підручник / Е.В. Савельев. — 3-те вид., переробл. і доповн. — К. : Знання, 2008. — 622 с.
14. *Солуянов А.А.* Международные платежные системы / А. Солуянов // Валютное регулирование и валютный контроль. — 2010. — № 7. — С. 13—28.
15. *Юрій С.* Міжнародні фінанси в умовах глобалізаційних процесів / С. Юрій // Світ фінансів. — 2006. — № 3.
16. *Юрій С.* Теоретичні постулати міжнародних фінансів / С. Юрій // Журнал європейської економіки. — 2003. — Т. 2. — № 1.

Розділ 17

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

17.1. Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи

Донедавна такі поняття, як “економічна безпека” і “фінансова безпека”, практично не використовувалися в економічній науці, а тим паче не привертали уваги вітчизняних науковців і практиків. Дослідження, що проводилися, характеризувалися безсистемністю, вибіркоvim і не досить зваженим підходом до розкриття окремих аспектів цієї проблематики.

Історично й логічно проблема економічної безпеки пов'язана із становленням і розвитком державності, усвідомленням нацією своїх економічних інтересів. Ця проблема в різних країнах і в різні періоди поставала більш-менш актуально, однак ніколи не зникала з поля зору громадськості та лідерів держав. У дослідженні проблеми економічної безпеки певний інтерес становить досвід США. Як відомо, становлення й розвиток північноамериканської держави відбувалися у виняткових історичних умовах, сприятливих для досягнення найкращих результатів і в економіці, і в інших сферах. Уже на ранніх етапах свого існування федеральна влада США заявила про відстоювання національних інтересів і активний захист американських виробників. Так, перший міністр фінансів США Олександр Гамільтон у своїй доповіді Конгресу “Про заохочення мануфактур” у 1791 р. закликав провести широкомасштабні заходи щодо державної підтримки молодого американського промисловості в боротьбі за зовнішні ринки.

Згодом проблема економічної безпеки знайшла своє практичне втілення в політиці президента США Франкліна Рузвельта в період після економічної кризи 1929—1933 рр. Так, 29 червня 1934 р. згідно з рішенням президента Ф. Рузвельта був створений федеральний Комітет з економічної безпеки, який

очолила міністр праці Френсіс Перкінс. До складу Комітету входили міністри юстиції, фінансів, торгівлі і голова федеральної служби з надзвичайної допомоги. Було розроблено “новий курс”, який продемонстрував відхід від класичної теорії і практики невтручання держави в економічне життя. Нова економічна політика фактично ознаменувала переломний рубіж і перехід від принципу “чим менше держави, тим краще” до принципу “безпека суспільства — турбота держави”.

Майже до середини ХХ ст. проблема економічної безпеки як явища в науковій теорії не піднімалася. Не зустрічалось і самого поняття “економічна безпека”, хоч проблеми безпеки, що розглядалися переважно у зв'язку із зовнішньою загрозою, особливо військовою, існували завжди. Пік інтересу до проблеми наукового осмислення економічної безпеки на Заході припадає на кінець 80-х — початок 90-х років минулого століття. Це пояснюється валютною і структурною кризами 70-х років, борговою кризою 80-х років і, зрештою, розпадом РЕВ та СРСР на початку 90-х років ХХ ст., що привело до більшої відкритості національних економік, економічної інтеграції, які супроводжувалися зростанням не просто залежності, а взаємозалежності держав, посиленням глобалізації світової економіки. У таких умовах одним із ключових завдань багатьох країн світу стало забезпечення національної економічної безпеки.

На сучасному етапі питання економічної безпеки не втратило своєї гостроти, а навпаки, ще більше актуалізувалося. Це зумовлено діалектичною суперечністю, яка, з одного боку проявляється, в подальшому розвитку процесів лібералізації та інтеграції, що призводять до відкритості і взаємозалежності національних економік у масштабах глобального простору, коли політична замкнутість та економічний ізоляціонізм окремих держав не мають змісту, а з іншого — постає проблема самозбереження і розвитку окремих суверенних держав, їх політичного та економічного самоутвердження на міжнародній арені. На початку ХХІ ст. глобалізація фінансової сфери, що проявляється в динамічному розвитку світового фінансового ринку, системі транснаціональних банків, формуванні розгалуженої мережі офшорів і глобальних комп'ютерних мереж, які забезпечують миттєві переміщення капіталів, створює можливість для руйнування навіть стійких економічних систем, зумовлюючи адекватні політичні зміни. Посилення негативних наслідків глобалізації привело до розробки в багатьох країнах світу концепцій національної безпеки, базовими елементами яких стали економічна та фінансова безпека.

На пострадянському просторі і в Україні 90-ті роки ХХ ст. ознаменувалися вибухом інтересу з боку науковців, політичних та суспільних діячів до проблеми економічної безпеки. У практичному плані було досягнуто певних успіхів: поняття економічної безпеки увійшло до нормативної лексики законодавчих документів (табл. 17.1) і зайняло чітку позицію в політичних дискусіях з економічних питань. Зокрема, в Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., чітко зазначено, що поряд із захистом суверенітету й територіальної цілісності України забезпечення її еконо-

мічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу (ст. 17). Згодом постановка проблеми щодо забезпечення економічної безпеки держави була окреслена в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, схваленій Верховною Радою України у жовтні 1996 р., проте розглядалася лише в розділі “Боротьба із злочинністю” (№ 412).

Грунтовніше питання економічної безпеки були висвітлені у Концепції (основах державної політики) національної безпеки України, схваленій Верховною Радою України від 16 січня 1997 р. У ній визначались національні інтереси, внутрішні й зовнішні загрози їх реалізації, основні напрями державної політики національної безпеки України в економічній сфері. У березні 1998 р. прийнято Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України”, яким визначені функції і повноваження головного, згідно з Конституцією України (ст. 107), координуючого органу в країні з питань національної безпеки. А 19 червня 2003 р. прийнято Закон України “Про основи національної безпеки України”, де закріплено правові основи національної безпеки та принципи її забезпечення, систематизовано загрози національним інтересам і національній безпеці, зокрема в економічній сфері.

Таблиця 17.1. Організаційно-правові основи становлення й гарантування економічної безпеки в Україні (за хронологією нормативних документів)

Дата	Нормативний документ	Основні положення
28.06.1996	Конституція України	До нормативної лексики запроваджено поняття “економічна безпека”; визначено, що забезпечення економічної безпеки (поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України) є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу
16.01.1997	Концепція (основи державної політики) національної безпеки України	Зазначено, що самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Визначено сутність поняття “національна безпека”, основні об’єкти національної безпеки та принципи її забезпечення; окреслено сутність і пріоритетні національні інтереси України, визначено основні загрози національній безпеці України, в т. ч. в економічній сфері; окреслено основні напрями державної політики національної безпеки України
05.03.1998	Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України”	Визначено правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції

Дата	Нормативний документ	Основні положення
19.06.2003	Закон України “Про основи національної безпеки України”	Визначено основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Подано визначення термінів “національна безпека”, “національні інтереси”, “загрози національній безпеці”; визначено правову основу національної безпеки, об’єкти національної безпеки, суб’єкти, їх функції та принципи забезпечення національної безпеки; окреслено пріоритетні національні інтереси та загрози національним інтересам і національній безпеці України; визначено основні напрями державної політики з питань національної безпеки
12.02.2007	Стратегія національної безпеки України	Зазначено, що подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах і цілях, які мають відповідати викликам і загрозам ХХІ ст., її взаємодії з сучасними системами міжнародної й регіональної безпеки. Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; конкретизовано засади політики держави у сфері національної безпеки, у т. ч. щодо забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки
02.03.2007	Методика розрахунку рівня економічної безпеки України	Визначено специфічний понятійний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів: “економічна безпека”, “загрози економічній безпеці”, “критерії економічної безпеки”, “індикатори економічної безпеки”, “оптимальні значення індикаторів”, “порогові значення індикаторів”, “граничні значення індикаторів”, “макроекономічна безпека”, “фінансова безпека”, “бюджетна безпека”, “валютна безпека”, “грошово-кредитна безпека”, “боргова безпека”, “безпека страхового ринку”, “безпека фондового ринку”, “зовнішньоекономічна безпека”, “інвестиційна безпека”, “соціальна безпека” та ін. Окреслено підходи до визначення інтегрального індексу економічної безпеки

Зважаючи на те, що проблематика безпеки традиційно має статус найвищого пріоритету в державній політиці, поняття економічної безпеки набуває виняткового значення як аргумент прийняття політичних рішень. Якщо основна мета економічної політики полягає в задоволенні різноманітних інтересів по-

літичних суб'єктів у суспільстві через певні зміни в економічній сфері, то наука про економічну безпеку забезпечує формування відповідної політики щодо забезпечення економічної безпеки держави.

У 90-х роках минулого століття поняття “економічна безпека” увійшло до нормативної лексики і почало широко використовуватися в науковому колі. Порівняно за короткий проміжок часу вченими було напрацьовано специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів (“загроза”, “індикатор безпеки”, “порогове значення” тощо). Сформовано відповідний йому методологічний інструментарій аналізу, що свідчить про створення окремої підгалузі економічних досліджень — науки, яка займається вивченням теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки держави і має назву “екосестейт”.

Однак, як і будь-якій молодій галузі науки, науці про економічну безпеку поки що притаманний значний методологічний еkleктизм. Вчені дотепер не дійшли згоди щодо засадничих категорій цієї науки, у тому числі й щодо її ключового визначення — поняття “економічна безпека”. Водночас спроби виробити специфічний аналітичний інструментарій щодо оцінки економічної безпеки та аналізу ефективності поточних рішень у сфері економічної політики часто лише поглиблюють сумніви у коректності підходів, що мають місце у цій сфері.

Етимологічно слово “безпека” в перекладі з грецької означає “володіти ситуацією”. Методологічно поняття “економічна безпека” виводиться вченими насамперед з поняття “національна безпека”. Останнє має формалізоване визначення у схваленому Верховною Радою України в червні 2003 р. Законі “Про основи національної безпеки України”. Зокрема, у ст. 1 цього Закону *національна безпека* інтерпретується як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталі розвиток суспільства, своєчасне виявлення, нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам та запобігання їм. Закон також визначає основні сфери національної безпеки, серед яких — зовнішньополітична, внутрішньополітична, сфера державної безпеки, військова та сфера безпеки державного кордону України, *економічна*, соціальна, гуманітарна, екологічна, інформаційна сфери. Відштовхуючись від цих міркувань, учені намагаються вивести визначення поняття “економічна безпека”. Про суттєві розбіжності щодо його дефініції свідчить такий перелік.

1. Економічна безпека — це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства й держави.

2. Економічна безпека — стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення умов для заможного життя її населення, перспективного розвитку її економіки у майбутньому та зростання добробуту її мешканців.

3. Економічна безпека — спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз, здійсню-

вати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій.

4. Економічна безпека — здатність економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях.

5. Економічна безпека — сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та стійкість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення.

6. Економічна безпека — спроможність держави самостійно виробляти і здійснювати національну економічну політику, а також визначати та реалізовувати національні інтереси.

7. Економічна безпека — здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення й держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу поступальному і стабільному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Отже, економічна безпека є складним і багатовимірним суспільним явищем, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву. З позицій багатоаспектного підходу визначення поняття “економічна безпека” нерозривно пов’язане з такими поняттями:

— “*інтереси*” (національні, державні, індивідуальні, корпоративні, суспільні та ін.);

— “*стійкість*” (національної економіки, економічного розвитку, соціально-економічної системи тощо);

— “*незалежність*” (йдеться насамперед про незалежність економіки від зовнішніх ринків, вироблення національної економічної стратегії без зовнішнього впливу);

— “*відтворення*” (головним життєво важливим інтересом в економічній сфері для суб’єкта будь-якого рівня — від особи до держави — є відтворення свого існування).

Дослідження цієї проблеми у такому контексті переконує, що економічна безпека — це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб’єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, але в загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Зазначений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума (відтворення робочої сили), суб’єктів господарської діяльності різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сфера відтворення держави як інституту — забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, яке є інтегральним показником і свого роду підґрунтям економічної безпеки країни, що узагальнює поняття економічної безпеки індивідуума, суб’єктів господарської діяльності й держа-

ви. Безперечно, координаційна і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у зв'язку з цим не узгоджуються з інтересами власної економічної безпеки. Проте ця суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Така колізія відкриває шлях для дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни — способу і ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів.

Отже, економічну безпеку необхідно розглядати як базову складову національної безпеки, її фундамент і матеріальну основу і, разом з тим, як взаємопов'язану систему певних рівнів і складових (рис. 17.1). Це означає, що став національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності й конкурентоспроможності, мобільності та адаптивності. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави.

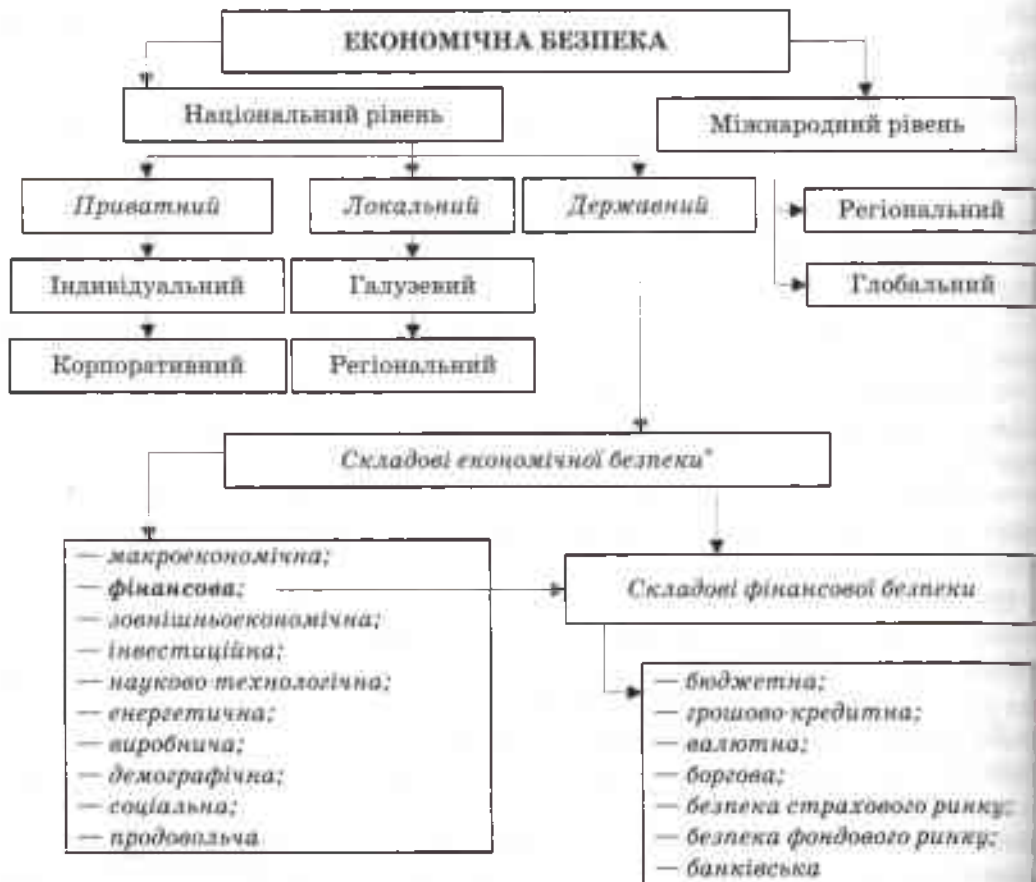

Рис. 17.1. Організаційні рівні та складові економічної безпеки

* За Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України.

Вивчення питання сутності економічної безпеки передбачає розгляд певних базових елементів.

Об'єктами національної економічної безпеки є держава й суспільство, домогосподарство й окремі громадяни, підприємства, установи та організації, окремі території (тобто складові економічної системи держави).

Одночасно держава є не тільки об'єктом, а й основним *суб'єктом гарантування економічної безпеки*, що здійснює свої функції у цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Разом з тим, це не виключає участі громадян та їх об'єднань у гарантуванні економічної безпеки. Більше того, такі дії мають всіляко заохочуватися державою. Нагадаємо, в Конституції України чітко зазначено, що забезпечення економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. Однак активна участь громадянина в забезпеченні економічної безпеки неможлива без усвідомлення ним важливості цієї державної справи і прояву активної життєвої позиції.

Першочергове значення при створенні та забезпеченні системи економічної безпеки як складової цілісної системи національної безпеки держави має визначення її базових елементів і, зокрема, національних економічних інтересів та загроз економічній безпеці держави. Адже розробка концепції і стратегії забезпечення економічної безпеки завжди спирається на довгострокові національні економічні інтереси та своєчасне виявлення загроз економічній безпеці держави.

Національні економічні інтереси — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства й держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Для проведення аналітичної й прогностичної діяльності відповідні державні органи визначають національні економічні інтереси, досліджують їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо. У цьому контексті систематизація національних економічних інтересів має важливе значення (рис. 17.2).

Розробка програми першочергових та довгострокових заходів щодо забезпечення економічної безпеки і практичні кроки у цьому напрямі мають спиратися на чітке розуміння загроз економічній безпеці.

Загрози економічній безпеці — сукупність наявних і потенційно можливих явищ та чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів в економічній сфері.

Для створення надійної системи забезпечення економічної безпеки держави потрібен ефективний механізм визначення загроз національним інтересам, що створюють безпосередню небезпеку економічній системі, порушуючи цим самим процес суспільного відтворення. Постійне відстеження й визначення основних загроз економічній безпеці значно полегшує її підтримання на належному рівні, а також дає можливість своєчасно розробляти і здійснювати

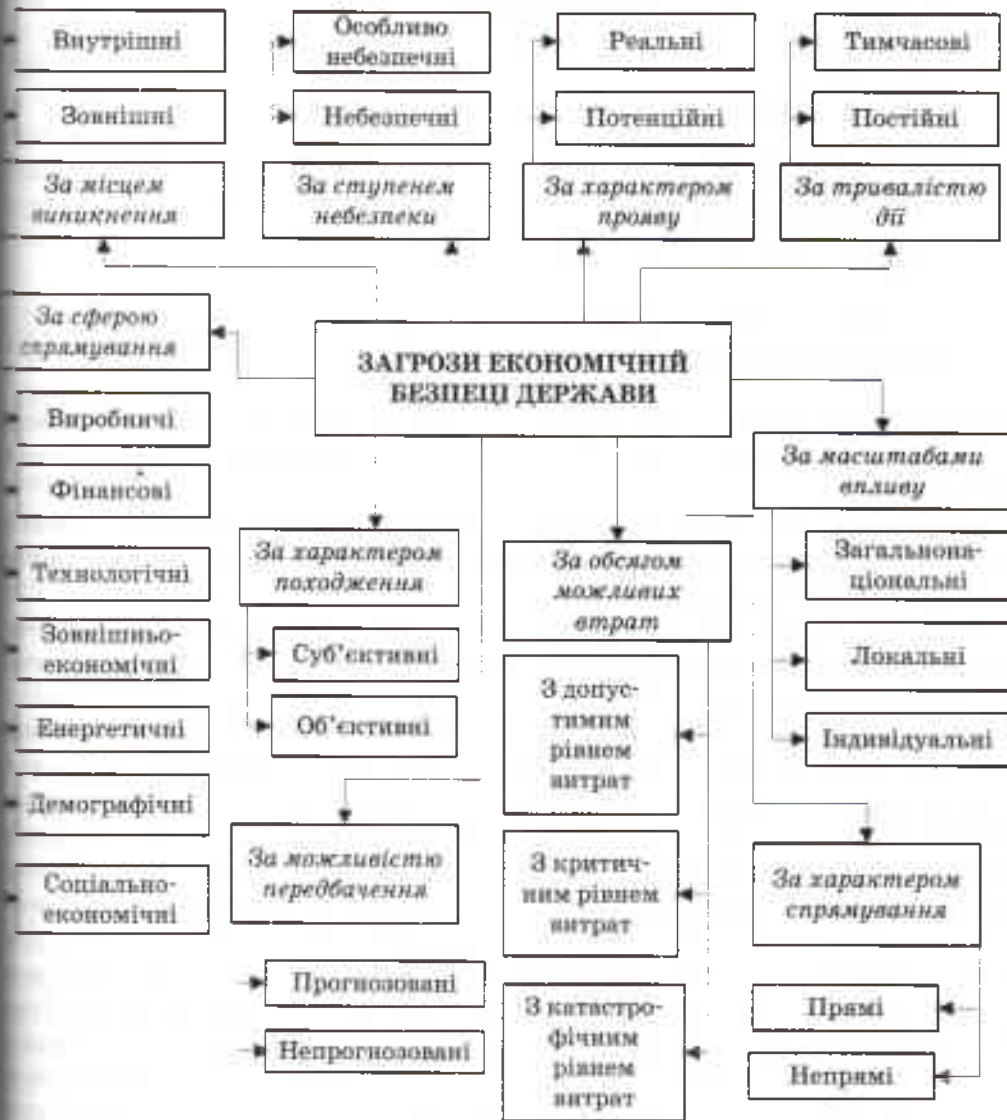

Рис. 17.3. Класифікація загроз економічній безпеці держави

З метою прийняття державними органами обґрунтованих рішень необхідний моніторинг індикаторів (показників) економічної безпеки, який передбачає перш за все фактичне відстеження, аналіз і прогнозування найважливіших груп економічних показників.

Індикатори економічної безпеки — це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища й тенденції в економічній сфері. Особливу увагу слід зосередити на таких загальних індикаторах економічної безпеки:

Рис. 17.2. Класифікація національних економічних інтересів

практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної ліквідації. Однак аналогічно до того, як не існує єдиного прийнятого визначення поняття “економічна безпека”, так само немає визначеного переліку загроз національним економічним інтересам. Загрози економічній безпеці видозмінюються залежно від стану та рівня розвитку економічної системи і в кожній окремо взятій державі відрізняються характером та рівнем гостроти. В узагальненому вигляді класифікацію загроз економічній безпеці держави можна провести за параметрами, наведеними на рис. 17.3.

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- темп інфляції;
- дефіцит бюджету;
- рівень безробіття;
- економічне зростання;
- рівень та якість життя;
- енергетична залежність;
- інтегрованість у світову економіку;
- сальдо експорту-імпорту;
- стан демографічних процесів;
- державний внутрішній і зовнішній борги;
- рівень тінізації економіки.

Конкретизований перелік основних індикаторів оцінки економічної безпеки України наведений у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України.

Невід'ємною складовою визначення рівня економічної безпеки є встановлення не лише певного набору індикаторів економічної безпеки, а й їхніх порогових, або граничних, значень.

Порогові, або граничні, значення індикаторів економічної безпеки — це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції та загрозливі процеси в економіці.

Наближення індикаторів економічної безпеки до їх гранично допустимої величини свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних, або порогових, значень — про вхід суспільства в зону нестабільності й соціальних конфліктів, фактично про реальну загрозу економічній безпеці. Зважаючи на це, економічну безпеку держави часто трактують як певний стан, що задовольняє визначений набір порогових значень показників-індикаторів. Такий підхід має право на існування, оскільки він дає можливість зафіксувати деякий зріз економічної ситуації як основу для прийняття управлінських рішень. Проте економічну безпеку доцільно розуміти ширше, як динамічне явище, оскільки економіка не може розглядатися як щось статичне. Якщо в державі спостерігаються розвиток та економічне зростання, то економічна безпека зміцнюється, а її порогові значення зміщуються в бік вищих значень, або вводяться нові індикатори, що відображають новий рівень і новий якісний стан економічної системи. Економічний спад і економічна криза супроводжуються, як правило, загрозами й небезпеками стабільності соціально-економічній ситуації і призводять до наближення показників до гранично допустимого рівня індикаторів безпеки. Відповідно, динамічність конкретних порогових величин індикаторів економічної безпеки породжує значні труднощі для їхнього апріорного визначення, відтак вони навряд чи можуть бути визначеними на який-небудь тривалий строк, тим більше, запозичені з досвіду інших країн. Тому розроблення системи

рогових значень індикаторів економічної безпеки — одне з найбільш актуальних і важливих завдань економічної науки.

Отже, суперечливість багатьох теоретико-методологічних аспектів потребує теоретичного обґрунтування й розробки цілої низки нових категорій, критеріїв та індикаторів, що дадуть змогу описати і проаналізувати базисні тенденції економічної безпеки й систему заходів щодо її забезпечення. Лише поєднання теоретичних засад і концепцій з практичними діями дасть можливість створити надійний механізм забезпечення економічної безпеки.

17.2. Фінансова безпека в системі економічної безпеки держави: сутність і декомпозиція

Фінансова безпека є однією з ключових складових системи економічної безпеки держави. Формування і практична реалізація дієвого механізму забезпечення фінансової безпеки потребують перш за все з'ясування суті цього поняття, визначення факторів, що впливають на стан фінансової безпеки, дослідження взаємопов'язаності окремих складових цієї складної за внутрішньою будовою та ієрархічною декомпозицією підсистеми державного управління.

Поняття фінансової безпеки так само широке, як, власне, і тлумачення фінансів як економічної категорії. Тому в науковому колі немає єдиного усталеного визначення поняття “фінансова безпека”. Найвні формулювання відображають лише окремі аспекти фінансової безпеки і не можуть претендувати на її однозначне та виключне трактування. Фінансова безпека як дефініція розглядається під різними кутами зору, зокрема:

— з позицій *ресурсно-функціонального підходу*, фінансова безпека — захищеність фінансових інтересів суб'єктів усіх рівнів фінансових відносин, що гарантується належним рівнем забезпечення домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їхніх потреб і виконання відповідних зобов'язань;

— з позицій *структурно-статичного підходу*, фінансова безпека — такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної систем та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю попередити зовнішню фінансову експансію, забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання;

— у контексті *нормативно-правового регламентування* фінансова безпека передбачає створення таких умов функціонування фінансової системи, за яких, по-перше, фактично відсутня можливість спрямовувати фінансові потоки в незакріплені законодавчими нормативними актами сфери їх використан-

ня і, по-друге, до мінімуму знижена можливість зловживання фінансовими ресурсами.

Отже, з позицій різнобічного підходу, гарантування *фінансової безпеки* передбачає:

- захищеність фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин;
- певний рівень незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що становлять загрозу фінансовій безпеці;
- здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи і стале економічне зростання.

У контексті сучасних концептуальних підходів до розкриття базових категорій, що сформувалися в науковому обороті, основні сутнісні характеристики поняття “фінансова безпека” сформульовані так (рис. 17.4).

У подальшому викладенні сутності фінансової безпеки, її декомпозиції та механізму забезпечення будемо спиратися на узагальнені на рис. 17.4 сутнісні характеристики.

Фінансова безпека є однією з найважливіших складових у системі економічної безпеки, без якої, практично, неможливо вирішити жодне із завдань, що стоять перед державою. У цьому контексті досить переконливим аргументом можна вважати слова Миколи Єрмошенка, який зазначає, що фінансова безпека є ґрунтовною складовою економічної безпеки держави, оскільки на фінансах базується будь-яка економіка, фінанси — це “кров” економічної системи держави. Необхідність забезпечення і гарантування фінансової безпеки держави є надзвичайно актуальним завданням не лише для держави загалом, а й для кожної з галузей національної економіки, всіх суб’єктів господарювання, всього суспільства. Нехтування станом фінансової безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей, банкрутства підприємств і, зрештою, до підриву системи життєзабезпечення держави з подальшою втратою нею суверенітету.

Фінансову безпеку будь-якої держави визначають такі *фактори*:

- рівень фінансової незалежності (при цьому велике значення мають розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань, урядів окремих країн та обсяг іноземних інвестицій у національну економіку);
- характер фінансово-кредитної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), яку проводить держава;
- політичний клімат у країні;
- рівень законодавчого забезпечення функціонування фінансової системи.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Щодо зовнішнього, то це перш за все фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу. Проте вести мову про абсолютну фінансову незалежність в умовах глобалізації не коректно. Адже на

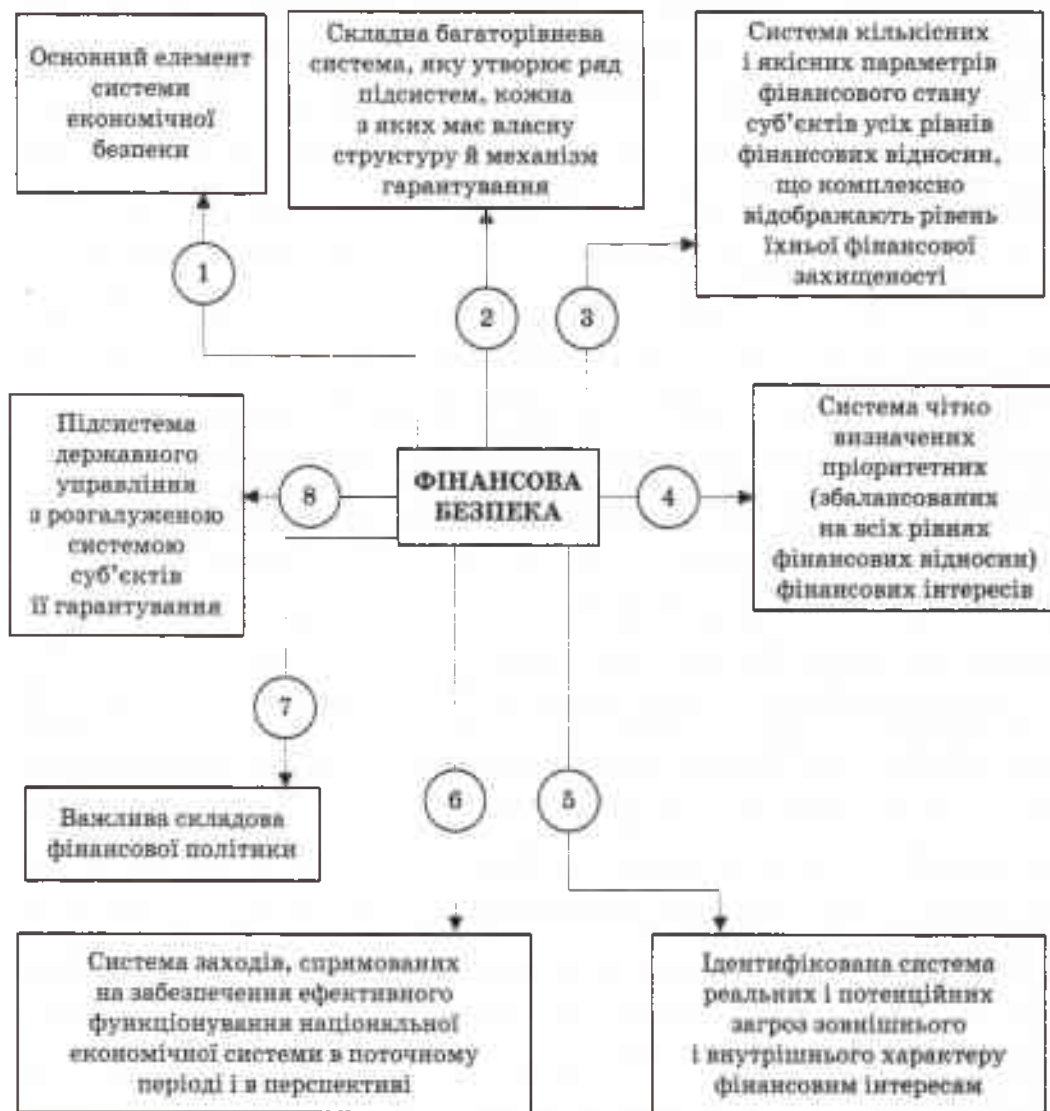

Рис. 17.4. Основні сутнісні характеристики фінансової безпеки

фінансовій безпеці України позначаються процеси фінансової глобалізації, що посилюються у світовому співтоваристві. Відтак проблема фінансової безпеки сьогодні виходить за національні межі. Зростає рівень інтеграції та консолідації фінансових ринків, зростають масштаби мобільності капіталу і посилюється інтенсивність його обігу. Як стверджують фахівці, у світі сформувалися грандіозні потоки “світових грошей”, що не підпорядковуються ні національним урядам, ні будь-яким іншим політичним інституціям. Вони утворилися не як вияв потреб виробництва, торгівлі, інвестування чи споживання. Голо-

вним їх джерелом є переважно торгівля грішми. Тому при розробці стратегії фінансової безпеки держави важливо скрупульозно аналізувати і враховувати поточну та ймовірну ситуацію на світових валютних ринках і ринках капіталу.

Щодо внутрішнього аспекту, то фінансова безпека України визначається досконалістю правової бази, організаційними та інституціональними засадами її забезпечення, а також політичною стабільністю, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

Фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру й механізм гарантування. Фінансова безпека держави включає: бюджетну, податкову, боргову безпеку, фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну, фінансову безпеку страхового та фондового ринку.

Під поняттям *бюджетна безпека* слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. У цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, процесом бюджетотворення, своєчасністю прийняття та характером касового виконання бюджету, рівнем бюджетної дисципліни.

Податкова безпека держави визначається ефективністю податкової політики держави, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави та індивідуальні, корпоративні інтереси платників податків. З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави необхідним обсягом податкових надходжень, згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини. При цьому на фіскальну безпеку держави впливають численні податкові, часто необґрунтовані, пільги. Разом з тим, податкова безпека держави передбачає оптимізацію рівня оподаткування, адже надмірне підвищення норми оподаткування призводить до збільшення тіньової економіки, згортання легального бізнесу, масового ухилення від сплати податків. Відтак — до скорочення податкової бази.

Боргова безпека держави — це певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості (з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними), достатній для вирішення нагальних соціальних і економічних потреб, за якого зберігається стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, гарантується фінансова незалежність держави, підтримується належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Фінансову безпеку банківської системи в цілому та її окремих складових слід розглядати у двох аспектах. По-перше, з урахуванням фінансових наслідків її (їх) діяльності для країни загалом та окремих клієнтів і контрагентів. По-друге, з погляду недопущення та відвернення реальних і потенційних

гроз фінансовому стану всієї банківської системи країни, Національного банку України та банківським установам. Загалом сутність фінансової безпеки банківської системи полягає в забезпеченні найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створенні сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередженні внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі, створенні умов її стабільного й ефективного функціонування.

Валютна безпека держави передбачає, по-перше, належний рівень забезпечення держави валютними коштами, достатніми для дотримання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; по-друге, ефективність політики курсоутворення, що гарантує максимальну захищеність від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює оптимальні умови для розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Грошово-кредитна безпека — це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів і таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення. При цьому величина позикового відсотка має бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші й переходу до політики “довгих грошей”, а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Фінансова безпека фондового ринку — оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави загалом. Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів, а також решти його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків.

Під *фінансовою безпекою страхового ринку* в цілому і конкретного страховика зокрема слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм можливість у разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування. Фінансова безпека ринку страхових послуг, що залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, перш за все визначається станом його розвитку, фінансовою результативністю та ефективністю діяльності. Водночас вона зумовлена і реальним фінансовим станом суб'єктів господарювання.

Враховуючи багатоаспектність поняття фінансової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежність різних її елементів, а також необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів і держави у напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку, до складу фінансової безпеки (крім перелічених вище) доцільно включити такі структурні компоненти:

- фінансову безпеку людини / окремого громадянина і домогосподарства;
- фінансову безпеку підприємства;
- фінансову безпеку регіону.

У стратегічному плані рівні фінансової безпеки індивідуума, підприємства й держави неподільні, оскільки здійснення як індивідуальних відтворювальних процесів, так і процесу суспільного відтворення можливе лише за умови органічного об'єднання інтересів держави, суб'єктів господарювання та громадян. Зважаючи на те, що фінансовою основою існування держави як інституту є передусім надходження від податків і зборів до державного бюджету, стає цілком очевидною зацікавленість держави в забезпеченні довгострокової фінансової безпеки підприємств і населення як платників податків.

Забезпечуючи фінансову безпеку держави, важливо перш за все акцентувати увагу на особистісній безпеці кожного громадянина. Згідно з теорією американського вченого Абрахама Маслоу, потреба людей у безпеці (у тому числі фінансовій) посідає друге місце після простих фізіологічних потреб. Саме політика держави в забезпеченні цієї безпеки і відрізняє один тип держави від іншого.

Фінансова безпека людини — такий стан життєдіяльності громадянина, при якому забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. При цьому функцією держави є забезпечення певних соціальних стандартів і соціальних гарантій, зокрема мінімального розміру заробітної плати і пенсій на такому рівні, щоб працездатній людині достатньо було цих коштів на створення й утримання сім'ї, а пенсіонеру — на достойну старість. Найсуттєвішими загрозами фінансовій безпеці громадян і держави в цілому є порушення прав споживача, невивплата пенсій і заробітної плати, безробіття, знецінення заощаджень, падіння реальних доходів населення і зuboжіння, посилення диференціації доходів та майнового розшарування суспільства тощо. Фінансова безпека кожної людини багато в чому залежить від загального стану економіки та фінансової політики, що проводиться в державі.

Фінансова безпека підприємства — забезпечення умов збереження комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації; захищеність підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливові, а також здатність швидко реагувати на різноманітні зовнішні загрози. З позицій ресурсно-функціонального підходу фінансову безпеку підприємства розгляда-

ють як процес найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для уникнення загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства в поточному й майбутньому періодах. Фінансова безпека підприємства залежить від ефективності використання капіталу, якості корпоративного управління і фінансового менеджменту, оновлення технологій та інформаційної бази. Важливими умовами й елементами в забезпеченні належного функціонування підприємства є оцінка й управління економічними ризиками та адаптація до змін ринкової кон'юнктури.

Стан фінансової безпеки держави в цілому визначається фінансовою безпекою окремих регіонів, їх тісною взаємозалежністю і забезпеченням стійкого розвитку всіх її регіонів. *Фінансова безпека регіону* у першу чергу передбачає фінансову самостійність (автономію), яка насамперед проявляється у здійсненні контролю над ресурсами регіону і визначається можливостями найбільш повно використовувати конкурентні переваги регіону. Окрім цього це стабільність регіональної економіки, яка передбачає надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізуючих факторів; здатність до розвитку і прогресу, тобто вміння самостійно реалізовувати й захищати регіональні економічні інтереси, здійснювати модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал регіону.

Разом з тим зрозуміло, що синхронний безпечний рівень життя громадян, функціонування підприємств, організацій та установ, розвиток регіонів і окремих секторів економіки, а також держави в цілому може бути забезпечений лише в ідеалі. Реально ж критеріальні вимоги до фінансової безпеки одних суб'єктів часто не збігаються з інтересами інших. Тобто те, що на цей момент є вигідним і безпечним для пересічного громадянина, конкретного підприємства, регіону, сектору економіки, не завжди є таким для держави.

Фінансова безпека — це не лише національна проблема, а й визначальна детермінанта сучасної глобальної економіки, що формується шляхом поглиблення і взаємодії транснаціоналізації й міжнародної регіональної економічної інтеграції. Ще у 1996 р. в економічному комюніке Ліонської зустрічі зазначалося, що глобалізація фінансових ринків може призвести до нових ризиків нестабільності і потребує від усіх країн проведення розумної економічної політики та структурних реформ, що у свою чергу приведе до скорочення зовнішніх дисбалансів і тим самим сприятиме міжнародній фінансовій стабільності. Відтак комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття фінансової безпеки потребує виокремлення такої складової, як міжнародна фінансова безпека.

Міжнародна фінансова безпека — це комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі — члену світової спільноти забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію соціального, економічного і фінансового розвитку, не

зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з іншими державами. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відіграють партнерські угоди про вільний рух капіталів, товарів і послуг, двосторонні податкові конвенції про уникнення подвійного оподаткування, врахування взаємних економічних інтересів, відмова від силового тиску, рівноправні відносини з менш розвинутими в економічному плані країнами.

Отже, міжнародна фінансова безпека як складова міжнародної економічної безпеки передбачає взаємовигідне співробітництво держав у вирішенні національних та інтернаціональних (глобальних) проблем господарювання, вільний вибір і реалізацію ними своєї стратегії соціально-економічного розвитку та участі в міжнародному поділі праці. Таким чином, важливим питанням міжнародної економічної безпеки є створення умов для співпраці держав у вирішенні не лише їхніх національних, а й глобальних проблем людства.

У такому контексті зростає актуальність проблеми забезпечення фінансової безпеки як однієї з найважливіших складових національної економічної безпеки кожної держави та проблеми, яка долаючи національні кордони, прогресуючими темпами стає глобальною.

17.3. Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави

Насамперед слід звернути увагу на необхідність розмежування таких понять, як “фінансова безпека держави”, що характеризується певним рівнем забезпечення фінансової безпеки (як у розрізі її основних складових, так і з урахуванням рівня організації фінансової системи держави), і “забезпечення фінансової безпеки держави” як сукупності організаційно-правових заходів, спрямованих на гарантування фінансової безпеки держави.

Крім того, вивчення питання про механізм і системи забезпечення фінансової безпеки доцільно розпочати з ідентифікації підсистем, на які спрямовані заходи гарантування безпеки (ідеться про ідентифікацію об'єктів фінансової безпеки) і підсистеми, покликаної гарантувати фінансову безпеку (у цьому випадку мова йде про ідентифікацію суб'єктів фінансової безпеки). З огляду на правові засади та концептуальні підходи щодо сутності фінансової безпеки, *об'єктом фінансової безпеки держави є фінансова діяльність усіх сфер і ланок фінансової системи держави. Натомість суб'єктами забезпечення фінансової безпеки держави є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Служба безпеки України, Державна пре-*

кордонна служба України, фінансові служби й відділи підприємств, установ, організацій, громадяни України та їх об'єднання.

Ефективність організації та забезпечення фінансової безпеки здебільшого визначається дотриманням загальних і специфічних принципів, систематизований перелік яких подано на рис. 17.5.

Фінансова безпека досягається шляхом проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і власне *фінансовій* сферах. Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі й завдання гарантування безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави. Її зміст покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції фінансової безпеки неможливо сподіватись на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Стратегія фінансової безпеки має бути орієнтована на розробку й послідовне здійснення заходів щодо закріплення та розвитку позитивних процесів і подолання негативних тенденцій у сфері фінансових відносин. При цьому мають бути визначені найближчі цілі цієї стратегії та механізми їх реалізації. Державна стратегія фінансової безпеки і комплексна державна фінансова політика перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

Реалізація стратегії фінансової безпеки спрямована на вирішення трьох ключових завдань, відображених на рис. 17.6.

Ідентифікація системи пріоритетних стратегічних фінансових інтересів. З огляду на те, що фінансова безпека є однією зі складових економічної безпеки держави, це завдання реалізується шляхом пошуку найефективніших векторів розвитку економічної системи загалом та фінансової зокрема і забезпечення на цій основі макрофінансової стабільності та економічного зростання. Водночас система таких пріоритетних економічних і фінансових інтересів потребує збалансованості й узгодженості між собою, а також між суб'єктами фінансових відносин (у тому числі з урахуванням складових фінансової безпеки держави).

Серед *пріоритетних національних економічних інтересів України* можна виділити такі:

— створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя й добробуту населення;

— інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

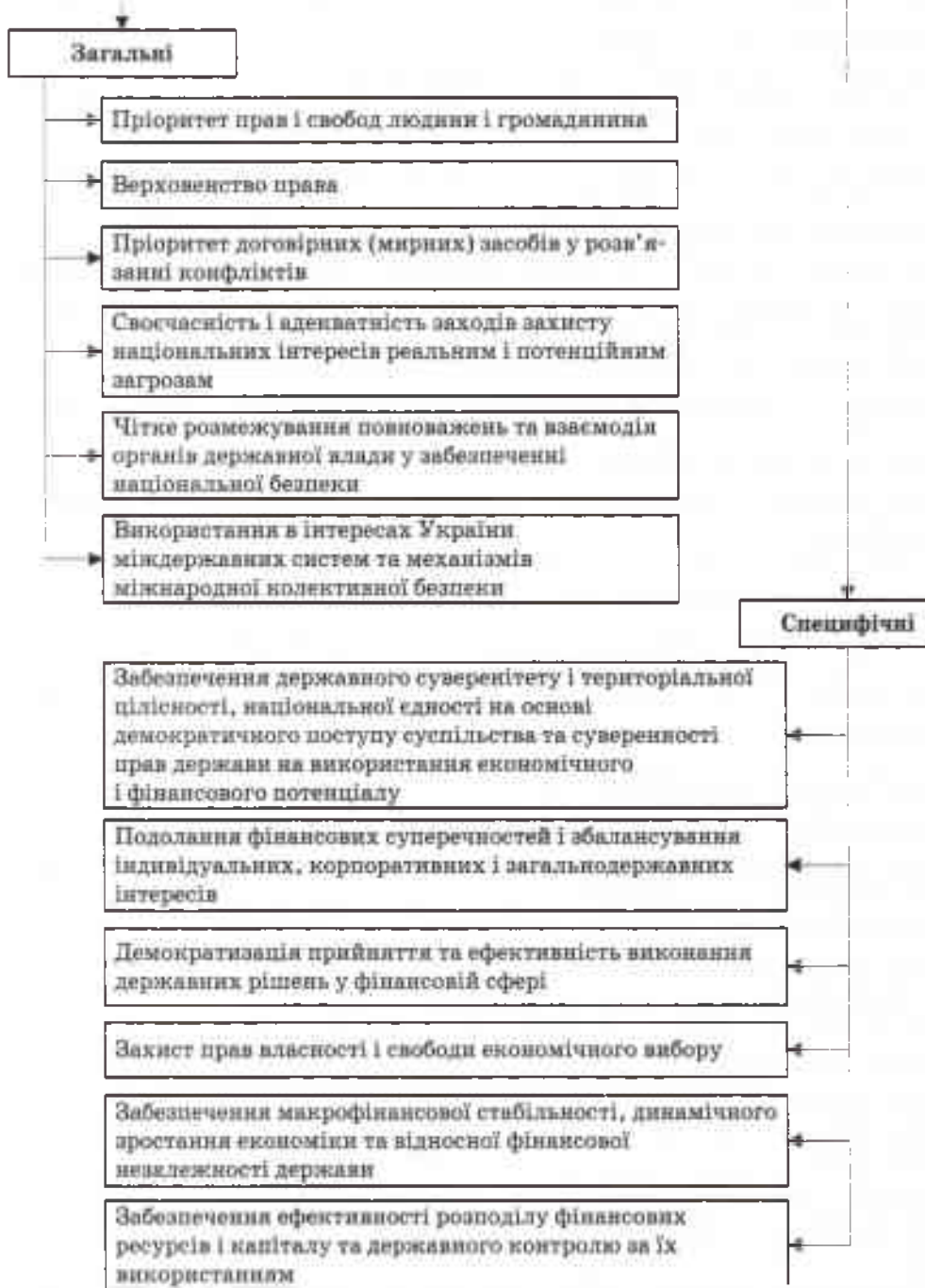

Рис. 17.5. Принципи забезпечення фінансової безпеки

Пріоритетними національними інтересами у фінансовій сфері є:

- посилення взаємозв'язку фінансово-бюджетної політики та основних напрямів соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць;
- забезпечення бюджетної дієздатності держави;
- забезпечення монетарної та валютно-курсової стабільності;
- зміцнення банківської системи, збільшення національних заощаджень з одночасним підвищенням рівня монетизації та капіталізації української економіки;
- зміцнення національного інвестиційного потенціалу та підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств;
- реформування фінансового ринку й забезпечення незалежності національної економіки від кон'юнктури міжнародних фінансових ринків;
- мінімізація впливу світових фінансових криз на фінансову систему України;
- детинізація економіки та залучення некримінальних капіталів в інвестиційні процеси.

Ідентифікація та прогнозування реальних і потенційних загроз фінансовим інтересам. Ідентифікація й прогнозування реальних і потенційних загроз, що перешкоджають реалізації пріоритетних фінансових інтересів держави, проводиться на основі об'єктивного і всебічного моніторингу фінансової діяльності суб'єктів усіх рівнів організації фінансових відносин, який передбачає:

- 1) розробку основних кількісних і якісних критеріїв та індикаторів оцінки стану фінансової безпеки держави;
- 2) моделювання порогових, граничних значень ключових індикаторів (фінансових та соціально-економічних показників), перевищення яких може провокувати фінансову нестабільність і фінансову кризу;
- 3) ідентифікацію реальних і потенційних загроз внутрішнього й зовнішнього характеру, що чинять деструктивний вплив на реалізацію фінансових інтересів; оцінку ймовірності їх реалізації і масштабів можливих фінансових втрат.

Своєчасне виявлення реальних і потенційних загроз фінансовим інтересам держави, їх попередження та нейтралізація, а отже, забезпечення на основі цього фінансової безпеки держави потребує визначення критеріальних вимог до неї та індикаторів оцінки її стану. За основу формування критеріальних вимог до системи фінансової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України. Ця Методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки.

Методика базується на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовується Міністерством економіки України для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки України в цілому в економіці та за окремими сферами діяльності. Методика може використовуватися для моніторингу окремих складових економічної безпеки з метою прийняття управлінських рішень щодо аналізу, попередження та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері, зокрема фінансовій. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України подано в табл. 17.2.

Таблиця 17.2. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України*

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
1. Бюджетна безпека		
1.1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	Не більше 30
1.2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	Не більше 30
1.3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	Не більше 30
1.4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	Не більше 5
1.5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	Не більше 15
1.6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	Не більше 30
2. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів		
2.1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	Не більше 50
2.2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	Не більше 2
2.3	Обсяг готівки, % до ВВП	Не більше 4
2.4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	Не більше 107
2.5	Частка довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих банківськими установами, %	Не менше 30
2.6	Рівень середньої відсоткової ставки кредитів банківських установ відносно інфляції, %	Не більше 5

* За Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України.

Продовження табл. 17.2

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
3. Валютна безпека		
3.1	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до дол. США до показників попереднього періоду, %	Не більше 6
3.2	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	Не більше 25
3.3	Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	Не менше 3
4. Боргова безпека		
4.1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	Не більше 55
4.2	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	Не більше 25
4.3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	Не більше 200
4.4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	Не більше 70
4.5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	Не більше 12
4.6	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	Не більше 20
4.7	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	Не більше 30
4.8	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	Не більше 25
4.9	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	Не більше 30
5. Безпека страхового ринку		
5.1	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8–12
5.2	Показник щільності страхування (страхові премії на одну особу), дол. США	Не менше 140
5.3	Частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	Не менше 30
5.4	Рівень страхових виплат, %	Не менше 30
5.5	Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	Не більше 25
5.6	Частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі, %	Не більше 30

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
6. Безпека фондового ринку		
6.1	Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	60—90
6.2	Дохідність облігацій внутрішньої державної позики, %	3—4
6.3	Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	Не більше 30
7. Банківська безпека		
7.1	Частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %	Не більше 30
7.2	Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП	Не менше 30

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації. Перелік основних можливих загроз національній безпеці в економічній сфері в Україні наведено у табл. 17.3.

Таблиця 17.3. Систематизація загроз національній безпеці України в економічній сфері

Згідно із Законом України “Про основи національної безпеки України” (ст. 7)	Згідно зі Стратегією національної безпеки України (п. 2.2)
Істотне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку	Збереження структурних деформацій у національній економіці, неефективність використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, переважання галузей з невеликою часткою доданої вартості, що спричиняє низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції
Послаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки	Нестійкість економічного зростання та його надмірна залежність від зовнішніх чинників
Нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в т. ч. фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків	Неефективність захисту права власності, відсутність умов для формування необхідного інвестиційного потенціалу в національній економіці, зокрема розвинутих фінансового і фондового ринків, несприятливий макроекономічний та політико-правовий клімат для залучення іноземних інвестицій та розвитку внутрішнього інвестиційного процесу

Закінчення табл. 17.3

Згідно із Законом України “Про основи національної безпеки України” (ст. 7)	Згідно зі Стратегією національної безпеки України (п. 2.2)
Критична залежність національної економіки від кон’юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку	Недосконалість податкової системи, низька ефективність податкового адміністрування й контролю
Нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою часткою продукції з високою часткою доданої вартості	Недосконалість механізмів захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції з боку імпоротної продукції, неефективність боротьби з контрабандою
Велика боргова залежність держави, критичні обсяги державного зовнішнього і внутрішнього боргів	Низький рівень конкуренції та монополізація окремих галузей промисловості, постачання товарів та надання послуг
Небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки	Надмірна залежність від імпорту енергетичних ресурсів, недиверсифікованість джерел енергопостачання
Неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці	Монополізація іноземним капіталом стратегічно важливих галузей національної економіки, що загрожує стабільності окремих товарних ринків
Неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави	Високий рівень “тінізації” економіки зумовлений поширенням тіньової зайнятості, поширенням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин
“Тінізація” національної економіки	Поглиблення регіональної диференціації
Переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними	Деградація науково-технічного потенціалу, нерозвиненість національної інноваційної системи, низька інноваційна активність суб’єктів господарювання

Водночас на фінансову безпеку впливає дія численних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз. Тому гарантування фінансової безпеки передбачає з’ясування й систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких прямо чи опосередковано може становити загрозу тому чи іншому суб’єкту фінансової безпеки або елементу фінансово-кредитної сфери. Узагальнюючи різні позиції щодо загроз фінансовій безпеці держави, а також аналізуючи норми вітчизняного законодавства у цій сфері, джерела потенційних і наявних загроз можна поділити на внутрішні й зовнішні. При цьому загрози фінансовій без-

пеці слід розглядати як наявні та потенційно можливі явища й чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у фінансовій та економічній сферах.

Наявність внутрішніх загроз слід пов'язувати з організаційно-правовою, адміністративною та інституційною незавершеністю реформування фінансово-кредитної сфери, політичною нестабільністю. Отже, основними *внутрішніми загрозами фінансовій безпеці* держави можуть бути:

- неефективне регулювання і низький рівень правової культури у фінансовій сфері;
- зниження інвестиційної та інноваційної активності;
- недостатній рівень золотовалютних резервів;
- неефективність податкової системи та масове ухилення від сплати податків;
- низький рівень бюджетної дисципліни і перманентний бюджетний дефіцит;
- високий рівень боргової залежності держави, критичний стан ринку державних цінних паперів;
- тінізація і криміналізація економіки, нелегальний відплив капіталів за кордон;
- нереальність (штучність) курсу національної валюти;
- високий рівень корупції у фінансово-кредитній сфері;
- стагнація фондового ринку;
- низький рівень капіталізації банківської сфери;
- низький рівень доходів населення.

Зовнішні виклики фінансовій безпеці можуть бути пов'язані:

- 1) з невизначеністю держави у сучасному геополітичному просторі, непричетністю до інтеграційних процесів;
- 2) обмеженістю доступу до зарубіжних фінансових ринків, безконтрольністю щодо накопичення зовнішньої заборгованості.

До активних факторів, що можуть формувати *загрози фінансовій безпеці держави*, також належать:

- 1) динаміка сальдо торгового і платіжного балансу та значна залежність країни від експортно-імпоротної діяльності;
- 2) втручання міжнародних фінансових організацій у внутрішні справи держави;
- 3) вплив світових фінансових криз на фінансову систему країни.

Розробка системи заходів, спрямованих на захист фінансових інтересів та забезпечення фінансової безпеки держави. Сучасна динаміка суспільних процесів в Україні й світі зумовлює необхідність формування адекватної, ефективною, економічно виправданою системи захисту національних інтересів та забезпечення національної (у тому числі економічної й фінансової) безпеки. Стратегічною метою політики національної безпеки України і забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, національної єдності на

основі демократичного поступу суспільства й держави, дотримання прав і свобод людини й громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення. Як зазначається у Стратегії національної безпеки України, забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки не можливе без здійснення структурної перебудови та підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Для цього необхідно насамперед поліпшити інвестиційний клімат, зокрема шляхом забезпечення дієвого захисту права власності, удосконалення регуляторного і корпоративного законодавства, обмеження монополізму, розвитку фінансового і, зокрема, фондового ринку. Одним із найважливіших завдань у цьому контексті є реформування податкової системи, забезпечення спрямованості фіскальної політики держави на зменшення частки всіх складових матеріальних витрат в економіці. Необхідно підвищити ефективність використання державних коштів, забезпечити дієвий державний контроль за діяльністю суб'єктів природних монополій, прозорість використання ними фінансових ресурсів, ефективність тарифної й регуляторної політики. Заходи економічної політики держави слід спрямовувати також на зміцнення фінансового стану суб'єктів господарювання, забезпечення зростання їх рентабельності й капіталізації. Не менш важливо забезпечити подолання тінізації економіки та припинення відпливу капіталів за кордон; збалансований розвиток бюджетної сфери; внутрішню й зовнішню захищеність національної валюти, її стабільність, захист інтересів вкладників; здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень.

Отже, створення повноцінного й дієвого механізму забезпечення фінансової безпеки держави передбачає перш за все вирішення широкого кола проблем стосовно формулювання критеріїв та принципів забезпечення фінансової безпеки, визначення пріоритетних національних інтересів у фінансовій сфері, здійснення постійного відстеження факторів, які викликають загрозу фінансовій безпеці країни, а також запровадження заходів щодо їх попередження й подолання. Вільше того, для створення механізму забезпечення фінансової безпеки необхідно вирішити цілий комплекс правових, структурно-організаційних, процедурних, кадрових, технологічних і ресурсних питань. Щодо систем забезпечення фінансової безпеки, то поки що поза належною структурною організацією залишаються система відповідних інститутів та організаційно-управлінських структур, які мають займатися цією проблемою, і концепція їх перспективної побудови.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Національна безпека; економічна безпека; екосистейт; критерії економічної безпеки; фінансова безпека; загроза безпеці; індикатор безпеки; порогове значення індикатора безпеки; механізм забезпечення фінансової безпеки; моніторинг соціально-економічних процесів; фінансова безпека людини і домогосподарства; фінансова безпека підприємств; бюджетна безпека; податкова безпека; боргова безпека; валютна безпека; безпека банківської системи; грошово-кредитна безпека; безпека страхового ринку; безпека фондового ринку; регіональна фінансова безпека; міжнародна фінансова безпека.

Контрольні запитання і завдання

1. Які передумови стали визначальними в підвищенні уваги до проблеми забезпечення економічної безпеки?
2. Проаналізуйте становлення й розвиток правового регламентування економічної безпеки в Україні. Які зміни відбулися у правовому забезпеченні й теоретико-методологічному розумінні економічної безпеки?
3. Розкрийте багатоаспектну сутність поняття "економічна безпека" та простежте еволюцію теоретичних підходів до трактування сутності цього терміна.
4. Назвіть основні складові національної безпеки. Чому фінансову безпеку вважають найважливішою складовою економічної безпеки держави?
5. Розкрийте багатоаспектну сутність поняття "фінансова безпека", враховуючи відомі вам концептуальні підходи. Який, на вашу думку, підхід найповніше розкриває суть фінансової безпеки держави?
6. Які внутрішні й зовнішні фактори визначають стан фінансової безпеки держави?
7. Які складові формують ієрархічну декомпозицію фінансової безпеки держави як багаторівневої системи? Охарактеризуйте окремі з них.
8. Чи доцільно у структурі фінансової безпеки держави виділяти такі складові: фінансова безпека людини (громадянина), фінансова безпека підприємства, фінансова безпека регіону?
9. Що таке національні економічні інтереси? Наведіть приклад пріоритетних національних інтересів в економічній і фінансовій сферах.
10. Що таке загрози економічній безпеці держави? За якими ознаками їх класифікують? Назвіть основні загрози національній безпеці України в економічній сфері.

11. Назвіть внутрішні загрози фінансовій безпеці держави. З якими процесами пов'язані зовнішні виклики фінансовій безпеці держави? Спробуйте класифікувати загрози фінансовій безпеці України на потенційні й реальні.

12. Що таке індикатори економічної безпеки та їх порогові (граничні) значення? Наведіть приклади відомих вам загальних індикаторів економічної безпеки держави.

13. Назвіть відомі вам індикатори оцінки стану фінансової безпеки України.

14. Що таке механізм забезпечення фінансової безпеки держави? Розкрийте функціональне призначення та охарактеризуйте основні елементи механізму забезпечення фінансової безпеки держави.

15. Назвіть пріоритетні національні інтереси у фінансовій сфері та охарактеризуйте принципи, завдання й механізми їх захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Рекомендована література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.

2. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : схвалена постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР.

3. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР.

4. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV.

5. Стратегія національної безпеки України : затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007.

6. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України : прийнята Міністерством економіки України від 2 березня 2007 р.

7. Барановський О.І. Фінансова безпека : монографія / О.І. Барановський. Ін-т екон. прогнозування НАН України. — К. : Фенікс, 1999. — 338 с.

8. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / Олександр Барановський. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. — 759 с.

9. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия / А.И. Бланк. — К. : Эльга : Ника-Центр, 2004. — 784 с.

10. Варналій З.С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : монографія / З.С. Варналій, Д.Д. Буркальцева, О.С. Саєнко. — К. : Знання України, 2011. — 299 с.

11. Економічна безпека : навч. посіб. / за ред. З.С. Варналія. — К. : Знання, 2009. — 647 с.

12. Концепція економічної безпеки України / за ред. В.М. Гейця. — К. : Ін-т екон. прогнозування НАН України, 1998.

13. *Коваленко В.В.* Оцінка ефективності присутності іноземного капіталу і фінансова безпека банківської системи / В. Коваленко // Світ фінансів. — 2010. — Вип. 4. — С. 202—211.

14. *Кравчук Н.Я.* Фінансова безпека : навч.-метод. посіб. / Н.Я. Кравчук, О.Я. Колісник, О.Ю. Мелих. — Т. : Вектор, 2010. — 277 с.

15. *Луцишин З.О.* Ринок цінних паперів в Україні в контексті євроінтеграції: проблеми забезпечення фінансової безпеки / З. Луцишин, Н. Кравчук // Національна безпека: український вимір : зб. наук. ст. / Рада нац. безпеки і оборони. — К., 2008. — Вип. 1-2 (20-21). — 160 с. — С. 47—57.

16. *Мартинюк В.П.* Проблеми моніторингу та забезпечення економічної безпеки держави / В. Мартинюк // Світ фінансів. — 2007. — Вип. 4(13). — С. 185—187.

17. *Мартинюк В.П.* Митна система та економічна безпека держави: теорія і методологія : [монографія] / В.П. Мартинюк. — Т. : Астон, 2010. — 256 с.

18. *Мартинюк В.П.* Фінансові аспекти розбудови митної системи в інтересах економічної безпеки України : монографія / В.П. Мартинюк. — К. : Кондор, 2011. — 326 с.

19. *Мелих О.Ю.* Валютно-курсова політика та її вплив на фінансову безпеку держави / О. Мелих // Вісник НБУ. — 2008. — № 8. — С. 50—55.

20. *Мунтіян В.І.* Економічна безпека України : монографія / В.І. Мунтіян. — К. : КВІЦ, 1999. — 461 с.

21. *Царук О.* Концептуальні основи та статистичні індикатори оцінки боргової безпеки держави / О. Царук // Світ фінансів. — 2007. — № 1.

22. *Шлемко В.Т.* Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. — К. : НІСД, 1997. — 144 с.

Розділ 18

ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНУТОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

18.1. Ідейно-теоретичні та сутнісно-концептуальні засади фінансів у західній фінансовій науці

Першим кроком у вивченні цієї теми має стати усвідомлення ідейно-теоретичних та сутнісно-концептуальних основ фінансів з урахуванням ключових особливостей сучасної західної фінансової науки.

По-перше, йдеться про те, що інтелектуальна еволюція фінансового знання у країнах з розвинутою ринковою економікою відбувається на фоні взаємозумовлених фундаментальних особливостей і цінностей суспільно-економічного ладу західних країн: *ринкової економіки, плюралістичної демократії, громадянського суспільства, правової держави*. Тут вільному ринку і ефективній економіці відповідає сильна демократична державна влада, достатньо забезпечена фінансовими ресурсами; а економічній демократії вільного ринку відповідають політичні свободи, громадянські права і обов'язки. Держава розглядається як інституція, покликана надавати громадянам правові гарантії й суспільні блага, зберігаючи при цьому їхню свободу. В умовах демократії громадянського суспільства (членами якого є окремі фізичні особи (громадяни), юридичні особи, держава) індивідууми володіють можливістю впливати на зміст фінансових операцій та загальний стан державних фінансів як виборці, законодавці, адміністратори. Саме через представницькі структури на індивідуальному рівні й у демократичний спосіб вирішується питання про вибір пропорцій розподілу наявних ресурсів між приватним і державним секторами, адже демократія — суспільний устрій, де влада може розпоряджатися інтересами індивідуумів лише з їх згоди і за їхнім вибором. У такий спосіб ринкова економіка перебуває під демократичним контролем державних інститутів, що діють через фіскально-бюджетні й грошово-кредитні заходи.

По-друге, у західній науці людина, як найвища цінність, є фундаментальною опорою і носієм загальносуспільних інтересів та невід'ємною компонентою фінансової системи. Теорія і практика державних фінансів у країнах Заходу давно перебуває під впливом соціальної філософії гуманізму й антропоцентризму, що проповідує абсолютну цінність особистості, ставить благо, права і свободи людини у центр державної діяльності. Адже саме людина є платником податків і водночас одержувачем суспільних благ, наданих державою; саме вона в умовах демократії, значною мірою через своє право голосувати, може впливати на суспільне життя — визначати ефективність прийнятих рішень у сфері політики та економіки, через суспільний вибір приймати рішення щодо кількісних і якісних параметрів державних доходів і видатків. Тому західні вчені переконливо аргументують, що побудова фінансових взаємовідносин в суспільстві має базуватися на врахуванні *принципів методологічного індивідуалізму*, який передбачає аналіз фінансових явищ через призму інтересів, поглядів, поведінки індивідуумів.

По-третє, теорія і практика фінансів країн з розвинутою ринковою економікою еволюціонують під впливом змін, що відбуваються у співвідношенні між *політичними, економічними і соціальними* інститутами.

Ретроспективно-концептуальний аналіз свідчить про те, що вже в ХІХ ст. інституційні зміни економічного, соціального та політичного характеру спричинили необхідність і забезпечили можливості істотного зростання ролі держави у суспільному житті, що паралельно призвело до збільшення акумульованих нею ресурсів та, відповідно, державних витрат. Зокрема, після промислової революції в Англії суттєво посилились економічна роль держави в багатьох європейських країнах, її участь у фінансуванні різноманітних проєктів (наприклад, будівництві залізничних шляхів, флоту). За мету ставилося стимулювання економічного зростання та отримання переваг у міжнародній конкурентній боротьбі, яка загострилась у цей період. Внаслідок поглиблення інтегрованості суспільства (йдеться про збільшення міст і посилення щільності проживання населення, за яких рівень освіти, добробуту, стан здоров'я однієї людини почали суттєво впливати на усіх інших) виникла об'єктивна необхідність у забезпеченні мінімального рівня суспільних благ для кожного члена суспільства з метою недопущення соціальних конфліктів. Це призвело до поступового зростання державних витрат на освіту, охорону здоров'я, стало поштовхом до запровадження заходів з перерозподілу доходів від багатих до бідних. Цьому сприяли також зміни в політичних умовах формування державної фінансової політики. Так, на початку ХХ ст. було повністю відмінено майновий виборчий ценз, за якого право обирати і бути обраним до парламенту мали лише багаті. Це призвело до виходу на політичну арену нових суспільних сил, сприяло зростанню впливовості партій лівого спрямування, які пропагували більшу соціальну спрямованість державної політики, що кардинально відобразилось на бюджетах європейських країн. Державні видатки почали спрямовуватися не тільки на виконання традиційних державних функцій, але й на

соціальний захист населення (страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, встановлення пенсій при досягненні пенсійного віку, допомоги по безробіттю, страхування на випадок захворювань), що зумовило необхідність зростання видатків бюджету, надало йому більшої соціальної спрямованості. Саме на період кінця XIX — початку XX ст. припадає запровадження переважної більшості програм соціального характеру (табл. 18.1).

Таблиця 18.1. Ретроспективно-хронологічне зведення основних етапів запровадження окремих соціальних програм у законодавстві країн з розвинутою ринковою економікою

Країна	Страховання від нещасних випадків на виробництві	Допомога з тимчасової непрацездатності	Пенсійне забезпечення	Страховання з безробіття	Допомога малозабезпеченим сім'ям	Медичне страхування або надання безкоштовної медичної допомоги
Німеччина	1884	1883	1889	1927	1954	1880
Велика Британія	1906	1911	1908	1911	1945	1948
Швеція	1901	1910	1913	1934	1947	1962
Франція	1946	1930	1910	1967	1932	1945
Італія	1898	1943	1919	1919	1936	1945
США	1930	—	1935	1935	—	—
Канада	1930	1971	1927	1940	1944	1972

Тісний зв'язок політичних і фінансових процесів із соціальними трансформаціями спостерігався і впродовж усього XX ст., коли найбільші зміни фінансової політики розвинутих держав відбувались саме після виборів, із приходом до влади нових політичних сил (яскравими прикладами цього є політика Ф. Рузвельта (1901—1909) та Р. Рейгана (1981—1989) у США, М. Тетчер (1979—1990) у Великій Британії, Ш. де Голля (1959—1969) у Франції, Л. Ерхарда (1963—1966) у Німеччині).

На відміну від попередньої епохи, яка характеризувалася функціональним розмежуванням політичних, економічних і соціальних інститутів, нині дедалі більшою мірою даються взнаки їхні взаємопроникнення та інтеграція. Перш за все важливий вплив на функціонування державних фінансів здійснюють політичні чинники. Політичні інститути та конституційне право з моменту виникнення сучасної демократичної моделі державних фінансів стали виконувати функцію активного коригування перерозподільчих процесів. Так, шляхом голосування за правилом більшості здійснюється суспільний вибір благ колективної необхідності (або благ суспільної потреби) і способів їх фінансування. При цьому треба зазначити, що за спостереженнями американських соціологів, вимоги більшості виборців до фінансової діяльності уряду поверхневі

дуже часто несумісні: обстоювання політики скорочення податків майже завжди супроводжуються одночасними вимогами щодо збереження максимального обсягу соціальних видатків; обстоюючи високий рівень бюджетних видатків, багато хто вимагає викоринення марнотратства й неефективності.

В умовах розвинутої ринкової економіки ринок і держава однаково є продуцентами благ. Якщо виробництво та постачання чистих приватних благ забезпечує ринок через приватні фірми, то забезпечення суспільних благ здійснюється через механізм державних фінансів. При цьому державний продукт — суспільні блага — виокремлюється такими характерними для них властивостями: надається споживачам, оминаючи конкурентний ринок; споживання цих благ має загальнодоступний суспільний характер; суспільні блага невичерпні; рішення про постачання суспільних благ приймається за суспільною згодою.

Через процедури суспільного вибору й бюджетного процесу під тиском демократичних інститутів у країнах з розвинутою ринковою економікою функціонує система соціальних допомог і трансфертів за рахунок бюджету, що перетворює державні фінанси на фактор добробуту для ринково незадіяних, економічно неактивних верств населення. Сформована у такий спосіб держава соціального добробуту характеризується такими ознаками: значними масштабами перерозподілу валового національного продукту через бюджетну систему (близько половини ВВП — у країнах Західної Європи, до третини — у Сполучених Штатах Америки); соціальним характером видаткової частини бюджетів (фінансування інвестицій у людський капітал (освіта, охорона здоров'я), соціальними компенсаціями у випадку безробіття та низьких доходів; формуванням бюджетних доходів переважно за рахунок прогресивного прибуткового оподаткування фізичних осіб; бюджетним субсидуванням окремих галузей промисловості та сільського господарства.

Отже, у країнах із розвинутою ринковою економікою фінанси — об'єкт боротьби ідеологій, наукових доктрин, політичних переконань, уявлень про соціальну справедливість. Як серцевина соціально-економічних відносин та політико-ідеологічних питань, вони зосередили в собі фундаментальність філософії, прагматизм політики та раціональність економіки. Сучасні фінанси в країнах з розвинутою ринковою економікою — продукт глобальної конвергенції політичних, економічних та соціальних інститутів.

По-четверте, при з'ясуванні сутності фінансів необхідно звернути увагу на альтернативність концептуальних підходів у висвітленні цього питання. В сучасній західній фінансовій науці відповідно до структурних елементів, які охоплюються у якості предмета вивчення, сформувалися чотири основні напрями, які розвиваються дещо відокремлено один від одного:

- *державні фінанси* (public finance);
- *фінанси приватного сектору* (finance, business finance);
- *фінансові ринки* (market finance);
- *міжнародні (світові) фінанси* (international (global) finance).

З огляду на те, що між цими напрямками мало спільного з позицій мети, функцій і результатів, у західній фінансовій науці їх вивчають як самостійні сфери, не пов'язуючи між собою в єдине ціле (табл. 18.2).

У цьому контексті американські вчені Е. Фама та М. Міллер наголошують, що мотиви функціонування державних фінансів і фінансів приватного сектору настільки різняться між собою, а між приватним і колективним секторами така величезна дистанція, що вони не можуть мати спільного визначення, хоч і ті, й інші можна інтерпретувати як науку про ефективне розміщення (алокацію) іманентно обмежених ресурсів в умовах конкурентного застосування з метою забезпечення потреб суспільства у благах і послугах.

В узагальненому вигляді *державні фінанси* відрізняються від *фінансів приватного сектору* за такими ознаками:

— *імперативним характером*, оскільки функціонування держави фінансується переважно з податків, які стягуються в примусовому порядку;

— *держава* (внаслідок унікальної монопольної природи діяльності) *не підлягає впливу конкуренції* — фундаментальної умови господарювання на вільному ринку;

— *характером мотивації*: якщо прибутковість — самоціль приватного господарства, то державним фінансам не відоме поняття рентабельності, вони підпорядковані вищим, іноді нематеріальним інтересам держави і суспільства;

— *послуги державних установ і суспільні блага* за певних умов *можуть оплачуватися з державного бюджету*, в принципі незалежно від істинної потреби в них, їх якості й вартості. Разом з тим і у сфері державних фінансів діють критерії економії та ефективного використання наявних завжди обмежених коштів.

Отже, не випадаючи повністю зі структури ринкових механізмів, державні фінанси вирізняються з-поміж них своїм змішаним характером, поєднуючи економічні, квазіекономічні та позаекономічні риси.

Усіма зазначеними особливостями і визначаються сучасні системні перетворення, що відбуваються у фінансових системах країн з розвинутою ринковою економікою, на аналізі базових засад організації яких сконцентровано увагу в подальшому викладі даної теми.

18.2. Фінансові системи країн з розвинутою ринковою економікою

Глибше зрозуміти сутність фінансів країн з розвинутою ринковою економікою і їх суспільне призначення можна на основі вивчення фінансової конкретики (фінансової практики). Йдеться про з'ясування особливостей організації й функціонування фінансових систем цих країн, які є зовнішньою формою прояву фінансів як суспільного інституту.

Таблиця 18.2. Альтернативні теоретико-концептуальні підходи до сутності фінансів у західній фінансовій науці

Автор	Зміст трактування поняття	Джерело
<i>Державні фінанси (public finance)</i>		
Генрі Адамс, американський учений	Наука фінансів має справу з державними видатками і доходами, досліджує ті різноманітні зв'язки, що з необхідністю супроводять ці видатки і доходи, аналізує потреби держави та способи їх забезпечення	<i>Adams H.C. The Science of Finance: An Investigation of Public Expenditures and Public Revenues / H.C. Adams. — N.Y : D. Applton and Company, 1899. — P. 1.</i>
Карл Шоуп, колишній президент Міжнародного інституту державних фінансів, професор Колумбійського університету	Наука державних фінансів описує й аналізує функціонування державних фінансів з боку грошових асигнувань, соціальних виплат і методів фінансування цих потреб за допомогою податків, позик, іноземної допомоги та емісії грошей	<i>Shoup C. Public Finance / C. Shoup. — L. : Weidenfeld & Nicholson, 1969. — P. 3.</i>
Поль Годме, французький учений, фахівець із фінансового права	Державні фінанси — це суспільне багатство у формі грошей і кредиту, яке перебуває в розпорядженні органів держави	<i>Годме П. Финансовое право : пер. с франц. / П. Годме. — М. : Прогресс, 1986. — С. 37.</i>
Девід Свейн, американський учений	Державні фінанси і бюджет — це грошові фонди суспільного користування, що перебувають у розпорядженні органів державної влади, довірені управлінню урядовим установам, витрачаються на ухвалені суспільством цілі, підзвітні податкоплатникам, від яких вони надійшли	<i>Swain D. Managing Public Money An Introduction to Public Finance and Budgeting / D. Swain. — Lanham : University Press of America, 1987. — P. 3.</i>
Девід Хайман, американський учений	Державні фінанси — сфера економічного знання (economics), що вивчає державну діяльність та альтернативні способи фінансування державних видатків	<i>Hyman D.N. Public Finance / D.N. Hyman. — Chicago etc. : The Dryden Press, 1990. — P. 2.</i>
Шарль Бланкарт, професор Берлінського Гумбольдт-університету	Фінансова наука — економічний аналіз державної діяльності	<i>Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт. — К. : Либідь, 2000. — С. 18.</i>

Автор	Зміст трактування поняття	Джерело
<i>Фінанси приватного сектору (фінанси бізнес-структур) (finance, business finance)</i>		
Ейсан Нікбахт, Анжеліко Гроппеллі, американські вчені	Фінанси — це застосування різноманітних прийомів та методів для максимізації достатку (або загальної вартості) фірми	<i>Нікбахт Е. Фінанси / Е. Нікбахт, А. Гроппеллі. — К. : ВіК : ГЛОБУС, 1992. — С. 5.</i>
<i>Фінансові ринки (market finance)</i>		
Зві Боді, Роберт К. Мертон, лауреат Нобелівської премії з економіки (1997)	Фінансова система включає ринки, посередників, фірми, що надають фінансові послуги та інші інституції, за допомогою яких домогосподарства, приватні компанії та урядові організації реалізують фінансові рішення, які вони приймають	<i>Боді З. Финансы : пер. с англ. / З. Боді, Р. Мертон. — М. : Вильямс, 2000. — С. 38.</i>
<i>Міжнародні (світові) фінанси (international (global) finance)</i>		
Дж. Менвіл Херріс	Міжнародні фінанси — це економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, свої закони бізнесу і політичні системи	<i>Херрис Дж. Менвил. Международные финансы : пер. с англ. / Дж. Менвил Херрис. — М. : Филинь, 1966. — С. 12.</i>

Соціально-економічні моделі та особливості організації фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою

Сучасні фінансові системи країн з розвинутою ринковою економікою формувалися, з одного боку, під впливом розвитку світової економіки і міжнародної фінансової практики, появи нових моделей втручання держави у соціально-економічні процеси на основі поєднання елементів етатизму і кейнсіанської теорії макроекономічного регулювання та рекомендацій щодо встановлення переважно монетарних обмежень розвитку ринкового саморегулювання, а з іншого — в умовах посилення інтеграційних процесів і на базі національних традицій перерозподілу ВВП.

Незважаючи на те, що відбулася помітна гармонізація податкових систем країн з розвинутою ринковою економікою (наприклад, країн ЄС), а більшість ринкових трансформацій було здійснено за однаковими принципами, доводиться констатувати, що досі немає навіть двох високорозвинутих країн, фінансові системи яких можна було б вважати практично ідентичними. Адже фінансова система держави, з одного боку, є відображенням форм і методів використання фінансів в економіці, а з іншого — її структура та функціональні елементи визначаються типом і моделлю економічної системи країни і значною мірою залежать від суспільного устрою; характеру та масштабів діяльності держави; методів та ступеня втручання держави в економіку; типу соціальної політики; характеру міжнародної діяльності; історичних тенденцій та рівня демократизації суспільства (рис. 18.1). Відтак без перебільшення можна сказати, що характер організації, структура й довершеність фінансової системи та механізм її функціонування є свого роду індикатором економічного розвитку держави та добробуту її народу.

Незважаючи на те, що на організацію фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою впливають національні, регіональні та глобальні особливості, загалом у широкому розумінні вони розбудовуються на основі таких соціально-економічних моделей:

1. *Американська модель*, що базується на індивідуалізмі її учасників та канонах лібералізму. Вона всіляко заохочує підприємницьку активність, прагнення до збагачення найактивнішої частини населення. Хоча малозабезпеченим групам створюється прийнятний рівень життя за рахунок різних пільг і допомог, загалом спостерігається значне майнове розшарування. Проте соціальна напруга пом'якшується через наявність порівняно рівних можливостей для особистого успіху в умовах ліберальної ринкової економіки і демократичних форм державності.

2. *Західноєвропейська модель* менш уніфікована, а тому важко виокремити її найхарактерніші особливості. Так, із традиційної континентальної західноєвропейської моделі випадає британська, більш схожа до американської, чи скандинавська модель держави загального добробуту. Разом із тим, західноєвропейську модель (точніше кажучи, її континентальний варіант) можна охарактеризувати як корпоративну модель, тобто таку, що базується не стільки на індивідуалізмі своїх учасників, скільки на їх господарських, професійних,

Тип економічної системи Характерні ознаки	Командно-адміністративна економіка	Ринкова економіка вільної конкуренції	Перехідна економіка	Регульована ринкова економіка
1. Форма власності	Державна	Приватна	Поява корпоративного сектору і приватної власності	Державна і приватна
2. Рівень централізації фінансових ресурсів	Надмірна централізація (більше 80 %) через державний бюджет	Спрацьовує дія алокаційної функції державних фінансів	Пропорції перерозподілу фінансових ресурсів часто змінюються залежно від фінансових пріоритетів	Від 25 до 60 відсотків
3. Використання фінансових інструментів	Планове управління і централізоване ціноутворення	Активне використання фінансових інструментів та важелів	Недостатнє	Поєднання регулюючої ролі держави із ринковою конкуренцією
4. Рівень розвитку фінансової системи	Спрощена і дещо примітивна	Досягає довершеності	У стадії розвитку і удосконалення	Досягає довершеності
5. Основні сфери і ланки фінансової системи	Державний бюджет і фінанси державних підприємств	Усі сфери та ланки достатньо розвинуті, пріоритетну роль відіграють фінансовий ринок і корпоративний сектор	На стадії формування фінансовий ринок, система державного кредиту, недостатній розвиток фінансового посередництва	Усі сфери і ланки достатньо розвинуті, а структурне співвідношення між ними визначається моделлю економіки

Рис. 18.1. Вплив типу економічної системи на структуру та рівень розвитку фінансової системи

профспілкових та інших об'єднаннях (так званих первинних корпораціях), що реалізують свої групові інтереси часто через соціальні протести і зіткнення. У результаті верховним арбітром гармонізації цих інтересів є економічно сильна держава; інтереси приватного бізнесу часто обмежуються в інтересах решти учасників суспільства; соціальні гарантії загалом високі і тому майнове розшарування незначне.

3. *Японська модель* часто називається комуналістською через прихильність японців до комуналізму (общинності), тобто превалювання колективних інтересів над індивідуальними в будь-якому колективі (общині) — сім'ї, окрузі, компанії. В цій моделі соціальне розшарування незначне і соціальні зобов'язання у багатьох випадках беруть на себе общини, а не держава (як це відбувається у Західній Європі). Схильність до консенсусу в колективі і між колективами знімає соціальну напругу в суспільстві. Проте варто зауважити, що в ХХІ ст. ця модель все більше розвивається через наростаючу тенденцію до індивідуалізму.

У західній фінансовій науці залежно від функціонального призначення фінансів переважає звужене трактування фінансової системи у контексті (рис. 18.2):

— *рівня централізації ВВП* (серед країн з розвинутою ринковою економікою можна відзначити наявність істотних відмінностей у ролі держави в перерозподілі ВВП (цей показник коливається від 1/3 до 2/3). З огляду на це прийнято виділяти два типи фінансових систем за рівнем централізації ВВП: *ліберальні фінансові системи* (американська модель, де рівень централізації ВВП становить 30—35 %) — США, Японія; і *частково західноєвропейська* (35—40 %) — Велика Британія); *соціально орієнтовані фінансові системи* (частково західноєвропейська модель (40 %—45 %) — Австрія, Німеччина, Франція та скандинавська (50—60 %) — Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія);

— *ресурсного забезпечення потреб економіки* (серед усього розмаїття фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою можна виділити два полярні типи, які відрізняються особливостями інвестиційного і корпоративного права — *американську* (market-based financial system) та *європейську* (bank-based financial system). У даному випадку тип фінансової системи визначається рівнем державного захисту прав інвесторів).

Ефективність організації фінансів та прагматизм реалізації фінансової політики в державі в першу чергу пов'язують із досконалістю побудови та дієздатністю державних фінансів. Недаремно значна частина науковців, говорячи про фінанси апріорі, розуміє під цим явищем саме, а часто і тільки, державні фінанси, які значною мірою визначають стан економіки розвинутих країн. Тому доцільно розглянути їхню еволюцію, загальні риси і тенденції.

Еволюція та сучасні риси державних фінансів у країнах з розвинутою ринковою економікою

Як показує світова (особливо європейська) практика, сучасні державні фінанси розвинутих країн значною мірою завдячують своїми рисами особливостям державотворення, розвитку економіки, соціальним параметрам і навіть

традиціям, менталітету населення, що формувалися упродовж багатьох століть. Для прикладу, окремі елементи державних фінансів Великої Британії (принципи організації бюджетного процесу та основні підходи до ведення державної діяльності) було сформовано ще у XVII ст. При цьому досягнення в обмеженні прав монарха у сфері фінансів, які можна спостерігати у цій державі вже з XIII ст., тісно корелюють із роллю держави в економіці та масштабами перерозподілу ВВП сьогодні, рівень яких є нижчим від країн-сусідів, зокрема Франції та Німеччини.

Навпаки у Франції, впродовж тривалого історичного періоду підтримувався абсолютизм та жорстка централізація, що відбилося на параметрах і структурі державних фінансів цієї країни в даний час. Тривалі періоди відсутності єдиної державності, наявність великої кількості окремих князівств на території Німеччини зумовили в новітні часи її федеративний устрій та наклали відбиток на структуру бюджетної системи держави. Особлива трудова та соціальна етика населення скандинавських країн зробила можливим у XX ст. виникнення моделі держави загального добробуту, що базується на принципах співучасті та солідарності, громадського контролю у сфері державних фінансів, і дозволяє без жодних негативних наслідків підтримувати найвищий у світі рівень оподаткування у сукупності із відповідними масштабами компенсаційних дій держави з надання суспільних благ і перерозподілу доходів. Подібних історичних закономірностей та зв'язків можна навести велику кількість. Їх ретроспективне дослідження є ключем до кращого розуміння сучасної структури державних фінансів більшості країн з розвинутою ринковою економікою.

Для всіх розвинутих держав характерною рисою є *зростання частки державного сектору в перерозподілі ВВП*. Так, якщо в середньому в 10 найрозвинутіших країнах у 1870 р. загальні видатки держави відносно ВВП становили лише 10 %, то на початку XXI ст. вони зросли до 47 % від ВВП. Загалом можна виділити два етапи різкого збільшення державних видатків:

— на початку XX ст. (якщо з 1870 до 1913 р. збільшення державних видатків у середньому відбулося лише на 3 %, то за наступні сім років — з 1913 до 1920 р., — вже на 7 %, що можна пояснити зростаючими військовими видатками у роки Першої світової війни);

— у другій половині XX ст. відбулося особливо різке і властиве практично всім розвинутим країнам зростання державних видатків (якщо ще в 1960 середній показник централізації ВВП становив 29 % і відхилення від середнього значення в цілому було незначним, то в 1980 р. він становив 43 %, а межі тисячоліть — 47 %; особливо показовим у цьому випадку є досвід Швеції, яка з кінця XX ст. є світовим лідером щодо параметрів перерозподілу ВВП через систему державних фінансів, хоча наприкінці XIX ст. — на початку XX цей показник у цій країні був чи не найнижчим серед європейських країн (6 % у 1870 та 10 % у 1913 рр.).

Як державні фінанси загалом, так і *державні бюджети в розвинутих демократичних країнах мають чітко виражений перерозподільчий і соціальний*

характер: частка трансфертів у видатках державного бюджету становить 55—70 %, а витрати на товари і послуги, затрати на постачання суспільних благ перебувають на рівні 15—30 %. Країнам з розвинутою ринковою економікою властивий невисокий рівень участі держави у видатках капітального характеру. Цю функцію більш ефективно може виконувати ринок. Натомість аналіз структурних особливостей державних видатків вказує на чітко виражену їх соціальну спрямованість. Зауважимо, що в цьому контексті мають місце міжкраїнні відмінності. Так, наприклад, Велика Британія на відміну від США та Японії, проводить доволі активне бюджетне фінансування економічних (пов'язаних з розвитком інфраструктури і нарощуванням потенціалу окремих галузей економіки) та соціальних програм. Німеччина приділяє більше уваги, ніж Велика Британія, розбудові соціальної складової функціонування держави, але не надає особливого значення використанню регуляторних можливостей капітальних видатків бюджету. Франція розвиває розгалужений соціальний сектор і при цьому намагається згладжувати структурні диспропорції економіки шляхом інтервенцій з бюджету. Швеція централізує більше 50 % ВВП для фінансового забезпечення виконання державою її економічних функцій і вирішення соціальних завдань.

Порівнюючи динаміку рівня оподаткування Швеції, Франції, Німеччини, Великої Британії, США і Японії, доводиться констатувати, що, з одного боку, європейська інтеграція супроводжується регіональною податковою конвергенцією, а з іншого — не здійснює визначального впливу на розвиток світового оподаткування. Триває своєрідна конкурентна боротьба між об'єднаною Європою з її бажанням обмежити функціонування вільного ринку ефективним втручанням держави в соціально-економічні процеси й рештою високорозвинутих країн світу, які переконані у більшій ефективності ринкового саморегулювання, ніж фінансової діяльності держави.

Загалом упродовж півстолітнього періоду (1955—2005 рр.) Швеція, Франція, Німеччина й Велика Британія акумулювали в бюджетній системі більшу, ніж неєвропейські високорозвинуті країни США і Японія, частку ВВП. Більше того, якщо за цей період часу Велика Британія підвищила рівень оподаткування з 30 до 37 % ВВП, Німеччина з 31,6 до 38,8 %, Франція — з 33,5 до 44 %, то Швеція збільшила податкову експансію вдвічі (з урахуванням того, що в 1990—2005 рр. відбулися помітні зміни в напрямку податкової лібералізації). Натомість США у 1955—2005 рр. дотримувались позиції мінімального розширення меж фінансової діяльності держави (акумулювали в бюджетній системі близько 25—30 % ВВП), а Японія розвивала ліберальну податкову стратегію, централізуючи 17—32 % (у 2005 р. — 26,4 %) ВВП.

Ще більш помітними є відмінності між фіскальними сферами Швеції, Франції, Німеччини, Великої Британії, США та Японії за співвідношенням окремих податків і податкових платежів у структурі оподаткування (рис. 18.3). Ці відмінності дають змогу окреслити національні підходи до використання фіскальних можливостей і регуляторного потенціалу перерозподілу ВВП.

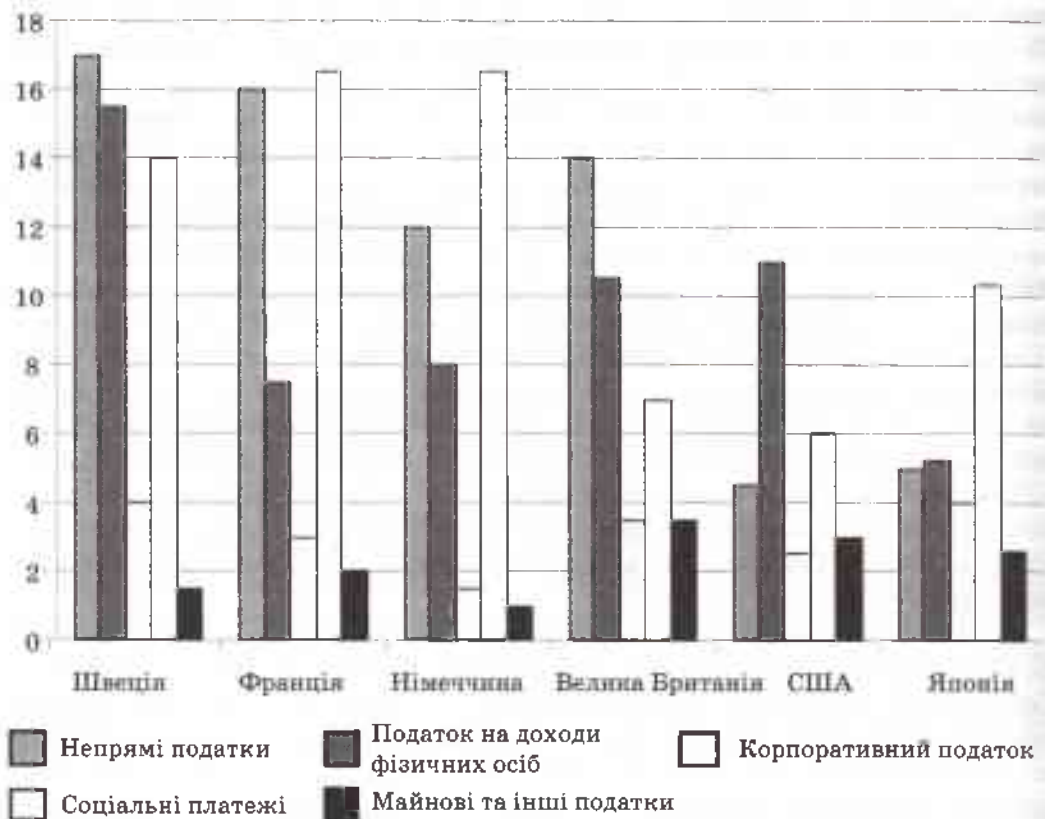

Рис. 18.3. Частка окремих податків і обов'язкових платежів у ВВП Швеції, Франції, Німеччини, Великої Британії, США та Японії

Державні бюджети розвинутих країн мають яскраво виражений *дефіцитний характер*. Так, у 1996—2007 рр. бюджет розширеного уряду (бюджети всіх рівнів плюс державні позабюджетні фонди) в країнах зони євро зводилися з дефіцитом у розмірі 0,9—4,3 % від ВВП, в Японії 3,8—8,2 %, в США 0,7—4,9 %. Профіцит державного бюджету є, швидше, виключенням із правил, що дуже рідко зустрічається у провідних економіках (США в 1998—2000 рр., Великої Британії в 1998—2001 рр.), і частіше трапляється у середніх і малих економіках (Норвегія, Нова Зеландія і Сінгапур, Австралія, Канада, Південна Корея, Швеція, Данія і Фінляндія з кінця 1990-х рр.).

Основною причиною перманентного дефіциту державного бюджету в розвинутих країнах є постійно зростаючі в ХХ ст. і, особливо на початку ХХІ ст. державні витрати (в т. ч. зумовлені дискреційними фінансовими заходами стимулювання ділової економічної активності в умовах кризових явищ). При цьому важливо зазначити, що країни з розвинутою ринковою економікою мають більші можливості покривати ці витрати за рахунок дефіцитного фінансу-

вання у зв'язку з тим, що в їхньому ВВП велику роль відіграє внутрішній попит і внутрішній ринок, на якому більше можливостей для масового випуску державних цінних паперів. Дефіцити державного бюджету закономірно провокують зростання державного боргу, який в основному складається із боргових цінних паперів, які міністерство фінансів випускає для покриття бюджетного дефіциту.

В європейських країнах з розвинутою ринковою економікою державний борг становить понад 80 % від ВВП, в США — 98 %, в Японії навіть перевищує обсяг ВВП у два рази і становить понад 200 % ВВП (табл. 18.3). Динамічне зростання державного боргу в країнах з розвинутою ринковою економікою упродовж останніх років зумовлене дією переважно двох факторів — втратою доходів у результаті колапсу цін на фінансові активи і нерухомість, і дією автоматичних стабілізаторів та дискреційних фінансових заходів зі стимулювання економічної активності в умовах кризових явищ.

Таблиця 18.3. Державний борг і наслідки фінансової стабілізації та антикризових заходів у країнах з розвинутою ринковою економікою

Країна	Валовий державний борг			Втрати від фінансової стабілізації
	2008	2010	2008—2010	
	у % до ВВП	у % до ВВП	зміни у %	у % до ВВП
Канада	64	77	13	4,4
Франція	67	80	13	1,8
Німеччина	67	87	19	3,1
Італія	106	121	15	0,9
Японія	196	227	30	1,7
Велика Британія	52	73	21	9,1
США	71	98	27	12,7

Джерело: IMF. Global financial Stability Report. Responding to the Financial Crisis and Measuring Systemic Risk. — April. — 2009. — P. 44.

Характерною рисою фінансової політики розвинутих держав є її інкременталістський, тобто стабільний, виважений характер. Потрібно зазначити, що в умовах розвинутої ринкової економіки формування видатків бюджетної системи з огляду на їхню відповідність потребам соціально-економічного розвитку, як правило, не викликає особливих нарікань (якщо не враховувати подій 2009—2011 рр., пов'язаних з фіскальною кризою в Європі). Кожна високорозвинута країна має традиційний для себе, випробований на ефективність часом пакет економічних і соціальних програм, який здебільшого не зазнає радикальних змін на короткостроковому проміжку часу. Так, обсяги фінансу-

вання видаткових програм змінюються з року в рік лише на незначний відсоток, і тенденція до зміни пропорцій є чіткою та прогнозованою.

Набагато складнішим завданням для цих країн є ефективне використання фіскально-регуляторного потенціалу оподаткування. Хоча, зазначимо, що до питання змін у податковій системі в країнах з розвинутою ринковою економікою також підходять виважено — ставки податків коригуються поступово лише на незначний відсоток, а нові механізми оподаткування інкорпуються повільно, з метою запобігання негативному впливу на стан державних фінансів, ринкову та соціальну структуру. За суттю більшість податкових реформ у країнах з розвинутою ринковою економікою зводиться до удосконалення національного фіску. Навіть якщо докорінні зміни в оподаткуванні можуть позитивно вплинути на динаміку ВВП і державні фінанси в перспективі, то на короткостроковому проміжку часу слід очікувати певного сповільнення економічного розвитку, пов'язаного з адаптацією суб'єктів ринку до нового податкового середовища. З огляду на це країни з розвинутою ринковою економікою (зокрема, наприклад, країни Західної Європи) часто виявляють податкову інерцію — не вважають за доцільне ризикувати досягнутим благополуччям заради можливих позитивних економічних і фіскальних ефектів у майбутньому.

Важливі питання функціонування державних фінансів пов'язані з *розмежуванням їх між різними рівнями державного управління*. Порівняти пропорції розмежування функцій між рівнями фінансової системи у різних країнах дає змогу показник централізації, який характеризує частку видатків центрального уряду в повному обсязі витрат бюджетної системи. Так, в унітарних державах загалом спостерігається дещо вищий рівень централізації (наприклад, у Франції — 71 %); а у федеративних, де фінансова система є трирівневою, — дещо менший (зокрема у США цей показник становить 57 %, у Канаді — 40 %).

Загальною тенденцією останніх двох десятиліть у сфері управління державним сектором високорозвинутих держав є *зниження кількості державних підприємств*. Державна власність переважно зосереджена у ключових галузях, які забезпечують національну безпеку. Навіть для країн із традиційно високим рівнем державної власності, наприклад Фінляндії, Франції, у 90-х роках ХХ ст. характерними були приватизаційні процеси. При цьому завдання ставились досить різноманітні — від забезпечення конкурентоспроможності економіки, економії бюджетних витрат, до спроб стабілізувати державні фінанси та зменшити державний борг.

Загальна характеристика європейської та американської фінансових систем

Фінансові системи розвинутих країн відрізняються не лише за рівнем централізації ВВП, але й за рівнем ресурсного потенціалу забезпечення потреб економіки (сума активів банківської системи і цінних паперів) та рівнем дер-

жального захисту прав інвесторів. У результаті історичних традицій та особливостей інвестиційного й корпоративного права сформувалися два полярні за організаційною структурою типи фінансових систем в країнах з розвинутою ринковою економікою — *ринково орієнтована (market-based financial system) фінансова система американського (англосаксонського) типу* та *банківсько орієнтована фінансова система (bank-based financial system) європейського (континентального) типу*. При аналізі специфіки функціонування цих фінансових систем основна увага акцентується на особливостях поєднання організаційно-економічного механізму фінансів приватного сектору (корпоративних фінансів) як базового елементу фінансової системи з функціонуванням та державним регламентуванням фінансового ринку. Йдеться про особливу систему організації фінансових відносин корпорацій, фінансового ринку і держави в умовах розвинутих ринкових відносин.

У країнах з розвинутою ринковою економікою корпорація є базовим суб'єктом фінансової системи і фінансового ринку і водночас суб'єктом права (підприємницька, фінансова та інвестиційна діяльність корпорації (як і інших форм організації підприємництва і капіталу) регламентується законодавчо). У свою чергу фінансова (формування капіталу) та інвестиційна (розподіл капіталу за напрямками вкладень) політика, що проводиться корпорацією, визначається зовнішнім середовищем її функціонування (зокрема, державним регулюванням, кон'юктурою внутрішнього та світового фінансових ринків, міжнародною фінансовою політикою і національним законодавством). На підприємницьку діяльність корпорації впливають податки, митна та валютна політика. Її фінансова та інвестиційна діяльність тісно пов'язана із фінансовим ринком (насамперед ринком капіталів), де формується попит на капітал і його пропозиція, на основі чого визначаються відсоткові ставки, а вони у свою чергу позначаються на можливостях корпорації залучати капітал. Правове регламентування діяльності корпорацій на фінансовому ринку (в частині умов і методів залучення капіталу, розміщення цінних паперів) визначається законодавством кожної конкретної країни. Тому особливу увагу, при вивченні цієї теми варто звернути на особливості законодавчого регулювання механізму розподілу власності корпорацій та на порядок формування і поповнення ними капіталу з урахуванням принципів англосаксонського і романо-германського права.

Англосаксонське право забезпечує захист інтересів як кредиторів, так і інвесторів, тоді як романо-германське право (поширене в континентальній Європі) меншою мірою забезпечує захист прав та інтересів інвестора. Відповідно, забезпечення правового захисту дрібних інвесторів в англосаксонському праві сприяє акумуляції капіталів на фондовому ринку й не вимагає значної концентрації корпоративних прав у однієї особи. Якщо права інвесторів не є пріоритетними, це спонукає їх до консолідації пакетів акцій у контрольні пакети з метою здійснення прямого контролю за корпораціями. Тому в США і Великій Британії ключовою складовою фінансової системи є фондовий ринок і цінні

папери, тоді як в зоні євро і Японії — банківська система і банківські активи. В основному це стало наслідком історично сформованих відмінностей у соціально-економічних моделях цих країн (табл. 18.4).

У США і Великій Британії з їх індивідуалізмом власність корпорацій дуже розпорошена, а права інвесторів, які передають власні фінансові ресурси в обмін на акції компаній, надійно захищені законодавством. За таких умов формується ринково орієнтована (*market-based financial system*) фінансова система американського (англосаксонського) типу, в якій акції корпорацій активно обертаються на фондовому ринку.

Таблиця 18.4. Узагальнення характерних рис та ідентифікаційних ознак європейської та американської фінансових систем

Ідентифікаційна ознака класифікації фінансових систем	Характерні риси фінансових систем	
	Американський тип (США і Велика Британія)	Європейський тип (країни зони євро і Японія)
<i>Базові умови функціонування і ключові відмінності в соціально-економічних моделях</i>	Базується на індивідуалізмі учасників і канонах лібералізму	Базується на корпоративізмі та комуналізмі учасників, гармонізацію інтересів яких забезпечує економічно сильна держава
<i>Характер фінансової системи</i>	Ринково орієнтована фінансова система (<i>market-based financial system</i>)	Банківсько орієнтована фінансова система (<i>bank-based financial system</i>)
<i>Ключова складова фінансової системи</i>	Фондовий ринок	Банківська система
<i>Основний ресурсний потенціал забезпечення потреб економіки</i>	Цінні папери	Банківські активи
<i>Рівень державного захисту прав інвесторів</i>	Англосаксонське (загальне) право забезпечує правовий захист дрібних інвесторів	Романо-германське (континентальне) право меншою мірою забезпечує захист прав інвесторів
<i>Механізм розподілу власності</i>	Власність компаній розпорошена між великою кількістю інвесторів, а контрольний пакет акцій не належить жодному з них	Спостерігається висока концентрація прав власності і пряме володіння контрольним пакетом акцій компанії в одній особі за родинним (общинним) або корпоративним принципом володіння
<i>Механізм формування і поповнення капіталу компаніями</i>	Компанії для розширення свого фінансового потенціалу звертаються не стільки	Фінансові ресурси залучаються у формі банківських кредитів або шляхом ви-

Ідентифікаційна ознака класифікації фінансових систем	Характерні риси фінансових систем	
	Американський тип (США і Велика Британія)	Європейський тип (країни зони євро і Японія)
	до свого власного прибутку (він використовується на виплату дивідендів), скільки до емісії цінних паперів	пуску облігацій, що дає змогу власникам контрольних пакетів зберігати контроль за компаніями. Значна частина акцій не обертається на фондових ринках, а випуск акцій не розглядається як спосіб залучення капіталу
<i>Структура капіталу компаній</i>	Структура капіталу компанії диверсифікована	Структура капіталу компанії менш диверсифікована і формується за рахунок власних прибутків та банківських кредитів
<i>Інституційна та ринкова інфраструктура</i>	Створюються ринкові умови для розвитку інвестиційного посередництва (насамперед інвестиційних фондів)	Створює умови для діяльності банків і договірних ощадних інститутів

При цьому капітал компаній формується і поповнюється (що дуже важливо) шляхом розміщення акцій на фондовому ринку. Іншими словами, компанії для розширення свого фінансового потенціалу звертаються не стільки до власного прибутку (він використовується на виплату дивідендів), скільки до емісії цінних паперів — у першу чергу, і до банківських кредитів — у другу. Відтак характерною ознакою цієї системи є розподіл акцій корпорацій між великою кількістю інвесторів. При цьому структура капіталу компаній диверсифікована, а частки розподілені між окремими акціонерами так, що контрольний пакет акцій не належить жодному з них. Засновники корпорації нічого не втрачають у разі додаткового розміщення акцій серед інших осіб. Дрібні акціонери не зацікавлені у здійсненні прямого контролю за компанією. Таким чином, американський тип фінансової системи базується на функціонуванні ефективного фондового ринку. І саме ринковий механізм забезпечує формування кривої дохідності і ринкової ціни на акції. Окрім цього, фінансова система американського типу створює ринкові умови для розвитку інвестиційного посередництва (насамперед інвестиційних фондів).

На відміну від США та Великої Британії фінансова система в ЄС і Японії — з їх корпоративністю і комуналізмом — характеризується домінуванням банків, концентрацією власності та прямим володінням контрольними пакетами

акцій корпорацій. Так, наприклад, у Франції, Німеччині та Японії спостерігається висока концентрація прав власності на компанії в однієї особи за родинним або корпоративним принципом володіння. За розрахунками, проведеними щодо 250 найбільших компаній, максимальний пакет акцій у володінні однієї особи (групи пов'язаних між собою осіб) у Німеччині, Австрії та Італії перевищує 50 %. В умовах фінансової системи європейського типу фінансові ресурси залучаються, як правило, у формі банківських кредитів або шляхом випуску облігацій, що дає можливість власникам контрольних пакетів зберігати контроль за компаніями. Відтак значна частина акцій не обертається на фондових ринках, а випуск акцій не розглядається як спосіб залучення капіталу. Компанії для залучення коштів більше використовують власні прибутки, або ж звертаються до банківських кредитів, ніж до фондового ринку (тим більше, що банкам належить відчутна частина їх акціонерного капіталу). Відповідно, така система не сприяє розвитку інвестиційного посередництва, натомість створює сприятливі умови для діяльності банків і договірних ощадних інститутів.

Резюмуючи треба зазначити, що в сучасних умовах відмінності між американською та європейською фінансовими системами стають дедалі менш відчутними. Більше того, впродовж останнього десятиліття структура фінансових систем розвинутих країн стає все більше схожою до американської. Йдеться передусім про посилення правового захисту інвесторів у Європі, що має сприяти розвитку інвестиційного посередництва. Проте історичні традиції залучення капіталу в консервативній Європі й далі залишатимуться досить відчутними та визначатимуть тут ще тривалий час структуру механізму фінансового посередництва.

18.3. Фінансова система Сполучених Штатів Америки

На початку XXI ст. США залишаються потужною за економічним потенціалом і провідною за рівнем економічного розвитку країною світу. Стан і динаміка економіки США значною мірою визначають загальносвітові тенденції економічного розвитку.

Основні тенденції соціально-економічного розвитку і фінансова політика США. У перше десятиліття XXI ст. продовжувався перехід економіки США до нового технологічного укладу, якому властива орієнтація на гнучке диверсифіковане і дрібносерійне виробництво, що досягається за рахунок впровадження техніки і технологій нового покоління. Відповідно, однією із принципів рис сучасної фінансової політики США є підвищення рівня наукомісткості американської економіки та становлення "економіки знань". Зокрема, загальний обсяг затрат на НДДКР в США становить понад 2,5 % ВВП, а це близько 44 % всіх витрат на НДДКР розвинутих країн.

Ще однією важливою особливістю економічного розвитку США є роль і масштаби сфери послуг, що не мають аналогів у інших розвинутих країнах (тут зосереджено близько 80 % зайнятих і створюється близько 80 % ВВП).

Серйозні зміни, що характеризують сучасну американську економічну модель, відбуваються у відносинах власності. Історично склалося так, що економіка США первинно орієнтувалась на індивідуалізм, приватну власність і розвиток приватного сектору. У зв'язку з цим державний сектор економіки в США традиційно є одним із найменших серед розвинутих країн. Державна власність представлена головним чином у таких сферах як наука, освіта, охорона здоров'я, енергетика, транспорт, більшою мірою у сфері послуг і меншою — у промисловості. Не зважаючи на це, приватизація теж мала місце в США. Особливо активно цей процес відбувався у 1981—1989 рр. Зокрема, адміністрація президента Р. Рейгана запропонувала приватизацію національних парків і природних територій, національну службу прогнозів погоди разом з супутниками, що їй належали, морські родовища нафти, а також дві залізничні компанії. Проте не всі ці ініціативи були доведені до логічного завершення (наприклад, національні парки через протести громадськості і екологів, все таки залишилися в державній федеральній власності).

На межі XX—XXI ст. близько 90 % усіх доходів у країні створювалося у корпоративному секторі економіки, частка якого в створенні ВВП (порівняно з 1970 р.) зросла на 20 %. Набули поширення і зайняли свою нішу на ринку різні форми приватної власності: компанії, що належать інвесторам (близько 80 % акціонерного капіталу), компанії, що належать працівникам (8 %), а також споживачам і неприбутковим організаціям (разом — 12 % акціонерного капіталу).

Фінансову політику в США визначають і масштаби державного регулювання. Так, до початку 80-х років XX ст. роль держави в економіці США постійно зростала, що відображалося на динаміці перерозподілу ВВП (34 % в кінці 70-х років XX ст.) через федеральний бюджет, бюджети штатів і місцеві бюджети. Починаючи з 80-х років у державному регулюванні США відбувся помітний перехід до політики лібералізації, для якої характерно: зменшення державного втручання в економіку (частка федерального бюджету у ВВП (за доходами) не перевищувала на початку XXI ст. 18—19 %, а роль державного сектору в створенні ВВП становить не більше 12 %); активне використання адміністративно-правових, а особливо економічних інструментів і методів впливу на приватний бізнес; адаптивність працівників державного апарату щодо ефективного поєднання політики лібералізації (в періоди економічного зростання) та кейнсіанських методів державного регулювання (підвищення державних видатків, зниження податків, зниження валютного курсу і т. ін.) — у періоди економічного спаду.

Фінансова політика США тісно пов'язана з політичними процесами. У період діяльності адміністрації Б. Клінтона, лідера демократів, головним пріоритетом фінансової політики держави була соціальна сфера і розвиток людського

капіталу — видатки на охорону здоров'я, освіту, перепідготовку кадрів, соціальне забезпечення становили майже 67 % всіх видатків федерального бюджету. Найбільша увага приділялася реформуванню системи пенсійного забезпечення і медичного обслуговування малозабезпечених верств населення. Відповідно, частка соціальних статей швидко зростала. Поряд із цим, важливим завданням бюджетної політики у США того періоду було зменшення державного боргу та економія бюджетних витрат. У подоланні державного боргу та боротьбі з бюджетним дефіцитом було досягнуто значних успіхів — лише за 1998 — 2000 рр. державний борг США скоротився з 3,8 до 3,4 трлн дол. (близько 1/3 ВВП).

Натомість для республіканців традиційно притаманна більш ліберальна фінансова політика та мінімальне втручання держави в економіку. Однак саме в роки президентства Дж. Буша видатки уряду суттєво зросли (через фінансування військових дій в Іраку). Так, наприклад, при підготовці проекту бюджету на 2007/2008-й фінансовий рік адміністрація Дж. Буша запропонувала збільшити видатки на оборону на 10 %, довівши їхній загальний обсяг до 481 млрд дол. США.

Серйозною проблемою для економіки США залишаються дефіцити бюджету, торгового і платіжного балансів, що призводять до зростання державного боргу країни (98 % ВВП у 2010 р.).

Загалом високий рівень економічного розвитку США обумовлює відповідний рівень життя — один із найвищих у світі. Так, середній річний дохід одного домогосподарства у 2006 р. становив 46,3 тис. дол. (3-тє місце у світі), а середній обсяг накопичених нефінансових активів домогосподарства — 123 тис. дол.; середня погодинна оплата праці в країні становить понад 15 дол., а мінімальна — 5,15 дол. Разом з тим, традиційною залишається в США проблема соціально-майнової поляризації: більше 12 % американців мають рівень доходів нижче офіційного прожиткового мінімуму; доходи 5 % сімей з найвищими доходами (в середньому 145 тис. дол. на рік) майже в 7 разів перевищують доходи 20 % домогосподарств з найнижчими доходами; коефіцієнт Джинса (0,408) — вищий, ніж в інших розвинутих країнах. Існуюча диференціація населення за доходами стає основною причиною нерівного доступу громадян США до вищої освіти та послуг охорони здоров'я.

Дедалі актуальнішою стає у США проблема старіння населення (частка осіб похилого віку, старших за 65 років, за прогнозами, досягне 20 % в 2030 р.), що створює певну напругу в системі соціального страхування і пенсійного забезпечення (дефіцит системи соціального страхування очікується вже в 2018 р.).

Федеральна влада та розподіл повноважень у сфері федеральних фінансів. Сполучені Штати — федеративна республіка у складі 50 штатів і федерального округу Колумбія, низки островів. Федеральна влада складається з трьох гілок — законодавчої, виконавчої та судової. Управління та прийняття рішень у сфері федеральних фінансів покладене на органи законодавчої та виконавчої гілки влади.

Конгрес США — законодавчий орган, який складається з двох палат: Сенату та Палати представників. При Конгресі діє Головне бюджетно-контрольне управління (ГБКУ), що здійснює зовнішню ревізію урядових агентств та Аналітично-бюджетне управління (АБУ), на яке покладені функції експертизи фінансових законопроектів і урядових програм з метою здійснення парламентом більш раціонального бюджетного вибору, а також функцію аналізу виконання федерального бюджету. Конгрес США має право бюджетної ініціативи (право внесення змін до проекту бюджету).

Виконавчу владу очолює Президент, у компетенції якого зосереджена вся повнота виконавчої влади. Посади прем'єр-міністра в США немає, а роль уряду виконує Адміністрація президента, на яку покладається функція оперативного управління фінансовою системою. Серед органів виконавчої влади головними повноваженнями у сфері федеральних фінансів наділене Адміністративно-бюджетне управління (АБУ) — федеральний орган, очолюваний директором, на який покладена відповідальність за складання бюджету й виконання видаткової частини бюджету. Адміністративно-бюджетне управління є складовою Адміністрації президента. При президентові діє також Рада економічних консультантів — дорадчий орган, що допомагає формувати основні засади економічної політики. Важливу роль відіграє також Міністерство фінансів (Державне казначейство) США, що очолюється директором (за згодою Сенату, ним може бути президент). Повноваження Міністерства фінансів головним чином стосуються етапу виконання бюджету (зокрема, збирання податків та управління державним боргом) і контролю у сфері бюджетного процесу.

Судова влада представлена федеральними судами, судами штатів та місцевими судами. Федеральна судова система включає також низку спеціальних судів — митний, податковий, військовий.

Кожен штат, як суб'єкт федерації, наділений республіканськими повноваженнями, а тому також має власну законодавчу, виконавчу та судову владу. Штати мають широкі повноваження в проведенні соціально-економічної політики. На території штату діють власні закони і конституція штату, які загалом не суперечать Конституції та законам США. Водночас права штатів є обмеженими в питаннях зовнішніх відносин, у військовій та митній сфері, в інших загальнодержавних справах.

Виконавча влада в штаті представлена губернатором. У графствах, до яких прирівнюються великі міста, обираються рада і мер. В окремих містах діє комісійна система, де населення обирає невелику комісію, яка управляє містом. Застосовується також система найманого управління, яка діє під контролем обраної ради.

Система федеральних фінансів США складається з таких елементів:

1) фінанси федерації — включають федеральний бюджет, бюджет округу Колумбія (столичний), спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств;

2) фінанси 50 штатів, кожен з яких має власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, що перебувають у власності штату;

3) місцеві фінанси, що складаються з місцевих бюджетів (графств та інших місцевих адміністративних одиниць, серед яких округи, муніципалітети, міста), фінансів комунального господарства, різноманітних фондів.

Організація системи федеральних фінансів у США характеризується високим рівнем автономності — кожен із рівнів управління самостійно проводить бюджету та податкову політику. Загалом через федеральні фінанси перерозподіляється близько третини ВВП.

Розподіл усіх урядових видатків між рівнями фінансової системи перебуває приблизно у таких пропорціях: на фінанси федерації припадає 60 %; на фінанси штатів — 15 %; на місцеві фінанси — 25 %.

Із загальнодержавного рівня фінансуються: національна оборона, програми соціального захисту, видатки з обслуговування державного боргу, видатки на розвиток економіки, видатки на зовнішні зв'язки й утримання загальнодержавної влади.

Бюджетна система і бюджетний процес. Оскільки США — федеративна держава, її бюджетна система є трирівневою і складається:

- з федерального бюджету;
- бюджетів 50 штатів;
- місцевих бюджетів двох рівнів (графського (3044 графств) та муніципального (19 тис. муніципалітетів)).

Бюджетна історія США нараховує два століття. За цей час бюджетні відносини трансформувались у чітку злагоджену систему, що дає змогу ефективно вирішувати масштабні зовнішні та внутрішні проблеми. Сучасний бюджетний процес США регламентується чотирма основними законами: Законом про президентський бюджет (1921 р.), зі змінами і доповненнями (1950 р.); Законом про бюджетний контроль і заморожування фондів (1974); Законом про збалансований бюджет і надзвичайні заходи контролю за бюджетним дефіцитом (у редакції 1987 р.); Законом про контроль за бюджетом (1990 р.).

Бюджетний рік у США розпочинається 1 жовтня і закінчується 30 вересня (табл. 18.5). Бюджетний процес складається з трьох основних стадій:

- вироблення президентського варіанта проекту бюджету;
- робота Конгресу над бюджетом;
- виконання бюджету.

Вироблення президентського варіанта проекту бюджету розпочинається весною кожного року, приблизно за 9 місяців до його подання на розгляд Конгресові та щонайменше за 18 місяців до початку фінансового року.

Основні напрями бюджетної та фінансової політики визначає Президент. Безпосередню роботу над формуванням проекту федерального бюджету здійснює Міністерство фінансів та Адміністративно-бюджетне управління. При формуванні проекту враховуються наслідки виконання бюджету у попередні роки (включно й у тому, виконання якого ще не завершено), а також зауважен-

Таблиця 18.5. Бюджетний календар США

Часові обмеження	Етап бюджетного процесу
10 листопада	Президент подає складений бюджет на розгляд Конгресу
Після 25 листопада	Президент подає щорічну бюджетну пропозицію Конгресу
Через 15 днів після отримання відповіді	Президент подає бюджет в Конгрес
Перший понеділок грудня	Президент подає Конгресу попередню доповідь про секвестрування
Перший понеділок січня — перший понеділок лютого	Читання бюджетного послання про соціально-економічний розвиток країни
Лютий	Комітети Конгресу повідомляють оцінки бюджетних параметрів бюджетними комітетами обох палат у формі резолюції
15 березня	Бюджетне управління Конгресу повідомляє бюджетним комітетам альтернативні бюджетні стратегії
1 квітня	Бюджетні комітети повідомляють у формі доповіді погоджувальної комісії перші рекомендації по контрольних цифрах бюджету
15 квітня	Конгрес приймає первинні бюджетні рекомендації
15 травня	Комітети і комісії Конгресу повідомляють про всі утверджені законопроекти. Після прийняття першої бюджетної рекомендації Конгрес розпочинає пленарне засідання палати представників щодо розгляду законопроектів про доходи і видатки (асигнування)
30 червня	Завершення роботи палати представників над законами про асигнування
15 липня	Президент подає проміжний огляд стану бюджету
20 серпня	Адміністративно-бюджетне управління подає проміжну доповідь про секвестрування
Початок вересня	Конгрес розглядає всі законопроекти про видатки і доходи
15 вересня	Конгрес приймає бюджет у другому читанні
25 вересня	Конгрес приймає узгоджений закон про бюджет
1 жовтня	Початок нового фінансового року

ня до проекту бюджету під час розгляду його у Конгресі. До уваги беруться економічні прогнози, підготовлені Радою економічних консультантів, Адміністративно-бюджетним управлінням та Міністерством фінансів. Процес вироблення рішень зазвичай завершується до кінця грудня. Потім настає заключний етап, під час якого відбувається деталізація бюджетних даних і розпочинається підготовка бюджетної документації.

Президент подає свій варіант проекту бюджету на розгляд Конгресу на початку календарного року. При розгляді бюджетних пропозицій Президента Конгрес володіє широкими повноваженнями — може змінити обсяги фінансування, скоротити перелік програм, або, навпаки, додати такі, яких у проекті немає. Конгрес має право скасовувати податки і вводити нові, може відмовитися від використання певних джерел надходжень або запровадити додаткові, запропонувати інші зміни.

Робота Конгресу над бюджетом передбачає три взаємопов'язаних етапи. Перший — визначення п'яти основних параметрів проекту федерального бюджету на наступний фінансовий рік: загального рівня нових бюджетних повноважень; загального обсягу видатків федерального бюджету в наступному фінансовому році; загального обсягу доходів федерального бюджету в наступному фінансовому році; обсягу бюджетного дефіциту (профіциту); розміру боргу федерального уряду.

Ці показники закріплюються у спільній резолюції обох палат Конгресу за проектом федерального бюджету, яка є процесуальним документом, що об'єднує основні складові федерального бюджету. Проекти спільної резолюції щодо бюджету обох палат складаються бюджетними комітетами кожної з них. Спільна резолюція утверджується конгресом у порядку, передбаченому для законів, тобто простою більшістю голосів обох палат, але сили закону не набуває, оскільки не потребує підпису президента і, саме тому на неї не поширюється президентське вето. Відповідно до спільної резолюції, кошти федерального бюджету розподіляються за так званими функціональними категоріями, тобто з урахуванням основних пріоритетів діяльності федерального уряду.

Другий етап — санкціонування тієї чи іншої програми або виду діяльності, визначення граничного обсягу коштів, які можуть бути на неї витрачені, і формулювання цілей програми. Одні державні програми потребують щорічного ухвалення законів, що санкціонують їхнє здійснення, інші — одного закону за кілька років, а решта може бути санкціонована без обмеження терміну чинності. Асигнування при цьому виділяються не за функціональними категоріями, а за міністерствами і відомствами.

Наступним етапом бюджетного процесу в Конгресі є ухвалення законів про асигнування. Особливість американського бюджетного процесу полягає в тому, що Конгрес безпосередньо не надає чинності державному бюджету. Шляхом щорічного ухвалення законів про асигнування комітетами Конгресу (зазвичай таких комітетів тринадцять) він лише наділяє державні установи правом витрачання коштів. Компетенція комітетів поширюється лише на так звані дискреційні видатки, які поділяються на три категорії — оборона, міжнародна діяльність, внутрішні програми — і контролюються безпосередньо Конгресом.

Після затвердження бюджету Конгресом розпочинається його виконання Міністерством фінансів та міністерствами і відомствами. Розподілом бюджетних коштів відповідно до періодів та серед відомств займається Адміністрація

но-бюджетне управління. Від кожного агентства вимагається мати систему внутрішнього контролю, яка забезпечує належне використання коштів. Також контрольні функції на цьому етапі здійснює Головне бюджетно-контрольне управління Конгресу.

Федеральний (державний) бюджет США як фінансовий документ складається з кількох томів: власне бюджет, пояснення до нього, історичні дані, довідка економічного аналізу та брошури, що пояснюють процедури бюджетного процесу — загалом близько 3000 сторінок.

Загальна характеристика податково-бюджетної сфери. Доходи і видатки окремих ланок бюджетної системи в США розмежовані між собою за принципами:

— виключного права федерації на стягнення податку (наприклад, стягнення мита, акцизів закріплені за федеральним бюджетом; стягнення податків на майно і спадщину — за бюджетами штатів);

— права оподаткування, що збігається (один і той самий податок може стягуватися на різних рівнях бюджетної системи; наприклад, персональний прибутковий податок (personal income tax) справляється як на федеральному рівні, так і на рівні штатів);

— правила Ділона (фіскальні повноваження передаються (делегуються) штатами на місцевий рівень).

Федеральний бюджет США складається з двох частин: власне урядового бюджету і довірчих (траст) фондів. За рахунок урядового бюджету фінансуються національні економічні та соціальні програми. Приблизна структура видатків федерального бюджету є такою: 16 % спрямовується на оборону; приблизно 3 % — на освіту; 20 % — на охорону здоров'я, 20% — на обслуговування державного боргу, 20 % — на соціальне забезпечення та ін. Освіта переважно фінансується з місцевих бюджетів та бюджетів штатів.

Довірчі фонди мають переважно цільовий характер і забезпечують функціонування інфраструктури (наприклад, федеральні автошляхи, аеродроми, електростанції). Статус довірчих мають окремі соціальні і пенсійні фонди.

Доходи федерального бюджету на 92 % формуються за рахунок податків, серед яких переважають прямі податки. Систему федеральних податків та їх усереднену структуру становлять:

- персональний прибутковий податок (з прогресивною шкалою) — 44 %;
- внески на соціальне страхування — 34 %;
- податок на прибуток корпорацій (з прогресивною шкалою) — 10 %;
- акцизи (податки на бензин, цигарки, алкоголь) — 4 %;
- інші надходження (мито, податки на спадщину, податки на власність, штрафи та ін.) — 4 %.

Отже, США активно використовують фіскальний потенціал персонального прибуткового податку, не вдаються до значного розширення меж соціального оподаткування, надають перевагу стратегії поміркованої фіскальної ефективності корпоративного податку і не уникають оподаткування майна. Проте на

відміну від країн Західної Європи, США не закладають фіскальні завдання оподаткування процесів споживання. Така податкова структура свідчить про намагання цієї країни закріпити основне податкове навантаження за відносно забезпеченими прошарками суспільства і водночас створити сприятливе податкове середовище для підприємництва як передумови зростання ВВП.

Персональний прибутковий податок справляється не лише на федеральному рівні, але й на рівні штатів. Додатково практично кожен штат справляє свій податок — за різними ставками, від 0,5 до 9,5 %. Податок на прибуток корпорацій має такі особливості: із загальної суми податку вираховуються суми податку на прибуток, вже внесені в бюджети штату і місцеві бюджети; суми, які витрачені з прибутку на інвестиції, науково-технічні розробки, оподатковуються за зниженими ставками. Практично, в усіх штатах стягується: податок на майно (його сплачують як фізичні, так і юридичні особи), частка якого в загальному обсязі податкових надходжень бюджету штату становить приблизно 2 %; податок зі спадщини (його частка в загальному обсязі доходів штату становить близько 1 %); податок з капіталу, який сплачують компанії на рівні штату та ін. Основним джерелом надходження доходів у місцеві бюджети нижчих рівнів є податок на власність (30—40 % сукупних доходів) та податок з продажу (становить 1/5 частину місцевих бюджетів). Отже, доходи штатів і місцевих органів влади формуються в основному за рахунок непрямих податків і майнового оподаткування.

Близько 40—60 % доходів регіональних бюджетів штатів та територіальних одиниць формуються за рахунок трансфертів. У США бюджети регулюються саме через систему дотацій та відрахувань (трансфертів). Рух ресурсів відбувається одночасно чотирма каналами: з федерального бюджету — в бюджети штатів і місцеві бюджети; з бюджетів штатів — у місцеві бюджети і місцевих бюджетів — у бюджети штатів; між місцевими бюджетами.

Фінансовий сектор. У США функціонує величезна кількість кредитних загалом фінансових установ і, зокрема, більше 76 тис. комерційних банків (філіями), більше 13 тис. ощадних банків, 53 тис. іпотечних фінансових інститутів, близько 28 тис. інвестиційних і майже 42 тис. страхових компаній, більше 10 тис. кредитних спілок. Банки відіграють важливу роль у кредитуванні економіки і населення. Окрім цього більш важливим, ніж в Європі, джерелом інвестицій і переливу капіталу є фондовий ринок (на США припадає 40 % обсягу фондового ринку).

Важливими інструментами грошово-кредитної політики є операції з цінними паперами на відкритому ринку, вплив на масштаби кредитування через механізм облікової ставки, регулювання резервів комерційних банків на рахунках резервних банків ФРС.

18.4. Фінансова система Японії

Японія є однією із небагатьох країн, якій вдалося побудувати розвинуту ринкову економіку за історично короткий період часу.

Історичні аспекти становлення фінансової системи Японії. Взагалі перші буржуазні перетворення в Японії відбулися в 1868 р. під назвою “Революція Мейдзі”, що стали важливим кроком у модернізації типової східної країни в напрямі європейських країн.

Проте справжній економічний прорив в Японії, відомий як “економічне диво”, відбувся в другій половині ХХ ст. Повоєнні реформи в Японії виявилися одними з найуспішніших реформ минулого століття. Вони дали змогу відсталій, феодальній країні перетворитися на країну з розвинутою ринковою економікою. В повоєнний період Японія обрала американську економічну модель розвитку і почала демонструвати високі темпи економічного зростання (в 1951—1960 рр. — 8,1 % в середньому на рік; у 1961—1970 рр. — 10,7 %), які сповільнилися з середини 70-х років (1971—1980 рр. — 4,6 %; 1981—1990 рр. — 4,0 %). Повоєнне японське “економічне диво” забезпечувалося перш за все такими факторами:

- рекордно високою нормою валових заощаджень, що забезпечувалися високою нормою валових нагромаджень (обидві норми перевищували 30 % практично до середини 1990-х років);
- низьким рівнем військових видатків;
- доступністю і дешевизною кредиту;
- дешевою (порівняно зі США і Західною Європою) і водночас висококваліфікованою японською робочою силою;
- широким використанням зарубіжних науково-технічних розробок (зокрема, США надали Японії новітні техніку і технології);
- активною структурною перебудовою економіки (перш за все обробної промисловості);
- демонополізацією (шляхом продажу акцій підприємств-монополістів населенню) і проведенням аграрної реформи (у результаті якої селяни за доступними цінами придбали землю у власність);
- динамічним розвитком експортних галузей (в т. ч. внаслідок заниженого курсу єни);
- ефективним державним регулюванням економіки (зокрема, внаслідок загальнонаціональних економічних програм, податкових пільг пріоритетних галузей, обмеження доступу конкурентів на внутрішній ринок, забезпечення низького рівня інфляції).

Упродовж ХХ ст. Японія випробувала різні економічні моделі: 1) економічну модель збалансованого зростання (з 1952 по 1972 р.); 2) модель помірних темпів економічного розвитку з орієнтацією на експорт (друга половина 70-х і

початок 80-х рр.); 3) модель енергозберігаючого виробництва (після різкого підвищення світових цін у 70-х рр. на основну для Японії імпорту сировину — нафту); 4) модель впровадження масового виробництва і завоювання ринків країн Західної Європи і США (з другої половини 80-х рр.).

Основні тенденції соціально-економічного розвитку і фінансова політика Японії. З початку 1990-х років економіка Японії перебувала у стані тривалої рецесії, “спусковим гачком” якої стали накопичені проблеми у фінансовій системі держави (йдеться про економіку “мильної бульбашки” — надмірне зростання цін на акції японських компаній і цін на землю в умовах дешевого банківського кредиту), що спровокували кризи 1989 р.

У 90-ті роки ХХ ст. економіці Японії були властиві невисокі темпи економічного зростання (у 1990—2000 рр. середньорічні темпи ВВП становили 1,4 %). Цей етап економічного розвитку країни збігся у часі з чотирирічною депресією світової економіки, що розпочалася у 1990 р. Відтак лише за 1992 р. промислове виробництво в Японії скоротилося більше ніж на 8 %; у 1993 р. в економіці країни спостерігався нульовий приріст ВВП, а в 1994 р. він склав 0,6 %. У 1997—2007 рр. державний бюджет зводився зі значним дефіцитом — 5—8 % від ВВП, що став наслідком масштабної бюджетної допомоги, яку уряд надавав японській економіці в роки рецесії і виходу з неї (наприклад, через купівлю на обмежений строк акцій японських компаній і банків, що перебували в кризовому стані). З 1997 р. до проблем неповернення кредитів, банкрутства підприємств і дефіциту бюджету додалася проблема наростаючої дефляції.

У перші роки ХХІ ст. Японія продовжувала впроваджувати заходи з оздоровлення економіки, стимулювання промислового розвитку шляхом податкової політики, упровадження нових технологій, сприяння розширенню внутрішнього попиту. Окрім цього, японський уряд обрав стратегію зниження державної ролі в економіці, зменшення державних витрат та посилення ролі приватного сектору. Знаковим у цьому аспекті став 2005 р., в якому було розпочато реформу державної поштової служби, ухвалено рішення про перебудову державних дорожніх корпорацій, а також оголошено про реорганізацію бюджетних установ (з метою скорочення чисельності державних службовців на 5 % до 2010 р.). Здійснено також реорганізацію і вдосконалення державних підприємств (163 з них були реформовані, а 136 — приватизовані).

У результаті структурних реформ японська економіка значно оздоровилася (так, річне зростання ВВП у 2006 р. становило 2 %, у 2007 фінансовому році — 2,4 %). Водночас проявилися і побічні результати політики, що проводилася (рівень безробіття зріс до 4 % у 2007 р., державний борг перевищив обсяг ВВП держави, досягнувши рекордних для розвинутих країн розмірів 2007 р. — 150 % від ВВП, 2008 р. — 196 % від ВВП), які ще більше поглибилися у результаті світової кризи 2008—2009 рр. (у 2010 р. державний борг перевищив удвічі суму ВВП, досягнувши 227 % ВВП держави).

Серед основних завдань соціально-економічного розвитку Японії та її фінансової політики варто виділити такі: досягнення тривалого і стабільного

економічного зростання (основними сферами модернізації при цьому виокремлено медицину, інжиніринг, інформаційні технології); реформування пенсійної системи, яка зікнулася з низкою критичних проблем, основною з яких є значний фінансовий дефіцит, що загрожує її стабільності. Йдеться в першу чергу про проблеми старіння суспільства і зменшення чисельності населення. Старіння населення є одним з чинників, який обмежує зростання економіки і створює фінансову напругу для соціальної безпеки. Тому японський уряд зробив і провів через парламент програму реформування пенсійної системи, розраховану на 10—15 років, відповідно до якої передбачається поетапне збільшення розміру пенсійних внесків громадян і одночасне збільшення частки держави в субсидуванні базової пенсії.

Державний устрій і управління фінансами. Японія є унітарною державою з конституційною монархією. Символ держави — імператор, однак дії імператора, які стосуються державних справ, можуть бути здійснені лише за згодою уряду або кабінету міністрів. Сучасний державний устрій країни визначається Конституцією, прийнятою в 1947 р. Вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом є парламент, який складається з двох палат — палати представників (512 депутатів, які обираються на 4 роки) і палати радників (252 депутати, що обираються на 6 років з переобранням половини складу кожних 3 роки). Виконавча влада здійснюється кабінетом міністрів. Очолює кабінет міністрів прем'єр-міністр, який призначається парламентом. Прем'єр-міністр формує кабінет міністрів, при цьому більшість міністрів має бути обраною з числа членів парламенту. Загальне управління фінансами країни здійснює Міністерство фінансів через власні управління та секретаріат.

Фінансова система Японії і загальна характеристика її основних складових. Японія — країна з сильною державною економічною політикою, що реалізується без прямого втручання держави в господарську діяльність і базується на податково-бюджетних і грошово-кредитних важелях, митно-тарифному регулюванні зовнішньої торгівлі.

Фінансова система Японії складається з таких основних складових: бюджету центрального уряду і бюджетів місцевих органів влади, які формують бюджетну систему держави; спеціальних фондів; фінансів підприємств, корпорацій, що належать центральним і місцевим органам влади (державний сектор).

Однією з важливих складових фінансової системи Японії є розвинута мережа спеціальних фондів. До них відносять: страхові, пенсійні, накопичувальні та інші, які в основному мають соціальний характер. Доходи фондів соціального страхування формуються за рахунок внесків як застрахованих, так і роботодавців. Видатки спрямовуються на виплату пенсій та різних соціальних допомог.

Особливо розгалужена система пенсійних фондів. На 2/3 фінансування різних видів пенсій (по досягненню пенсійного віку, з інвалідності, а також усім малозабезпеченим) забезпечується коштами державних страхових пенсійних фондів (наприклад, фонду базової пенсії зі старості, фонду тих, що втратили

годувальника). Окрім цього в Японії розвинута мережа пенсійних фондів найманих працівників приватного сектору (формується за рахунок відрахувань підприємств та внесків самих працівників, частково доплат з боку держави пенсійних фондів працівників державних і муніципальних підприємств установ (формується із коштів товариств взаємодопомоги, які створюються місцем роботи, а також відрахувань самих підприємств і державних дотацій).

Державний сектор в Японії становить незначну частку в її національному багатстві і представлений капіталомісткими об'єктами інфраструктури, а підприємствами промисловості, як в Західній Європі. В Японії є три групи підприємств державного сектору:

— *казенні підприємства*, в яких держава володіє 100 % акцій, поділяються на ті, що належать центральному уряду, і ті, що підпорядковуються муніципальним органам влади. Центральному уряду належать п'ять казенних (унітарних) підприємств (в т. ч. державне підприємство з чеканки монет і друкування банкнот — Монетний двір; державне лісове господарство; державне книжкове видавництво; поштова служба, зокрема ощадні каси при поштових відділеннях), а також вищі навчальні заклади. Казенні підприємства в Японії існують не тільки на рівні країни в цілому, але і на рівні муніципалітетів (наприклад, мережа підприємств водопостачання і каналізації). На місцевому рівні державі належать також підприємства зі збирання й утилізації сміття, міський транспорт, школи, лікарні, декілька тисяч компаній, зайнятих будівництвом та експлуатацією муніципального житла;

— *казенні корпорації* зі 100-відсотковим акціонерним капіталом. Усі формально були створені для задоволення суспільних потреб. До них належать: Корпорація урядових житлових позик, Корпорація національних швидкісних доріг, Національна нафтова корпорація, Японський банк міжнародної співпраці, Японська сільськогосподарська палата і багато інших;

— *змішані компанії з пайовою участю держави*, які працюють у двох галузях — у секторі телекомунікацій і у секторі залізничного транспорту. Національні залізниці були приватизовані і розділені в 1987 р., але принцип організації інтегрованої залізничної системи був збережений у кожній із семи регіональних компаній, що з'явилися. До 1987 р. Корпорація державних залізниць Японії 115 років належала виключно державі, а необхідність її приватизації була продиктована величезними збитками компанії, які до 1987 р. досягли 120 млрд дол. США. У зазначених семи змішаних залізничних компаніях (6 пасажирських і одна вантажна) державі належить від 12 до 45 % акцій, проте останнім часом держава скорочує свою частку.

Бюджетна система і бюджетний процес. Бюджетний рік починається в Японії з 1 квітня і закінчується 31 березня наступного календарного року.

Учасниками бюджетного процесу є: парламент, кабінет міністрів, міністерство фінансів, інші міністерства й урядові агенції, Аудиторська палата, а кож незалежні експерти (науковці, журналісти), які беруть участь у процесі обговорення бюджету. Бюджетний процес охоплює такі основні стадії.

1. *Підготовка проекту бюджету* — здійснюється Міністерством фінансів і його департаментами. Інші міністерства і відомства готують пропозиції щодо обсягу і структури своїх бюджетів та з приводу інших фінансових питань і не пізніше 31 серпня направляють відповідні документи до бюджетного департаменту Міністерства фінансів.

З вересня до грудня бюджетний департамент розглядає подані документи і на їх основі розробляє проект бюджету, який спочатку подається для узгодження в Управління економічного планування, а потім — на розгляд кабінету міністрів. Після внесення поправок уряд подає проект бюджету на розгляд парламенту.

2. Наступним етапом є *розгляд і затвердження бюджету*. Після обговорення проекту бюджету в бюджетній комісії парламент затверджує бюджет у вигляді закону. Згідно з Конституцією Японії, парламенту належить виняткове право розпоряджатися державними фінансами.

3. *Виконання бюджету* — здійснюється Міністерством фінансів та іншими міністерствами і відомствами. Касове обслуговування бюджету забезпечує Японський банк і його відділення. Міністерства і відомства в межах встановлених ними витрат подають до Міністерства фінансів свої платіжні кошториси, які міністерством розглядаються і затверджуються. Далі копії кошторисів передаються в Японський банк, який здійснює відповідні операції.

Контроль за витрачанням затверджених асигнувань проводиться кожного кварталу у вигляді звітів міністерств і відомств. Інспектори Міністерства фінансів вивчають отримані звіти, перевіряють дані і складають загальний звіт про виконання бюджету за доходами й видатками. Загальний звіт подається уряду, який, у свою чергу, відправляє його на розгляд ревізійного бюро. Тільки після того, як ревізійне бюро дасть свій висновок, звіт затверджується урядом і передається на розгляд і затвердження до парламенту.

Бюджетна система Японії є дворівневою і складається з бюджету центрального уряду (загальний рахунок) та бюджетів місцевих органів влади (в Японії 47 адміністративно-територіальних одиниць — префектур, що об'єднують 3045 міст, селищ, районів, кожен з яких має самостійний бюджет).

За рахунок коштів бюджетів місцевих органів влади в Японії фінансуються розвиток виробничої інфраструктури, заходи, пов'язані з ліквідацією наслідків стихійних лих. Видатки місцевих органів влади складаються з: адміністративних видатків, видатків на поліцію, на освіту, протипожежну оборону та економічний розвиток. Високу частку у видатках місцевих бюджетів становлять саме видатки на різні громадські роботи та підприємницьку діяльність держави (до 40 %). На соціальні потреби спрямовується близько 30 % загального обсягу витрат.

Загальна характеристика податково-бюджетної сфери. Дохідна частина бюджету Японії складається з податкових і неподаткових надходжень. Порівняно з іншими країнами, частка неподаткових надходжень в Японії досить

висока. До них відносять доходи від орендної плати, продажу земельних ділянок та іншої нерухомості, пені, штрафи, доходи від лотерей, позик тощо.

Податкова система Японії характеризується значною кількістю податків, які має право стягувати кожен орган територіального управління. Але загалом податковий тягар в країні нижчий, ніж у Європі. Серед податкових надходжень основну роль у наповненні дохідної частини бюджету відіграють прямі податки — податок на доходи фізичних осіб (40 % податкових надходжень бюджету) і податок на прибуток компаній (30 % податкових надходжень бюджету); дещо меншу роль відіграють податок на майно, на спадщину, на доходи від операцій з цінними паперами.

Податок на доходи фізичних осіб стягується за прогресивною шкалою. Цей податком оподатковуються доходи як на загальнодержавному, так і на муніципальному рівні та на рівні префектур. З урахуванням цього, за цим податком ставки в Японії є одними з найвищих у світі і можуть в сукупності досягати 50 % від доходу індивіда. Однак варто звернути увагу на те, що при визначенні неоподатковуваного мінімуму враховується сімейний стан платника податку; від сплати податку звільняються кошти, витрачені на лікування. У такий спосіб у середньостатистичного японця може звільнитися від податку на доходи фізичних осіб більше 30 % доходів.

Стосовно непрямих податків, то замість ПДВ в Японії справляється податок на споживання. Він стягується за ставкою 5 %, і ним не обкладаються медичні послуги, послуги у сфері освіти, продажу або оренди нерухомості та низка інших послуг. До непрямих податків також належать акцизи на спиртні та тютюнові вироби, нафту, газ і бензин; акцизи на послуги (за проживання в готелях, харчування в ресторанах). До цієї ж групи належать митні платежі.

Частка державних видатків у ВВП Японії є однією із найменших серед країн розвинутих країн. Значну частину у видатках державного бюджету становлять соціальні видатки, а серед них — пенсії за віком та за інвалідністю (так, наприклад, коштами державного бюджету забезпечується 1/3 виплат базової пенсії). Окрім цього за рахунок державного бюджету в Японії фінансується так звана суспільна взаємодопомога, що надається на основі Закону про гарантії прожиткового мінімуму тій категорії населення, яка сама не може забезпечити собі мінімальний рівень життя. Така допомога виплачується на щоденні потреби, освіту, житло, медичне обслуговування, при народженні дитини, із безробіття, на поховання.

Зростання бюджетних видатків соціального характеру впродовж останніх років пов'язане:

— з підвищенням пенсійних видатків (японський уряд піклується про збереження гідного рівня життя особам літнього віку, оскільки чисельність цієї категорії населення постійно зростає; літні люди стають важливим компонентом ринку праці внаслідок зростання тривалості життя і збільшення періоду трудової активності при нестачі молодшої робочої сили);

— підвищенням розміру допомоги із догляду за дітьми (з метою подолання негативної тенденції щодо зниження народжуваності).

Реалізуючи програму науково-технічного прогресу, уряд Японії збільшує державні асигнування на НДДКР. Особливу увагу держава приділяє розвитку науки й освіти, розглядаючи їх головним структурним чинником економічного зростання. У складі витрат на науку більше 15 % становлять асигнування на соціальні науки, а на природничі та технічні науки виділяється близько 85 % видатків.

За рахунок державного бюджету фінансуються: дорожнє будівництво, роботи з розвитку авіаційного і залізничного транспорту, системи зв'язку, витрати на ліквідацію наслідків стихійних лих тощо. Стосовно військових витрат, то їх рівень в Японії, порівняно з іншими розвинутими країнами, достатньо низький. Згідно зі ст. 9 Конституції Японії від 1949 р. бюджетні витрати на військові цілі не можуть перевищувати 1 % ВВП.

Інвестиції у розвиток промисловості здійснюються з фонду промислових інвестицій і фонду фінансування міського будівництва. Суспільні роботи щодо створення й розширення інфраструктури фінансуються в Японії з фондів державного будівництва — шляхового, портового, гідротехнічного, аеродромного, електроенергетичного.

З року в рік зростає така стаття бюджету, як видатки на обслуговування і погашення державного боргу.

Фінансовий сектор. Криза 90-х років ХХ ст. змусила уряд Японії запровадити у 1999 р. широкомасштабну реформу фінансового сектору, що отримала назву “великого вибуху” (за аналогією з фінансовою реформою 1986 р., успішно проведеною в Англії). Реформа зводилася до пакетного перегляду законів про банки, операції з цінними паперами та біржі, страхову справу. Зокрема, були усунені бар'єри в доступі на фінансові ринки і бар'єри, що розділяли банківську справу, страхування та операції з цінними паперами. Банки, брокерські і страхові компанії отримали можливість займатися усіма видами фінансових операцій; відмінено заборону нефінансовим компаніям проникати на фінансові ринки; дозволено торгівлю цінними паперами поза фондовими біржами і створено електронні торгові системи. Фактично, “великий вибух” започаткував широкомасштабну реорганізацію фінансового сектору Японії, де велику активність почали проявляти іноземні фінансові інститути.

Японський ринок облігацій — другий за величиною у світі ринок боргових фінансових інструментів. Серед емітентів облігацій перше місце займає центральний уряд, далі — фінансові інститути, підприємства, місцеві органи влади та іноземці, що емітують “самурай-облігації”.

Водночас Японія є одним із найбільших кредиторів США (йдеться про значний вплив капіталу з держави у формі вкладень в облігації американського казначейства).

18.5. Фінансова система Німеччини

Сучасні особливості фінансової системи Німеччини пов'язані з політичним та соціально-економічним становленням держави у минулому.

Історичні аспекти становлення державних фінансів. Економічна і політична роздробленість на території сучасної Німеччини зберігалась практично до середини XIX ст. Лише в 1871 р. відбулося об'єднання Німеччини, у результаті чого була створена єдина імперська фінансова система. Важливу роль у цьому відіграв Отто фон Бісмарк (перший рейхсканцлер імперії).

Історично і хронологічно саме Німеччина стала однією з перших держав світу, де під впливом робітничого руху і профспілкових організацій було запроваджено закони соціального характеру: страхування на випадок захворювань, втрати працездатності, пенсійне забезпечення робітників, покладено обмеження на застосування дитячої праці. В 1891 р. Німеччина першою запровадила глобальний прибутковий податок; в 1916 р. тут введено вперше податок з обороту, або універсальний акциз, на основі якого згодом був введений ПДВ.

Економіка і фінанси Німеччини зазнали суттєвих руйнувань у період світових воєн. За роки Першої світової війни державний борг збільшився з 5 млрд марок до 160 млрд марок (у 32 рази). Репараційні платежі, які необхідно було сплатити на користь переможців, становили 132 млрд марок. Наслідки Другої світової війни були ще більш руйнівними: в 1945 р. державний борг збільшився в 5 разів перевищував довоєнний рівень національного доходу 1938 р. Практично, всю економіку держави було зруйновано, а інфляція досягла 600 %. Територія повоєнної Німеччини була поділена на дві держави: Федеративну Республіку Німеччину (ФРН) та Німецьку Демократичну Республіку (НДР), які проіснували понад 40 років (з 1949 до 1990 р.).

У відродженні післявоєнної економіки ФРН і розв'язанні соціальних проблем велику роль відіграв план Маршалла (1948—1951 рр.), в рамках якого був створений фонд відбудови європейської економіки, куди зараховувалися доларові субсидії та вартість обладнання, що поступало в Німеччину за планом Маршалла. Уже в перший рік країна отримала допомогу на суму 2,4 млрд дол. США, а загальний обсяг операцій за цим фондом досяг 10 млрд дол. США.

Значні фінансові наслідки мало друге об'єднання Німеччини в 1990 р.: населення суттєво збільшилось і водночас з'явилися додаткові проблеми економічного та соціального характеру. З метою фінансової допомоги східним землям було створено два фонди: Фонд з обслуговування фінансових зобов'язань НДР (обсяг зобов'язань — 350 млрд марок); Фонд "Єдність", в рамках якого східним землям щорічно виділялося 35 млрд марок.

Основні тенденції соціально-економічного розвитку і фінансова політика ФРН. Німеччина — одна з економічно найрозвинутіших країн світу. За обсягом ВВП Німеччина на рубежі XX—XXI ст. поступалася лише США і Япо-

нії. При цьому 1,1 % ВВП створювався у сільському господарстві; 34,5 % — у промисловості; 64,4 % — у сфері послуг. Характерними рисами економіки Німеччини є: високий рівень концентрації виробництва і капіталу (концерни “Фольксваген”, “Тіссен”, “Сіменс”, “Бош”); широкомасштабне впровадження досягнень НТП, зростання витрат на НДДКР і освіту; підвищення конкурентоспроможності продукції за рахунок високої якості та екологічної безпеки; значна роль іноземного капіталу.

Разом з тим Німеччина (як і в цілому об'єднана в рамках ЄС Європа) переживає упродовж останніх років серйозні труднощі соціально-економічного розвитку. Як і більшість країн ЄС, Німеччина перебуває в періоді тривалого економічного застою, а темпи економічного зростання в країні є нижчими від середньоевропейських (табл. 18.6).

Таблиця 18.6. Динаміка ВВП в країнах ЄС

Країна	Темпи приросту ВВП, %				
	2006	2007	2008	2009	2010
Велика Британія	2,9	2,6	0,5	-5,0	0,9
Німеччина	3,2	2,5	1,3	-5,0	1,2
Франція	2,2	2,3	0,4	-2,2	1,2
Італія	2,0	1,5	-1,3	-5,0	0,7
Швеція	4,2	2,5	-0,2	-4,9	1,4
Норвегія	2,3	2,7	1,8	-1,5	0,6
Данія	3,4	1,7	-0,9	-5,1	1,5
Фінляндія	4,4	4,9	1,2	-7,8	0,9
<i>Для порівняння:</i>					
ЄС-15	3,0	2,7	0,5	-4,3	0,7
США	2,7	2,1	0,4	-2,4	2,2
Японія	2,0	2,4	-1,2	-5,0	1,1

Упродовж тривалого часу в Німеччині не вдається подолати проблему високого рівня безробіття, який з 2004 р. перевищує 10 % від загальної чисельності робочої сили.

Проблеми макроекономічного розвитку безпосередньо позначаються на функціонуванні державних фінансів. З другої половини 90-х рр. ХХ ст. зведений бюджет держави характеризується існуванням постійного дефіциту. Якщо у 2001 р. дефіцит бюджетів усіх рівнів становив 2 % від ВВП, то в 2005 р. дефіцит бюджету збільшився і становив 3,2 % від ВВП. Частка державного боргу в річному ВВП також досить значна — 87 % ВВП у 2010 р. Саме тому основні зусилля уряду ФРН спрямовані на оздоровлення державних фінансів. Для покращення фінансового стану держави уряд проводить масштабне ре-

формування економічної і соціальної сфер, у тому числі вживаються заходи фіскальної консолідації, спрямовані на реформування системи оподаткування та раціонального використання бюджетних коштів.

У найближчому майбутньому фінансова політика буде більш жорсткою порівняно з 90-ми роками ХХ ст. Загалом політика фіскальної консолідації спрямована на скорочення частки державних видатків у ВВП, яка становила наприкінці 90-х рр. близько 50 % ВВП. Проте є певні чинники (зокрема, демографічна ситуація (старіння населення) і необхідність підтримання високих соціальних стандартів), які не дають змоги кардинально змінити параметри фіскальної політики. Тому модифікація бюджетної політики пов'язується радше зі зміною традиційних підходів: адресною допомогою незабезпеченим і поступовим переходом до добровільного соціального страхування замість системи соціальної допомоги.

Одночасно зі зростанням державної заборгованості збільшується і кредитна діяльність держави. Зокрема, з метою фінансування державного боргу федеральний уряд випускає такі види цінних паперів: облігації ФРН, федеральні облігації, боргові сертифікати, федеральні касові облігації, ощадні сертифікати, казначейські фінансові зобов'язання, безпроцентні казначейські сертифікати. Кредиторами уряду в першу чергу є інститути державної кредитної системи — державні іпотечні спеціальні банки, Бундесбанк.

Окремої уваги, з погляду зменшення бюджетного дефіциту і державного боргу, заслуговує питання скорочення масштабів державної діяльності та перегляду пропорцій розподілу ВВП між державою і приватним сектором з метою усунення перекосів у бік держави. Так, зокрема, з 1990 р. через об'єднання Німеччини посилилася тенденція до зростання бюджетного дефіциту. З метою уповільнення темпів зростання видатків на виплату відсотків за державним боргом Міністерство фінансів ФРН вдалося до некредитного покриття витрат і продажу державної власності. У 1990-х роках швидкими темпами і у великих масштабах здійснювалася приватизація в колишніх східних землях Німеччини. Якщо на початку 1991 р. в нових федеральних землях приватними були лише близько 14 % всіх підприємств, то до початку 1994 р. вже 66 % перебували у приватній власності, а до початку 1998 р. приватизація була практично завершена. У приватну власність було передано практично всі підприємства, що раніше були державними. Всього на початок 2004 р. (офіційно оголошено про завершення цих процесів) було реалізовано приблизно 44,7 тис. приватизаційних контрактів.

У Західній Німеччині, яка має досить розвинутий сектор державної власності, основу державних промислових підприємств становлять великі концерни, в яких зосереджено близько 2/3 всього акціонерного капіталу державних підприємств. У державній власності земель, обшин і федерального уряду перебувають транспорт і зв'язок, гірнична промисловість, чорна і кольорова металургія, виробництво електроенергії, алюмінію, близько 50 % виробництва автомобілів і кораблів, видобуток нафти і газу. На відміну від НДР у ФРН про-

цеси роздержавлення власності розвивалися традиційними для демократичних країн Європи шляхами і охопили сектор телекомунікацій, авіаперевезень, поштову мережу. В такий спосіб за допомогою доходів від приватизації уряд Німеччини намагався подолати хронічний дефіцит державного бюджету та зменшити державний борг.

Територіально-політичний устрій та розподіл повноважень у сфері федеральних фінансів. За територіально-політичним устроєм Німеччина є федеративною республікою і країною парламентської демократії. Вищу законодавчу владу тут здійснює парламент, який складається з двох палат — *бундестагу* (палата депутатів), що всенародно обирається на чотири роки і має у ФРН вирішальне право законотворення; *бундесрату* (палата земель), яка є не виборним органом, а призначається земельними урядами теж на чотири роки. Бундесрат має право оскаржувати всі закони, схвалені в бундестазі. Закони, що стосуються основних принципів федерації, або зачіпають інтереси земель, потребують згоди верхньої палати Парламенту (бундесрату).

Вся повнота виконавчої влади в Німеччині належить федеральному уряду на чолі з Федеральним канцлером. Тому ключова фігура з боку виконавчої влади — Федеральний канцлер, який очолює уряд.

В адміністративному плані ФРН поділена на землі, округи та общини. Усі 16 земель мають широкі права автономії: кожна земля має свою конституцію, свій парламент, прем'єр-міністра (котрий є головою виконавчої влади і главою землі), загальні вищі суди, суди першої та другої інстанцій, Конституційний суд. Землі також мають самостійний бюджет і право укладати державні договори з іншими державами.

Фінансова система ФРН складається: з бюджетної системи; спеціальних урядових фондів; позабюджетних фондів; фондів державних підприємств; органів соціального страхування; федерального відомства з праці. З огляду на територіально-політичний устрій та розподіл повноважень у сфері федеральних фінансів фінансова система ФРН складається з таких рівнів:

- фінанси федерації (федеральний бюджет, спеціальні фонди, фінанси державних підприємств);
- фінанси земель (бюджети 16 земель, спеціальні фонди, фінанси підприємств);
- місцеві фінанси (місцеві бюджети та фінанси комунальних підприємств).

Бюджетна система і бюджетний процес. У ФРН фінансовий рік збігається з календарним. Бюджетний процес складається з трьох стадій (складання проекту бюджету, затвердження та виконання федерального бюджету), що передбачають визначення очікуваних доходів і видатків у бюджетному плані, ведення бюджетного обліку, фактичне відображення виконання бюджету. У бюджетному процесі головну роль відіграють такі органи влади та їхні структурні підрозділи:

- 1) Міністерство фінансів (готує проект бюджету на рівні федерації) і уряд (подає проект бюджету на розгляд парламенту);

2) представницькі органи:

— бундесрат (попередній розгляд і затвердження проекту закону про бюджет);

— бундестаг (затверджує проект бюджету), у складі якого функціонують: бюджетний комітет (традиційно голова цього комітету обирається від представників опозиційних партій); підкомітет з перевірки звітності (бере участь у перевірці виконання бюджету);

— Федеральна рахункова палата — вищий контрольний орган ФРН у сфері державних фінансів (здійснює контроль за окремими напрямками виконання бюджету);

3) Федеральний казначейський двір — незалежний державний заклад, що діє згідно з Федеральною і земельними конституціями, функціональне призначення якого полягає у контролі економічної та фінансової діяльності (у т. ч. він може перевіряти роботу Міністерства фінансів).

На стадії складання проекту федерального бюджету міністерства і відомства направляють до Міністерства фінансів очікуваний кошторис витрат на наступний рік. Міністерство фінансів приводить у відповідність витрати з реальними доходами. Під час складання проекту бюджету враховуються рекомендації Ради з фінансового планування, яка координує дії федерації, земель і общин у сфері фінансів. Міністерство фінансів на основі прогнозованих доходів уточнює видаткову частину бюджету і передає проект бюджету на затвердження федеральному уряду. Схвалений кабінетом міністрів проект бюджету передається на затвердження в законодавчі органи: спочатку у верхню палату парламенту (бундесрат), де розглядається впродовж трьох тижнів, а після цього в нижню палату парламенту (бундестаг). Парламент при розгляді бюджету може вимагати від уряду будь-яку необхідну інформацію. Реалізується це право через письмові й усні звернення, депутатські запити, запрошення на секційні та пленарні засідання відповідних урядових осіб. У випадку внесення однією із палат парламенту поправок в проект бюджету він повертається на повторний розгляд.

У Німеччині протягом тривалого періоду склалася традиція подання науково-дослідними організаціями експертних доповідей щодо бюджетного процесу. Особливою довірою користуються аргументовані висновки Експертної ради, які містять оцінку загальноекономічного розвитку і публікуються у пресі в листопаді кожного року. Процес обговорення бюджету, як і його виконання, широко висвітлюються в засобах масової інформації, що сприяє контролюваності бюджетного процесу. При обговоренні бюджету на засідання уряду зазвичай запрошуються провідні політики — члени парламенту. Основна роль у бюджетному процесі належить бюджетному комітету бундестагу. Члени бюджетного комітету є доповідачами з певних розділів бюджету, оскільки вони володіють необхідною інформацією й узгоджують свої позиції з урядом. Процес обговорення у двох палатах парламенту доволі тривалий — від трьох до трьох з половиною місяців. Прийняття бюджету є суверенним правом парла-

менту. Після прийняття законопроекту бундестагом він підписується главою уряду і стає законом.

У бюджетному процесі Німеччини діє принцип розподілу влади, згідно з яким виконання бюджету — абсолютна компетенція уряду, і парламент не має права вимагати від уряду, щоб він у повному обсязі виконував окремі статті (як правило, контролюються лише основні показники). Згідно з німецьким бюджетним правом міністр фінансів може здійснювати додаткові витрати лише в тому разі, коли є економія за іншими статтями видатків, не виходячи за затвержені контрольні цифри. Фактичне виконання бюджету покладене на Міністерство фінансів, а касове — на Бундесбанк.

Контролюють виконання бюджету органи виконавчої, законодавчої влади, а також громадські інституції. Міністерства мають власні контрольні підрозділи. За окремими напрямками виконання бюджету контроль здійснює Федеральна контрольна рахункова палата. З боку громадських інститутів контроль можуть здійснювати різні асоціації, інститути та громадські організації. За результатами перевірок контрольних органів проводиться регулярне інформування громадськості. Закінчується бюджетний процес затвердженням звіту про виконання бюджету. Період між закінченням бюджетного року і затвердженням звіту про виконання бюджету досить тривалий — два з половиною роки.

Бюджетна система ФРН у її сучасному вигляді почала формуватися у 20-х роках минулого століття, а на початку 90-х років доповнилась приєднаннями землями колишньої НДР. Сучасний бюджетний устрій ФРН базується на сильній децентралізованій системі і об'єднує три рівні — бюджет федерації, бюджети 16 земель і понад 11 тис. громад, які утворюють округи. Формально всі ланки бюджетної системи автономні, тобто самостійно складають бюджет, стягують податки, збори, витрачають кошти на виконання функцій, що падають під їхню юрисдикцію. Водночас у фінансовій статистиці Німеччини всі зазначені ланки бюджетної системи об'єднані в поняття “зведений бюджет держави”, показники якого подані без повторного рахунку (без міжбюджетних відносин).

В основу функціонування бюджетної системи ФРН покладено такі принципи:

- середньострокове фінансове планування;
- конкуренція потреб і пріоритетів при розгляді бюджету в парламенті;
- дотримання класичних принципів єдності і повноти бюджету;
- “золоте правило”, за яким приріст державного боргу не повинен перевищувати обсягу інвестицій за рахунок бюджетних коштів.

Загальна характеристика податково-бюджетної сфери. У Німеччині формування доходів бюджету — не лише важливе фіскальне завдання, але й потужний регулюючий механізм. За рівнем централізації доходів визначається показник “квота держави у ВВП”. Формування доходів визначає цілу систему фінансових каналів, за якими в казну надходять ресурси від фізичних і

юридичних осіб. Особливу роль при цьому відіграє податкова політика як важлива підсистема фіскальної політики. Податкові надходження становлять 4/5 всіх доходів бюджету, причому 2/3 податкових надходжень формуються за рахунок прямих податків (особистого прибуткового податку та податку на доходи корпорації).

Податкова система Німеччини базується на принципах, сформованих свого часу другим федеральним канцлером ФРН Л. Ерхардом (1963—1966).

У ФРН податки використовуються як спосіб впливу на накопичення приватного капіталу з метою стимулювання темпів економічного зростання. Податкове регламентування умов накопичення суспільного капіталу є одним із основних інструментів державного регулювання економіки. У Німеччині використовуються такі основні методи податкового регулювання:

— пониження або підвищення загального рівня оподаткування (йдеться про ставки особистого прибуткового податку, податку на доходи корпорації, непрямих податків);

— застосування системи прискореної амортизації капіталу підприємств;

— використання податкових пільг на інвестиції ("податкового кредиту");

— запровадження різних податкових пільг, що сприяють діловій активності в окремих сферах чи регіонах.

У Німеччині налічується понад 40 видів податків. Найбільш важливі податкові джерела формують відразу два або три рівні бюджету — федеральний, земельний і місцевий, забезпечуючи цим самим їх вертикальне вирівнювання (табл. 18.7).

Таблиця 18.7. Найважливіші податки у ФРН та їх розподіл між рівнями бюджету

Податок	Процентний розподіл		
	Федеральний бюджет	Бюджети земель	Місцеві бюджети
<i>Спільні податки</i>			
1. Особистий прибутковий податок	42,5	42,5	15,0
2. Податок на доходи корпорації	50,0	50,0	—
3. Податок з обороту імпорту	65,0	35,0	—
3. ПДВ	67,5	32,5	—
<i>Федеральні податки</i>			
1. Податок на доходи фіскальних монополій	100	—	—
2. Митні платежі	100	—	—

Податок	Процентний розподіл		
	Федеральний бюджет	Бюджети земель	Місцеві бюджети
3. Податок на нафтопродукти (тютюн, каву)	100	—	—
4. Разовий податок на майно	100	—	—
<i>Податки до бюджетів земель</i>			
1. Податок на власність	—	100	—
2. Податок на спадщину	—	100	—
3. Податок на транспортні засоби	—	100	—
4. Податок на пиво	—	100	—
<i>Муниципальні податки</i>			
1. Муниципальний податок на продаж	—	—	100
2. Податок на нерухомість	—	—	100

Водночас варто зазначити, що Німеччина — одна з небагатьох країн, де застосовується не лише вертикальне, але й горизонтальне вирівнювання доходів. Так, високодохідні землі (наприклад, Баварія, Вюртемберг, Північний Рейн-Вестфалія) перераховують частину своїх фінансових ресурсів менш розвинутим землям, таким як Саксонія. Це стало результатом багаторічного розвитку податкової системи.

Податкова система ФРН (з позицій фіску) тривалий час базувалася на особистому прибутковому податку, який сплачують усі громадяни, що отримують доходи у формі заробітної плати і капіталу (його частка перевищує 1/3 загальної суми податкових надходжень). Заробітна плата фізичних осіб у Німеччині оподатковується за прогресивною шкалою від мінімальної ставки 15 % до максимальної 42 % (з 2005 р.). Ставка податку на доходи з капіталу становить 25 %.

Важливу роль у доходах бюджету ФРН відіграють надходження від податку на доходи корпорації, який сплачують юридичні особи за базовою мінімальною ставкою 25 % (максимальна ставка 40 %).

З 2001 р. податкова система ФРН поступово реформується у напрямі зняття податкового тягаря для бізнесу та фізичних осіб. Це означає, що розбудова системи оподаткування у цій країні відбувається на принципових засадах створення умов для активного розвитку економіки за рахунок збалансування інтересів усіх учасників фіскальних відносин. У цьому контексті, наприклад,

особистий прибутковий податок поступово перетворюється з одного з основних джерел поповнення фінансових ресурсів держави на інструмент регулювання соціально-економічних процесів та нівелювання соціальної диференціації суспільства.

Водночас в Німеччині, як і в інших країнах Західної Європи, посилюються фіскальні позиції ПДВ і непрямих податків загалом. З 2007 р. підвищено базову ставку ПДВ (у державних доходах податок на додану вартість становить близько 28 %) з 14 до 19 %. Підвищення базової ставки призвело до поглиблення соціальної диференціації суспільства й актуалізувало пошуки шляхів пом'якшення його регресивного впливу на ціни. З метою вирішення цієї проблеми було запроваджено пільгову ставку ПДВ 7 % для соціально значимих товарів і послуг (на продовольчі товари, книжкову продукцію), а медичні і страхові послуги взагалі не обкладаються ПДВ.

У 2007 р. в Німеччині запроваджено нові податки: за використання комп'ютерів і мобільних телефонів з можливістю доступу до телебачення і радіо через Інтернет; податок "на багатих", який передбачає підвищену відсоткову ставку для громадян з надприбутками.

Окрім податкових надходжень доходи федерального бюджету формуються із прибутків від економічної діяльності державних підприємств і рентних платежів; в цю статтю доходів регулярно включається прибуток центрального банку ФРН. Деяку меншу роль відіграють надходження відсоткових виплат за наданими міждержавні кредити і доходи від участі в капіталі.

Одним із інструментів впливу держави на соціально-економічний розвиток є бюджетні видатки. За рахунок бюджету в першу чергу забезпечується фінансування традиційних сфер діяльності федерації, земель і общин.

Структура видатків федерального бюджету відображає функції, що виконуються федеральним урядом. Центральний уряд фінансує всі військові видатки і видатки на міжнародну діяльність, основну частину соціальних виплат, а також видатки на фінансову підтримку (субсидування, пільгове кредитування чи пряме фінансування) окремих галузей і регіонів, на науку і освіту, на утримання адміністративного апарату.

Найбільшу частку у видатках бюджету становлять соціальні виплати, особливо такі статті витрат, як пенсії, виплати допомог із безробіття, перекваліфікація безробітних і фінансування бірж праці. Пріоритетними напрямками державних видатків залишаються наукові дослідження, освіта, фінансування розвитку. Хоча треба зазначити, що частка видатків на науку і освіту залишається незначною (2—5 %) порівняно з соціальними виплатами. Однак упродовж останніх років істотно збільшилося фінансування Міністерства освіти, міністерств у справах сім'ї, літніх людей, жінок і молоді, закордонних справ, економічного розвитку; водночас зменшено обсяги фінансування Міністерства охорони здоров'я. Це пов'язано з проведенням реформи охорони здоров'я у ФРН, згідно з якою створено Фонд охорони здоров'я, з якого фінансуються каси медичного страхування.

Важливе місце в системі бюджетного фінансування належить бюджетним видаткам на економіку (на житлове будівництво, комунальне господарство, енергетику, видобувну і обробну промисловість, зв'язок, транспорт і сільське господарство). З них близько 90 % іде на фінансування виробничої інфраструктури: будівництво і підтримку доріг, аеродромів, федеральної залізниці.

Особливою рисою бюджетів є значна частка інвестиційної складової (йдеться про реалізацію програми з покращення регіональної економічної структури, підвищення продуктивності і конкурентоспроможності малих та середніх підприємств, вирішення енергетичних і структурних проблем міст, сприяння їх економічному розвитку і, разом з тим, захисту навколишнього середовища).

Фінансовий сектор. Фінансовий капітал Німеччини представлений фінансово-промисловими групами, що функціонують на основі об'єднання промислових, фінансових та інших монополій. Їх кількість порівняно зі США та іншими розвинутими країнами (наприклад, Японією, Францією, Великою Британією) є незначною — не більше 10. Це пояснюється значною концентрацією банківського капіталу в руках трьох банків ("Дойче банк", "Дрезден банк", "Комерцбанк"), які контролюють близько 80 % акціонерного капіталу країни. Три основні фінансові групи сформувалися саме навколо цих трьох банків.

Ринок державних цінних паперів Німеччини — один із найбільших міжнародних ринків урядових зобов'язань у світі після США, Японії і Великої Британії. Його особливістю є те, що він за своїм обсягом не превалює над ринком інших типів боргових фондів інструментів, але значно перевищує ринок акцій. Емітентами державних цінних паперів на цьому ринку виступають: федеральний уряд; спеціальні його служби; уряди земель; місцеві органи влади (общини, комуни).

Німеччина є одним із найбільших кредиторів світу — на неї припадає 5 % світового ринку капіталів. Значну роль у фінансовій системі Німеччини відіграють інвестиційні фонди, яких налічується близько 400.

18.6. Фінансова система Великої Британії

Велика Британія — одна з найстаріших у світі країн із ринковою економікою та парламентсько-конституційною політичною системою.

Історичні аспекти становлення державних фінансів. Формування фінансової системи Великої Британії було розпочато в XI ст. в результаті утворення феодальної держави шляхом об'єднання багатьох розрізаних країн. У 1086 р. вперше проведено перепис населення та складено земельний і податковий кадастри, що посприяло отриманню повних відомостей про можливі об'єкти оподаткування. На початку XIII ст. важливого значення набув королівський орган — казначейство, який відав наповненням доходів казни. У 1215 р. ухвалено Велику хартію вольностей, що заклала буржуазно-демо-

кратичні основи бюджетного устрою і конституційного ладу. Цим документом було обмежено королівську владу в праві вводити податки без згоди парламенту і надано фіскальні гарантії суспільним станам. З метою контролю за дотриманням положень хартії було утворено спеціальний політичний орган, який формувався з представників різних суспільних прошарків (прообраз сучасного парламенту).

На початку XVII ст. значно зросли державні витрати (перш за все військового характеру і на утримання королівського двору); почала формуватися система державного кредиту (державна вдавалася до позик шляхом випуску облігацій), у результаті чого значно зріс державний борг і підвищився рівень оподаткування, що викликало антиподаткові виступи, а в подальшому спричинило буржуазну революцію та становлення конституційного устрою, закріпленого у Біллі про права (1689 р.). З цього часу парламент отримав повні права у сфері державних фінансів (йдеться про право затвердження як доходів, так і видатків держави); казну короля було відокремлено від державного бюджету. З того часу глибинні принципи функціонування фінансової системи практично не зазнали суттєвих змін.

У кінці XIX — на початку XX ст. у результаті активізації профспілкового руху було обмежено тривалість робочого дня і запроваджено страхування робітників від нещасних випадків на виробництві (за рахунок підприємств), встановлено пенсії за старістю (з 70 років), допомоги з безробіття (15 тижнів), страхування на випадок захворювань. Все це привело до зростання видатків бюджету, їх соціальної спрямованості.

У митній політиці Великої Британії ретроспективно можна спостерігати по чергове застосування як протекціонізму, так і фритредерства: якщо в середині XIX ст. було відмінено жорсткі митні збори на імпортовані товари і застосовано режим вільної торгівлі, то вже в кінці XIX ст. (на фоні торговельних воєн між провідними державами світу) знову активізувалася політика протекціонізму. Новий виток загострення світової конкуренції припав на 1931—1932 рр., що змусило Англію повністю відмовитися від політики фритредерства.

Державні фінанси зазнавали негативних наслідків у результаті світових воєн. Так, якщо в 1914 р. військові витрати становили лише 14 % від національного доходу, то в 1916 р. — вже 56,3 %, відтак фактично все господарство держави було переорієнтовано на військові потреби. У результаті війни внутрішній державний борг збільшився більше, ніж у 12 разів порівняно з довоєнним рівнем. Відбулася також втрата позицій Великої Британії як світового фінансового лідера на користь США.

У перші роки після Другої світової війни Велика Британія значно відставала в темпах розвитку від інших держав, особливо США. Це зумовило необхідність активного втручання держави в економічні процеси з метою відродження галузей національної економіки. Була проведена масова націоналізація, внаслідок чого сформувався потужний державний сектор економіки. Саме за рахунок державних ресурсів відбувалися відновлення та реконструкція галу-

зей промисловості. У державній власності перебували: військова й атомна промисловість, організації та заклади, пов'язані з розвитком фундаментальної науки і дослідженням космосу, тощо. Частково державі належали сировинні галузі, транспорт і зв'язок. При цьому зростання масштабів державного сектору не було самоціллю — це був вимушений крок урядової підтримки національної економіки, яка постраждала у воєнні роки.

Однак вже в середині 70-х років ХХ ст. далися ознаки недоліки управління державними підприємствами (більшість з них стали збитковими, систематично вимагали дотацій із державного бюджету). У 1979 р. в результаті приходу до влади уряду на чолі з М. Тетчер відбулися радикальні зміни в країні, що розпочалися з обмеження регулюючої функції держави шляхом масштабної приватизації державних підприємств, зниження рівня оподаткування внаслідок стимулювання розвитку підприємництва та приватної ініціативи, розширення соціальних послуг, створення змішаної державно-приватної системи охорони здоров'я, пенсійного забезпечення і т. ін. Попри це дотепер на державу припадає 20 % споживчих витрат і 9 % інвестицій в основний капітал. Держава забезпечує роботою половину зайнятих у сфері охорони здоров'я та дві третини у сфері освіти.

Основні тенденції соціально-економічного розвитку і фінансова політика Великої Британії. Починаючи з 1993 р. і до кінця ХХ ст. в економіці Великої Британії спостерігалася стабільне (на рівні 2,5—3,5 %) щорічне зростання ВВП; рівень безробіття був у два рази нижчим, ніж в Німеччині і Франції. Основу сучасної британської економіки становить приватний сектор, що виробляє 80 % ВВП і забезпечує 75 % зайнятості. На межі ХХ—ХХІ ст. склалася така структура економіки Великої Британії:

- “первинний сектор” (сільське господарство, лісове господарство і рибальство) — 1,8 % ВВП та 1,1 % загальної кількості трудових ресурсів;
- “вторинний сектор” (обробна промисловість і будівництво) — 31,4 % ВВП та 18,7 % загальної кількості зайнятих;
- “третинний сектор” (сфера послуг) — 66,8 % ВВП та 80,2 % загальної кількості зайнятих.

Велика Британія традиційно займає конкурентні позиції у світовій економіці, перш за все на міжнародному ринку капіталів і в кредитній сфері (так, за обсягом накопичених іноземних інвестицій країна посідає друге місце у світі після США).

Разом з тим, варто зазначити, що до кінця минулого століття США, Японія, Німеччина і Франція випередили Велику Британію як за обсягом ВВП, так і за рівнем промислового виробництва. Схожа ситуація спостерігалася у зовнішній торгівлі та валютних відносинах. Загалом упродовж останніх років Велика Британія переживає серйозні труднощі соціально-економічного розвитку — темпи економічного зростання в країні є нижчими від середньоєвропейських (див. табл. 18.6).

Характерним явищем державних фінансів у Великій Британії є дефіцит державного бюджету. Так, за останні десятиліття ХХ ст. лише у кількох роках

спостерігалася збалансованість, або ж профіцитність державних фінансів (зокрема, з 1970 по 1995 рр. лише у трьох роках за цей період спостерігався профіцит державних фінансів). Для подолання бюджетного дефіциту у 1997 р. було складено п'ятирічний план раціонального використання коштів як центральним, так і місцевими органами влади. Запроваджено принцип пріоритетності статей бюджетних видатків. Головними пріоритетами бюджетних видатків визначено: освіту, професійну підготовку молоді, створення нових робочих місць та охорону здоров'я.

У підсумку це позитивно позначилося на динаміці державних фінансів: бюджети в 1999—2001 рр. було виконано з профіцитом, що створило передумови для проведення політики зниження податкового тягаря і реалізації соціальних програм, суть яких зводилася до забезпечення соціальної справедливості, сприяння зайнятості та підтримки найбільш незахищених прошарків населення, розширення середнього класу суспільства. Задля підвищення рівня зайнятості було надано субсидії для створення додаткових робочих місць та проведено заходи з професійної підготовки і перепідготовки економічно активного населення; реформовано службу зайнятості.

Однак уже в 2004 р. дефіцит державного бюджету перевищив 6 %.

Загалом перерозподіл фінансових ресурсів через державні фінанси щодо ВВП у Великій Британії становить близько 40 %. При цьому майже 3/4 витрат припадає на соціальні цілі (на фінансування заходів із соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти).

Для стимулювання економічного зростання систематично проводиться політика зниження податкового тягаря. Так, якщо у 1980-х рр. ставка податку на доходи громадян становила 33 %, то в 1995 р. вона знизилася до 25 %, а у 2000 р. — до 22 %. Також суттєво знижено ставку податку з корпорацій — ще кілька десятиліть тому вона становила 50 %, а тепер — 30 %. Одночасно податкову базу вдалось розширити у результаті ліквідації податкових пільг.

У сфері управління державним боргом політика Великої Британії є досить виваженою. Впродовж десятиліть на практиці застосовується два важливих принципи в політиці державних запозичень:

— щорічний розмір державного боргу повинен з року в рік залишатися на одному й тому ж рівні (близько 30 % від ВВП). Загалом практика це підтверджує — державний борг у 2002—2003 рр. становив 37,9 % від ВВП; станом на кінець 2007 р. загальна заборгованість держави сягала 504,5 млрд фунтів стерлінгів, що становило 37,2 % ВВП; однак уже в 2008 р. рівень державного боргу перевищив встановлений ліміт і досягнув 52 % від ВВП, а в 2010 р. — 73 % від ВВП;

— дотримання “золотого правила” державних фінансів — розмір щорічних позик, які залучає уряд, повинен відповідати його витратам на інвестиційні програми, тобто масштабам фінансування тих проектів, які у майбутньому дадуть змогу своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за зобов'язаннями держави.

Особливістю політики державного боргу є те, що його левову частку становить саме внутрішній державний борг, який дає можливість мінімізувати залежність держави від зовнішніх позичальників.

Фінансова система Великої Британії. Фінансова система Великої Британії складається:

- з державного бюджету;
- місцевих бюджетів;
- спеціальних фондів;
- фінансів державних підприємств та корпорацій.

Головну роль у фінансовій системі відіграє *бюджет центрального уряду* (державний бюджет Великої Британії), який складається з двох частин:

- 1) *консолідованого фонду* (рахунку поточних надходжень і видатків), через який перерозподіляється основна частина ресурсів державного бюджету;
- 2) *національного фонду позик* (бюджету капіталовкладень).

Консолідований фонд — спеціальний рахунок Міністерства фінансів Великої Британії в Банку Англії. Основними доходами консолідованого фонду є податки, за рахунок яких формується близько 95 % цієї частини бюджету. Із консолідованого фонду здійснюються переважно видатки поточного характеру. Вони діляться на дві частини: ті, що щорічно затверджуються парламентом (приблизно 96 % загального обсягу в т. ч. військові асигнування, видатки на розвиток промисловості, сільського господарства, утримання апарату управління, на соціально-культурні заходи, субсидії місцевим органам влади і т. ін.); витрати постійного обслуговування, які не затверджуються парламентом (кошти, що спрямовуються у національний фонд позик для сплати відсотків за державним боргом, витрати за цивільним листом (видатки на утримання королеви), а також відрахування у фонди Європейського Союзу.

Національний фонд позик відображає операції держави інвестиційного характеру щодо отримання позик та надання кредитів. Він формується за рахунок: перевищення доходів над видатками консолідованого фонду (якщо спостерігається його профіцит), отриманих відсотків за наданими довгостроковими кредитами, прибутку емісійного департаменту Банку Англії, коштів із консолідованого бюджету, що перераховуються на обслуговування державного боргу. Кошти Національного фонду позик використовуються на погашення державного боргу та сплату відсотків за ним, надання кредитів органам місцевої влади, здійснення інвестиційних проектів (переважно капітальних вкладень у державні корпорації).

Частка *місцевих бюджетів* у бюджетній системі коливається на рівні 30 %. Видатки місцевих бюджетів поділяються на поточні та капітальні (капітальні покриваються за рахунок позик, а джерелом фінансування поточних головним чином є податки). Кошти місцевих бюджетів спрямовуються на житлове та шляхове господарство, освіту, на утримання органів місцевої влади та самоуправління, судової системи, на заходи з охорони навколишнього середовища, поліцію. Головне джерело наповнення місцевих бюджетів — муніципальний

податок (справляється з урахуванням вартості майна та кількості дорослих членів сім'ї).

Серед *спеціальних позабюджетних фондів* найбільшу роль відіграє фонд національного страхування, який забезпечує цілий спектр програм соціально-го характеру. З нього фінансуються пенсії при досягненні пенсійного віку, інвалідності, допомоги безробітним, допомоги у випадку захворювань. Джерелами формування доходів фонду є внески працюючих, внески роботодавців, асигнування з бюджету, доходи від інвестиційної діяльності самого фонду. Окрім цього, у Великій Британії діє розгалужена мережа недержавних спеціальних фондів (йдеться про страхові компанії і недержавні пенсійні фонди, інвестиційні трести, довірчі пайові фонди, фінансові корпорації та фірми венчурного фінансування).

Державні підприємства Великої Британії поділяються на три види: державні корпорації, змішані і відомчі підприємства. Проведена у 80—90-ті рр. широкомасштабна приватизація (до кінця 1999 р. було приватизовано близько 100 державних компаній, у результаті чого державний сектор скоротився на 2/3) мала на меті створення замість державних монополій конкуруючих між собою приватних фірм задля підвищення ефективності виробництва. Доходи від реалізації активів державних підприємств (майже 80 млрд фунтів стерлінгів) стали одним із джерел фінансування бюджетного дефіциту.

Водночас підприємства, що залишаються у власності держави (найбільші з них — поштові відомства, Лондонський транспорт, Управління цивільної авіації), діють в основному на комерційних засадах. Вони зобов'язані узгоджувати з урядом свої стратегічні плани, принципи оцінки інвестицій і ціноутворення, фінансові цілі, обсяг зовнішніх запозичень. Уряд здійснює систематичний моніторинг діяльності націоналізованих підприємств.

Великі англійські концерни (складні промислові комплекси) складаються з десятків різних підприємств. Проте високий рівень монополізації англійської промисловості не означає, що у Великій Британії немає середніх і малих підприємств. В країні функціонує контрактна система, через яку багато малих фірм прив'язуються до великих компаній як до стійкого ринку, джерела поставання, фінансування, нових технологій, результатів НДДКР. Більшості малих і середніх компаній важко самостійно утримувати конкурентні позиції на ринку, тому вони прив'язуються до великих компаній.

Бюджетна система, бюджетне право і бюджетний процес. Велика Британія є унітарною державою зі складним адміністративно-територіальним устроєм (адміністративно країна поділена на графства, області, райони і округи). Її офіційна назва — Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, до складу якого входять Англія (45 графств і специфічна адміністративна одиниця — Великий Лондон); Шотландія (12 областей); Уельс (8 графств); Північна Ірландія (26 округів); самостійні адміністративні одиниці — острів Мен і Нормандські острови. Зазначені складові Великої Британії мають широкі права автономій.

Велика Британія — парламентська монархія. В країні немає конституції у вигляді єдиного основного закону. Конституційне значення мають законодавчі акти, прийняті парламентом. Главою держави є монарх — королева, яка вважається верховним носієм виконавчої влади, главою судової системи, верховним головнокомандувачем збройних сил, має формальне право скликати парламент на сесії, розпустити палату обшин, санкціонувати законопроекти, прийняті парламентом, ратифікувати міжнародні договори.

Однак реальна влада у Великій Британії перебуває в руках парламенту та центрального уряду (Кабінету міністрів). Парламент складається з двох палат — Палати громад (нижня палата, що формується на основі загального виборчого права (650 депутатів, що обираються терміном на 5 років) та Палати лордів (верхня палата, що формується на основі дворянської ознаки, як правило, з пожиттєвим призначенням). Ключовими повноваженнями у сфері державних фінансів наділена нижня палата (оскільки її депутати є представниками народу).

Центральний уряд складається приблизно з 20 міністрів на чолі з прем'єр-міністром, який є ключовою фігурою у виконавчій владі. Більшість членів Кабінету міністрів відповідальні за роботу одного чи декількох урядових відомств, які самі надають послуги або впливають на їх надання іншими владними структурами. У центральному уряді головною фігурою в питаннях державних фінансів є міністр фінансів (канцлер казначейства). Міністерство під його керівництвом займається одночасно:

- визначенням економічної та фінансової політики держави;
- питаннями формування доходів бюджету;
- здійсненням видаткової політики держави.

Основними джерелами бюджетного права Великої Британії є:

- Білль про права 1689 р.;
- Закон про фінанси, який щорічно приймається і регламентує питання стосовно дохідної частини бюджету;
- Закон про асигнування, який щорічно приймається і регламентує питання, пов'язані з витратною частиною бюджету.

У зв'язку з тим, що розгляд і прийняття державного бюджету є особливою парламентською прерогативою, окремі аспекти бюджетного права, а точніше, бюджетного процесу, регулюються законами про парламент 1911 і 1949 рр., а також постійними правилами його палат.

Окрім цього, безпосередньо бюджетного права стосуються такі правові акти: Закон про національний позиковий фонд 1968 р.; Закон про консолідований фонд 1816 р.; закони про Міністерство фінансів і ревізійні органи 1866 і 1921 рр.; закони про місцеві фінанси 1972, 1982 рр. та ін.

Кожна з ланок бюджетної системи Великої Британії є незалежною та функціонує автономно, а тому самостійно складає, розглядає, затверджує і виконує свій бюджет. Це потребує відокремленого розгляду бюджетного процесу на центральному і місцевому рівнях.

Бюджетний рік у Великій Британії починається 1 квітня і завершується 31 березня наступного року. Проект державного бюджету складає казначейство (Міністерство фінансів). Щорічно 1 жовтня воно направляє циркуляр окремим департаментам, міністерствам і відомствам, вимагаючи від них кошторис витрат на наступний фінансовий рік, а від департаментів внутрішніх доходів, митних платежів і акцизів — кошторис доходів. Міністерства і відомства розробляють кошториси за встановленою класифікацією витрат і передають їх казначейству, яке перевіряє й уточнює їх. При розробці бюджету враховують такі макроекономічні показники: прогнозні темпи зростання ВВП, рівень безробіття, норми відсоткових ставок на фінансовому ринку, динаміку цін, ситуацію на фондовому ринку, рівень податкових ставок та ін. Планування здійснюється на п'ятирічний період у цінах поточного року з відповідним щорічним коригуванням. За такий тривалий період часу (п'ять років) можливі помилки в прогнозних розрахунках, але, як свідчить практика, середня помилка не перевищує 1 % від валового національного продукту.

У Великій Британії не існує бюджету у вигляді єдиного закону, який санкціонує державні доходи і витрати. Натомість проект бюджету складається з двох окремих частин — розрахунку доходів та витрат. Відповідно щорічно приймаються два основних фінансових закони, що регулюють питання бюджету — Закон про асигнування, предметом якого є державні витрати, і Закон про фінанси, в якому відображаються державні доходи та їх джерела.

Після розгляду та затвердження Кабінетом міністрів проект бюджету подається в парламент. Пропозиції щодо бюджету оголошуються в так званій бюджетний день в палаті громад канцлером казначейства у його щорічному Бюджетному посланні, в якому викладаються поточний стан в економіці та державних фінансах і прогнози розвитку на середньострокову та довгострокову перспективи. Пропозиції щодо бюджету вносяться канцлером від імені уряду Великої Британії у вигляді кошторисів міністерств і центральних відомств. Також уряд готує щорічну збірку офіційних документів про державні видатки — “Білу книгу”, де викладає свої плани на наступні три роки. Бюджетне послання та “Біла книга” обговорюються у парламенті. Спеціальний постійний комітет палати громад вивчає “Білу книгу” і доповідає про неї перед дебатами, під час яких парламент висловлює свої зауваження.

Для вотування (розгляду/затвердження) бюджету парламент збирається на спеціальну сесію. Бюджетні права парламенту щодо бюджетної ініціативи (можливості вносити зміни в поданий проект) є обмеженими. На практиці тільки виконавча влада може збільшити видатки державного бюджету. Але парламент для розширення обсягів видатків може чинити політичний тиск з метою внесення необхідних поправок. Крім того, парламент може пропонувати скорочення витрат. Головну роботу над проектом виконує нижня палата — палата громад. Тут діє два комітети — з розгляду видатків і доходів. Верхня палата (палата лордів) затверджує бюджет у цілому. Затверджений бюджет підписує королева Англії (це її єдина та формальна функція в бюджетному процесі).

Виконання державного бюджету забезпечують: Міністерство фінансів Великої Британії в особі канцлера казначейства, що контролює в тому числі фінансові служби інших міністерств і відомств; а також Банк Англії (заснований в 1694 р.), який є органом його касового виконання.

Великій Британії властивий жорсткий контроль за здійсненням бюджетних витрат (з метою їх раціональності та відповідності бюджетним призначенням). Основна мета уряду — контролювати зростання державних видатків, тому головний наголос робиться на ефективності використання бюджетних коштів. Усі відомства самостійно ретельно аналізують виконання конкретних завдань в аспекті результативності.

Загальна характеристика податково-бюджетної сфери. Сучасна система оподаткування у Великій Британії сформувалася ще в кінці XIX ст., але суттєвих змін зазнала в 1965, 1973 рр. та в середині 90-х рр. XX ст. Податки у Великій Британії, як унітарній державі, поділяються на загальнодержавні й місцеві. Загальнодержавні податки (прибутковий податок з фізичних осіб, податок на доходи корпорацій, податок на доходи від нафти, на приріст капіталу, податок на спадщину і непрямі податки (ПДВ, мита і акцизи) становлять близько 90 % усіх податкових надходжень. Основні місцеві податки — муніципальний податок на майно (землю, будинки, магазини, установи, заводи і фабрики). На них припадає близько 10 % податкових доходів. Однак треба зазначити, що місцеві органи влади можуть вводити додаткові збори на конкретні місцеві потреби.

Британський парламент наділений законодавчою владою щодо встановлення податків у країні. Юридичні повноваження парламенту в цьому випадку поширюються на Англію, Уельс, Шотландію і Північну Ірландію. Уряд за допомогою казначейства (Міністерства фінансів) здійснює управління податковою системою країни. Ця діяльність уряду контролюється парламентом.

Щодо видаткової частини бюджету, то варто зазначити, що вона має стійку тенденцію до збільшення. Зростання видатків за неможливості постійного збільшення податкових надходжень змушує уряд Великої Британії вдаватися до позик. За структурою державний борг складається з урядових і гарантованих урядом облігацій і векселів казначейства, що обертаються на ринку цінних паперів, і зовнішнього боргу. Основна частина позичених коштів припадає на державні цінні папери.

Фінансовий сектор. Фінансовий сектор Великої Британії представлений великою кількістю спеціальних недержавних фондів і, зокрема:

— *страховими компаніями і пенсійними фондами*, що вкладають акумульований позиковий капітал у довгострокові інвестиції на термін від 20 до 25 років (в основному в акції та інші цінні папери). Англійські страхові монополії входять до переліку найбільших у світі;

— *інвестиційними трестами*, що займаються виключно операціями з цінними паперами. Шляхом емісії власних акцій і облігацій вони залучають капітал, який вкладають в цінні папери інших компаній. Особливістю цих установ є те, що вони не мають регулярних джерел надходжень (депозитів, страхових

внесків тощо), залежать від ринкової кон'юнктури: при падінні курсів цінних паперів вони стикаються з фінансовими труднощами і збитками;

— *довірчими пайовими фондами*, що за своєю спеціалізацією схожі з інвестиційними трестами (акумулюють грошовий капітал і вкладають його в цінні папери). Оскільки пайовики в будь-який час можуть продати свій пай компанії з управління активами, то капітал цих фондів є змінною величиною: він залежить від динаміки купівлі-продажу паїв. Структура активів фондів відповідає структурі активів інвестиційних трестів: близько 80 % становлять акції приватних компаній; більшість довірчих пайових фондів пов'язана з банками і страховими компаніями;

— *фінансовими корпораціями*, що спеціалізуються на кредитуванні приватних фірм, які не мають доступу до звичайних джерел позикового капіталу. Найбільші серед них — фінансова корпорація промисловості, сільськогосподарська іпотечна корпорація та ін.;

— *фірмами венчурного фінансування* — спеціалізованими установами, що виникли в основному в 1980-х рр., які займаються кредитуванням нових компаній у передових галузях, пов'язаних із підвищеним ризиком.

У Великій Британії високо розвинутий міжнародний фондовий ринок. На Лондонській фондовій біржі 55 % обсягу угод укладається з акціями іноземних компаній і 60 % — з облігаціями. Окрім цього Лондон — найбільший валютний ринок у світі: в Сіті реалізується близько 1/3 валютних операцій. Через Лондон проходить найбільший обсяг страхових операцій і міжнародних операцій перестраховування; тут котирується значна частка активів світового біржового ринку металу, нафти та інших стратегічних товарів.

Місцевий ринок боргових цінних паперів в англійських футах регулюється різними видами фінансових інструментів. Найважливіший і найпотужніший його сектор — ринок боргових цінних паперів британського уряду, де обертаються такі державні цінні папери: звичайні облігації; конвертовані облігації; безстрокові облігації; золотообрізні облігації, що мають власних дилерів; індексовані золотообрізні облігації; золотообрізні облігації з плаваючою відсотковою ставкою; казначейські векселі; казначейські ноти. За даними Банку Англії, валова сума їх емісії покриває 60 % усього національного боргу. Основні інвестори на цьому ринку — компанії зі страхування життя і пенсійні фонди, які надають перевагу вкладенням у довгострокові цінні папери.

Загалом потужність британського фінансового капіталу набагато перевищує потенціал національної економіки Великої Британії.

18.7. Фінансова система Франції

Історичні аспекти становлення державних фінансів. У Франції, як і в багатьох інших державах, перші бюджети були засекречені. Так, у 70-х роках XVII ст. у Франції існували закони, які під страхом смертної страти забороняли навіть розмовляти про бюджет, обговорювати фінансову діяльність держа-

ви. Глава держави фактично володів необмеженим правом розпоряджатися казною. У Франції вперше (напередодні Великої французької буржуазної революції) міністром фінансів Неккером (при Людовіку XIII) було опубліковано бюджет французького королівства у вигляді кошторису доходів і витрат держави. На першому етапі Великої французької революції були скасовані непопулярні податки (наприклад, податок на сіль — “табель”). Разом з тим, Франція — батьківщина ПДВ.

Впродовж XX ст. у Франції відбулися масштабні (порівняно з іншими країнами з розвинутою ринковою економікою) зміни в політичній та економічній сферах. Так, на ґрунті соціал-демократичних ідей у Франції значного розвитку набув етатизм (втручання держави в економічне життя). Хоч ідея передачі державі основних засобів виробництва існувала у Франції з давніх часів, у 1936 р. були націоналізовані п'ять найбільших авіакомпаній. Відразу після війни держава націоналізувала 4 великих банки, аеропорт Парижа і компанію “Рено”, а також 35 страхових компаній і 6 вугільних басейнів. Остання великомасштабна націоналізація відбулася на початку 80-х років XX ст., коли були націоналізовані великі комерційні банки і багато промислових підприємств.

У роки правління президента Франсуа Міттерана французька економіка зазнала труднощів через високу частку державних підприємств, які були мало ефективними. Тому в період президентства Жака Ширака в кінці 1990-х рр. розпочалися зворотні процеси — широкомасштабні заходи з приватизації державних підприємств. Одним із найпоширеніших у країні варіантів приватизації став викуп компаній її керівництвом і співробітниками. Лише за перші чотири роки здійснення програми приватизації 1989—1992 років у такий спосіб були передані у приватну власність близько 25 % всіх компаній. Персоналу підприємств у період приватизації надавалися значні пільги. Так, 5 % акцій компанії продавалися співробітникам компанії за пільговою ціною, при цьому оплату свого пакета можна було розтягнути в часі на 2 роки, тобто фактично купити частку підприємства “в кредит”.

Специфічними рисами французької приватизації стало поєднання централізованого регулювання з ринковими важелями, а також використання принципу сегментації пропозиції акцій між різними групами акціонерів. Це було викликано намаганням забезпечити стабільність контролю над управлінням приватизованим підприємством і зберегти середньострокову стратегію його розвитку, а також захистити від безконтрольної скупки акцій зовнішніми інвесторами. Решта активів реалізовувалася на французькому фінансовому ринку.

Основні тенденції соціально-економічного розвитку і фінансова політика Франції. Сучасна французька економіка — одна з найпотужніших у світі. На рубежі XX—XXI ст. Франція займала шосте місце у світі за обсягом ВВП і часткою у світовому промисловому виробництві, п'яте — за часткою у світовому експорті.

У 1990-х роках Франція пережила два етапи реформ:

— перший етап — впровадження в економіку неоконсерватизму (подолання кризи соціальної моделі економіки — зниження соціальних гарантій, вихід на рівень критеріїв Маастрихтської угоди щодо стану державних фінансів, проведення податкової реформи, зменшення рівня безробіття);

— другий етап — реформи під назвою “тихої революції” (зниження ролі держави в економіці і посилення ролі підприємництва).

В умовах глобалізації світової економіки і посилення інтеграційних процесів у Європі Франція вдалася до часткової лібералізації економіки, зменшення рівня внутрішнього державного регулювання і впровадження нових технологій управління. Разом з тим, у Франції так і не відбувся повноцінний відхід від “трансфертної держави” і перехід до економічного лібералізму. В країні продовжує діяти соціально орієнтована модель економіки, центральною ідеєю якої є “державна суспільного добробуту”. Фактично, уряд Франції продовжує реалізовувати на практиці курс “третього шляху” розвитку: з одного боку вільної ринкової економіки, заперечуючи при цьому принципи розвитку вільного ринкового суспільства; а з іншого боку — підтримки і стимулювання малого бізнесу (близько 95 % підприємств належать до категорії малих).

Впродовж останніх десятиліть ХХ ст. втручання держави в економічне життя у Франції постійно посилювалося. Якщо в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. частка державних витрат у ВВП становила 10—15 % (в 1870 р. — 12,6 %, в 1913 р. — 17 %), то до 1960-х років вона зросла до 34,6 %, а на початку ХХІ ст. — досягла майже 55 %.

У Франції традиційно високими залишаються соціальні гарантії населення з боку держави. У сукупності з проблемою зростання кількості пенсіонерів (не зважаючи на досить високий рівень оподаткування) вони стали причиною дефіцитності державних фінансів. У результаті сумарний державний борг збільшився з 40 % ВВП у 1980-х роках до 70 % ВВП у 2004 р. і досягнув рекордних позначки 80 % ВВП у 2010 р., тоді як, за правилами ЄС, заборонено перевищувати 60-відсотковий бар’єр.

Отже, однією зі складних проблем, що сьогодні стоять перед системою соціального страхування Франції, є необхідність повноцінної пенсійної реформи (реформи цієї сфери були розпочаті ще в 90-х рр. ХХ ст.), оскільки тенденція до старіння населення поступово вимагає все більших ресурсів для забезпечення виплат пенсій. За прогнозами, до 2040 р. кількість громадян віком більш 60 років може досягнути 70 % населення країни. Якщо в 2000 р. видатки в пенсійне забезпечення становили 12,5 % ВВП, то, за прогнозами, в 2020 р. п сума може сягнути 14,5 %, а в 2040 р. — 16,5—17 %.

При цьому серед можливих джерел фінансування бюджетного дефіциту Франції розглядаються надходження від приватизації, за рахунок яких планується до 2020 р. додатково отримати 152 млрд євро, які ймовірно будуть використані для виплати пенсій в період з 2020 по 2040 р. Однак навіть за таких умов причини проблеми остаточно вирішеними не будуть, адже цих ресурс

вистачить лише на певний час. Тому на часі — системна пенсійна реформа, яку очевидно необхідно провести за британським зразком, підвищуючи особисту відповідальність працівників за власні пенсійні накопичення.

Разом з тим, уряд Франції, як і уряди інших європейських країн, розпочав реалізацію програми скорочення дефіциту державного бюджету, так звану програму фінансової консолідації, і приступив до більш жорсткого регулювання видатків, не відмовляючись при цьому від проведення окремих заходів з метою скорочення безробіття і зниження державного боргу. Як відомо, значні державні витрати збільшують обов'язкові відрахування — податки і соціальні внески, а також призводять до збільшення державного боргу. Тому основу сучасної макрофінансової політики Франції формує так званий "трикутник економічного зростання", що поєднує три взаємодоповнюючі складові: використання в обмежених розмірах дефіциту державного бюджету як стимулятора економічного зростання; скорочення внутрішньої і зовнішньої заборгованості; зниження норми оподаткування (доходи державного бюджету формуються переважно за рахунок податків (90 %)).

Фінансова система Франції. До складу фінансової системи Франції входять такі ланки: центральний (державний) бюджет, місцеві бюджети, позабюджетні спеціальні фонди та фінанси державних підприємств.

Державні фінанси Франції складаються з трьох рівнів формально автономних рахунків, що тісно пов'язані між собою.

1. Рахунки центрального уряду, які об'єднують:

— *загальний бюджет (державний бюджет)* — доходи і видатки уряду кінцевого характеру;

— так звані *додаткові і приєднані рахунки державних підприємств і організацій*, які не є юридичними особами, але користуються певною фінансовою автономією (всього налічується сім приєднаних бюджетів — один військовий (виробництво пального) і шість цивільних: бюджети пошти, телеграфу, телефону; соціальної сільськогосподарської допомоги; національної друкарні; монетного двору; ордену Почесного легіону; ордену Визволення. Витрати кожного приєданого бюджету покриваються власними доходами організації);

— *спеціальні рахунки казначейства*, що відкриваються державним організаціям, які не мають права юридичної особи і фінансової автономії (ресурси спеціальних рахунків відображені як у дохідній, так і видатковій частинах бюджету; ці рахунки затверджуються парламентом).

У сукупності ці три категорії фінансових рахунків становлять розширений, або централізований бюджет уряду.

2. Бюджети місцевих органів влади.

3. Бюджети системи соціального страхування.

З другої половини ХХ ст. у Франції зростає рівень перерозподілу ВВП через систему рахунків державних фінансів (так, частка видатків адміністрацій усіх рівнів у ВВП зростає за 1950—1990 рр. з 33 до 50 %). Збільшення масштабів перерозподілу ВВП супроводжувалося серйозними зрушеннями в самій систе-

мі державних фінансів — зокрема, зміною як частки бюджету центрального уряду, так і інших ланок.

Серед розвинутих країн Францію традиційно вирізняє специфічна структура ресурсів, що перерозподіляються через канали державних фінансів — значну частку серед них займають фонди соціального страхування (їх частка в загальній сумі обов'язкових відрахувань зросла з 42,7 % у 1980-х рр. до 44,5 % у 1990-х рр.). Іншою характерною рисою державних фінансів є зростання ролі місцевих бюджетів (йдеться про переміщення ресурсів всередині фінансової системи на місцевий периферійний рівень).

Місцеві бюджети в системі державних фінансів є основним фінансовим інструментом адміністративних одиниць (як відомо, Франція поділена на 22 регіони, 96 департаментів і близько 36 тис. комун). Адміністративно-територіальні одиниці мають власну систему виборчих органів самоврядування: регіональних, генеральних і муніципальних рад, які затверджують відповідні бюджети.

Місцеві бюджети в частині видатків складаються з двох основних розділів: бюджети поточної діяльності (функціональний) та бюджети нового будівництва (інвестування). Джерела доходів поділяються на внутрішні — доходи від муніципальної власності, місцевого господарства, податкові та зовнішні — дотації, кредити (як державні, так і приватні).

У країні більше третини всіх поточних витрат місцевих органів влади припадає на утримання адміністративно-силового апарату (поліція, цивільна оборона, пожежна охорона, управління); третина — на освіту, культуру; важливою статтею витрат є розвиток інфраструктури. Місцеві органи влади здійснюють значні капіталовкладення — понад 52 % всіх капітальних державних витрат. Частка податків у місцевому бюджеті — 40 %, субсидій — 30 %, ще 30 % становлять власні надходження і позики. Місцеві бюджети, як правило, дефіцитні і потребують додаткових ресурсів для фінансування власних програм.

Особливістю фінансової системи Франції є те, що в її рамках створена та функціонує розгалужена система *фондів спеціального призначення*, які підпорядковані державі чи місцевим органам влади і мають цільове призначення. До них належать: спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, фонди фінансово-кредитних установ і соціальний бюджет. Усі вони певною мірою юридично й організаційно самостійні й мають власні джерела формування доходів. Спеціальні фонди можна розділити на дві основні групи:

— першу групу утворюють фонди, що включаються до складу бюджету (наприклад, фонд економічного і соціального розвитку Франції, кошти якого видаються у формі кредитів на 3—5 років націоналізованим і приватним підприємствам, що здійснюють інвестиції відповідно до загальнодержавної програми розвитку);

— другу групу становлять позабюджетні фонди, які мають юридичну самостійність і пов'язані в основному із соціальною сферою. Сукупність таких фон-

дів називають соціальним бюджетом Франції. До них належать: пенсійний фонд, фонд страхування з тимчасової втрати працездатності (у зв'язку з хворобою), фонд страхування на випадок інвалідності, фонд допомоги сім'ям, національний фонд допомоги безробітним. Найважливіші з них перебувають у розпорядженні центрального уряду. Серед спеціальних фондів, що створюються місцевими органами влади, найбільшого значення набули позикові фонди, кошти яких використовуються для інвестицій, а в окремих випадках — для покриття касових розривів у місцевих бюджетах.

Основними джерелами формування коштів спеціальних соціальних фондів є внески підприємців (60 %); внески застрахованих (18 %); надходження від держави (20 %); інші доходи (2 %).

Франція займає одне з перших місць серед країн з розвинутою ринковою економікою за рівнем розвитку *державного сектору* (на нього припадає близько 1/10 ВВП, більше 1/4 всіх інвестицій і близько 15 % усього зайнятого населення країни). Державні підприємства зосереджені у вугільній, нафто-газовій та енергетичній галузях, у сфері основних споживачів енергії (майже всі види транспорту), а також у найбільш динамічних і нових галузях (аеронавтиці, електроніці, хімічній промисловості). Відповідно до статуту державні підприємства мають право укладати угоди, відповідати за своїми зобов'язаннями, розподіляти прибутки, приймати інвестиційні рішення. Ресурси державного сектору формуються з різних джерел: власних коштів, безповоротних дотацій і субсидій із державного бюджету, але найбільше за рахунок довгострокових кредитів, внутрішніх і зовнішніх позик. Серед державних підприємств є прибуткові і збиткові. Прибуткові підприємства сплачують до бюджету податок на прибуток корпорацій; натомість дефіцит державних підприємств покривається безповоротними субсидіями і дотаціями, а також кредитами з бюджету і спеціальних фондів.

Бюджетна система, бюджетне право і бюджетний процес. Бюджетна система Франції, як унітарної держави, дворівнева і об'єднує державний і місцеві бюджети. Державний бюджет Франції є основною ланкою фінансової системи, на його частку припадає половина всіх фінансових ресурсів держави. Загалом державний бюджет не затверджується законодавчою владою, а щорічно складається як документ, що об'єднує загальний бюджет, численні спеціальні рахунки казначейства і приєднані бюджети (табл. 18.8).

Державний бюджет складається з двох частин (див. табл. 18.8):

— перша частина охоплює фінансові ресурси, операції з якими є остаточними (йдеться про фінансування, яке за своїм економічним змістом має безповоротний характер і здійснюється в межах цього бюджетного року). На цю частину припадає більше 90 % бюджетних ресурсів; при цьому видатки можуть бути як поточними, так і капітальними;

— друга частина містить операції кредитного характеру, які передбачають повернення коштів і за термінами реалізації можуть виходити за межі бюджетного року. Операції такого роду займають менше 10 % у загальній сумі бюджету.

Таблиця 18.8. Схематична структура Державного бюджету Франції

Складові державного бюджету	Доходи		Витрати	
	млрд євро	%	млрд євро	%
А. Операції остаточного характеру		89,7		90,5
<i>1. Загальний бюджет, у т. ч.</i>		69,9		72,7
Поточні витрати				
Капітальні витрати				
Військові витрати				
<i>2. Спеціальні рахунки казначейства, у т. ч.</i>		0,9		0,8
Поточні витрати				
Капітальні витрати				
Військові витрати				
<i>3. Приєднані бюджети, у т. ч.</i>		18,9		17,0
Поточні витрати				
Капітальні витрати				
Військові витрати				
Б. Операції тимчасового (кредитного) характеру		10,3		9,5
ВСЬОГО		100		100

Характерними рисами бюджетної системи Франції є:

1) відсутність єдності бюджетної системи (кожен бюджет формально відособлений);

2) реальна централізація бюджетної системи (бюджети нижчих адміністративних одиниць затверджуються виконавчою владою вищої ланки; фінансування підпорядкування місцевих органів влади забезпечується системою державних субсидій і позик, а також надбавками до загальнодержавних податків);

3) через бюджетну систему Франції перерозподіляється близько 20 % ВВП і 50 % національного доходу.

Бюджетний процес у Франції регулюється статтями Конституції 1959 р., а також численними законами, декретами, що регламентують функції центральних і регіональних органів влади, причетних до бюджетного процесу. Період від початку підготовки проекту бюджету до складання звіту про виконання бюджету у Франції займає більше трьох років, а сам бюджетний рік у Франції збігається з календарним.

Повноважними учасниками бюджетного процесу у Франції є:

— президент як ключова посадова особа держави (владні позиції президента Франції одні з найсильніших у світі серед інших країн, що мають інститут президентства);

— уряд як орган виконавчої влади;

— парламент як орган законодавчої влади, представлений двома палатами парламенту — Національними зборами (нижня палата) і Сенатом (депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням, а Сенат — непрямым голосуванням; у Сенаті представлені територіальні складові республіки);

— спеціальні державні установи — Міністерство економіки і фінансів, Національна кредитна рада, Банківська контрольна комісія, Економічна і соціальна рада.

Бюджетний процес у Франції включає чотири послідовні стадії: складання проекту бюджету; розгляд і затвердження бюджету; виконання бюджету; складання звіту про виконання бюджету.

Перша стадія бюджетного процесу — *складання проекту бюджету* — реалізується під контролем Міністерства економіки і фінансів. При цьому використовується програмно-цільовий метод розробки бюджету, який у Франції отримав назву “раціоналізації вибору бюджетних рішень”. Протягом дев’яти місяців кожне міністерство і відомство на основі інструкцій і контрольних цифр формують власний кошторис, на основі яких потім складається проект бюджету. Проект бюджету після узгодження з урядом направляється в парламент для розгляду і затвердження.

Друга стадія бюджетного процесу — *розгляд і ухвалення бюджету* — триває близько трьох місяців. Проект бюджету розглядається у фінансовій комісії кожної палати парламенту. Спочатку проходить обговорення проекту в нижній палаті — Національних зборах. Потім проект передається до верхньої палати — Сенату. Якщо проект бюджету після двох сумісних обговорень в обох палатах парламенту не отримає схвалення, президент має право своїм указом оголосити бюджет законом.

Третя стадія — *виконання бюджету* — збігається у Франції з календарним роком і називається фінансовим роком. Виконання дохідної частини бюджету забезпечується розгалуженою мережею фінансових агентств. Касове виконання здійснюється через систему казначейських кас, які мають рахунки в Банку Франції і проводять розрахунково-касові бюджетні операції. На всій території країни діє мережа спеціальних агентств казначейства (бухгалтерій), які узагальнюють щоденні дані обліку всіх суб’єктів.

Узагальнені дані про виконання бюджету за рік подаються в Рахункову палату для аналізу і складання декларації про відповідність даних центрального обліку в окремих організаціях. Контроль за виконанням бюджету буває трьох видів:

— адміністративний — ведеться за ієрархічною структурою системи обліку (бухгалтери вищого рівня контролюють бухгалтерів нижчого рівня, а самі підпорядковуються головному казначею);

— судовий — здійснюється Рахунковою палатою, яка перевіряє правильність ведення обліку і звітності в тій або іншій організації (юрисдикція Рахункової палати поширюється на бухгалтерії основних розпорядників кредитів;

відповідальність за неповноту або невірність звітів несуть керівники, що подали звітну документацію);

— парламентський контроль здійснюється в ході обговорення й ухвалення закону про виконання бюджету на підставі звітних документів, доповіді Рахункової палати і загальної декларації про рахунки окремих міністерств, що виконували бюджет.

Четверта стадія бюджетного процесу — складання Міністерством економіки і фінансів *звіту про виконання бюджету*.

Загальна характеристика податково-бюджетної сфери. Даючи загальну характеристику податково-бюджетної сфери у Франції, необхідно зупинитися на висвітленні таких особливостей.

По-перше, рівень податкової централізації (44 % ВВП) дає змогу зарахувати Францію до переліку країн з порівняно високим рівнем оподаткування (в середньому для 15 країн — “старих” членів ЄС це співвідношення становить менше 41 %). Такий високий рівень податкової централізації можна пояснити зростаючими видатками на фінансування розгалуженої системи соціального забезпечення (так, фінансування більшої частини населення пенсійного віку відбувається саме за рахунок державного бюджету; бюджетні кошти є важливим джерелом фінансування системи охорони здоров'я в країні).

По-друге, характерною рисою французької системи оподаткування є її високий ступінь складності — існує багато різних податків, ставок та задіяних у справі підрахунку і справляння податків інститутів (всього у Франції існує близько ста різних податків і зборів, зокрема прями й непрямі податки, а також внески на соціальне страхування). Податкова система Франції формувалася упродовж багатьох десятиліть, відображаючи історичні і культурні особливості країни. На сучасному етапі система є відносно стабільною щодо переліку податків і зборів, правил їх застосування. Натомість ставки оподаткування щорічно переглядаються з урахуванням економічної ситуації і векторів соціально-економічної політики держави.

По-третє, серед основних рис французької податкової системи варто виділити такі: *соціальна спрямованість* (внески на соціальні потреби становлять до 37 % всіх податкових надходжень, тоді як в середньому по ЄС — 28 %); *переважання непрямих податків у доходах бюджету* (зокрема, надходження від ПДВ та інших непрямих податків на товари і послуги (наприклад, акцизи, митні платежі, фіскальні монопольні податки) становлять 25,4 %, а в середньому по ЄС — 30,8 %); *особливу роль відіграє податок на доходи фізичних осіб у наповненні державної казни* (близько 17,3 %, а в середньому по ЄС — 25,8 %). З-поміж інших рис варто виділити ще й такі: урахування територіальних аспектів; гнучкість системи у поєднанні з імперативністю; розгалужена система пільг і знижок; відкритість для міжнародних податкових угод.

Податки і збори формують близько 90 % бюджету держави. При цьому основну фіскальну роль відіграють непрямі податки, 50 % яких становить ПДВ. Податок на додану вартість, що став основним непрямим податком у багатьох

країнах світу, фактично був розроблений і вперше запроваджений в 1954 р. у Франції. ПДВ обкладаються практично всі товари і послуги, які можна отримати або купити у Франції, незалежно від їх походження. Від сплати ПДВ звільнені послуги адвокатів, лікарів, освітні послуги. Стандартна ставка ПДВ — 19,6 % (середній рівень для країн ЄС), пільгова — 5,5 % (за нею, зокрема, оподатковуються основні продукти харчування, послуги пасажирського транспорту, послуги електро- і газопостачання, книги, квитки в театри, музеї, кіно тощо).

Податкова система у Франції зорієнтована в основному на оподаткування споживання. Податки на доходи і на власність є помірними. Особливою рисою податкової системи Франції є висока частка внесків у фонди соціального спрямування (так, сума внесків у фонди соціального призначення в структурі обов'язкових відрахувань у Франції становить близько 44 %, тоді як в Німеччині — 38, у Великій Британії — 18,5, США — 30 %).

У Франції існує чітке розмежування податків на *загальнодержавні* (ПДВ, податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, мита на нафтопродукти, акцизи, податок на власність, митні платежі, податок на прибуток від цінних паперів та ін.) і *місцеві* (туристичний збір, податок на сім'ю (на житло, земельний податок на будівлі, податок на землю), податок на професію, податок на прибирання території, податок на використання комунікацій, податок на продаж будівель). В цілому місцеві податки становлять 30 % загального податкового тягаря і водночас наповнюють 40 % місцевих бюджетів.

Усі заходи у сфері оподаткування перебувають у компетенції парламенту Франції — Національної асамблеї, де щорічно уточнюються ставки податків. Для французької податкової системи характерна жорстка законодавча регламентація, що поєднується із гнучкістю оподаткування. Правила застосування податків залишаються стабільними впродовж багатьох років. Французькі податки становлять цілісну систему, в якій існує механізм захисту від подвійного оподаткування.

Відповідальність і фінансові повноваження між різними рівнями територіального управління у Франції розподіляються так: у підпорядкуванні комуни перебувають міська інфраструктура і початкова школа; департаменту — соціальна допомога, інфраструктура зв'язку між комунами, шкільний і міжміський транспорт, аеродроми, коледжі; регіону — планування і регулювання економічного розвитку регіону, інфраструктура зв'язку між департаментами, дороги; держави — включення територій в систему національного регулювання, пряме або опосередковане часткове управління розташованим на території виробництвом суспільних товарів і послуг загальнодержавного значення (дороги, мости, пошта, телеграф, виробництво, науково-дослідні роботи).

Витрати державного бюджету Франції складаються з двох частин: поточних, які у свою чергу поділяються на військові (утримання військовослужбовців, їх навчання і матеріально-технічне забезпечення), соціальні та ін.; капі-

тальних, що включають військові (будівництво військових об'єктів, закупівля військової техніки), витрати на закордонні справи (створення посольств, консульств за кордоном, а також внески до міжнародних кредитно-фінансових установ) та ін.

Видатки державного бюджету мають таку узагальнену структуру: середня і вища освіта — 27,8 %; оборона — 19,8 %; міністерства соціальної політики (зайнятості і солідарності, ветеранів війни) — 17,6 %; транспорт і житло — 10,4 %; фінансові служби — 3,9 %; наукові дослідження і технології — 3,3 %; сільське господарство і рибальство — 3 %; судова влада — 2,1 %; закордонні справи і співробітництво — 1,7 %; промисловість — 1,4 %; культура і зв'язок — 1,3 %; інші міністерства — 1,4 %.

У Франції близько третини всіх поточних витрат місцевих органів влади припадає на адміністративно-поліцейський апарат (поліцію, громадський порядок і оборону, пожежну охорону, управління), одна третина — на освіту і культуру, решта — витрати на економічну інфраструктуру. Місцеві органи влади здійснюють значні капіталовкладення, на них припадає більше 52 % всіх капітальних державних витрат.

Основними проблемами фінансової системи Франції є: наповнення державного бюджету, скорочення державного боргу з метою оптимізації бюджету і приведення його у відповідність із вимогами ЄС.

Фінансовий сектор. Франція, за показниками розвитку фінансового ринку, займає вагомe місце у світі, в окремих аспектах переважаючи Німеччину (наприклад за рівнем капіталізації ринку акцій, величиною активів інвестиційних фондів). Франція у багатьох сферах є лідером з впровадження нових технологій на фінансовому ринку, зокрема банківських карток. Вона перша перейшла на бездокументарну форму емісії акцій.

На фінансовому ринку Франції обертається значна кількість різноманітних боргових і пайових цінних паперів. Але як і в більшості країн, основним сегментом ринку є ринок боргових фінансових інструментів. Зокрема, боргові інструменти банків становлять 31 % ринку; державні облигації — 30 %; боргові папери небанківських фінансових інститутів — 3 %; боргові інструменти нефінансових компаній — 8 %; капіталізація акцій — 28 %. Отже, основу ринку боргових фінансових інструментів формують урядові (казначейські) облигації та приватні боргові інструменти, переважно представлені банківськими облигаціями, більшість з яких (80 %) — класичні облигації з фіксованою ставкою і погашенням одноразовим платежем. Крім класичних, на ринку обертаються й інші облигації: облигації зі змінною ставкою відсотка; індексовані облигації; обмінні облигації (з фіксованою ставкою, які можна обміняти на папери з плаваючою ставкою); облигації з варантом; облигації з продовженням (дають право відстрочити погашення); облигації з опціоном; конвертовані облигації.

Разом з тим, фінансова система Франції залишається банківсько орієнтованою: 99 % населення старше 18 років володіють банківськими рахунками, що є найвищим показником серед провідних країн світу. Потужні французькі

банки BNP Paribas і Credit Agricole у 2008 р. ввійшли до двадцятки найбільших за обсягом капіталу і посіли, відповідно, 3-тє і 7-ме місця у світі за величиною активів. Серед 15 найбільших банків світу у сфері синдикованого кредитування (за версією Thomson Financial) три — французькі, а у сфері проектного фінансування — чотири. В умовах останньої світової фінансової кризи французькі банки виявилися значно стійкішими, ніж німецькі чи англійські.

Нормативи безпеки для банківських установ у Франції встановлює Комітет з регламентації банківської і фінансової діяльності (Comite de la réglementation bancaire et financière), а щоденний пруденційний нагляд за їхньою діяльністю здійснює Банківська комісія (Commission bancaire).

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Державні фінанси; фінанси приватного сектору; фінансові ринки; міжнародні фінанси; соціально-економічні моделі розвитку (американська, західноєвропейська, японська); типи фінансових систем; ліберальна фінансова система; соціально орієнтована фінансова система; фінансова система англосаксонського типу; фінансова система континентального типу.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте ідейно-теоретичні та сутнісно-концептуальні засади фінансів у західній фінансовій науці.
2. Проаналізуйте вплив соціально-економічних моделей на особливості організації фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою.
3. Коротко розкрийте еволюцію та сучасні риси державних фінансів у країнах з розвинутою ринковою економікою. Вкажіть основні причини зростання обсягів державних фінансів у ХХ ст.
4. Дайте загальну характеристику фінансових систем англосаксонського та континентального типів.
5. У чому полягають основні тенденції соціально-економічного розвитку та пріоритети фінансової політики США?
6. Охарактеризуйте структуру фінансової системи США, назвіть особливості розподілу повноважень у сфері федеральних фінансів.
7. Розкрийте особливості побудови бюджетної системи та організації бюджетного процесу в США.

8. Дайте загальну характеристику фінансового сектору США.
9. Які основні тенденції соціально-економічного розвитку та проблеми державних фінансів Японії у контексті кризових явищ 90-х років ХХ ст.?
10. Розкрийте особливості побудови фінансової системи Японії та охарактеризуйте її основні складові.
11. Проаналізуйте особливості побудови бюджетної системи та організації бюджетного процесу в Японії.
12. Які характерні риси фіскальної політики в Японії?
13. Дайте загальну характеристику фінансового сектору Японії.
14. Розкрийте основні тенденції соціально-економічного розвитку та пріоритети фінансової політики Німеччини.
15. Назвіть особливості територіально-політичного устрою в Німеччині та прокоментуйте його вплив на розподіл повноважень у сфері федеральних фінансів, характер побудови фінансової та бюджетної системи держави, організацію бюджетного процесу.
16. Узагальніть особливості формування дохідної частини федерального бюджету та податкової системи ФРН.
17. Дайте загальну характеристику фінансового сектору Німеччини.
18. Розкрийте основні тенденції соціально-економічного розвитку та пріоритети фінансової політики Великої Британії.
19. У чому особливості фінансової системи Великої Британії? Дайте коротку характеристику її складових.
20. Проаналізуйте особливості побудови бюджетної системи та організації бюджетного процесу у Великій Британії. Назвіть основні джерела бюджетного права Великої Британії.
21. Охарактеризуйте податкову та бюджетну політику Великої Британії.
22. Дайте загальну характеристику фінансового сектору Великої Британії.
23. Які основні тенденції соціально-економічного розвитку та пріоритети фінансової політики Франції?
24. Охарактеризуйте сучасну політику Франції у сфері управління державною власністю.
25. Розкрийте особливості побудови та склад фінансової системи Франції, дайте коротку характеристику її основних складових.
26. Назвіть специфічні риси та розкрийте роль системи спеціальних фондів у Франції.
27. Проаналізуйте особливості побудови та характерні риси бюджетної системи Франції, охарактеризуйте процедуру організації бюджетного процесу.
28. Які характерні риси французької системи оподаткування? Проаналізуйте особливості бюджетної політики у Франції.
29. Дайте загальну характеристику фінансового сектору Франції.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В.Л. Андрущенко. — Л. : Каменяр, 2000. — 303 с.
2. Бураковский И.В. Мировая экономика: глобальный финансовый кризис / И.В. Бураковский, А.В. Плотников. — Х. : Фолио, 2010. — 415 с.
3. Гришина О.А. Регулирование мирового финансового рынка: Теория, практика, инструменты / О.А. Гришина, Е.А. Звонова. — М. : ИНФРА-М, 2010. — 410 с.
4. Карлін М.І. Фінансові системи країн Західної Європи : навч. посіб. / М.І. Карлін. — К. : Кондор, 2004. — 384 с.
5. Козюк В. Боргова політика в системі глобальних макрофінансових процесів / В. Козюк // Світ фінансів. — 2008. — № 1 (14).
6. Кравчук Н. Фінансова система держави: теоретична концептуалізація та проблеми структурування / Н. Кравчук // Світ фінансів. — 2006. — № 3(8).
7. Крисоватий А.І. Домінанти гармонізації оподаткування: національні та міжнародні вектори : монографія / А.І. Крисоватий, В.П. Валігура. — Т. : Підручн. і посіб., 2010. — 248 с.
8. Лютий І. Сучасні тенденції та використання державного кредиту у розвинутих зарубіжних країнах / І. Лютий, О. Рожко // Світ фінансів. — 2006. — № 4(9).
9. Миргородська Л.О. Фінансові системи зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.О. Миргородська. — К. : Центр учбової л-ри, 2008. — 320 с.
10. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник / под ред. проф. А.С. Булатова, проф. Н.Н. Ливенцева. — М. : Магистр, 2008. — 654 с.
11. Муравьева З.А. Финансово-кредитные системы зарубежных стран : учеб.-метод. комплекс. — 2-е изд., доработ. / З.А. Муравьева. — Минск. : Изд-во МИУ, 2006. — 308 с.
12. Педь І.В. Податкова конкуренція : монографія / І.В. Педь. — К. : Експерт-Консалтинг, 2009. — 416 с.
13. Хоминич И.П. Государственный кредит в условиях финансовой глобализации : учеб. пособие / И.П. Хоминич, О.В. Саввина. — М. : Финансы и статистика : ИНФРА-М, 2010. — 256 с.
14. Юрій С.І. Сучасні тенденції розвитку європейського оподаткування та новітня парадигма податкової політики в Україні : монографія / С.І. Юрій, А.І. Крисоватий, Т.В. Кошук. — Т. : ТНЕУ, 2010. — 292 с.

Розділ 19

ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

19.1. Етапи економічної інтеграції в Європі. Фінансова політика у контексті поглиблення європейської інтеграції

Європейський Союз (ЄС) — інтеграційне утворення, яке, з одного боку, вирізняється відносною органічною цілісністю та структурною єдністю, а з іншого — характеризується збереженням права суверенності та політичної незалежності держав, які об'єднуються у його рамках. Відтак за організаційною формою і принципами побудови Європейський Союз — свого роду конфедерація, функціонування якої історично зумовлене необхідністю захисту спільних інтересів країн-членів.

Для того щоб зрозуміти всю складність проблем організації фінансів ЄС та особливостей їх розвитку в контексті ідей інтеграційного об'єднання, слід розглянути проблематику розширення Євросоюзу в органічному зв'язку з поглибленням його інтеграційних процесів, які пройшли у своєму розвитку кілька етапів. Особливої уваги при цьому заслуговують питання щодо основних векторів і стратегічних завдань західноєвропейських об'єднавчих процесів, розкриття взаємозв'язків між процесами розширення ЄС, з одного боку, а також формами та стадіями його економічної, валютно-фінансової та політичної інтеграції — з іншого. Йдеться про етапи поглиблення західноєвропейської інтеграції: від Європейських Співтовариств до економічного, валютного і політичного союзу.

Початком процесу інтеграції країн Західної Європи вважається 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Р. Шуман запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Ця пропозиція була реалізована в результаті підписання у 1951 р. Паризького договору про створення Європейського

об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), до якого увійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція ("європейська шістка").

Згодом на основі досягнутого позитивного досвіду ЄОВС об'єднавчий процес поширився на економіку в цілому. Так, у 1957 р. було підписано Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатому). Метою ЄЕС визначалися створення митного союзу, усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (забезпечення вільної торгівлі) і створення спільного ринку. Водночас ідея створення Євроатому полягала у налагодженні співпраці у використанні ядерної енергії у мирних цілях. У 1967 р. відбулося злиття виконавчих органів названих трьох співтовариств. У результаті була створена єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції, основними серед яких були Європейська Комісія, Рада ЄС, Європейський Парламент і Суд Європейських Співтовариств. Практично одночасно у 1968 р. завершується створення митного союзу ЄС.

Отже, з кінця 1950-х років до кінця 1969 р. відбувався інтенсивний процес розвитку спільного ринку ЄС, а досягнення первісних цілей, визначених Римським договором 1957 р., об'єктивно підвело до порушення питання про подальший розвиток інтеграції. Етапним у цьому стало підписання в 1986 р. Єдиного європейського акта, що поставив завдання створити до 1 січня 1993 р. єдиний внутрішній ринок, запровадив спільну політику в соціальній сфері й галузі науково-технологічного розвитку, щодо охорони навколишнього середовища. Договір не лише вніс зміни до раніше укладених угод про утворення Європейських Співтовариств, а й поширив інтеграційний процес на сферу зовнішньої політики, поставив питання про створення Європейського Союзу як не лише економічного, а й політичного інституту.

Наступним кроком у процесі європейської інтеграції стало підписання в лютому 1992 р. Маастрихтського договору про Європейський Союз, що в економічному сенсі фактично означало курс на форсоване завершення формування єдиного внутрішнього ринку та перехід до реалізації ідеї економічного і валютного союзу. Новим кроком у посиленні взаємодії стало підписання у червні 1997 р. Амстердамського договору, що вніс істотні зміни в установчі угоди про Європейське Економічне Співтовариство та Європейський Союз. Прийняття Амстердамського договору привело інституційні механізми ЄС у відповідність до цілей, визначених Маастрихтським договором. Особливу роль у цьому відіграло укладення в 1997 р. Шенгенської угоди про вільне пересування громадян у межах Євросоюзу. Додаткові зміни в чинні механізми інституційного розвитку ЄС були внесені на засіданні Європейської Ради у грудні 2000 р. ухваленням Ніццького договору та в грудні 2007 р. у результаті підписання Лісабонської угоди. Ці зміни спрямовані одночасно на інституційну реформу та поглиблення політичної інтеграції в ЄС.

Отже, у своєму розвитку Європейський Союз пройшов кілька етапів економічної інтеграції (табл. 19.1).

Таблиця 19.1. Етапи економічної інтеграції ЄС

Форма економічної інтеграції	Скасування тарифів і квот між учасниками	Єдина торговельна політика щодо третіх країн	Скасування обмежень на рух факторів виробництва (послуги, робоча сила, капітал)	Гармонізація економічної політики та інституцій	Єдина валюта, єдина валютна політика
Зона вільної торгівлі (з 1959 до 1968 р.)	+	—	—	—	—
Митний союз (з 1968 до 1976 р.)	+	+	—	—	—
Спільний ринок (з 1977 до кінця 1984 р.)	+	+	+	—	—
Єдиний внутрішній ринок (з 1985 до кінця 1992 р.)	+	+	+	+	—
Економічний та валютний союз (з 1993 р.)	+	+	+	+	+

Етап зони вільної торгівлі (1959—1968 рр.). Для цього періоду економічної інтеграції характерні особливості фінансової політики, що формується у рамках зони вільної торгівлі: відповідно до Римського договору було поступово скасовано митні збори і кількісні обмеження на внутрішню торгівлю, що стало передумовою встановлення єдиного митного тарифу. У міру того як відбувалася лібералізація двосторонньої торгівлі, між країнами-членами формувалися зони вільної торгівлі, причому кожна з них зберігала свій митний тариф щодо третіх країн. З 1962 р. було введено в дію єдину сільськогосподарську політику. У 1965 р. три європейських співтовариства прийняли рішення про злиття своїх виконавчих органів.

Етап митного союзу (1968—1976 рр.) — етап багатонаціональної економічної інтеграції та активного розвитку переваг митного союзу і зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн, спочатку в рамках шести країн-засновниць, а згодом у рамках перманентного розширення ЄС. Держави — члени такого утворення скасовують будь-які митні збори, а також погоджуються узгодити спільний зовнішній тариф стосовно третіх країн. Єдиний митний тариф передбачає не лише спільну митну політику, а й спільну політику у сфері зовнішньої торгівлі. Більше того, свобода руху поширюється на всі товари в межах митного союзу, незалежно від країни-виробника. Отже, скасовується митний контроль на внутрішніх кордонах. У результаті в державах — членах

митного союзу обсяг торгівлі збільшився до безпрецедентно високого рівня, зміцнивши фундамент усієї європейської конструкції.

Цілеспрямована єдина сільськогосподарська політика доповнюється в цей період єдиною політикою у сфері охорони навколишнього середовища й у сфері досліджень та технічного розвитку. На основі угоди 1971 р. між ЄС і Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ) кордони внутрішньоінтеграційної зони вільної торгівлі поширюються на сім країн, що були на той час членами ЄАВТ (Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія і Велика Британія). З цим етапом пов'язаний початок інтеграції у валютно-фінансовій сфері: у 1972 р. було введено спільне плавання валют окремих країн — членів ЄС у певних межах (“валютна змія”).

Етап спільного ринку (1977—1984 рр.). Як відомо, ще Римський договір визначив як стратегічну мету створення єдиного Європейського економічного простору, який би ґрунтувався на спільному ринку: “Спільнота через створення спільного ринку та поступове узгодження економічної політики держав-членів має забезпечити гармонійний розвиток економічної діяльності на всій своїй території, постійний і збалансований розвиток, зміцнення стабільності, швидке зростання рівня життя та поглиблення відносин між державами, що входять до неї”(ст. 2).

Перш ніж аналізувати особливості фінансової політики на цьому етапі європейської інтеграції, слід визначити поняття “спільний ринок”, “єдиний ринок” і “внутрішній ринок”, які використовуються майже як синоніми, хоча між ними існують важливі суттєві відмінності. *Спільний ринок* — етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування усіх торговельних перешкод у межах Співтовариства задля об'єднання національних ринків у єдиний ринок, створюючи таким чином умови, якнайбільше наближені до справжнього внутрішнього ринку.

Варто зазначити, що в Договорі про заснування Європейського Співтовариства жодного разу не згадано поняття “єдиного ринку”. У Договорі переважно йдеться про спільний ринок і кінцевий результат його існування — *внутрішній ринок*. Згідно зі ст. 14 Договору, це “простір без внутрішніх кордонів, де вільний рух товарів, послуг, капіталу, а також вільне пересування людей забезпечуються відповідно до положень цього Договору”. Отже, створення спільного ринку, подібного до внутрішнього, потребує не лише лібералізації торговельних відносин між державами — учасницями процесу; для цього також потрібний вільний рух факторів виробництва — праці, послуг і капіталу. Таким чином, забезпечення вільного руху робочої сили, послуг і капіталу в межах ЄС, разом з вільним рухом товарів, є чотирма основними свободами спільного ринку.

Вільний рух капіталу та лібералізація платіжних операцій у рамках спільного ринку стали важливою передумовою запровадження у 1979 р. Європейської валютної системи — специфічної організаційно-економічної форми відносин країн ЄС у валютній сфері, спрямованої на стимулювання інтеграційних

процесів, зменшення амплітуди коливань курсів національних валют та їх взаємну ув'язку. Стратегічними цілями створення Європейської валютної системи були досягнення валютної стабільності та створення єдиної валюти, яка б оберталася в ЄС, вирівнювання основних економічних показників та уніфікація економічної політики, розроблення та впровадження засобів колективного регулювання валютної сфери, стабілізація економічного становища країн — членів Європейської валютної системи.

Етап єдиного внутрішнього ринку (1985—1992 рр.). На основі Єдиного європейського акта, а також поданої у червні 1985 р. Європейською Комісією програми створення внутрішнього ринку (відома як “біла книга”) країни ЄС приступили до завершення формування єдиного внутрішнього ринку, ліквідуючи решту бар'єрів на шляху пересування товарів і факторів виробництва. Європейська Комісія, яку очолював Ж. Делор, висунула більше 300 законодавчих ініціатив, спрямованих на забезпечення вільного міждержавного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також визначила три основні групи бар'єрів, які необхідно було усунути. Серед них — фізичні бар'єри (прикордонні митні пости і паспортний контроль), технічні бар'єри (відмінності у стандартах, невизнання освітніх сертифікатів, пріоритет національних виробників при державних закупівлях) і фіскальні бар'єри (відмінності в оподаткуванні). У цей період країни ЄС перейшли до реалізації вже не просто узгодженої, єдиної політики в окремих галузях — енергетиці, транспорті, питаннях соціального і регіонального розвитку.

Завершення формування єдиного внутрішнього ринку сприяло інтенсифікації європейської інтеграції в цілому. Формування єдиного внутрішнього ринку прискорило процес фіскальної гармонізації, ліквідуючи в такий спосіб фіскальні кордони. Єдиний ринок сформував потребу в посиленні економічного й соціального гуртування, що сприяло поживавленню регіональної та соціальної політики Співтоварства. Внутрішній ринок прискорив формування європейських ринків енергетики, транспорту та телекомунікацій. У рамках єдиного внутрішнього ринку дедалі більше розвивалися правові засади політичного захисту прав споживачів та довкілля, політики з питань науково-дослідної діяльності й розвитку. І, нарешті, одним із найважливіших наслідків є той факт, що консолідація в рамках єдиного внутрішнього ринку стала рушійною силою для Маастрихтських домовленостей, спрямованих на розбудову економічного й валютного, а також політичного союзу.

Етап економічного і валютного союзу (з 1993 р.). Економічний і валютний союз (ЕВС) уособлює високий рівень багаторівневої інтеграції, який передбачає запровадження спільної монетарної політики та тісну координацію економічної політики держав — членів Союзу. На етапі формування економічного та валютного союзу відбувається зміцнення політичної інтеграції і форсований розвиток валютної інтеграції на основі підписаного на початку 1992 р. Маастрихтського договору про утворення Європейського Союзу. Його створення базується як на попередніх досягненнях узгодженої валютної політики, та

на нових ініціативах. На першому етапі (1990—1993 рр.) у рамках Європейської валютної системи було запроваджено допустимі межі коливань валютних курсів, розпочато реалізацію узгоджувальної валютної політики, що передбачала: 1) узгоджену підтримку змін ринкових валютних курсів в обумовлених кількісних межах з допомогою валютного втручання центральних банків; 2) забезпечення валютних інтервенцій у ситуації, коли ринковий валютний курс досягає інтервенційної точки (коли Центральний банк зобов'язаний вдатися до інтервенції на валютних ринках, спрямованої на зближення зі встановленими курсовими співвідношеннями). Крім того, було усунуто *валютні обмеження* — систему законодавчих або адміністративних правил, спрямованих на обмеження операцій з іноземною валютою. На другому етапі (1994—1998 рр.) створюється Європейський валютний інститут і посилюється координація макроекономічної політики. На третьому етапі (з 1999 р.) спочатку взаємно фіксуються курси валют, а згодом створюється єдиний Європейський центральний банк, що пов'язано, зокрема, із запровадженням у готівковий обіг спільної європейської валюти — євро. 12 країн-членів беруть участь у третій, заключній, стадії створення економічного та валютного союзу, що почалася 1 січня 1999 р.

З підписанням Маастрихтського договору про Європейський Союз поряд із формуванням економічного і валютного союзу активізувалися інші складові співробітництва, зокрема спільна зовнішня політика та політика безпеки (СЗППВ), політика у сфері юстиції і внутрішніх справ. Тому головними політичними цілями інтеграції стали: захист спільних цінностей, основних інтересів і незалежності Союзу, посилення безпеки Союзу та країн-членів, збереження миру та зміцнення міжнародної безпеки, сприяння міжнародному співробітництву, розвиток та утвердження демократії і верховенства права за безумовного дотримання прав і свобод людини.

На перших етапах поглиблення європейської інтеграції відбувалося на відносно обмеженій території, яка охоплювала лише шість країн. В економічному сенсі ці країни керувалися принципами політики колективного протекціонізму, який протягом певного періоду сприяв становленню Європейських Співтовариств як одного з найбільш потужних центрів глобальної економічної системи, перетворенню підприємств цих країн на конкурентоспроможних суб'єктів господарювання, здатних протистояти потужним американським транснаціональним корпораціям. Економічний розвиток ЄС створював передумови і для зміцнення політичних позицій країн-членів, які значно посилилися із започаткуванням формування спільних політичних інститутів, а згодом і з формуванням спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Отже, прогресуючий процес поглиблення європейської інтеграції, що передбачає досягнення її первісних цілей, створив передумови для територіального розширення Європейських Співтовариств, а згодом і Європейського Союзу.

Ця мета зумовлена геополітичними та геоекономічними інтересами зміцнення позицій європейських країн в епоху формування нових ознак світової економіки, які зараз прийнято характеризувати як процес глобалізації.

Вперше рішення про необхідність одночасного поглиблення європейської інтеграції та приєднання нових членів було прийнято в Гаазі у грудні 1969 р., тобто практично одночасно із формуванням митного союзу “шістки”. З того часу вже відбулося шість етапів розширення ЄС: у 1973 р. до “шістки” приєдналися Велика Британія, Данія та Ірландія; у 1981 р. — Греція; у 1986 р. — Іспанія і Португалія; у 1995 р. — Австрія, Фінляндія і Швеція; у 2004 р. — Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія; у 2007 р. — Болгарія, Румунія (табл. 19.2).

Таблиця 19.2. Етапи розширення Європейського Союзу

Рік	Кількість країн-членів	Країни, що приєдналися до ЄС
1951	6	Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція
1973	9	Велика Британія, Данія, Ірландія
1981	10	Греція
1986	12	Іспанія, Португалія
1995	15	Австрія, Фінляндія, Швеція
2004	25	Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія
2007	27	Болгарія, Румунія

Кожен етап розширення збільшував територію, чисельність населення та сукупний економічний потенціал Європейського Союзу, але водночас зменшував економічні показники в розрахунку на одну особу. Тобто, здійснюючи стратегію, спрямовану на розширення свого соціально-економічного та політичного простору, ЄС жертвує поточними інтересами забезпечення максимально високого життєвого рівня країн-членів. Ця стратегія, очевидно, виходить з того, що завдяки ширшому інтеграційному простору в перспективі вдасться отримати істотні гео економічні та геополітичні переваги.

Проте з поглибленням інтеграційного процесу та розширенням ЄС на Схід об'єктивно виникають проблеми із забезпеченням однорідності європейського простору. Ця особливість пов'язана з включенням до інтеграційного об'єднання нових членів, які за рівнем соціально-економічного розвитку є менш підготовленими до участі у вищих формах об'єднаного процесу. Ця неоднорідність поглибилася після приєднання до складу ЄС у 2004 та 2007 рр. нових членів, більшість з яких знаходилася на нижчому рівні економічного розвитку, порівняно з країнами-членами (ЄС-15).

У результаті характерною ознакою цього інтеграційного блоку є взаємна зумовленість процесів регіональної дивергенції та розширення ЄС на Схід. Відтак, незважаючи на те, що диференціація країн ЄС за основними показниками

соціально-економічного розвитку і раніше була притаманна цьому інтеграційному угрупованню, включення в орбіту європейської інтеграції 12 країн Центрально-Східної Європи (які, з одного боку, за національними параметрами соціального та технологічного розвитку істотно відставали від своїх західноєвропейських сусідів, а з іншого — характеризувалися вищим рівнем внутрішньої соціально-економічної неоднорідності) істотно поглибило соціальну поляризацію та асиметрію соціально-економічного розвитку в ЄС. Про це, зокрема, свідчать дані табл. 19.3, згідно з якими розширення Євросоюзу до 27 країн-членів (порівняно з ЄС-15) лише на 11 % збільшило валовий внутрішній продукт об'єднання на фоні 33 % збільшення території та на 27 % зростання чисельності населення. Така непропорційність у динаміці названих вище показників зумовила падіння показника валового внутрішнього продукту на одну особу на 16 %, а щодо ЄС-6, то середній обсяг ВВП на одну особу становив лише 75 %.

Таблиця 19.3. Результати поетапного розширення Європейського Союзу, %

Етапи розширення	Збільшення території	Збільшення чисельності населення	Зростання ВВП	Зміни ВВП на одну особу	Середній обсяг ВВП на одну особу (ЄС-6 = 100 %)
ЄС-9/ЄС-6	31	32	29	-3	97
ЄС-12/ЄС-9	48	22	15	-6	91
ЄС-15/ЄС-12	43	11	8	-3	89
ЄС-27/ЄС-15	34	29	9	-16	75

Крім того, розподіл реальних доходів на одну особу переконливо довів, що мешканці “багатих країн” суттєво “переплачують” за спеціальні послуги, надані державою, однією з причин чого було проведення монетарної політики без прогнозування фіскальних наслідків. Така стратегія призвела до значних суперечностей на міждержавному рівні, пов'язаних із подальшою гомогенізацією економічного простору Європи. Її соціальними наслідками стали: істотна диференціація цін та виникнення пов'язаних з цим диспропорцій на ринку праці; порушення вимог “Пакту стабільності і зростання” фундаторами ЄС — Німеччиною та Францією, зниження темпів економічного зростання тощо.

Слід також зазначити, що в минулому розширення ЄС відбувалося на нижчих етапах інтеграції: перший і другий — на стадії спільного ринку, за відсутності елементів політичного союзу; третій — на початку переходу до формування єдиного внутрішнього ринку, за поставлених цілей формування спільної зовнішньої політики; четвертий — вже після утворення єдиного внутрішнього ринку, за відсутності економічного та валютного союзу, остаточно сформованих спільної зовнішньої політики та політики безпеки, співробітництва у сфері юстиції і внутрішніх справ. Новий етап розширення відбувається

безпосередньо на стадії завершення формування економічного та валютного союзу, значного прогресу на шляху поглиблення співпраці у сфері безпеки. І це робить питання такого розширення особливо складним — як у політичному, економічному, так і в правовому та процедурному аспектах.

Отже, Європейський Союз, який бере початок від створеного у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського Економічного Співтовариства, перебуває фактично на завершальній стадії економічної інтеграції. Такого результату було досягнуто протягом понад 50 років через складний і поступовий процес інтеграції, формування правової бази та механізмів співпраці. Країни, що приєднувалися до ЄС на попередніх чотирьох етапах його розширення, входили до об'єднання на проміжних етапах розвитку Союзу й могли брати участь у формуванні його стратегії та інституційної структури. Вступ нових членів здійснювався шляхом компромісів при зустрічних корективах з боку ЄС.

Незважаючи на те, що ЄС є найбільш розвинутим інтеграційним угрупованням у світі (з моменту свого створення ЄС пройшов усі етапи інтеграційного процесу — від зони вільної торгівлі до економічного та валютного союзу), на сучасному етапі Європейський Союз переживає новий етап розширення — безпрецедентного як з погляду кількості країн, що приєдналися до ЄС упродовж останніх років (за 2004 і 2007 рр. — 12 країн), так і з погляду глибини перетворень, які необхідно ще здійснити та гостроти проблем, які необхідно вирішити для того, щоб цей етап став так само успішним, як і попередні.

19.2. Валютно-фінансова конвергенція та особливості організації фінансів Європейського Союзу

У результаті поглиблення інтеграційних процесів у Європі від заснування зони вільної торгівлі наприкінці 50-х років XX ст. поетапно було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг, скасовано митні бар'єри, досягнуто значного прогресу у мобільності робочої сили і капіталів, створено європейську валютну систему і запроваджено єдину валюту — євро, зроблено спроба гармонізувати податкову і цінову політику, тобто домогтися повної економічної інтеграції. Економічна інтеграція супроводжується соціальною і політичною інтеграцією, формуванням узгодженого законодавства та єдиної інституційної структури у сфері надбудови. Разом з тим, економічна інтеграція супроводжується й чималими економічними втратами на кшталт високого рівня безробіття, а розширення ЄС загострило характерні для його функціонування проблеми і розбіжності. Йдеться насамперед про здійснення єдиної сільськогосподарської політики, проблеми формування і витрати бюджету, розвитку відсталих районів країн-учасниць. Спроби їх розв'язання завершилися визначальною подією у розвитку європейської валютно-фінансової інтеграції — підписанням Маастрихтської угоди у лютому 1992 р. Відтоді (і практично до за-

твердження Лісабонської стратегії на саміті ЄС у червні 2000 р. і підписання Лісабонської угоди в грудні 2007 р.) економічні, політичні, правові, національні та інші відносини між країнами ЄС визначалися передусім положеннями Маастрихтської угоди. Йдеться про такі найважливіші її положення:

— *поглиблення інтеграційних економічних процесів* у результаті утворення економічного і валютного союзу країн-учасниць. З цією метою країни ЄС здійснюють координацію найважливіших напрямів економічної політики (фінансової, бюджетної, кредитної, податкової, структурної, промислової, інвестиційної, зовнішньоекономічної, регіональної, науково-технічної), визначають головні критерії участі в економічному та валютному союзі;

— *поглиблення та уніфікація єдиної соціальної політики*, що передбачає скорочення соціально-економічних відмінностей між країнами та регіонами, зокрема вирівнювання рівнів реальної заробітної плати, уніфікація соціальних витрат на розвиток освіти, охорону здоров'я, соціальне страхування, допомоги безробітним, професійної підготовки, захисту споживачів та ін.;

— *посилення та розширення наднаціонального регулювання макроекономічних процесів* у країнах ЄС, зокрема розширення повноважень наднаціональних органів (Ради міністрів, Комісії ЄС, Європарламенту та ін.), формування цілісної економічної (транспорт, енергопостачання та ін.) і соціальної (освіта, охорона здоров'я, захист навколишнього середовища тощо) інфраструктури, здійснення єдиної промислової політики, спрямованої на посилення конкурентоспроможності промислової продукції;

— *посилення ролі наднаціонального законодавства* передусім у сфері розвитку і поглиблення внутрішнього ринку (товарів, послуг та ін.), культури, судочинства тощо;

— *зміцнення політичного союзу*, що передбачає проведення єдиної зовнішньої (у тому числі оборонної) політики, контролю за озброєнням у Європі, єдиної імміграційної політики, боротьби з організованою злочинністю.

В основу стабільності Європейського валютного союзу Маастрихтською угодою було закладено рамкові умови правового та інституційного характеру. Головною передумовою вступу до Європейського валютного союзу стало дотримання країнами-претендентами жорстких стабілізаційних вимог, які відповідають філософії Маастрихтського договору і передбачають дотримання так званих макроекономічних критеріїв валютно-фінансової конвергенції. Йдеться про те, що країни, які передають компетенцію з проведення грошової політики Європейському центральному банку, повинні насамперед бути здатними забезпечити тривалу економічну стабільність у спільному грошово-валютному просторі.

З економічного погляду, *конвергенція* — зближення економічної політики країн, зменшення розриву в показниках економічного розвитку між національними державами, вирівнювання соціально-економічного розвитку країн у рамках інтеграційного об'єднання. *Критерії конвергенції* — макроекономічні та інституціональні умови, дотримання яких надає право вступу до інтеграційного об'єднання (зокрема Європейського валютного союзу).

Маастрихтський договір визначив п'ять так званих критеріїв валютно-фінансової конвергенції, виконання яких дає країнам право вступу до економічного та валютного союзу:

1) *досягнення належного рівня цінової стабільності*, що передбачає стабільність цін і середніх темпів інфляції. Рівень інфляції в країні — потенційній учасниці ЄВС не повинен перевищувати більше ніж на 1,5 % середній показник інфляції у трьох країнах ЄС з найнижчими показниками інфляції;

2) *запобігання надмірному бюджетному дефіциту*, що передбачає встановлення максимально допустимої його величини. Відношення дефіциту бюджету країни має становити не більше 3 % ВВП;

3) *забезпечення довгострокової фінансової стабільності*, що регламентується обмеженням рівня державної заборгованості. Відношення державного боргу до ВВП не повинно перевищувати 60 %;

4) *уніфікація довгострокових відсоткових ставок*. Довгострокова номінальна відсоткова ставка (наприклад, за довгостроковими державними облигаціями) не повинна перевищувати більше ніж на 2 % середню ставку трьох країн, де вона найменша;

5) *дотримання протягом останніх щонайменше двох років діапазону коливань валютних курсів у межах, визначених Механізмом валютних курсів* без девальвації валют щодо валют інших членів. Відхилення величини обмінного курсу національної валюти не повинне виходити за граничні значення, передбачені Механізмом валютних курсів країн — членів ЄС (зазначений діапазон дорівнює 15 %).

Отже, підписання Маастрихтської угоди, порівняно з умовами Римської угоди, символізувало якісно новий етап валютно-фінансової інтеграції у Європі. Ця угода, яка мала сприяти вирішенню найактуальніших проблем соціально-економічного розвитку ЄС, насправді виявилася “жорстким корсетом” для фінансової політики країн євросони. За висловлюванням Нобелівського лауреата авторитетного економіста Дж. Стігліца, ця ключова угода поставила Європу в умови жорстких обмежень на проведення економічної політики.

Глобальна економічна криза 2008—2009 рр. кинула виклик фінансовій та грошово-кредитній політиці Європейського Союзу і викрила слабкі елементи механізмів поточної міждержавної координації. Фінансова та макроекономічна нестійкість, які виникли в передкризовий період (дефіцит бюджету на рівні 7 % ВВП та боргові зобов'язання, що перевищили 80 % ВВП на фоні високого рівня безробіття і сповільнення темпів економічного зростання) значно збільшили вразливість економіки Євросоюзу.

Реакцією на виклики глобальної економічної кризи стали системні заходи з боку ЄС, спрямовані на зменшення впливу негативних факторів на забезпечення стійкого економічного розвитку.

По-перше, навесні 2010 р. Європейська Рада прийняла стратегію соціально-економічного розвитку Євросоюзу на період до 2020 р. “Європа 2020”. Нова стратегія базується на таких ключових сферах:

— розвиток економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях;

— формування сталої економіки на основі доцільного використання ресурсів, екології і конкуренції;

— підвищення рівня зайнятості, досягнення соціальної і територіальної злагоди.

Велике значення в стратегії приділяється “зеленим технологіям” (ЄС планує до 2020 р. скоротити викиди CO₂ на 20 %) та конкурентній економіці.

З метою забезпечення прискореного розвитку і досягнення поставлених цілей у стратегії “Європа 2020” виокремлено сім стратегічних векторів (табл. 19.4).

По-друге, було ухвалено зміни до угоди ЄС “Про стабільність та розвиток”, якими запроваджено інструмент “європейський семестр”. Він має координувати процеси підготовки національних бюджетів країн — членів ЄС та економічних реформ, а також передбачає здійснення спільної оцінки та координації фіскальної політики. У змінах до угоди ЄС значну увагу приділено процедурам корегування надмірного дефіциту бюджету та зовнішнього боргу для країн, які порушили погоджені граничні межі. Ініціювання процедур впливу на порушників відбуватиметься у разі, якщо зовнішній борг перевищить 60 % ВВП, а дефіцит бюджету — 3 % ВВП. При цьому зазначені вимоги до рівня державного боргу і бюджетного дефіциту країнами — членами Євросоюзу практично не виконуються. Серед країн, що дотримувалися бюджетних обмежень згідно із зазначеними показниками у період з 1997 до 2009 р., можна назвати лише Люксембург і Фінляндію. Інші 15 країн зони євро традиційно порушують обидва критерії.

По-третє, з метою покращення бюджетної дисципліни в ЄС 30 січня 2012 р. на саміті в Брюсселі 25 країн — членів ЄС (за винятком Великої Британії та Чехії) підписали установчі документи зі створення фіскального союзу, покликаного сприяти посиленню контролю за витрачанням бюджетних коштів та обсягами державного боргу. Окрім цього країни євросони зважилися ще на один крок — створення фонду з порятунку євро (ESM) у розмірі 500 млрд євро.

Розкриваючи особливості організації фінансів ЄС у контексті зазначеного вище, необхідно враховувати певні аспекти. Європейський Союз — більшою мірою конфедеративне утворення (щоправда, зі значними елементами федерації) суверенних держав. Як і кожна суверенна держава, країни — члени ЄС наділені такими суверенними правами: здійснювати самостійну економічну та соціальну політику, формувати національний бюджет і податкову систему. Проте загалом еволюція ЄС відображає закономірну тенденцію переростання цим інтеграційним об’єднанням меж державного суверенітету, в переданні окремими національними країнами все більшої кількості повноважень і прав наднаціональним органам. Отже, відбувається процес поступової трансформації конфедеративного типу наднаціонального економічного угруповання у федеративний, що має безпосередній вплив як на формування єдиної фінансової політики країн ЄС, так і на реальну можливість урядів країн-учасниць безпосередньо впливати на економічну кон’юнктуру за допомогою бюджетно-податкових та грошово-кредитних інструментів. Про це свідчать такі факти.

Таблиця 19.4. Стратегічні вектори соціально-економічного розвитку Європейського Союзу на період до 2020 р.

Стратегічні вектори	Завдання соціально-економічного розвитку
“Інноваційний Союз”	Покращення умов і можливостей фінансування досліджень та інновацій, впровадження інноваційних ідей у виробництво товарів і послуг, забезпечення економічного зростання на інноваційній основі, створення нових робочих місць
“Рух Молоді”	Підвищення результативності освітніх систем і сприяння залученню молоді на ринок праці
“План розвитку цифрових технологій в Європі”	Масштабний розвиток високошвидкісного інтернету і створення умов для участі в спільному цифровому комерційному просторі для фізичних і юридичних осіб
“Доцільне використання ресурсів у Європі”	Забезпечення економічного зростання та перехід на економічний розвиток, незалежний від ресурсного забезпечення, збільшення використання джерел відновлювальної енергії, проведення модернізації транспортного сектору і забезпечення ефективного використання джерел енергії
“Індустріальна політика, спрямована на глобалізацію”	Покращення підприємницького середовища (зокрема, для малого і середнього бізнесу), розвиток потужної і стійкої промислової бази з урахуванням пріоритетів глобального розвитку
“План розвитку і збільшення рівня зайнятості”	Модернізація ринків праці, підвищення рівня знань і навичок, збільшення можливостей працевлаштування, покращення співвідношення попиту і пропозиції на ринках праці (у тому числі з урахуванням мобільності робочої сили)
“Європейська політика проти бідності”	Забезпечення соціальної і територіальної взаємодії на всій території ЄС, зниження рівня бідності в ЄС на основі досягнень економічного розвитку і підвищення рівня зайнятості населення

По-перше, однією з найхарактерніших особливостей функціонування фінансової системи Європейського Союзу є те, що, на відміну від інших міжнародних економічних організацій, ЄС має самостійний бюджет, який об'єднує переважну частину спільних фінансових фондів. Бюджет ЄС — основна фінансова база інтеграційних заходів у межах Союзу, проте він ще не перетворився на інструмент повноцінної фінансової політики Євросоюзу і лише частково важелем наднаціонального регулювання економік країн-учасниць.

Стосовно національних бюджетів країн — учасниць ЄС, то ще на початку його функціонування було поставлено завдання гармонізації й уніфікації на-

ціональних бюджетів, зокрема щодо зближення й уніфікації бюджетної документації та статистичних показників, вирівнювання частки бюджетних доходів у ВВП, гармонізації структур бюджету, координації бюджетної політики, гармонізації податків і податкової політики.

Складність вирішення поставлених завдань вимагала їх поетапної реалізації. Вже на початку 1960-х років Комісія ЄС розробила Програму гармонізації національних бюджетів, що передбачала відповідні дії: вироблення рекомендацій з уніфікації бюджетної статистики, зіставлення й аналіз бюджетів, вироблення методики гармонізації бюджетної політики тощо. Передбачалося також запровадити єдину бюджетну класифікацію центральних і місцевих бюджетів, уніфікувати бюджетний період, скласти прогнозовані багаторічні бюджети на три — п'ять років, щоб на цій основі координувати фінансування об'єктів соціальної інфраструктури. У 1980-ті роки перед економікою ЄС поставали інші завдання: зниження рівня інфляції, досягнення стійких темпів економічного зростання, зменшення безробіття, стабілізація платіжних балансів. Відповідно до цих завдань Комісія ЄС визначила основні напрями в бюджетній політиці: скорочення дефіцитів держбюджетів, збільшення частки бюджетних коштів, які спрямовуються на інвестиції, перекваліфікація робочої сили та зниження виробничих витрат, підвищення рівня контролю за використанням коштів на соціальні заходи.

Слід зауважити, що завдання гармонізації бюджетної політики виявилось досить складним процесом з певними внутрішніми суперечностями. З одного боку, формально зменшився рівень самостійності окремих держав у бюджетному регулюванні, країни зобов'язалися подавати керівництву ЄС проекти своїх бюджетів і звіти про їх виконання, інформувати органи ЄС про проведення відповідних бюджетних заходів. З іншого боку, господарські механізми країн-учасниць залишаються автономними, хоча зростає рівень їх взаємозалежності; держави мають різний рівень економічного розвитку, неоднакову соціально-політичну ситуацію всередині країни, що відповідно зумовлює суперечливість інтересів як у бюджетній, так і загалом в економічній політиці.

По-друге, не менш важливим аспектом, з погляду організації фінансів ЄС, є синхронізація податкових систем та гармонізація податкової політики країн-учасниць. Ще у Римському договорі 1957 р., який став правовою й організаційною основою європейської економічної інтеграції, було поставлено завдання поступової гармонізації всіх податків, закладено концептуальні засади міждержавної податкової уніфікації. У цілому синхронізація податкових систем країн ЄС передбачає не лише зближення податкової структури, механізму стягнення, величини основних податкових ставок, а й проведення країнами-учасницями узгодженої податкової політики при вирішенні як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Гармонізована податкова політика означає, що автономне використання податкових інструментів окремими країнами ЄС має перебувати під контролем наднаціональних керівних

органів Євросоюзу, які, ґрунтуючись на загальних інтересах усіх партнерів, визначають податкову політику кожного учасника ЄС.

Проте процес уніфікації і гармонізації податкових систем держав ЄС виявився набагато складнішим, ніж очікували, оскільки кожна суверенна держава намагається максимально повністю реалізувати своє право встановлювати і збирати податки, вдаючись при цьому до використання різноманітних податкових технологій. Саме це зумовлює значні відмінності у податковій політиці країн — членів ЄС, у кожній з яких вона традиційно проводиться з урахуванням національних інтересів. З огляду на це ЄС відмовився від створення єдиної податкової системи, натомість було вирішено привести законодавства країн — членів Євросоюзу у відповідність, а також підпорядкувати національні податкові системи спільним завданням європейської інтеграції. Отже, податкова гармонізація в ЄС — тривалий і незавершений процес, метою якого є досягнення таких цілей: усунення перешкод для вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили, створення однакових конкурентних умов для суб'єктів господарювання, об'єднання й уніфікація внутрішнього ринку ЄС як рушійного чинника інтеграційних процесів у певному регіоні, приведення до єдиної структури податкових систем, порядку справляння основних видів податків у всіх країнах Євросоюзу.

По-третє, вироблення механізму реалізації спільної валютної політики і запровадження єдиної валюти — євро, яка покликана стати потужним фактором поглиблення фінансової інтеграції шляхом створення єдиного економічного простору, загострили проблему координації економічної політики країн єврозони. Адже у результаті прийняття у 1997 р. Пакту стабільності і зростання уряди країн єврозони позбулися права безпосередньо впливати на економічну кон'юнктуру за допомогою грошово-кредитних інструментів, які стали прерогативою Європейського центрального банку — наднаціонального органу ЄС.

По-четверте, поряд із гармонізацією бюджетної, податкової та валютної політики в Європейському Союзі триває активний процес уніфікації діяльності банківської сфери, створення єдиного ринку банківських послуг. Зокрема перша (1977 р.) та друга (1993 р.) банківські директиви містять узгоджені правила захисту інтересів вкладників, інвесторів і споживачів фінансових послуг, регулюють проблеми платоспроможності банків, встановлюють співвідношення власних і запозичених активів, ступінь покриття ризику банківських операцій, принципи захисту банківської таємниці, правила фінансової звітності, рекомендації щодо прозорості міжнародних фінансових операцій з метою попередження відмивання “брудних грошей”.

Разом з тим, уніфікація процедур ліцензування банківської діяльності спрощує доступ на національні ринки фінансових послуг іноземних банків, загострюючи цим самим конкуренцію між національними та іноземними банками. Закономірним наслідком цих процесів є зниження національних відсоткових ставок за банківськими операціями до середньоєвропейського рівня.

По-н'яте, вживаються заходи щодо полегшення організації операцій з мобілізації капіталів на фондових біржах і ринках капіталу, введені й діють єдині правила, які регулюють питання емісії та обігу цінних паперів, у тому числі боргових. Упродовж останніх років ринок цінних паперів ЄС суттєво розширився за рахунок впровадження великої кількості нових видів фінансових інструментів. Завдяки цьому, з одного боку, корпоративний сектор отримав нові можливості залучення позик із небанківських джерел, з іншого — це зумовило розширення спектра й більшу доступність для клієнтів різного роду фінансових послуг та значне зниження їхніх затрат.

По-шосте, як було зазначено вище, еволюція ЄС відображає закономірну тенденцію переростання цим інтеграційним об'єднанням меж державного суверенітету, безпосереднім наслідком чого є передання більшої кількості повноважень і прав наднаціональним органам та поглиблення інтеграції у сфері інституційної надбудови. До керівних органів Європейського Союзу належать: Європейська рада міністрів (Рада ЄС), Європейська Комісія (Комісія ЄС), Європейський Парламент і Європейський суд, а також Економічний і соціальний комітет, Комітет регіонів, Рахункова палата, Європейський інвестиційний банк, Європейський центральний банк. Наднаціональні органи приймають закони у межах функцій і повноважень, добровільно переданих їм національними державами, тому закони окремих країн не можуть суперечити законам ЄС. Отже, з прийняттям Єдиного європейського акта у випадку конфлікту національного права і права ЄС пріоритет надається останньому.

Заходи, які реалізуються у фінансовій сфері наднаціональними інституційними органами ЄС, ведуть до скасування обмежень і бар'єрів на шляху переміщення капіталів і послуг, перегляду цілої низки національних стандартів діяльності фінансових інститутів і введення єдиних правил контролю за їхньою діяльністю, встановлення основних принципів гармонізації контрольних стандартів та інших правил.

Отже, фінанси ЄС є досить розгалуженою структурою, характер і тенденції функціонування якої значною мірою визначаються, з одного боку, особливостями організації національних фінансових систем окремих держав-членів, а з іншого — якісно іншим рівнем організації, який відповідає фінансовій системі багатонаціонального інтеграційного утворення. Фінанси ЄС можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. Якщо *у вузькому розумінні* фінанси ЄС асоціюються лише з централізацією коштів і фінансових ресурсів на регіональному рівні, то *у широкому розумінні* вони характеризують усю сукупність економічних відносин між країнами — членами ЄС, опосередкованих рухом грошових потоків і формуванням централізованих грошових фондів на рівні інтеграційного об'єднання, а також функціонуванням розгалуженої інституційної структури. У широкому розумінні сучасну фінансову систему ЄС вирізняє розгалужений регулятивний механізм, який охоплює бюджетну, податкову і валютну політику і забезпечує координацію зусиль європейської спільноти щодо регулювання фінансових відносин. Через спільний бюджет, який є

фінансовою базою інтеграційних заходів у межах Союзу, здійснюється не лише перерозподіл фінансових ресурсів між країнами — членами ЄС, а й реалізується єдина соціальна й регіональна політика. Проведення країнами-учасницями узгодженої податкової політики зорієнтоване на вирішення як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Запровадження єдиної валюти — євро та реалізація спільної валютної політики є потужним фактором поглиблення фінансової інтеграції та формування єдиного економічного простору.

19.3. Бюджет Європейського Союзу. Бюджетна стратегія і бюджетний процес

Згідно зі ст. 199 Римського договору ЄС повинен мати спільний бюджет, оскільки це — головна фінансова база реалізації інтеграційних заходів. Бюджет ЄС є централізованим фондом грошових коштів країн-членів та водночас фінансовим планом формування і використання фінансових ресурсів Європейського Союзу. Спільний бюджет ЄС спрямований на забезпечення фінансування тих напрямів, які є пріоритетними з погляду комунітарної стратегії Євросоюзу. Водночас специфіка бюджету ЄС полягає у тому, що він не може виконувати класичну роль інструменту макроекономічного регулювання єдиного економічного простору ЄС, тобто не може впливати на стабілізацію економіки держав-членів. Його доходи та витрати мають збалансовуватись, тобто не можна використовувати бюджетний дефіцит як інструмент поживлення сукупного попиту й інвестицій або зменшення безробіття.

Бюджет ЄС базується на дотриманні таких принципів:

— *принцип єдності та принцип бюджетної точності* означають, що доходи й видатки ЄС мають бути зведені в єдиному документі з метою ефективного обліку та контролю за витрачанням спільних коштів. Практика бюджетних відносин Євросоюзу еволюціонувала відповідно до цього принципу, забезпечивши на сучасному етапі об'єднання усіх статей доходів і видатків у єдиний бюджет;

— *принцип щорічності* передбачає розроблення бюджету строком на один фінансовий рік (з 1 січня до 31 грудня), а також те, що операції за зобов'язаннями та платежами бюджету мають бути завершені упродовж поточного року;

— *принцип рівноваги* потребує збалансованості доходів і видатків спільного бюджету ЄС (тобто не допускається дефіцитність бюджету, а також забороняється здійснення позик для покриття видатків). У випадку виникнення дефіциту (що є винятком із правил у європейській практиці) його розмір зараховується у видаткову частину бюджету наступного року. Як правило, бюджет зводиться із профіцитом і його активне сальдо переноситься в дохід бюджету наступного року;

— *принцип єдиної одиниці обліку* полягає у тому, що бюджет складається, виконується та обліковується у єдиній розрахунковій одиниці — євро;

— *принцип універсальності* передбачає незакріплення доходів бюджету за окремими статтями видатків. Усі доходи та видатки повною мірою включаються до бюджету ЄС без будь-якої прив'язки між собою;

— *принцип цільового характеру видатків* потребує, щоб кожна сума асигнувань мала власне конкретне призначення й обґрунтування;

— *принцип ефективного фінансового управління* полягає у врахуванні закономірностей функціонування економіки з метою досягнення ефективності формування та використання ресурсів бюджету ЄС;

— *принцип прозорості*, відповідно до якого гарантується надання повної та точної інформації про складання й виконання бюджету.

Бюджет Європейського Союзу є, певною мірою, формою відображення як стратегічних завдань розвитку ЄС, так і особливостей формування його доходів. Структура і обсяги бюджету ЄС зазнали значних змін у зв'язку з еволюцією інтеграційної стратегії Євросоюзу (в спеціалізованій науковій літературі виділяють п'ять послідовних етапів становлення і розвитку бюджетних відносин в Євросоюзі з 1951 р. і дотепер (табл. 19.5).

Зокрема, з розвитком європейської інтеграції бюджет ЄС збільшився, як за обсягом, так і за структурою видатків. Якщо на етапі створення ЄС в 1957 р. бюджет інтеграційного об'єднання у перерахунку на євро становив 80 млн євро, то в 2010 р. — 141,5 млрд євро. Це було зумовлено появою нових напрямів спільної політики (спочатку бюджет забезпечував фінансування в основному адміністративних видатків і соціальної політики (захист ринку робочої сили)); на сучасному етапі проводиться фінансування ще й таких сфер спільної діяльності, як сільськогосподарська політика (з 1962 р.), політика вирівнювання соціально-економічного розвитку (з 1974 р.), підвищення конкурентоспроможності (з 1988 р.), міжнародна діяльність і безпека (з 1990-х років).

Змінювалися також пріоритети фінансування у рамках стратегічних векторів спільної політики (якщо в 1960-х роках єдина сільськогосподарська політика мала протекціоністський характер, то з 1990-х років вона спрямована на підтримку фермерських господарств і розвиток сільськогосподарських регіонів; водночас з 1990-х років спостерігається скорочення видатків на розвиток сільського господарства, а натомість відбувається збільшення видатків на фінансування структурної політики (усунення регіональних і структурних диспропорцій між країнами — членами ЄС); забезпечення стійкого розвитку (підвищення конкурентоспроможності і соціально-економічної згуртованості регіонів ЄС).

Пріоритетним завданням розвитку Євросоюзу в XXI ст. стала реалізація нової європейської стратегії соціально-економічного розвитку “Європа 2020”, що передбачає створення в Європейському Союзі найдинамічнішої у світі економіки, здатної до постійного зростання, забезпечення захисту навколишнього

Таблиця 19.5. Еволюція бюджетних відносин в ЄС

Етапи еволюції бюджетних відносин в ЄС	Характер та особливості інтеграційної політики	Особливості бюджетного механізму	Основні вектори фінансування видатків з бюджету ЄС	Механізм формування доходів бюджету ЄС
1 етап (1951—1968 рр.) — становлення бюджетних відносин	<i>Зона вільної торгівлі</i> (скасовано митні збори та обмеження на взаємну торгівлю)	Існувало три відокремлених бюджетних механізми: — адміністративний і операційний бюджет ЄОВС; — адміністративний бюджет і бюджет на проведення інвестиційних програм Євроатому; — адміністративний бюджет і бюджет на проведення соціальної політики (з 1962 р. у тому числі сільськогосподарської політики в ЄЕС)	<i>Бюджет ЄСВС</i> (фінансування досліджень у сфері видобутку вугілля та виробництва сталі); <i>бюджет Євроатому</i> (фінансування досліджень у сфері атомної енергетики); <i>бюджет ЄЕС</i> (фінансування адміністративних витрат, соціальної і сільськогосподарської політики)	Щорічні внески країн — членів Європейських співтовариств у бюджети інтеграційних об'єднань (розмір внеску країни в загальному обсязі ВВП країн-членів, а тому постійно переглядався)
2 етап (1968—1986 рр.) — на інституційній основі розроблена система прийняття спільного бюджету ЄС	<i>Митний союз</i> , а згодом <i>спільний ринок</i> (скасовано обмеження у взаємній торгівлі промисловими товарами і встановлено єдиний митний тариф відносно третіх країн)	Відбулося об'єднання бюджетів Європейських співтовариств; при підписанні Люксембурзької бюджетної угоди (1970 р.) розмежовано видатки на обов'язкові та необов'язкові	<i>Пріоритетними</i> стали видатки на фінансування: — реформування сільськогосподарської політики ЄЕС; — усунення регіональних і структурних диспропорцій між країнами — членами ЄС (стаття видатків з 1970 р.)	Розроблено і апробовано механізм збирання податків для забезпечення фінансування основних напрямів комунітарної політики ЄС через спільний бюджет (з 1970 р. утверджено систему "власних ресурсів", яка складається із: митних зборів і сільськогосподарського податку; надходжень від ПДВ (у розмірі 1 % від уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування)

Етапи еволюції бюджетних відносин в ЄС	Характер та особливості інтеграційної політики	Особливості бюджетного механізму	Основні вектори фінансування видатків з бюджету ЄС	Механізм формування доходів бюджету ЄС
3 етап (1987—1992 рр.) — спільний бюджет ЄС як інструмент залучення західноєвропейських держав у формування єдиного внутрішнього ринку	<i>Єдиний внутрішній ринок</i> (створено умови для вільного переміщення товарів, послуг, робочої сили і капіталу)	Із середини 1980-х років введено механізм багаторічного планування бюджетних видатків, який використовувався до сучасного етапу і був законодавчо закріплений Лісабонською угодою від 1 грудня 2009 р.	<i>Пріоритетними</i> залишалися видатки на фінансування: — реформування сільськогосподарської політики ЄС; — особливо на усунення регіональних і структурних диспропорцій між країнами — членами ЄС	У 1987 р. прийнято рішення про збільшення надходжень у бюджет за рахунок відрахувань країн — членів ЄС, розрахованих на основі ВВП (джерело, що використовувалося на першому етапі становлення бюджету ЄС)
4 етап (1992—2009 рр.) — передача частини регулюючих функцій бюджетної політики країн — членів ЄС на комунітарний рівень	<i>Економічний і валютний союз</i> (введено єдину валюту, створено Європейський центральний банк і Європейську систему центральних банків)	Визначено спільні принципи регулювання бюджетної політики країн ЄС (Маастрихтська угода від 1992 р.): — обмеження бюджетного дефіциту (не більше 3 % ВВП); — обмеження державного боргу (не більше 60 % ВВП); — введено спеціальну процедуру нагляду з метою забезпечення валютно-фінансової конвергенції.	<i>Пріоритетними</i> стали видатки на фінансування: — структурних перетворень (у тому числі на підтримку сільськогосподарства і вирівнювання соціально-економічного розвитку країн Центральної і Східної Європи — претендентів на вступ до ЄС); — політики з реформування сільського господарства (у тому	З 1992 р. зменшилася роль надходжень від ПДВ у бюджеті ЄС

Етапи еволюції бюджетних відносин в ЄС	Характер та особливості інтеграційної політики	Особливості бюджетного механізму	Основні вектори фінансування видатків з бюджету ЄС	Механізм формування доходів бюджету ЄС
		<p>З введенням євро всі розрахунки в рамках виконання бюджету і між державами — членами ЄС почали здійснюватися на базі єдиної розрахункової одиниці.</p> <p>В 2002 р. операційний бюджет ЄОВС ввійшов до бюджету ЄС і, відповідно, з 2002 р. бюджет ЄС — єдиний фонд грошових коштів для покриття усіх його витрат</p>	<p>числі політики підтримки виробників і ринку сільськогосподарської продукції; політики розвитку сільськогосподарських регіонів);</p> <p>— з 1990-х років з бюджету ЄС фінансуються заходи щодо підвищення конкурентоспроможності країн — членів ЄС, захисту навколишнього середовища і проведення спільних досліджень</p>	
<p>5 етап (з 1 грудня 2009 р.) — бюджет ЄС став інструментом перерозподілу коштів країн — членів ЄС з метою фінансування проведення комунітарної політики</p>	<p>Стратегічний вектор — створення <i>політичного союзу</i> (відповідно до Лісабонської угоди 2009 р.)</p>	<p>Законодавчо закріплено механізм багаторічного фінансового рамкового планування Лісабонською угодою від 1 грудня 2009 р.</p>	<p><i>Пріоритетними</i> стали видатки на фінансування:</p> <p>— стійкого розвитку (підвищення конкурентоспроможності і соціально-економічної згуртованості регіонів ЄС) (46 %);</p>	<p>Існуючий механізм формування доходів бюджету ЄС називається "<i>система власних ресурсів</i>" і передбачає такі основні джерела:</p> <p>1) <i>податкові</i> (митні збори, сільськогосподарський податок, податок на цукор (12 % доходів бюджету ЄС); надходо-</p>

Етапи еволюції бюджетних відносин в ЄС	Характер та особливості інтеграційної політики	Особливості бюджетного механізму	Основні вектори фінансування видатків з бюджету ЄС	Механізм формування доходів бюджету ЄС
			<p>— стійкого розвитку (в основному сільськогосподарства) і охорону природних ресурсів (41 %).</p> <p>Введено нові статті у видатках бюджету ЄС на фінансування адміністративних витрат політичного союзу</p>	<p>дження від ПДВ (у розмірі певного відсотка від уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування (11 % доходів бюджету ЄС);</p> <p>2) <i>неподаткові</i> (внески країн — членів ЄС, розраховані на основі ВВП країни (77 % доходів бюджету ЄС)</p>

середовища і соціального згуртування народів держав — членів ЄС. “Європа 2020” встановлює три основних фактори зміцнення економіки:

— забезпечення високих темпів економічного зростання, що базується на знаннях та інноваціях;

— формування економіки, що базується на ефективному використанні ресурсів, екології і конкуренції (через впровадження нових технологій);

— сприяння підвищенню рівня зайнятості населення, досягнення соціальної і територіальної злагоди (у тому числі вирівнювання соціального й культурного розвитку різних регіонів).

З огляду на зазначене вище, спільний бюджет покликаний насамперед сприяти реалізації політики й стратегії розвитку ЄС у цих ключових напрямках. Виконання стратегії “Європа 2020” уже привело до появи нових програм і проєктів, що потребують реалізації на комунітарному рівні шляхом фінансування із загального бюджету Європейського Союзу. В бюджеті ЄС 2011 р. вперше в історії інтеграційного розвитку Євросоюзу найбільше фінансування отримали видатки на стійкий розвиток (підвищення конкурентоспроможності і розвиток регіонів ЄС), склавши 46 % від загального обсягу бюджетних коштів.

У вересні 2011 р. на засіданні Ради Європейського Союзу в рамках механізму багаторічного фінансового рамкового планування пройшла обговорення нова фінансова програма ЄС на 2014—2020 рр., стратегічні орієнтири якої вкладено в принцип забезпечення належного балансу між бюджетною дисципліною і необхідністю реагувати на нові, непередбачені глобальні виклики. Бюджет ЄС на 2014—2020 рр., запропонований Європейською Комісією, досягає 1025 млрд євро (1,05 % загальнонаціонального доходу ЄС). Новою стратегією (порівняно з попередньою фінансовою стратегією на 2007—2013 рр.) планується збільшити щорічний бюджет ЄС на 3,2 %. Однак проти збільшення видатків виступають п’ять країн ЄС — Німеччина, Велика Британія, Франція, Нідерланди і Фінляндія. Водночас боргова криза в Європі змушує інститути ЄС ввести нову, більш жорстку і централізовану систему контролю за станом бюджетів країн Євросоюзу — так званий “європейський семестр”.

Політика бюджетних видатків у ЄС підпорядкована таким ідеям: бюджетне фінансування має сприяти забезпеченню стійкого розвитку і підвищенню конкурентоспроможності економіки країн Євросоюзу; вирівнюванню їхнього економічного становища та подоланню соціальних диспропорцій у межах ЄС; оптимально представляти як інтереси найбільш вразливих держав, так і право розвинутих країн на частку фінансових ресурсів бюджету ЄС; у сфері використання коштів має дотримуватись бюджетна дисципліна та забезпечуватись економічна ефективність і публічність.

Видатки бюджету ЄС об’єднуються у шість груп, які відображені у відповідних розділах цього фінансового плану.

1. Відповідно до нової стратегії “Європа 2020” першочерговим пріоритетом, починаючи з 2010 р., для Європейського Союзу є *сприяння стійкому розвитку (підвищення конкурентоспроможності і соціально-економічної згуртованос-*

ті регіонів ЄС), що вплинуло і на бюджетні показники. На ці програми у бюджеті 2010 р. було виділено 46 % від загальної суми видатків. До найважливіших складових цієї групи видатків належать:

- видатки на фінансування структурних перетворень в економіках країн ЄС;
- видатки на розвиток нових технологій та інноваційного бізнесу;
- видатки на підтримку наукових досліджень та їх впровадження у практику.

2. *Програми Євросоюзу, спрямовані на стійке використання і охорону природних ресурсів*, покликані забезпечити чистоту навколишнього природного середовища, якісну та екологічно чисту їжу для населення Європи. У бюджеті на 2010 р. цей розділ становив у сукупності 41 % від загальної суми. У цій групі видатків найбільш значні: традиційне для ЄС спрямування коштів на пряму допомогу фермерам та програми розвитку сільської місцевості.

У минулі роки видатки ЄС на сільське господарство становили найбільшу за обсягом статтю. Сучасна аграрна політика ЄС передбачає: забезпечення прийняттого рівня життя сільського населення, стабілізацію ринків, забезпечення прийнятних споживчих цін, модернізацію сільськогосподарської інфраструктури. Реалізація цих завдань відбувається за допомогою різноманітних інструментів: надання експортних субсидій, закупівель частини продукції, субсидій виробникам на вдосконалення та раціоналізацію методів сільськогосподарського виробництва тощо.

3. *Видатки на створення простору свободи, безпеки і справедливості*, пов'язані з фінансуванням програм гарантування громадянських свобод, захисту прав споживачів, підтримки демократії та свободи слова, контролю за кордонами ЄС і міграційними процесами загалом.

4. *Видатки на фінансування зовнішніх програм*, зокрема щодо кооперації з іншими державами, у тому числі країнами, що розвиваються (Азія, Південна Африка, Центральна й Східна Європа).

У сукупності ці чотири групи видатків формують операційні видатки бюджету ЄС.

5. *Адміністративні витрати*, спрямовані на утримання адміністративного апарату ЄС (крім основних видатків, вони містять витрати на виплату пенсій).

6. *Компенсаційні витрати*, які зазвичай спрямовуються у вигляді допомоги новим країнам — членам ЄС.

Основними принципами формування доходів бюджету ЄС є принцип спільної фінансової відповідальності, який передбачає, що всі держави — члени ЄС зобов'язані брати участь у формуванні доходів бюджету, і принцип фінансової солідарності держав — членів ЄС, який вимагає приведення внесків держав — членів ЄС у відповідність до їх фінансових можливостей.

Спершу бюджет ЄС формувався із внесків країн-членів, але на початку 1970-х років була створена система "власних доходів" бюджету ЄС. Діючий у

сучасних умовах механізм формування доходів бюджету ЄС називається “система власних ресурсів” і передбачає такі основні джерела.

1. *Податкові надходження*, що в сукупності становлять 23 % доходів бюджету ЄС і складаються з:

а) “традиційних власних ресурсів”, які забезпечують близько 12 % надходжень спільного бюджету і об’єднують:

— митні збори (традиційно стягуються з товарів, що імпортуються в ЄС з держав, які не є членами Союзу);

— сільськогосподарський податок, яким оподатковуються доходи від торгівлі сільськогосподарськими товарами з країнами, які не є членами Євросоюзу (запроваджений у 1962 р., з огляду на те, що сільське господарство стало однією з основних опор розвитку європейської інтеграції);

— податок на цукор (збір за виробництво і зберігання цукру в ЄС понад встановлену квоту; сплачують в основному країни — члени ЄС);

б) надходження від ПДВ (у розмірі певного відсотка від уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування). Сплачуються до бюджету ЄС з 1980 р. з метою залучення додаткових фінансових ресурсів для реалізації спільної бюджетної політики (становлять близько 11 % доходів бюджету ЄС).

2. *Неподаткові надходження* (внески країн — членів ЄС, розраховані на основі ВВП країни) становлять 77 % доходів спільного бюджету і відіграють найважливішу роль серед власних ресурсів бюджету ЄС. Цей ресурс бюджету покликаний збалансувати бюджет, покриваючи всі видатки ЄС, на які не вистачає коштів із двох перших джерел. За основу розрахунку береться 1 % ВВП кожної держави, який перемножується на єдиний для усіх країн коефіцієнт, визначений відповідно до потреб поточного року.

Крім власних ресурсів, до бюджету зараховують й інші доходи, роль яких є незначною (приблизно 1 % від загальних обсягів бюджету): відсотки за наданими кредитами; внески країн, які не є членами ЄС, до певних програм Союзу (наприклад, науково-дослідних); невикористані суми за результатами виконання бюджету в минулому році тощо.

Склад доходів та видатків бюджету ЄС подано на рис. 19.1.

У бюджетній політиці ЄС окреслились певні проблеми, які впливають на переорієнтацію основних стратегічних векторів розвитку Євросоюзу у найближчому майбутньому.

По-перше, це певний конкурентний характер взаємозв’язків членів Євросоюзу щодо розподілу видатків та сплати внесків. Кожна держава намагається вплинути на розподіл коштів з користю для себе. Тому досить часто процес прийняття рішень щодо формування бюджетної політики ЄС можна охарактеризувати як “перетягування канату”.

По-друге, однією з проблем, що визначають характер видаткової частини бюджету ЄС, є високі адміністративні витрати з бюджету на утримання бюрократичного апарату (причому ця стаття видатків з кожним роком динамічно зростає).

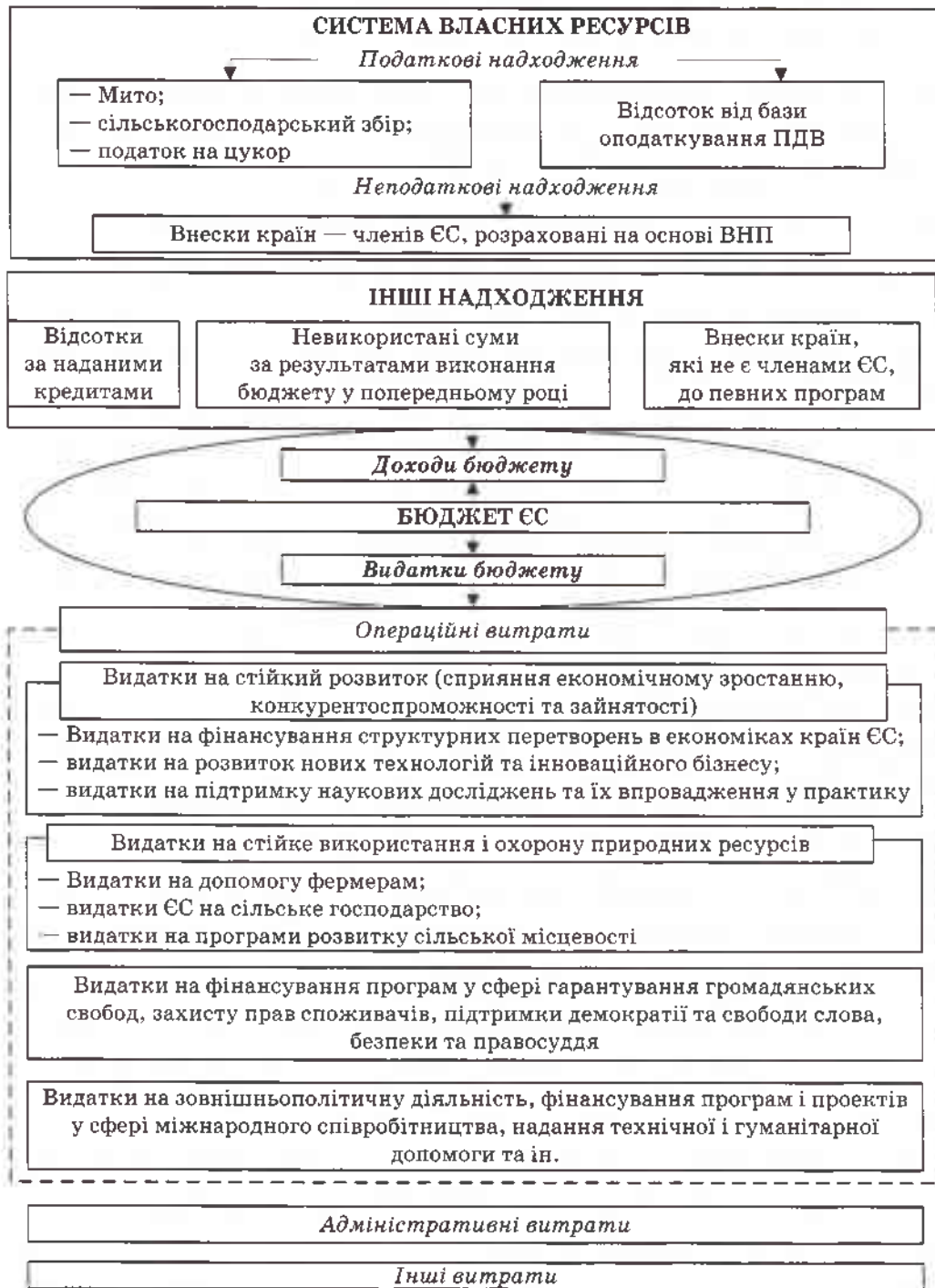

Рис. 19.1. Склад доходів та видатків бюджету Європейського Союзу

По-третє, відповідно до механізму розподілу видатків на програми підтримки села (що діяв до 2010 р.), країни, у яких більша кількість фермерів і більше бідних регіонів, одержували непропорційно більше ресурсів з бюджету ЄС. Держави, у яких практично немає регіонів з низьким рівнем розвитку і малий сільськогосподарський сектор (Велика Британія, Німеччина, Голландія і Швеція), традиційно сплачують більше в бюджет ЄС, ніж отримують ресурсів з нього. Через це (а частково й з інших причин) відбувається загострення суперечностей між нетто-платниками й нетто-реципієнтами бюджету ЄС як з приводу розмірів бюджету, так і стосовно того, на які заходи, у яких розмірах має здійснюватись фінансування. Саме цим пояснюється те, що упродовж багатьох років розмір бюджету ЄС був значно меншим від погодженого максимального ліміту в 1,24 % створюваного у ЄС ВВП.

З огляду на зазначені проблеми дедалі частіше політики, чиновники й економісти порушують питання про зміну структури видаткової частини бюджету ЄС. Пропонується кардинальна реформа бюджетної політики, стратегічною метою якої є стимулювання економічного зростання й конкурентоспроможності, а не підтримка фермерів і малорозвинених регіонів. Саме в руслі такої тенденції поступових трансформацій розроблена нова фінансова стратегія на 2014—2020 рр.

Починаючи з 1998 р., бюджетне планування в ЄС тісно пов'язується з попередньо встановленими середньостроковими фінансовими прогнозами — фінансовими перспективами, які покликані надати бюджетній політиці певної прогнозованості і деякою мірою обмежують річні витрати. На Берлінському саміті в березні 1999 р. глави держав та урядів ухвалили фінансову стратегію ЄС на період 2000—2006 рр., яка в подальшому була відкоригована у зв'язку з розширенням ЄС. У грудні 2006 р. окреслено фінансову стратегію на період з 2007 по 2013 р., яка постійно коригується у зв'язку з кризовими явищами та посткризовим відновленням глобальної економіки. В грудні 2009 р. у результаті підписання Лісабонської угоди законодавчо закріплено Механізм багаторічного фінансового рамкового планування.

Проте закріплену в такий спосіб структуру видатків не можна розцінювати як остаточний план видатків на плановий період, оскільки щорічна процедура прийняття бюджету залишається єдиним механізмом затвердження бюджету ЄС. Її мета — встановити граничні рамки видатків за основними напрямками з метою надання бюджетній політиці ЄС прогнозованості та виваженості. Необхідність такого механізму полягає у складності в межах щорічної бюджетної процедури досягти балансу між джерелами фінансування бюджету ЄС та бюджетними витратами, з одного боку, а з іншого — багатовекторними пріоритетами щодо цього з боку різних держав.

Структура бюджетних видатків встановлює максимальні межі для кожного розділу видатків упродовж прогнозованого періоду, а також визначає правила й процедури для того, щоб управляти структурою на підставі щорічної про-

цедури перегляду для спрощення бюджетного процесу й зниження конфліктності.

Бюджетною стратегією на 2007—2013 рр. передбачено концентрацію пріоритетів бюджету на трьох головних напрямках:

- 1) об'єднання єдиного ринку в систему, що динамічно зростає та оптимально поєднує й реалізує економічну, соціальну й екологічну складові;
- 2) розвиток концепції європейського громадянства, підтримка прав і свобод громадянина, безпеки та доступу до основних суспільних товарів і послуг;
- 3) посилення ролі Європейського Союзу в загальносвітових економічних та суспільно-політичних процесах, просування європейських цінностей, розвиток регіональних зв'язків та допомоги іншим державам.

Відповідно, щорічний бюджетний процес у ЄС на сучасному етапі визначається двома складовими:

— пріоритетами щодо пропорцій формування бюджету на тривалу перспективу в рамках загальних прогнозів та бюджетної стратегії, попередньо досягнутих політичних та процедурних домовленостей;

— безпосередніми процедурами щорічного бюджетного планування та погодження щодо конкретних програм та показників у рамках етапів щорічно здійснюваного бюджетного процесу.

Щорічний бюджетний процес у Європейському Союзі включає певні послідовні етапи. Відповідно до Маастрихтської угоди він відбувається у результаті взаємодії органів управління ЄС, головним чином Європейської Комісії, Ради міністрів ЄС і Європарламенту. У найбільш загальному вимірі функції та повноваження інститутів ЄС у рамках бюджетного процесу розподілені у такий спосіб: Європейська Комісія пропонує проект бюджету, Європарламент здійснює його розгляд, вносить поправки та спільно з Радою ЄС виносить остаточне рішення.

Проект бюджету розробляє Європейська Комісія відповідно до економічних реалій та затвердженої бюджетної стратегії ЄС. Рішення Європейської Комісії приймаються більшістю голосів, а її члени голосують персонально. Після цього проект бюджету ЄС подається в Раду міністрів ЄС для розгляду й затвердження. Рада ЄС щодо бюджету збирається, як правило, два рази на рік, щоб розглянути проект бюджету, представлений Європейською Комісією, у частині обов'язкових видатків і після затвердження направляє його в Європейський Парламент.

Європарламент розглядає проект протягом 45 днів. Повноваження щодо ухвалення остаточного рішення спільно розподіляються між Радою ЄС і Європарламентом, оскільки всі видатки поділяються на обов'язкові й необов'язкові. Якщо Європейський Парламент схвалює проект бюджету або не вносить жодних виправлень, то бюджет вважається остаточним прийнятим. Якщо протягом цього строку Європарламент внесе виправлення, то змінений проект бюджету передається Раді ЄС з метою здійснення досить складної процедури узгодження позицій.

Бюджет проходить у Європейському Парламенті два читання. Проект розглядається не тільки в бюджетному комітеті, а й в інших комітетах. На першій стадії кожний депутат може висунути пропозиції щодо внесення змін до проекту бюджету. Для цього потрібно отримати підтримку більшості голосів. Особливість полягає у тому, що поправки, які передбачають підвищення видатків, приймаються кваліфікованою більшістю (3/5 голосів).

Європейський Парламент має вирішальне право при розгляді необов'язкових видатків, які прямо не затверджені законодавством ЄС. Він може не тільки перерозподіляти фінансові ресурси, а й у певних межах збільшувати їхній загальний обсяг. Максимальна норма збільшення розраховується Європейською Комісією на основі різних макроекономічних показників і може бути перевищена, тільки якщо з цією пропозицією погоджується Рада міністрів ЄС.

Обов'язкові видатки становлять основну частину бюджету. Європейський Парламент може пропонувати зміни цієї категорії видатків без збільшення їх загальної суми. Вони приймаються, якщо Рада ЄС не відхиляє їх кваліфікованою більшістю.

Друга стадія розгляду бюджету в Європейському Парламенті проходить так. Якщо Рада ЄС протягом 15 днів змінює яку-небудь пропозицію, то проект бюджету знову направляється у відповідний спеціалізований комітет. Одночасно кожний депутат і кожний комітет можуть також пропонувати виправлення до проекту бюджету, представленого Радою ЄС. Як і на першій стадії, загальна доповідь готується відповідним спеціалізованим комітетом, а Європейський Парламент приймає рішення кваліфікованою більшістю. Якщо корективи Ради ЄС приймаються, то відповідна частина бюджету в редакції Ради ЄС вважається прийнятою, в іншому випадку — відхиленою. Європейський Парламент кваліфікованою більшістю може відхилити проект бюджету в цілому. Він декілька разів використовував це право.

Бюджетний рік у Європейському Союзі починається 1 січня і закінчується 31 грудня, тобто збігається із календарним роком. Безпосереднім виконанням бюджету займається Європейська Комісія. Контрольна функція Європейської Комісії проявляється в тому, що вона аналізує стан справ у ЄС, для чого збирає інформацію та проводить перевірки, у тому числі перевірки виконання бюджету, її огляди й доповіді, систематизовані у звіті про виконання бюджету, направляються до Європейського Парламенту, Ради міністрів ЄС, інших інститутів ЄС і урядів держав — членів ЄС.

Рада міністрів ЄС також наділена важливими контрольними функціями, які виконує як самостійно, так і співпрацюючи з іншими інститутами. Рада міністрів ЄС направляє Європарламенту свої рекомендації щодо виконання бюджету й разом із цим перевіряє рахунки й фінансові декларації, щорічний звіт та інші спеціальні доповіді Палати аудиторів. За пропозицією Європейської Комісії й після консультацій з Європарламентом, а також одержання висновку Палати аудиторів Рада міністрів ЄС вчиняє такі дії:

— розробляє фінансові регламенти, визначаючи процедури складання й виконання бюджету, а також подання й перевірки звітності;

— визначає методи й процедури надання доходів бюджету (передбачених домовленостями про власні ресурси ЄС) у розпорядження Європейської Комісії й визначає заходи, до яких необхідно буде вдатися, щоб задовольнити її потреби в наявних коштах;

— визначає правила стосовно відповідальності фінансових контролерів, розпорядників кредитів, бухгалтерів, а також належної організації інспекцій.

Європейський Парламент контролює і розглядає проблеми, що виникають у процесі виконання бюджету. За його дорученням цим займається Комітет з контролю за бюджетом, а в окремих випадках й інші комітети. Зовнішні ревізії використання ресурсів бюджету ЄС проводяться Палатою аудиторів і Європейським Парламентом. Палата аудиторів перевіряє дотримання порядку одержання бюджетних ресурсів і їхнього використання, дає висновки про стан управління фінансовими ресурсами. Європейський Парламент контролює реалізацію політики ЄС Європейською Комісією, орієнтуючись у питаннях виконання бюджету на доповіді, підготовлені Палатою аудиторів, після чого, керуючись рекомендаціями Ради ЄС, робить висновок про роботу Європейської Комісії щодо реалізації бюджету.

Європейський Парламент використовує можливості Палати аудиторів проводити розслідування, давати висновки й робити щорічні доповіді для посилення парламентського контролю над видатками ЄС, приділяючи особливу увагу щорічно прийнятому рішення про виконання бюджету.

19.4. Гармонізація податкової політики країн Європейського Союзу

Однією з найважливіших передумов, що дасть можливість говорити про становлення єдиної Європи (крім спільного бюджету ЄС та запровадження єдиної валюти), є гармонізація податкових систем країн — членів Європейського Союзу. Вже на початку 1990-х років стало зрозуміло, що невідповідності в системах оподаткування країн — членів ЄС створюють перешкоди на шляху формування єдиного внутрішнього ринку, оскільки вони не сприяють конвергенції цін. На фоні запровадження євро, збільшення прозорості ринку та жорсткішої конкуренції негативний вплив податкових бар'єрів став ще більш очевидним.

При проведенні спільної політики у сфері оподаткування у межах ЄС, з одного боку, важливе значення має максимально можлива гармонізація та координація податкових систем країн — членів ЄС у контексті формування спільної інтеграційної стратегії, а з іншого — вимога врахування інтересів країн-членів з огляду на те, що податкова політика з часів Вестфальського

миру 1648 р. є символом національного суверенітету і невід'ємною складовою загальної економічної політики кожної держави. Одним із принципів правосуб'єктності держав і символом національного суверенітету є право кожної суверенної держави встановлювати і стягувати на своїй території податки. Саме тому в межах Європейського Союзу країни-члени здебільшого самі несуть відповідальність за проведення податкової політики.

Водночас розвиток європейської економічної інтеграції закономірно зумовив виникнення концепції міждержавної податкової уніфікації та гармонізації. І хоча ЄС в останні роки відмовився від *податкової уніфікації* (зведення до єдиної форми і єдиних нормативів, введення обов'язкових однакових юридичних норм і правил у сфері оподаткування і формування на цій основі єдиної податкової системи), загальною тенденцією залишається політика податкової гармонізації.

Податкова гармонізація (приведення у відповідність, злагожденість) — вироблення загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин на відповідному етапі інтеграційної взаємодії, що передбачає координацію податкової політики, систематизацію та уніфікацію окремих податків і податкових систем країн, які входять до міжнародних регіональних угруповань. Відповідно податкова гармонізація передбачає приведення у відповідність структури податкових систем, порядку стягнення основних видів податків у всіх країнах ЄС, а не повну їх уніфікацію, і базується на таких принципах:

- забезпечення нейтральності податків з позицій умов конкуренції на єдиному ринку, іншими словами, недискримінаційний податковий режим для всіх його учасників;
- усунення податкового (митного) контролю на внутрішніх кордонах ЄС;
- виключення можливості подвійного оподаткування прибутку компаній, які здійснюють діяльність у двох або більше країнах ЄС;
- зведення до мінімуму можливості ухилення від сплати податків;
- існування гарантії надходження відповідних доходів у бюджети країн-учасниць.

Для створення ЄС власне вимагалось усунути всі перешкоди, у тому числі податкові, для вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Вже у період створення ЄС пропонувалися різні механізми здійснення податкової уніфікації та гармонізації. Спостерігалися полярні думки: від координації податкової політики шляхом взаємних консультацій і неофіційних домовленостей між країнами-членами щодо ставок окремих податків до переходу до єдиної податкової системи і передачі повноважень з визначення бази і ставок основних податків наднаціональним органам ЄС. Проте враховуючи, що податкова політика кожної країни традиційно проводиться з урахуванням національних інтересів, у ЄС відмовилися від створення єдиної уніфікованої податкової системи. Замість цього було вирішено привести законодавства країн — членів Євросоюзу у відповідність, а також підпорядкувати національні податкові системи спільним завданням європейської інтеграції.

У нормативних актах ЄС поняття податкової системи не визначається, проте відповідно до ст. 269 Маастрихтської угоди бюджет ЄС має повністю фінансуватись із “власних ресурсів” (*own resources*), основним джерелом яких є податки. Таким чином, за період еволюції економічної інтеграції країни ЄС виробили певні уніфіковані підходи у сфері оподаткування в контексті реалізації спільної бюджетної політики і формування доходів бюджету ЄС.

Як показує історія, європейські співтовариства (ЄЕС і Євроатом) фінансувалися, як і будь-яка міжнародна організація, за рахунок внесків держав-членів, що визначалося в ст. 200 Римського договору про ЄЕС. Будь-яких автономних податкових джерел формування бюджетів ЄЕС і Євроатому угоди 1957 р. не передбачали. Деяко іншим був стан справ з Європейським об'єднанням вугілля і сталі (ЄОВС), договір про заснування якого (1951 р.) встановлював два власних джерела формування бюджету: позики, які розміщувалися на ринку, та податок на продаж (*sales tax*) вугілля і сталі, а також їхніх похідних у державах — членах ЄОВС. На підставі ст. 50 (2) Договору про ЄОВС зазначений податок щорічно стягувався з продажу вугілля і сталі відповідно до їх середньої вартості за ставкою не вище 1 %, якщо вища ставка спеціально не встановлювалася.

Система фінансування бюджету Європейського Союзу принципово змінилася після схвалення концепції “власних ресурсів” і прийняття інститутами ЄС низки правових актів. Першим і основним серед цих актів стало Рішення Ради 1970 р., яке встановило структуру системи власних фінансових ресурсів Євробюджету: сільськогосподарські податки, що стягуються в ЄС; мита, що стягуються на зовнішніх кордонах ЄС; відсоткові відрахування від ПДВ, що збираються державами-членами.

Концепція “власних ресурсів” і відповідне їй відображення у правових актах ЄС передбачали закріплення фінансової самостійності і посилення національного характеру Союзу. Частиною цих заходів стала відмова від внесків держав-членів у бюджет ЄС. Це повинно було допомогти розв'язати деякі політичні й економічні проблеми у відносинах між тими державами, які вважали, що їхні фінансові переваги від участі в ЄС незмірно менші (порівняно з іншими учасниками), ніж їхні грошові внески у бюджет Союзу. Однак рішення про відмову від внесків держав-членів не надавало можливості ЄС витримувати один зі своїх основних принципів бюджетної системи — заборону дефіциту бюджету Союзу. І вже у 1985 р. Рішенням Ради, що доповнює і змінює Рішення 1970 р., було встановлено четверте джерело “власних ресурсів” — фіксований відсоток (не більше 1,335) від ВВП (GNP) держав-членів, що перераховується в бюджет ЄС.

Отже, уніфіковану систему податкових надходжень до бюджету ЄС (так звану “систему власних ресурсів”) можна представити у вигляді класифікації платежів, що стали основним джерелом наповнення спільного бюджету Євросоюзу.

1. *Сільськогосподарські податки*, які охоплюють такі види обов'язкових платежів: податок на імпорتنу й експортну сільськогосподарську продукцію в державу (з держави), що не входить у ЄС; податок на цукор, що сплачується компаніями, які виробляють цукор у державах — членах ЄС; податок на ізоглюкозу (*isoglucose*), що сплачується разом з податком на цукор.

Серед цих трьох обов'язкових платежів податки на імпорتنу й експортну сільськогосподарську продукцію історично були першими. Вони розглядалися як засіб проведення єдиної сільськогосподарської політики і власне джерело бюджету Європейського Союзу. Такий підхід було закріплено у рішеннях Ради про фінансування загальної сільськогосподарської політики ЄЕС. Податок на експортну сільськогосподарську продукцію має на меті, крім забезпечення прямих надходжень у бюджет ЄС, утримувати держави-члени в рамках єдиної аграрної політики Європейського Союзу. Сума, стягнута як податок, є різницею між світовими цінами (які в цьому випадку нижчі, ніж ціни ЄС) і рівнем цін, встановлених на цю продукцію в Європейському Союзі. Особливість податків на імпорتنу й експортну сільськогосподарську продукцію полягає в тому, що сфера їх застосування і ставки визначаються в рамках механізму єдиної аграрної політики, а порядок їх розрахунку і сплати регулюється Митним кодексом ЄС. За суттю ці податки — мита на продовольчі товари. Сільськогосподарські податки можуть використовуватися і для введення обмежень на виробництво визначених видів продукції.

2. *Мита*, стягнуті в ЄС, які виконують переважно протекціоністську функцію і мають дві основні форми: антидемпінгові та компенсаційні мита. Антидемпінгові мита, порівняно з компенсаційними, застосовуються частіше, регулярніше. Мита встановлюються на зовнішніх кордонах ЄС щодо імпорتنих та експортних товарів і визначаються з урахуванням таких характеристик: тарифікація товарів, походження товарів, кількість товарів, митна вартість товарів, тарифна ставка.

Тарифікація товарів здійснюється на основі комбінованої номенклатури товарів, де кожен вид товару має відповідний код. Походження і митна вартість товарів визначаються Митним кодексом ЄС. Тарифні ставки встановлюються відповідно до реєстру ЄС Єдиним митним тарифом (ЄМТ). Правову основу застосування митних зборів становлять законодавство ЄС, міжнародні угоди ЄС про вільну торгівлю та Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ), учасником якої є Європейський Союз.

Оскільки створення митного союзу було одним з перших і найважливіших завдань інтеграції європейських держав, що підписали засновницькі договори, протягом минулих десятиліть було створено митне право ЄС, основою якого є: Договір про ЄС; Митний кодекс, прийнятий у формі Регламенту Ради ЄС; Регламент Комісії, що встановлює порядок застосування Митного кодексу і, по суті, доповнює Регламент Ради; рішення Суду ЄС щодо митних питань (інтеграційне право, що регулює митні відносини і визначає поняття митного права ЄС), представлене значним масивом актів Ради, Комісії і рішень Суду.

3. *Податок на додану вартість (відсоткові відрахування)*, який є одним із джерел фінансування діяльності ЄС. Наявність ПДВ у податковій системі держави — обов'язкова умова її приєднання до Європейського Союзу, оскільки надходження від податку на додану вартість є одним з джерел формування спільного бюджету ЄС. Доходи, що надходять у бюджет ЄС від податку на додану вартість, є свого роду встановленою рішенням Ради єдиною відсотковою надбавкою до ставки ПДВ у державах-членах.

4. *Прибутковий податок з фізичних осіб*, які працюють в апараті ЄС. Цей податок був заснований Протоколом про привілеї та імунітети ЄС від 8 квітня 1965 р. і передбачає, що посадові особи й інші службовці Союзу “підлягають оподаткуванню на користь Союзу податком на заробітну плату і винагороди, які сплачуються їм Союзом”. Механізм і порядок стягнення прибуткового податку визначається Регламентом Ради. Податок обчислюється за прогресивною шкалою і надходить у дохід Європейського Союзу. Відповідно до ст. 13 Протоколу про привілеї та імунітети ЄС посадові особи і службовці Союзу звільняються від сплати національних податків з винагород та інших виплат, що здійснюються в рамках ЄС. Аналогічне положення було закріплене в окремих протоколах, раніше прийнятих до договорів про ЄОВС, ЄЕС і Євроатом. Це положення підтверджене і рішенням Європейського Суду. З метою усунення суперечок відповідно до положень Протоколу до Договору про ЄОВС Суд ухвалив, що якщо податкові органи держав-членів, визначаючи податкову ставку, яка розраховується за прогресивною шкалою, включають у загальний дохід кошти, отримані посадовою особою ЄС у формі зарплати або іншої винагороди, то такі рішення національних державних органів порушують ст. 11 Протоколу і мають бути скасовані.

Отже, лише теоретично можна вести мову про уніфікацію і формування єдиної наднаціональної податкової системи ЄС у контексті формування “системи власних ресурсів” бюджету Євросоюзу. Говорити про реально сформовану уніфіковану податкову систему ЄС недоречно. На практиці у рамках регіональної економічної інтеграції йдеться радше про податкову гармонізацію.

Практичне втілення поняття гармонізації реалізувало себе на практиці при створенні Європейського Союзу. Економістам — засновникам цього Союзу справедливо належить першість у визначенні гармонізації національних економік. Ст. 100 Римського договору про ЄС лише в певних межах визначила податкову гармонізацію як “зближення законодавчих положень, розпоряджень і адміністративних дій держав-членів, які прямо стосуються створення або функціонування спільного ринку”. Прийняттю конкретного рішення щодо реалізації механізму податкової гармонізації передувала експертна робота провідних європейських фахівців, що суттєво впливала на визначення принципів податкової політики, як одного із векторів податкової гармонізації ЄС. У доповіді Д. Ньюмарка, голови Комітету з питань фінансів і податків, було сформульовано загальні рекомендації, покладені в основу політики податкової гармонізації ЄС:

1) серйозні відмінності податкових систем держав-членів не дають змоги повністю їх уніфікувати і централізувати в межах Євросоюзу, тому з метою створення єдиного ринку достатньо гармонізувати (привести у відповідність) податкове законодавство держав-членів так, щоб відмінності не перешкождали досягненню кінцевої мети ЄС;

2) гармонізація законодавства має охоплювати насамперед прибуткове оподаткування населення, податок з обороту, податки на споживання, вирішити проблеми подвійного оподаткування і забезпечити рівномірний розподіл податкового тягара в межах об'єднаної Європи.

Взагалі податкова гармонізація охоплює не тільки приведення систем оподаткування до єдиного знаменника, тобто зближення податкової структури, механізму стягнення, розміру основних податкових ставок, а й погоджену податкову політику країн під час розв'язання як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Гармонізована податкова політика означає, що автономне застосування податкових важелів окремими країнами ЄС має перебувати під контролем керівництва Європейського Союзу, яке відповідно до інтересів усіх партнерів визначає податкову політику кожного учасника ЄС. Іншими словами, метою ЄС є не повна стандартизація національних систем оподаткування, а забезпечення гармонійного паралельного функціонування цих систем не лише між собою, а також відповідно до цілей Маастрихтської угоди 1992 р., що становить основу створення Європейського Союзу.

За півстолітню історію практики гармонізації національних систем оподаткування країн-учасниць у контексті розвитку ЄС встановлено такі загальні принципи податкової гармонізації:

- узгодження правового регулювання;
- синхронність прийняття гармонізованих законодавчих актів;
- послідовність гармонізації;
- пріоритетність міжнародних угод над національним законодавством.

Ці принципи, у свою чергу, зумовлюють необхідність системного підходу до гармонізації національних податкових систем, основними напрямками якої в ЄС стали:

- гармонізація стягнення непрямих податків (ПДВ і акцизів);
- гармонізація оподаткування компаній.

Гармонізація стягнення непрямих податків. Серед непрямих податків особливо поширеним у країнах ЄС є ПДВ, який було вперше запроваджено у Франції в 1954 р. Він вважався просто ще одним податком з обігу або податком на споживання і не привернув уваги інших країн. Лише у 1967 р. ПДВ змінив цілу низку інших непрямих податків. 11 квітня 1967 р. Рада прийняла дві Директиви з гармонізації законодавства країн-членів стосовно податку з обігу, які заклали основу для єдиної системи податку на додану вартість. Проте ці Директиви не вирішили проблеми ПДВ, оскільки залишилися значні відмінності у розмірі податку, невизначеність стосовно платника податку, операцій, які підлягають оподаткуванню тощо.

Шоста Директива ЄС, прийнята у 1977 р., анулювала дію попередніх і встановила пакет єдиних правил та детальних процедур щодо об'єкта оподаткування, бази оподаткування, ставок, схем звільнення від податку та спеціальних схем. На мові ЄС всі ці правила відомі як "єдина основа оподаткування ПДВ". З метою покращання функціонування внутрішнього ринку та спрощення оподаткування багатьох операцій ця Директива неодноразово доповнювалася.

З метою зближення ставок ПДВ країни Євросоюзу дотримуються вимог щодо застосування стандартної ставки, яка має бути не меншою 15 %. Фактично стандартний тариф ПДВ у країнах — членах ЄС коливається в діапазоні 15—25 %. Поряд із цим, дозволено застосовувати одну або дві знижені ставки податку (мають бути не нижчими 5 %) для окремих видів товарів, які належать до категорії товарів першої необхідності та послуг соціального значення.

Для ліквідації внутрішніх фіскальних кордонів та розбудови єдиного внутрішнього ринку передбачено застосування принципу країни призначення: звільняють від оподаткування експортні операції та оподатковують імпорт. Тобто ПДВ сплачує кінцевий споживач, і кінцеву суму ПДВ стягує країна-член, у якій відбувається кінцева поставка. ПДВ є нейтральним з погляду міжнародної конкуренції. Імпорт оподатковується в країні споживання так само, як і подібна вітчизняна продукція, а експорт вилучається з оподаткування шляхом податкових кредитів або повернення податку експортерам, який сплачувався з урахуванням всіх елементів ціни експортованої продукції. Отже, експорт з ЄС у треті країни та експорт із однієї країни — члена ЄС в іншу звільняється від оподаткування ПДВ.

Значні диспропорції в країнах ЄС спостерігаються у сфері оподаткування специфічними акцизами. Це зумовлено насамперед територіальним поділом праці та відповідною спеціалізацією певних країн на виробництві тих чи інших товарів (наприклад, у Швеції та Фінляндії високі ставки акцизів на алкогольні напої, а в Данії, Ірландії, Німеччині та Великій Британії більше оподатковують тютюнові вироби). Першим поштовхом до об'єктивної необхідності гармонізації акцизів слугували вражаючі розміри бюджетних втрат окремих країн — членів ЄС, у яких був досить високий рівень акцизного оподаткування. Втрати надходжень до бюджету від сплати акцизів були спричинені шопінгом громадян тих країн, де ставки акцизного збору були високими, у країнах з досить низькими ставками акцизів і відповідно цінами на підакцизні товари.

У рамках ЄС було зроблено декілька спроб гармонізувати акцизи, проте жодна з них не була повністю успішною. Тому гармонізація акцизів і надалі залишається актуальною в Євросоюзі, оскільки цілковито усунути фіскальні межі й уніфікувати податкові ставки акцизного збору на практиці досить складно. Проте стабілізації щодо адміністрування акцизів можна досягти, утримавшись від запровадження нових і підвищення ставок діючих акцизів (зокрема, не варто змінювати ставки акцизів на бензин, алкогольні напої та тютюнові вироби, оскільки в ЄС спеціальними Директивами узгоджено струк-

туру акцизних зборів з виробництва тютюну, на спирт та алкогольні напої, на нафтопродукти, а також регламентовано мінімальні акцизні ставки на окремі види перелічених груп підакцизних товарів).

Отже, гармонізація непрямих податків у ЄС здійснюється за такими напрямками:

- уникнення подвійного оподаткування у результаті переходу на стягнення податків за принципом “країна призначення”;
- вирівнювання ставок непрямих податків на імпорту продукцію;
- удосконалення податкового і митного адміністрування;
- уніфікація методики розрахунку і переліку підакцизних товарів.

Гармонізація оподаткування компаній (гармонізація прямих податків) передбачає створення рівних умов для всіх платників, що функціонують у ЄС, полегшення їм доступу на внутрішній інтегрований ринок, а також активне залучення в ЄС іноземних інвестицій у формі створення дочірніх компаній і філій ТНК. Основними векторами гармонізації прямих податків є:

- уникнення подвійного оподаткування і мінімізація умов ухилення від сплати податків на дохід, майно і капітал;
- формування раціональних систем оподаткування, спрямованих на стимулювання ефективного розвитку економіки, зниження податкового тягара для товаровиробників, заохочення інвестицій у виробничий сектор, формування узгодженої системи податкового адміністрування, скорочення податкових пільг, спрощення оподаткування малого підприємництва.

Гармонізація оподаткування прибутку та доходів (за винятком укладених угод про уникнення їх подвійного оподаткування) у світовій практиці не набула масштабного поширення, оскільки надзвичайно складно створити однакові умови для всіх платників податків, полегшити їм доступ на внутрішній інтегрований ринок. Положення про прямі податки в ЄС досить тривалий час не узгоджувалися й особливо не координувалися. Заходи у цій сфері обмежувалися окремими рішеннями для певних випадків подвійного оподаткування і порушення транскордонної діяльності. Римський договір не передбачав узгодження прямого оподаткування. Отже, якщо у сфері непрямих податків процес гармонізації набув уже значного розвитку, то у сфері прямого оподаткування гармонізації так і не досягнуто.

З метою врегулювання взаємовідносин між державами ЄС у сфері обмеження податкової конкуренції та узгодження законодавства з прямого оподаткування Європейська Комісія в 1997 р. ухвалила Кодекс поведінки з прямого оподаткування бізнесу (*Code of Conduct on Direct Business Taxation*). У Кодексі було систематизовано такі основні ознаки згубних податкових режимів: нульова або незначна (порівняно з іншими) ефективна ставка корпоративного оподаткування; податкові пільги для галузей, що не є властивими для внутрішньої економіки, а тому не роблять жодного внеску до національної бази оподаткування; надання податкових пільг навіть у тому випадку, коли немає зовнішніх ознак провадження підприємницької діяльності підприємством

тощо. Кодекс забороняє країнам — учасникам ЄС впроваджувати у майбутньому будь-які заходи, що можуть сприяти розвитку згубної податкової конкуренції.

Отже, у сфері оподаткування прибутку корпорацій європейська податкова гармонізація передбачає:

- вирівнювання податкових ставок;
- уніфікацію податкової бази;
- усунення подвійного оподаткування;
- застосування спеціального статусу європейської компанії;
- взаємодопомогу країн — членів ЄС щодо оподаткування прибутку корпорацій.

Як показує практика ЄС, створення єдиного податкового простору державами чіткіше простежується у непрямому оподаткуванні (податках на споживання), тобто спочатку гармонізуються податки, які безпосередньо впливають на ціноутворення товарних потоків. Щодо прямого оподаткування, то тут процес гармонізації проходить значно важче, оскільки прямі податки, особливо податок на прибуток корпорацій, є одним із головних регулюючих податків, за допомогою якого формується конкурентоспроможність національної податкової системи.

Однак запровадження норм “податкового пакета” та інших директив з прямого оподаткування дають можливість вирішити декілька важливих завдань загальноєвропейської економічної політики, зокрема таких:

— дотримання державами-членами Кодексу поведінки у сфері боротьби проти згубної податкової конкуренції сприяють ліквідації вузьких місць у чинних податкових системах країн ЄС, які уможлилювали у 90-х роках ХХ ст. значні уникнення податків європейськими компаніями;

— впровадження гнучких схем оподаткування трансакцій між загальноєвропейськими холдингами активізує заохочення інвестицій у підприємства в країнах — членах ЄС, що є особливо актуальним з огляду на розширення Союзу (йдеться про капіталовкладення у нові країни-члени, інвестиційні можливості яких ще повною мірою не використані).

Еволюція оподаткування в Європі, яка, починаючи з 90-х років ХХ ст., спроводжувалась хвилею податкових реформ (цей процес почався в Іспанії, де реформи набирали обертів вже у 1995 р., і поширився на більшість інших держав-членів, у тому числі Німеччину, що започаткувала блок реформ влітку 2000 р.), лише частково привела до узгодження реформаторських курсів нинішніх країн — учасниць Євросоюзу, що, зокрема, простежується у:

1) зростанні (причому більшою мірою, ніж у США та Японії) частки перерозподілу їх ВВП. Так, частина податків у ВВП коливається від 30,5 % в Іспанії до 46,5 у Люксембурзі й 51,4 % у Данії. У різних країнах цей процес відбувається під впливом різних чинників. Проте загальним правилом серед країн ЄС стало те, що ринкова економіка потребує втручання держави у процеси перерозподілу створеного валового внутрішнього продукту, а надто в умовах еко-

номічної нестабільності для прискорення темпів економічного розвитку і соціального захисту різних верств населення;

2) гармонізації непрямого оподаткування загалом та ПДВ зокрема. Країни — учасниці Євросоюзу домовилися про введення обмежень на ставки цього податку в межах своїх територій, впорядкували та узгодили механізми його стягнення і контролю. Проте актуальними залишаються питання про пошук оптимального балансу між специфічними та універсальними податками, зокрема податком на додану вартість, акцизним збором, з погляду їхнього фіскального та ринково-коригуючого значення. Загалом процес гармонізації ПДВ і акцизів чітко прослідковується у зменшенні середнього відхилення за непрямими податками у ЄС. Найменші відхилення в зоні євро практично за всіма видами непрямих податків, з одного боку, є певним відображенням високого ступеня інтеграції економік цих країн, а з іншого, дають змогу зробити висновок про те, що процес бюджетної конвергенції не має безпосередньо на меті вирівнювання податкових структур, проте робить на них вплив не менший, ніж цілеспрямована гармонізація;

3) існуванні більш помітних відмінностей у структурі прямих податків (частка прямих податків у загальній сумі доходів становить від 15,5 % у Греції до 38,6 % у Великій Британії). Більше, порівняно з іншими групами країн, середнє відхилення за податком на прибуток корпорацій у зоні євро свідчить про недостатній рівень податкової гармонізації та існуючий потенціал податкової конкуренції між країнами за залучення інвестицій.

Незважаючи на посилення інтеграційних тенденцій, податкова політика країн Євросоюзу досі характеризується суттєвими національними особливостями, що не дає підстав сподіватися на проведення повної гармонізації європейського оподаткування навіть у дуже віддаленій перспективі. Податки залишаються чи не єдиним дієвим інструментом макроекономічного регулювання і проведення політики фіскальної консолідації (зменшення обсягів дефіциту бюджету) в країнах ЄС в умовах глобальної фінансової нестабільності. В умовах надмірних бюджетних дефіцитів у країнах ЄС відбувається перебудова прямого оподаткування шляхом посилення податкового тиску на майно і особисті доходи громадян за одночасного зниження ставок податку на прибуток корпорацій. Поряд з цим, має місце загальноєвропейська тенденція до підвищення ставок непрямих податків (ПДВ, акцизів). Відтак, і надалі відкритим залишається питання щодо формування єдиного оптимального європейського оподаткування, яке б стало передумовою стабільно високих темпів економічного зростання всіх інтегрованих національних економік. Ці проблеми щодо фундаментальних, наріжних каменів податкової політики залишаються відкритими для більшості країн — членів ЄС.

19.5. Валютна інтеграція і спільна валютна політика ЄС

Валютну інтеграцію як невід'ємний елемент економічної інтеграції варто розглядати у контексті послідовності кількох основних стадій організації валютних відносин:

- *гармонізації*, тобто зближення та взаємного пристосування національних господарств і валютних систем;
- *координації*, тобто узгодження цілей валютної політики;
- *уніфікації*, тобто проведення єдиної валютної політики.

Як правило, перехід до кожного наступного етапу інтеграції супроводжується формуванням наднаціонального механізму валютного регулювання і створенням інституціональної інфраструктури — міждержавних валютно-кредитних і фінансових організацій.

Отже, валютна інтеграція передбачає створення регіональних зон, у межах яких забезпечується відносно стійке співвідношення курсів національних валют або поступова заміна їх регіональною валютою, а також спільне регулювання валютних відносин та єдина валютна політика щодо інших країн. Складовими валютної інтеграції найрозвиненіших валютних об'єднань є:

- підтримання ринкового курсу власної валюти в межах узгодженого паритету;
- використання як паритету валюти країн-учасниць найсильнішої національної валюти або міжнародної розрахункової одиниці;
- створення спільного фонду для надання кредитів країнам-учасникам для підтримання курсу власної валюти;
- заснування міждержавного органу для грошово-кредитного та валютного регулювання.

Процес валютної інтеграції відбувається через дію механізму валютної інтеграції. **Механізм валютної інтеграції** — сукупність валютно-кредитних методів регулювання, спрямованих на поступовий перехід до вищого ступеня інтеграції. Як правило, зрілі форми економічної інтеграції потребують адекватного ступеня інтеграції валютних відносин. Так, уніфікація валютної політики країн — учасниць інтеграційного об'єднання може мати місце за умов вільного руху товарів, послуг, капіталу між ними, що, у свою чергу, передбачає досягнення економічного і валютного союзу.

Валютний союз — один із типів міжнародних валютних систем, представлений групою країн, які встановили межі взаємних коливань курсів своїх національних валют і використовують однакові засоби валютного регулювання. Розрізняють дві головні складові валютного союзу між двома і більше країнами:

- 1) *валютно-курсний союз* — угода країн-учасниць щодо постійного фіксування їх обмінних курсів за відсутності курсових коливань (запровадження єдиної валюти є логічним завершенням такої ситуації);

2) *повна фінансова інтеграція*, що означає скасування будь-яких перешкод щодо руху фінансового капіталу між учасниками валютного союзу.

Повна фінансова інтеграція має супроводжуватися певними заходами: по-перше, *узгодженням грошової політики у країнах-учасницях*, оскільки різниця у темпах зростання грошової маси спричинятиме різницю відсоткових ставок, що загрожуватиме встановленим валютним паритетами; по-друге, *запровадження єдиної валюти* потребує створення *центрального банку союзу* для контролю грошової пропозиції та регулювання курсу єдиної валюти відносно валют інших (третіх) країн. Для цього необхідне *створення резервного фонду* центрального банку валютного союзу з валют третіх країн.

Отже, характерні ознаки валютного союзу як одного з типів міжнародних валютних систем такі: постійне фіксування валютних курсів, логічним завершенням якого є запровадження єдиної валюти; наявність розвинутої інституціональної інфраструктури і єдиного центрального банку союзу; вільний рух фінансового капіталу між країнами — учасницями валютного союзу.

Валютна система сучасного Європейського Союзу мала декілька етапів розвитку (Механізм валютних курсів, план Делора, Маастрихтський договір), ставши міжнародною валютною системою типу “валютний союз”, що має назву Європейський валютний союз.

Гармонізація валютної політики у рамках формування валютного союзу проводилася у три етапи (рис. 19.2, 19.3):

1) 1 липня 1990 р. — 31 грудня 1993 р. — лібералізація ринків капіталів і посилення координації та співробітництва в рамках Комітету керуючих центральних банків; досягнення стабільності цін і валютних курсів; посилення координації економічної політики держав-членів;

2) 1 січня 1994 р. — 1 січня 1999 р. — створення Європейського валютного інституту на базі Комітету керуючих центральних банків, підготовка до створення Європейського центрального банку;

3) з 1 січня 1999 р. введення в обіг єдиної грошової одиниці — євро: — з січня 1999 р. до 1 січня 2002 р. — євро використовували виключно в безготівковому обігу паралельно з національними валютами. За господарськими суб'єктами зберігалася право вибору між євро та національними грошовими знаками. Лише в євро з 1 січня 1999 р. обов'язково проводилися міжбанківські розрахунки, здійснювалися операції на фінансових ринках, емісія державних цінних паперів;

— з січня до 1 липня 2002 р. національні валюти країн — учасниць ЄВС повністю замінюються на євро в усіх сферах безготівкових розрахунків. Банкноти та монети в євро надходять у готівковий обіг і використовуються паралельно з національними грошовими знаками, а останні з 1 липня 2002 р. втрачають статус законного засобу платежу;

— з 1 липня 2002 р. євро — єдиний законний платіжний і розрахунковий засіб у ЄВС. Емітент євро — Європейський центральний банк.

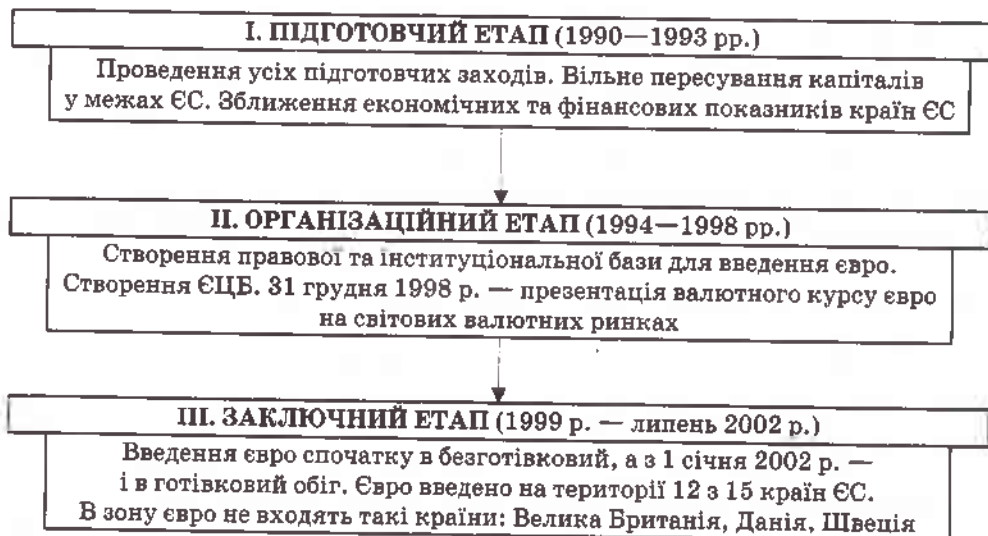

Рис. 19.2. Етапи переходу країн ЄС на єдину європейську валюту — євро

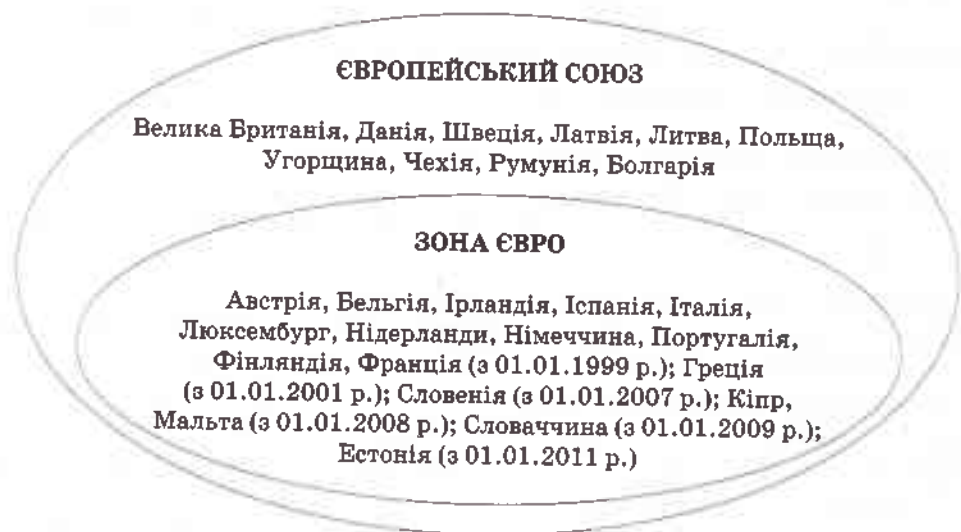

Рис. 19.3. Склад країн — учасниць ЄС та зони євро

Маастрихтська угода передбачила створення потужного організаційного "каркаса" для нової валютно-фінансової системи в Європі і світі. У результаті формування Європейського економічного і валютного союзу та вироблення механізму реалізації спільної валютної політики впродовж 1990-х років утворено інституційну структуру для управління цим союзом — *Європейську систему центральних банків*, яка складається з Європейського центрального банку

(детальніше про це див. у підрозд. 19.6) і національних центральних банків країн ЄС. На Європейську систему центральних банків покладено відповідальність за спільну монетарну політику країн — членів євросони, здійснення валютних операцій, управління та підтримання валютних резервів, забезпечення безперебійного функціонування платіжної системи, здійснення банківського нагляду. Європейська система центральних банків покликана сприяти здійсненню заходів, змістом яких є зміцнення стабільності фінансової системи ЄС.

Європейська система центральних банків є незалежним інституціональним елементом Європейського економічного і валютного союзу, що проводить незалежну грошово-кредитну політику, основні напрями якої розробляє Європейський центральний банк, а центральні банки країн-учасниць відповідають за її дотримання. Найважливіше завдання грошово-кредитної політики Європейської системи центральних банків — забезпечення стабільності внутрішніх цін у середньостроковому періоді. Цей показник визначається як темп приросту гармонізованого індексу споживчих цін, який не перевищує 2 % від аналогічного періоду попереднього року. Цінова стабільність у Європейському економічному і валютному союзі спирається на моніторинг, аналіз і прогнозування динаміки цін, визначення факторів ризику їх дестабілізації. Аналітичну базу для цього становить динаміка таких макроекономічних показників: середньої заробітної плати, валютних курсів, курсів цінних паперів.

Основні завдання, покладені на Європейську систему центральних банків, такі:

- визначення та здійснення валютної політики ЄС;
- проведення операцій з іноземною валютою;
- підтримка та регулювання офіційних іноземних валютних резервів держав-членів;
- сприяння злагодженому функціонуванню системи платежів.

Європейська система центральних банків є надзвичайно важливим компонентом Європейського економічного і валютного союзу. Її рішення і діяльність відіграють важливу роль у реалізації валютної інтеграції та спільної монетарної і валютної політики ЄС. Це, у свою чергу, є важливою умовою довіри до системи економічного регулювання та невід'ємною складовою формування єдиної фінансової політики в рамках ЄС.

Глобальна економічна криза XXI ст., що розпочалася у сегменті ринку іпотечного кредитування США в 2007 р., стала серйозним випробуванням для економічної системи Європейського Союзу. Складна макроекономічна ситуація в більшості європейських держав (йдеться про кризу економічної системи Греції, високі показники бюджетного дефіциту і рівня державного боргу у всіх європейських країнах) призводить до проблем функціонування єдиної європейської валюти, у зв'язку з чим міжнародні експерти заговорили про так звану "кризу євро".

19.6. Основні інституції ЄС та їх роль у формуванні єдиної фінансової політики

Інституції Європейського Союзу утворювалися й удосконалювалися з перспективою дедалі тіснішого об'єднання країн Європи та проведення ними єдиної інтеграційної політики.

Інституційна структура Європейського Союзу побудована за схемою, яка суттєво відрізняється від схем державного управління. Розглянемо детальніше роль та функціональне призначення основних інституцій ЄС (рис. 19.4), які безпосередньо причетні до формування єдиної фінансової політики Союзу.

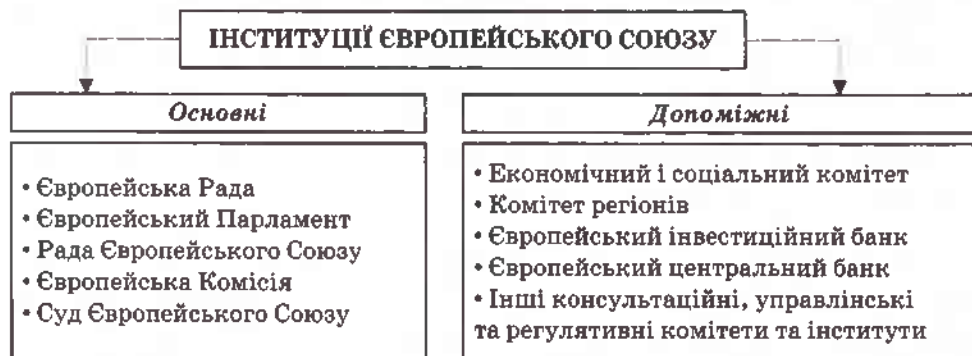

Рис. 19.4. Структура інституційної системи ЄС

Європейська Рада — керівний політичний орган, заснований у 1974 р., який включає глав держав або урядів, міністрів закордонних справ, а також голову Європейської Комісії разом з одним із заступників. На відміну від інших інституцій, Європейська Рада діє без будь-яких правил внутрішнього розпорядку (цей формальний недолік є характеристикою вищого органу, скликаного державою-членом, що головує в ЄС, його засідання зазвичай проводяться в цій країні, порядок денний готує також ця країна).

Рішення Європейської Ради не мають обов'язкового характеру, але дають потужні політичні імпульси та окреслюють магістральні напрями подальшого розвитку ЄС. Маастрихтська угода 1992 р. наголошує на провідній ролі Європейської Ради як органу, який має забезпечити Союз необхідним імпульсом для його розвитку і визначити загальнополітичні керівні принципи цього. Згідно зі ст. 13 Договору про ЄС Європейська Рада визначає принципи й загальні напрями спільної зовнішньої та безпекової політики, зокрема й питання захисту, які держави-члени мають виконувати на основі втілення рішень Ради в життя. Європейська Рада має право обмежувати коло питань у сфері

зовнішньої й безпекової політики, а також залучається до узгодження економічної політики держав-членів.

Порядок денний кожного засідання Європейської Ради відображає діапазон найважливіших щоденних проблем, з якими стикається ЄС. Можна стверджувати, що Європейська Рада переймається внутрішніми й зовнішніми аспектами економічного та політичного характеру європейської інтеграції. Разом з тим, Європейська Рада відіграє роль "вдосконалювача" економічної й соціальної інтеграції. Наприклад, висновки держави-члена, що головувала, з нагоди прийняття Амстердамської угоди зачепили такі загальноекономічні проблеми:

1) розширення ЄС відповідно до історичного рішення, прийнятого в 2000 р. з огляду на політику Союзу, враховуючи сільськогосподарську та структурну політику, а також майбутній фінансовий потенціал через розширення;

2) прийняття резолюції стосовно Економічного та валютного союзу, зокрема й зобов'язання держав-членів, Комісії та Ради щодо імплементації пакту про стабільність і зростання, засвідчуючи цим самим спільний намір зберігати питання зайнятості найголовнішими в порядку денному політики Союзу; рішення Ради про забезпечення бюджетної дисципліни держав-членів, рішення Європейської Ради, що підтверджують принципи нового механізму оцінювання, які становлять юридичну структуру для євро.

Європейська Рада тісно співпрацює з Європейським Парламентом. Зокрема, після кожного засідання Європейська Рада надає Європейському Парламенту звіт своїх слухань і щорічний письмовий звіт про досягнутий Союзом прогрес. У такий спосіб із залученням Європейського Парламенту до систематичного огляду справ Союзу створено додатковий демократичний елемент дебатів стосовно майбутнього європейської інтеграції.

Рада ЄС (Європейська Рада міністрів) — переважно політичний орган ухвалення рішень у ЄС, що затверджує або коригує пропозиції Європейської Комісії, якій доручено виконання рішень Ради міністрів. Рада ЄС характеризується двома основними ознаками: 1) її засідання відбуваються не на постійній основі; 2) склад Ради та її назва змінюються залежно від порядку денного її роботи, із залученням різних представників урядів держав-членів (на рівні міністрів) до участі в засіданнях. Наприклад, залежно від порядку денного збираються міністри закордонних справ (Рада із загальних справ та зовнішніх відносин), економіки й фінансів (ЕКОФІН), сільського господарства тощо, формуючи загалом дев'ять конфігурацій Ради. Кількість засідань протягом року залежить від масштабів та інтенсивності законодавчого процесу в ЄС і впливу політичних чинників у розв'язанні певного питання. Незважаючи на змінність складу Ради міністрів, вона залишається єдиною інституцією.

Керівництво в Раді здійснює країна-президент, яка змінюється кожні півроку. Рішення Ради готують близько 250 робочих груп і комітетів; вони виконують технічну роботу і передають документи в Комітет постійних представників, котрий здійснює політичну підготовку рішень. Рішення в Раді ухвалю-

ються голосуванням міністрів з держав-членів. Залежно від питання, що розглядається, застосовується один з трьох видів голосування: проста більшість для процедурних питань; кваліфікована більшість (коли кожна країна має визначену "вагу" голосу) для питань внутрішнього ринку, економічних справ і торгівлі; одностайне рішення для питань про вступ нових членів, оподаткування, проблем спільної зовнішньої та безпекової політики, питань правосуддя та внутрішніх справ.

Прийняті законодавчі акти ЄС мають форму постанов і директив. Постанови є обов'язковими для виконання і стають частинами національних законодавств. Директиви також обов'язкові, але залишають за державами право вибору методів виконання.

Європейська Комісія (Комісія ЄС) — виконавчий орган ЄС, який має досить обмежені повноваження та можливості втілювати політику ЄС. Вважається "двигуном європейської інтеграції", оскільки має майже виняткове право на законодавчу ініціативу. Саме до її компетенції належить переважна більшість ініціатив у сфері фінансів. Крім того, Комісія забезпечує нагляд за виконанням прийнятих рішень. Відповідно до своїх повноважень Комісія:

- розробляє й пропонує законодавчі акти;
- здійснює загальне керівництво запровадження політики ЄС;
- розпоряджається бюджетом;
- підтримує зовнішні відносини;
- забезпечує нагляд та контроль за дотриманням законів ЄС;
- вказує шляхи та перспективи розвитку.

Отже, завдання Комісії ЄС стисло можна сформулювати так: ініціатива (підготовка законодавчих ініціатив, які після прийняття стають постановами та директивами, необхідних для досягнення певних цілей), виконання (забезпечує виконання положень договорів про ЄС) і контроль (гарантує виконання затверджених законопроектів). Відповідно до договору про ЄС Комісія несе відповідальність щодо управління фондами Євросоюзу, що становлять частину його бюджету.

Комісія складається з двадцяти незалежних членів разом з президентом і п'ятьма віце-президентами. Як член колективного органу кожен член комісії керує одним або кількома напрямками діяльності (аналогічно міністру уряду) і відповідає за роботу певного адміністративного департаменту — генерального директорату, що працює з відповідною галуззю. Комісію призначають на п'ятирічний строк за згодою країн-членів, рішення про її призначення ухвалює Європейський Парламент. Комісії у її діяльності допомагає власний адміністративний апарат.

Європейський Парламент — одна з п'яти інституцій Європейського Союзу; пройшла шлях від спостерігача за органами найвищої влади до повноцінного парламенту демократичної держави. Сучасні повноваження Європейського Парламенту передбачають участь у законодавчому процесі, бюджетні процедури, участь у виборах Комісії і в процесі вироблення й ухвалення рішень, зокрема й надання згоди на асоціацію чи приєднання нових держав.

Починаючи з 1979 р., Європейський Парламент обирають прямим загальним голосуванням. Місця в ньому (626 до останнього розширення і 732 після) розподілені між країнами-членами відповідно до чисельності населення. Маастрихтська та Амстердамська угоди значно розширили права Європарламенту, який виконує такі основні функції:

- разом із Радою бере участь у законодавчому процесі через численні процедури (процедура спільного ухвалення рішень, процедура співпраці, узгодження, консультативний висновок тощо);

- контролює діяльність інституцій Союзу, затверджуючи склад Комісії (та через право висловлювати їй вотум недовіри), а також: через письмові й усні запити, які він може адресувати Комісії та Раді;

- поділяє з Радою бюджетні повноваження, а саме: ухвалює річний бюджет та контролює його виконання.

Наразі Європарламент складається з 17 постійних комітетів, які спеціалізуються в конкретній сфері політики ЄС: Комітет з питань закордонних справ, прав людини, спільної політики безпеки та оборони; Комітет з питань бюджету; Комітет з бюджетного контролю; Комітет з питань прав і свобод громадян, юстиції та внутрішніх справ; Комітет з питань економіки та грошово-кредитних справ; Комітет з питань права та внутрішнього ринку; Комітет з питань промисловості, зовнішньої торгівлі, досліджень та енергетики; Комітет з питань зайнятості та соціальної сфери; Комітет з питань екології, охорони здоров'я та споживчої політики; Комітет з питань сільського господарства та розвитку села; Комітет з питань рибальства; Комітет з питань регіональної політики, транспорту і туризму; Комітет з питань культури, молоді, освіти, засобів масової інформації та спорту; Комітет з питань розвитку та співробітництва; Комітет з питань конституційної сфери; Комітет з питань прав жінок і рівних можливостей; Комітет з питань звернень.

У назвах комітетів загалом відображаються їхні специфічні інтереси і в цілому визначаються обов'язки відповідно до положень угод і міжінституційних відносин. Наприклад, Комітет з питань бюджету забезпечує: здійснення Європарламентом бюджетних повноважень; обговорення проекту бюджету з витрат; співробітництво з Комітетом бюджетного контролю; виконання бюджету, управління та контроль. На Комітет з бюджетного контролю покладено: зобов'язання щодо контролю за фінансовими, бюджетними й адміністративними заходами, здійсненими стосовно спільного бюджету ЄС; фінансові інструкції; закриття, презентація та перевірка рахунків і балансових звітів ЄС; контроль за виконанням поточних бюджетів; підготовка законодавчих пропозицій щодо регулювання бюджетної процедури, перевірка випадків шахрайства і порушень; розгляд повідомлень і пропозицій Суду аудиторів і виконання цих обов'язків у співробітництві з Комітетом з бюджетних питань. Комітет з питань економіки та грошово-кредитних справ здійснює контроль щодо функціонування внутрішнього ринку; забезпечує вирішення питань монетарної політики, платіжного балансу (регулювання руху капіталу).

Отже, Комісія, Рада та Парламент утворюють “інституційний трикутник”, що відіграє ключову роль у прийнятті фінансових рішень у ЄС. Процес прийняття рішень у ЄС на перший погляд здається занадто ускладненим, проте закладений у ньому механізм перевірок і противаг є суттєвим для демократичного процесу, котрий має ґрунтуватися на відкритій дискусії, консультаціях і консенсусі.

Розроблення законопроектів починає Європейська Комісія з власної ініціативи або на прохання Європарламенту чи Європейської Ради міністрів, яка не може прийняти рішення без офіційної пропозиції з боку Комісії ЄС. Пропозиції надходять до Ради міністрів, а далі передаються до відповідних комітетів Європарламенту. У комітетах Європарламенту до проектів вносяться поправки і вони проходять попереднє обговорення перед тим, як про них буде повідомлено на черговому засіданні Парламенту. Водночас проекти передаються до Економічного та соціального комітету або Комітету регіонів. Позиції Парламенту та названих вище комітетів повідомляються Комісії ЄС, яка на їх основі вносить поправки до законопроекту. Далі проект рішення знову потрапляє до Європейської Ради міністрів і Європарламенту для другого читання, але попередньо розглядається на рівні комітетів, голосується на щомісячній пленарній сесії Парламенту і повертається до Ради міністрів, яка і приймає остаточне рішення. Під час цього процесу Комісія ЄС може внести зміни або поправки до своєї пропозиції. Після прийняття рішення саме Європейська Комісія організовує контроль за виконанням.

“Інституційний трикутник” доповнюється ще двома важливими інституціями — Судом Європейського Союзу та Палатою аудиторів.

Суд Європейського Союзу — орган, створений у 1952 р. Договором про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі, який забезпечує дотримання права в ЄС. Оскільки Суд ЄС має надзвичайно великий обсяг обов'язків, Єдиний європейський акт (1987 р.) передбачив створення Суду першої інстанції — додаткового судового органу, покликаного “розвантажити” і максимально допомогти Суду ЄС виконувати його основну функцію. Отже, Суд ЄС та Суд першої інстанції втілюють судову гілку влади Євросоюзу.

Суд розглядає суперечки між державами-членами, між Союзом і країнами ЄС, між інститутами, фізичними особами або спільними органами і Союзом; готує експертні висновки і відповідає за попередні рішення (за клопотанням національного суду); висловлює свою думку щодо міжнародних угод. Хоча суд не наділений примусовими повноваженнями, у переважній більшості випадків сторони виконують рішення суду, спираючись на концепцію дотримання спільних інтересів.

Рахункова палата (Палата аудиторів) — колегіальний орган, заснований 1975 р., який забезпечує зовнішній контроль спільних європейських фінансів і консультативний розгляд бюджетних проектів ЄС.

У сфері бюджетного планування значну роль відіграють дорадчі органи ЄС — Європейський економічний та соціальний комітет (виражає позиції грома-

дянського суспільства з соціальних та економічних питань) та Комітет регіонів (виражає позицію регіональних та місцевих органів влади).

Європейський економічний та соціальний комітет — інституція, що представляє інтереси держав — членів ЄС в економічній і соціальній сферах і здійснює дорадчі функції. Функція Комітету полягає у наданні Комісії та Раді своїх висновків щодо запланованих до ухвалення правових актів у випадках, передбачених договором, тобто коли консультації з ним є необхідною передумовою законності ухваленого правового акта, але не мають обов'язкової юридичної сили. Крім того, Комісія і Рада можуть ухвалювати рішення про додаткові консультації з Економічним і соціальним комітетом, що виходять за межі потреб, зазначених у Договорі. Європейський Парламент також може консультуватись із комітетом. Економічний і соціальний комітет має повноваження надавати висновки з власної ініціативи, які проте не можуть набувати правової чинності. На вимогу Європарламенту, Комісії і Президії Ради Комітет здійснює постійний контроль за внутрішнім ринком з метою виявлення порушень. Двічі на рік він організовує форум Спільного ринку країн-членів для аналізу поточного стану.

Членів комітету пропонують національні уряди і формально призначає Рада міністрів. Склад комітету має забезпечити належне представництво всіх держав — членів різних груп, які діють в економічній і соціальній сферах суспільного життя. На практиці для забезпечення широкого спектра представлених інтересів члени комітету поділяються на три групи, що є приблизно однаковими за чисельністю:

- 1) підприємці, з яких лише менша половина є представниками промисловості; інші — переважно від державних підприємств, комерційних організацій, банків, страхових компаній тощо;
- 2) наймані працівники; переважна більшість у цій групі є членами національних профспілок;
- 3) різноманітні організації, що здійснюють представництво за інтересами (спілки споживачів, торгові палати, об'єднання сільськогосподарських виробників тощо).

Групи працюють дещо подібно до політичних груп у Європарламенті: проводять регулярні зустрічі (приблизно 90 засідань щорічно), на яких розглядаються питання спільних інтересів, обговорюється щоденна робота Комітету, погоджуються позиції під час голосування стосовно пропозицій і проблем, що мають розглядатися на пленарних засіданнях.

Основна робота Комітету зводиться до надання фахових висновків з питань економічного і соціального розвитку ЄС у розрізі таких напрямів:

- сільське господарство та його розвиток у розрізі регіонів;
- економічний та грошово-кредитний розвиток;
- зайнятість, соціальна політика і громадянство;
- зовнішні відносини;
- формування єдиного ринку, виробництво та споживання;

— розвиток транспорту, енергетики, інфраструктури й інформаційного суспільства.

Пленарні засідання проводяться в Брюсселі впродовж двох днів приблизно дев'ять або десять разів на рік.

Комітет регіонів — консультативний орган, створений у 1993 р. у рамках Маастрихтського договору, який забезпечує представництво регіональних та місцевих спільнот у процесі прийняття рішень ЄС. Завдяки створенню Комітету регіонів регіональні та місцеві органи отримали можливість брати участь у діяльності ЄС, щоб просувати спільні інтереси та за необхідності представляти і лобювати їх врахування на рівні Союзу.

Комітет регіонів, який за суттю є дорадчою інституцією, здійснює систематизацію та концентроване представництво регіональних і місцевих інтересів у законотворчому процесі ЄС. Комітет регіонів функціонує як допоміжна інституція, з якою мають консультиватись Рада, Комісія та Європейський Парламент насамперед з питань, які безпосередньо зачіпають інтереси регіонів. Без консультацій з комітетом не вирішуються питання освіти, культури, охорони здоров'я, фондів регіонального розвитку, проектування транс'європейських мереж. Консультативні повноваження Комітету регіонів було поширено на подальші напрями політики Євросоюзу, зокрема питання, пов'язані із забезпеченням зайнятості, а також на соціальну й екологічну політику після укладення Амстердамського договору.

Роботу комітету забезпечують вісім постійних комісій і чотири підкомісії.

Комісія 1: Регіональний розвиток, економічний розвиток, місцеві та регіональні фінанси (підкомісія 1: Місцеві та регіональні фінанси).

Комісія 2: Просторове планування, сільське господарство, полювання, рибальство, лісництво, морське навколишнє середовище та гірські райони (підкомісія 2: Туризм і сільські райони).

Комісія 3: Транспорт і системи комунікацій (підкомісія 3: Телезв'язок).

Комісія 4: Міська політика.

Комісія 5: Планування та використання землі, довкілля й енергетики.

Комісія 6: Навчання й виховання.

Комісія 7: Громадянство Європи, дослідження, культура, молодь і споживачі (підкомісія 7: Молодь і спорт).

Комісія 8: Економічна і соціальна єдність, соціальна політика й охорона здоров'я.

Висновки Комітету обговорюються на засіданнях зазначених восьми фахових комісій, після чого виносяться на пленарне засідання для їх остаточного ухвалення.

Важливу роль у реалізації фінансової та монетарної політики ЄС відіграють фінансові інституції — Європейський інвестиційний банк і Європейський центральний банк.

Європейський інвестиційний банк створено у 1958 р. відповідно до Договору про Європейське економічне співтовариство. Відповідно до ст. 267 Договору

основне завдання Банку полягає у сприянні за допомогою власних ресурсів і доступу на ринок капіталу збалансованому та стійкому розвитку спільного ринку. Це означає, що Банк переважно має діяти як джерело інвестиційних ресурсів для проектів, які сприяють досягненню певних цілей ЄС. Банк працює на некомерційній основі, уповноважений давати позики та гарантії для полегшення фінансування трьох типів проектів у всіх секторах економіки:

- 1) проектів для розвитку найменш розвинутих регіонів ЄС;
- 2) проектів для модернізації або конверсії підприємств, розвитку підприємницької діяльності в нових галузях, які є пріоритетними з огляду на прогресивне функціонування спільного ринку;
- 3) проектів, що мають спільний інтерес для декількох країн-членів (підтримка проектів загальноєвропейського масштабу в галузях транспорту, зв'язку, охорони навколишнього середовища, енергетики).

Фінансові ресурси Банку складаються з оплаченої частини статутного капіталу, накопичених резервів, а також запозичених коштів. Проекти, в які Банк вкладає гроші, мають відповідати певним критеріям, а саме:

- сприяти виконанню завдань ЄС, зокрема підвищувати конкурентоспроможність європейської промисловості та малих підприємств, стимулювати розвиток інформаційних технологій;
- здійснюватись переважно на користь найвідсталіших регіонів;
- залучати інші джерела фінансування.

Приблизно 90 % від банківських позик Європейського інвестиційного банку призначаються для реалізації проектів у межах держав-членів, а решта — для проектів поза їх межами. За межами Європейського Союзу Банк здійснює фінансові операції як за рахунок власних коштів, так і (за умови одержання відповідних повноважень) за рахунок бюджетних коштів ЄС або окремих країн — учасниць Союзу. Крім країн — членів ЄС, Банк надає кредити країнам, які підписали з Європейським Союзом угоди: учасникам Ломейської конвенції; країнам, що підписали угоди про співробітництво, а також перебувають в асоціації з ЄС (наприклад, країнам — членам Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)). Із країн, які не входять до складу ЄС, найбільш численною є група з країн, що розвиваються (зокрема Африки, Карибського басейну і Тихого океану, які свого часу в місті Ломе (Тоголезька Республіка) підписали відповідні конвенції, що передбачають досить широку кооперацію між цими країнами і ЄС, у тому числі надання учасникам Ломейської конвенції фінансової допомоги і кредитів).

Банк надає кредити як державним, так і приватним позичальникам у промисловості, сільському господарстві, екологічній та енергетичній інфраструктурі, сфері послуг, комунікацій. Кредити надаються для особливих типів проектів, що мають особливе значення для ЄС.

Банк може здійснювати фінансування інвестиційних програм спільно зі структурними фондами, що функціонують під керівництвом Європейської Комісії (Європейським фондом розвитку, Європейським соціальним фондом, Єв-

ропейським фондом сільськогосподарської орієнтації і гарантій). Європейський інвестиційний банк фінансує не більше 50 % вкладених у проект коштів (строк надання кредитів: 7—12 років для проектів у сфері промисловості; 20 і більше років для проектів з розвитку інфраструктури).

У рамках Європейського інвестиційного банку з 1994 р. діє *Європейський інвестиційний фонд*, який надає довгострокові гарантії для фінансування транс'європейських транспортних та комунікаційних і енергетичних сіток, а також для розвитку малих і середніх підприємств.

Європейський центральний банк (офіційна дата створення — 1 червня 1998 р.) розпочав роботу на початку липня 1998 р. у Франкфурті-на-Майні у результаті прийняття рішення главами держав та урядів ЄС про перехід до третього етапу Економічного та валютного союзу. Його було створено на базі Європейського валютного інституту, який функціонував з 1994 р. і підготував запровадження спільної валюти на другому етапі розвитку Економічного валютного союзу.

Органами Європейського центрального банку, які ухвалюють рішення, є Рада директорів банку, Рада Європейського центрального банку та Розширена рада банку. Європейський центральний банк разом із національними центральними банками країн — членів ЄС входить до складу Європейської системи центральних банків. Керівні органи Європейського центрального банку, що ухвалюють рішення, здійснюють керівництво Європейською системою центральних банків. Зокрема, Рада директорів банку відповідає за провадження грошової політики відповідно до директив і рішень. Рада Європейського центрального банку є найвищим органом Європейської системи центральних банків, уповноваженим ухвалювати рішення. До складу Ради банку входять члени Ради директорів банку, голови національних центральних банків тих країн-членів, які увійшли до зони євро, а також, без права голосу, Голова Ради ЄС з питань економіки й фінансів та член Комісії. Рада Європейського центрального банку видає важливі директиви та постанови, ухвалює рішення і вживає необхідних заходів задля виконання завдань, покладених договором на Європейську систему центральних банків.

Вирішальним кроком у діяльності Європейського центрального банку стала жорстка фіксація обмінних курсів євровалют щодо євро 31 грудня 1998 р. Завдяки цьому з 1 січня 1999 р. 11 із тоді ще 15 країн — членів ЄС ввели нову грошову одиницю — євро. Отже, з 1 січня 1999 р. Європейський центральний банк взяв на себе відповідальність за стабільність євро, а також за політику відсоткових ставок і грошової маси у зоні євро. Крім того, Європейський центральний банк має право:

— на висловлення своєї думки стосовно всіх пропозицій про ухвалення правових актів ЄС та щодо всіх проектів законів національних офіційних органів влади, які стосуються його сфери повноважень;

— звернення із запитом про надання статистичних даних, необхідних для його роботи, представництво у сфері міжнародного співробітництва, участь у діяльності міжнародних валютних установ.

Таким чином, Європейський центральний банк займає чільне місце у Європейській системі центральних банків, а його основним завданням є розроблення основних напрямів грошово-кредитної політики Європейського економічного і валютного союзу.

З метою запобігання поширенню європейської боргової кризи та мінімізації її наслідків урядами держав ЄС створено Європейський фонд фінансової стабільності (EFSF). Рішення про створення фонду було прийнято 9 травня 2010 р., а засновано його 7 червня 2010 р. зі штаб-квартирою у Люксембурзі.

Фінансування фонду здійснюють країни ЄС. Найбільшу частку в інвестиційній структурі фонду мають країни, яким рейтинговими агентствами присвоєно найвищий кредитний рейтинг.

Залучення ресурсів у фонд здійснюється через емісію і розміщення на відкритих ринках облігацій або інших боргових інструментів фонду. При цьому надійність цінних паперів підкріплена гарантіями держав еврозони пропорційно їх частці у сплаченому капіталі Європейського центрального банку. Залучені інвестиційні ресурси призначені для: кредитування країн еврозони, що мають проблеми з обслуговуванням суверенного боргу; рекапіталізації проблемних банків; викупу боргових цінних паперів проблемних країн з метою зниження ризику рефінансування (зниження майбутньої ставки запозичення для проблемної країни-емітента).

Розмір фонду спочатку був утверджений у сумі 440 млрд євро. Проте в силу негативних тенденцій, що відбулися у фінансовій системі ЄС (йдеться про проблеми обслуговування боргу Грецією, франко-бельгійським банком Dexia та ін.), було прийнято рішення про збільшення гарантій фонду до 780 млрд євро. У таблиці 19.6 наведено рівень солідарної та індивідуальної гарантії країн еврозони за борговими зобов'язаннями ЄФФС (суми визначені за даними ЄЦБ відповідно до часток їхньої участі у фонді).

Таблиця 19.6. Гарантійні зобов'язання країн ЄС (зони євро) у Європейському фонді фінансової стабільності у 2011 р.

Країна	Початкові внески		Збільшені внески	
	Гарантійні зобов'язання, млн євро	Частка участі у фонді, %	Гарантійні зобов'язання, млн євро	Частка участі у фонді, %
Австрія	12 241,43	2,78	21 639,19	2,76
Бельгія	15 295,18	3,48	27 031,99	3,47
Кіпр	863,09	0,20	1 525,68	0,19
Естонія	—	—	1 994,86	0,25
Фінляндія	7 905,20	1,80	13 974,03	1,79
Франція	89 657,45	20,38	158 487,53	20,32
Німеччина	119 390,07	27,13	211 045,90	27,06

Країна	Початкові внески		Збільшені внески	
	Гарантійні зобов'язання, млн євро	Частка участі у фонді, %	Гарантійні зобов'язання, млн євро	Частка участі у фонді, %
Греція	12 387,70	2,82	21 897,74	2,81
Ірландія	7 002,40	1,59	12 378,15	1,59
Італія	78 784,72	17,91	139 267,81	17,86
Люксембург	1 101,39	0,25	1 946,94	0,25
Мальта	398,44	0,09	704,33	0,09
Нідерланди	25 143,58	5,71	44 446,32	5,70
Португалія	11 035,38	2,51	19 507,26	2,50
Словаччина	4 371,54	0,99	7 727,57	0,99
Словенія	2 072,92	0,47	3 664,30	0,47
Іспанія	52 352,51	11,90	92 543,56	11,87
ЄС (зона євро) без Естонії	440 000,00	100,00	X	X
ЄС (зона євро) з Естонією	X	X	779 783,14	100,00

Отже, ЄС поступово трансформується з міжнародної організації, з економічного і монетарного союзу західноєвропейських країн в об'єднання держав з єдиною валютою, громадянством, кордонами, єдиною зовнішньою і внутрішньою політикою.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Спільний ринок; внутрішній ринок; конвергенція; критерії конвергенції; євробюджет; податкова гармонізація; валютна інтеграція; механізм валютної інтеграції; валютний союз; Європейська система центральних банків; Рада ЄС (Європейська Рада міністрів); Європейська Комісія; Економічний і соціальний комітет ЄС; Комітет регіонів ЄС; Європейський інвестиційний банк.

Контрольні запитання і завдання

1. Які етапи економічної інтеграції у своєму розвитку пройшов ЄС? Чому ЄС є найбільш розвинутим інтеграційним угрупованням у світі?
2. Проаналізуйте та порівняйте (на ваш вибір) два етапи економічної інтеграції в Європі. У чому полягають особливості фінансової політики на кожному із них?
3. У чому полягають особливості економічної інтеграції та фінансової політики на етапі формування спільного ринку та єдиного внутрішнього ринку ЄС?
4. Назвіть переваги та недоліки економічної інтеграції в ЄС.
5. У чому полягає історична роль підписання Маастрихтської угоди? Назвіть її найважливіші положення.
6. Що варто розуміти під поняттям “валютно-фінансова конвергенція”? Які критерії валютно-фінансової конвергенції визначає Маастрихтський договір?
7. Охарактеризуйте особливості організації фінансів ЄС.
8. Які особливості бюджету ЄС? На яких принципах він базується і які завдання покликаний вирішувати?
9. На яких принципах і за рахунок яких джерел формуються доходи бюджету ЄС? Охарактеризуйте власні ресурси бюджету ЄС.
10. Охарактеризуйте видатки бюджету ЄС. На які цілі використовуються кошти бюджету ЄС?
11. Які проблеми бюджетної політики ЄС стали передумовою формування бюджетної стратегії? Які цілі і завдання бюджетної стратегії ЄС на 2014—2020 рр.?
12. Охарактеризуйте особливості бюджетного процесу в ЄС. Назвіть функції та повноваження інститутів ЄС у рамках бюджетного процесу.
13. Що передбачає гармонізація податкових систем країн ЄС? Назвіть основні цілі та принципи податкової гармонізації в ЄС.
14. Розкрийте особливості та напрями гармонізації непрямих податків у ЄС.
15. У чому полягають особливості, завдання та проблеми гармонізації оподаткування компаній (гармонізація прямих податків) у ЄС?
16. Розкрийте суть валютної інтеграції та назвіть основні стадії організації валютних відносин у рамках такої інтеграції. Що таке механізм валютної інтеграції?
17. Охарактеризуйте основні етапи гармонізації валютної політики ЄС. Розкрийте взаємозв'язок валютної і бюджетної політики в рамках ЄС.
18. Охарактеризуйте інституційну структуру ЄС. Розкрийте роль та функціональне призначення керівних органів, що утворюють “інституційний трикутник” і відіграють ключову роль у прийнятті фінансових рішень у ЄС.

19. У чому полягають особливості функціонування та призначення Економічного і соціального комітету та Комітету регіонів ЄС. Розкрийте їх роль у прийнятті фінансових рішень та формуванні єдиної фінансової політики ЄС.

20. Розкрийте роль та функціональне призначення фінансових інституцій ЄС — Європейського інвестиційного банку та Європейського центрального банку.

Рекомендована література

1. Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. / І.А. Грицяк. — К. : К.І.С., 2004. — 260 с.

2. Карлін М.І. Фінансові системи країн Західної Європи : навч. посіб. / М.І. Карлін. — К. : Академія, 2009.

3. Кириленко О. Зміцнення фінансових основ місцевого самоврядування в Болгарії та Польщі: досвід реформ та висновки для України / О. Кириленко, А. Лучка // Світ фінансів. — 2007. — № 3.

4. Козюк В. Фіскальна політика країн Центрально-Східної Європи: проблеми функціональної та номінальної конвергенції / В. Козюк // Світ фінансів. — 2007. — № 2.

5. Крисоватий А.І. Домінанти гармонізації оподаткування: національні та міжнародні вектори : монографія / А.І. Крисоватий, В.П. Валігура. — Т. : Підручники і посібники, 2010. — 248 с.

6. Миргородська Л.О. Фінансові системи зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.О. Миргородська. — К. : Центр навч. л-ри, 2008. — 320 с.

7. Мировая экономика и международные экономические отношения : учебник / под ред. проф. А.С. Булатова, проф. Н.Н. Ливенцева. — М. : Магистр, 2008. — 654 с.

8. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу : пер. з англ. / Н. Мусис. — К. : К.І.С., 2005. — 466 с.

9. Педь І.В. Податкова конкуренція : монографія / І.В. Педь. — К. : Експерт-Консалтинг, 2009. — 416 с.

10. Спільний європейський економічний простір: гармонізація мегарегіональних суперечностей : монографія / за заг. ред. Д.Г. Лук'яненка, В.І. Чужикова. — К. : КНЕУ, 2007. — 544 с.

11. Шнирков О.І. Україна — Європейський Союз: економіка, політика, право : монографія / О.І. Шнирков, В.В. Копійка, В.І. Муравйов. — К. : Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. — 268 с.

12. Юрій С.І. Сучасні тенденції розвитку європейського оподаткування та новітня парадигма податкової політики в Україні : монографія / С.І. Юрій, А.І. Крисоватий, Т.В. Кошук. — Т. : ТНЕУ, 2010. — 292 с.

ГЛОСАРІЙ

Акціонерне товариство — господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій.

Андерайтери — юридичні особи, які діють від імені страховика та мають право брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки, умови договорів страхування на основі норм страхового права.

Аудит — перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству.

База оподаткування — законодавчо закріплена частина доходів або майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку.

Баланс бюджету — рівність дохідної і видаткової частин бюджету.

Банк міжнародних розрахунків — перша міжнародна фінансова інституція, створена у 1930 р. на основі міждержавної угоди шести країн (Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції та Японії) і конвенції цих держав зі Швейцарією.

Борг, гарантований державою, — загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання резидентів України щодо отриманих та непогашених на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечене державними гарантіями.

Боргова безпека держави — певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості (з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх залозичень та оптимального співвідношення між ними), достатній для вирішення загальних соціально-економічних потреб, за якого зберігається стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, гарантується фінансова незалежність держави, підтримується належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Боргова стратегія — система дій і заходів щодо уникнення (або врегулювання) боргових проблем держави та забезпечення (або відновлення) її платоспроможності.

Брокерська діяльність — укладення торговцем цінними паперами цивільно-правових договорів (зокрема, договорів комісії, доручення) щодо цінних паперів від свого імені (або від імені іншої особи), за дорученням і за рахунок іншої особи.

Бюджет держави — 1) за сутністю, як об'єктивна економічна категорія — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом та перерозподілом ВВП і національного багатства з метою формування та використання основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій; 2) за змістом — основний централізований фонд грошових коштів держави; 3) за формою — основний фінансовий план держави; 4) за організаційною побудовою — центральна ланка фінансової системи суспільства, основна ланка державних фінансів, яка має власну структуру, відображену у бюджетній системі; 5) за правовим характером — юридичний акт, що містить правові норми, які визначають напрями реалізації фінансової політики держави та зміст і основи її фінансової діяльності протягом бюджетного року.

Бюджет домогосподарства — форма утворення і використання фондів грошових коштів домогосподарства, що об'єднує його сукупні доходи і витрати.

Бюджетна безпека держави — стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів.

Бюджетна дотація — бюджетні кошти, які передаються з бюджету вищого рівня до бюджетів нижчого рівня на безоплатній та безповоротній основі для покриття їхнього дефіциту в частині поточних видатків.

Бюджетна звітність — система упорядкованих взаємопов'язаних даних, які відображають умови, кількість, якість та результати виконання бюджетів.

Бюджетна ініціатива — право членів законодавчого органу, народних депутатів і Президента вносити зміни у представлений виконавчою владою проект бюджету.

Бюджетна класифікація — єдине систематизоване групування доходів і видатків бюджету за певними ознаками організаційного устрою, яке забезпечує загальнодержавне і міжнародне зіставлення бюджетних даних.

Бюджетна політика — діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування, спрямована на визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів.

Бюджетна система — 1) за сутністю — сукупність самостійних відокремлених взаємопов'язаних ланок, у яких функціонують бюджетні відносини; 2) за змістом — сукупність державного та місцевих бюджетів, яка побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетна стратегія — цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань та пріоритетів довготривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на тривалу перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією.

Бюджетна тактика — форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних бюджетних взаємовідносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії.

Бюджетне планування — 1) за сутністю — науково обґрунтований процес визначення обсягів і джерел формування та напрямів використання централізованого фонду грошових коштів держави; 2) за змістом — особлива сфера фінансової

діяльності держави, пов'язана з обґрунтуванням певних управлінських рішень стосовно її фінансового забезпечення; 3) за формою — процес складання, розгляду і затвердження основного фінансового плану — державного бюджету.

Бюджетне прогнозування — передбачення майбутніх бюджетних доходів і видатків у багаторічному часовому інтервалі між прийняттям рішення і початком дій.

Бюджетне регулювання — діяльність органів законодавчої і виконавчої влади вищого рівня щодо розподілу і перерозподілу доходів та нормування видатків, які здійснюються з метою збалансування бюджетів нижчого рівня.

Бюджетне фінансування — 1) за сутністю — сукупність грошових відносин, пов'язаних з наданням і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, які реалізуються шляхом безповоротного і безоплатного надання бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом; 2) за змістом — надання з бюджету у безповоротному порядку коштів на видатки, пов'язані зі здійсненням державних замовлень, виконання державних програм, утримання державних і комунальних установ та організацій.

Бюджетний дефіцит — фінансовий результат за бюджетними операціями у розмірі перевищення видатків бюджету над його звичайними доходами.

Бюджетний механізм — сукупність підсистем, форм, методів, важелів, інструментів, стимулів і санкцій, за допомогою яких забезпечується здійснення широкої системи розподільних процесів, формування і використання основного централізованого фонду держави та функціонування бюджетної системи.

Бюджетний профіцит — перевищення доходів бюджету над видатками.

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний регламент — документ, у якому встановлюються порядок, строки складання, розгляду та затвердження бюджету, а також організація його виконання.

Бюджетний розпис — документ, у якому встановлюється розподіл доходів та фінансування бюджету, бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів за певними періодами року відповідно до бюджетної класифікації.

Бюджетний устрій — організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, розподіл доходів і видатків між окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, встановлення характеру взаємовідносин між бюджетами, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи.

Бюджетні права — сукупність юридичних норм, які визнають бюджетний устрій країни, права органів державної влади, державного управління і місцевого самоврядування у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, а також складання і затвердження звітів про виконання бюджетів.

Валютна безпека держави — 1) ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для дотримання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; 2) політика курсоутворення, що максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює сприятливі умови для розвитку вітчизняного експорту, ши-

рокомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Валютна інтеграція — створення регіональних зон, у межах яких забезпечується відносно стійке співвідношення курсів національних валют або поступова заміна їх регіональною валютою, а також спільне регулювання валютних відносин та єдина валютна політика щодо інших країн. Складовими валютної інтеграції найрозвиненіших валютних об'єднань є: підтримання ринкового курсу власної валюти в межах узгодженого паритету; використання як паритету валюти країн-учасниць найсильнішої національної валюти або міжнародної розрахункової одиниці; створення спільного фонду для надання кредитів країнам-учасникам для підтримання курсу власної валюти; заснування міждержавного органу для грошово-кредитного та валютного регулювання.

Валютний ринок — 1) у широкому розумінні — система економічних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют, платіжних документів у іноземних валютах та розміщення тимчасово вільних валютних коштів; 2) з інституційного погляду — сукупність установ і організацій (банків, валютних бірж, інших фінансових інститутів), що забезпечують функціонування ринкових валютних механізмів.

Валютний союз — один з видів міжнародних валютних систем, представлений групою країн, які встановили межі взаємних коливань курсів своїх національних валют і використовують однакові засоби валютного регулювання.

Видатки бюджету — 1) за сутністю — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і цільовим спрямуванням коштів основного централізованого грошового фонду держави; 2) за змістом — кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених бюджетом.

Видатки розвитку (капітальні видатки) — фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності.

Виконання бюджету — забезпечення своєчасного і повного надходження запланованих доходів, а також повного і безперервного фінансування передбачених бюджетом заходів.

Викуп боргу із дисконтом на вторинному ринку — скорочення обсягу державного боргу через викуп власних боргів із дисконтом (знижкою) на вторинному ринку.

Відкритий пенсійний фонд — недержавний пенсійний фонд, учасниками якого можуть бути фізичні особи незалежно від місця та характеру їх роботи.

Внутрішній борг — зобов'язання, що виникають перед внутрішніми кредиторами (резидентами).

Внутрішній ринок Європейського Союзу — простір без внутрішніх кордонів, де вільний рух товарів, послуг, капіталу, а також вільне пересування людей забезпечуються відповідно до положень Договору про заснування Європейського Союзу.

Вчення про фінанси — сукупність теоретичних положень щодо фінансів, система поглядів на фінанси.

Господарські товариства — підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку.

Грошові доходи домогосподарства — доходи, які складаються із суми грошових та натуральних (у грошовій оцінці) надходжень, отриманих членами домогос-

подарства у вигляді оплати праці (за винятком податку з доходів та обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, сільськогосподарської продукції з особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель, пенсій, стипендій, соціальних допомог (включно із пільгами та субсидіями готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, для відшкодування витрат населення на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого палива, компенсаційних виплат за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян тощо), грошових допомог від родичів та інших осіб.

Грошово-кредитна безпека — стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів і таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення.

Державна дотація — кошти, що виділяються з бюджету підприємствам на покриття їхніх збитків.

Державна субвенція — цільове виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на фінансування певних програм і проєктів на умовах пайової участі бюджету та отримувача коштів.

Державне регулювання у сфері страхування — це сукупність адміністративно-правових та економічних механізмів, за допомогою яких держава здійснює цілеспрямований вплив на складну систему взаємовідносин між державою, страховиком і страхувальником з метою забезпечення стійкого і збалансованого розвитку страхового ринку та захисту інтересів прав його суб'єктів.

Державний цільовий фонд — форма перерозподілу і використання фінансових ресурсів, залучених державою для фінансування суспільних потреб.

Державний борг — загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення.

Державний кредит — сукупність економічних відносин між державою (в особі її органів влади та управління), з одного боку, і резидентами (фізичними та юридичними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями) — з іншого, при яких держава традиційно є позичальником (рідше кредитором і гарантом). Розрізняють внутрішній державний кредит і міжнародний державний кредит. Внутрішній державний кредит може мати такі форми: державні позики, використання частини вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позикового фонду. У випадку міжнародного державного кредиту однією зі сторін кредитної угоди є держава, яка може бути і боржником, і кредитором, або боржником і кредитором одночасно. Найбільш типовими формами такого кредиту є зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, кредити, що надаються на підставі угод на двосторонній та багатосторонній основі, синдикувані банківські кредити, державна гарантія.

Державні інвестиції — вкладення за рахунок коштів бюджету чи цільових фондів в інвестиційні проєкти чи соціально-економічні програми.

Державні трансферти — невідплатні і безповоротні платежі з бюджету юридичним і фізичним особам, не призначені для придбання товарів чи послуг, надання кредиту або виплати непогашеного боргу.

Дефіцитне фінансування — забезпечення видатків бюджету за рахунок державних позик або емісії грошей в умовах дефіциту бюджету.

Дилерська діяльність — укладення професійним учасником фондового ринку (дилером) договорів з купівлі-продажу цінних паперів від свого імені та за власний кошт шляхом публічного оголошення цін купівлі або продажу визначених цінних паперів із зобов'язанням придбати або продати ці цінні папери за оголошеними цінами. Основним доходом дилерів є позитивна різниця між цінами продажу та купівлі цінних паперів.

Діяльність з організації торгівлі на фондовому ринку — діяльність професійного учасника фондового ринку (організатора торгівлі), яка полягає у створенні організаційних, технологічних, інформаційних, правових та інших умов для збирання та поширення інформації стосовно попиту і пропозицій, проведенні регулярних торгів фінансовими інструментами за встановленими правилами, централізованому укладенні і виконанні договорів щодо фінансових інструментів, у тому числі здійсненні клірингу та розрахунків за ними, та розв'язанні спорів між членами торгівлі.

Діяльність з управління цінними паперами — діяльність, яка провадиться торговцем цінними паперами від свого імені за винагороду протягом визначеного строку на підставі договору про управління переданими йому цінними паперами та грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери, а також отриманими в процесі цього управління цінними паперами та грошовими коштами, які належать на праві власності установнику управління, в його інтересах або в інтересах визначених ним третіх осіб.

Діяльність страхових компаній — надання страхових послуг як виду цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання страхових випадків, визначених угодою страхування або законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Дохід банку — загальна сума коштів, отриманих від активних операцій (відсотки, доходи і комісія від наданих послуг, доходи від операцій із цінними паперами, валютою, банківськими металами та інші доходи).

Доходи бюджету — 1) за сутністю — об'єктивне економічне явище, пов'язане з сукупністю економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого фонду грошових коштів держави; 2) за змістом — усі надходження відповідного бюджету на безповоротній основі у вигляді податкових і неподаткових платежів, доходів від операцій з капіталом, офіційних трансфертів і доходів державних цільових фондів, включених до бюджету.

Доходи від операцій з капіталом — доходи бюджету у вигляді надходжень від продажу основного капіталу, державних запасів товарів, землі та нематеріальних активів.

Економічна безпека — сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та стійкість, здатність до постійного

оновлення і самовдосконалення; спроможність держави самостійно виробляти і здійснювати національну економічну політику, а також визначати та реалізовувати національні інтереси.

Економічний і соціальний комітет Європейського Союзу — інституція, що представляє інтереси держав — членів ЄС в економічній і соціальній сферах і здійснює дорадчі функції; надає Комісії та Раді свої висновки щодо запланованих до ухвалення правових актів у випадках, коли консультації з ним є необхідною передумовою законності ухваленого правового акта. Крім того, Комісія і Рада можуть ухвалювати рішення про додаткові консультації з Економічним і соціальним комітетом, що виходять за межі потреб, зазначених у Договорі. Основна робота Комітету зводиться до надання фахових висновків з питань економічного і соціального розвитку ЄС у розрізі таких напрямів: сільське господарство та його розвиток у розрізі регіонів; економічний та грошово-кредитний розвиток; зайнятість, соціальна політика і громадянство; зовнішні відносини; формування єдиного ринку, виробництво та споживання; розвиток транспорту, енергетики, інфраструктури й інформаційного суспільства.

Екосестейт — наука, яка вивчає теоретико-методологічні засади забезпечення економічної безпеки держави.

Євроакції — акції, які емітуються міжнародними кредитно-фінансовими інститутами і розміщуються одночасно на різних ринках.

Євробюджет — сукупність економічних відносин з приводу формування і використання централізованого міждержавного фонду грошових коштів країн — членів ЄС.

Єврооблігації — боргові цінні папери на пред'явника, що випускаються позичальником (як правило, в іноземній валюті) для отримання довгострокової позики на євrorинку. Дохід за єврооблігацією сплачується один раз на рік, а погашення відбувається наприкінці строку разовим платежем або упродовж певного строку із фонду погашення.

Європейська Комісія (Комісія Європейського Союзу) — виконавчий орган ЄС, до компетенції якого належить переважна більшість ініціатив у сфері фінансів. Відповідно до своїх повноважень Комісія розробляє і пропонує законодавчі акти, керує запровадженням політики ЄС, розпоряджається бюджетом, підтримує зовнішні відносини, забезпечує нагляд та контроль за дотриманням законів ЄС, вказує шляхи та перспективи розвитку.

Європейська система центральних банків — система, до якої входять Європейський центральний банк та центральні банки країн ЄС, створена згідно з умовами Маастрихтського договору для забезпечення стабільності цін, проведення узгодженої валютної політики країн-учасниць та закордонних валютних операцій, розрахункових операцій у межах платіжного балансу та ін. Діяльність Європейської системи центральних банків ґрунтується на ринкових принципах саморегулювання (співвідношенні попиту і пропозиції на валютні ресурси, дотриманні вимог вільної конкуренції тощо) і державного та наддержавного регулювання економіки.

Європейський інвестиційний банк — установа, створена у 1958 р. відповідно до Договору про Європейське економічне співтовариство, основне завдання якої полягає у сприянні за допомогою власних ресурсів і доступу на ринок капіталу збалансованому та стійкому розвитку спільного ринку.

Європейський центральний банк — головний елемент Європейської системи центральних банків. Як юридична особа виконує базові функції (забезпечує стабільність євро, проводить узгоджену політику відсоткових ставок, контроль за грошовою масою в зоні євро), надає консультації національним державам і наднаціональним органам щодо економічної оцінки законів та інших юридичних норм ЄС, а також щодо валютної, цінової політики відповідним органам; його діяльність базується на принципі незалежності від національних держав та наднаціональних органів у прийнятті рішень.

Загальнодержавні податки — обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі і є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, надання бюджетних коштів та інших джерел згідно з чинним законодавством України.

Загрози економічній безпеці — сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів в економічній сфері.

Застраховані особи — особи, що беруть участь в особистому страхуванні. Об'єкт їхнього страхового захисту — життя, здоров'я і працездатність. Застрахована особа, яка сплачує страхові внески, є одночасно страхувальником.

Зберігач цінних паперів інституту спільного інвестування — банк або торговець цінними паперами, що отримав дозвіл на депозитарну діяльність із цінними паперами, які він зберігає від імені та за розпорядженням власника згідно з депозитарним чи іншим договором.

Зовнішній борг — зобов'язання, які виникають перед іноземними кредиторами (нерезидентами).

Інвестиційна безпека держави — 1) рівень національних та іноземних інвестицій, здатний забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів; 2) досягнення рівня інвестицій, що дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Індикатори економічної безпеки — реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері.

Іноземні облигації — цінні папери, емітовані нерезидентом у національному фінансовому центрі та в національній валюті.

Інститут спільного інвестування — фінансова установа, яка обслуговує сферу спільного інвестування шляхом забезпечення гарантій прав власності на цінні папери та захист прав учасників фондового ринку.

Інтелектуальна інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання ліцензій, ноу-хау, патентів, підготовку і перепідготовку кадрів тощо.

Інфраструктура фінансового ринку — сукупність установ та організацій, які обслуговують учасників фінансового ринку з метою підвищення ефективності

здійснюваних ними операцій і забезпечують процес безперервного функціонування фінансового ринку та вільний рух товарів і послуг на ньому.

Капітальна інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, основних засобів та нематеріальних активів, які підлягають амортизації (нове будівництво, реконструкція або розширення підприємства, будинків, споруд, призначених для виробництва нової продукції (послуг), виробництво нової продукції (послуг) на наявних виробничих площах у рамках діючих виробництв і організацій, впровадження нової техніки та діючого виробництва, розроблення нових виробів).

Капітальний борг — загальна сума боргу і відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Касове виконання бюджету — приймання та зарахування доходів на рахунки бюджету, зберігання і перерахування коштів з цих рахунків на фінансування видатків бюджету.

Командитне товариство — господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники (вкладники) — лише своїми внесками.

Комітет регіонів ЄС — консультативний орган, створений у 1993 р., у рамках Маастрихтського договору, який забезпечує представництво регіональних та місцевих спільнот у процесі прийняття рішень ЄС (без консультацій з комітетом не вирішуються питання освіти, культури, охорони здоров'я, фондів регіонального розвитку, проектування транс'європейських мереж). Комітет регіонів ЄС є дорадчою інституцією, яка здійснює систематизацію та концентроване представництво регіональних і місцевих інтересів у законотворчому процесі ЄС. Завдяки створенню Комітету регіонів регіональні та місцеві органи отримали можливість просувати спільні інтереси та за потреби представляти і лобіювати їх врахування на рівні Союзу.

Компанія з управління активами інституту спільного інвестування — як правило, юридична особа, що створюється відповідно до законодавства України, діяльність якої обмежується тільки управлінням активами одного або декількох інститутів спільного інвестування (венчурних фондів) і провадиться активами на підставі ліцензії.

Конвергенція — зближення економічної політики країн, зменшення розриву в показниках економічного розвитку між національними державами, вирівнювання соціально-економічного розвитку країн у рамках інтеграційного об'єднання.

Конверсія боргу — безпосередній обмін (своп) боргів на акції компаній, що перебувають у державній власності, та опосередкований обмін боргів на національну валюту за номіналом, яку в результаті можна інвестувати в загальнодержавні проекти або акції національних компаній.

Консолідація боргу — зміна початкових умов державної позики. Найчастіше це зміна часу її чинності (тривалості) (йдеться про перетворення короткострокових державних позик у довгострокові) та величини позикового відсотка.

Кооператив — добровільне об'єднання громадян з метою спільного вирішення економічних, соціально-побутових та інших питань (виробничі, споживчі, житлові тощо).

Кошторис бюджетної установи — основний плановий документ, який надає повноваження бюджетній установі щодо отримання доходів і здійснення видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень.

Кошторисне фінансування — виділення державою бюджетних коштів відповідно до затверджених бюджетів та бюджетних розписів суб'єктам господарювання (бюджетним установам) на цілі, передбачені їхніми основними фінансовими планами — кошторисами.

Кредитна спілка — неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки.

Критерії конвергенції — макроекономічні та інституціональні умови, дотримання яких надає право вступу до інтеграційного об'єднання (наприклад, Європейського валютного союзу).

Ломбард — фінансова установа, виключним видом діяльності якої є надання на власний ризик фінансових кредитів фізичним особам за рахунок власних або залучених коштів, під заставу майна на визначений строк і під відсоток та надання супутніх послуг ломбарду.

Майнове страхування — сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних і фізичних осіб.

Майнові податки — обов'язкові платежі, які справляються внаслідок наявності конкретного виду майна, що перебуває в приватній, колективній та державній формах власності.

Методологія фінансової науки — система наукових принципів, на основі яких базується фінансове дослідження, вибираються мета, зміст, сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, що забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Механізм валютної інтеграції — сукупність валютно-кредитних методів регулювання, спрямованих на поступовий перехід до вищого ступеня інтеграції.

Механізм забезпечення фінансової безпеки держави — система організаційних та інституційно-правових заходів, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави.

Механізм фінансового менеджменту — цілісна, взаємопов'язана та взаємодіюча система рівнів, систем забезпечення, методів, важелів та інструментів розроблення, прийняття й реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Міжнародна організація — створене на основі міжнародного договору і статуту для виконання певних функцій об'єднання суверенних держав, яке має систему постійно діючих органів, володіє міжнародною правосуб'єктністю і засноване відповідно до міжнародного права.

Міжнародна фінансова інституція — стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, що у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має постійну структуру органів наднаціонального регулювання.

Міжнародна фінансова безпека — комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожна держава — член сві-

тової спільноти має можливість вільно обирати й здійснювати свою стратегію соціального, економічного та фінансового розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з боку інших держав.

Міжнародний валютний фонд — міжнародна наднаціональна валютно-кредитна організація, що має статус спеціалізованої представницької установи ООН.

Міжнародний ринок банківських кредитів — сфера ринкових відносин, де здійснюється рух позикового капіталу між країнами на умовах повернення та платності, формується попит і пропозиція кредитних ресурсів та позикового капіталу.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів — складова міжнародного ринку кредитних ресурсів і водночас сегмент міжнародного ринку цінних паперів, де обертаються фінансові інструменти — коротко- та довгострокові боргові зобов'язання, що засвідчують боргові відносини між кредитором та позичальником.

Міжнародний фінансовий ринок — складова світового фінансового ринку, надзвичайно розгалужена система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції.

Міжнародні валютні ринки — міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж іноземних валют.

Міжнародні ринки титулів (або прав) власності — сфера, де відбувається купівля-продаж цінних паперів, що засвідчують участь інвестора в капіталі корпорації.

Міжнародні фінанси — 1) як економічна категорія — сукупність економічних відносин, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів і капіталу у системі світового господарства через дію ринкового і неринкового механізмів; 2) за зовнішньою формою вияву — розгалужена система руху валютно-фінансових потоків, що виникають між суб'єктами фінансових відносин на міжнародному і глобальному рівнях; 3) за матеріально-речовим втіленням — сукупність фондів фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення; 4) з інституційного погляду — сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних та регіональних економічних організацій і об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Місцеві податки і збори — податки та обов'язкові збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України та є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети.

Національна безпека — захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасні виявлення, нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам і запобігання їм.

Національні економічні інтереси — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Незалежний оцінювач майна інституту спільного інвестування — суб'єкт підприємницької діяльності, який здійснює визначення вартості нерухомого майна інституту спільного інвестування під час його придбання або відчуження.

Нематеріальні активи — об'єкти права, які не мають матеріальної форми, можуть бути ідентифікованими (відокремленими від підприємства) та утримуватися підприємством з метою використання протягом більше ніж один рік (або одного операційного циклу, якщо він перевищує строк в один рік) для виробництва, торгівлі, з адміністративною метою чи надання в оренду іншим особам.

Неподаткові надходження — доходи бюджету у вигляді надходжень від власності та підприємницької діяльності, адміністративних зборів і платежів, некомерційного та побічного продажу, надходжень від штрафів і фінансових санкцій, інших неподаткових надходжень.

Непрямі податки — обов'язкові платежі, які сплачуються платниками оподатковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару.

Об'єднання підприємств — господарська організація, утворена з двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань.

Об'єкт оподаткування — явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок.

Оборотний капітал підприємства — грошові кошти і мобільні активи, що перетворюються на грошові кошти протягом одного виробничого циклу, які забезпечують неперервність процесу виробництва й обігу та отримання прибутку від звичайної діяльності.

Обслуговування боргу — комплекс заходів держави щодо виплати відсотків за ними (доходу, що сплачується на користь кредитора згідно з умовами угоди про позику або про випуск державних цінних паперів).

Одиниця оподаткування — частина об'єкта оподаткування, стосовно якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та одиниця, яка покладається в основу виміру об'єкта оподаткування.

Оперативне управління фінансами — діяльність, пов'язана з необхідністю втручання в розподільні процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Оперативний лізинг (оренда) — господарська операція, що передбачає надання орендаторові права користування основними фондами на строк, який не перевищує періоду їх повної амортизації, з обов'язковим поверненням таких фондів їх власнику після закінчення строку лізингової угоди.

Основні засоби підприємства — матеріальні активи, котрі утримує підприємство з метою використання у процесі виробництва, надання послуг, здавання в оренду, очікуваний або встановлений строк корисного використання (експлуатації) яких більше року (або операційного циклу, якщо він довший за рік) та вартість яких перевищує 1000 грн і поступово зменшується внаслідок фізичного або морального зносу.

Особисте страхування — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян.

Пенсійний фонд — спеціалізована фінансова установа, що займається мобілізацією та розподілом коштів пенсійного призначення.

Пенсія — гарантована щомісячна грошова виплата для забезпечення громадян у старості, а також у випадку втрати годувальника або працездатності.

Пеня — вид фінансової санкції, що застосовується за несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Первісна (балансова) вартість основних засобів — історична (фактична) собівартість необігових активів у сумі грошових коштів або справедливої вартості інших активів, сплачених (переданих) чи витрачених для їх придбання (створення).

Перевірка — обстеження окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємств або їх підрозділів на основі документації та видаткових документів і визначення можливості виправлення виявлених порушень. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Перестраховик — страховик, який бере на відповідальність частину страхового ризику, а також і частину страхової премії, формує джерела фінансування збитку та сподівається на тантьєму — комісію з прибутку за результатами перестраховальної діяльності.

Перестраховувальник — страховик, який шляхом передачі страхового ризику та частини страхових премій, що надійшли від страхувальників за прямим договором страхування, забезпечує собі гарантії виконання страхових зобов'язань та право отримати від перестраховика комісійну винагороду як компенсацію частини зазнаних ним витрат з укладання договорів страхування.

Перестрахування — операція між двома страховиками, згідно з якою один страховик передає від свого імені за певну плату ризик з виконанням частини своїх зобов'язань перед страхувальником іншому страховику.

Повне товариство — господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Погашення боргу — виконання боргових зобов'язань перед кредиторами щодо сплати основної суми боргу, тобто суми позики, визначеної угодою про позики або номінальної вартості державних цінних паперів.

Податки — обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами у процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Податки на споживання — обов'язкові платежі, які справляються у процесі споживання товарів, робіт та послуг, сплата яких залежить не від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання.

Податкова безпека держави — забезпечення оптимального поєднання фіскальних інтересів держави та індивідуальних, корпоративних інтересів платників податків.

Податкова гармонізація (приведення у стан відповідності, злагодженості) — вироблення загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин на відповідному етапі інтеграційної взаємодії, що передбачає координацію податкової політики, систематизацію та уніфікацію окремих податків і податкових систем країн, які входять до міжнародних регіональних угруповань.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Податкова робота — діяльність держави, її органів, а також платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зарахування податків і податкових платежів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їх надходження до бюджету.

Податкова система — сукупність податків і зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової роботи, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету та інших державних цільових фондів.

Податкова уніфікація (зведення до єдиної форми, системи, єдиних нормативів) — введення обов'язкових однакових юридичних норм і правил у сфері оподаткування і формування на цій основі єдиної податкової системи.

Податковий звіт — документ, що подається до податкової інспекції зі звітними даними про розрахунки з бюджетом.

Податковий період — строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання.

Податкові пільги — законодавчо встановлені винятки з загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням.

Порогові (граничні) значення індикаторів економічної безпеки — кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції та загрозові процеси в економіці. Наближення індикаторів економічної безпеки до їх гранично допустимої величини свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних (порогових) значень — про вступ суспільства в зону нестабільності та соціальних конфліктів, фактично про реальну загрозу економічній безпеці.

Поточний борг — сума основного боргу, що підлягає погашенню в поточному році, і належних до сплати в цей період відсотків за всіма випущеними на цей момент позиками.

Поточні видатки — видатки бюджетів на утримання мережі підприємств, установ, організацій та органів, що діє на початок бюджетного року та набуває чинності у цьому році, а також на фінансування заходів соціального захисту населення та інших заходів, які не належать до тих, що фінансуються за видатками розвитку.

Прибуток від звичайної діяльності суб'єкта підприємництва — прибуток, який містить отримані від основної (операційної) діяльності прибутки, фінансові прибутки, прибутки від інших операцій і прибуток, отриманий методом участі в капіталі.

Пролонгація боргу — форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника.

Прямі податки — обов'язкові платежі, які сплачуються платником безпосередньо до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. Сплата такого податку спричинює вартісне зменшення об'єкта оподаткування.

Рада Європейського Союзу (Європейська Рада міністрів) — політичний орган ухвалення рішень в ЄС, що затверджує або корегує пропозиції Європейської

Комісії, якій доручено виконання рішень Ради міністрів; характеризується двома основними ознаками: її засідання відбуваються не на постійній основі; склад Ради та її назва змінюються залежно від порядку денного її роботи, із залученням різних представників урядів держав-членів (на рівні міністрів) до участі в засіданнях.

Ревізія — метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації на предмет дотримання законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, а також спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань.

Реструктуризація боргу — угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань, про нову схему їх погашення.

Розподіл видатків між бюджетами — законодавчий розподіл видатків, котрі фінансуються з бюджету, між ланками бюджетної системи відповідно до розподілу функцій держави між рівнями державної влади й управління.

Розподіл доходів між бюджетами — законодавчий розподіл установлених загальнодержавних податків та обов'язкових платежів між ланками бюджетної системи з метою забезпечення надійності фінансової бази кожного бюджету.

Розпорядники бюджетних коштів — керівники бюджетних установ, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків бюджету.

Розпорядники бюджетних коштів головної — керівники міністерств, відомств, центральних установ, управлінь та відділів місцевих рад, які мають право використовувати бюджетні кошти.

Розпорядники бюджетних коштів другого ступеня — керівники установ, які підпорядковуються головному розпоряднику і водночас мають у своєму підпорядкуванні розпорядників нижчого рівня.

Розпорядники бюджетних коштів третього ступеня — керівники низових ланок, бюджетних установ базового рівня, які не мають у підпорядкуванні суб'єктів господарювання нижчого рівня.

Світовий банк — багатостороння кредитна організація, яка складається з п'яти тісно пов'язаних між собою установ, що входять у систему ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою за рахунок розвинутих країн.

Світовий фінансовий ринок — 1) система ринкових відносин, що забезпечує акумуляцію та перерозподіл світових фінансових потоків і міжнародних потоків капіталу; 2) з інституційного погляду — сукупність фінансово-кредитних інституцій (банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж), які виконують посередницькі функції у перерозподілі фінансових активів між кредиторами та позичальниками, продавцями та покупцями фінансових ресурсів, забезпечують рух світових фінансових потоків; 3) за рівнем організації і функціонування — національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів.

Сегментація фінансового ринку — процес цілеспрямованого поділу видів фінансового ринку на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, що обертаються на ринку.

Секвестр бюджету — пропорційне скорочення видатків за всіма статтями бюджету, крім захищених, протягом часу, що залишається до закінчення поточного бюджетного року.

Сеньйораж — дохід від емісії грошей, який виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін.

Система інформаційного забезпечення — система безперервного та ціле-спрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання.

Система кадрового забезпечення — система відбору, навчання, атестації, перекваліфікації працівників фінансової служби суб'єкта господарювання.

Система нормативно-правового забезпечення — сукупність чинних законів України, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів України, наказів і положень міністерств та відомств, установчі договори і статuti суб'єктів господарювання, за допомогою яких держава проводить відповідну фінансову політику і здійснює регулювання фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

Система оподаткування — сукупність встановлених чинним законодавством держави податків і зборів, а також механізмів і способів їх розрахунку і сплати до бюджету та інших державних цільових фондів.

Система організаційного забезпечення — взаємопов'язана система внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, які уповноважені здійснювати підготовку та прийняття фінансових рішень, несуть відповідальність за їх здійснення і результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети й реалізації завдань фінансового менеджменту.

Склад оборотних коштів — сукупність елементів, що становлять оборотні виробничі фонди (виробничі запаси, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів) і фонди обігу (готова продукція й товари на складах, товари відвантажені, грошові кошти в розрахунках і на рахунках).

Соціальні позабюджетні фонди — особливе явище товарно-грошових відносин, форма перерозподілу валового внутрішнього продукту в грошовому вираженні з метою формування централізованих фондів грошових коштів та їх використання на соціальні програми.

Списання (анулювання) частини боргу — відмова уряду від погашення боргу внаслідок фінансової неспроможності держави, її банкрутства або політичних умов. Найчастіше подібний механізм застосовується відносно найменш розвинутих країн, не здатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі.

Співстрахування — страхування одного і того самого об'єкта кількома страховиками за згодою страхувальника за одним спільним договором страхування.

Спільний ринок Європейського Союзу — етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування всіх торговельних перешкод у межах спільноти задля об'єднання національних ринків у єдиний ринок, створюючи таким чином умови, якнайбільше наближені до справжнього внутрішнього ринку.

Справедлива вартість основних засобів — сума, за якою здійснюють обмін активу або оплачують зобов'язання у результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами.

Ставка податку — законодавчо встановлений залежно від об'єкту, або одиниці, оподаткування розмір податку або збору.

Страховий захист — сукупність економічних відносин, пов'язаних з попередженням, подоланням або зменшенням негативного впливу несприятливих подій (ризиків) і відшкодуванням їх наслідків з метою забезпечення безперервного і безперебійного суспільного виробництва, фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку і загального добробуту.

Страховий ризик — імовірність настання страхової події, що виражає обсяг можливої відповідальності страховика за тим або іншим видом страхування. Конкретним виявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання небезпечної події.

Страховий ринок — 1) з макроекономічного погляду — складова фінансового ринку з більшістю притаманних йому характеристик, функцій і принципів; 2) з погляду економічної природи — форма організації фінансових відносин щодо формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту юридичних і фізичних осіб; 3) з позиції маркетингу — сфера страхових послуг або економічне середовище, де об'єктом купівлі-продажу є страхова послуга, формується попит і пропозиція на неї; 4) за інституційно-організаційним підходом — економічний простір, в якому функціонують страхові компанії, страхувальники, посередники, що беруть участь у реалізації страхових послуг.

Страховий фонд — сукупність натуральних та грошових резервів, що формуються у результаті розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту для збереження збалансованості пропорційного розвитку суспільного виробництва, зменшення збитків внаслідок виникнення ризикових ситуацій.

Страховики — спеціалізовані організації, які за певну плату (страхову премію) беруть на себе зобов'язання відшкодувати збитки, завдані страховою подією, або виплатити страхову суму страхувальникам чи особам, зазначеним у договорі страхування.

Страхові агенти — юридичні або фізичні особи, які є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком.

Страхові брокери — юридичні або фізичні особи, які офіційно зареєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності і здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страхувальник.

Страхові посередники — страхові брокери чи агенти, через яких укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій.

Страхові послуги — це вид діяльності страховика, що створює корисний ефект у вигляді страхового захисту з метою забезпечення повного та якісного задоволення потреб страхувальника.

Страхові продукти — специфічні страхові послуги, що надаються страхувальнику при виконанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку).

Страхувальники — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування, сплачують страхові премії і мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Страхування — сукупність перерозподільних відносин, які виникають між двома суб'єктами — страховиком і страхувальником — з приводу формування грошових фондів за рахунок сплати останнім страхових премій з метою захисту май-

нових інтересів у разі настання страхових випадків, передбачених договором страхування, та поповнення цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку.

Страхування відповідальності — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків внаслідок діяльності або бездіяльності страхувальника.

Суб'єкт податку — учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи).

Суб'єкти господарювання — юридичні і фізичні особи, які займаються діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю, а також будь-які юридичні або фізичні особи, котрі здійснюють контроль над суб'єктами, або група суб'єктів господарювання, якщо один або декілька з них здійснюють контроль над іншими, та органи державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління і контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів або іншої господарської діяльності.

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу — відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення якихось надзвичайних подій.

Товариство з додатковою відповідальністю — господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке відповідає за зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному в установчих документах однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Товариство з обмеженою відповідальністю — господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір якого визначений в установчих документах, і відповідає за зобов'язаннями тільки своїм майном.

Управління державним боргом — комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

Управління фінансами — система методів і форм організації фінансових відносин, які застосовує фінансовий апарат для ефективного формування, розподілу і використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності з метою досягнення поставлених цілей та запланованих результатів.

Фінансова інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання корпоративних прав, цінних паперів, деривативів та інших фінансових активів.

Фінансовий лізинг (оренда) — договір, у результаті укладення якого лізингоотримувач на своє замовлення отримує в платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, не менший від того, за який амортизують більшу частину вартості об'єкта лізингу, визначеної в день укладання договору.

Фінанси — 1) за сутністю — це сукупність економічних відносин, пов'язана із розподілом та перерозподілом валового внутрішнього продукту (а в окремих випадках — і національного багатства) країни з метою формування відповідних фондів грошових коштів та їх використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства; 2) як явище — це грошові потоки суб'єктів розподільних

відносин, які характеризуються обсягами, спрямованістю і часом; 3) за змістом — це фонди грошових коштів, які формуються і використовуються суб'єктами розподільних відносин; 4) за формою — це елементи, які характеризують рух фондів грошових коштів (доходи, надходження, нагромадження, відрахування, витрати, видатки тощо).

Фінанси домогосподарств — сукупність економічних відносин домогосподарств, матеріалізованих у грошових потоках, які виявляються у формі доходів і витрат, щодо формування, розподілу та використання фондів грошових коштів з метою відтворення й розвитку людського капіталу та задоволення потреб членів цих господарств і суспільства загалом.

Фінанси зовнішньоекономічних зв'язків — сукупність економічних відносин та грошових потоків з приводу створення, розподілу та перерозподілу частини валових національних продуктів, отриманих у результаті зовнішньоекономічної діяльності з метою формування та використання фінансових ресурсів держав, органів управління, суб'єктів господарювання, формування та інвестування капіталу.

Фінансова безпека банківської системи — забезпечення найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створення сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередження внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі, створення умов її стабільного й ефективного функціонування.

Фінансова безпека держави — захищеність фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин; певний рівень фінансової незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що становлять загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансова безпека людини — стан життєдіяльності громадянина, за якого забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Фінансова безпека підприємства — забезпечення умов збереження комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації; захищеність підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливу, а також здатність швидко реагувати на різноманітні зовнішні загрози.

Фінансова безпека регіону — 1) забезпечення певного рівня фінансової самостійності (автономії), яка насамперед виявляється у здійсненні контролю над ресурсами регіону і визначається можливостями найбільш повно використовувати конкурентні переваги регіону; 2) забезпечення стабільності регіональної економіки, яка передбачає надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізуючих факторів; 3) здатність до розвитку і прогресу, можливість самостійно реалізувати і захищати регіональні економічні інтереси, здійснювати модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціали регіону.

Фінансова безпека страхового ринку — рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дає їм змогу у разі потреби відшкодувати обу-

мовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

Фінансова безпека фондового ринку — оптимальний обсяг капіталізації фондового ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави в цілому.

Фінансова доктрина — систематизоване вчення про фінанси, цілісна концепція, сукупність принципів з відтінком схоластичності та догматизму (впливу суб'єктивного чинника).

Фінансова думка — інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом (від гіпотези до достовірного знання).

Фінансова концепція — певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей їх системного висвітлення.

Фінансова наука — спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення фінансів у теоретичному і практичному аспектах, а також форм організації їхніх окремих інститутів; упорядкований процес отримання знань, їхньої організації та систематизації у контексті певної парадигми, а також сума знань про явища міжнародних, державних та приватних фінансів і достовірно встановлені закономірності їх функціонування.

Фінансова політика — цілеспрямована діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу і використання фінансових ресурсів задля досягнення визначеної мети.

Фінансова політика держави — сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо організації та використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Фінансова політика домогосподарства — діяльність громадянина або його сім'ї, що ґрунтується на створенні і використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб.

Фінансова політика суб'єктів господарювання — система заходів, форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їхньої діяльності та досягнення поставлених завдань.

Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів — політика, пов'язана із налагодженням фінансових відносин держави з міжнародними організаціями та фінансовими інституціями через участь держави у формуванні доходів (фінансових ресурсів) міжнародних організацій та отриманні державою коштів від цих суб'єктів на фінансування проектів.

Фінансова система — система відокремлених самостійних та взаємодіючих сфер і ланок фінансових відносин та грошових, фінансових потоків, ними зумовлених.

Фінансова стратегія — основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу.

Фінансова стратегія суб'єкта господарювання — формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності і вибір найефективніших шляхів їх досягнення.

Фінансова тактика — вид фінансової політики, спрямований на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни.

Фінансова тактика суб'єкта господарювання — конкретні фінансові прийоми і методи, які застосовує суб'єкт господарювання для вирішення стратегічних завдань.

Фінансова теорія — об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою, взаємозв'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової діяльності.

Фінансова установа — юридична особа, яка відповідно до чинного законодавства надає одну або декілька фінансових послуг і внесена до відповідного реєстру у порядку, встановленому законом.

Фінансове адміністрування — невід'ємна складова загального управління діяльністю державних установ та організацій, яка визначається комплексом адміністративних принципів, методів і форм організації управління всіма аспектами їх фінансової діяльності.

Фінансове законодавство — система всіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, що регулюють фінансові відносини у державі.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їхніх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань.

Фінансове право — самостійна галузь публічного права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, котрі виникають у процесі створення, розподілу і використання фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань та функцій.

Фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність уповноважених органів щодо забезпечення законності і доцільності виконання фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики.

Фінансовий менеджмент — система принципів і методів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

Фінансовий механізм — 1) у вузькому розумінні — сукупність конкретних фінансових важелів та методів створення і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання і населення; 2) у широкому розумінні — комплекс фінансових методів, форм і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Фінансовий ринок — 1) за економічною сутністю — сукупність економічних відносин, що виникають між учасниками такого ринку при формуванні попиту і пропозиції на специфічні фінансові послуги, пов'язані з купівлею-продажем фінансових активів, які знаходяться у власності економічних суб'єктів національної, регіональної та світової економіки; 2) з організаційного погляду — сукупність фінансових інституцій, які спрямовують потік грошових коштів від власників до позичальників і навпаки. До таких інституцій належать банківські установи, валютні та фондові біржі, інвестиційні недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії тощо.

Фінансові інструменти — різноманітні фінансові активи, які обертаються на фінансовому ринку, є законними вимогами власників цих активів на отримання певного (як правило, грошового) доходу в майбутньому і за допомогою яких реалізуються операції на фінансовому ринку. Основними інструментами на фінансовому ринку є готівкові гроші, банківські кредити, цінні папери.

Фінансові категорії — поняття і терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії.

Фінансові методи — спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес.

Фінансові прибутки суб'єкта підприємництва — прибутки, що містять суми дивідендів від управління корпоративними правами, відсотки та інші доходи, отримані від фінансових інвестицій (крім доходів, які обліковуються за методом участі в капіталі) і зменшені на суми витрат на відсотки та інші витрати підприємства, пов'язані із залученням позикового капіталу.

Фінансові ресурси домогосподарств — грошові кошти (власні й залучені), що перебувають у розпорядженні домогосподарств і призначені для виконання фінансових зобов'язань та здійснення різного виду витрат (споживчого і неспоживчого характеру).

Фінансування бюджету — надходження та витрати, пов'язані зі зміною обсягу боргу, а також зміною залишку готівкових коштів із бюджету, які використовуються для покриття перевищення видатків бюджету над постійними доходами.

Фонд — конкретний обсяг грошових коштів, які мають чітко визначене джерело та ціль використання.

Форми бюджетного фінансування — способи надання бюджетних коштів на заходи, передбачені у бюджеті відповідно до наукових принципів.

Франчайзинг (непряме фінансування) — надання одним підприємством іншому права на виробництво і продаж товарів під його товарним знаком або за його технологією.

Функції суб'єкта фінансового менеджменту — види управлінської діяльності, спрямовані на досягнення цілей та вирішення завдань фінансового управління суб'єкта господарювання.

Функції фінансів підприємств — формування фінансових ресурсів у процесі господарсько-фінансової діяльності, тобто здійснення підприємством розподілу доходів від звичайної та надзвичайної діяльності з метою формування грошових резервів і фондів цільового спрямування; розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення поточної (операційної) та інвестиційної діяльності; виконання зобов'язань перед бюджетами всіх рівнів, фінансовими установами та іншими інститутами, що впорядковують та обслуговують економічну діяльність у сфері суспільного виробництва; контроль за формуванням та використанням фінансових ресурсів у відтворювальному процесі, який перебуває у тісному зв'язку і взаємообумовленості з розподільною функцією, тобто контролем за дотриманням вартісних пропорцій при утворенні й використанні матеріальної основи фінансів — фінансових ресурсів.

Штраф — міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі.

Навчальне видання

*ЮРІЙ Сергій Ілліч,
ФЕДОСОВ Віктор Михайлович,
АЛЕКСЕЄНКО Людмила Михайлівна,
ДЕМ'ЯНИШИН Василь Григорович,
ДЕСЯТНЮК Оксана Миронівна,
КИРИЛЕНКО Ольга Павлівна,
КІЗИМА Тетяна Олексіївна,
КРИСОВАТИЙ Андрій Ігорович,
БЕЗГУБЕНКО Людмила Михайлівна,
КНЕЙСЛЕР Ольга Володимирівна,
КРАВЧУК Наталія Ярославівна,
ШАВАРИНА Марія Петрівна*

ФІНАНСИ

Підручник

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. Стрілецька, 28 (вхід з двору), маг. "Абзац", тел. (044)581-15-68, 238-82-66
- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044)278-06-96
- м. Київ, вул. Лисенка, 3-А, маг. "Книгарня "Є", тел. (044)235-88-54
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (044)464-49-70
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432)61-77-44
- м. Дніпропетровськ, вул. Глінки, 24, ТЦ "Московський", "Будинок книги та медіа", тел. (056)726-53-14
- м. Донецьк, вул. Артема, 158-Б, "Читай-город", тел. (062)258-21-05
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412)47-27-52
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612)13-85-53
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422)3-04-60
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522)24-94-64
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564)92-37-32
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (0332)77-00-46
- м. Львів, пл. Галицька, 12, маг. "Глобус", тел. (032)235-51-77
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322)72-16-30
- м. Львів, просп. Свободи, 7, маг. "Книгарня "Є", тел. (032)272-85-74
- м. Миколаїв, вул. Радянська, 3, маг. "КС "Молода Гвардія", тел. (0512)35-12-86
- м. Одеса, вул. Вунича, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482)32-17-97
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0532)61-26-76
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362)26-94-17
- м. Сімферополь, вул. Пушкіна, 8, маг. "Військова книга", тел. (0652)27-87-05
- м. Суми, вул. Козацький Вал, 1, маг. "Книголюб", тел. (0542)22-53-00
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. "Дім книги", тел. (0352)43-03-71
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. "Книжкова хата", тел. (0352)52-24-33
- м. Ужгород, просп. Свободи, 3, маг. "Книги", тел. (0312)61-36-95
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (057)717-60-16
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057)714-04-70, 714-04-71
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий рад", тел. (0552)22-14-56
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 26, маг. "Книжковий світ", тел. (0382)79-25-59
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472)36-03-37
- м. Чернівці, пл. Соборна, 1, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0372)52-00-19
- м. Чернівці, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04626)9-92-62

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.

E-mail: sales@znannia.com.ua

Підп. до друку 02.02.2012. Формат 70×100 1/16. Папір офс. Друк офс.

Гарнітура SchoolBook. Ум. друк. арк. 55,9. Обл.-вид. арк. 55,3. Наклад 500 пр. Зам. № 12-122.

Видавництво "Знання", 01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua, <http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика".

09117, м. В'їла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.

ФІНАНСИ

- Предмет фінансової науки як пізнання сутності фінансів
- Генезис і еволюція фінансів
- Становлення та розвиток фінансової науки
- Фінансова політика і фінансове право
- Податки. Податкова система
- Бюджет. Бюджетна система
- Бюджетний дефіцит
- Державний кредит
- Місцеві фінанси. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання
- Соціальні позабюджетні фонди
- Фінанси суб'єктів господарювання
- Фінанси домогосподарств
- Страхування та страховий ринок
- Фінансовий ринок
- Фінансовий менеджмент
- Міжнародні фінанси
- Фінансова безпека держави
- Фінанси країн з розвинутою ринковою економікою
- Фінанси Європейського Союзу

ЗНАННЯ

ISBN 978-966-346-964-5

9 789663 469645 >